

MATI ERELT, REET KASIK, HELLE METSLANG, HENNO RAJANDI,
KRISTIINA ROSS, HENN SAARI, KAJA TAEI, SILVI VARE

FG
K

EESTI
KEELE
GRAMMATIKA

III

SÜNTAKS
Lisa: KIRI

**MATI ERELT, REET KASIK, HELLE METSLANG,
HENNO RAJANDI, KRISTINA ROSS, HENN SAARI,
KAJA TÄEL, SILVI VARE**

EESTI KEELE GRAMMATIKA

II

SÜNTAKS
Lisa: KIRI

TRÜKKI TOIMETANUD
MATI ERELT PEATOIMETAJANA,
TIHU ERELT, HENN SAARI JA ÜLLE VIKS

Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut
Tallinn 1993

Trükitud Avatud Eesti Fondi ja Eesti Teadusfondi abiga

**Toimetanud Väino Klaus
Tehniline teostus Mirjam Jürna, Margit Langemets, Terje Mäepalu
Kaane kujundanud Kalev Tomingas**

© Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993

**ISBN 9985-9002-3-5
ISBN 9985-9002-1-9 2. kd**

III. Süntaks

SISSEJUHATUS

1. LAUSE JA TEMA MOODUSTAJAD

§ 471 SÜNТАKS ehk LAUSEÕPETUS on grammatika osa, mis kirjeldab lause ehitust: lause koostisosade vormi, vahekordi ja funktsioone.

Lause on minimaalne suhtlusüksus, mis kuulub komponendina suuremasse suhtlusüksusesse – TEKSTI(LÕIKU). Teksti elemendina puuduvad lausel kindlad struktuuriisearasused. Lause tekstiümbrus – KONTEKST (KAASTEKST) – võimaldab lausest välja jätta kõik peale uut infot väljendava osa ja seetõttu võib tekstilausena talitleda mis tahes sõnaühend või koguni sõnavorm. Selline kokkuhoid ilmneb eriti selgesti suulises tekstis, nt dialoogis, kus sellele aitab kaasa vestlussituatsioon.

Nt

Tervist! Telegramm. – Kellele? – Jüri Tammele. – Te eksisite korteriga. Teine uks paremalt. – Täna. – Pole tänu väärt.

Niisuguseid lauseid, mis on mõistetavad ainult koos kontekstiga, nimetatakse KONTEKSTISIDUSAIKS. Peale koosseisu poolt väljajäteliste kuuluvad kontekstisidusate lausete hulka ka mitteneutraalse sõnajärje või intonatsiooni, mitmesuguste partiklite ja muude vahendite abil kontekstiga seotud laused. Nii on ilma kontekstita sobimatu tarvitada lauseid

Eksis tema. Ka mina ei teadnud, mida teha. Ta ei nutnud ju.

Kontekstisidusatele lausetele vastanduvad KONTEKSTIVABAD laused, mis on mõistetavad (kui referentsi mitte arvestada) ka kontekstist lahutatuna. Sellised on nt laused

Poiss loeb raamatut. Auto sõidab. Mul on külm. Talle meeldib suusatada.

Kontekstivabade lausete mõistetavuse tagab nende sisuline ja vormiline terviklikkus.

Just kontekstivabade lausete kohta kehtib traditsiooniline lause definitsioon: lause on grammatiliselt kujundatud ja intonatsiooniliselt lõpetatud keeleüksus, mis väljendab terviklikku mõtet.

Mõtte väljendamine lause abil tähendab, et lause kui tervik ja selle elemendid täidavad samaaegselt mitut eri funktsiooni. Eelkõige väljendab lause mingit sündmust, «asjade seis» vms, mida võib tinglikult nimetada SITUATSIOONIKS. Lause funktsiooni, mis seisneb situatsiooni tähistamises, nimetatakse NOMINATIIVSEKS (ka propositsiooniliseks, ekspressiivseks, denotatiivseks) funktsiooniks. Peale otseselt situatsiooni enda võib lause väljendada situatsiooni aega, vastavust tegelikku-

sele, kõneleja väärtushinnangut, suhtluseesmärki (väidet, küsimust, käsku, soovi või hüüdu) jms. Nominatiivne funktsioon koos muude loetletud funktsioonidega moodustab lause SEMANTILISE funktsiooni. Semantilisele funktsioonile vastandub PRAGMAATILINE funktsioon, mis eelkõige seisneb edastatava info vormistamises teatena.

Nende funktsioonide täitmiseks kasutab keel leksikaalseid ja grammatilisi vahendeid. Leksikaalsed vahendid on iseseisva leksikaalse tähendusega sõnad (lekseemid). Nende põhiülesandeks on situatsiooni komponentide tähistamine. Grammatilised vahendid seovad leksikaalsed vahendid üheks funktsionaalseks tervikuks. Nad väljendavad situatsiooni komponentide semantilisi tüüpe (tähendusi 'kes', 'kellele', 'kuhu', 'kuidas' jms), samuti pragmaatilisi tähendusi. Leksikaalsete vahenditega opereerib sõnastik. Kuid niivõrd, kuivõrd grammatiliste vahendite valik on sõltuvuses sellest, millise sõnaga on tegemist (nt verbid erinevad rektiooni poolest), peab süntaks lause vormistamisel arvestama teatud määral ka leksikaalseid vahendeid. Süntaksit ei huvita siiski mitte niivõrd konkreetne sõna, vaid sõnaklass. Süntaktiline kirjeldus esitataksegi tavaliselt sõnaklasside ja grammatiliste vahendite terminis.

Grammatilisi vahendeid on nelja liiki:

1) abisõnad, ka osa asesõnu;

2) morfoloogiliste kategooriate tunnused ehk muutetunnused, s.o noomeni arvu- ja käändetunnused ning võrdlusastmete tunnused, verbi arvu-, isiku-, aja-, kõneviisi-, tegumoe- ja kõneliigitunnused, samuti infiniitsete verbivormide tunnused;

3) prosoodilised vahendid – intonatsioon ja rõhk;

4) sõnajärg.

Süntaksi ülesandeks on kirjeldada neid seaduspärasusi, mille järgi grammatilised vahendid seovad leksikaalseid vahendeid funktsionaalseteks tervikuteks: lause moodustajateks ning terveteks lauseteks.

Lause MOODUSTAJAD on sõnavormid ja sõnavormidega funktsionaalselt ekvivalentsed sõnade järjendid – mittelauselise ehitusega FRAASID ja lauselise ehitusega OSALAUSED. Moodustaja olulisemaid süntaktilisi tunnuseid ja põhilisi tuvastamiskriteeriume on tema asendatavus tekstis pronoomeniga (pronominaliseeritavus). Nt sõnade ühendit *väike poiss* lauses

Väike poiss andis koerale kondi

võib vajaduse korral asendada järgnevas tekstis pronoomeniga *ta*:

Väike poiss andis koerale kondi, sest *tal* hakkas penist kahju.

Samuti saab seda lauset käsitada vastusena küsimusele

Kes andis koerale kondi?

milles moodustaja *väike poiss* vasteks on küsiv asesõna *kes*. Need seigid kinnitavad, et ühend *väike poiss* on analüüsiv üheks tervikuks. Seda ei saa aga väita nt *koerale kondi* või *poiss ... koerale* kohta, sest

mingit pronoomenit nende asemele panna ei saa. Moodustajana käsitatakse siiski ühendit *andis koerale kondi*, ehkki sedagi pole võimalik pronominaliseerida. Seda tehes peetakse silmas asjaolu, et selle ühendi distributsioon (s.t võimalik ümbrus lauses) on sama, mis nt verbil *magas* lauses «Poiss magas».

Moodustaja terviklikkuse üheks näitajaks peetakse ka seda, et harilikult ei puuduta lause sõnajärje muutused moodustajasisest sõnade paigutust, s.t moodustajad liiguvad lauses tavaliselt tervikutena.

Vrd

Väike poiss luges raamatut. – Raamatut luges *väike poiss*. – *Väike luges raamatut *poiss*.

2. MOODUSTAJATE GRAMMATILISED SEOSED. SÜNTAKTILISED TARINDID. LAUSELIKMED

§ 472 Lause moodustajad on omavahel grammatiliselt seotud, moodustades SÜNTAKTILISE TARINDI (lõpptulemusena lause enda kui süntaktilise tarindi erijuhu). GRAMMATILISI SEOSEID on kolme liiki: RINNASTUS ehk KOORDINATSIOON, ALISTUS ehk SUBORDINATSIOON ning PREDIKATSIOON.

Rinnastusseos ühendab süntaktiliselt võrdväärseid vahetuid moodustajaid, olgu neiks sõnavormid, fraasid või osalused. Nt

Mees istutas aeda õunapuud ja marjapõõsad. Mees istutas aeda kümme õunapuud ja kakskümmend marjapõõsast.

Moodustajate täieliku võrdväarsuse korral, s.o semantiliselt markeerimata koordinatsiooni korral, on iga moodustaja distributsioon sama mis nende ühendil tervikuna. Omavahel rinnastatud moodustajad kujundavad RIND- ehk KOORDINATIIVTARINDI. Rinnastust vormistavad a) sidesõnad jm sidenditena toimivad sõnad, b) moodustajate kõrvuasend. Nt

a) mees ja naine; väike, aga tubli; b) suur paks mees

Alistusseose puhul tingib üks vahetu moodustaja teise moodustaja grammatilise vormi või kuulumise mingisse substitutsiooniklassi. Moodustajat, mis täidab «alistaja» funktsiooni, nimetatakse PÕHJAKS, moodustajat, mis täidab «alistuja» funktsiooni – LAIENDIKS. Tarindit, mille moodustab põhi koos kõigi oma laienditega, nimetatakse PÕIM- ehk SUBORDINATIIVTARINDIKS.

Alistuse liigid on ÜHILDUMINE ehk KONGRUENTS ning SÕLTUMINE ehk REKTSIOON.

Ühildumine on selline alistus, mille puhul põhja grammatiline tähendus ja/või grammatiline vorm määrab laiendi sama tüüpi grammatilise vormi. Nii määrab eesti keeles substantiivist põhja kääne ja arv adjektiivatribuudist laiendi käände- ja arvuvormi, s.o adjektiivatribuut ühildub oma substantiivist põhisõnaga käändes ja arvus: *väikes(t)ele tüdruk(u)le*.

Sõltumine on selline alistus, mille puhul põhja leksikaalne tähendus, vahel ka grammatiline tähendus määrab laiendi grammatilise vormi. Nt verbi *unistama* leksikaalne tähendus määrab laiendi elatiivivormi: *unistab vabadusest*, aga täissihitist võimaldava verbi nagu *leidma* impersonaal tingib täissihitise nimetava käände: *leiti lahendus* (vrd *leia-me lahenduse*). Põhiliselt vormistavad rektsiooniseost noomenite puhul a) käanded ja b) kaassõnad, verbi puhul c) infiniiditunnused, lausete puhul d) sidesõnad jm siduvad sõnad. Nt

a) Ta austab *vanemaid*. b) Ta vastutab *tagajärgede eest*. c) Ta proovib *laulda*. d) Ta räägib, *et elu on ilus*. Ta teab, *mida teeb*.

Põhja ja laiendi seose tiheduse järgi liigitatakse sõltlaiendid SEOTUD JA VABADEKS laienditeks. Seotud laiendid on nii sisult kui ka vormilt konkreetsest põhjast tingitud. Nt

Ma kohtusin *sõbraga*.

Vaba laiendi tingitus põhjast on minimaalne: laiend, nt kohalaiend võib esineda tähenduslikult väga erinevate põhjadega. Nt

Olin *toas* üks. Vestlesin *toas* sõbraga. Näitasin talle *toas* raamatuid.

Predikatsiooniseoses on lause kui terviku vahetud moodustajad. Lause (nii iseseisvana kui ka moodustajana – osalausena) on seega **PRE-DIKATIIVNE TARIND**, vastandudes fraasile kui mittepredikatiivsele tarindile. Predikatsiooniseos avaldub selles, et ühe moodustaja leksikaalne tähendus tingib teise moodustaja kuulumise mingisse substitutsiooni-klassi, teise grammatiline tähendus aga omakorda esimese grammatilise vormi (pöörde). Tegemist on seega vastastikuse alistusega, ühtpidi rektsiooniga, teistpidi kongruentsiga. Predikatsiooniseoses on nt *poiss/poisid* ja *loeb/loevad kriminulle* lauseis

Poiss loeb kriminulle. – Poisid loevad kriminulle.

Märkus. Kuigi vormiline predikatsiooniseos esineb ainult lause vahetute moodustajate vahel ja on seega lause piisav tunnus, ei ole ta süiski lause tingimata vajalik tunnus. Eesti keeles on üsna palju neid lausetüüpe, kus vormiline predikatsiooniseos puudub, nagu «*Sajab*», «*Mul on külm*» jms, kuid mis seejuures pole kontekstisidusad. Puht vormi aspektist on predikatsiooniseosest olulisem finiiitse verbivormi olemasolu. Ometi ei piisa lause kui süntaktilise tarindi vormiliseks piiritlemiseks sellestki. On mõningaid perifeerseid kontekstivabu malle, mis ei rahulda kumbagi tingimust, kuid mida sisustruktuuri arvestades peetakse ikkagi lauseiks, nt «*Jutt jätta!*» Seega on lause paraku niisugune süntaktiline tarind, mida puht vormist lähtudes päris täpselt piiritleda ei saagi.

Fraasid liigitatakse põhja sõnaliigi alusel järgmisteks tüüpideks:

VERBIFRAAS

FINIITFRAAS

INFINIITFRAAS

NOMINAALFRAAS

NOOMENIFRAAS

SUBSTANTIIVIFRAAS

ADJEKTIIVIFRAAS

ADPOSITIOONIFRAAS

ADVERBIFRAAS

KVANTORIFRAAS

mängib malet

(oskab) *malet mängida*

väike poiss

väga ilus

üle aia

üsna palju

kaks meest, palju mehi

Kõik fraasid peale adpositsiooni- ehk kaassõnafraasi ning kvantori-
fraasi on ENDOTSENTRILISED, s.t nende põhi on süntaktiliselt ekviva-
lentne fraasi kui tervikuga. Kaassõna- ja kvantorifraas seevastu on
EKSOTSENTRILISED: ei põhi ega laiend ei saa lauses üksi täita sedasama
süntaktilist funktsiooni, mis fraas tervikuna. Vrd

Poiss hüppas üle aia. (määrus) – *Poiss hüppas aia. – Poiss hüppas üle.
(ühendverbi osa) Tal on kaks last. – *Tal on kaks. – *Tal on last.

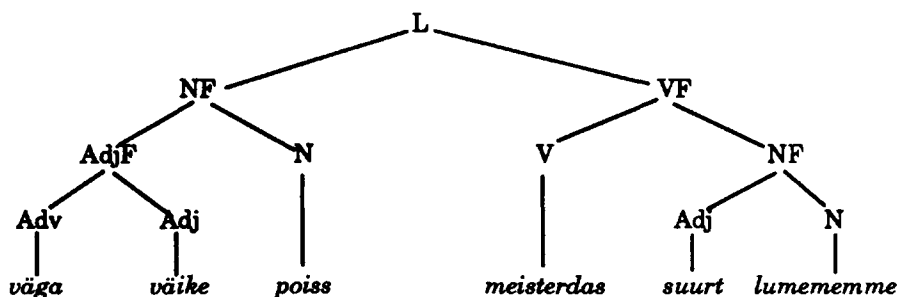
Et kvantorit tavaliselt sõnaliigina ei käsitleta, siis on kvantorifraasi
staatatus mõnevõrra problemaatiline. See mõiste ühendab endasse küll
eelkõige põhiarvsõnad, kuid peale nende ka kvantumit väljendavad
noomenid (*rühm, hulk, mitu* jne) ja adverbid (*palju* jt), mis kõik käi-
tuvad süntaktiliselt sarnaselt.

Fraasitüüpide hulgast puudub asesõnafraasi mõiste, sest asesõnad
täidavad süntaktilisest aspektist täistähenduslike sõnaliikide funktsioone.

Lause hierarhilist moodustajastruktuuri kirjeldab kõige ülevaatliku-
malt MOODUSTAJASTRUKTUURI HARGMIK.

Nt lause

Väga väike poiss meisterdas suurt lumememme
puhul näeb see välja järgmiselt:

Sümbolite tähendused: L – lause, VF – verbifraas, NF – nimisõnafraas, AdjF
– adjektiivifraas, V – verb, N – nimisõna, Adj – adjektiiv, Adv – adverb.

Samal otstarbel kasutatakse ka sulgesitust:

[[[väga]Adv [väike]Adj]AdjF [poiss]N]NF [[meisterdas]V [[suurt]Adj [lume-
memme]N]NF]VF

§ 473 Lause moodustajad liigitatakse grammatilisteks klassideks – LAUSE-
LIIKMETEKS – selle põhjal, missugust grammatilist funktsiooni nad täi-
rinda täidavad. Eesti keele lauseliikmed on ÕELDIS ehk GRAMMATILINE
PREDIKAAT, ALUS ehk GRAMMATILINE SUBJEKT, SIHITIS ehk OBJEKT, ÕEL-
DISTAIDE ehk PREDIKATIIV, MÄÄRUS ehk ADVERBIAAL ning TÄIEND ehk

ATRIBUUT. Lause PEALIHKMED on alus ja öeldis, KÖRVALLIHKMED sihitis, öeldistäide, määrus ning täiend. Öeldis on VERBAALNE lauseliige, kõik ülejäänud lauseliikmed on NOMINAALSED.

Öeldis on tüüpjuhul finiidne verbivorm. Nt

Ta jookseb / kukkus maha. Kas minna või mitte?

Alus on tüüpjuhul nominatiivne substantiiv(iframe), mis sõltub öeldisverbist selles mõttes, et verb määrab tema olemasolu võimaluse lauses ja tähendustüübi, kuid mis samaaegselt ühildab endaga öeldisverbi arvus ja isikus, v.a siis, kui öeldisverb kõneliigi või kõneviisi tõttu ei muutu. Nt

Poiss magab. Ma magan, me magame. Ma/me ei maga. Ma/me magavat. Ma/me magagu. Ma/me magaks.

Peale selle tüüpilise aluse loetakse aluseks ka eksistentsiaallause partitiivset substantiiv(iframe)i, Nt

Laul on leiba. Oodatavat ei saabunudki.

Lisaks substantiiv(iframe)ile võib aluseks olla ka mis tahes muu moodustaja, kui see on võimalik asendada nominatiivse või partitiivse prosubstantiiviga. Nt

Palju inimesi ootas trammi. Kaks meest astus tuppa. Ka vaikida on mõnikord hea. On hea, et sa tulid.

Sihitisele pole võimalik anda rahuldavat formaalset määratlust. Vastavate vormitunnustega lauseelemendid on süntaktiliselt liiga heterogeensed, et sobida üheks lauseliikmeks. Seepärast võetakse defineerimisel appi ka sisuline tunnus. Sihitiseks nimetatakse verbist sõltuvat substantiiv(iframe)i nominatiivis, genitiivis või partitiivis, samuti sellistes vormides prosubstantiividega asendatavaid muid moodustajaid, millega tähistatule on verbiga väljendatud tegevus suunatud. Nt

Mees parandas autot. Mari andis Jürile kõrvakiilu. Jürile anti kõrvakiil. Mari tegi Jürile süüa. Ma tean, et ta tuleb.

Lauseid, mille predikaatverbi laiendab sihitis, nimetatakse TRANSITIIVLAUSEIKS; lauseid, kus predikaatverbi juures sihitis puudub, INTRANSITIIVLAUSEIKS. Verbe, mida harilikult kasutatakse koos sihitisega, nimetatakse TRANSITIIVVERBIDEKS (*ütleva, viskama, ehitama*); verbe, mis esinevad harilikult ilma sihitiseta, aga INTRANSITIIVVERBIDEKS (*magama, jooksmata*).

Öeldistäide on verbist *olema* sõltuv noomen(iframe) nominatiivis või partitiivis, ka sellise asendusvormiga muu moodustaja, mis iseloomustab või identifitseerib alusega tähistatut. Nt

Laps(ed) on haige(d). Ta/nad on insener(id). Peeter oli kursuse helgemaid päid. Siin on kõik teada ja tuttav. Lugu on selline, et ta on haige.

Täiend on substantiivi laiend. Nt

pikk mees, pruudi pilt, linnast tulek

Määrus on igasugune verbi laiend, mis pole sihitis ega öeldistäide, samuti igasugune omadus- ja mäarsõna laiend.

Nt

Jüri andis *Marile* raamatu. *Maril* on raamat. Lähem tööle. *Eile* sadas. Ta hilines, *sest auto läks katki*. Ta oli karme *vihastama*. Ta on väga haige. Kell on *üsnä* palju.

Lause moodustajateks ning seega ka lauseliikmeteks ei peeta a) moodustajate vahelisi suhteid näitavaid lauseelemente – SIDENDEID (v.a osalistussidendeid), samuti b) elemente, mis väljendavad lause kui teraviku suhteid ülejäänud tekstiga – ÜLDLAIENDEID. Nt

a) Poiss ja tüdruk jalutasid käsikäes. Ei maksa hädaldada, *sest* see ei aita. b) *Kahtlemata* on ta haritud inimene.

3. MOODUSTAJATE SEMANTILISED FUNKTSIOONID

§ 474 Semantilise aspektist tähistab lause mingit situatsiooni, s.t lausel on situatsioonitähendus. Nt lause

Isa õpetab poega

väljendab õpetamise situatsiooni, milles õpetaja rolli täidab isa, õpilase rollis on aga poeg. Situatsiooni tüüpi väljendavat moodustajat, milleks vaadeldavas lauses on verb *õpetab*, nimetatakse SEMANTILISEKS PREDIKAADIKS, situatsiooni osalisi märkivaid moodustajaid, käesolevas lauses nimisõnu *isa* ja *poeg*, aga AKTANTIDEKS.

Semantilise predikaadi funktsiooni täidab öeldis; lauses, kus on olemas öeldistäide, on semantiliseks predikaadiks öeldis koos öeldistäitega. Lauses, mille moodustajate hulgas pole infiniitaringe ega osalauseid, on öeldis (+ öeldistäide) ainsaks semantiliseks predikaadiks. Infiniitaringe ja osalausestega lauses on mitu semantilist predikaati: öeldis talitleb primaarse semantilise predikaadina, infiniitaringe põhi (a) ja kõrvallause öeldis (+ öeldistäide) (b) sekundaarsete semantiliste predikaatidena. Nt

a) Ta jäi telekat *vaadates* tukkuma. b) Kui vanaisa *noor oli*, kanti kõvakübaraid.

Öeldis semantilise predikaadina on lause semantiline kese. Tema leksikaalsest tähendusest oleneb aktantide arv, nende funktsioon ja vormistus.

Predikaatverbi grammatiline vorm, kas morfoloogiline või leksikaal-morfoloogiline, osaleb subjekti referendi arvu ja isiku ning situatsiooni aja, modaalse hinnangu ja semantilise orientatsiooni (tegumoe) väljendamisel.

Aktantsete moodustajate semantilisteks funktsioonideks on situatsiooni osaliste rollide näitamine. Olenevalt kirjelduse detailsusest eristatakse rohkem või vähem funktsioone. Osa funktsioone avaldub vormiliselt vaid eripärasel käände- või kaassõnakasutuses, osal on laiem süntaktiline taust. Viimaste hulka kuuluvad: a) TEGLJA ehk AGENT – teadlikult toimiv, oma tegevust kontrolliv osaline, b) KOGEJA – psüü-

hilises protsessis olija, c) VALDAJA, d) NEUTRAAL(ne osaline), e) VAHEND, f) KOHT, g) AEG. Nt

a) *Mees* lõhub puid. Naine ladus *mehe* lõhutud puid riita. b) *Ta* kardab. *Talle* meeldib lugeda. c) *Ta* andis *mulle* raamatu. *Mul* on raamat. *Ma* sain *temalt* raamatu. d) *Ta* on õpetaja. *Raamat* vedeleb põrandal. *Raamat* on katki. *Ta* loeb *raamatut*. e) *Ta* lõhkus *kirvega* puid. *Pall* purustas aknaklaasi. f) *Ta* läks *koju*. *Ta* on *kodus*. *Ta* tuli *kodust*. g) *Ta* ootas *õhtuni*. *Täna* on külm ilm. *Ta* ootab *hommikust* saadik.

Peale nende konkreetsete funktsioonide täidab üks aktant enamikus lauseis prominentseima osalise rolli, on teistega võrreldes semantiliselt esile tõstetud. Sellist aktanti nimetatakse TEGEVUSSUBJEKTIKS. Erinevates lausetes võivad tegevussubjektiks olla erinevaid konkreetseid semantilisi funktsioone täitvad aktandid, kuid alati on selleks situatsiooni aktiivseimat osalist tähistav aktant. Kui lauses on olemas agent, siis talitleb see tegevussubjektina (a); kui lauses agenti pole, saab tegevussubjektiks kogeja või valdaja (b); kui ka neid pole, on tegevussubjekt tavaliselt vahend (c) jne. Nt

a) *Ta* kirjutab kirja. b) *Mulle* meeldib lugeda. *Mul* on raamat. c) *Pall* lõhkus akna.

Tegevussubjekt täidab eesti lause struktuuris olulist osa, «kontrollides» nt infinitivatsiooni ning pronominalisatsiooni. Nt lauseis

Poiss peab oma raamatu läbi lugema. *Poisil* tuleb oma raamat läbi lugeda viitab nii possessiivpronoomen *oma* kui ka infinitiivitunnus kord alusele *poiss*, kord adverbiaalile *poisil*, mille ühisnimetajaks on tegevussubjekti funktsioon.

Märkus. Mõlemad moodustajad täidavad tegelikult ka teema funktsiooni, kuid nagu näitab lause «Pargis jalutas emasid oma väikeste lastega», milles possessiivpronoomen *oma* on viiteseoses mittetemaatilise tegevussubjektiga, ei ole see oluline.

Grammatiline subjekt on primaarne tegevussubjekt. Adessiivi-, allatiivi-, vahel ka partitiivikujulisena võib tegevussubjekt vormistuda vaid kogeja-omaja- ja eksistentsiaallauseis, genitiivvormilisena esineb sekundaartarindite tegevussubjekt (*tema nähes*).

Tegevussubjektile vastandub TEGEVUSOBJEKT: aktant, mis tähistab seda, kellele või millele on lausega tähistatud tegevus suunatud. Tegevusobjekt vormistub primaarselt grammatilise objektina (a), kuid võib esineda ka adverbiaalina (b). Nt

a) *Ma* nägin *teda*. *Ma* lugesin *raamatut*. *Ma* mängisin *klaverit*. b) *Ma* mõtlesin *talle* - *tema* peale.

Sihitis, s.t grammatilises käändes tegevusobjekt talitleb faktiliselt 2. astme tegevussubjektina. Seda näitab muu hulgas asjaolu, et transitiivlauses on sihitis adverbiaaliga samas vahekorras, mis intransitiivlauses alus või ka obliikvakäändeline tegevussubjekt adverbiaali või predikatiiviga. Vrd nt lauseid:

a) *Ta* on haige. *Tal* on külm. *Ta* jäi haigeks. *Ta* elab linnas. *Ta* läks sööma. b) *Ta* külmetas *poisi* haigeks. *Ta* saatis *poisi* kooli. *Ta* andis *poisile* õuna. *Ta* kutsus *poisi* sööma.

Kui *a*-lauseis väljendab predikatiiv või adverbiaal subjektiga või adessiivadverbiaaliga väljendatud isiku seisundit, kohta või tegevust, siis *b*-lauseis väljendab adverbiaal objektisiku seisundit, kohta, omandust või tegevust.

4. MOODUSTAJATE PRAGMAATILISED FUNKTSIOONID

§ 475 Selleks, et informatsioon jõuaks kuulajani, peab see olema «pakitud» sobival viisil, kuulaja teadmisi ja eelnevat kaasteksti arvestavalt. Seda pakkimisviisi silmas pidades võib öelda, et pragmaatilisest aspektist on lause teade ning lause moodustajate pragmaatilised funktsioonid on need funktsioonid, mida moodustajad täidavad teate edastamisel. Teatestruktuuri mõistetikku kuuluvad TEEMA : REEMA, TUNTUD : TUNDMATU, FOOKUS.

Mis tahes info serveeritakse mis tahes lauses kuulajale niimoodi, et üks osa sellest võetakse teate lähtepunktiks, teine osa haagitakse selle külge. Teisiti öeldes, lauses teatatakse alati midagi millegi kohta. Seda osa lausest, mille suhtlusülesandeks on olla teate lähtepunktiks, nimetatakse TEEMAKS ehk PRAGMAATILISEKS SUBJEKTIKS, ülejäänud lauseosa aga REEMAKS. Teemat eristab reemast põhiliselt sõnajärg: teema on harilikult lause algul, reemast eespool. Nt lauses

Peeter luges raamatut

on teema *Peeter*, reema *luges raamatut*.

Teema-reema liigendus, mida nimetatakse ka lause AKTUAALSEKS LIGENDUSEKS ehk lause PRAGMAATILISEKS ORIENTATSIOONIKS, on lause olulisim (ehkki raskesti tajutav) tunnusjoon. Öeldes, et lause väljendab terviklikku mõtet, peetakse silmas ennekõike just seda vastandust.

Olenevalt kaastekstist võib lause teemaks saada kord üks, kord teine moodustaja. Nt

Peeter (teema) luges «Tõde ja õigust» (reema). «Tõde ja õigust» (teema) luges Peeter (reema).

Kontekstivaba, s.t neutraalse teatestruktuuriga lause teema valik aga oleneb predikaadi tähendusest, s.t igal predikaadil on (lisaks primaarsele semantilisele orientatsioonile) kindel primaarne pragmaatiline orientatsioon. Ülaltoodud lauseist talitleb kontekstivabana ainult esimene, mille teemaks on substantiiv nominatiivis. Lauseist (a) ja (b) on kontekstivaba lause (a), teemaks substantiiv adessiivis, lauseist (c) ja (d) lause (c), teemaks substantiiv elatiivis jne.

a) Poisil on raamat. b) Raamat on poisil. c) Poisist kasvas mees. d) Mees kasvas poisist.

Referendi TUNTUSE ehk DEFINIITSUSE ja TUNDMATUSE ehk INDEFINIITSUSE all mõistetakse seda, kas referent on (kõneleja arvates) kuulaja poolt identifitseeritav või mitte. Nt

Maril (tuntud) sündis *poeg* (tundmatu).

FOOKUSEKS nimetatakse sellist lauseosa, mis on markeeritud kui eriti oluline, põhitähelepanu vääriv. Nt

Sinu kasvatasin ju *MINA* üles.

5. LAUSE GRAMMATILISE, SEMANTILISE JA PRAGMAATILISE ORIENTATSIOONI VAHEKORRAST. EESTI LAUSE PÕHITUÜBID

§ 476 Eespool esitatust ilmnes, et enamikku eesti kontekstivabu lauseid saab liigendada nii semantiliselt kui ka pragmaatiliselt kaheks: esiletõstetud osaks ehk subjektiks ning mitteesiletõstetud osaks. Teiste sõnadega, igale lausele on iseloomulik sisuline – semantiline ja pragmaatiline – orientatsioon. Puhtgrammatilisel tasandil vastab tegevussubjektile ja pragmaatilisele subjektile grammatiliselt esiletõstetud (tavaliselt öeldisverbi vormi dikteeriv ja lause algusesse paigutatud) element – grammatiline subjekt. Paljudes lausetes langevad kõik kolm esiletõstetud elementi ühte. Nt lauses

Peeter sööb õuna

on *Peeter* grammatiline subjekt (GS), tegevussubjekt (TS) ja pragmaatiline subjekt (PS). Kui need elemendid langeksid ühte kõigis lauseis, saaksime eesti lause ehituse kirjeldamisel hakkama kolme eri mõiste asemel üheainsaga. Paraku on eesti keeles siiski üsna palju selliseidki lauseid, kui ühtelangevus on kas ainult osaline või koguni puudub täielikult.

Grammatilise subjekti vahekorra järgi tegevussubjekti ja pragmaatilise subjektiga liigituvad eesti laused kolmeks põhitüübiks:

1) NORMAALLAUSED: GS = TS = PS

Ta jookseb. Ta ehitab maja. Ta on haige/üliõpilane.

2) KOGEJA-OMAJALAUSED: (GS) ≠ TS = PS

Tal on häbi/piinlik/vaja töötada. Talle meeldib tantsida. Teda huvitab botaanika. Tal on raamatud/raamatuid.

3) EKSISTENTSIAALLAUSED: GS = TS ≠ PS

Peenral kasvavad lilled/kasvab lilli. Poisist kasvas mees. (Väljas/täna) sajab vihma.

Normaallauseis paikneb grammatiline subjekt lause algul, on nominatiivikujuline ning on ühtaegu nii pragmaatiline kui ka tegevussubjekt.

Kogeja-omaja- ning eksistentsiaallauseis grammatiline subjekt ei ole lause algul ning võib lausest üldse puududa. Seega on tegemist pöördjärjega lausetega. Lausealguliseks moodustajaks – pragmaatiliseks

subjektiks – on kogeja-omajalauseis kogejat või omajat, eksistentsiaal-lauseis kohta või aega väljendav adverbiaal või sihitis. Põhiliseks erinevuseks kogeja-omaja- ja eksistentsiaallausete vahel on see, et kogeja-omajalauseis on pragmaatiline subjekt ühtlasi tegevussubjekt, eksistentsiaallausetes aga mitte.

Eksistentsiaallause on oma olemuselt õigupoolest esitlause. See esitleb kuulajale uusi osalisi, mõnikord ka uusi situatsioone, mis esinevad kuulajale tuntud kohas või ajal. Koha- ja ajaväljend võib ka ära jääda, kui see on kõnesituatsiooniga üheselt määratud. Nt

Tänaval on auto. Väljas kahutab. Sajab.

Eksistentsiaallause, samuti selgelt valdamissuhtele osutava lause grammatiliseks eripäraks on nominatiiv- ja partitiivsubjekti (täis- ja osasubjekti) vahelduse võimalus. Nt

Küünis on heinad/heinu. Tal on raamatud/raamatuid.

Märkus. See, millise põhitüübina üks või teine situatsioon vormistub, oleb eelkõige predikaadi leksikaalsest tähendusest. Seetõttu on eksistentsiaallause käsitlemine omaette põhitüübina teatud määral tinglik, sest eksistentsiaallause alla ei ühendata tavaliselt mitte ainult eksistentsiaalsete predikaatidega lauseid, nagu

Leidub inimesi, kes teistega ei arvesta,

vaid ka laused, mis saavad eksistentsiaalse sisu tänu sõnajärjele või siis tänu sõnajärjele ja predikaadi ning aluse grammatilisele vormile (predikaatverb on ainsuse 3. pöördes, alus partitiivis), nt

Õues jooksevad lapsed. Õues jookseb lapsi.

«Õues jooksevad lapsed» -tüüpi laused on mitteeksistentsiaallausete («Lapsed jooksevad õues») temaatilised variandid ja eksistentsiaalne tõlgendus teemamuutuse kaasnähtus. «Õues jookseb lapsi» -tüüpi lauseid võiks käsitleda mitteeksistentsiaallausete regulaarsete grammatiliste modifikatsioonidena. Et aga kõigil neil juhtudel on tegemist ühelaadse eksistentsiaalse tähendusega, hoolimata selle väljendamise erinevatest vahenditest, siis käsitletakse tinglikult kõiki koos lause ühe põhitüübina.

6. ELEMENTAAR- JA KOMPLEKSLAUSED JA MUID LAUSETÜÜPE

§ 477 Moodustajate struktuuri põhjal liigituvad laused ELEMENTAAR- ja KOMPLEKSLAUSETEKS. Elementaarlaused on laused, mille moodustajad ei ole sekundaartarindid ega osalaused. Nt

Laps magab. Poiss loeb raamatut. Ta on haige.

Laused, mis sisaldavad nimetatud elemente, on komplekslaused. Nt

Jüri kavatses naist võtta. Ta läks korvpalli vaatama. Vaadates Maalit, mõtlesin Juulile. Ta ei teadnud, et Juhan on haige.

Kõik laused peale osalausetega lausete on LIHTLAUSED. Osalausetega lauseid nimetatakse LIITLAUSETEKS.

Lauseid, mille sisu on maksimaalselt eksplitseeritud, nimetatakse TÄISLAUSETEKS. Nt

Poiss sööb saia.

Lapsed, millest mõni vormielement on välja jäetud, kuid mis sellele vaatamata on üheselt mõistetavad kas kaasteksti abil või ka ilma selleta, on ELLIPTILISED ehk LÜNKLAUSED. Nt

(Mis sul taskus on? –) Kutsikas. Igal linnul oma laul.

Täis- ja elliptiliste lausete vahepealse lausetüübi moodustavad VAEGLAUSED, s.o laused, milles osa sisukomponente on selgelt eksplitseerimata, kuid millest pole ka midagi välja jäetud. Nt

Käed üles!

KIRJANDUST SÜNTAKSI SISSEJUHATUSE KOHTA

Erelt, M. Eesti lihtlause probleeme. Tallinn, 1979.

Erelt, M. Eesti lauseõpetuse põhimõtteid. Tallinn, 1986. (Preprint KKI-43)

Erelt, M. Eesti lauseliikmeid (grammatika marginaale). Tallinn, 1989. (Preprint KKI-61)

Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.

Nemvalts, P. Eesti keele lauseliigenduse põhialustest // Keel ja Kirjandus. 1980. Nr. 2. Lk. 82–88. Nr. 3. Lk. 153–160.

Rajandi, H. Funktsionaalsus ja ülevaatlikkus keelekirjelduses // Keel ja Kirjandus. 1978. Nr. 11. Lk. 649–657. Nr. 12. Lk. 726–732.

Rätsep, H. Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn, 1978.

Rätsep, H. Eesti keele lihtlausete põhitüübid kontensiivse tüpologia vaatekohast // Töid eesti filoloogia alalt. Tartu, 1981. VIII : Eesti keele grammatika probleeme. Lk. 35–50.

ELEMENTAARLAUSE

LAUSE ELEMENDID

LAUSELIIKMED

1. ÕELDIS

§ 478 Õeldis ehk grammatiline predikaat on oma põhijuhul finiiitne verbivorm (a), mis on lause grammatilise ja harilikult ka semantilise struktuuri kese. Markeerimata teatestruktuuriga lauses moodustab õeldis koos talle järgnevate laienditega reema, olles seega lause teatestruktuuriski keskmeks. Õeldiseks võib olla ka finiiitse verbivormi ühend mingi muu sõnavormiga (b) või infiniitne verbivorm (c).

a) Poiss loeb. b) Poiss hakkas lugema. Poiss luges raamatu läbi. c) Poiss olla suur lugeja.

Täistähenduslikus, semantilise predikaadina talitlevas õeldisverbis kontsentreeruvad nii lausega tähistatava situatsiooni liigendus ja tähenduslik laad kui ka situatsiooni vahekord tegelikkusega, nagu see peegeldub kõneleja teadvuses (aeg, suhtluseesmärk, modaalne hinnang jms). Semantilisel predikaadil on tähendusest tulenevalt kindel valents, s.o võime tingida kindlat arvu aktante ehk seotud laiendeid (erijuhul mitte ühtegi). Seotud laienditel on kindlad semantilised ja süntaktilised omadused ja nende esinemine lauses on obligatoorne või fakultatiivne. Verbil *hämarduma* pole näiteks ühtegi seotud laiendit (a); verbil *lõbutsema* on üks obligatoorne seotud laiend, mis täidab tegija semantilist funktsiooni ja esineb nominatiivikujulise alusena (b); verbil *leiduma* on üks obligatoorne seotud laiend, mis täidab neutraali semantilist funktsiooni ja esineb eksistentsiaallause nominatiivi- või partitiivikujulise alusena (c); verbil *lugema* on kaks seotud laiendit, millest üks (kes loeb) täidab tegija funktsiooni, on obligatoorne ning esineb normaallause nominatiivikujulise alusena, teine (mida loetakse) täidab neutraali funktsiooni ning on fakultatiivne (d). Nt

a) Hämar dub. b) Noored lõbutsevad. c) Leidus vabatahtlik. Leidus vabatahtlikke. d) Poiss loeb. Poiss loeb raamatut.

Peale seotud laiendite võib lauses olla ka vabu laiendeid, mille esinemine enamiku verbide tähendusest otseselt ei sõltu. Põhimõtteliselt võivad nad esineda lausetes igasuguste verbide puhul. Sellised on eel-

kõige aja- ja *kus*-kohamäärused, samuti viisi-, põhjus- jm määrused.
Nt

Lõunas hämardub *varakult*. *Lõunas* hämardub *millegipärast väga ootamatult*. Võistleja oli vastase alistamiseks *sageli* kasutanud lubamatuid võtteid. *Ühel suuremeelsushetkel* loovutas vanem vend *vähimagi kahjutundeta* oma eesõiguse nooremale. *Sealsamas lainetest loobitavas paadis* loovutas vanem vend oma eesõigused nooremale.

Verb annab oma valentsiga ülejäänud lauseliikmetele ette nii sisulised kui ka vormilised võimalused, kujundab semantilise ja süntaktilise lausemalli. Normaallauses tõuseb alus nii grammatiliselt kui ka semantiliselt ja pragmaatiliselt nominaalsete lauseliikmete seast esile. Ehkki öeldisverbi tähendusest oleneb aluse esinemisvõimalus, määrab aluse arv ja isik omakorda predikaatverbi pöörde. Semantiliselt ei määrgi normaallause alus mitte ainult üht osalist (agenti, kogejat vms) teiste samalaadsete seas, vaid ka lause sisulist lähtepunkti. Neutraalses teatestruktuuris on alus teema, millele muu lauseosa vastandub tüüpilise reemana.

Ehkki öeldis kattub üldjuhul semantilise predikaadiga, ei pruugi see siiski alati nii olla. Olulisimaid erandeid sellest on omaduse või seisundi märkimine öeldistäite või seisundimääruse abil. Nt

Linnalapse tee looduse juurde ei ole *lihtne*. Sa oled mul *tubliks abimeheks*.

Öeldisverb *olema* kannab sel juhul põhiliselt grammatilist infot, predikaadi semantiline sisu jääb öeldistäitesse. Poleks järjekindel tuua süntaktilistel seostel põhinevasse lauseliigendusse semantikast tingitud erandeid ja lugeda verb *olema* kui kõide koos öeldistäitega liitöeldiseks. See tooks kaasa põhimõttelise erinevuse kõigist muudest öeldistest: niisuguse öeldise koosseisu kuuluks täiesti iseseisev nominaalne element, mida saaks asendada nii asendussõnadega kui ka teiste samaliigiliste elementidega ja mis oleks suvalisel määral edasi laiendatav. Sellised täistähenduslike nominaalsete komponentidega öeldised nagu «Linnalapse tee looduse juurde ei ole sugugi lihtne / ei ole selline, nagu sa arvad / ei ole sugugi mitte alles tänapäeval tekkinud probleem» tooksid ähmasust lauseliigenduse käsitlusse. Seetõttu loetakse ka köitmena toimiv *olema* omaette öeldiseks ja öeldistäide iseseisvaks lauseliikmeks.

1.1. Liht- ja liitöeldis

§ 479 Öeldiseks võib olla a) üksikverb, b) perifrastiline verb: ühend-, väljend- või ahelverb, c) kaksikverb:

a) *Poiss jookseb / on jooksnud*. b) *Sündmuskoht vaadati üle. Kutsuge nad korrale! Nad hakkasid minema*. c) *Ma lähen annan talle süüa*.

Nii üksikverb kui ka perifrastiliste verbide verbaalne komponent võib olla a) lihtvorm, s.o ühesõnaline verbivorm, b) liitvorm, s.o verbist *olema* ja *nud-* või *tud-*partitsiibist koosnev vorm, samuti verbi ja eitusõna ühend, c) perifrastiline vorm, s.o verbi *olema* ühend mingi muu

infiniitvormiga või mingi muu suhteliselt sisutühja verbi, nt *saama*, *jääma*, *pidama* ühend infiniitvormiga, mis on piisavalt regulaarse kasutusega ning kannab sellist tähendust, mida tavaliselt antakse edasi morfoloogilise tunnusega, s.o aja-, tegumoe- või kõneviisi tähendust:

a) *Ma tean seda. Ta läks ära.* b) *Ma olen seda teadnud. Ta oli ära läinud. Ma ei teadnud seda.* c) *See on mulle teada. Ta pidi ära minema.*

Õeldiseks on tavaliselt finiiitne verbivorm, nagu esitatud näidetes, kuid erijuhul võib selleks olla ka *da*-tegevusnimi. Nt

Ta olla haige.

Õeldist, milleks on üksikverbi liht- või liitvorm, nimetatakse LIHT-ÕELDISEKS. Õeldis, millena talitleb perifrastiline verb, kaksikverb või üksikverbi perifrastiline vorm, on LIITÕELDIS.

Perifrastilised verbid

§ 480 PERIFRASTILISTEKS VERBIDEKS nimetatakse finiiitverbi ühendeid infiniidi, noomeni või afiksaaladverbiga, milles üks komponent komplitseerib analoogiliselt afiksiga teise tähendust ning mille puhul lausemalli ei määra finiiitverb üksi, vaid ühend tervikuna. Kui perifrastilised verbivormid on analoogilised morfoloogiliste sõnavormidega, siis perifrastilised verbid sarnanevad tuletistega: komplitseeriv komponent talitleb umbes samamoodi kui verbiafiks (*vrđ läheb mööda – möödub, jääb seisma – seiskub*). Mõlemad ühendid, nii perifrastilised verbivormid kui ka perifrastilised verbid, on süntaksi perifeerseid üksusi. Kuigi perifrastilisi verbe on tavaks saanud nimetada verbideks, ei ole nende puhul tegu siiski mitmeosalise sõnaga, vaid ikkagi sõnade ühendiga, mille komponendid kuuluvad igaüks oma sõnaliiki. Et need ühendid moodustavad süntaktilise terviku, ei ole veel kriteerium nende kuulutamiseks üheks sõnaks. Samamoodi talitlevad ju ka nt kaassõna ühendid nimisõnaga.

§ 481 AHELVERBID on perifrastilised verbid, mille sisuliseks tuumaks on infiniit. Finiiitverb väljendab infiniidiga tähistatud situatsiooni modaalsust, aspekti, kausatiivsust või viisi.

Modaalverbidest moodustavad ahelverbe *võima*, *tohtima* ja *saama da*-infinitiiviga, *pidama* supiiniga ning *näima*, *paistma* ja *tunduma vat*-infinitiiviga. Nimetatud verbidel puudub subjektiselektsoon: nad ei tingi ei subjekti olemasolu ega ka selle tähendust ja vormi. Aluse referendi elusus või elutus, aluse nominatiivne või partitiivne vorm jms on tingitud üksnes infiniidi tähendusest. Vrd

Hämardub. – Võib hämarduda. Peab hämarduma. Näib hämarduvat.
Uurija muutis tingimusi. – Uurija võib/tohib/saab muuta tingimusi. Uurija peab muutma tingimusi. Uurija näib muutvat tingimusi.

Vaegpöördelised modaalverbid *tulema*, *tarvitsema*, *maksma*, *pruuki-* *ma* ja ühendid *tarvis olema*, *tarvis minema*, *vaja olema* ja *vaja minema* ei kuulu ahelverbi koosseisu, sest nad tingivad iseseisvalt neile omase

kogejalause malli, kus infiniidi tegevussubjekt, mis peab tähistama elusat referenti, vormistub adessiivse adverbiaalina. *da*-infinitiivne laiend talitleb sel juhul iseseisva lauseliikmena – subjektina. Vrd

Me hoiame asja saladuses. – Meil tuleb/maksab/on vaja asja saladuses hoida.

Tegevuse faase (algust ja lõppu) väljendavaid ahelverbe moodustavad faasiverbid koos supiinivormidega. Algust väljendavad verbid *hakkama, asuma, minema, tulema, jääma, kukkuma, lööma, puhkema, kargama, süttima* jt koos supiini illatiiviga (a), lõpulejõudmist verb *lakka-* koos supiini elatiiviga (b). Nt

a) Ta hakkas sööma. Lehm tuli lüpsma. Ülemus kukkus karjuma. Laps jäi magama. Ta silmad löid särama. b) Kõrvad hakkasid kumisemast.

Tegevuse põhjustamist väljendavaid ahelverbe moodustavad kausatiivverbid *panema, ajama, jätma, laskma, lööma, vajutama, keerama* jne koos supiini illatiiviga. Nt

Ta pani raadio mängima. Hingevalu ajab inimese lollusi tegema. Tulija vajutas tule põlema.

Tegevuse viisi iseloomustavaid ahelverbe (koloratiivtarindeid) moodustavad deskriptiivverbid *da*-infinitiiviga. Nt

Poiss paukus kõhida. Jüri vehkis käia töö ja klubi vahet. Mütüja nähvas midagi vastata.

- § 482 VÄLJENDVERBIDEKS nimetatakse perifrastilisi verbe, mille sisuliseks tuumaks on noomen(id). Kõik väljendverbid on ainukordsed ühendid, mis moodustavad idiomaatilise tähendusterviku: *jutule võtma, tähele panema, mõttesse jääma, silma hakkama, nagu tegema, jalga laskma, muret tundma, korrale kutsuma, ühist keelt leidma, ei sooja ega külma olema, araks lööma, pahaks panema, end tundma* (kuidas? kellena?), *end tunda andma, omaks võtma, mikski panema, paljuks pidama* jne. Nt

Äriajal võtan ma üksnes äriasjus *jutule*. Toas hakkas *silma* puhtus ja kord. Nad jäid *mõttesse*. Direktor *tegi* kurja näo. *Kutsuge* nad korrale! Ta pani minu märkust *pahaks*. Neil *polnud* sellest *sooja ega külma*. Ta *tundis end* puudutatuna. Sõjahaavad *andsid end* pikapeale *tunda*. Keegi *ei võtnud süüd omaks*. Nad *ei pidanud* *paljuks* paar kilomeetrit jala käia.

- § 483 ÜHENDVERBID on perifrastilised verbid, mille sisuliseks tuumaks on verb, komplitseerivaks komponendiks orientatsiooni, perfektiivsust või seisundit, üksikjuhtudel ka modaalsust väljendav afiksaaladverb: *maha kukkuma, üles tõusma, kinni panema, ära minema, tarvis mine-*ma jne.

Orientatsioonilised afiksaaladverbid osutavad üldistatud kujul suhtelist suundumis-, paiknemis-, eemaldumis- või kulgemiskohta: *alla, asemele, eemale, ette, juurde, kaasa, kohale, kätte, külge, maha, otsa, paigale, pärale, peale, sisse, taha, vastu, üles, ümber; all, asemel, eemal, väljas; alt, asemelt, eemalt, väljast; läbi, mööda, ringi, üle* jne. Nt

Jänes *jooksis* autole *ette*. Koor *laulis* solistidega *kaasa*. Sellepärast *ei* *haka* veel *külge* *lööma*. Küllap ma *otsin* su ise *üles*. Sellise kauba *vastu-*

võtmise eest peaks *peale makstama*. Ma olen seda sorti töid korduvalt *pealt vaadanud* ja neile *kaasa aidanud*. *Sõitsime* metrooga kogu linnast läbi.

Orientatsiooniliste afiksaaladverbide juures ilmneb kõige selgemini ühendverbide jagunemine kahte rühma. Ainukordsed ühendverbid koosnevad piiratud kombinatsioonivõimalustega osistest, mis moodustavad mitte ainult süntaktiliselt, vaid ka semantiliselt liigendamatu terviku, s.t verbi ja afiksaaladverbi ühend on omandanud uue tähenduse: *peale käima, üle ajama, maha võtma, peale ajama, juurde löikama, üles ütleva, taga otsima, üle pakkuma, üle pingutama, üles lööma, üles ässitama* jne. Korrapärased ühendverbid ei ole valmis sõnastikuüksused nagu ainukordsed ühendverbid. Nad kujunevad mingi tähendusrühma verbide (nt liikumisverbide) suhteliselt regulaarsel kombineerumisel kindlasse rühma kuuluvate afiksaaladverbidega: *alla / eemale / juurde / kohale / ligi / päralt / tagasi.. + minema / jooksmata / astuma / kihutama / sõitma*. Mõlemad ühendi osised säilitavad tähendusliku iseseisvuse. Vaatamata sellele moodustavad ka korrapärased ühendverbid süntaktiliselt lahutamatu terviku. Lausemalli ei määra siin mitte finitverb üksi, vaid koos afiksaaladverbiga. Just viimase tähendus tingib näiteks laiendi *sillast* elatiivivormi lauses, vrd «Poiss jooksis sillast üle» – «*Poiss jooksis sillast».

Paljudel ühendverbi komponendina esinevatel afiksaaladverbidel on kaassõnalised vasted, vrd «Poiss jooksis *sillast üle*» – «Poiss jooksis *üle silla*», «Puu kukkus *autole peale*» – «Puu kukkus *auto peale*». Teiste sõnadega, üks ja sama afiksilaadne sõna saab seostuda ühtviisi vabalt nii verbi kui ka substantiiviga. Afiksaaladverbina talitledes võivad sellised sõnad tingida väga mitmesuguseid käändevorme, kusjuures vastavatel sõltlaidenditel on lauses üsna suur paiknemisvabadus. Kui kaasõnad nõuavad nad postpositsioonina peamiselt genitiivi ja prepositioonina partitiivi, muude käänete tarvitusvõimalused on suhteliselt piiratud.

Perfektiivsust väljendavad afiksaaladverbid märgivad tegevuse piiritletust või vähemalt piirivõimaluse olemasolu. Sellised afiksaaladverbid on *läbi (lugema), maha (müüma), minema (minema), otsa (lõppema) tulema (tulema), täis (kritiseldama), valmis (tegema), välja (kanatama), ära (minema)*. Nt

Ta *luges* raamatu läbi. *Tulime* koosolekult tulema. Ta *tegi* töö valmis.

Levinuim perfektiivsusadverb on *ära*, mis moodustab hulga korrapäraseid ühendeid, sealhulgas selliseid, kus ta täidab üksnes tegevuse piiritlemise ülesannet, nagu *ära jagama, ära mõistatama, ära ootama, ära tegema, ära tellima*, vrd «Pealik jagas ülesandeid» – «Pealik jagas ülesanded *ära*». Enamasti aga kaasneb aspektitähendusega mingi muu tähendus, eriti orientatsioonitähendus, nagu ühendverbides *ära viskama, ära viima, minema ajama* jt.

Seisundit väljendavad partiklid kuuluvad afiksaaladverbidena ühendverbide koosseisu vaid siis, kui nad moodustavad koos verbiga

uue tähendusliku terviku ja tingivad lausemalli. Vastasel juhul on nad iseseisvad adverbid ja lauses seisundimääruseks. Afiksaalsetena esinevad nt *kinni (nabima), lahti (saama), kokku (kukkuma), viltu (minema)*. Nt

Komisjonikaupluses *saab* kaubast *lahti*. (Vrd *Komisjonikaupluses *saab* kaubast.) Varas *nabiti kinni*. Vana korsten oli *kokku kukkunud*.

Modaalsust väljendavad partiklid *vaja* ja *tarvis* ühendverbides *vaja minema/olema, tarvis minema/olema*. Nt

Mul *ei lähe* seda raamatut enam *vaja*. On *tarvis*, et grammatika saaks kevadeks valmis.

Ühendverb võib olla ka väljendverbi ja ahelverbi verbaalseks komponendiks, nt *arust ära olema, jalga maha saama, puust ette tegema, vedru välja viskama, üle minema hakkama*.

Kas *te olete arust ära*, et sinna lähete! Talle *tehti kõik puust ette*. Palavik *hakkab üle minema*.

Ahelverbi koosseisu võib kuuluda ka väljendverb. Nt

Sellest *võib valesti aru saada*.

Kaksikverbid

- § 484 Lisaks üksik- ja perifrastilistele verbidele tingivad lausemalle ning on seetõttu käsitletavat liitõeldisena ka mõned liikumisverbide (eelkõige *minema*-verbi) ühendid muude finiiitverbidega, nn kaksikverbid. Nt

Ma *lähen annan* seale ette. Mees *läks jõi* raha maha. *Jooksen toon* selle ära. *Lähen heidan* natukeseks pikali. *Mine too* see siia! *Tule tee* mulle võileiba! *Mine ole* ka natuke aega vanaema juures! *Mine tea*, kuhu ta läheb. *Mine saa* neist aru. *Mine sa keela*, paneb veel tule räästasse.

1.2. Õeldise leksikaalsed kategooriad

Predikaadi ja kogu lause süntaktiliselt olulisi tähenduskategooriaid on TEGEVUSLAAD, AGENTIIVSUS ja ASPEKT.

- § 485 TEGEVUSLAAD iseloomustab tegevuse tüüpilist kulgu ja struktureeritust ajas. Tegevuslaadi põhiopositsioonid on DÜNAAMILINE/STAATILINE ja DURATIIVNE (kestev)/MOMENTAANNE (mittekestev). Peale selle kuuluvad tegevuslaadi alla niisugused kitsamad tunnused nagu ITERATIIVNE (korduv), KONTINUATIIVNE (pidev), SEMELFAKTIIVNE (ühekordne), PROGRESSIIVNE (jätkuv).

Staatiliste predikaatidega laused tähistavad staatilisi situatsioone ehk SEISUNDEID. Staatiline situatsioon pigem «on olemas» kui «toimib», on homogeneenne, pidev ja muutumatu. Nt

Ilmad *püsivad* soojad. Kohv *maksab* kaksikümmend rubla kilo. Vaal *on* imetaja. Nina *on* tal sinine. Julgete *päralt* on maailm. Tema maalidel *katavad* laudu siniseruudulised linad. Basseinivesi *sisaldab* kloori. Ma *tunnen* selle inimese suhtes vastikust.

Tüüpilise seisundipredikaadina talitleb verb *olema* koos öeldistäite või seisundiadverbiaaliga (*on roheline, on president, on katki, on presidendiks*). Ka liitöeldisena on verbi *olema* tarindid staatilist laadi (*on uinumas, on tulemata, on teada*). Verb *olema* ise väljendab neis ühen-deis staatilisust üldse. Tüüpilised seisundiverbid, s.o normaaljuhul sei-sundipredikaadina talitlevad verbid, on paiknemisverbid: *asuma, elama, elunema, paiknema, leiduma, olema* 'asuma', 'paiknema' jt; suhte-verbid: *olema, kuuluma, koosnema, sisalduma, maksuma, sõltuma, võrduma, omama, puuduma, vajama, piisama, jätkuma, sarnanema, näi-ma* jt; tajuverbid: *tunduma, uskuma, mäletama, teadma, meeldima* jt. Seisundiverbidest ei saa moodustada progressiivset tegevuslaadi mär-kivat konstruktsiooni (**oli koosnemas, *oli näimas*). Nende verbide liit-ajavormid (*on sarnanenud, oli omanud, on mäletatud*) väljendavad pea-miselt kokkuvõtet vaatlushetke-eelses ajavahemikus toimunud. Sei-sundiverbidel puudub aspektivaheldus, mistõttu nendega ei seostu per-fektiivsusadverbid. Seisundiverbe on suhteliselt vähe, enamik verbe on dünaamilise tähendusega.

Dünaamiliste predikaatidega laused tähistavad dünaamilisi situat-sioone. Dünaamiline situatsioon pigem «toimub» kui «on olemas», ta kulgeb heterogeensena, mingis mõttes muutlikuna. Dünaamilised si-tuatsioonid jagunevad duratiivseteks ja momentaanseteks. Duratiivseid situatsioone väljendavais lauseis talitlevad predikaadina harilikult du-ratiivsed verbid nagu *ujuma, askeldama, kasvama, tooma, viima* jt, mo-mentaanseid situatsioone väljendavais lauseis aga momentaansed ver-bid nagu *sähvatama, praksatama, välgatama, liigahtama* jt. Duratiivi-de korral näitab *mas*-tarind tegevuse jätkuvust (*on toomas, on tantsi-mas, on ujumas*), tegevuse lõpp nihkub järelikult tulevikku; momen-taanide puhul nihkub tulevikku nii lõpp kui ka kogu tegevus (*on plah-vatamas, on sähvatamas*).

Peale duratiivsete ja momentaansete verbide leidub kestuselt mar-keerimata ehk kestuseta ehk PUNKTUAALSEID verbe. Tüüpiliselt kestu-seta verbid on seisundimuutust väljendavad verbid: *lõppema, algama, avanema, uinuma, süttima, valmima* jne. Nende tähendus seisneb vaid üleminekus ühest seisundist teise, ilma et üleminekut mingi kestus ise-loomustaks. Kestuseta verbid esinevad kas duratiivseid või momen-taanseid situatsioone väljendavais lauseis. Kui lauses puuduvad vahend-id duratiivsuse näitamiseks, on kestuseta verbiga lause primaarselt tõlgendatav momentaansust väljendavana. Kestvat situatsiooni väljen-davaks saab niisugune lause mitmesuguste täiendavate vahendite, nt teatud tüüpi aja- või viisimääruste lisandumisel. Vrd

Oks murdus. – Oks murdus järk-järgult.

Kestvad dünaamilised situatsioonid jagunevad omakorda a) konti-nuatiivseteks ja b) iteratiivseteks. Nt

a) Poiss kasvas meheks. b) Poiss loopis kive.

Tüüpilised kontinuatiivid on nt *kasvama, sumbuma, kujunema* jt, tüüpilised iteratiivid nt *hüplema, loopima, looklema* jt.

§ 486 AGENTIIVSUS tähendab agendi, s.o situatsiooni suhtes aktiivse, seda kontrolliva osalise olemasolu situatsioonis. Agentiivsed saavad olla ainult dünaamilised situatsioonid. Tunnuste duratiivne/momentaanne ja agentiivne/mitteagentiivne alusel liigituvad dünaamilised situatsioonid a) TEGEVUSTEKS (agentiivsed duratiivsed situatsioonid), b) PROTSESSIDEKS (mitteagentiivsed duratiivsed situatsioonid), c) TEGUDEKS (agentiivsed mitteduratiivsed situatsioonid) ja d) JUHTUMITEKS (mitteagentiivsed mitteduratiivsed situatsioonid). Nt

a) Ta jooksis. Ta ehtas endale suvila. b) Suvila valmis tasapisi. Supp keeb. Tuba läheb külmaks. c) Saabusid külalised. Mustad löid vankri. Mul võeti viimane lootus ära. d) Pomm plahvatas. Lootus kustus. Saabus hommik. Pomm tabas maja.

§ 487 ASPEKT on lauses väljenduv suhe situatsiooni kulgemise ja vaatluspunkti vahel. Aspekti seisukohalt jagunevad situatsioonid PIIRITLEMATA (imperfektiivseteks) ja PIIRITLETUD (perfektiivseteks) situatsioonideks. Piiritlemata on situatsioon sel juhul, kui kujuteldav vaatluspunkt jääb situatsiooni kulu sisse. Vaatluspunkti seisukohalt avaldub situatsioon toimuvana, seisukohta antud situatsiooni algus- või lõpp-piiri suhtes ei võeta. Nt

Kala magab. Asfalt on märg. Keegi hüüab. Päike kõrvetas. Arno kustutas tuld. Poisid suusatasid. Poisid suusatasid viit kilomeetrit.

Piiritletud on situatsioon siis, kui kujuteldav vaatluspunkt jääb situatsioonist väljapoole. Seega on situatsioonil mingi piir, mis eraldab teda vaatluspunktist. Vaatluspunkti seisukohalt on situatsioon terviklik, ta sisemine kulg ei ole oluline. Nt

Lootus kustus. Arno puhus tule ära. Raha sai otsa. Saadik kutsutakse kodumaale tagasi. Päike on kogu rohu ära kõrvetanud. Poisid suusatasid viis kilomeetrit.

Lausega väljendatud situatsiooni primaarne aspekt sõltub eelkõige verbi aspektist, s.o verbiga väljendatud situatsioonitüübi piiritletavusest/mittepiiritletavusest (verbi aspekt on seega võimalus, lause aspekt tegelikkus) ning situatsiooni kestuslikkusest. Tüüpiliselt piiritlemata on mittepiiritletavat situatsioonid, mis on ühtlasi kõik duratiivsed. Nt

Jüri magab. Vesi vuliseb. Isa kiidab poega.

Kestuse olemasolu on põhitingimuseks, mis võimaldab vaatluspunkti paigutamist situatsiooni kulu sisse ja seega situatsiooni käsitlemist seestvaates. Piiritletavatest situatsioonidest on tüüpiliselt piiritletud mittekestvad situatsioonid. Nende kui selliste situatsioonide korral, mille kestust käsitatakse kas inimese jaoks tabamatult lühikesena või elimineeritakse see tähendusest hoopiski, on vaatluspunkti loomulik koht väljaspool situatsiooni, nii et sündmust käsitatakse jagamatu tervikuna. Nt

Jüri võitis medali. Leek lahvatas lakke. Varas pistis jooksmas. Lootus kustus. Uks kolksatas. Jüri lõi etturi.

Duratiivsed piirivõimalusega situatsioonid võimaldavad mõlemat aspekti.

Nt

Ta ehitas suvilat. (piiritlemata) – Ta ehitas suvila. (piiritletud) Poiss kasvas. (piiritlemata) – Poiss kasvas kahemeetriseks. (piiritletud)

Et aspekt ei väljendu eesti keeles regulaarselt ega obligatoorselt, siis võib piirivõimalusega duratiivsetel situatsioonidel aspekt ka määramatuks jääda. Nt lauseid

Ma sõitsin Tartusse. Isa tuleb. Laps muutub kingitusest rõõmsamaks võib tõlgendada kaheti: esiteks seestpoolt vaadatutena, mittepiiritletutena (sel puhul väljendab preesensivorm olevikku), teiseks piiritletutena, teostuvatena (sel puhul märgib preesensivorm tulevikku). Kas ja kumb tõlgendus aktualiseerub, sõltub konteksti ajalis-aspektilisest plaanist.

Piir, millega tegevus võib ammenduda, on tegevusobjekti või -subjekti a) seisundi muutus, b) tema asukoha muutus, c) tegevuse lõppaeg. Tegevust, mis saavutab seisundipiiri, nimetatakse RESULTATIIVSEKS; ajapiirini jõudnud tegevust aga PERFEKTIIVSEKS kitsamas tähenduses. Nt

a) Mees ehitas suvila. Noorik kandis kaksikud ilmale. Põud närtsitas rohu. Tuba muutus külmaks. Uks vajus laiali lahti. b) Laev vajus merepõhja. Lennuk viis reisijad teisele lennuväljale. c) Koosolek vältas õhtuni. Päev venitati õhtusse.

Aspekti väljendamise põhivahendiks on eesti keeles objekti totaalne (genitiivne või nominatiivne) või partsiaalne (partitiivne) vorm. Täissihitis osutab ühemõtteliselt tegevuse piiritletusele (a), osasihitis võib viidata nii piiritlemata (b) kui ka piiritletud (c) tegevusele. Nt

a) *Trooni alumised küljed* kaunistas Panaios. Oskar tõi Olgale *jäätise*. Poisid ehitasid endale *onnid*. b) Poisid ehitasid endale *onne*. c) Oskar tõi Olgale *jäätist*.

Aspektitõlgenduse määrab ka teksti ajaline perspektiiv: kas sündmusi käsitatakse minevikulistena, tagasivaatavalt, üksteisele järgnevatena või olevikulistena, sissevaatavalt, osalt kattuvatena. Esimesel juhul on kaheti tõlgendatavas lauses eelistatav piiritletud (a), teisel juhul piiritlemata (b) tõlgendus. Nt

a) Oli varane hommik. Õhk telgis muutus jahedaks. Jüri ronis telgi uksele. Ta pilgule avanes uttu mähkunud lagendik kolme kitsega. b) On varajane hommik. Õhk telgis muutub jahedaks. Jüri ronib telgi uksele. Ta pilgule avaneb uttu mähkunud lagendik kolme kitsega.

Piiritletust väljendavad perfektiivsusadverbid *ära, välja, maha, läbi, üles* jne. Neist kõige ühemõttelisemalt viitab piiritletud aspektile *ära*, kui see ei märgi suunda. Nt

Uus ülikond määrdus peol *ära*. Ained segunesid *ära*. Ma väsisin *ära*. Plekk läks pesus *välja*. Ma uurisin teie küsimuse/**teie küsimust läbi*.

Verbi tähendusest tingitud primaarset aspekti on võimalik lauses muuta. Selleks tuleb muuta verbi aspektitähendust. Mittepiiritletavale situatsioonile tuleb anda piir, mille taha vaatluspunkt paigutada. Piiri väljendavad mitmesugused latiivsed laiendid: afiksaaladverbid *ära, läbi* jne, latiivsed koha-, aja- ja seisundimäärused. Piiri lisamisega loo-

vad need laiendid situatsiooni piiritlemiseks võimaluse, kusjuures enamasti (aga siiski mitte alati) nad ka realiseerivad selle võimaluse, muutes lause aspekti piiritletuks. Nt

Ma ootasin müüjat/*müüja. (piiritlemata) – Ma ootasin müüja/*müüjat ära. (piiritletud); Kün põles. (piiritlemata) – Kün põles ära/ maha/tuhaks. (piiritletud); Mari reisis mööda Euroopat. (piiritlemata) – Mari reisis Pariisi. (piirivõimalusega) – Mari reisis minema. (piiritletud); Mari kurvastas. (piiritlemata) – Mari kurvastas enda halliks. (piiritletud) – Mari kurvastas hommikuni. (piiritletud) – Mari kurvastas ära (piiritletud) ja oli siis jälle rõõmus.

Mittekestva tegevuse piiritlematuks muutmiseks tuleb seda tegevust vaadelda n.ö aeglubis, anda talle kestvus. Seda saab teha osasihitise, ajaadverbide *aeglaselt*, *pikkamööda*, *aina*, *üha*, *parajasti*, *edasi*, *alati*, *pidevalt* jt ning ajakulgu iseloomustavate viisiadverbide *järk-järgult*, *aeglaselt*, *pikkamööda*, *tasapisi* jt abil. Nt

Tõnu tellib *taksot*. Väik *parajasti* sähvatas, kui mulle äkki kõik selgeks sai. Jüri võidab Peetrit *alati*. Ta kaotab *pidevalt* väärtasju. Oks murdus *järk-järgult*. Tööpäev lõppes *tasapisi*.

Selle asemel, et muutust ennast kestvana käsitada, võib käsitada kestvana selle eelfaasi, asjade seisu, mis sellele muutusele viib. Nt

Ta suri *pikkamööda*/kolm päeva. Ta ammendab oma jõuvarusid. Ta tappis siga. Jüri võidab viimast partiid.

Piiritletud ja piiritlemata lausetel on mõningaid erinevaid grammatilisi omadusi. Erinevad on mitmete ajavormide tõlgendused (vt § 492–494). Ainult piiritletud aspektiga lauses esineb komitatiivne kestust märkiv ajaadverbiaal, mis märgib piirini jõudmise kiirust (a, vrd c) ja translatiivne ajas lokaliseeruv adverbial, mis märgib vaatluspunkti, milleks peab tegevus olema piirini viidud (b). Nt

a) Raamat sai *kolme aastaga* valmis. Poisid suusatasid viis kilomeetrit *parima ajaga*. b) Raamat sai valmis *uueks aastaks*. Poisid olid *õhtuks* suusatanud viis kilomeetrit. c) *Raamat sai valmis *kolm aastat*. *Poisid suusatasid viis kilomeetrit *tund aega*.

Aspektiga seostuvad ka objektsarnased määradverbiaalid. Totaalne määrus liitub piiritlemata lausele, andes sellele piiritletuse. Nt

Vihma sadas *kaks tundi*. Minu vaatlusala asus *kuu aega* Hädemeestel. Jüri käis *kaks aastat* kinoklubis. Poisid suusatasid *viis kilomeetrit*. Poisid suusatasid viit kilomeetrit *tund aega*.

Partsiaalne määrus liitub samuti piiritlemata lausesse, kuid ei muuda aspekti. Nt

Minu vaatlusala asus *teist kuud* Hädemeestel. Poisid suusatasid *viit kilomeetrit*.

Aspekti võib lauses korduvalt muuta. Vrd

Kün põles. (piiritlemata) – Kün põles tuhaks. (piiritletud) – Kün põles alati tuhaks. (piiritlemata)

1.3. Õeldise grammatilised kategooriad

§ 488 Õeldisverbi vormis avalduvad situatsiooni kui tervikut hõlmavatest grammatilistest tähendustest aeg, tegumood, modaalsus, teatelaad ja kõneliik ning situatsiooni osalisi hõlmavatest tähendustest isik ja arv. Nimetatud tähendused vormistuvad õeldisverbi morfoloogiliste ja leksikaalmorfoloogiliste (perifrastiliste) vormide abil. Verbi vorm võib seejuures olla mingi tähenduse ainus kandja, kuid ka vaid üks osa sellest vormivahendite kompleksist, mida lause kasutab kõnealust tüüpi tähenduste edastamiseks. Viimast asjaolu silmas pidades käsitatakse modaalsust ja teatelaadi peale siinsete paragrahvide ka mujal (vt § 609–628), eitust kui vähim morfologiseerunud kategooriat aga kirjeldatakse üldse väljapool õeldise peatükki (vt § 601–608).

Isik ja arv. Õeldise ühildumine alusega

§ 489 Grammatiline isiku- ja arvukategooria realiseerub morfoloogilise pöördekategooriana, millele on kolm ainsuslikku ja kolm mitmuslikku liiget. Süntaktilisest aspektist vaadelduna näitavad pöörded õeldise grammatilist seost täisalusega. Ka lünklauses, kus alus puudub, ei osuta pöördelõpp mitte igasugusele tegijale või olijale, vaid üksnes niisugusele, mis sobivail tingimusil saab nominatiivse grammatilise subjekti vormi. Nt

(Ma) loen. (Sa) loed.

Pöördeparadigma markeerimata liikmena talitleb ainsuse 3. pööre, mis vormistab õeldisverbi peale ainsuslike täisalustega lausete ka vaegisikulistes lausetes.

Kui täisaluseks (eksplitsiitseks või juurdemõeldavaks) on a) *mina ~ ma*, b) *sina ~ sa*, c) *meie ~ me* või *mina + substantiiv(id)*, d) *teie ~ te* või *sina + substantiiv(id)*, siis pöördemuudetega kõneviisides on õeldisverb vastavalt ainsuse 1., ainsuse 2., mitmuse 1. ja mitmuse 2. pöördes. Nt

a) *Mina ~ ma loen.* b) *Sina ~ sa loed.* c) *Meie ~ me loeme.* *Mina ja Peeter loeme.* d) *Teie ~ te loete.* *Sina ja Peeter loete.*

Kõigil ülejäänud juhtudel on õeldis 3. pöördes. Ainsuse 3. pöördes on õeldisverb a) üksikobjekti või koguhulka tähistava subjektiga lauses ning b) üldisikulises ja isikuta lauses. Nt

a) *Tema ~ ta / poiss loeb.* *Rühm üliõpilasi valmistub eksamiks.* *Kannus oli liiter piima.* b) *Oma tööd peab armastama.* *Iiveldab.*

Mitmuse 3. pöördes on õeldisverb a) distributiivset hulka tähistava subjektiga lauses, harva ka b) umbisikulises lauses. Nt

a) *Toomas ja Peeter kirjutavad väitekirja.* *Aspirandid kirjutavad väitekirja.* b) *Räägivad, et tänavu tuleb külm talv.*

Koguhulga ja distributiivse hulga piir ei ole terav. Mitmuslik substantiiv tähistab alati distributiivset hulka, kuid kvantorifraasid kujul

hulgasõna + nimisõna partitiivis ning ainsuslikke liikmeid sisaldavad rinnastatud nimisõnafraasid võivad tähistada kord üht, kord teist.

Märkus 1. Nn *plurale tantum* -sõnade (*käärid, püksid* jne) referent on küll üksikobjekt, kuid öeldisverb on nende puhul mitmuses, nt «*Püksid läksid katki*».

Märkus 2. Ka determinatiivpronoomen *kõik* tingib kord öeldisverbi mitmust, kord ainsust, olenevalt sellest, kuidas mõtestub see fraas või sõna, mida ta asendab, kas distributiivset või koguhulka tähistavana. Vrd «*Kõik said oma osa: noor naine, kes imetas last, mõned täiskasvanud tüdrukud ja üsna pisikesed poisid-plikad*», «*Sasiga varustatud ase, sellel olev vaip, lina, püksid, jänesevillast padi – kõik see võtab kohe tuld*».

Kvantorifraasid, mille põhjaks on nimisõnad *rühm, kamp, hulk, koorem, kilo, liiter* jms, samuti adverbid *palju, vähe, pisut* jms märgivad koguhulka ja öeldisverb on nende puhul alati ainsuses. Nt

Kamp poisse tegeles ilmselt millegi keelatudga. Hulk inimesi jälgis «Pärli» keldri põlemist. Moosile kulus kilo suhkrut. Trammis oli palju inimesi.

Kvantorifraasid, mille põhjaks on *osa, enamik, muist*, tingivad miteloendatava ainesõnast laiendi puhul alati öeldisverbi ainsusevormi (a). Kui laiend on loendatav, on öeldisverb ainsuses siis, kui alus on reema (b); kui aga alus on teema, s.t paikneb lause algul rõhutus positsioonis, võib öeldis olla ka mitmuses (c). Nt

a) *Osa/enamik/muist segu jäi kasutamata.* b) *Koolis on osa/enamik õpilasi.* c) *Osa/enamik/muist õpilasi sai (~ said) kahed.*

Kvantorifraasid, mille põhjaks on pronumeraalid *mitu, paar, tosin*, tingivad reemana öeldisverbi ainsusevormi (a), temaatilise aluse korral võib öeldis olla ka mitmuses (b). Nt

a) *Möödus veel paar päeva. Lähedal lõhkes mitu kuuli.* b) *Paar/mitu saadikut lahkus (~ lahkusid) protesti märgiks saalist.*

Kvantorifraasid, mille põhjaks on ilma laienditeta põhiarvsõna, märgivad teemana harilikult distributiivset hulka ja nõuavad seetõttu tavaliselt mitmust (a). Reemana tähistab seesugune alus aga enamasti koguhulka, seostudes ainsusliku öeldisverbiga (b). Nt

a) *Kümme sipelgat askeldavad (~ askeldab) usinasti ühe raokese kallal.* b) *Ühe raokese kallal askeldab (~ askeldavad) usinasti kümme sipelgat.*

Kui põhiarvsõnal on umbkaudsust väljendav laiend või väljendatakse umbkaudsust muul viisil, siis tingib remaatiline alus alati öeldisverbi ainsuse (a), temaatilise aluse korral on võimalik ka mitmuse kasutamine (b). Nt

a) *Külalt lahkus umbes kolmkümmend peret.* b) *Paar-kolm koolilast hääletas (~ hääletasid) tee ääres. Ligi sada inimest möirgas (~ möirgasid) kord naerda, kord nutta.*

Kui põhiarvsõnal on laiend, mis muudab aluse referendi definiitseks, siis on hulk alati distributiivne ja öeldisverb mitmuses. Nt

Need /kõik kümme poissi meie klassist astusid ülikooli. Esimesed kaks meest hakkasid odadega seppa torkima. Tulid ka teised neli. Ülejäänud viis-kuus õpilast võivad koju minna. Viimased kaks aastat möödusid kiiresti. Järgnevad paar suvekuud kujunesid mul üsna pingelisteks.

Kui aluseks on ainsuslike liikmetega rindtarind, siis on öeldis alati ainsuses siis, kui iga rindliiget vaadeldakse eraldi, eri sündmuste osaliste tähistajana. Selliste tarinditega on tegu nt siis, kui a) rindliikmeid laiendab determinatiivpronomen *iga*, b) kui rindliikmeid seovad (*nii..*) *kui (ka), vaid, või jt*, c) subjektsikud osalevad ajaliselt erinevais sündmustes. Nt

a) *Iga mees ja naine peab teadma oma kohustusi.* b) *Nii üks kui teine nõjatub tuge otsides vastu uksepiita. Ja neist valis ema või isa talle sobivamad palad. Mitte öö, vaid udu oli neid varjanud.* c) *Siis tüdines üks, teine, kolmas ning lahkus mängu juurest.*

Kui rindtarindi ainsuslikud liikmed väljendavad ühes sündmuses koos toimivaid olendeid, esemeid või nähtusi, siis on öeldis kas mitmuses või ainsuses olenevalt sellest, kas neid olendeid, esemeid või nähtusi käsitatakse distributiivse huljana või koguhuljana.

Ainsuslike liikmetega rindtarind märgib distributiivset hulka ja nõuab öeldise mitmusevormi tavaliselt siis, kui rindliikmeteks on konkreetse tähendusega nimisõnafraasid. Nt

Vahel paistavad päike ja kuu ühekorraga. Kiisuke ja kõutsike veetsid üheskoos maiööd. Viis ja tekst pärinevad veel tundmatult noorelt autorilt. Jürit-Marit läksid kalabaari.

Sisult lähedaste või kokkulangevate liikmetega rindtarindid – eriti kui rindliikmed on abstraktnimisõnad ja paiknevad reema positsioonis – on interpreteeritavad nii kogu- kui ka distributiivse huljana. Nt

Kus oli – olid nüüd ta au ja hülgus? Keda küll huvitab – huvitavad sinu tikkimine ja kudumine? Armastus ja austus töö vastu oli – olid talle rohkem häda kui õnne toonud. Tal oli – olid maja ja auto, aga hing oli ikka õnnetu. Sind hoiab – hoiavad su ema mõte ja talisman su kaelas.

Ainsus on obligatoorne sisulise ainsuse korral, kui rindliikmed tähistavad üht ja sama referenti. Nt

Siin seisab / *seisavad mu juht ja õpetaja.

Rindühend, mille liikmed on osalt ainsuses, osalt mitmuses, nõuavad tavaliselt öeldisverbi mitmust. Nt

Pörand, seinad ja lagi olid kaetud nõega.

Kuid kui aluseks on remaatiline sisult lähedaste liikmetega rindühend, milles ainsuslik alus on öeldisele lähemal kui mitmuslik, siis võib öeldisverb olla ka ainsuses. Nt

Sel aastal ilmus ~ ilmusid talt romaan ja mõned novellid.

Kui öeldise juurde kuulub mitmuslik öeldistäide, siis on öeldis mitmuses ka siis, kui kvantorifraas või rindtarind muidu lubaksid paralleelvõimalusena ainsuse kasutamist. Nt

Kolm täiskasvanut olid Ilimari meelest väga suured.

Tegumood

§ 490 Süntaktilise tegumoena käsitletakse grammatilise subjekti ja tegevus-subjekti vahekorda. Lauseid, milles tegevussubjekt esineb grammatilise subjektina, nimetatakse AKTIIVILAUSETEKS, lauseid, kus selline vastavus mingitel kaalutlustel puudub, aga PASSIIVILAUSETEKS. Eesti keelele on omane eelkõige SUBJEKTITA PASSIIV, mille korral tegevussubjekt on grammatilise subjekti positsioonist välja tõrjutud ja see positsioon jääb lauses tühjaks. Tegevussubjekt ise jääb lausest tavaliselt välja (vahel võib ta esineda ka agentadverbiaalina). Nt

Ta saadeti (valitsuse poolt) maalt välja.

SUBJEKTILISE PASSIIVI korral nihkub grammatilise subjekti positsiooni tegevusobjekt, samal ajal kui tegevussubjekt jääb jällegi kas eksplitseerimata või muutub agentadverbiaaliks. Nt

Patsiendid said (arsti käest) noomida.

Subjektita konstruktsiooni käsitlemine passiivi alaliigina rajaneb eeldusel, et tegumoevahetus põhineb eelkõige püüdel vältida mingitel kaalutlustel tegija esiletõstmist ning tegevuse vaatlemine tegevusobjekti aspektist on pigem selle vahetuse võimalikke kaasnähtusi.

Tegevusobjektist alusega passiiv on eesti keelele ebatüüpiline. Hoo-pis levinum on nähtus, mida on nimetatud PASSIIVSEKS ADJEKTIVATSIOONIKS ehk SEISUNDIPASSIIVIKS ning mida esindab nt lause

Ta on üllatatud.

Passiivse adjektivatsiooni korral ei ole grammatiline subjekt enam tegevusobjekt, vaid tegevussubjekt, infiniitne verbivorm aga talitleb predikaatiivina. Selline lause ei erine selles suhtes muudest seisundi-lausetest, nt lausest

Ta on vihane.

Siin ei ole tegu passiiviga kui niisuguse süntaktilise protsessiga, mis muudab ainult lause pragmaatilist orientatsiooni, jättes lause propositsioonilise sisu samaks, vaid uue rollistruktuuriga lause moodustamisega.

Niisugused seisundilauseid erinevad päris passiivsetest lausetest ka selle poolest, et kui passiivse lause puhul tähistab tegevussubjekt suhteliselt aktiivset elusat osalist, harilikult agenti või kogejat, siis seisundipassiivi korral tähistab tegevussubjekt seisundi vahetut elutut põhjustajat, mida tavaliselt vormistab seestütlev kääne, kaassõnafaas Ng + üle vms. Nt

Ta oli Jaani käitumisest üllatatud.

Samalaadne nähtus kui passiivne adjektivatsioon on REFLEKSIVATSIOON, mis erineb esimesest oma seisundimuutusliku sisu poolest. Nt

Ta üllatus Jaani käitumisest.

Õeldises realiseerub subjektita passiiv ka morfoloogiliselt – a) impersonaalse passiivina (impersonaalina), b) harva personaali mitmuse 3. pöördena, c) personaali ainsuse 3. pöördena – või perifrastiliselt kujul

d) verbi *saama* ainsuse 3. pööre + *tud*-partitsiip, e) verbi *olema* ainsuse 3. pööre + *da*-infinitiiv, f) verbi *saama* ainsuse 3. pööre + *da*-infinitiiv. Nt

a) *Magatakse / magati / on magatud / oli magatud. Loetakse / loeti / on loetud / oli loetud* raamatut. Aknad *suletakse / suleti / on suletud / oli(d) suletud*. Supi juurde *süüakse* leiba. b) *Räägivad*, et tänavu tuleb külm talv. c) Selle töö *teeb* natukee ajaga valmis. d) *Saab / sai* kõvasti tööd *tehtud*. Aknad *saab (saavad) / sai(d) suletud*. e) Seda *on / oli arvata*, et ta jääb hiljaks. f) *Saab näha*, kas ta tuleb või ei.

tud-partitsiibiga seoses võib *olema*- või *saama*-verb erandlikult täisobjektiga arvus ühilduda.

Impersonaal väljendab tavaliselt umbisikut, s.o viitab tegevuse olemasolevale, kuid täpsemalt konkretiseerimata elusale sooritajale. Üldjuhul jääb indefiniitseks nii arv kui ka isik. Umbisikuline tegumood võib väljendada ka üldisikut, tegevuse mistahes (s.o potentsiaalset, mitte tegelikku) sooritajat. Nt

Supi juurde *süüakse* leiba.

Mitmuse 3. pööre väljendab aluse puudumise korral umbisikut, ainsuse 3. pööre aga üldisikut. Perifrastiline passiiv kujul abiverbi *saama* ainsuse 3. pööre + *tud*-partitsiip väljendab umbisikut, *da*-infinitiivne perifrastiline passiiv aga üldisikut. Sekundaarselt kasutatakse *saama*-passiivi väga sageli kõnelejale viitavana. Impersonaali sekundaarkasutuste kohta vt § 54.

Subjektiline passiiv avaldub öeldises vaid verbi *saama* pöördelise vormi ja *da*-infinitiivi ühendina. Nt

Patsiendid *said* arsti käest *noomida*. Poiss *saab* nõgese käest *kõrvetada*.

Morfoloogiline impersonaal ja subjektiline passiiv teineteist ei välista. Elusolendit väljendava grammatilise subjektiga passiivlause võib impersonaliseeruda. Nt

Saadakse arsti käest *noomida*.

Passiivne adjektivatsioon (seisundipassiiv) saab kuju: a) öeldisverb *olema* + *tud*-partitsiip predikatiivina, b) öeldisverb *saama* + *tud*-partitsiip seisundimäärusena ning c) öeldisverb *olema* + *da*-infinitiiv predikatiivina. Eituse puhul talitleb predikatiivi või seisundimäärusena ka *mata*-vorm, kusjuures verb *saama* asendub verbiga *jääma*. Nt

a) *Ma olen / sa oled / ta on / me oleme / te olete / nad on* pulma *kutsutud*. Lagi *on / oli / on olnud / oli olnud* veest *rikutud*. Lagi *ei ole* veest *rikutud / on veest rikkumata*. b) *Mul saab* laud *kaetud*. *Mul ei saa* laud *kaetud / jääb* laud *katmata*. c) *See on* mulle *teada*, et ta on haige. *See ei ole* neile *teada / jääb* neile *teadmata*, et ta on haige.

Aeg

§ 491 Aja kui lause grammatilise kategooria liikmeteks on OLEVIK (situatsioon on ajalise lähtepunktiga samaaegne), MINEVIK (situatsioon eelneb ajalisele lähtepunktile), TULEVIK (situatsioon järgneb ajalisele lähtepunktile) ja ÜLDAEG (situatsioon on lähtehetke suhtes lokaliseerimata). Ajatähendusi väljendavad morfoloogilised ajavormid: preesens, imperfekt, perfekt, pluskvamperfekt ja preteeritum ning perifrastilised ajavormid (ka perifrastilised verbid).

§ 492 Olevikku väljendab eesti keeles verbi lihtvormi morfoloogiline olevik ehk preesens aspektilt piiritlemata lauses. Nt

Ma kirjutan artiklit.

Situatsiooni ajapiiride, selle eelneva (minevikulise) või järgneva (tulevikulise) kestvuse suhtes preesens seisukohta ei võta. See võib ilmnedda verbi tähendusest (nt *jätkama*, *kestma*), määrustest (nt *ikka veel*, *edasi*) või järelduda pragmaatiliselt. Spetsiaalne perifrastiline verbivorm *kestva* situatsiooni väljendamiseks on *olema* + supiini inessiiv, kui viimane märgib piiritlemata tegevust. Nt

Torm *kestab* juba kolmandat päeva. Meie ümber on *toimumas* igasuguseid sündmusi.

Subjekti või objekti olevikuline seisund, mis on minevikus toimunu tulemus, nähtub lausest, kus *olema* finiitvormiga kaasneb a) *nud-* või *tud-*kesksõna või b) *mata-*vorm. Nt

a) Ma olen lootuse kaotanud. Pikk tee on maha käidud. b) Lill on *kastmata*.

Subjekti või objekti olevikuline seisund, mis sisaldab tulevikusündmuse algeid, nähtub lausest, kus öeldis koosneb a) *olema* finiitvormist koos piiritletud tegevust märkiva verbi supiini inessiiviga, b) *hakkama* vm piiritlematuna tõlgenduva verbi finiitvormist koos supiini illatiiviga või c) modaalverbist koos piiritletud tegevust väljendava verbi *da-*infinitiiviga. Nt

a) Torm on *lõppemas*. b) Torm *hakkab lõppema*. c) Ma võin sind hädast välja aidata.

§ 493 Tulevikus toimuvat tegevust märgib piiritlemata situatsiooni korral a) preesensivorm koos lokaliseeriva ajamäärusega, b) konstruktsioon *saama* + supiini illatiiv, samuti c) perifrastiline verb *hakkama* + supiini illatiiv, kui ajamäärusega vm on lokaliseeritud vaatlushetk tulevikku. Nt

a) Ma kirjutan homme kodus artiklit. b) Meil saab kõik *olema* nii nagu teistel. c) Järgmisel sajandil *hakkame* paremini *elama*.

Tulevikus piirini jõudvat tegevust märgib piiritletud situatsiooni korral a) preesensivorm üksinda, b) *saama* + *tud-*partitsiip seisundimäärusena, c) *olema* + *tud-*partitsiip predikatiivina koos ajamäärusega. Nt

a) Ma kirjutan sellel teemal artikli. b) Mul saab artikkel *kirjutatud*. c) Homseks on mul artikkel *kirjutatud*.

Piiritletud aspekti korral lokaliseerub ajas vaid piir, mitte selleni viiv sündmus, nt ei selgu, kas artikli kirjutamine on kõnehetkeks alanud või ei.

Situatsiooni, mis on tulevikus tõenäoline ja mille alged on olevikus olemas, väljendab a) *olema* + piiritletud aspektiga tegevust väljendava verbi supiini inessiiv. Sama tähendus võib olla b) *hakkama* vm faasiverbi preesensivormil koos supiini illatiiviga. Nt

a) Pomm on *plahvatamas*. b) Pomm *hakkab plahvatama*.

Tulevikulise piiritlemata situatsiooni algust märgib konstruktsioon, mis koosneb faasiverbi preesensivormist ja supiini illatiivist. Nt

Jüri *hakkab sööma*.

§ 494 Minevik võib kindlas kõneviisis väljenduda definiitsena (‘iheselt lokaliseeritavana’) või indefiniitsena.

Kaudses ja tingivas kõneviisis kasutatav preteeritum ei erista definiitset ja indefiniitset minevikku. Nt

Siin *olevat* kunagi keegi *käinud*. Mari *olevat* praegu siin *käinud*. Ta *oleks* siin *töötanud*. Ta *oleks* mulle kirja *jätnud*. Ta *oleks* seda mulle eile *öelnud*.

Definiitset minevikku märgib lihtvormina indikatiivi imperfekt. Nt

Kägu *kukkus*. Ma *kirjutasin* artikli.

Imperfekti kontekstis võib eelnevat definiitset n.ö mineviku minevikku märkida ka pluskvamperfekt. Nt

Jüri *keetis* kana. Ta *oli* selle tund aega tagasi turult *toonud*.

Siin suhestub imperfekti vaatlushetkega teine, varasem vaatlushetk, millel toimuvat väljendatakse pluskvamperfekti vormis.

Mingiks kindlaks ajahetkeks piirini jõudnud tegevust märgib a) *saa-ma* + *tud*-kesksõna seisundiadverbiaalina, b) *jääma/jätma* + supiini abessiiv seisundiadverbiaalina. Finiitverb on imperfekti, teisese vaatlushetke olemasolul ka pluskvamperfekti vormis. Nt

a) Kana *sai kithkutud*. b) Kana *jäi kithumata*. Turult tulles *oli* Jüri kana *kithumata jätnud*.

Nn mineviku tulevikku, kindlale minevikuhetkele järgnevat situatsiooni märgivad imperfektse finiitosise abil samad konstruktsioonid, mis preesensivormilise finiitosise korral märgivad tulevikku. Nt

Pomm *oli plahvatamas*. Pomm *hakkas plahvatama*. Hiljem *hakkasid* inimesed paremini *elama*. Mõne aja pärast *oli* pidu *peetud*.

Pluskvamperfekti abil saab märkida n.ö mineviku mineviku tulevikku. Nt

Kana *oli olnud* just *valmis saamas*, kui Mari koju tuli.

Indefiniitset minevikku märgib a) olevikulise vaatlushetke seisukohalt perfekt, b) minevikulise vaatlushetke seisukohalt pluskvamperfekt. Nt

a) Kas sa *oled* sügisnäitusel *käinud*? Jüri *on töötanud* brigadirina. b) Jüri *oli* varem *töötanud* brigadirina.

Minevikulist sündmusaega indefiniitsena märgib a) *olema* preesensivõi imperfektivorm koos *mata*-vormilise predikatiiviga ja b) *lakkama* imperfektivorm koos *mast*-vormiga, mis lokaliseerivad täpselt sündmuse piirini jõudmise aja. Nt

a) *Kana on kithumata. Kana oli kithumata.* b) *Laps lakkas häälitsemast.*

§ 495 **Üldaega** märgib preesens. Nt

Inimene *on* inimese sõber, seltsimees ja vend.

Kui tahetakse esile tõsta väite kehtimist minevikus ja jätkuvalt ka edaspidi, kasutatakse perfekti või preteeritumi koos üldkehtivust väljendava ajamäärusega. Nt

Inimene *on ikka olnud* teise inimese sõber, seltsimees ja vend. Noorus *olevat* alati hukas *olnud*.

Kõneviis

§ 496 Grammatiline kõneviisikategooria realiseerub viie morfoloogilise kõneviisina: KINDEL KÕNEVIIS ehk INDIKATIIV, TINGIV KÕNEVIIS ehk KONDITSIONAAL, KÄSKIV KÕNEVIIS ehk IMPERATIIV, KAUDNE KÕNEVIIS ehk KVOTATIIV ja MÕONEV KÕNEVIIS ehk JUSSIIV. Need ei vastandu üksteisele ühelaadsete sisutunnuste alusel, vaid hõlmavad nominatiivmodaalsust, kommunikatiivmodaalsust ehk suhtluseesmärki ning teatelaadi. Lisaks puhtmorfoloogilisele avaldumisvormile võivad need samad kõneviisitähendused vormistuda ka perifrastiliselt (leksikaalmorfoloogiliselt).

§ 497 **Indikatiiv** on nii sisult kui ka vormilt markeerimata kõneviis. Kui lauses puuduvad muudele modaaltähendustele osutavad vormivahendid, siis näitab indikatiivse verbivormi olemasolu lauses, et tegemist on reaalse sündmusega, väitega, mittevahendatud teatega. Nt

Poiss loeb raamatut.

Oma markeerimatuse tõttu saab indikatiiv esineda sealgi, kus süntaktiliste ja leksikaalsete vahendite abil, vahel ka lihtsalt konteksti toetusel väljendatakse muid, sealhulgas ka teistele kõneviisidele omaseid modaaltähendusi. Nt

Korstnapühkija nagu *komistas*, kuid jäi siiski kindlalt püsima. (mittereaalne; väide) Käema arvas, et loodus *ei salli* tühja kohta. (vahendatud; väide) Teie *võtate* minu ülesanded tänasest enda peale (mittereaalne; käsk) Teil *tuleb* tänasest minu ülesanded enda peale *võtta*. (kohustuslik; käsk) Las järgmine *tuleb sisse*. (vahendatud; käsk) Kas see luuletus *peab* homseks *peas olema*? (kohustuslik; küsimus) Kas *oled* juba *käinud* Kaanari saartel puhkust veetmas? (küsimus)

§ 498 **Konditsionaali** põhitähenduseks on märkida sündmuse mittereaalset vaatlushetket. Lausesisu ei kehti mitte reaalses maailmas, vaid irrealses (kujuteldavas, hüpoteetilises, soovitavas, kavatsetud, mingitel tingimustel võimalikus).

Tingiva kõneviisi minevik näitab, et sündmus on tegelikkuses jäänud vaatlushetkeks teostumata, kuigi oleks võinud võimaluse korral aset leida (a). Tingiva kõneviisi olevik näitab samuti, et sündmus pole vaatlushetkel reaalsuses teostunud, mis aga ei pruugi välistada edaspidist teostumist mingi tingimuse korral (b). Nt

a) Kui tuli *poleks* kõigepealt uksekella juhtmeni *jõudnud*, siis *oleks* küll maja *maha põlenud*. b) Ma ei tea, mis ma sulla *annaksin* või sinu heaks *teeksin*. Aga mina tahan, et teie minu käest midagi *ei tahaks*. Kui mul aega *oleks*, *läheksin* kinno.

Tingimus võib sõnastuda a) tingimuskõrvallausena, b) (mittelauselise) määrusena või c) järelduda kontekstist. Nt

a) Sa aitaksid mind, *kui saaksid* / *kui sul aega oleks*. b) *Võimaluse korral* sa aitaksid mind. c) Sa aitaksid mind küll.

Kirjeldatud põhijuhust on arenenud tingiva kõneviisi teisesed kasutusjuhud, peamiselt emotiivsetes lausetüüpides. Sekundaarselt vormistab konditsionaal käsku tingimuskõrvallausest või selle pealausest kujunenud ettepanekut väljendavas lauses (a) või käskivas kõrvallauses (b), ning soovi (c). Nt

a) (Kuidas oleks,) *kui pistaksime* rinnad kokku? Kuidas *oleks* ühe pikema reisiga? b) Mari nõudis, et Jüri ta *rahule jätaks*. c) *Saaks* see grammatika juba ükskord valmis!

Samuti pehmentatakse konditsionaali abil väljendusviisi kategoorilisust, taotletakse ettevaatlikkust või kõneviisakust. Selle aluseks on ühelt poolt a) võimalus juurde mõelda tingimust ('kui te lubate', 'kui teil midagi selle vastu ei ole'), teiselt poolt b) tingiva kõneviisi olevikust järelduv sündmuse realiseerumisvõimalus (mitte aga paratamatus) tulevikus. Nt

a) Ma *ütleksin* ka omalt poolt mõne sõna. Ma *pakuksin* oma abi. Ta *võtaks* teid oma hoolde. Tal *oleks* sinuga rääkimist. Ma *ootaksin* teilt eelkõige loogilist mõttearendust. b) Kas te *võtaksite* selle ülesande enda peale? See asi *peaks* nüüd selge olema. Ma *tahaksin* väga siit ära minna. Esimene variant *oleks* kõige otstarbekam.

§ 499 Imperatiivi ülesanne on väljendada käsku, imperatiivne verbivorm kujundab käsklause.

Imperatiivi paradigma on isikute osas defektne. Otsene käsk on suunatud vestluskaaslasele, mistõttu imperatiivil on ainult ainsuse ja mitmuse 2. pööre ning kuulajat kaasahaarav (inklusiivne) mitmuse 1. pööre. Nt

Jää minu juurde! *Jätke* mind siia! *Olgem* rõõmsad!

Väljastatud on imperatiivi puhul ka tegumoeline passiiv. Küll aga on võimalik elusolendit märkiva subjektiga seisundipassiiv (2. isiku ja inklusiivse mitmuse 1. isiku vormid). Et subjektisik ei ole siin tegevuse aktiivne sooritaja, siis väljendavad seisundipassiivi vormid käsku harva (a), tavaliselt väljendavad nad deontilismodaalset väidet (b) või vormeliks saanud lauseis soovi (c).

Nt

a) Kella kümneks *ole/saa pestud, kammitud* ja hommikust sünnud. b) *Ole sa püütud* mis merest tahes, panni peal on kõik kalad võrdsed. *Olge laulatatud* või *laulatamata*, registreeritud te igatahes ei ole. c) *Ole tänatud!* *Ole sa õnnistatud!* *Olge tervitatud!*

§ 500 **Kvotatiiv** vormistab kaudset teatelaadi, lausega edastatava info vahendatust, s.o seda, et kõneleja ei võta ise seisukohta lausesisu tõeväärtuse suhtes, vaid annab edasi kelleltki teiselt pärineva info koos tõeväärtushinnanguga. Sellest, et kõneleja pole lauset vormistanud indikatiivisena, mis väljendaks ta veendumust lause sisu tõele vastavuses, järeldub sageli, et markeeritud kõneviisiga tahetakse väljendada oma kahtlust öeldu sisus (a). Teistel juhtudel jääb kõneviisitähenduses domineerima infoallika erinevus kõnelejast, see, et kõneleja esitab võõraid ja mitte oma mõtteid. Kaudse kõneviisi kahtlusvarjund tuleb kõige selgemini esile siis, kui vahendatus kontekstist juba niigi ilmne on ja seega võimalik ka indikatiiv, nt saatelausele järgnevas kaudkõne referaatosas (c). Nt

a) Naabrinaine *olevat* oma silmaga *näinud* lendavat taldrikut. *Mina ei oskavat* naelagi seina lüüa. b) *Nüüd lubatavat* ka meil eraettevõtlust. c) Naabrinaine ütles, et ta *olevat* oma silmaga *näinud* lendavat taldrikut = et ta *nägi* oma silmaga lendavat taldrikut.

Kumb külg kõneviisi tähenduses esile tõuseb, see sõltub juba pragmaatilistest teguritest. Kõneleja ja kuulaja kohta käivate lausete tõlgendust määravad näiteks viisakusnõuded. Viisakas on püüda vähendada oma plusse ja teise miinuseid ning üks võimalus selleks on rõhutada neid esitavate väidete pärinemist teistelt inimestelt. Kuivõrd kõneleja peaks enda kohta käivat kõige paremini teadma, siis enda kohta käivaid väiteid («Mina ei oskavat naelagi seina lüüa») kvotatiivis esitades näitab ta, et need pole ta enda veendumustega kooskõlas.

Kvotatiivil on kaks aega – olevik ja üldminevik (*nägevat, olevat näinud*). Kvotatiivi funktsioonis toimivad veel mõningad vormid ja tarindid, millel enamasti on vaid üks aeg. Need on a) verbi *pidama* indikatiivi lihtmineviku, eitavas kõnes ka kvotatiivi oleviku vorm koos põhi- verbi personaali või impersonaali *ma-tegevusnimega* (tarind väljendab ainult olevikku), b) indikatiivi personaali või impersonaali ennemindevik, kui see esineb lihtmineviku ajalises plaanis, c) *da*-infinitiiv (kõnekeelne, väljendab olevikku), d) kaudkõne referaatosana talitlev *nagu-* (*justnagu-, justkui-, otsekui-*)kõrvallause, kus verb on tingivas kõneviisis. Kahekordse väljenduse saab vahendatus rahvapärastes konstruktsioonides, kus e) üldminevikku väljendab verbivorm *olla* ja mineviku kesksõna, f) olevikku verbivorm *pidada* ja *ma-tegevusnimi*. Elliptilised minevikulaused, kus puudub *olema* vorm mineviku kesksõna juures, on samuti mõtestatud kvotatiivsetena (g). Nt

a) *Nüüd pidi* ka meil eraettevõtlust *lubatama*. *Mina ei pidavat oskama* naelagi seina lüüa. b) Kui Mari eile läbi metsa koju *oli läinud, oli* ta suure põdrapulliga *vastamisi sattunud*. *Jalad olid äkitselt nõrgaks läinud* ja minestus $\emptyset$ *peale tükkinud*. Kõik ta luud *oli läbi taotud* ja kondid $\emptyset$

läbi klopitud. c) Minust *hoovata* seletamatut võlu. See aukussilmne kondikubu *olla* peaaegu et miss Maailm. d) Minu naine väidab, *nagu ei oskaks mina naelagi seinä lüüa.* e) Mari *olla* eile suure põdrapulliga *vastamisi sattunud.* Ta *olla* papaks *saanud.* Teda *olla* seal *peetud* natuke imelikuks. f) Minust *pidada* seletamatut võlu *hoovama.* Täna *pidada* Tallinnasse *saabuma* külalisdelegatsioon Marsilt. g) Mari *Ø läinud* läbi metsa koju ja *Ø sattunud* suure põdrapulliga vastamisi. *Ø Taotud* tal kõik luud *läbi* ja *Ø klobitud* kondid.

§ 501 Jussiiv väljendab harilikult vahendatavat käsku, s.o käsku, mis a) perspektiivsena on suunatud kõnelejalt kolmandale isikule või b) retrospektiivsena lähtub kolmandalt isikult. Käsu adressaadiks on seejuures lause alusega vormistatud tegevussubjekt. Jussiivi saab c) teiseselt kasutatada ka selleks, et järelduks käsk kuulajale, näiteks kui lause aluseks on kuulaja tegevuse objekt. Nt

a) Ütle neile, et *tulgu* nad homme ise kohale. Jüri *tehku* see töö ära.
b) Ema ütles, et mina *katsugu* oma raha paremini hoida. Lapsed nõudsid: *tulgu* sina neile päriselt õpetajaks. c) *Saagu* see töö teil homseks tehtud! See töö *jäägu* sulle teha. *Jäägu* ebaoluline märkimata.

Käsku vahendava kuulajana võib käsitada ka rühma, nt lauseis, kus väljendub mõnele rühma liikmele suunatud käsk. Näiteks tööülesannete jagamisel:

Jüri ja Mari *tehku* hoov korda, teistele leiame muud tööd.

Jussiiviga analoogilist funktsiooni täidavad a) deontilist modaalsust väljendavad modaalverbid ja b) *las*-tarind. Nt

a) Jüril *tuleb* oma tegude eest vastust kanda. b) *Las* ta tuleb sisse.

KIRJANDUST ÕELDISE KOHTA

Erelt, M. Eesti lihtlause probleeme. Tallinn, 1979.

Erelt, M. *da*-infinitiivi süntaktilised funktsioonid tänapäeva eesti keeles. Tallinn, 1984. (Preprint KKI-24).

Erelt, M. *ma-*, *mas-* ja *mast*-infinitivist eesti keeles // *Ars Grammatica* 1985. Tallinn, 1985. Lk. 4–22.

Erelt, M. Eesti lauseliikmeid (grammatika marginaale). Tallinn, 1989. (Preprint KKI-61).

Èrelt, M. *Zametki o passive v èstonskom jazyke* // *Soviet Finno-Ugric Studies*. 1977. No. 4. P. 169 – 175.

Harms, R. *Estonian Grammar*. Bloomington, 1962.

Kerge, K. Tingiva kõneviisi vormistikust // Nõukogude Õpetaja. 1980. 1. mai.

Kindlam, E. Tulemused sõltuvad meetodist // *Keel ja Kirjandus*. 1964. Nr. 1. Lk. 56–59.

Kont, K. Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes : Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. Tallinn, 1963. IX.

Metslang, H. Ajast ja tema vormist verbitarindeis // *Keel ja Kirjandus*. 1991. Nr. 3. Lk. 163–169.

Mihkla, K. Õeldis ja selle ühildumine alusega tänapäeva eesti kirjakeeles // *Keel ja Kirjandus*. 1962. Nr. 12. Lk. 723–733.

Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, E. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.

Neetar, H. Ühest aluse ja õeldise ühildumise juhust eesti keeles // *Nonaginta*. Tallinn, 1963. Lk. 217–223.

- Neetar, H. Aluse ja öeldise ühildumine eesti murretes : Diss. Tallinn, 1964. Käsi kiri.
- Neetar, H. Aluse ja öeldise ühildumist mõjutavatest teguritest eesti murretes // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1964. X : 1964. Lk. 151–166.
- Neetar, H. Aluse (kollektiivsubstantiivi) ja öeldise ühildumisest eesti murretes // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1965. 11 : 1965. Lk. 185–193.
- Neetar, H. Aluse ja öeldise ühildumise seaduspärasustest eesti murretes // Keel ja Kirjandus. 1965. Nr. 1. Lk. 25–29.
- Nemvalts, P. Tegusõnafaas (1.) // Nõukogude Kool. 1983. Nr. 6. Lk. 27–29.
- Pihlak, A. A comparative study of voice in Estonian. Eesti Sisekaitse Akadeemia Toimetised. Tallinn, 1993. Vihik 1.
- Peegel, J. Tingiva kõneviisi tähenduslikest funktsioonidest ja kohast eesti kõneviiside süsteemis // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1957. III : 1957. Lk. 49–71.
- Peegel, J. Ääremärkusi pöörete kasutamisest // Keel ja Kirjandus. 1958. Nr. 8. Lk. 488–492.
- Pihlak, A. Tähelepanekuid kursiivsusest ja terminatiivsusest eesti keeles // Keel ja Kirjandus. 1985. Nr. 3. Lk. 149–158.
- Pihlak, A. Eesti ühendverbid ja perifrastilised verbid aspektitähenduse väljendajana // Ars Grammatica 1985. Tallinn, 1985. Lk. 62–93.
- Rajandi, H. Arutlusi eesti impersonaali üle // Keel ja Kirjandus. 1966. Nr. 9. Lk. 538–548. Nr. 10. Lk. 612–616.
- Rajandi, H. Passiivne *tud*-adjektivisatsioon // Keel ja Kirjandus. 1967. Nr. 4. Lk. 218–223. Nr. 5. Lk. 286–291.
- Rajandi, H. Eesti impersonaali ja passiivi süntaks : Diss. Tallinn, 1968. Käsi kiri.
- Rannut, L. Eksistentsiaallausest ja aluse juurdemõtlemisest // Keel ja Kirjandus. 1969. Nr. 11. Lk. 671–674.
- Roos, A. Imperatiivi *mina*-vormist ja optatiivist // Finsk-ugriiska småskrifter. Lund, 1982. 5. Lk. 3–13.
- Rätsep, H. Aspektikategooriast eesti keeles // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1957. III : 1957. Lk. 72–77.
- Rätsep, H. Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianaalüüsi // Keel ja struktuur. Tartu, 1971. 5. Lk. 43–67.
- Rätsep, H. Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn, 1978.
- Sepamaa, H. Öeldise ainsusest ja mitmusest arvsõnalise aluse puhul // Keel ja Kirjandus. 1959. Nr. 2. Lk. 110–111.
- Serebrennikov, B. A. Kategorii vremeni v pribaltijsko-finskih jazykah // Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. Tallinn, 1963. VIII: Eesti keele süntaksi küsimusi. Lk. 426–515.
- Serebrennikov, B. A. Pluskvamperfekti ja perfekti päritolu probleemist läänemeresoome keeltes // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1959. IV : 1959. Lk. 249–255.
- Tauli, V. Eesti grammatika. Uppsala. 1980. II : Lauseõpetus.
- Ustal, Ü. Perfekti kasutamise semantilistest tingimustest tänapäeva eesti keeles // Toid eesti filoloogia alalt. Tartu, 1981. VIII : Eesti keele grammatika probleeme. Lk. 80–86.
- Valgma, J. Aluse ja öeldise kongruentsist eesti kirjakeeles // Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. Tallinn, 1963. VIII : Eesti keele süntaksi küsimusi. Lk. 390–425.
- Viitso, T.-R. Eesti muutkondade süsteemist // Keel ja Kirjandus. 1976. Nr. 3. Lk. 148–162.

2. ALUS

§ 502 Alus ehk grammatiline subjekt on põhijuhul substantiiv(iframe), mis on öeldisega predikatsiooniseoses: öeldisest oleneb aluse olemasolu ja tema tähendustüüp, alus omakorda ühildab endaga öeldise arvus ja isikus (nende kõneviiside puhul, kus ühildumine on võimalik). Tüüpilise aluse peasõna on nominatiivis, vaid arhailine ainsuslik kaksikalus on partitiivis. Nt

Väike poiss (*puu) loeb. Ma/me loen/loeme. Sa/te loed/loete. Eite-taati (= eit ja taat) loevad.

Peale selle loetakse aluseks ka eksistentsiaallause partitiivne substantiiv, arvestades eelkõige asjaolu, et see vaheldub nominatiivse alusega niisamuti ja osalt samadel tingimustel nagu partitiivne sihitis nominatiivse (ja genitiivse) sihitisega. Vrd

Peenral kasvavad lilli/lilled. (alus) Naine istutas hauale lilli/lilled. (sihitis)

Lisaks päris substantiividele võivad aluseks resp tema peasõnaks olla a) süntaktiliselt substantiveerunud, s.o sõnana substantiivi funktsioonis esinevad partitsiibid, adjektiivid, järgarvsõnad ning possessiivpronoomen *oma*, b) kvaasisubstantiivid. Nt

a) *Siin nähtav* on vaid osa meie tehnikast. *Väsinu* jäi magama, *puhanu* asus tööle. *Minu kaotatu* jääb sulle tasa teha. *Virgad* said kiita, *laisad* laita. *Alles kolmas neist* ütles ülesande õige vastuse. (Igaühel on närvid.) *Ega minugi omad terasest pole.* b) *See lapse vinguv «ei taha»* muutus kõigile talumatuks. Mõneti vähem õnnestunud jutustuseks on Vildel «*Kuidas saadakse miljonäriks*». *a* on tähestiku esimene täht. *-line* liitub vokaalile. Liidetavate vahel on *märk +*. 532533 on Mustamäe telefoninumber.

Aluseks peetakse veel a) kvantorifraase, b) *da*-infinitiiv(iframe)e ja c) osalauseid, kui neid saab asendada substantiivse aluse kombel käituvat pronoomeniga. Nt

a) *Palju inimesi ootas trammi.* – *Kes ootas trammi? Kaks meest astus tuppa.* b) *Tüdrukule tundus kentsakas käia maani kleidiga.* – *Mis tundus talle kentsakas? See tundus talle kentsakas.* c) *Talle oli selge, et ta oli kaotanud.* – *Mis talle selge oli? Talle oli selge see, et ta oli kaotanud.*

Nominatiivset substantiivalust nimetatakse TÄISALUSEKS ehk TOTAALSUBJEKTIKS, eksistentsiaallause partitiivset alust aga OSAALUSEKS ehk PARTSIAALSUBJEKTIKS. *Täis-* ja *osaalus* on traditsioonilised terminid, mis kajastavad kunagist ettekujutust nominatiivse ja partitiivse aluse sisulisest erinevusest, mitte selle erinevuse tänapäevast käsitlust.

Osaalusena pole õige käsitleda *Ennu-Jaaku* ja *eite-taati* tüüpi rindühendeid. Need alati ainsuslike komponentidega literatuursed arhais-

mid on partitiivvormilised nii eksistentsiaal- kui ka normaallauses. Nad tingivad öeldisverbi mitmusevormi ning on öeldisverbiga predikatsiooniseoses. Nt

Ennu-Jaaku käisid kohut. Kes käisid kohut? Elased kord eite-taati.

Osaaluseks tuleb aga pidada *ödesid-vendi* ja *sitsi-satsi* tüüpi rindühendeid, mis partitiivse alusena esinevad vaid eksistentsiaallauses ega ühilda endaga öeldisverbi. Nt

Kas tal ödesid-vendi (= ödesid ja vendi) ka oli? Kohvril oli igasugust sitsi-satsi (= sitsi ja satsi).

Täis- ja osaaluse vastandus ei kattu niisiis päris täpselt nominatiiv- ja partitiivaluse vastandusega.

Märkus. Fraasid nagu «*Projekti esimesi variante*, millega tutvusin, polnud suurem asi» on käsitatavad elliptiliste (nominatiivsete) kvantorifraasidena (*projekti esimesi variante = üks projekti esimesi variante*) ja siin vaadeldud vastanduste lahknevust ei suurenda.

§ 503 **Aluseta laused on kas lünk- või vaeglaused.** Lünklausel ei ole aluse puudumine tingitud mitte semantilistest, vaid muudest teguritest, nt väljendusökonomiast, ja vajab seetõttu kompenseerimist. Eksplitsiitse subjekti puudumise kompenseerivad kas a) lausesisesed vahendid, nt 1. ja 2. pöörde tunnus, või b) konsituatsioon. Viimasel juhul on tegu kontekstisidusate lausetega. Nt

a) *Ø võta müts peast, kui Ø tuppale tuleb. Ø tahan sind näha. Isa tuli koju ja Ø oli hirmus vihane.* b) «*Mis teeb preili Agnes?*» – «*Ø on kooliõpetajanna.*»

Harilikult on lünk fakultatiivne. Obligatoorne on aluse puudumine käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes oleva öeldisverbi korral: «*Õppigem!*».

Aluseta vaeglausetes puudub subjekt sisulistel asjaoludel – subjektsikulaarse sisulise ebamäärasuse tõttu, mistõttu selliseid lauseid võib nimetada ka VAEGSIKULISTEKS. Vaegsikulised laused on a) üldisikulised, b) umbisikulised ja c) isikuta. Nt

a) *Oma tööd peab armastama. Poole tunniga ei jõua midagi rääkida.*
b) *Talle anti aukiri.* c) *Eile müristas. Iiveldab.*

Lünklausel ning vaegsikulistest lausetest üld- ja umbisikulistes lausetes on tegemist potentsiaalse predikatsiooniseosega, sest öeldise vormi tingib nullväljenduse saanud aluse tähendus. Isikuta lauses on aluse puudumine tingitud verbi leksikaalsest tähendusest. Predikatsiooniseos (mitte predikatiivsus) lauses puudub. Öeldisverb on markeerimata vormis: kindla kõneviisi ainsuse 3. pöördes.

Normaallause alus on nii semantiliselt kui ka pragmaatiliselt esile tõstetud lauseliige. Tavaliselt on alus tegevussubjekt, s.t ta märgib situatsiooni aktiivseimat osalist, millest lähtuvana situatsiooni käsitatakse. Olenevalt konkreetsest situatsioonist võib aktiivseimaks osali-

seks osutada mis tahes tüüpi osaline: a) agent, b) kogeja, c) valdaja, d) vahend, e) neutraal, f) koht, g) aeg. Nt

a) *Mees* ehitab maja. b) *Ta* armastab teatris käia. c) *Ma* sain sõbralt kirja. d) *Võti* ei teinud ust lahti. e) *Jää* hakkas pragunema. f) *Silmad* jooksevad vett. g) *Hommik* oli külm.

Pragmaatilisest aspektist on normaallause alus primaarne teema. Sellisena on ta tavaliselt referentsi poolest tuntud (definiitne) ja paikneb lause algul. Nt

Mees luges lehte.

Subjektieseme tundmatus (indefiniitsus) nõuab spetsiaalselt märkimist. Nt

Üks/keegi mees luges lehte.

Kogeja-omajalause alus hälbib normaallause alusest semantiliselt ja harilikult ka pragmaatiliselt (a) – alus ei ole tegevussubjekt ja enamasti mitte ka primaarne teema –, eksistentsiaallause alus aga ainult pragmaatiliselt (b). Nt

a) Mul on raske *elada*. Teda huvitab *botaanika*. b) Peenral kasvavad *lilled*. Peenral kasvab *lilli*.

Mõlemal juhul on tegemist perifeersete alusetüüpidega, nimetatud sisulistelt tunnustelt sarnanevad nad muude nominaalsete lauseliikmetega: määrusega ja sihitisega.

Märkus. Sarnasus sihitisega avaldub eriti osaaluse puhul. Osaalust ühendab primaarse alusega õigupoolest vaid see, et ta on ühtlasi tegevussubjekt. Partitiivne vorm, rektioonis (kui ühepoolne süntaktiline tingitus) ning järelasend verbi suhtes ühendavad teda pigem sihitisega. Põhiliseks kaalutluseks, millest lähtutakse tema pidamisel subjektiks, on see, et kui objekti puhul toimub nominatiivi ja genitiivi vaheldus partitiiviga lauseliikme siseselt, siis on loogiline oletada, et alusegi puhul vaheldub täisalus ikkagi osaalusega, mitte osasihitisega. Arvestatakse samuti seda, et osasubjektiga lauseis on võimalikud ainult intransitiivverbid.

Normaallausete puhul võib tekkida probleeme aluse eristamisel substantiivpredikatiivist. Klassifitseerivas lauses on predikatiiv mitte-referentne ning tüüpjuhul remaatiline, alus aga referentne ning tüüpiliselt temaatiline. Nt

Hunt (subjekt) on *kiskja* (predikatiiv).

Predikatiivi määramise abivahendiks on siin predikatiiviga verbifraasi koordineerimine tüüpilise, ilma predikatiivita verbifraasiga. Nt

Hunt on *kiskja* ega söö *rohtu*. *Jüri* on *õpetaja* ja *armastab lapsi*.

Identifitseerivais lauseis, kus nii subjekt kui predikatiiv on referentsed, nagu lauses

See mees, kes seal käis, oli Mart Tamm.

on subjekti eristamine predikatiivist keerulisem (vt selle kohta § 513).

Eksistentsiaallause. Täis- ja osaalus

§ 504 Osaaluse kui perifeerse alusetüübi kasutuspiirkond on EKSISTENTSIAALLAUSE. Täiskujuline markeerimata teatestruktuuriga eksistentsiaallause on intransitiivlause, mille teema on harilikult kohta, aega või omajat väljendav määrus, reemasse aga kuulub öeldis, mis väidab (või küsib) antud kohas eksisteerimist, ning alus, mille referendi eksisteerimist antud kohas väidetakse (küsitakse), mille esitlemine on lause ülesanne. Määrus ja/või alus võivad ka puududa, kui nad on teksti või situatsiooniga üheselt määratud. Nt

Puu otsas on linnupesa. Linnupesas siutsuvad/b linnupojad/linnupoegi.
Poisist kasvas mees. Saabus öhtu. Ümberringi põles. Sajab. Kas leiba oli?

Teatestruktuurist tulenevalt kasutatakse eksistentsiaallauseid sageli introduktiivselt, suhtlusakti alustamiseks. Eksistentsiaallause grammatiline eripära on aluse käändevahelduse võimalus ja pööratud neutraalsõnajärg.

Markeeritud teatestruktuuriga eksistentsiaallause eeldab, et eelnevas tekstis on eksplitsiitselt olemas või sellest järeldub eksistentsiväide või eksistentsiküsimus. Seda tüüpi lause teemaks võib olla tuntud tähendusega alus või öeldis või mõlemad korraga, määrus aga moodustab lause reema.Nt

Linn kirendas loosungitest. Loosungeid oli seintel, tulpadel, vaateakendel.
Kas su töös vigu leidub? – Neid tuleb ju igas töös ette.

Markeeritud teatestruktuuriga eksistentsiaallauseteks võib pidada ka lauseid

Inimesi on seal igasuguseid / häid ja halbu. Inimesi kogunes sinna palju, eeldades, et nad on saanud lauseist

Seal on igasuguseid / häid ja halbu inimesi. Sinna kogunes palju inimesi nominaalfraasi lahutamise tulemusena. Niisugustes lausetes on rematiseeritud laadi või kvantumit väljendav fraasikomponent. Subjekt on siin alati partitiivis. Nominatiivse alusega laused, nagu

Inimesed on seal head,

eksistentsiväidet või küsimust ei eelda ning on käsitatavad normaal-lauseina.

Markeeritud eksistentsiaallause erijuhtumiks on identifitseeriv eksistentsiaallause. Nt

Õues on INIMESED. Klaasis on VESI.

Nii nagu kommunikatiivselt markeerimata eksistentsiaallause puhul, on siingi rematiseeritud alus, kuid kontrastiivrõhulisena (seda märgib kirjas versaal) näitab selline alus, kes või mis on see objekt, mida väideti kuskil eksisteerivat. Kui markeerimata eksistentsiaallaus-es esinevad ühtaegu nii eksistentsi- kui identifitseerimisväide, siis identifitseerivas eksistentsiaallaus-es on ainult identifitseerimisväide.

Eksistentsiaallauset kujundavad tüüpiliselt intransitiivsed verbid, eelkõige a) olemasoluverbid: *olema, asuma, leiduma, esinema, puudu-*

ma jne ning b) olukorraverbid, mis väljendavad olukorras olekut, ühest olukorrast teise üleminekut ja olukorra tekkimist: *kostma, paistma, hoovama, kogunema, seisma, vedelema, juurduma, kasvama, muutuma, järelduma, surema, kukkuma, sündima, tekkima, kujunema* jne ning c) liikumisverbid: *tulema, kõndima, saabuma, sõitma* jne. Nt

a) Kohvis on vähe suhkrut. Töös esineb ebatäpsusi. Sul leidub häid mõtteid. Meil puudub ülevaade teie tegevusest. b) Järjekorras seisis pensionäre. Eestis kasvab väga ilusaid põlispuuid. Kaugelt paistavad väga selgesti Tartu tornid. Teie tööst järeldub mõndagi huvitavat. Sõjas hukub süütu. Minus tekkis huvi selle vastu. c) Tartust pidi saabuma delegatsioon.

Kõige sagedam öeldisverb eesti eksistentsiaallauses on *olema*.

Nende verbide korral, mis otseselt ei väljenda eksisteerimist, järeldub subjektieseme eksisteerimine nimetatud olukorra ajal, eel või järel. See järeldus eksisteerimise kohta saab eksistentsiaallauses verbi põhiliseks sisuks, verbi muu sisu (liikumine, muutumine jne) taandub selle tausttähenduseks.

Peale intransitiivverbide võib eksistentsiaallauseis esineda, s.o intransitiivselt kasutatud olla ka mõningaid transitiivverbe: *varitsema, luurama, karjuma* jne. Nt

Džunglis varitsee mitmeid ohte. Õues karjusid lapsed, toas olid külalised: rahu ei saanud kuskil.

Eksistentsiaallause aluse käändevorm oleneb põhiliselt lause jaatavast või eitavast sisust, samuti subjektieseme kvantitatiivsest piiritletusest või mittepiiritletusest jm asjaoludest.

Sisult eitavas eksistentsiaallauses esineb alati osasubjekt (a), sisult jaatavas eksistentsiaallauses võib esineda kas täis- või osasubjekt (b). Nt

a) Laual pole raamatut. b) Laual on raamatud/raamatuid.

Jaatavas lauses on vaheldus võimalik ainult nende sõnade ja sõnavormide korral, mis oma tähenduse poolest on kvantitatiivselt piiritlemata (vt § 595–602). Need on esiteks nn ainesõnad, mis märgivad nii mitmesuguseid aineid (*liiv, jahu, leib, õhk, vesi*), abstraktnähtusi (*lootus, armastus, soojus, palavik*), piiritlemata objektikogumeid (*mööbel, rahvas, aedvili, elavjõud*). Ainesõnad on oma loendamatus tõttu kasutatavad üksnes ainsuses; mitmus on nende puhul võimalik ainult tähendusnihe puhul (nt *leivad* 'pätsid leiba', *aedviljad* 'liigid aedvilja'). Teiseks on oma tähenduselt piiritlematud nn juhuhulgasõnad: asjasõnade mitmusevormid, mis märgivad piiritlemata objektihulka (*lilled, aknad*) ja piiritlemata tähendusega *plurale tantum* -sõnad (*kliid, jäätmed, heitmed*). Alati nominatiivis on jaatavas eksistentsiaallauses alus, mida käsitatakse kvantitatiivselt piiritletuna. Nominatiivis on nn asjasõnad, mis märgivad konkreetseid loendatavaid objekte (*inimene, maja*), sh ka piiritletud objektikogumeid (*kännustik, haritlaskond, perekond*), ja nn komplektisõnad – mitmuslikud sõnavormid, mis märgivad loendatavaid objektikogumeid (*vanemad, kingad, malendid*), sh ka need *plurale tantum* -sõnad, mis märgivad loendatavat piiritletud ob-

jekti (*talgud, kosjad, looteveed, püksid, juuksed*). Nominatiivis on ka kvantorifraasid (*kolm saia, tükk leiba, pool torti*), samuti need ainsuslikud sõnad, mis on tavaliselt ükskõiksed 'asja – aine' opositsiooni suhtes, nt ilmakaarte (*lääs, põhi*) ja haiguste (*kopsupõletik, angiin*) nimetused.

Kui aluseks on kvantitatiivselt piiritlemata sõna, siis on tema semantiliselt markeerimata vormiks partitiiv. Nominatiiv võib muuta alussõna kvantitatiivselt piiritletuks, eriti nende sõnade puhul, mis märgivad tavaliselt komplektina esinevaid hulki või asjana esinevaid aineid. Vrd

- a) Sul on *ilusad hingad*. (kingapaari kohta) Laual oli *leib*. (leivapätsi kohta)
b) Sul on *ilusaid kingi*. (ebamäärane kogus kingi) Laual on *leiba*. (ebamäärane kogus leiba)

Piiritletus võib järelduda ka sõna kontekstist, nt lausetes

Külas elavad *ukrainlased*. Selles klassis on *targad lapsed*

on mitmusevormid mõistetavad komplektisõnadena: antud külaelanike või klassi õpilaste koguhulgana. Seetõttu märgib samades lausetes partitiiv ebamäärast hulka, s.o osa küla elanikest või klassi lastest:

Külas elab *ukrainlasi*. Selles klassis on *tarku lapsi*.

Piiritlemata kogust või hulka väljendav nominatiiv võib partitiivist erineda identifitseeriva rolli poolest. Lause

Klaasis on *vesi* 'See, mis klaasis on, on vesi'

vastandub identifitseeriva eksistentsiaallausena markeerimata eksistentsiaallausele

Klaasis on *vett*. 'Klaasis on midagi ja see on vesi'.

Kõigil neil juhtudel saab nominatiivi siiski tõlgendada ka partitiivi taoliselt mittepiiritlevana, eriti kui lauses on sellist tõlgendust soosivaid lisaelemente. Nt

Meil oli kodus alati *leib* laual. Külas elavad ka *ukrainlased*.

Nominatiivi ja partitiivi seesugune vastandamine ei ole siiski üldine. Ühelt poolt on juhtumeid, kus neil pole mingit sisulist vahet:

Aknast hoovas tuppa *külm õhk* = *külma õhku*,

teiselt poolt on ka partitiivi võimalik kasutada identifitseerivas lauses, ehkki nominatiiv on tõepoolest üldisem:

(Siin oleks nagu vingu. – Ei ole.) Toas on *GAASILÕHNA* = *GAASILÕHN*.

Juhtumel, kui subjekt väljendab millegi lahutamatu omandust ja esineb lauses vaid koos atribuudiga, on partitiiv eksistentsi väljendamiseks ainus ühemõtteline võimalus. Nominatiivse subjektiga lause väljendab pigem mingi omaduse olemasolu subjektiesemel kui subjektieseme olemasolu. Vrd

Kasel on *suured lehed*. – *Kase lehed* on suured. Meie klassis on *andekad lapsed*. – *Meie klassi lapsed* on andekad.

Partitiiv on eksistentsiaallause aluse ainsaks vormistusvõimaluseks ka kvantitatiivselt piiritlemata subjektieset eeldava verbi, nagu *piisa*

ma, jätkuma, immitsema, tunduma, (välku) lööma, (vihma) sadama, rabistama jt puhul. Nt

Leiba jätkus kõigile. Pragude vahelt immitses valgust. Siin tundub kohivilõhna. Müristas, löi välku ja rabistas vihma.

Nagu juba öeldud, on alus alati partitiivis siis, kui eksistentsiaal-lauses eitatakse subjektieseme olemasolu või kaheldakse selles. Nt

Tal pole ei öde ega venda. Klaasis pole vett. Laual pole malendeid. Kas on mõtet seda kõike praegu öelda?

Kui lause on küll vormilt eitav, kuid sisult jaatav, võib subjekt olla nominatiivis. Nt

Mis mõtted talle pähe ei tule.

Subjektieseme olemasolu ei eitata ka identifitseerivas eksistentsiaal-lauses, mistõttu sealgi pole osaalus vajalik. Nt

Klaasis polnud vesi(, vaid piim).

KIRJANDUST ALUSE KOHTA

Erelt, M. Märkmeid partsiaalsubjekti kohta eesti keeles // Keel ja struktuur. Tartu, 1978. 10. Lk. 3–9.

Erelt, M. Eesti lauseliikmeid (grammatika marginaale). Tallinn, 1989.

Hint, M. Eesti grammatikakirjanduse põhimõttelised ja konkreetseid probleeme // Keel ja Kirjandus. 1969. Nr. 6. Lk. 327–341. Nr. 7. Lk. 399–412.

Hint, M. Veel kord eksistentsiaallausest, koondlausest ja aluse juurdemõtle-misest // Keel ja Kirjandus. 1970. Nr. 7. Lk. 423–428.

Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.

Nemvalts, P. Täis- ja osaalus eesti ja soome süntaksis // Keel ja Kirjandus. 1976. Nr. 7. Lk. 404–412.

Nemvalts, P. Eksistentsiaallauseist // Keel ja struktuur. Tartu, 1978. 10. Lk. 10–41.

Rannut, L. Täis- ja osaalus tänapäeva eesti kirjakeeles // Keel ja Kirjandus. 1964. Nr. 1. Lk. 32–39.

Rannut, L. Eksistentsiaallausest ja aluse juurdemõtle-misest // Keel ja Kirjan-dus. 1969. Nr. 11. Lk. 671–674.

Sang, J. Eitus eesti keeles. Tallinn, 1983.

Uuspõld, E. Eesti keele lauseõpetusest põhijooniti // Keel ja Kirjandus. 1976. Nr. 2. Lk. 94–105.

3. SIHITIS

§ 505 Sihitis ehk grammatiline objekt on verbist sõltuv osastavaline, omas-tavaline või nimetavaline substantiiv(iframeas), samuti sellise asendus-vormiga muu sõna või fraas – kvantor(iframeas), *da*-infinitiiv(iframeas) – või osalause, millega tähistatule on verbiga väljendatud tegevus harilikult suunatud. Nt

Sealt saab alati *head kohvi*. Aednik kasvatas *suure kõrvitsa*. *Mitu inimest* saadeti metsa istutama. Tee talle *märkus!* Nad armastavad hommikuti *kaua magada*. (*Mida nad armastavad?*) Ta teadis, *et Juhan on haige*. (*Mida ta teadis?*)

Partitiivset substantiivsihitist nimetatakse OSASIHITISEKS ehk PART-SIAALOBJEKTIKS, genitiivset ja nominatiivset aga TÄISSIHITISEKS ehk TOTAALOBJEKTIKS. Nii nagu vastavad nimetused aluse puhul, on ka terminid *osa-* ja *täissihitis* traditsioonilised ega kajasta vastavate sihiti-seliikide tegelikku erinevust.

Lauseid, mille predikaatverbi laiendab sihitis, nimetatakse TRANSI-TIIVLAUSEIKS; lauseid, kus predikaatverbi juures sihitis puudub, IN-TRANSITIIVLAUSETEKS. Siin on silmas peetud lausete täiskujusid. Kon-tekstiellipsi tõttu võib transitiivlauseis sihitis ka puududa. Nt

Vanamemm toob ahjust *toidu*. Tõstab Ø poisid ette: «Söö!»

Verbid, mis harilikult esinevad koos sihitisega, on TRANSITIIVVERBID: *aimama, aitama, ajama, ajatama, alustama, arutama, arvama, eelda-ma, eelistama, ehmata, elustama, haavama, hoidma, hurjutama, hül-gama, igatsema, imetlema, immutama, jahvatama, jaotama, julgus-tama, jätma, kallutama, kallama, kaotama, keerama, keetma, kiitma, kivistama, küskima, küpsetama, küsima, laulma, lubama, lutsutama, manitsema, matkima, meenutama, mõistma, mäletama, nihutama, nuu-sutama, närima, ootama, oskama, panema, pelgama, petma, põletama, rebima, riisuma, röövima, ründama, saama, sallima, santima, seadma, silitama, tagama, tarvis minema/olema, tavatsema, teadma, teatama, tegema, teenima, tundma, tuulutama, tänama, usaldama, uskuma, vaa-tama, vajama, vaja minema/olema, vajutama, valmistama, vigastama, võitma, vältima, õnnitlema, õotsuma, ärandama, ärritama, ässitama, ülistama, üllatama, üritama jne. Verbid, mis harilikult esinevad ilma sihitiseta, on INTRANSITIIVVERBID: *aeguma, aimuma, alistuma, arene-ma, armuma, astuma, ebalema, elama, elunema, elutsema, eretama, eri-nema, eristuma, esinema, etlema, haavuma, hajuma, haigestuma, hal-venema, hingama, higistama, hoiduma, imbuma, imenduma, immitse-ma, istuma, jagunema, jaotuma, jääma, kaduma, kiitlema, kalduma, keema, keerlema, kivinema, küpsema, lahkuma, langema, laskuma, liuglema, liikuma, loobuma, lõhnama, lõõmama, lällama, meeldima,**

meenuma, mäletsema, määgima, nihkuma, noogutama, nuuksuma, nutma, nälgima, näuguma, olema, ohkama, oigama, pagema, paterdama, pettuma, pikutama, pillima, punetama, punnima, rebenema, raksuma, rändama, sõbrustama, tuulduma, tunduma, undama, vaibuma, vaiki- ma, ähkima, äritsema, ärrituma, üürgama jne. Kuigi transitiivlauseid kujundavad üldjuhul transitiivverbid ja intransitiivlauseid intransitiiv- verbid, pole vastavus siiski üksühene: a) transitiivverbid võivad olla ka- sutusel intransitiivseina, b) intransitiivverbid transitiivseina. Nt

a) Nad söövad ja joovad. b) Laps nuttis *enda* hingetuks. Ta astus *pinnu* jalga.

Intransitiivverbe laiendav sihitis on sisult ebatüüpiline. Samasugune ebatüüpiline sihitis võib esineda ka transitiivverbide juures, tüüpiline sihitis on sel juhul lausest kas välja tõrjutud või määruseks teisenenud, sest kahte eri sihitist lauses olla ei saa. Vrd

Tüdruk õppis *enda* hulluks. – Tüdruk õppis *keemiat*. Vanem õde manitses *endale* koolipreilna kombel külge. – Vanem õde manitses *nooremaid*.

Sihitisele vastab lause tähendusstruktuuris enamasti neutraal (a), harvemini muud osaliste tüübid, nt vahend (b), kogeja (c), koht (d) ning põhjus (e). Nt

a) Ta luges *raamatut*. b) Tüdruk mängis *klaverit*. c) See hämmastas *teda*. d) *Seda* teed käin ma esimest korda. e) Ta kardab *seda*.

Nagu aluse nii ka sihitise lauseliikmena piiritlemise seisukohast ei ole seesugused konkreetset semantilised funktsioonid olulised. Täendus- likust küljest ühendab eri objektijuhtumeid pigem see, et kõik nad väl- jendavad midagi, millele verbiga märgitud tegevus on suunatud. Semantiliselt on sihitis alati tegevusobjekt.

Tegevusobjekti funktsioon on tihedas seoses tegevussubjekti funk- tsiooniga. Mitmed keeleseigid viitavad sellele, et tegevusobjekt on õigu- poolest 2. astme tegevussubjekt (vt § 474). Kuivõrd tegevussubjekt on primaarselt grammatiline subjekt, siis tuleneb sellest omakorda gram- matilise objekti tihe seos grammatilise subjektiga. See seos avaldub näiteks passiivilause subjekti objektilises ning mõningate *vat*-tarindiga lausete objekti subjektilises transformatoorses «päritolus». Nt

Kodukäija hirmutas *poisse*. → *Poisid* olid kodukäijast ära hirmutatud. Ma arvasin, et *sa* sõidad konverentsile. → Ma arvasin *sind* konverentsile sõit- vat.

Kommunikatiivselt neutraalses normaallauses kuulub sihitis tavaliselt reemasse. Mõningais sisult eksistentsiaallausetele lähedastes nor- maallausetes (a) ja kogejalauseis (b) võib kohta ja kogejat märkiv sihitis olla ka markeerimata teema. Nt

a) *Vanakese nägu* katab kortsuvõrk. *Saart* asustavad neegrid. *Teost* läbib pessimistlik joon. b) *Mind* huvitab amööbide hingeelu. *Kõiki* on alati ül- latanud sinu lapsemeelsus. *Lapsi* valdab magamaminekueelne ülemeeli- kus.

Sageli on teemas ka aluseta passiivilause sihitis (eriti täissihitis).

Nt

*Kuldsete kätega mehi vajati alati. Need koolimajad ehitati eelmisel sa-
jandil. Isiklikku elu elatakse siis, kui aega üle jääb.*

Sihitisi kui tegevusobjekte on kahte põhiliiki. Sihitis võib tähistada eset, olendit, nähtust vm, mille olemasolu ei sõltu predikaadiga väljendatud tegevusest, on selle tegevuse suhtes väljaspoolne. Selline sihitis on SUUNASIHITIS. Nt

Tööplaane täpsustatakse kuu lõpul.

Lauses, mis väljendab välisele objektile suunatud tegevust, väljendatakse sageli veel tegevuse vahendit ja seisundit, millesse tegevus objektiga tähistatu viib. Vastavalt on suunasihitisega lausetele omased vahendimäärus ja seisundimäärus. Nt

*Emal nelus sokke punase lõngaga. Talgulised olid puud juba peeneks lõh-
kunud ja ladusid neid nüüd riita. Eks katsu vana kana pehmeks keeta.*

Teiseks võib sihitisega tähistatud ese, olend, nähtus vm tekkida alles tegevuse tulemusena, nii et tegevus eeldab selle eelnevat mitte-olemasolu. Niisugust objekti nimetatakse TULEMUSSIHITISEKS. Sellega kaas- neda võivad määrused väljendavad, millest, kuhu ja mis vahenditega objekti referent on tekitatud. Nt

*Must kana oli vasika söime munenud hulga mune. Selle maja ehitas isa
oma kätega. Ömblesin oma vanast kleidist mõlemale lapsele suveks pluusid. Vana surnuaia kohale rajati lõbustuspark.*

Paljud muutmist väljendavad verbid võimaldavad nii suuna- kui ka tulemuSSID. Esimene väljendab eset, olendit või nähtust, mida muudetakse, teine nimetab sedasama sellisena, milleks ta saab muutmise tagajärjel. Mõlemat sihitist võimaldavad näiteks verbid *keetma, küpsetama, hautama, praadima, jahvatama, sulatama, palmima, kohandama, laduma, õmblema, tegema, kasvatama, rullima, vormima, treenima, hõõruma, koolutama*. Vrd

Kokk keetis liha/suppi. Mölder jahvatas otri/odrajahu. Piiga palmis juukseid/patse. Talgulised ladusid puid/puuriita. Tüdrukud õmblesid sametit/jakke.

Et lauses ei saa olla kahte rinnastamata, erinevat sihitist, siis pole ka suuna- ja tulemuSSID võimalik ühte lausesse mahutada. Nt

*Piiga palmis juukseid patse.

Mõlema tegevusobjekti üheaegsel esinemisel lauses on sihitiseks vaid üks neist, teine on määrus: lähteteisendit märkides elatiivis (a), tulemuSSID märkides translatiivis (b). Lokaalse tõlgendusvõimaluse korral võib tulemus vormistuda ka illatiivikujulise määrusena (c). Neutraalses sõnajärjes nimetatakse lähteteisendit enne tulemuSSID. Nt

a) *Kokk keetis lihast suppi. Mölder jahvatas odrast jahu. Talgulised ladusid puudest riida. Tüdrukud õmblesid sametit jakke. Sõjaväeteenistus teeb poisist mehe. Mihkel treenis väikemehes ujumismeistri.* b) *Kokk keetis liha supiks. Mölder jahvatas odrad jahuks. Talgulised ladusid puud riidaks. Tüdrukud õmblesid sametit jakkideks. Sõjaväeteenistus teeb poisi*

meheks. Mihkel treenis väikemehe ujumismeistriks. c) Piiga palmis juukseid patsi. Talgulised ladusid puid riita.

Perifeerseid sihitiseliike on SISALDUSSIHITIS. Selleks on tegevusobjekt, mille tähendus sisaldub tegevuse tähenduses või järelneb sellest. Kuivõrd sisaldussihitis sellisena oleks liiane, on temasse tavaliselt lisatud mingeid iseloomustavaid ja täpsustavaid tunnuseid (*?tantsis tantsu, aga: tantsis kükkantsu, tantsis valssi; ?magas und, aga: magas sügavat und*). Sisaldussihitis võib laiendada nii transitiiv- kui ka intrantransitiivverbe, olla nii suuna- kui ka tulemussihitis. Nt

«Vanemuises» mängitakse nii näidendeid kui ka oopereid. Ära tee igaühega tegemist. Igauks elab oma elu ja sureb oma surma. Ööbik laulis lustilist viisi. Mis laulu sa siis laulad? Söödi pidusööki ja siis hakati peitust mängima.

Sihitisele lähedased lauseliikmed on ühelt poolt sõltuvusmäärus (vahel nimetatud ka sihitismääruseks), teiselt poolt sihitisetaoline kvantumimäärus ning kestust väljendav ajamäärus. Sõltuvusmäärus võib sihitisega sarnaneda nii semantiliselt kui ka pragmaatiliselt, kuid ta (mittesubstantiivse sõltuvusmääruse korral tema asendusvorm) ei ole sihitise käändes. Ka puudub sõltuvusmäärusel aspektiopositsiooni kaastav käändevaheldus. Nt

Mida ülemus sinust tahtis? Koosolekul räägiti tööplaanist. Tuletõrjujatel oli kassipojast kahju. Selles õpetajast peetakse lugu. Me peame ka homse päeva peale mõtlema. Üks tüse härra oli temasse armunud.

Seevastu sihitisetaolised määrused sarnanevad mõnevõrra sihitisega just käändevormistiku ja sellega seonduva aspektivahelduse poolest. Semantiliselt ei ole nad aga tegevusobjektid. Nende esinemisel pole seost verbi ega lause transitiivsusega. Nt

Sõitsime järve äärde kaks tundi. Me ei olnud seal poolt päevagi. Juuksed kasvavad millimeetri päevas. Kirjutasin täna kogu päeva grammatikat.

3.1. Täis- ja osasihitis

- § 506 Objektivariandi valik oleneb kõigepealt verbi aspektist, s.o sellest, kas verbiga väljendatud tegevusel on mingi talle sisemiselt omane piir (tulemus, kestuspiir vms), nii et tegevus võib, ehkki ei pruugi lõppeda selle piirini jõudmisega, või tegevusel puudub selline piir. Esimest tüüpi tegevus on piirivõimalusega ehk piiritletav, teist tüüpi tegevus piirivõimaluseta ehk piiritlematu tegevus. Piirivõimaluseta tegevust väljendavas lauses esineb ainult osaobjekt. Nt

Ma alahindasin Peetrit/*Peetri.

Piirivõimalusega tegevust väljendavas jaatavas lauses võib esineda nii osa- kui ka täisobjekt. Nt

Ma ehitan suvilat/suvila.

Piirivõimaluseta tegevust väljendavaid, ainult osaobjekti nõudvaid verbe nimetatakse PARTITIIVVERBIDEKS. Need verbid kuuluvad järgmistesse tähendusrühmadesse.

1. Vaimset ja meelelist tunnetust ja selle väljendamist märkivad verbid: *aimama, alahindama, armastama, austama, arutlema, eeldama, haistma, himustama, häbenema, ihaldama, imetlema, jälestama, jälgi-ma, kahetsema, kannatama, kartma, kogema, kujutlema, kuulama, kuulma, käsitlema, käsitama, laitma, leinama, maitsma, meenutama, mõtlema, mäletama, märkama, nuusutama, nautima, nägema, oskama, pilkama, sihtima, solvama, soovima, tahtma, tajuma, teadma, tundma, tänama, usaldama, uskuma, uurima, vaatama, vajama, vihkama, ülis-tama, ette heitma, ette kujutama, imeks panema, järele aimama, pealt kuulama, pealt kuulma, pealt nägema, pealt vaatama, silmas pidama, taga nutma, tähele panema, üle hindama* jne. Nt

Sa veel *kahetsed* oma *pealetükkivust*. Peremees *silmitses* *tulijat* pikalt. Publik *nautis* *gladiaatorite verd*.

2. Liigutamist ja puudutamist väljendavad verbid: *embama, ham-mustama, kallistama, keerutama, kehitama, kibrutama, kraapima, kratsima, laksutama, lappama, lehvitama, liigutama, limpsima, lipu-tama, lööma, müksama, noogutama, nõelama, näpistama, peksma, piit-sutama, pilgutama, puudutama, riivama, silitama, suudlema, sügama, taguma, vangutama, veeretama, õõtsutama* jne. Nt

Küsiu *kibrutas* *laupa* ja *kehitas* *õlgu*. Kui vend *õde* *lõi*, *hammustas* see tal *kätt*. *Ära* *riiva* *mu õrnemaid tundeid*.

3. Sisult eksistentsiaalse normaal- ja kogejalause sihitisega seostu-vad verbid: *ahistama, asustama, ehtima, hoidma, huvitama, iseloomus-tama, katma, kaunistama, läbima, ootama, tabama, valdama, valitse-ma, varjutama, ähvardama, üllatama, piirama, raamima, ääristama* jne. Nt

Neiu mõtlikku nägu raamisid pruunid kiharad ja *ta lopsakaid õlgu kattis* haapsalu rätik. *Meie õnne varjutas* eesseisva õnnetuse aimus. *Vanemla-borant Sipelgat iseloomustab* tööde kõrge teaduslik tase.

4. Tegevuse kulgemist, väärtustamist jne väljendavad verbid: *aita-ma, alustama, harrastama, jätkama, katkestama, kavatsema, nõudma, püüdma, takistama, taotlema, väärима, üritama* jne. Nt

Alustame väikest *vestlust*. Ma *jätkan* *katsetusi*.

5. Mitmesugused muud, kitsamate ühistunnusteta verbid, mis väl-jendavad kestvaid kontrollitavaid tegevusi ja esinevad suunaobjektide-ga: *helistama, hoidma, juhtima, kahjustama, karistama, kasutama, kohtama, näitama, parandama, premeerima, ründama, segama, soosi-ma, tarvitama, teenima, toetama, trahvima, tähendama, õnnitlema, taga ajama, ülal pidama* jne. Nt

Üks esineja *hoiab* *viulit*, teine *kitarri*. *Teenige* *oma püha armastuseaadet* kusagil mujal.

Piirivõimalusega tegevust väljendavaid, nii osa- kui ka täisobjekti võimaldavaid verbe nimetatakse ASPEKTVERBIDEKS. Üksikverbidest kuuluvad siia *avastama, jätma, looma, parandama, saavutama, kujun-dama, tekitama, äratama, sooritama, koostama, leotama, moodustama,*

keetma, võtma, saama, haarama, voltima, laenama, tooma, viima, kutsuma, teatama, varuma jne. Nt

Meie saabumine tekitas segadust/segaduse. Laps voltis kahte paberlaevukest/kaks paberlaevukest. Majavalitsuses moodustatakse lasteringe/lasteringid.

Peale piirivõimalusega verbide on eesti keeles vähesel määral neidki, mis osutavad piiri saavutatusele, nõudes alati täisobjekti. Üksikverbi-dest on sellised nt *ammendama* ja *andestama*. Nt

Ta andestas mulle *solvamise*/*solvamist.

Tegevusele võivad anda piirivõimaluse või muuta tegevuse piiritletuks perfektiiivsust väljendavad afiksaaladverbid (*ära, läbi, minema, maha* jt). Nt

Mari viis [?]*raamatut/raamatu ära*. Tuul oli *vana puu*/*vana puud maha murdnud.

Samasugust tegevust sisemiselt piiravat (piirivõimalust loovat või otsestelt piiritlevat) funktsiooni täidavad ka a) latiivised seisundimäärused, b) otstarbemäärused, c) latiivised kohamäärused. Nt

a) *Õmbleja hammustas niiti/niidi katki/puruks*. b) Ta saatis *poissi/poisi pesema*. c) *Poiss aitas vanakest/vanakese tuppa*.

Et situatsiooni piiritletust märgib ka täissihitis, millel erinevalt abimäärsõnast on ka oma leksikaaltähendus, siis loetakse ainuüksi piiritletust väljendavaid abimäärsõnu kirjutatud keeles sageli liiasteks ja ebastabiilseteks, eriti hilisemat päritolu verbide juures. Seevastu kõneldud keeles kannavad piiravad lauserõhulised adverbid ka teatestruktuurilist tähendust: märgivad neile eelneva rõhutu sihitise tunnust. Piirava adverbil puudumisel tuleb teatestruktuuri säilitamiseks rõhud ümber tõsta (vrd a). Markeeritud rõhkude vaheldus on suulises kõnes ebamugav ja seetõttu on analüütiline väljendusviis eestikeelses kõnes üldse loomulikum (vrd ka b).

a) Leo leidis sõrmuse üles. – Leo LEIDIS sõrmuse. Tuul oli vanad puud maha murdnud. – Tuul oli vanad puud MURDNUD. b) Jalgrada LÜHENDAS kodutee. – Jalgrada tegi kodutee lühemaks.

§ 507 Objekti käändevaheldus on piirivõimalusega tegevuse korral võimalik peamiselt jaatavas lauses. Eitavas lauses on harilikult osasihitis.

Objektivariandi valiku määrab: 1) tegevuse piiritletus (tulemuslikkus ehk resultatiivsus või lõpetatus ehk perfektiivus) või mittepiiritletus (tegevus on tulemuse või lõpetatuse seisukohast ebamäärane), 2) objektieseme kvantitatiivne piiritletus või mittepiiritletus.

Täissihitist kasutatakse siis, kui niihästi tegevus kui ka objektiese on piiritletud. Nt

Ta luges *raamatu läbi*. (tulemuslik ja lõpetatud tegevus; asi) Poiss ostis *malendid*. (tulemuslik ja lõpetatud tegevus; komplekt) Poiss sõi *supi ära*. (tulemuslik ja lõpetatud tegevus; piiritletud kogus) Tõin sulle *kaks saia*. (tulemuslik ja lõpetatud tegevus; piiritletud kogus)

Piiritletud tegevust väljendavast olevikuvormilisest täissihitise ga lausest järeldub, et tegevuse lõpp-punkt, tulemus või eesmärk jääb tulevikuks. Nt

Ma viin *su* ühe väga hea sõbra juurde. Kas sa tood *mu käsikirja* tagasi? Küll ma *rahva* korrale kutsun. Ma kirjutan tänase päeva auks *soneti*.

Osasihitist kasutatakse siis, kui tegevus, objektiese või nii üks kui teine on piiritlemata.

Kui objektiese on kvantitatiivselt piiritletud, väljendab osasihitise ga lause tegevuse mittepiiritletust. Partitiivi kasutusest ei järeldu, kas tegevus on mingi tulemuseni jõudnud ja lõpetatud või mitte. Nt

Poiss joonistas *päikest*.

Kui tegevus on selgelt piiritletud, väljendab osasihitise ga lause objektieseme mittepiiritletust. Objektiks saab niisugusel juhul olla vaid juhuhulga- või ainesõna. Nt

Ta leidis põõningult *vanu kirju*. Ta viis vanaemale sünnipäevaks *mett*.

Nii objektiese kui ka tegevus on piiritlemata nt järgmises lauses:

Emma rullis *tainast* õhukeseks, lapsed hõõrusid *mune* vahule.

Tegevust võib lugeda nii piiritletuks kui ka mittepiiritletuks siis, kui resultaateisund on ajutine. Sellistes lausetes kasutatakse (kvantitatiivselt piiritletud objektieseme korral) nii täis- kui ka osasihitist, eelistatavalt siiski viimast. Nt

Keerasin lehe ~ lehte ja lugesin edasi. Anna mulle *pliiats* ~ *pliiatsit*.

§ 508 Jaatavas lauses sõltub sihitise kändevariandi valik situatsiooni piiritletusest või piiritlematusest. Kui aga lause põhiverbi eitatakse, siis langeb situatsioon seeläbi piiritlematute hulka ja põhiverbi laiendav sihitis, lause reemaosas ka mistahes muud verbi laiendav sihitis on partsiaalne. Nt

See kandidaat ei leia *rahva seas mingit poolehoidu*. Reedal ei olnud kuskilt *kümnet kopikat* võtta. Me ei jäta *oma ideede propageerimist* hetkekski unarusse. Üks kahest halvast tuleb valida, *mõlemat* korraga ei väldi. *Lapsi* ei ole peole kutsutud. Keegi ei saa teile *sellist lubadust* anda.

Kui lause sisu ja vorm eitavuse-jaatavuse poolest erinevad, võib sihitis järgida nii ühte kui teist.

Kahtleva, s.o eitamist oletava modaaltähendusega jaatavavormilistes väit- ja küsilauseis võib täissihitise asemel olla ka osasihitist (a), eitavavormilise kahtlusküsimuse puhul aga mõnikord osasihitise asemel täissihitist (b). Nt

a) Vaevast ta *kedagi* ~ *kellegi* kaasa võtab. Kas ma *sinu lugu* ~ *sinu loo* kaasa võtangi? b) Kas ma ei ostanud sulle *uut palitut* ~ *uue palitu*?

Vormilt eitavates, sisult mõnd komponenti jaatavates lausetes võidakse järgida jaatava lause sihitisereegleid. Nt

Ma ei ostanud mitte pintsaku(t), vaid *nööbi*. Mul ei ole sulle muud jätta kui *need kaks puusaagi*jat mehikest.

3.2. Täissihitise käanded

§ 509 Täissihitis on ainsuse nimetavas ja omastavas ning mitmuse nimetavas käandes. Nt

Sa söid *koogi* ära. Söö *kook* ära! Sa söid *koogid* ära. Söö *koogid* ära!

Ainsuse korral on täissihitis nimetavas siis, kui ta laiendab a) umbisikulises tegumoes olevat öeldisverbi, b) käsklause eksplitsiitset (lünk- ja vaeglause implitsiitset) öeldisverbi, c) täiendina esinevat *da*-tegevusnime ja käsklause või umbisikulise lause öeldisverbist sõltuvat *da*- või *ma*-tegevusnime. Nt

a) *Raamat* pandi riulile. b) Anna *võti* siia! *Võti* siia anda! *Võti* siia!
c) Ta läks kaubamajja kavatsusega osta *ülirikond*. Lubage teha *vaheaeg*!
Palume teha *vaheaeg*! Otsustati teha *vaheaeg*. Meil tuleb *vaheaeg* teha.
Kohustage teda *see ülesanne* lõpule viima!

Muudel juhtudel on ainsuslik täissihitis omastavas käandes.

3.3. Erandliku vormivaheldusega sihitised

§ 510 Sihitise reeglitele ei allu isikulised asesõnad *mina* ~ *ma*, *sina* ~ *sa*, *meie* ~ *me*, *teie* ~ *te* ja enesekohased asesõnad *enese* ~ *enda*, *iseenese* ~ *iseenda*. Nende puhul kasutatakse partitiivi ka siis, kui nii tegevus kui ka objektiese on piiritletud. Personaalpronoomenid *meie* ~ *me* ja *teie* ~ *te* on alati osastavas (a), muude nimetatud pronoomenite puhul kasutatakse partitiivi obligatoorselt nominatiivi (b) ja fakultatiivselt genitiivi (c) asemel. Nt

a) Nad jätsid *meid/teid* (pro *meie/teie*) maha. b) *Mind/sind* (pro *mina/sina*) jäeti maha. Võta end kokku! c) Nad jätsid *mind* ~ *mu* / *sind* ~ *su* maha. Ta võttis *end* ~ *enda* kokku.

Asesõna *mis* puhul saab nominatiivi kasutada genitiivi asemel (a); kui *mis* on puhtküsivas funktsioonis, siis ka partitiivi asemel (b). Nt

a) Kas see ongi see raamat, *mis* ~ *mille* sa eile ostsid? b) *Mis* ~ *mida* te sellest arvate?

Põhiarvsõnad alates *kahest*, murdarvsõna *poolteist*, ligikaudset hulka märkivad sõnad *paar*, *paarsada*, *kümmekond*, *sadakond*... ja *mitu* on täissihitise peasõnana nimetavas, murdarvsõnad *veerand*, *kolmveerand* ja *pool* aga kas nimetavas või omastavas, kui neid laiendab partitiivne täiend. Asesõna *kõik* on täissihitise alati nimetavas. Nt

Tegin täna *kaks heategu*. Andsin talle *poolteist pakki suitsu*. Ta ostis *paarsada grammi suitsuvorsti*. Kokku kutsuti *mitu helget pead*. Olga sõi ära *veerand* ~ *veerandi jäätist*. Oskar sõi ära *pool* ~ *poole jäätist*. Ta rääkis mulle *kõik* ära.

KIRJANDUST SIHITISE KOHTA

- Kont, K.** Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes : Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. Tallinn, 1963. IX.
- Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A.** Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.
- Rajandi, H., Metslang, H.** Määramata ja määratud objekt. Tallinn, 1979.
- Tauli, V.** Totaalobjekt eesti kirjakeeles // Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimintuksia. Helsinki, 1968. 145. S. 216–224.

4. ÕELDISTÄIDE

§ 511 Õeldistäide ehk predikatiiv on verbist *olema* sõltuv omadus- või nimi-sõna(fraas) nimetavas või osastavas käändes, ka sellise asendusvormiga kvantorifraas või *da*-infinitiivne verb(ifraas), mis iseloomustab või identifitseerib alusega tähistatud. Nt

Elu on *ilus*. Mul oli *piinlik/häbi* teda paluda. Peeter on *teadlane*. Vahe-tunni kestus on *kümme minutit*. Enesele elada on *hüljatuks jääda*.

Õeldistäidet, mille peasõnaks on noomen nimetavas, nimetatakse TÄISÕELDISTÄITEKS ehk TOTAALPREDIKATIIVIKS; õeldistäidet, mille peasõnaks on noomen partitiivis, aga OSAÕELDISTÄITEKS ehk PARTSIAAL-PREDIKATIIVIKS.

Märkus. *vat*-tarindi koosseisus võib õeldistäide olla ka omastavas käändes: «Ma uskusin su *natuke targema* olevat», «Ta arvas Priidu *minu venna* olevat».

Õeldistäide on obligatoorne laiend köitmena toimiva verbi *olema* juures. Verb *olema* kannab üksnes öeldise grammatilisi (aja, kõneviisi jne) tunnuseid. Õeldistäide on nominaalne lauseelement, mis teatab midagi lause subjektieseme kohta. Nominaalse elemendina ei saa ta ise alusega predikaatsusseosesse astuda, selleks ongi vaja leksikaalselt peaaegu sisutut öeldist *olema*. Köide *olema* oma sisutühjuses ei suuda tingida lauses mingeid muid kõrvalliikmeid peale öeldistäite; muud lauseliikmed on sisuliselt tingitud öeldistäite leksikaalsest sisust. Vrd

Jüri oli Mari vastu jäme. Jüri oli Mari järele hull. Jüri oli Mari ees džen-telmen. Jüri oli Mari pärast õnnetu. Jüri oli Mari jaoks liiga vana. Jüri oli Mari järel teine matemaatik klassis.

Verbi *olema* lühenduselliptiline ärajätmine on mõeldav peamiselt a) lakoonilise väljendusviisiga stiilides: telegrammides, pealkirjades, teatmeteostes; b) kujundlikus väljendusviisis, eriti mõtteterades ning koos süntaktilise parallelismiga; c) kinnisväljendites. Nt

a) Laps $\emptyset$ raskesti haige, sõida kohe. Tartu Riiklik Ülikool $\emptyset$ 350-aastane. Katamaraan – $\emptyset$ laev, millel on kaks kõrvuti olevat, omavahel ühendatud keret. b) Mis $\emptyset$ kallis, see $\emptyset$ kaunis. Seest $\emptyset$ siiruveeruline, pealt $\emptyset$ kul-lakarvaline? Täna $\emptyset$ sõber, homme $\emptyset$ vaenlane. c) Seltsis $\emptyset$ segasem.

Verb *olema* võib öeldistäite põhjana kuuluda ka ahelverbi koosseisu. Ahelverbidest, mille moodustavad modaalverbid *näima* (*näikse*), *tunduma* (*tunnukse*) ja *paistma* koos *olema*-verbi *vat*-infinitiiviga, võib viimane lauses samuti ära jääda, misjuhul öeldistäite eksplitsiitseks põhjaks jääb üksnes ahelverbi modaalne komponent. Nt

See lakkas *olemast saladus*. Ta näib (*olevat*) *haige*. Toast välja vaadates paistab ilm päris *soe* (*olevat*).

4.1. Omadussõnaline öeldistäide

§ 512 Omadussõnaline öeldistäide *resp* omadussõnalise öeldistäite põhi on a) omadussõna, nt *ilus, kõva, ümmargune, soe, paks, hall, roheline, pikk, ajutine, lühikene* jne, või omadussõna funktsioonis muu sõnaliigi sõna, b) oleviku kesksõna, nt *ootav, tulev, paluv, oodatav, palutav, soovitatav, soovitatav* jne, c) järgarvsõna, nt *esimene, teine, kolmas, neljas* jne, d) omadussõnaline asesõna, nt *selline, niisugune, milline, missugune, mitmes*, e) seisundimäärsõna, nt *alasti, ammuli, elevel, hajali, rikkis, irevil, jõllis, kikkis, kissis, kohevil*, (millegagi) *koos, kortsus, laokil, lokkis, longus, marraskil, norgus, purjus, valmis* jne, f) mineviku kesksõna ja *mata*-vorm, g) adjektiveerunud *da*-infinitiiv, h) nimisõna kaasa- või ilmaütlevas käändes ja i) parameetrit väljendav nimisõna osastavas käändes, nt *liiki, tõugu, sorti, klassi, tüüpi, värvi, laadi, järku, sugu* jne. Nt

a) Linnalapse kokkupuude loodusega on pahatihti *üsna ajutine*. Need majad olid *kole mustad*. Püksid olid talle *lühikesevõitu*. b) Tüdrukute näod on *ülimalt ootavad*. Teie väited on kõik *hergesti ümberlühkatavad*. c) Kes täna *kolmas*, see homme *teine*; tänane *teine* on aga homme juba *esimene*. d) *Selline* on pahatihti linnalapse kokkupuude loodusega. Just *niisugused* on kõik teie väited. *Missugused* on tüdrukute näod? *Mitmes* sa täna olid? e) Laps oli *alasti*. Ta mõtted kippusid alatasa *hajali* olema. f) Tüdrukute näod olid *ülimalt pettunud*. See mäng paistab olevat *juba ette kaotatud*. Kõik teie väited on *täiesti tõestamata*. g) Meie olukord polnud *kiita/laita*. h) Noorpaari äparduse lugu oli *ootamatute tagajärgedega*. Kõik teie väited on *savijalgadega*. Tüdruk oli *heledate juustega*. Kõik teie väited on *usutava tõestuseta*. i) Kolhoosi lehmad on *friisi tõugu*. Vorst oli *rohekat värvi*.

Käänduv omadussõna, oleviku kesksõna, järgarvsõna ning omadussõnaline asesõna esinevad alati täisöeldistäitena, ühildudes substantiivse alusega arvus. Kuivõrd öeldistäitelause aluski on oma markeerimata käändes, nimetavas, tekib aluse ja öeldistäite vahel näiline ühildumine ka käändes. Tegelik oleks käändes ühildumine vaid sellistes partitiiviga vormistatud lausetes nagu «Kaarte on musti ja punaseid», «Inimesi on igasuguseid», kui partitiivset lauseelementi käsitada öeldistäitena. Kuivõrd *olema*-verbil on sellistes lausetes eksistentsiaalne tähendus 'leiduma, olemas olema', siis on siiski õigem käsitleda selliseid lauseid markeeritud teatestruktuuriga eksistentsiaallausetena, mis tulenevad lauseist «On (olemas) musti ja punaseid kaarte», «On (olemas) igasuguseid inimesi» nominaaltarindi lahutamisel. Partitiivivormid *musti ja punaseid, igasuguseid* ei ole seega predikatiivid, vaid (lahk)atribuudid.

Omadussõnaline öeldistäide täidab alati iseloomustavat funktsiooni, väljendades subjekti referendi omadust või seisundit.

4.2. Nimisõnaline öeldistäide

§ 513 Nimisõnaline öeldistäide on a) põhijuhul nimisõna(fraas). Peale selle võivad nimisõnalise öeldistäitena *resp* selle põhjana esineda substantiivi funktsioonis talitlevad b) asesõnad ja c) kvaasisubstantiivid. Nimisõnaline öeldistäide saab olla ka d) kvantorifraas või e) *da*-infiinitivifraas, kui verb *olema* esineb tähenduses 'tähendama'. Nt

a) Keravälg on *seletamatu ja kummaline nähtus*. Tippsport on *üks võimalus saavutada kuulsust*. b) *Kes see tüdruk akna all on? Mis see siis ka ära ei ole. See roog on midagi iseäranis kõrku. Kõike seda on tippsport*. c) *See lõhnaõli küll mingi «Ära unusta mind» ei ole. See kolmnurk olgu ABC*. d) *Vahetunni kestus on kümme minutit. Vaba langemise kiirendus on 9,8 m/s²*. e) *Vähem süüa on ('tähendab') kauem elada. Meie soov on natuke puhata*.

Nimisõnalised öeldistäited jagunevad sisusuhete põhjal alusega a) iseloomustavateks-liigitavateks ja b) identifitseerivateks. Aluse ja liigitava öeldistäite referendid on kuuluvussuhtes: alusega märgitu on öeldistäitega märgitud klassi liige. Seevastu aluse ja identifitseeriva öeldistäite referendid kattuvad, kumbki ei ole käsitatav teise osana või elemendina. Nt

a) Keravälg on *seletamatu ja kummaline nähtus*. Pulm pole *muud kui jutt ja rutt*, pärast pulmi tuleb nutt. Ferdinando oli *geenius*. Kunst on naine noorik hoida. b) *See, mis sealt kaugelt paistab, on juba Oudova*. *See lõhnaõli küll mingi «Ära unusta mind» ei ole*. Väikevenna nimi on *Jürge*. Pskov on eesti keeles *Pihkva*. Tööraamat on *töölase tegevuse põhidokument*. *Maailma suurim saar on Gröönimaa*. Tirana on *Albaania pealinn*. *Eesti NSV kõrgkoolid olid TRÜ, TPI, TPedI, EPA, ERKI ja TRK*. TPedI, EPA ja ERKI olid *noorimad Eesti NSV kõrgkoolidest*. *Oma pesa on ikka oma pesa*. Hooletus on *õnnetuse ema*. Kohata printsi valgel hobusel on *paljude tüdrukute salaunistusi*. TPedI ja EPA olid *Eesti NSV noorimad kõrgkoolid*. Jüri on *meie andekamaid koomikuid*.

Markeerimata teatestruktuuri korral on öeldistäitelause alus teema ja öeldis koos öeldistäitega reema. Liigitavas lauses ongi ainult selline teatestruktuur võimalik, sest öeldistäitelause teema ei saa olla mahult laiem kui reema. Vrd

Fernando on *geenius*. – *Geenius on Fernando.

Identifitseerimislause teatestruktuur seevastu on pööratav, alus võib saada reemaks ja öeldistäide teemaks. Vrd

Tirana on *Albaania pealinn*. – *Albaania pealinn* on Tirana.

Liigituslausel saab teha pööratava identifitseerimislause, asendades üldise referentide klassi nimetuse üksikreferendi nimetusega (see *geenius*, *ainus genius*, *üks jahilind* jne). Nt

See genius oli Fernando. *Üks haruldane Kesk-Aasia jahilind* on kraetrapp. *Üks seletamatu ja kummaline nähtus* on keravälg.

Üksikreferendi üks tähistusviise on fraas, mille moodustab asesõna *üks (ühed)* koos liiki märkiva nimisõnaga nimetavas, mitmuse seestütlevas või osastavas; osastava puhul võib sama sisu edasi anda ka osastaviline liiginimetus üksinda.

Nt

Rahasüsteem on üks rahakäibe organiseerimise vorm – üks rahakäibe organiseerimise vormidest ~ (üks) rahakäibe organiseerimise vorme.

Õeldistäide koos köitmega moodustab semantilise predikaadi ja väljendab subjekti referendi tunnust. Liigitav õeldistäide teeb seda alati. Paljudel juhtudel väljendab subjektieseme tunnust ka identifitseeriv predikatiiv. Niisugune predikatiiv vastab ligilähedaselt translatiivsele seisundimäärusele, millist asjaolu saab kasutada tema eristamisel alusest. Vrd

Raskolnikov oli vanaeide mõrtsukas. – Vanaeide mõrtsukaks oli Raskolnikov. – *Vanaeide mõrtsukas oli Raskolnikoviks.

Juhul, kui kaks nimetavalist nimisõna fraasi ei erine sobivuse poolest semantiliselt predikaadiks, on õeldistäite ja aluse grammatiline erinevus neutraliseerunud. Nt

Sinu vanaema vennatütar on minu täditütar. (*Sinu vanaema vennatütteks on minu täditütar. *Sinu vanaema vennatütar on minu täditütteks.) Pskov on eesti keeles Pihkva. Koidutäht on Ehatäht.

4.3. Täis- ja osaõeldistäide

- 514 Õeldistäide on üldjuhul nimetavas käändes, s.o. totaalne. Regulaarset totaalset ja partsiaalset vormivariandi vaheldumist ei ole. Osastavaline ehk osaõeldistäide on perifeerne, stiililt enamasti literatuurne ja esineb järgmistel juhtudel.

1. Ainsuslikes tarindeis märgib osastav käänne subjektieseme kvantitatiivset piiritlematust liigi suhtes, millest järeldub, et subjektiese moodustab vaid osa õeldistäitega märgitud liigist, klassist vm. Õeldistäiteks on a) fraasid, mille põhjaks on parameetersõna, nagu *liik, tõug, klass, tüüp, värv, laad, sort, järk, sugu, mast*; b) fraasid, mille põhi on umbmäärane asesõna *miski*. Parameetersõnadel ja harilikult ka asesõnal *miski* peab olema mingi täpsustav täiend, ilma selleta jääb lause ebainformatiivseks. Nt

a) Naabri kanad on *leghorni tõugu*. (*Naabri kanad on *tõugu*.) Sekretäri silmalaud olid *hiiskavrohelist värvi*. Läänemere-äärseist rahvaist on mitmed *soome ja balti sugu*. b) See roog on *midagi iseäranis kõrku*. See on hoopis *midagi muud*. Kõik see pole (*midagi*) *muud kui puru silma ajamine*. See on juba *midagi*!

Tarandid, kus partitiivne nimisõna on mitmuses, väljendavad hulka, kuhu subjektiese kuulub (a). Osa selliseid tarindeid saab ainsusliku aluse korral käsitada elliptiliste täisõeldistäidetena, millest arvsõna *üks* on ära jäetud (b). Nt

a) Joonas on *maamehi*. Muhumaa ja Saaremaa on *Eesti suurimaid saari*. b) Aegna saar on *tallinlaste meelispuhkepaiku* = *üks tallinlaste meelispuhkepaiku*.

2. Partitiivis on ka asesõna *see* iseloomustava öeldistäitena. Et näitav asesõna *see* asendab nii nimi- kui ka omadussõna, siis ei esinda ta kumbagi öeldistäitetüüpi eraldi. Nt

Kas su peigmees on ka *rikas*? Kas su peigmees on *professor*? – Jah, ta on *seda*.

4.4. Öeldistäite ühildumine alusega

§ 515 Täisöeldistäide ühildub tavaliselt subjektnoomeniga arvus. Erinevalt öeldisest, mille arvuvorm oleneb aluse signifikatiivsest tähendusest, määrab öeldistäite arvu enamasti aluse denotatiivne tähendus. Öeldistäide on mitmuses tavaliselt siis, kui alusel on rohkem kui üks referent. Nt

Ta jalad olid *märjad*. Me olime *keeletheadlased*. Osa migrante oli(d) *venelased*. Hugo ja Arvo olid *Kunstiinstituudi üliõpilased*.

Kogunimi, abstraktsõna vm hulka hõlmav nimisõna jääb öeldistäitefraasi põhjana siiski ainsusesse. Nt

Lapsed on *inimkonna tulevik*. Vennaksed olid kokku *terve jalgpallimeeskond*. Aastad enne Esimest maailmasõda olid *julgete ja perspektiivsete projektide koostamise ja elluviimise ajajärk*.

Kui alusel on üks referent, on öeldistäide harilikult ainsuses. Nt

Ta on *haige*. Ta on *insener*. Teie (viisakusvormina) olete *vaba*. Hans Fal-lada «Lood lastele» on täiskasvanutelegi *mõnus lektüür*.

Plurale tantum -sõnast aluse korral on öeldistäide erandlikult mitmuses; kui öeldistäiteks on nimisõna, saab kasutada ka ainsust. Nt

Püksid on *mustad*. Püksid on *riietusesemed* ~ *riietusese*. Tangid on *kõve-rad*. Tangid on *tööriistad* ~ *tööriist*.

KIRJANDUST ÖELDISTÄITE KOHTA

Erelt, M. Öeldistäide // M. Erelt. Eesti lauseliikmeid (grammatika marginaale). Tallinn, 1989. Lk. 21–25. (Preprint KKI-61).

Kask, A. Mõningaid märkmeid eesti predikatiivi kohta // Eesti Keel. 1936. Nr. 1. Lk. 14–20.

Klaas, B. Ühisjooni ja erinevusi eesti ja leedu keele predikatiivi iseloomus // Toid eesti filoloogia alalt. Tartu, 1987. Dialoogi mudelid ja eesti keel. Lk. 25–37.

Mihkla, K. Täiendavaid märkusi eesti öeldistäite kohta // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1969. 14–15 : 1968–1969. Lk. 87–94.

Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.

5. MÄÄRUS

§ 516 Määrust ehk adverbiaali määratletakse negatiivselt: see on verbi laiend, mis pole sihitis ega öeldistäide, samuti igasugune omadus- ja määrsõna laiend. Nt

Maril on raamat. Jüri andis *Marile* raamatu. Ta lõhkus *kirvega* puid. Lähem *linna*. *Eile* sadas. Ta jooksis *kiiresti*. Ta on *väga* haige. Kell on *üsna* palju.

Siin käsitletakse ainult lihtlause vahetu liikmena esinevaid adverbiaale – LAUSEADVERBIAALE. Omadus- ja määrsõnu laiendavaid adverbiaale, s.o FRAASIAADVERBIAALE kirjeldatakse nominaalfraasi juures (vt § 569–600).

Alus, sihitis ja öeldistäide täidavad lauses kindlaid süntaktilisi funktsioone. Näiteks tavaliselt ühildab alus endaga öeldise isikus ja arvus («*Te loete*») ning sihitis translatiivse ja essiivse seisundimääruse arvus («*Nad kasvatasid oma lapsed tublideks inimesteks*», «*Nad suunati tööle õpetajatena*»), öeldistäide aga ühildub ise alusega arvus («*Nad on tublid inimesed*») jne. Alust, sihitist ja öeldistäidet vormistavad abstraktsed käanded nominatiiv, genitiiv ja partitiiv, millel pole otsest seost selliste konkreetsete semantiliste funktsioonidega, nagu tegija, kogeja, vahend, koht jms, küll aga ühelt poolt niisuguste üldisemate tähendustega, nagu tegevussubjekti ja tegevusobjekti tähendus, ning teiselt poolt kogu lauset hõlmavate aspektitähendustega.

Määrusel seevastu puudub selgepiiriline süntaktiline funktsioon lauses, jääkliikmena saab teda pidada üheks lauseliikmeks vaid tinglikult. Määruse vorm oleneb ennekõike sellest konkreetsest rollist, mida tema referent täidab lausega tähistatavas situatsioonis. Sellest tuleneb ühelt poolt määrusevormide rohkus, teiselt poolt asjaolu, et enamik määrusi säilitab lause nominaliseerimise korral oma sisu ja vormi, muutudes nn adverbiaaltäiendeiks. Suur osa määrusi vormistatakse määrsõnade abil, nii et määrsõna tähendusklass määrab üheselt määruse tähendusklassi: ajamäärsõnad (*homme, eile, kuu* jt) vormistavad ajamäärusi, kohamäärsõnad (*kaugel, kuskilt* jt) kohamäärusi jne. Peale määrsõnade esinevad määrustena noomeni käändevormid ning käändevormi ja kaassõna ühendid (kaassõnafraasid), samuti verbi infiniitsed vormid. Määruse puhul on tüüpilised konkreetsete käanded, s.o käanded alates illatiivist, vaid mõningate kvantumit väljendavate määruseliikide puhul esineb ka abstraktseid käandeid.

Et määruse vormi ja ka tema süntaktilise käitumise määrab olulises osas tähendus, siis antaksegi määruste liigitus moodustajate grammatiliselt relevantsetest semantilistest funktsioonidest lähtudes. Määrused liigitatakse kolme rühma: 1) määrused, mis väljendavad substant-

siaalsete aktantide rolle situatsioonis, 2) määrused, mis näitavad situatsiooni ruumilisi, ajalisi, kvalitatiivseid või kvantitatiivseid karakteristikuid, 3) määrused, mis osutavad situatsioonide põhjuslikele seostele. Konkreetsete funktsioonide alusel liigituvad substantsiaalsed määrused 1) VALDAJAMÄÄRUSEKS ehk HABITIIVADVERBIAALIKS, 2) TEGIJAMÄÄRUSEKS ehk AGENTADVERBIAALIKS, 3) VAHENDIMÄÄRUSEKS ehk INSTRUMENTAALADVERBIAALIKS, 4) KAASNEMISMÄÄRUSEKS ning ehk KOMITATIIVADVERBIAALIKS, 5) SÖLTUVUSMÄÄRUSEKS ehk REKTSIOONADVERBIAALIKS; ruumilisi jm karakteristikuid väljendavad määrused 6) KOHAMÄÄRUSEKS ehk LOKAALADVERBIAALIKS, 7) AJAMÄÄRUSEKS ehk TEMPORAALADVERBIAALIKS, 8) KVANTUMIMÄÄRUSEKS, 9) VIISIMÄÄRUSEKS ja 10) SEISUNDIMÄÄRUSEKS; kausaalsed (situatiivsed) määrused 11) PÕHJUSMÄÄRUSEKS ehk KAUSAALADVERBIAALIKS, 12) TINGIMUSMÄÄRUSEKS ehk KONDITSIONAALADVERBIAALIKS, 13) MÕÖNDUSMÄÄRUSEKS ehk KONTSESSIIVADVERBIAALIKS ning 14) OTSTARBEMÄÄRUSEKS ehk FINAALADVERBIAALIKS.

1) Ta andis *mulle* raamatu. *Teil* on vaja hoida oma tervist. Sain *temalt* raamatu. 2) *Spetsialistide poolt* anti projektile eitav hinnang. 3) Ta lõhkus *kirvega* puid. 4) Juku mängis *koos Mikuga* õues palli. 5) Ta mõtles *oma õnnetu elu peale*. 6) Ta sõitis *linna*. Ta on *linnas*. Ta tuli *linnast*. 7) Töö tuleb *homseks* valmis teha. Ta töötas *eile* kodus. Ta töötas *hommikust peale*. 8) Raamat maksis *kolm rubla*. 9) *Psiss* jooksis *kiiresti*. 10) Ilm läheb *külmaks*. Ta on *gripis*. Keerasin kohvri *lukust lahti*. 11) Ta käed olid *külmast kanged*. 12) *Vastase sõgeda hangekaelsuse korral* on tark natuke järele anda. 13) *Rahva protestile vaatamata* jätkati põhjavete reostamist. 14) Siit viidi *teetegemiseks kruusa*.

Valdaja-, koha-, aja- ja seisundimäärus jagunevad sisult ja grammatiliselt vormilt kolmeks: LATIIVSEKS, LOKATIIVSEKS ja SEPARATIIVSEKS. Latiivsed ehk sihti väljendavad määrused vormistuvad latiivkäändes (illatiivis, allatiivis, translatiivis ja terminatiivis) noomeni või infinitiivi, noomeni + latiivse kaassõna (*alla, juurde* jt) ning latiivsete adverbide (*sinna, kaugele, pingule* jt) abil. Lokatiivsed ehk asupaika (laias mõttes) väljendavad määrused vormistuvad lokatiivkäändes (inessiivis, adessiivis ja essiivis) noomeni või infinitiivi, noomeni + lokatiivse kaassõna (*all, juures* jt) ning lokatiivsete adverbide (*seal, kaugel, pingul* jt) abil. Separatiivsed ehk lähed väljendavad määrused vormistuvad separatiivkäändes (elatiivis, ablatiivis) noomeni või infinitiivi, noomeni + separatiivse kaassõna (*alt, juurest* jt) ning separatiivsete adverbide (*sealt, kaugelt* jt) abil.

Situatiivsete määruste primaarne väljendusvorm on kõrvallause. Seega käsitletakse lihtlauseüntaksis vaid situatiivsete määruste sekundaarseid esinemiskujusid.

Määrused võivad olla kas seotud või vabad verbilaiendid. Enamasti on substantsiaalsed määrused seotud, situatiivsed vabad. Vahepealse rühma moodustavad situatsiooni ruumilisi, ajalisi, kvantitatiivseid või kvalitatiivseid karakteristikuid väljendavad määrused.

Osa määruste puhul kehtib nn suhtereegel: intransitiivlause määrus «käib» aluse, transitiivlause määrus sihitise kohta. Vrd

Kee kukkus vette. Ta pillas kee vette. Ta sai presidendiks. Rahvas valis ta presidendiks.

5.1. Valdajamäärus

- § 517 Valdajamäärus ehk habitiivadverbiaal märgib harilikult elusolendit, kelle valdusse või toime-, huvi-, taju-, vastutus- vms piirkonda miski suundub, sinna kuulub või sealt lähtub. Ta vastab küsimustele *kellele? kellel? kellelt?*, vahel ka *millele? millel? millelt?*, liigitudes vastavalt a) latiivseks, b) lokatiivseks ja c) separatiivseks adverbiaaliks.

Nt

a) Kelner tõi *meile* kalja. – *Kellele* tõi kelner kalja? b) *Meil* oli kali klaasides. – *Kellel* oli kali klaasides? c) Me saime *kelnerilt* kalja. – *Kellelt* said noored kalja?

Habitiivadverbiaali tüüpilisteks vormistajateks on väliskohakäänetes – allatiivis, adessiivis või ablatiivis – nimisõnad. Peale kohakäänete kasutatakse ka kaassõnu ning kuuluvust väljendavaid nimisõnavorme: *kätte, käes, käest, valdusse, valduses, valdusest, käsutusse, käsutusest, hoolde, hooleks, hoolde alla, peale, jaoks*, mis täpsustavad tähendussuhteid. Nt

Sinu käest ei tohi keegi midagi teada saada. Kui palju *teie käsutuses* alluvaid on? Siin trükitakse *pimedate jaoks* raamatuid.

Habitiivadverbiaal on nagu koha- ja ajamääruski lokaliseeriv adverbiaal. Valdajagi on käsitatav omamoodi kohana, kusjuures mõnikord on habitiiv- ja lokaaladverbiaal sisuliselt eristamatud. Nt sõnavormide *meil, teil, neil* puhul pole sageli selge, kas nende tähenduseks on 'meie/teie/nende valduses' või 'meie/teie/nende juures/kodus/maal'. Nt

Meil on uusi ettevõtmisi. *Teil* on tööpuudus. *Meil* ei jätku kõigi jaoks ruumi. Miks *teil* õõ läbi tuli põles?

Habitiivadverbiaal võib väljendada ka a) kvaasielusat objekti, samuti b) elutut objekti, kui see on aluse või sihitise referendiga terviku-osa, sisu-vormi vms suhtes. Nt

a) Keegi peab kord mu elukroonika *tulevikule* üle andma. Korintose türrann kinkis *templile* kuldse Zeusi kuju. Andke mu säästud *riigile*. b) *Majale* pannakse uus katus. *Atnal* puudub üks klaas. *Sinu karjäärile* tehakse lõpp. *Auahnusel* on ka häid külgi. Ü. Öun annab kindla skulpturaalse vormi *inimese alateadvuslikele tungidele*.

Latiivne valdajamäärus

- § 518 Latiivne habitiivadverbiaal vastab küsimusele *kellele? millele?* Teda vormistab põhiliselt allatiivis substantiiv, harvemini kaassõna fraasid *Ng + jaoks, Ng + kätte, Ng + valdusse* jms. Alludes suhtereeglile, tä-

histab ta intransitiivlauses subjekti, transitiivlauses objekti referendi valdajat.

Latiivne habitiivadverbiaal laiendab järgmisi predikaate.

1) Verbe, mis väljendavad millegi siirmist kellegi füüsilisse või vaimsesse valdusse: *jätma, andma, pakkuma, kinkima, tooma, viima, saatma, pärandama, teatama, meenutama, rääkima, õpetama, usaldama* jt. Nt

Ma andsin *talle* lahendada ühe ülesande. Tõin *sulle* mõned noad ihuda. *Karudelegi* õpetatakse tantsimine selgeks.

2) Seisundi- ja modaalpredikaate, eriti kogeja-omajalauseis: *näima, paistma, tunduma, meeldima, imponeerima, maitsema, selguma, meelepärane / vastumeelne / vastik / armas / kallid + olema, teada olema, vaja / tarvis + olema, sobima, kõlbama, sündima, passima, ka kohane / sobiv / paslik + olema, kasulik / kasutu / ohtlik + olema* jt. Nt

Elu tundub *mulle* tihtipeale tuuletallamisena. *Talle* meeldis tantsida. *Neiu*le olid totrad komplimendid vastikud. *Mulle* on teada mõningaid huvitavaid fakte. *Mehele* pisarad ei sobi. Ega *tervetele/tervete jaoks* arsti vaja pole.

3) Predikaate *olema, tulema, saabuma, sattuma, juhtuma, tekkima, kasvama, sirguma, jätkuma, aitama, piisama, jääma* jt, eriti eksistentsiaallauseis. Nt

Mulle tuli külalisi. Poisist kasvab *mulle* tubli abimees. Bensiini jätkub *1000 autole*. *Talle* jäid vaid saba ja sarved.

4) Muid transitiivverbe juhul, kui adverbiaal on sisult võrdväärne kohafraasi genitiivatribuudiga. Nt

Õde torkas *talle* süstla käsivarde. – Õde torkas *tema* käsivarde süstla.

Kogeja-omaja- ja eksistentsiaallauseis ei ole latiivsel muutel selget latiivset sisu, mistõttu latiivne ja lokatiivne muude on sageli võrdväärsed. Vrd

Mehele ~ *mehel* ei sobi nutta. *Mulle* ~ *mul* on see kõik juba teada. *Tobukesele* ~ *tobukesel* juhtub alata äpardusi.

Üldse on kogeja-omaja- ja eksistentsiaallauseis primaarse teemana tüüpilisem adessiivne habitiivadverbiaal.

Lokatiivne valdajamäärus

§ 519 Lokatiivne habitiivadverbiaal vastab küsimusele *kellel? millel?* Teda vormistab põhiliselt substantiiv adessiivis, harvemini kaassõnafraasid $N_g + k\ddot{a}es$, $N_g + valduses$ jms ning ta laiendab järgmisi (semantilisi) predikaate.

1) Seisundi- ja modaalpredikaate, peamiselt kogejalauseis: *hea / halb / jahe / kuum / külm / palav / soe / vilu / igav / kerge / lõbus / õudne / valus / kiire / raske / villand / kahju / piinlik / hale / huvitav / armas / vastik / meelepärane / vastumeelne / kindel / meeldiv / ebameeldiv / häbi / kurb meel / hea meel ... + olema / hakkama*

/ *minema*; *vaja* / *tarvis* + *olema*, *puudu olema* / *jääma* / *tulema*, *tarvitsema*, *teada* + *olema*, *ununema*, *vedama*, *õnnestuma*, *äparduma*, *hästi* / *halvasti* + *minema*, *nappima* jt. Nt

Meil hakkas külm. *Mul* on igav siin olla. *Tal* hakkas öudne. *Kõigil* oli vastik ta ärplemist kuulata. *Emal* oli natuke häbi oma tormilist noorust meenutada. *Teil* on vaja hoida oma tervist. *Sukeldujal* tuli õhust puudu. *Teil* ei tarvitse homse päeva pärast muret tunda. *Lollidel* veab.

2) Predikaate *olema*, *leiduma*, *puuduma*, *oodata* / *märgata* / *näha* + *olema* jne kogeja-omaja- ja eksistentsiaallauseis. Nt

Tal on kolm poega. *Neil* leidub kõike. *Külalistel* puudus viisakus. *Neil* on märgata väsimuse tundemärke.

3) Verbe *käskima*, *paluma*, *laskma*, *lubama*, *keelama*, *aitama*, *takis-tama*, *segama*, *soovitama*, *võimaldama*, *soodustama* koos *da*-infinitiivse sihitisega, osa verbide puhul ka teonimelise objektiga või *mast*-vormilise sõltuvusmäärusega. *da*- ja *mast*-vormi korral on neid verbe (v.a *soovitama*, *võimaldama* ja *soodustama*) laiendav adessiivne habitiivadverbiaal asendatav sihitisega. Nt

Ta käskis *Roosil* (~ *Roosit*) lilli korjata. Ta palus *mul* (~ *mind*) parandusi teha. Õige elurütm võimaldas *tal* töötada ~ töötamist. Eeskirjad takistasid *meil* (~ *meid*) suuri tegusid teha ~ *meil* (~ *meid*) suuri tegusid tegemast ~ *meil* suurte tegude tegemist.

4) Muid predikaate, kui adverbiaal on sisult võrdväärne substantiivi või kaassõna genitiivlaiendiga fraasis, mis talitleb lause a) primaarse teemana või b) objektina.

Nt

a) *Ruthil* läks *mees* minema. ~ *Ruthi mees* läks minema. *Tal* on püksid *jalas*. ~ *Tema jalas* on püksid. *Meil* seisab *ees* raske katsumus. ~ *Meie ees* seisab raske katsumus. b) Ta pesi *lapsel käed* puhtaks. ~ Ta pesi *lapse käed* puhtaks.

Märkus 1. Nn lahutamatu omandit väljendav lauseelement kuulub harilikult lause teemaossa. Seega kui lauses on kaks niisugust elementi, mis põhiliselt võiksid seostuda habitiivadverbiaaliga, seostub sellega normaalselt just lahutamatu omandi tähistaja. Seda ka juhul, kui ta paikneb lause lõpus, nagu lauses «*Tal* on püksid *jalas*» ~ «*Tema jalas* on püksid».

Märkus 2. Lokatiivne habitiivadverbiaal võib omandada laiema, sündmust lokaliseeriva tähenduse ega ole sel juhul samaväärne mõne muu lauseliikme genitiivlaiendiga. Nt «*Sa* oled *mul* tubli», «*Siin* on *autoril* kaks viga», «*Siin* on *ta sul* kaks viga teinud».

Separatiivne valdajamäärus

§ 520 Separatiivne habitiivadverbiaal vastab küsimusele *kellelt?* Teda vormistab põhiliselt substantiiv ablatiivis või kaassõnafraas Ng + *käest*. Separatiivne habitiivadverbiaal laiendab verbe *kuulma*, *küsima*, *laenama*, *nõudma*, *ostma*, *paluma*, *nõu küsima*, *pärima*, *pärinema*, *pärit olema*, *riisuma*, *röövima*; *saama*, *tahtma*, *tooma*, *tulema*, *varastama*,

võtma, õppima, teada/kuulda/riielda + saama, ilmuma jne ning allub suhtereeglile. Nt

Abielusõrmused saime *minu vanematelt*. Hirmus uudis võttis *kõigilt* ku-raasi. Küsi *isa käest*, ära *minult* seda päri. *Noortelt autoritelt* on mitu kassetti ilmunud. Mari ostis *sõbralt* suvemaja. Laps sai *ema käest* riielda.

Valdajamäärusest sekundaartarindiga lauses

- § 521 Habitiivadverbiaal on aluse ja sihitise kõrval neid lauseliikmeid, mis oma semantika poolest (tähistab eelkõige konkreetseid elusaid objekte) sobib tegevussubjektiks. Normaallauses on tegevussubjektiks küll alus, kuid kogeja-omajalauseis täidavad seda rolli sihitised ja habitiivadverbiaal. Needsamad kolm lauseliiget saavad tähistada ka sekundaarse, sekundaartarindiga väljendatud situatsiooni tegevussubjekti. Nt

Ma kavatsen [sinuga rääkida ← *Ma* räägin sinuga]. *Ma* palun *sind* [natuke oodata ← *Sa* ootad natuke]. *Ma* palun *sul* [natuke oodata ← *Sa* ootad natuke]. Noorte tülitsemist kuulates [← *Vanaema* kuulab noorte tülitsemist] oli *vanaemal* meel mõru. Rahast jätkus *talle/tal* [maja ehitamiseks ← *Ta* ehitab maja].

Lokatiivne ja latiivne habitiivadverbiaal esinevad paljude predikaatide korral nii sekundaarse verbivormi olemasolul lauses kui ka selle puudumisel. Seetõttu ei ole põhjust neid määrusi, mis sobivad semantiliselt ühtaegu nii põhilause habitiivadverbiaaliks kui ka sekundaartarindi tegevussubjektiks, ainult viimast asjaolu silmas pidades tegijamääruseks lugeda.

Agentadverbiaalile kõige lähemal seisab habitiivadverbiaal *da*-infinitiiviga lausetes. Sekundaarset tegevussubjekti märkiv latiivne või lokatiivne habitiivadverbiaal esineb *da*-infinitiivse a) subjekti korral seisundi- ja modaalpredikaatide juures (vt § 518, p 2 ja § 519, p 1), b) objekti korral verbide *käskima*, *paluma* jt juures (vt § 519, p 3) ning c) otstarbemääruse korral siirmist väljendavate verbide (§ 518, p 1), samuti sobivust (§ 518, p 2), jäämist (§ 518, p 3) või olemist (§ 519, p 2) väljendavate predikaatide korral. Nt

a) *Talle* meeldib tantsida. *Mul* on igav siin istuda. b) *Ta* käskis *mul* sinna minna. c) *Ma* andsin *talle* lahendada ühe ülesande. See kõlbab *meile* süüa. Nõud jäävad *sulle* pesta. *Tal* on kolm last kasvatada.

5.2. Tegijamäärus

- § 522 Tegijamäärus ehk agentadverbiaal on obliikvakäändes tegevussubjekt, millel puudub habitiivne (lisa)tähendus. Et ka habitiivadverbiaali puhul võib valdamissuhet käsitada mõnikord küllaltki abstraktsena, siis on habitiiv- ja agentadverbiaali eristamine üsna tinglik. Arvestades peale tähenduse ka grammatilist vormi, loetakse agentadverbiaaliks elatiivset ning N_g + *poolt* -kujulist tegevussubjekti a) passiivilauseis ja passiivseis sekundaartarindeis ja b) aktiivilauseis, kus aluseks on *da*-

infinitiiv ja öeldistäiteks hinnanguline omadussõna, ning genitiivset tegevussubjekti c) nii aktiivseis ka kui passiivseis sekundaartarindeis. Nt

a) *Spetsialistide poolt* anti projektile eitav hinnang. Kogu kuusik oli *tuulest ~ tuule poolt* maha murtud. See töö jääb küll *minust ~ minu poolt* tegemata. *Vanemate poolt* kasvatusse pandud vaev oli tühja jooksnud. *Kõigist* vihatuna otsis ta varju. b) *Sinu poolt ~ sinust* oli inetu tühje lubadusi anda. c) Pahandus oli *poisi* tehtud. Grammatika jääb *meie* kirjutada.

Tarind Ng + poolt märgib elusat (või kvaasielusat) tegijat ja teda kasutatakse rohkem kirja- kui kõnekeeles; latiiv vormistab nii elusaid kui ka elutuid referente, kusjuures mõlema vormistusvõimaluse esinemise korral eelistatakse viimast. Genitiivse tegijamääruse kasutus piirub sekundaartarindiga, s.t see määrus esineb vaid fraasiadverbiaalina.

5.3. Vahendimäärus

§ 523 Vahendimäärus ehk instrumentaaladverbiaal märgib tegevuse vahendit. Seda vormistab substantiiv komitatiivis või koos kaassõnadega *abil, abiga, vael, varal, vahendusel, läbi, kaudu*, vahendi olemasolu eitamise korral abessiivis substantiiv, millega võib kaasneda rõhutav kaassõna *ilma*. Nt

Jüri sõidab *jalgrattaga*. – *Millega* Jüri sõidab? Laps joonistas *pliiatsiga* maja. Pidin seekord *ilma masinata* pesu pesema. Ta võttis pleki *atsetooni abil* välja. *Sõbra abiga* sain raskustest jagu. Teade seeneliste kadumisest levis *raadio kaudu* kiiresti. Sõdur hukkus *juhusliku kuuli läbi*.

Vahendimäärusel on kokkupuutepunkte põhjus-, koha- ja viisimäärusega. Vahendi- ja põhjusemääruse eristamise raskused tekivad eelkõige seoses seisundit kauseerivate, otseselt või kaudselt sündmust väljendavate lauseelementidega. Siin on vaja arvesse võtta, et vahendimäärus esineb vaid tegevuslauses, mitte aga seisundi- või protsessilause. Seetõttu on näiteks lauseis

Ma ehmun sinu *väljakutsuvast käitumisest ~ tema väljakutsuva käitumise tõttu*. Ta langes *juhusliku kuuli(tabamuse) läbi ~ juhuslikust kuuli(tabamuse)st ~ juhusliku kuuli(tabamuse) tõttu*

tegemist põhjusemäärusega, mitte vahendimäärusega. Kausatiivses lauses

Ta ehmatas mind *oma väljakutsuva käitumisega*

on aga komitatiivne adverbiaal kaheti tõlgendatav. Kui lauset käsitatakse tegevuslausena, s.o lause «*Ta käitus väljakutsuvalt eesmärgiga mind ehmatada*» tähenduses, on komitatiivne lauseelement vahendimäärus. Kui lauset tõlgendatakse seisundimuutust väljendavana, on komitatiiv vaheldatav kaassõnaga *tõttu*: «*Ta ehmatas mind oma väljakutsuva käitumise tõttu*» ja vastav lauseelement seega põhjusemäärus.

Vahendi ja koha erinevus on suhteliselt vähemärgatav sõidukite ja mänguriistade nimetuste puhul. Vrd vahendimäärusi:

Ta sõitis *rongiga/jalgrattaga/laevaga*. Ta mängis *viuliga/kitarriga* üht kurba lugu.

ja kohamäärusi:

Ta sõitis *rongis/jalgrattal/laeval*. Ta mängis *viulil/kitarril* üht kurba lugu.

Kõige enam ühisjooni on vahendimäärusel viisimäärusega. Tegelikult poleks võimatu vahendimäärust (ka kaasnemismäärust) käsitada koguni viisimääruse alltüübina. Praegu vastandatakse neid siiski kui referentset, tunnuse kandjat väljendavat liiget ja mittereferentset, tunnuse tunnust väljendavat liiget. See piir pole terav: tüüpilisi üleminekujuhtumeid on somaatilist ja mentaalset laadi lahutamatu omandust väljendavad, täpsustavate atribuutidega varustatud lauseelemendid, nagu *suure häälega, kogu hingega, terve kehaga, ammuli suuga, avatud silmadega, kogu jõuga* jne.

5.4. Kaasnemismäärus

§ 524 Kaasnemismäärus ehk komitatiivadverbiaal märgib olendit, eset või nähtust, mis kaasneb tegevuses subjekti, objekti või habitiivadverbiaali referendiga. Kaasnemismäärust vormistavad kaassõnafraasid *koos + N_{kom}, ühes + N_{kom}, tükki + N_{kom}, Ng + seltsis* ja *Ng + saatel*. Eitav kaasnemismäärus esineb kujul *ilma + N_{abess}*. Kaasaütlevat nõudvad kaassõnad esinevad nii ees- kui ka tagasõnana, *seltsis* ja *saatel* on ainult postpositsioonid ning *ilma* ainult prepositsioon. Kaasnemismäärus võib esineda ka ilma kaassõnata, kuid määrusele kaasaütlevas on alati võimalik lisada kaassõna *koos* või *ühes*. See asjaolu eristab teda muudest komitatiivsetest määrustest: sõltuvusmäärusest, vahendimäärusest, viisimäärusest, seisundimäärusest. Nt

Juku mängis õues (*koos*) teiste lastega palli. Jukul tuli õues (*koos*) teiste lastega palli mängida. Ema käskis Jukut ~ Jukul (*koos*) teiste lastega õues palli mängida. Otsin *ühes magnetofoniga* ka kõlarid. Otsin *magnetofoniga tükki* ka kõlarid. Võtsin ära vallasema *tükki ta kolme lapsepõnniga*. Nad veetsid *sõprade seltsis* lõbusalt aega. Daamid suundusid *härrede saatel* ukse poole. Ta käis teatris *ilma naiseta*.

Kaasnemismääruse referent täidab sedasama situatiivset rolli (on agent, kogeja vms) mis aluse vm liikme referent, millega ta tegevuses kaasneb. Kaasnemismäärus sarnaneb selle poolest noomenifraasi rindliikmega. Lause, mis sisaldab kaassõnadega *koos* ja *ühes* vormistatud kaasnemismäärust, ongi teisendatav rindühendiga lauseks, kus *koos* ja *ühes* muutuvad viisimääruseks (või ühendverbi adverbiliseks komponendiks). Vrd

Juku mängis (*koos/ühes*) teiste lastega õues palli. – Juku ja teised lapsed mängisid õues (*koos/üheskoos/seltsis*) palli.

Kaasnemismäärus pole rindliikmega siiski päriselt võrdsustatav. Ta tähistab põhiliikmega võrreldes midagi teisejärgulist ega moodusta temaga ühtset nominaalset tervikut. See nähtub näiteks asjaolust, et ainsusliku alusega seostuv kaasnemismäärus ei tingi öeldisverbi mitmust.

5.5. Sõltuvusmäärus

§ 525 Sõltuvusmäärus ehk reksiooniadverbiaal on substanttsiaalsete määruste jääkklass, mis ühendab enda alla verbi vm predikaatsõna kõik ülejäänud reksioonilised laiendid. Reksiooniadverbiaali tähendusliigid on väga ähmaste piirjoontega. Vorm tähendust eriti ei kajasta, olenedes pigem põhjast. Vrd

Uskusin *tema võimetusse*. – Kahtlesin *tema võimetus*. – Olin teadlik *tema võimetest*. – Mõtlesin *tema võimete peale* jne.

Sõltuvusmäärusega on ühendatud ka seni eraldi määruseliikidena käsitletud aine-, tulenemis- ja suhtemäärus, sest olgugi nad tähenduslikult suhteliselt selgesti eristatavad, puuduvad neil liikidel märkimisväärsed süntaktilised erinevused. Nt

Propeller oli *terasest*. *Sinust* saab teadlane. Ta ületas *töö täpsuse poolest* peagi oma õpetaja.

Sõltuvusmäärusi vormistavad noomenid mingis käändes või koos kaassõnaga ning verbi infiniitvormid.

1. Käänetest esinevad sise- ja väliskohakäänded ning komitatiiv.

1) Sisseütlev vormistab vaimse protsessi objekti verbide *armuma, kiinduma, suhtuma, uskuma, süvenema, mõjuma, puutuma* jt laiendina. Nt

Ta suhtub *inimestesse* hästi. *Naistesse* võib armuda mitut moodi. Oma innukusega sunnid sa kõiki *endasse* uskuma.

2) Seesütlev vormistab a) vaimse protsessi objekti verbide *kahtlema, avalduma, pettuma, veenma, veenduma, kindel olema* jt laiendina ning b) tegevus- või toimeala verbide *eksima, kaotama, võitma, järele andma, konsulteerima, seisnema, seisma, sisalduma, takistama, toetama, usaldama, osalema* jt laiendina. Nt

a) «*Taevaskoja*» nimetuse olemasolus isuritel ei saa kahelda. Ei maksa mind *mu sõnade õigsuses* veenda. b) *Põhiküsimuses* te eksite. Kes kaotab *kaardimängus*, see võidab *armastuses*. Usaldan sind *kõiges*. Probleem seisneb *mõtteviisi muutmises*.

3) Seestütlev osutab a) vaimse tegevuse objektile psühhoverbide *aru saama, hoolima, kahju olema/hakkama, kuulma, teadma, teada saama, juhinduma, lugu pidama, osa saama, osa võtma, arvama, unistama, mõtlema, välja tegema, üle olema* jt puhul, samuti teatamisverbide *ütleva, rääkima, kirjutama, jutustama, juttu olema, targutama, teatama, vestlema, lobisema, vaikima* jt puhul; viimasel juhul on seestütlev sageli samaväärne kaassõnaga *kohta*; b) (lähte)materjalile verbide *tegemea, valmistama, kuduma, õmblema, voltima, sepistama, meisterda-*

ma, ehitama; koosnema, tekkima, saama, kasvama, välja tulema, asja saama, olema jt puhul; c) objektile, millest eraldutakse või lähtutakse, verbide eraldama, eralduma, hoiduma, ilma olema/jääma/jätma, lahutama, lahti saama, maha jääma jt puhul; d) objektidele, mida väljendavad suhtepredikaatide piisama, aitama, jätkuma, sõltuma, olenema, kubisema, küllalt olema, puudu olema/tulema/jääma, vähe olema, väheks jääma, (midagi) olema, villand olema jt laiendid. Nt

a) *Kahe kultuuri tasakaalust* saab igaüks isemoodi aru. Ei saa rääkida *edasiminekest majandussfääris* ilma *edasiminekuta mittetootmissfääris*. Selles raamatus on juttu *Eestimaa lindudest* (= *Eestimaa lindude kohta*). *Sellest* (= *selle kohta*) vaikib ajalugu. b) Nike rõivad ja võidupärg olid *kullast*. Meie siin Eestimaal peaksime ka *paekivist* ehitama. Kas elu koosnebki ainult *pisiasjadest*? *Õmblustunnis käimisest* ei taha meil midagi välja tulla. *Sellest poisist* saab asja. c) Arvutiajastul ei pruugi kodu ja töö olla *teineteisest* lahutatud. Ruth jäi *Bobkost* ilma. Terve olemiseks tuleb hoiduda *kõigest ahvatlevast*. d) Tõlgendus sõltub *taustast*. *Ainult haljusmaterjalist* ei piisa pargi rajamiseks. Mulle aitab *sellest*. Vannituba kubises *prussakatest*. *Sellest* pole midagi. *Kolmest kilost salatist* jääb väheks.

4) Alaleütlev vormistab a) tegevusobjekti verbide *pretendeerima, kandideerima, lootma, oponenteerima, mõtlema, sihtima, näitama, osutama, viitama, vihjama, vastama, reageerima, apelleerima* jt juures; paralleelseks väljendusvõimaluseks on kaassõna *peale*; b) tegevuse toimepiiri verbide *ulatuma, hindama, laienema, kasvama, kahanema, vähenema, alanema, kavandama, planeerima, määrama* jt puhul; osaliselt on alaleütlev siin samaväärne rajavaga, peaaegu alati aga kaassõnaga *peale*; c) verbide *eelnema, järgnema, eelistama, toetuma, tuginema, keskendumata, lisanduma, liitma, lisama* jt laiendeid; d) adjektiivide *kange, kärmas, laisk, maias, usin, ahne, kindel, kade, vihane, uhke* jt laiendeid; paralleelne väljendusvõimalus on enamasti järelsõna *peale*. Nt

a) Varem loodeti *Klementi-vabrikule* (= *Klementi-vabriku peale*). Kaebaja vihjas *direktori kahtlaselt tugevale seljatagusele* (= *tugeva seljataguse peale*). b) Maali väärtust hinnati *tuhandele rublale* (= *tuhande rubla peale*). Kohvi hind alanes *eelmise aasta tasemele* (= *tasemeni*). Üritus planeeriti *kolmele päevale* (= *kolme päeva peale*). c) Teie näited tuginevad *ebausaldatavale materjalile*. *Heale päevale* järgnes uus ja väga halb päev. *Seaduse väljatöötamisele* eelnes rahvaküsitlus. d) Rebane on *kanalihale* (= *kanaliha peale*) maias. Kodumaa on *sulle* (= *sinu peale*) *uhke*. Ta oli pahane *oma omadusele* (= *omaduse peale*) *pisimagi ärrituse puhul punastada*.

5) Alalütlevas käandes sõltuvusmäärus laiendab verbe *peatuma, baseeruma, põhinema, rajanema*; kolme viimase puhul võib kasutada ka alaleütlevat. Nt

Eesti kirjakeel põhineb peamiselt *põhja-eesti keskmurdel(e)*. Kõneleja jättis *peatumata meie elu üksikutel väärnähtustel*.

6) Alaltütlevas on kõrvutusaspekti väljendav sõltuvusmäärus. Paralleelseks väljendusvõimaluseks on järelsõna *poolest*. Nt

Doktor oli *päritolult* (= *päritolu poolest*) rootslane. *Näo kujult* oled sa üsna kandiline. *Teostuselt* jätab töö hea mulje. *Käitumiselt* sobiksid sa lausa diplomaadiks.

7) Kaasaütlevat tingivad a) retsiprookpredikaadid *abielluma, kura-meerima, kaklema, vaidlema, kaasnema, võrdlema, kauplema, tingima, vestlema, rääkima, võistlema, võitlema, tantsima, viigistama, võrduma, sarnanema, sarnane/samaväärne/võrdväärne/ühepikkune + olema, ühendama, liitma, sarnastama* jt; b) mitteretsiprooksed verbid, mis väljendavad kohtlemist (*jändama, talitama, ümber käima, tõrelema*), toimetulemist (*hakkama saama, jalgu jääma, toime tulema, hiljaks jääma, hädas olema, läbi saama, läbi tulema, rahule jääma, rahul olema, rahulduma*), millelegi suunatud tegevust (*algama, otsast peale hakka-ma, arvestama, vaeva nägema, lõppema, nõustuma*), kontakti (*harjuma, kohanema*), kvantitatiivset suhet (*piirduma, rahulduma, viivitama, ühele poole saama*)); c) mõnel juhul ka verbid *olema, hakkama, minema* eksistentsiaallauses. Nt

a) Jüri abiellus *Mariga*. Müüja kauples *ostjaga*. Poeg sarnaneb *isaga*. Tamm ühendab mandrit *saarega*. b) Hotellielanikud olid hädas *lutikatega*. Me oleme *viljakoristamisega* jalgu jäänud. *Oma külalistega* saan ma ise hakkama. Milleks näha vaeva *kõigi nende ärraamatutega*? Hakkame *selle lauluga* uuesti otsast peale. Ma ei ole veel *geeniustega* harjunud. Võib ju piirduda ka *ühe lapsega*. *Nende suviste rõõmudega* sai sinu neitsipõli ühele poole. c) *Temaga* on lood kehvad. *Vanema poisiga* on meil alati tegemist olnud. *Käsi kirjaga* hakkab juba kiire. *Sisseastumisega* läks mul järjekordselt kehvasti. *Minuga* on kõik hästi.

2. Rektsiooniliselt on tingitud paljud kaassõnafraasid: N_g + *all* (*hoia-tama, hoolitsema, kaitsma, varjama, vastutama, põgenema, maksuma, tänama* jt); N_g + *järele* (*igatsema, janunema, küünitama, lõhnama, leh-kama, haisema, küsima, pärima* jt); N_g + *kallal* (*kohmitsema, nokitse-ma, töötama, riidlema* jt); N_g + *kohta* (*kehtima, käima, maksuma, olema, teatama, ütlema, rääkima, kirjutama, teadma* jt); N_g + *peale* (*mängima, pahandama, vihastama, viha kandma, vihane olema, kaebama, kihla vedama* jt); N_g + *poole* (*pürgima, püüdlema, püüdma* jt); N_g + *poolest/suhtes* (*sarnanema, erinema, ületama, alla jääma, üle olema, võrd-ne olema* jt); N_g + *pärast* (*muretsema, muret tundma, kartma, kripel-dama, närveerima, hirmul olema, rõõmu tundma, häbenema, kritisee-rima, arvustama* jt); N_g + *vastu* (*huvi tundma, pörkama, nõjatuma, toe-tuma, ära lööma, saama, vahetama, valmistuma, võitlema, kaitsma, äs-sitama, üles tõusma* jt); *vastu* + N_p (*pörkuma, nõjatuma, ära lööma, toetuma* jt); N_g + *üle* (*imestama, mõtlema, juurdlema, kaebama, naer-ma, rõõmustama, kurvastama, vaidlema, diskuteerima, aru pidama* jt) jne. Nt

Võimalike komplikatsioonide all mõeldi eelkõige põletikke. Neid hoiatati *võimalike kallaletungide eest*. Ta haises *viina järele*. Isa nokitses *kinga-paari kallal*. Seadus ei kehti *alaealiste kohta*. Ta on pahane *minu peale*. Noored *pürgivad tõe poole*. Vennad ei erine *välimuse poolest*. Ära *oma täiskasvanud laste pärast* enam muretse. Tundsin huvi *kõige uue vastu*. Poiss *mõtleb elu üle järele*.

3. Sõltuvusadverbiaaliks võib olla ka *ma-*, *mas-*, *mast-* ja *mata-su-piintarind* ning *vat-infinitiivtarind*.

Nt

Ta valmistus *eksamit tegema*. Ta märkas Juhanit *istumas*. Eesel tõrkus *edasi minemast*. Ta unustas ukse *lukustamata*. Ema tundis end *põdura olevat*.

5.6. Kohamäärus

§ 526 Kohamäärus ehk lokaaladverbiaal väljendab kohta, vastates küsimusele *kuhu? kus? kust? kustsaadik? kustkaudu?* Kohamäärust vormistavad a) kohamäärsõnad, b) substantiivid sise- ja väliskohakäänetes, rajavas või koos kaassõnadega, c) *ma-, mas-* või *mast-*vorm. Nt

a) Tule *siia!* Üleval on õhk külmem. *Eemalt* kostab maanteemürinat. *Sealtpäevil* jõuab kiiremini. b) Matkagrupp jõudis *mäetippu*. Ta töötas kolm aastat *Saksamaal*. Õpetaja võttis *portfellist* raamatu. Ta astus koos minuga *väravani*. Peeter läks *sõbra juurde*. Ta kõndis *mööda teed*. c) Mind kutsuti *kohvi jooma*. Ta käis *jõhvikaid korjamas*. Tüdrukud tulid *tantsimast*.

Tüüpilise kohamäärusena esinevad kohaadverbid ja lokaalseid tähenduskomponente ('ruum', 'koht', 'suund' vms) sisaldavad nimisõnad, nagu *mets, meri, tuba, maja, kosmos, planeet, ida* jne. Kohana, kus miski toimub või miski mingis mõttes paikneb, võib lauses käsitada aga väga paljusid muidki objekte, nähtusi jne. Nii võivad kohamäärused tähistada ka a) elusolendeid, nende keha või vaimu komponente, kollektiive, b) abstraktmõisteid, c) sündmusi. Nt

a) *Sinus* on midagi ebatavalist. *Haavast* jooksis verd. *Hinges* valitses tühjus. Koolipäevil mängisin *puhkpilliorkestris*. b) *Oma eriala piires* teab ta kõike. *Vabaduses* näevad nad ülimalt ideaali. c) Mind kutsuti *kohvile*. Nad käisid Moskvas *võistlemas*. Tüdrukud tulid *tantsimast*.

Elusolendeid tähistavad määrused on sisekohakäändelistena harilikult kohamäärused, väliskohakäändelistena aga habitiivadverbiaalid. Vrd

Sinus on midagi. – *Sinul* on midagi.

Elutuid objekte märkivad adverbialid võivad ka väliskohakäänetes kohamäärustena esineda, mistõttu tekib kahemõttelisust. Vrd

Laevale (= a) *laeva jaoks*, b) *laeva peale*) jäi palju ruumi.

Sündmuslikul kohamäärusel on peale kohatähenduse sageli ka a) otstarbe, b) aja või c) tingimuse tähendus. Muudel kohamäärustel võib olla d) vahendi või e) valdaja tähendus. Seega kohamääruse piirteiste määruseliikidega ei ole are. Nt

a) Läksin poodi *leiba tooma*. Sõdurid saadeti õnnetuskohale *leiva järele*. b) *Tunnis* ei räägita. c) *Ameerikas* (= kui sa oleksid Ameerikas) oleksid sa miljonär. d) Kartuleid keedetakse *soolases vees*. e) Luuletaja esines *oma talendi austajate ees*.

Kohamäärus jaguneb järgmisteks alaliikideks: a) latiivne määrus ehk sihtkohamäärus, b) lokatiivne määrus ehk asukohamäärus, c) separatiivne ehk lähtekohamäärus, d) terminatiivne ehk piiri märkiv määrus ja e) prolatiivne ehk liikumise teed märkiv määrus.

Nt

- a) Ta läheb *koju*. b) Ta on *kodus*. c) Ta tuleb *kodust*. d) Ta läheb *koduni*.
e) Ta jalutas *mööda maanteed* koduni.

Latiivne kohamäärus

§ 527 Latiivne kohamäärus vastab küsimusele *kuhu?* ja on verbi seotud laiend. Alludes suhtereeglile, näitab ta intransitiivlauses subjekti ja transitiivlauses objekti referendi suundumiskohta – sihtkohta või suunda. Latiivset laiendit tingivad eelkõige sellised verbid, mis väljendavad siirdumist või siirmist, seejuures nii konkreetset, nt mingi objekti liikumist kuhugi, kui ka abstraktset, nt info talletamist: *minema, tulema, jooksmata, töttama, tormama, sõitma, roomama, lendama, viima, tooma, panema, asetama, paigutama, viskama, heitma, valama, suunduma, suunama, vaatama, talletama, kirjutama, mõjuma, sadama, süstima, torkama, vajutama, kutsuma, tülitama, sisenema, salvestama, istuma, tõlkima, kostma, kuulduma, käsutama, saatma, küünitama*. Nt

Poiss jooksis *abi järele*. Sellele toolile istub Maarja. Võib-olla me ei lähekski täna *Raadikute poole*? Piletikontroll vaatas *pingi alla*. Informatsioon on salvestatud *magnetkandjatele*. Siis te lähete kõik *trellide taha*. Viska nool *minu poole*. Astu *siiapool*e. Tule *siia!* *Kõikjale* kuuludus kõmatavaid marsse. Vanaisa pani ordenid *rinda*. Te olete *lõunale* kutsutud. Laps puistas lehed *tuulde*. «Seitsmes rahukevad» on ka *soome keelde* tõlgitud. Muhulased sõitsid *laulupeole kaasa lööma*. Koosoleku tekst on lindilt *protokolliraamatusse* kirjutatud.

Paljude sama rühma verbidega võib sihtkohalaidendiga koos esineda ka lähtekohta väljendav laiend. Nt

Poiss jooksis *õnnetuskohalt abi järele*. Tule *oma kohalt siia!* «Seitsmes rahukevad» on *eesti keelest soome keelde* tõlgitud. See tänav viib *jaamast mere äärde*.

Latiivne kohamäärus laiendab ka selliseid verbe, mis ei väljenda millegi siirdumist või siirmist mingisse kohta, vaid jätmist, jäämist või tekkimist kuskile, samuti tegevust, mille tulemusel miski jääb või tekib kuskile: *jääma, jätma, ehitama, eksima, rajama, tegema, tekkima, tekitama, valmistama, kinni jääma, kaduma, kaotama, suruma, unustama, ununema, uppuma, uputama*. *Jääma* ja *jätma* korral on latiivne laiend obligatoorne. Ülejäänud verbidel on see fakultatiivne, ühtlasi võib latiivse laiendi asemel esineda vaba lokatiivne määrus, mis näitab sündmuse toimumiskohta, mitte referendi asupaika. Viimast tüüpi verbide puhul on latiivne määrus seega puhtalt suhtereegli teenistuses. Nt

Poisi käsi jäigi *taskusse*. Naised jäidki meie lahkudes *nutma*. Linn ehitab *siia* (~ *siin*) oma esindushoone. Haige suri *oma voodisse* (~ *voodis*). Kaotas kaelaripatsi *Kunstiinstituudi saali* (~ *saalis*). Üks ilus piiga uppus *Emajõkke* (~ *Emajões*).

Veel esineb kohamäärus verbide *kippuma, tikkuma, kibeleva, tük-kima* laiendina.

Nt

Tüdrukud kibelesid *peole*. Poiss tükkis *musi andma*. *Kuhu* sa kipud?

Kohamäärus laiendab ka mõningaid võimalikkust, piisavust või sobivust märkivaid predikaate: *mahtuma, pääsema, jõudma, jätkuma, küündima, kõlbama, sündima, sobima, passima, kõlblik /kohane /paras + olema, liiga- ja küllalt-ühend*. Nt

Häid lambaid mahub palju *ühte lauta*. Paraaduksest pääsevad *koolimajja* vaid eriti tähtsad külalised. Dissertant jõudis hädavaevalt *kaitsmisele*. Sinu jutt ei kõlba *kuhugi*. *Selle neiu kõrvale* sobib vähemalt kahemeetrine kavaler. Tuhkatriinu ei sündinud *teiste sekka*. Ma ei kõlba hästi *omigi lapsi kantseldama*. See sünge maal on *siia tuppa* täpselt paras. *Sellesse rolli* olen ma liiga lihtsameelne. On see vaip *sohva ette* küllalt pikk? Sina, neiuke, oled veel liiga noor *elu nautima*.

Latiivset kohamäärust vormistavad:

1. Substantiivid a) illatiivis, b) allatiivis ning c) koos kaassõnadega *alla, asemele, allapoole, ette, ettepoole, hulka, juurde, keset, kesk, keskele, kohale, kõrvale, kätte, külge, ligi, ligidale, lähedale, najale, otsa, peale, pealepoole, piresse, poole, sekka, sisse, sissepoole, taha, tahapoole, vahele, vastu, väljapoole, äärde, üle, ülespoole, ümber* jt. Nt

a) Ta läks *koju*. Panin mantli *selga*. Sõitsime *Pärnusse*. b) Raamat kukkus *põrandale*. Läksin *jõhvikale*. *Sotši lennukile* ei ole enam pileteid. Sõitsime *Alajõe*le. c) Mari sõitis *vanemate juurde*. Varas sattus *trellide taha*.

2. *ma*-vorm. Nt

Ta läks *sööma*.

3. Kohamäärsõnad *kuhu* (kõnekeeles ka *kus*), *kuhupoole* (kõnekeeles ka *kuspoole*), *alla, allapoole, eemale, ettepoole, juurde, kaugale, kusagile, kõikjale, külla, kõrvale, ligi, ligidale, lähedale, mujale, paremale, siia, siiapoole, siia-sinna, sinna, sinnapoole, taamale, taha, tahapoole, teisale, tänna, vasakule, välja, väljapoole, üles, ülespoole* jne. Nt

Kuhu ta läks? Ma nägin, *kuhupoole* ta jooksis. *Kuspoole* me nüüd minema hakkame? Tule *siia!* Astusime *tahapoole*.

Lokatiivne kohamäärus

§ 528 Lokatiivne kohamäärus vastab küsimusele *kus?* ning toimib põhiliselt lause vaba laiendina. Nt

Konn kuulis *metsas* kröbinat. Me oleme oma *ühiskonna arengus* jõudnud uue rajajooneni. *Oma eriala piires* teab ta kõike. Merehädalised maabusid *ühel pisikesel saarel kesk tormist India ookeani päratu kaugel igasugusest tsivilisatsioonist*. *Tehases* sai noormehest stantsijaõpilane. Mis ma seal veel mõelda jõudsin? *Uisutamasa* kohtasin Mari lapsepõlvesõpra.

Seotud laiendiks on lokatiivne adverbiaal selliste tegusõnade juures nagu *olema, viibima, asuma, paiknema, peituma, leiduma, istuma, seisma, käima, levima, hoidma, pidama, säilitama, tuhnima, sorima, elutsema, elunema, kujunema, formeeruma, kumisema, kirvendama, pööritama, pistma, esinema, laskma*.

Nt

Minu vaatlusala paiknes Pärnu rajoonis Häädemeeeste ümbruses. Vesipiibu suitsetamine on *Egiptuses* laialt levinud. Kullatud kolmjalad vaasidega seisid *frontooni nurkadel*. Kuueaastased võiksid *lasteaias* käia. Vares istub *aiateiba otsas* ja kraaksub. *Silme ees* kipub kirvendama. Külarahvas on juba ammu *heinakaarel*. Zeus hoidis *ühes käes* Nike kuju ja *teises valitsuskeppi*. Matsalu märgala maastik formeerub *kultuurmaastikul Kasari jõe vesikonnas*. Indrek tuhnis hulk aega *portfellis*. Kas käisid *haebamas*? Lainjas moreentasandik levib *lahe põhjarannikul*.

Lokatiivne määrus ei lokaliseeri sedavõrd objekte, kuivõrd sündmusi. Suhtereegel siin üldiselt määrav ei ole; kausatiivlause puhul nähtub sageli keelevälistest teadmistest, kas lokaliseerub aluse või sihitise referent. Vrd

Em keetis *köögis* putru. – *Em* keetis *elektripliidil/väikeses potis* putru.

Suhtereegel toimib põhiliselt kolmes transitiivverbide rühmas, mille puhul siis kohamäärus märgib tegevusobjekti asukohta: a) tajumist (v.a kuulumist) väljendavate verbide puhul, b) viimist, siirmist väljendavate verbide puhul, c) mitmete kausatiivse tähendusega verbide puhul. Nt

a) Poiss märkas *hoovil* tüdrukut. Tundsin *küljes* valu. Nägin *traktori juures* õliseid mehi askeldamas. b) Sõdur kandis *seljakotis* kodus kootud kindaid. Salakaupa veeti *kohvri kaane vahel*. Elli tõi *taskus* õunu kaasa. c) Seeni võib säilitada ka *võis*. Halb peremees peab koera sellise ilmaga *väljas*. Melomaan hoidis oma kasti *õrnalt põlvedel*.

Lokatiivset kohamäärust vormistavad:

1. Substantiivid a) inessiivis, b) adessiivis ning c) koos kaassõnadega *all, asemel, allpool, ees, eespool, hulgas, juures, keskel, kesk, kohal, kõrval, käes, küljes, ligidal, lähedal, najal, otsas, peal, pealpool, piires, pool, seas, seespool, taga, tagapool, vahel, vastas, väljaspool, ääres, ümber* jt. Nt

a) Ta on *kodus*. Mul on mantel *seljas*. Viibisime *Pärnus*. b) Raamat vedeles *põrandal*. *Meie tänaval* on väike liiklus. Käisin *jõhvikal*. Olime *Alajões*. c) *Mõne eksponaadi ees* ei leidu ühtegi huvilist. Mari oli *vanemate juures*. Võim on *parempoolsete jõudude käes*.

2. *mas*-vorm. Nt

Ta käis *söömas*.

3. Kohamäärsõnad *kus, kuspool, all, allpool, eemal, eespool, juures, kaugel, kuskil, kõikjal, külas, kõrval, ligidal, lähedal, mujal, paremal, siin, siinpool, siin-seal, seal, sealpool, taamal, taga, tagapool, teisal, vasakul, väljas, väljaspool, üleval, ülalpool* jne. Nt

Kus ta on? Ma tean, *kus* ta on. *Eespool* ei leidu kedagi. *Siin* saab süüa teha. *Väljas* on külm.

Separatiivne kohamäärus

§ 529 Separatiivne kohamäärus vastab küsimusele *kust?* ja on verbi seotud laiend. Määrus allub suhtereeglile, näidates intransitiivlause subjekti või transitiivlause objekti referendi lähtekohta. Separatiivne kohamäärus laiendab põhiliselt neidsamu siirmist ja siirdumist väljendavaid verbe mis latiivne kohamäärus ja esinebki tavaliselt koos viimasega; lisanduda võib veel liikumise teed märkiv kohamäärus. Nt

Nad tulid *maalt linna*. «Seitsmes rahukevad» on *eesti keelest soome keelde tõlgitud*. Sõitsime *Valmierast Koivat mööda Siguldasse*.

Sihtkoha esitamine ongi siirdeverbide puhul üldjuhul olulisem lähtekoha näitamisest. Ilma latiivse kohamääruseta esineb separatiivne määrus peamiselt siis, kui latiivne komponent on ühend- ja väljendverbide (*ära tulema, minema jooksmata, tagasi tulema, maha kirjutama jne*) mitteverbaalne osis ning lihtverbide (*lahkuma, eemalduma, lähtuma jne*) tähendusosis. Nt

Nad tulid *maalt ära*. Ta jooksis *õnnetuskohalt minema*. Isa tuli *sõjast tervena tagasi*. Ta lahkus *toast*. Lähtusin *eeldusest*, et see protsess on pöördumatu.

Eksistentsiaallauses laiendab separatiivne kohamäärus tekkimist (või kadumist) väljendavaid verbe *ilmuma, hoovama, kasvama, välja kasvama, kostma, kuulduma, nähtuma, õhkuma, kaduma jne*. Nt

Publiku seast kostis tõgamist. *Üksest* ilmus järjest uusi külalisi. *Lastest* võib niimoodi kaduda lapsemeelsus. *Siit ahju äärest* õhkub kuumust.

Mõnede verbide korral on separatiivse laiendi kasutamine tingitud vaid suhtereeglist. Tegevuse enda poolest võib esineda ka tegevuskohta näitav vaba lokatiivne määrus. Tegevus ise ei suundu kuhugi, vaid toimub paiksena, kuid tegevuse tulemusena võib subjekti või objekti referent sattuda kellegi valdusse või hoopis kaduda. Implitsiitseks sihtpunktiks on valdaja (leidja, otsija, ostja vms), lähtepunktiks referendi tegevuse-eelne asukoht. Sellised verbid on näiteks *otsima, leidma, ostma, hävitama, lammutama, kaduma, puuduma, üürima, varuma*. Nt

Leidsin *antikvariaadist* (~ *antikvariaadis*) haruldase raamatu. Leidsin lapse *nutmast* (~ *nutmas*). Korraga kadus *kõnemehe jutust* (~ *jutus*) iroonia. Muuseum ostis *Virumaalt* (~ *Virumaal*) palksauna. *Pärnu maanteelt* (~ *maanteel*) lammutatakse mitmeid puumaju.

Separatiivset kohamäärust vormistavad:

1. Substantiivid a) elatiivis, b) ablatiivis ning c) koos kaassõnadega *alt, altpoolt, eest, hulgast, juurest, keskelt, kohalt, kõrvalt, käest, küljest, lähedalt, najalt, otsast, piirest, poolt, seast, tagant, vahelt, vastast, äärest jne*. Nt

a) Ta tuli *kodust*. Kas te olete *siit perest*? Võtsin mantli *seljast*. Saabusime *Pärnust*. b) Võtsin *laualt* raamatu. Tulin *jõhvikalt*. Ta on pärit *Alajõelt*. c) Ta võttis *pliidi eest* kirve. Mari tuli *vanemate juurest*. Varas põgenes *trellide tagant*.

2. *mast*-vorm. Nt

Ta tuli *söömast*.

3. Kohamäärsõnad *kust, kustpoolt, alt, altpoolt, eemalt, eestpoolt, juurest, kaugelt, kusagilt, kõikjalt, külast, kõrvalt, ligidalt, lähedalt, mujalt, paremalt, siit, siitpoolt, siit-sealt, sealt, sealtpoolt, taamalt, tagant, tagantpoolt, vasakult, väljast, väljastpoolt, ülevalt, ülevaltpoolt* jne. Nt *Kust ta tuleb? Ma nägin, kustpoolt ta siia jooksis. Tule sealt ära. Väljast kostis automürinat.*

Piiri väljendav kohamäärus

§ 530 Piiri märkiv kohamäärus on latiivse kohamääruse erijuhtum. Ta vastab küsimusele *kustsaadik?* ning esineb suunduvat tegevust või ulatust väljendavate verbide seotud laiendina. Määrust vormistavad:

1. Substantiivid a) terminatiivis, millega võib kaasneda intensiivistav eessõna *kuni*, b) koos elatiivi nõudva kaassõnaga *saadik ~ saati*. Nt

a) Me oleme ühiskonna arengus jõudnud *tähtsa rajajooneni*. Bensiini jätkub *kuni alevikuni*. b) Vett oli *põlvist saadik*.

2. Adverbid *kustsaadik, kuhumaale, siiani, sinnani, siitsaadik, siimaale, sinnamaale* jt. Nt

Kustsaadik teie hingemaa on? Kisa ulatub siimaale.

Liikumise teed väljendav kohamäärus

§ 531 Liikumise teed märkiv kohamäärus on lokatiivse kohamääruse erijuhtum. Tal pole üldist küsiasendajat, vaid mitmed konkreetseid, nagu *kustkaudu? mis teed mööda? mida mööda?* jne, mille valik oleneb määruse leksikaalsest sisust. Vaadeldav määrus on liikumisverbide seotud laiend. Määrust vormistavad:

1. Substantiivid kaassõnadega *kaudu, läbi, üle, ümber, mööda, pidi, piki* jne. Nt

Poisid tulid koolist *läbi porilompide*. Minge *tagaukse kaudu*. Mootorrattad kihutasid *mööda ringteed*. Mari keerles *ümber Jüri*.

2. Adverbid *kustkaudu, siitkaudu, sealkaudu, meritsi* jt.

Kustkaudu siit koolimaja pääseb? *Sealkaudu* ei tohi jõeale minna. *Siitkaudu* aeti loomad karjamaale. *Meritsi* on sinna 200 kilomeetrit.

5.7. Ajamäärus

§ 532 Ajamäärus ehk temporaaladverbiaal märgib sündmuse ajalisi parameetreid: *toimumisaega, kestust, korduvust* jne, vastates küsimustele *millal? kui kaua? mis ajast peale? mis ajani? kui tihti? mitu korda?* jne. Ajamäärus esineb lauses põhiliselt vaba laiendina ega allu suhtereeglile.

Aeg kulgeb pidevalt, ühemõõtmelisena ja ühesuunalisena. Aega võib mõõta ja jaotada, ajateljel võib eraldada punkte ja lõike. Selliseid mõtelisti operatsioone kasutatakse sündmuste iseloomustamiseks ja lokaliseerimiseks ja neid vormistavad mitmesugused ajamäärused. Aja mõõtmiseks on vaja mõõtühikuid, ajas lokaliseerimiseks mingit nullpunkti ajateljel, mille suhtes sündmuste toimumisaega paigutada. Ühikuid, milleks pidevat aega annab jaotada, märgivad mõõdunimisõnad *aasta, kuu, päev, tund, minut, sekund, millisekund, aegkond, periood, etapp, semester, kvartal* jms. Ajas lokaliseerivad ajanimisõnad *hommik, õhtu, esmaspäev, teisipäev, jaanuar, veebruar, sügis, kevad, kesköö, hommikupoolik, sünnipäev, surmapäev, eilne päev, tänane päev* jne ning ajamäärsõnad *täna, eile, siis, praegu, varem, hiljuti* jne.

Aega võib käsitada kas suhtelises või absoluutses plaanis. Suhteline ajakäsitlus võtab nullpunktiks kas mingi teise sündmuse toimumisaja (a) või kõnehetke (b), mõõduks mingi teise sündmuse kestuse (c). Nt

- a) *Samaaegselt uue kultuuri loomisega* on neil käsil vana kultuuri põrmustamine. *Pärast elukaaslase surma* on ta täiesti kokku varisenud.
- b) *Varsti* on meil kõik kõige paremas korras. *Hetk tagasi* väitsid sa veel vastupidist.
- c) *Mäelo tukkus kogu koosoleku aja. Poole oma elust* istus ta trellide taga.

Teise sündmuse suhtes ajastamine on eelkõige ajakõrvallause ülesanne; lihtlausest teevad seda peamiselt sekundaartarindid.

Absoluutne ajakäsitlus toetub mingile üldkehtivale konventsionaalsele ajaarvamissüsteemile. Meil kehtiv ajaarvamine on võtnud alguspunktiks oletatava Kristuse sünni, ajaühikud (*aasta, kuu, päev, sajand, minut* jt) ning ajalõikude nimetused (*sügis, talv, esmaspäev, teisipäev* jt) on kujunenud loodusnähtuste perioodilisuse baasil. Nt

O. Luts sündis 7. jaanuaril 1887. *Enne kahekümnenda sajandi lõppu* võib veel mõndagi juhtuda. *Viie aastaga* oleme kogunud laialdased teadmised. Hirmus härra Huu käib *õsiti* lapsi hirmutamast. *1911. aasta jaanipäeval* tuli ilmale esimene poeg, Friedrich.

Absoluutne ja suhteline ajastamine ei välista teineteist, vaid võivad ühes määrusfraasis teineteist vastastikku täiendada ja täpsustada (*tänavu märtsis, tuleval esmaspäeval, nädala pärast, sel kuul* jne). On mitmesuguseid traditsioonilisi konventsionaalseid suhtelisi ajaarvestusviise, mille nullpunkt on absoluutse aja suhtes liikuv. Nullpunktiks võib olla näiteks inimese sünnimoment (mõõdunimetused *eluiga, inim põlv, eluaasta, eluetapp*, ajanimetused *noorus, lapsepõlv, keskiga, viies eluaasta* jne), õppeasutusse astumise aeg (mõõdunimetuseks toimib *klass, kursus, poolaasta* vm, ajanimetuseks *esimene klass, viimane kursus* jne).

Ajamäärused jagunevad nelja rühma: a) toimumisaega näitavad määrused, b) ajapiiri näitavad määrused, c) kestust näitavad ajamäärused ja d) korduvust näitavad ajamäärused. Kaht esimest võib nimetada ajastavateks, kaht viimast kvantifitseerivateks määrusteks.

Nt

a) *Homme* magame lõunani. b) *Homme* magame lõunani. *Viie*st kuueni on baaris vaheaeg. c) Saaks igal ööl *seitse tundi* magada! Kus sa nii kaua olid? d) Ma ärkan *öösiti* mitu korda üles.

Toimumisaega väljendav määrus

§ 533 Sündmuse toimumise aega väljendav (s.o sündmust ajas lokaliseeriv) määrus on üldiselt vaba laiend (a), mõnede verbide juures, nagu *toimuma, juhtuma, sündima, algama, lõppema, kujunema, välja kujunema, puhkema, olema* 'toimuma, juhtuma' aga seotud laiend (b). Nt

a) Ma viisin *eile* tütre haiglasse. b) Konverents olevat alanud juba *üleeile*. Majandusreform oli 1965. aastal. *Eile* juhtus kaks rasket liiklusõnnetust. *Viimasel ajal* sünnib arenguhäiretega lapsi järjest rohkem.

Lokaliseeriv ajamäärus on põhiliselt lokatiivne. Selle tüüpilised küsiasendajad on *millal?* ja *mis ajal?*, kitsamalt piiritlevad küsiühendid *mis päeval?* *mis aastal?* *mis kell?* *mis sajandil?* *mis ajastul?* jne. Esineb ka latiivset lokaliseerivat määrust, mis väljendab tähtaega, vastates küsimusele *mis ajaks?*

§ 534 Lokatiivne ajamäärus on lause aspekti suhtes neutraalne: see esineb nii aspektilt piiritletud kui piiritlemata lauses. Nt

Jüri võttis *eile* eksami/eksamit vastu. *Kaheteistkümneaastaselt* lõpetas Mari hiina keele õppimise / käis Mari hiina keele tunnis.

Lokatiivset ajamäärust vormistavad ajamäärsõnad, nimisõnade käändevormid või nimisõnad koos kaassõnadega.

1. Ajamäärsõnadest on lokaliseerivad *algul, ammu, edasi, eile, eluilmaski, enne, ennemuiste, ennevanasti, ennemalt, esiti, homme, hiljuti, iial, iialgi, juba, jalamaid, kord, kunagi, kunas, millal, millalgi, muiste, mullu, nüüpea, nüüd, otsekohe, pea, peagi, peatselt, praegu, pärast, seepeale, sedamaid, seekord, sellal, siis, tagasi, tollal, tookord, toona, tunamullu, täna, tänavu, vanasti, viimaks, varsti, äsja, öösel, öösi, ükskord, üleeile, ülehomme* jt; inimese vanusele osutavad *lt*-liitelised määrsõnad: *noorelt, vanalt, kolmeaastaselt, viiekümneselt* jt. Nt

Kord kuulis konn metsas kröbinat. Kuidas on *praegu* tööolud kaevandustes? *Kunagi* ei tea ju võõrast probleemi põhjani. Seesugust viga ei saa *nüüpea* parandada. Me peame asja *esiotsa* saladuses hoidma. *Mõni päev edasi* jõudis kirigi kohale. *Noorelt* on hakkamist palju. *Kuu*aastaselt asusin elama maale.

2. Aega märkivad nimisõna(fraasi)d on leksikaalselt kas ajanimetused või viitavad mingile teisele situatsioonile. Grammatiline vorm võib olla väga mitmesugune.

1) Kõige tavalisem on alalütlev kääne. Nt

Viiekümne kuuendal oli ka kõik samamoodi. Tallinna on ehitatud *eelmis*telgi sajanditel. *Hommikul poole viie ajal* helises uksekell. Kairo ooperiteatris esietendus *omal ajal Suessi kanali avamisel* «Aida». *Reede õhtul* ei saa ma siiski tulla. *Viimasel ajal* on sagenenud autode kokkupõrked.

Ülejärmiseks aastaks koostatud plaani täpsustatakse järgmise aasta viimasel kuul. *Louis XVIII ajal* marke veel ei olnudki. *Pealelõunal* tuleb Käreverest delegatsioon. Me elame *pingerikkal ajastul*. *Aastal 1971* põles Kairo operiteater maha. O. Luts sündis *7. jaanuaril 1887. aastal*. *Sügisel* peab naisele kasuka, pikad saapad ja naaritsamütsi ostma. *Kolmandal kursusel* jäi Jüri tõsiselt haigeks. *Kolmel viimasel päeval* pole Jüri loengutel käinud. *Neil kordadel* jäta kõik muu.

2) Seesütlevas käändes on ajamäärus peamiselt siis, kui ta märgib a) eluea etappi või b) kuud ilma kuupäevata, samuti siis, c) kui ta peasõnaks on *alguses, lõpus* (tarvitatav on siiski ka *algul* ja *lõpul*), *homimikuhämaruses, videvikus, minevikus, olevikus, tulevikus* jne. Nt

a) *Vanad ead* kipuvad haigused kallale. *Kunagi kauges nooruses* võtsin ette reisi Vahukülla. b) *Kes on jaanuaris sündinud?* *Maikuus* on vahel lundki sadanud. c) *Minevikus* oli elu väga vilets ja vaene. *Koosoleku lõpus* esines muinsuskaitse esindaja. *Videvikus* hakkame vanaviisi juttu rääkima.

3) Nimetavas käändes on need ajamäärusfraasid, a) mille peasõnaks on *kord, aasta, kuu, nädal, päev* (nimetav kääne on siin harilikult kasutusel paralleelselt alalütlevaga) ja b) mis väljendavad kellaaega. Nt

a) *Viimane kord* (~ *viimasel korral*) tegid sina välja. *Eelmine aasta* (~ *eelmisel aastal*) oli soe talv. *Esmaspäev* (~ *esmaspäeval*) olen ma sõidus. *Järgmine päev* (~ *järgmisel päeval*) tuleb sul sanitaartehnikut oodata. b) *Loengud algavad kell üheksa / veerand üheksa / viisteist minutit enne üheksat*.

Ainult põhiarvsõnast koosnevad määrused eelistavad nimetavat käännet. Nt

Ta sündis *1960*. Kontsert algab *8.15*.

3. Kaassõnadeta käändevormid osutavad, et lausega märgitud sündmuse aeg langeb ühte mingi võrdlusaja või ajavahemikuga. Seevastu kaassõnad, nagu *aegu, eel, eest, enne, järel, keskel, paiku, peale, pärast, vahel, ümber, jooksul, kestel*, paigutavad sündmuse võrdlusaja suhtes mitmel viisil, näidates nii sama- kui ka eriaegsust. Kaassõnafraasi võib kuuluda ka ajalist kaugust märkiv kvantitatiivne, täpsustav komponent (*viis päeva enne pühi, kaks inimpõlve pärast suurt murrangut, kahe nädala jooksul*). Nt

Pärast instituudi lõpetamist oled ideedest tulvil. Takso tuleb *kahe tunni jooksul*. Hannut võib oodata *kella kümne paiku*. *Kaheteistkümne ümber* jääb see koht vabaks.

Kuigi verbi ajavormid annavad sündmusele üldise ajaorientatsiooni kõne- ja vaatlushetke suhtes, on sündmuse täpsem lokaliseerimine verbiga etteantud ajapiirkonnas võimalik alles ajamääruse abil. Vrd

Ma ostan sulle vildikad. – Ma ostan sulle *homme* vildikad. Ma käisin järjekordselt majavalitsuses. – Ma käisin *täna hommikul* järjekordselt majavalitsuses. Naabri-Juku õde oli tublisti malemängu harjutanud. – Naabri-Juku õde oli *viimasel ajal / sel aastal / aasta tagasi / viimasel kolmel aastal* tublisti malemängu harjutanud. Rahvakontroll ei ole midagi olulist avastanud. – Rahvakontroll ei ole *kogu oma tegutsemisaja kestel* midagi olulist avastanud.

Verbi a) lihtmineviku ja b) oleviku vormi kõigi kasutusjuhtude korral võib sündmuse toimumisaega täpsustada ajamäärus. Nt

a) Valimised algasid *24. veebruaril*. Kus sa *hommikul* olid? Rong saabus *kell kuus*. b) Tüdruk on *täna* poisist usinam. Tüdruk on *alati* poisist usinam. *Varsti* on tüdruk poisist usinam. Tüdruk on *sel 1801. aasta kevadpäeval* poisist usinam.

Täis- ja enneminevik, mis võtavad mingi kindla vaatlushetke seisukohalt kokku enne seda toimunu, ei seostu tavaliselt kindlat ajakohta märkiva ajamäärusega, küll aga ajavahemikku, kestust, sagedust või korduvust märkiva ajamäärusega. Nt

Ta pole *viimase aasta jooksul* ühtegi artiklit kirjutanud. Rahvakontroll on seal *sageli* käinud. Ma olen *kolm korda* rongist maha jäänud. Me olime selleks ajaks juba *kaks tundi* järjekorras seisnud.

Liitaegadega võivad esineda siiski ka kindlat ajakohta tähistavad määrused, kui a) nad on käsitatavad ühtaegu ka ajavahemikku märkivatena, jättes ebamääraseks sündmuse toimumisaja selle vahemiku piires, b) lausetes väljendatakse vaatlushetkeagset seisundit, mis tuleneb mingil kindlal ajal minevikus toimunust, c) liitaeg talitleb kvotatiivi tähenduses, d) enneminevik talitleb «imperfekti imperfekti» tähenduses. Nt

a) Ta pole *viimasel aastal* ühtki artiklit kirjutanud. Ma olen *täna hommikul* (= tänase hommiku jooksul) käinud kolmes asutuses. b) Ma olen sündinud *29. juulil 1950*. Näib, et siin on *viis minutit tagasi* keegi käinud. c) Peremees on *südaösel* kobinat kuulnud ja akna taga põlevaid silmi näinud. d) Väljas ootas takso, mille ma just *äsjä* olin tellinud.

§ 535 **Latiivne ajamäärus** on aspektilt piiritletud lause vaba laiend, mis väljendab tegevuse piirini jõudmise tähtaega (mitte tegelikku lõppemisega!) ja vormistub saavas käändes nimisõna või samalaadse mäarsõna abil. Nt

Töö tuleb *homseks* valmis teha. *Tähtsate külaliste saabumiseks* olgu saun köetud! Ehk jõuame *täna õhtuks* koju? *Neljakümneks eluaastaks* oli ta juba täiesti hall. *Selleks ajaks* tuleb muuseum kinni panna. *Eilseks* oli meil varutud 50% saagist.

Latiivne ajamäärus võib laiendada ka aspektilt piiritlemata lauseid, mis seejuures omandavad piiritletuse. Nt

Homseks see laev upub.

Ajapiiri näitav määrus

§ 536 Sündmuse ajalisi piire – algus- ja lõppaega – märgivad vastavalt separatiivses ja latiivses muutes olevad ajaväljendid. Ühe või mõlema ajapiiri abil konkretiseeritakse sündmuse kestust, mis lõpp-piiri olemasolul on piiritletud, ainult alguspiiri korral aga piiritlemata. Nt

Jüri töötas autobaasis *kuni 1975. aastani*. Jüri töötas autobaasis *selle asutamisest kuni 1975. aastani*. Jüri töötas autobaasis *selle asutamisest peale*.

Piirimäärusi kasutatakse eelkõige piiritlemata sündmuste puhul, mida vormistavad verbid *jätkuma, püsima, jalutama, kestma, viibima, elama, töötama, olema, tegelema* jne. Kuid need määrused on võimalikud ka piiritletavate situatsioonide korral, kui viimaseid käsitatakse vastava ajavahemiku kestel korduvatena – iteratiivsetena, habituaalsetena. Nt

Alates eelmistest nääripühadest tappis Jüri küla sead. *Kuni viimase ajani* on tähtis külaline meile saabunud oma lennukiga.

Algusaega väljendab määrus, mis vastab küsimusele *mis ajast alates?* ja mida vormistab elatiivne nimisõna kas ilma kaassõnata või kaassõnaga *peale, saadik, saati* või *alates*, või siis samalaadset grammatilist ainet sisaldav määrsõna, nagu *siitpeale, seitsaadik, maast-madalast* jne. Nt

Koosolek algab *kella kolmest*. Oleme *jaanuarikuust peale* ilma sooja veeta. *1. septembrist* saab sust koolilaps. *Kongressist peale* hakkas rahva hääl tasapisi legaliseeruma. Matkajad pole *üleeilsest saadik* inimasustust kohanud. Väärtushinnangud on olemas juba *maast-madalast peale*. *Siitpeale* jääb Jüri teile ülemuseks.

Ajalist lõpp-piiri väljendav määrus vastab küsimusele *mis ajani?* ning teda vormistab nimisõna rajavas, millele võib lisanduda kaassõna *kuni*, või samalaadset määrsõnad, nagu *seni, senini, siiani, siinamaani, tänini* jne. Nt

Homseni on veel liiga palju aega. Ootasid und *hommikuni*. Dokumentatsiooni koostame *kuni järgmise viisaastakuni*. Valimisteni jääb tänasest viisteist päeva. «Härra Huu» on lastel *siiani* kadunud.

Piiri märgivad määrused on üldiselt vabad laiendid. Seotud laienditena esinevad separatiivsed määrused algust väljendavate verbide *algama, tekkima, hakkama, lahti minema* jt juures. Nt

Koosolek algab *kella kolmest*.

Seotud on piiriväljendused ka kvantori(fraasi)ga lausetes verbide *olema, jääma, saama, täis saama* jne puhul. Nt

Onu surmast saab varsti aasta täis. Valimisteni jääb *tänasest* viisteist päeva. *Viimase tähtajani* on veel kaks päeva.

Kui ei ole antud mitte ainult üks piiridest, vaid eksplitsiitselt või implitsiitselt ka teine, on piiriväljendid kasutatavad samaväärselt kestust märgivate väljenditega ning on ka seotud laiendeiks samade verbide juures kus kestusväljendid.

Nt

Magasin kella üheteistkümnest seitsmeni / kaheksa tundi. 1. märtsist 1. oktoobrini / seitse kuud on bassein remondi tõttu suletud. Olen elanud Tallinnas 1974. aastast peale / kolmteist aastat. Oota homseni / üks päev. Sa käid koolis kaksteist aastat / 1999. aastani.

Kestust näitav ajamäärus

- § 537 Kestusmäärused vastavad küsimusele *kui kaua? kui pika ajaga? kui pika aja vältel? kui kauaks?*, esinedes põhiliselt verbi vaba laiendina. Nt

Jüri pikutas sohval pool tundi. Jüri jäi poole tunniga magama. Jüri pikutas sohval päevad läbi. Jüri jäi sohvale pooleks tunniks pikutama.

Osa kestust väljendavaid käändsõnafraasina vormistuvaid määrusi, nt *kolm päeva, üks aasta* jms, ühtib oma mitmete grammatiliste omaduste poolest, nagu totaalsuse-partiaalsuse vaheldumine, toime lause aspektile jne, sihitisesarnaste kvantumimäärustega. Et nad aga on lauses substitueeritavad adverbiliste jm «päris» ajamäärustega, siis käsitleme selliseid määrusi siiski ajamääruste hulgas.

Kestust väljendavad vastavad määrsõnad, kvantorifraasid ja mõõdunimisõna(fraasi)d. Mõõdunimisõnana võib toimia ka lokaliseeriv ajanimisõna, kui ta on käsitatav ühtlasi mingi kindla pikkusega ajavahe- miku tähistajana, nagu *neljapäev, järgmine aasta, tänane päev, teine tund, minu eluiga, Tolstoi lapsepõlv*. Samuti võib mõõduks olla mingi teise sündmuse kestus. Nt

Jüri põõnas pool laupäeva sohval. Mari jäi nädalavahetuseks linna. Minu elueaks jätkub sellest tööst täiesti. Vestlesin võitleva ateistiga kaks jaa- mavahet. 1976. aasta juulikuu viimaseks nädalaks sõitsime Koivale. Une- tu ööga sai küpseks enneolematu kättemaksuplaan. Täna- seks on meile töö antud. Kiir jäi oma Venemaa-reisiga purupaljaks.

Kestust näitav ajamäärus jaguneb kolme liiki. Küsimusele *kui kaua?* vastav määrus näitab tegevuse kulgemise kestust, *kui pika ajaga?*-tüüp võtab kokku sündmuse lõpulejõudmiseks kulunud aja, *kui kauaks?*- tüüp näitab mingile sündmusele järgneva tagajärgsündmuse kestust. Esimene liik on olevikulise, teine minevikulise ja kolmas tulevikulise põhisuunitlusega.

- § 538 1. Määrus, mis vastab küsimusele *kui kaua?*, laiendab põhiliselt dura- tiivseid verbe, harilikult vaba laiendina (a), otseselt kestmist väljenda- vate verbide korral, nagu *kestma, viibima, vältama, tuurima* jne, ka seotud laiendina (b). Kestuseta ja semelfaktiivsete verbide puhul mõ- testuvad situatsioonid korduvatena (c). Nt

a) Ta istus koosolekul kaks tundi. b) Etendus kestis kolm tundi / kaua / öhtu otsa. c) Sa oled aasta otsa pruute vahetanud. Ta on kõik need aastad segamatult ostnud, müünud ja vahetanud.

Määrust vormistavad a) ajaadverbid *seni, senikaua, kaua, pikalt, kuni, niikaua, ammu, aina, alalõpmata, alatasa, alati, järjepannu, jär-*

jest, pidevalt, vahetpidamata, üha, ühtejärgi, ühtepuhku, ühtesoodu jne, b) sihitisekäändelised, s.o nominatiivsed, genitiivsed ja partitiivsed nimisõnafraasid, c) sihitisekäändelised kvantorifraasid, d) ligikaudset kvantumit märkivad fraasid kaassõnadega *alla, üle, ümber*, e) fraasid kaassõnadega *läbi, otsa, kaupa, jooksul, vältel, pikku*. Kestust märkivate määrustena võivad toimida ka f) piiri näitavad ajamäärused. Nt

a) Sa pole oma salli juba *ammu* kandnud. Esimesed tulemused ei lasknud end *pikalt* oodata. Ma kipun *alatas*a kõikjale hiljaks jääma. Aktivist kinnitas oma lojaalsust *vahetpidamata* kuni ärahüppamiseni. b) Ehitajad olid eile *kogu päeva* segu oodanud. Elasin *esimese nädala* hotellis. Kongress kestab *öö ja päeva*. c) Kliendi paluti *tund aega* oodata. Kus oled sa olnud *need kaks aastat*? d) Marit tuleb alati *üle poole tunni* oodata. Kartulivõtmine kestis seekord vaid *kolme tunni ümber*. e) Pärast elukaaslase kaotamist võis memm *tundide kaupa* midagi sõrmitsedes voodiserval istuda. Ma ei saanud *esmaspäev otsa* õiget tööhoogu sisse. *Aastad läbi* käib üks lõpmatu kiire-kiire-aeglane. *Elu jooksul* on vanataadil palju sappi hinge kogunenud. f) Ehitajad olid eile *hommikust õhtuni* segu oodanud. Marit tuleb alati *järgmise seansini* oodata. Ma ei saanud *esmaspäeva hommikust peale* õiget tööhoogu sise.

§ 539 **Sihitisekäändelised kestusmäärused** vormistuvad kvantorifraaside kujul, mille põhikomponentideks on kvantor (põhiarvsõna, noomenid *hulk, osa, pool* jms) ja mõodusõna: *kolm tundi, pool päeva, osa päevast, hulk inimpõlvi* jne, samuti nimisõnafraaside kujul, kus põhjaks on mõodusõna, täiendiks kvantumit või järjestust väljendav noomen *üks, mõni, terve, kogu, paljud; järgmine, eelmine, viimane* jt: *kogu etenduse aeg, järgmine semester, terve eluaeg*. Nad täpsustavad piiritlemata situatsiooni ja totaalsena muudavad selle ajaliseltselt piiritletuks, perfektiivseks (see ei tähenda veel sisulise piirini jõudmist, s.o tegevuse resultatiivsust). Analoogiliselt toimivad ka muid kvantumeid märkivad määrused. Vrd

Juku suusatas. – Juku suusatas *kolm õhtut / kaks tundi / viisteist kilomeetrit / kolm korda* talve jooksul. Esimese korruse korterisse pressis solgivett. – Esimese korruse korterisse pressis solgivett *kuu aega / pool meetrit / oma paarkümmend ämbritäit*. Korjasime maasikaid. – Korjasime maasikaid *terve õhtu / mitu liitrit / ühe moosi jao*.

Partsiaalne sihitisekäändeline määrus jätab duratiivse situatsiooni ajaliseltselt piiritlemata. Selline määrus on tunduvalt haruldasem kui totaalne. Ta esineb peamiselt a) eituse korral, b) järgarvsõna sisaldava määrusena, mis on lähedane korduvust märkivatele partsiaalsetele määrustele, c) mitmusliku määrusena, mis ei väljenda mitte situatsiooni, vaid kestuse piiritlematust (ebamäärasust). Nt

a) Juku ei suusatanud *kahte tundi(gi)* talve jooksul. b) Juku suusatas *kolmandat õhtut / teist tundi / viimast hooaega*. c) Juku suusatas *pikki tunde* mööda Tõravere kupleid. Fekaalvesi voolas *mitmeid päevi* esimese korruse korterisse. Käisime *terveid õhtuid* maasikal. *Nädalaid ja kuid* puudub meil kindel maa jalge alt.

Totaalse kestusmääruse peasõna esineb ainsuse nimetavas ja omastavas ning mitmuse nimetavas käändes vastavalt sihitise reeglitele.

Ainsuse korral on totaalne kestusmäärus nimetavas siis, kui ta laiendab a) umbisikulises tegumoes olevat öeldisverbi, b) käskivas kõneviisis olevat öeldisverbi, c) täiendina esinevat *da*-tegevusnime ja käsklause või vaegisikulise lause öeldisverbist sõltuvat *ma-* või *da*-tegevusnime. Nt

a) Tänavu suusatati *terve koolivaheaeg*. b) Cota *üks minut!* c) Ta tuli tuppa kavatsusega vaadata *mõni minut* televiisorit. Palume oodata *mõni minut*. Otsustati oodata *mõni minut*. Õpi hinge *üks minut* kinni pidama!

Muudel juhtudel on ainsuslik totaalmäärus omastavas. Nt

Ta ootas *mõne minuti*. Ta istuvat igas kohas *tunni* ja veel kauemgi.

Mitmuse korral on totaalne kestusmäärus alati nimetavas. Nt

Ta ootas *mõned minutid*. Jaan oli *nädalapäevad* haiglas olnud.

Sihitise reegleist sõltumatult, kvantorifraasi sisereeglite järgi, on nimetavas sellised totaalmäärused, mille peasõnaks on arvsõna (*kaks, tuhat, veerand, pool, poolteist* jne) või arvsõnaline asesõna (*mitu, paar, paarsada, kümme* jne). Nt

Juku suusatas *kaks tundi* (aga: *ühe tunni*) / *veerand tundi* / *paar tundi*.

Eelistatavalt nimetavas on kvantorifraasi peasõnana ka mõõdunimisõnad *tükk, natuke, ivake* jms. Nt

Ootasin *tükk aega*.

Totaalse sihitisesarnase määрусega saavutatud piiritletusele võib omakorda ladestuda piiritlematus, kui piiritletud situatsiooni käsitada iteratiivsena. Iteratiivsuse annab näiteks korduvust märkiv määрус (*sageli, iga päev, igal aastal* vms) või suhet loov määрус (*päevas, päeva kohta, tunnis, sekundis, ruutmeetri kohta, lehma kohta, kuupmeetris* vms). Piiritlemata (-P) ja piiritletud (+P) aspektid ladestuvad üksteisele siis näiteks järgmiselt:

(-P) Juku suusatas.

(+P(-P)) Juku suusatas *kaks tundi*.

(-P(+P(-P))) Juku suusatas *iga päev kaks tundi*.

(+P(-P(+P(-P)))) Kogu selle talve suusatas Juku *iga päev kaks tundi*.

§ 540 2. Määrus, mis vastab küsimusele *kui kauaks?*, laiendab harilikult verbe, mis väljendavad situatsiooni algust või üleminekut ühest situatsioonist teise. Ajamäärus ise näitab resulteeruva situatsiooni kestust. Teda vormistavad a) translatiivsed ajamäärsõnad *kauaks, kuniks, nii-kauaks* jms, ka määrsõna *jäädavalt*, ning b) translatiivsed noomenifraasid. Nt

a) *Kui kauaks* külalised jäävad? Peremeest ei ole enam *kuigi kauaks*. Põgeneja seisatas *viivuks*. *Kuniks* elu! b) Minu kooliajal pandi internaadis mürarajad *oma pooleks tunniks* öösärgiväel koridori seisma. Onu Ameerikast tuleb *paariks kuuks* sugulasi vaatama. *Remondi ajaks* pandi muuseum kinni. Propagandat ei tohi *hetkekski* unarusse jätta.

§ 541 3. Määrusena, mis vastab küsimusele *kui pika ajaga?* ja näitab sündmuse lõpulejõudmiseks kuluvat aega, esinevad komitatiivsed kvantori- või noomenifraasid. Nt

Aurupotis saab puljong *tunni ajaga* valmis. *Homsega* saavad sekeldused läbi. *Tütre koolitamisega* luges isa oma põhitöö siinilmas lõpetatuks. Kiirabi oli *viieteistkümne minutiga* kohal. *Kahe esimese semestriga* antakse eelkõige üldteadmised erialast. Täna sain *poole päevaga* rohkem tööd teha kui kahel eelmisel päeval kokku. *Kogu selle ajaga* oleks võinud kolm last inimesteks kasvatada.

Vaadeldud allrühmadele lisaks võib kestust väljendavate ajamääruste hulgas eristada veel kinnisstruktuuriga väljendeid, mille abil märgitakse protsessi kulgemise pidevust: *aeg-ajalt, päev-päevalt, tund-tunnilt, aasta-aastalt* jne; *päevast päeva, aastast aastasse* jne; *päev päeva järel, aasta aasta järel, inimpõlv inimpõlve järel; ööd kui päevad; iga hetkega /tunniga /päevaga* jne. Nt

Tund-tunnilt jõudis kartulivõtupäeva lõpp lähemale. *Aeg-ajalt* ronis Joosep aknale isa ootama. *Hommikust hommikusse* võtan ma kaltsu ja ämbri ning asun pörandat kuivatama. *Aasta aasta järel* olen ma elanud kui kõige kibedamal eksamisessiooni ajal. *Iga päevaga* kasvab unistus end mõneks ajaks kõigist kohustustest priiks võtta. Valvepunkt ajus toimib *ööd kui päevad*.

Korduvust näitav ajamäärus

§ 542 Korduvusmäärusi on kahte liiki. Kardinaalsete korduvusmääruste küsiasendajaiks on *mitu korda? kui tihti?*, ordinaalsed korduvusmäärused vastavad küsimusele *mitmendat korda?* Kardinaalsed korduvusmäärused võib edasi jaotada absoluutset ja suhtelist korduvust näitavateks. Absoluutset korduvust väljendavad *mitu korda?* -tüüpi määrused, suhtelist korduvust, s.o ajaga suhestatud arvulist korduvust – rütmi, sagedust – aga *kui tihti?* -tüüpi määrused. Korduvust näitava määruse läbi saab situatsioon iteratiivseks.

1. Absoluutset kardinaalset korduvust märgivad sihitisekäandelised nimisõna- või kvantorifraasid mõõdusõnaga *kord*, vahel ka *puhk*. Nt

Sa oled Juulius *mitu korda* niisama hästi kui oma pojaks nimetanud. Käisin *neli korda* majavalitsuses lasteaja jaoks tõendit palumas. Remondimehi võib *kümneid kordi* tagajärjetult välja tellida. Heitsin *korra* pilgu enda taga kasvavale järjekorrale. Mari on *mitut puhku* töökohta vahetanud. Kas sa pole *kordagi* kalmistule saanud? Sa võiksid *mõned korrad* oma isa asendada. Suudlesime *paar korda* – ja kõik.

2. Suhtelist kardinaalset korduvust väljendavad a) ajamäärsõnadest *tihti, sageli, harva, haruharva, mõnikord, vahel, tihtipeale, vahetevahel* ja *ti-liitelised* adverbid *suvi, esmaspäeviti, õhtuti* jne; b) objektikäandelised nimisõna- ja fraasid *iga /kõik + mõõdusõna, iga /kõik + järgarvsõna + mõõdusõna*; c) nimisõna või kvantorifraasid kaassõnadega *järel, tagant, takka, üle, pärast*; d) kvantorifraas mõõdusõnaga *kord* + suhtealust ajahulka märkiv kvantorifraas seesütlevas või tagasõnadega *kohta, peale*.

Nt

a) Siia metsa taha jõuavad linlasteks hakanud lapsed *haruharva*. Loomulikult käin ma *sageli* teatris ja kontserdil ning loen kõiki ajalehti. *Õhtuti* kaob kogu räpasus tulesilmsesse pimedusse. Muuseumid on *teisipäeviti* kinni. b) Siit aknast võid sa *kõik hommikud* ülessongitud õue vaadata. *Iga hetk* võib tross katkeda. Keraväljud pidavat *iga kord* isesugused olema. *Iga teine õhtu* käivad nad koos. c) Arst käib *üle kahe päeva* haiget last vaatamas. *Iga aasta järel* kontrollitakse andmeid. d) Biseptooli tuleb võtta *kaks korda päevas*. *Kord kahe aasta peale* pakkisime kohvrissi linnariided ja söitsime terve perega tädidel külla.

3. Ordinaalset korduvust väljendavad a) määrsõnad *esmakordselt, teistkordselt, uuesti, jälle, taas* jne, b) sihitisekäändeline nimisõnafraas, kus laiendiks on järgarvsõna või selle asendaja ning põhjaks mõõdu sõna *kord* või *puhk*. Totaalne määrus on aspekti suhtes neutraalne, partsiaalne märgib ühtlasi piiritlematust. Nt

a) *Esmakordselt* tundis Jüri end alluvana. Teie küsimus vaadatakse *uuesti* läbi. See tüüp on *jälle* siin. b) Jüri käis *kolmas kord* ministri jutul. Mari istus *teab mitmendat korda* akna alla Jürit ootama. Helistasin *kümnendat korda* teadetesse. *Järgmine kord* tulen koos politseiga. Amanda kirjutas *teist puhku* anonüümkirju kõigile instantsidele.

5.8. Kvantumimäärus

§ 543 Kvantumimäärus märgib situatsiooni mitmesuguseid kvantitatiivseid parameetreid või iseloomustab kvantitatiivselt subjekti või objekti referenti, alludes suhtereeglile. Üldisteks küsiasendajateks on *kui palju? kuivõrd? mil määral?*, kitsama tähendusega on *kui mitu korda? kui mitme kordselt? kui mitu? kui mitmekesi? kui mitme kaupa?* jne. Nt

Kui palju su kleit maksab? Kõndisime veel paar *kilomeetrit*. Lihatuikk kaalus *üle kahe kilo*. Sassile meeldis *väga rääkida*. Ta läks *üksinda* edasi. Ema saatis nad *kahekesi* poodi. Jalakat kasvab meie metsades *rohkesti*. Baasis on naftat *piisavalt*. Puid kasvab kvartali aedades *tuhande ümber*. Haritud tarkpäid on meil *sadade kaupa*.

Kvantumimäärus on seotud laiendiks a) mõõduverbide *kaaluma, olema, kestma, maksuma* jt, b) mõõduadjektiivide *raske, pikk, kallis, lai, kauge* jt, samuti c) mõningate kvantitatiivseid suhteid näitavate verbide, nagu *kuluma, minema, ületama, erinema, näitama, tulema, säästma, kokku hoidma, raiskama, kulutama, teenima* jt puhul; vaba laiendina esineb kvantumimäärus mitmesuguste muude verbide puhul (d).

Nt

a) Paber kaalub *üllatavalt palju*. Üks hea sohva maksab *kõvasti rohkem kui radioola*. b) Kušett on *seitsekümmend sentimeetrit* lai. Mees on *üle kahe meetri* pikk. c) Raha kulub teiesuguste peale *tublisti*. Allahinnatud uiskude hind ei ületanud *seitsetkümme kopikat*. Kraadiklaas näitas mu kirjutuslaual *neliteist ja pool kraadi*. Vanemad kulutavad laste peale *sadu rublasid*. Me oleme *rubla* kokku hoidnud. Meid oli *kolm*. d) Sissemurtud poest toodi *seljatäite kaupa* kommi ja konjakit. Saaks ajaratta *paari aasta jagu* tagasi keerata! *Liiga palju* ei tasu kuldkalakest tülitada.

Mööduverbe on eesti keeles vähe, seda korvab vastavate omadus- ja eriti nimisõnade rohkus. Suurusi, mida saab väljendada mööduverbi abil, saab enamasti hinnata ka omadus- või nimisõna abil, mitmeid suurusi saab aga väljendada ainult nimisõnade abil. Nt

Leib kaalub üle kilo. ~ Leib on üle kilo raske. Liikusime edasi kiirusega 2 km/t.

Nimi- ja omadussõnafraaside koosseisu kuuluvad kvantumit väljendavad fraasid leiavad adverbiaaltribuutidena ja fraasiadverbiaalidena käsitlemist vastavate fraaside kirjelduses (vt § 569–600). Verbi *olema* laiendav kvantiteedile osutav fraas ei ole lauseis nagu «Leiva kaal on *üle kilo*» määрус, vaid öeldistäide.

Kvantomimäärust vormistavad kvantiteedimäärsõnad ja substantiivid või numeraalid sihitise käänetes, kohakäänetes või koos kaassõnaga.

1. Määrsõnadest vormistavad kvantomimäärust *hulgakaupa, hulga-kesi, hulganisti, hullupööra, hästi, igati, jagusalt, jaokskaupa, valdavalt, kahekesi, kahekordselt, kolmekesi, kolmekordselt, mitmekordselt, mitmekaupa, mitu, natuke, palju, rohkesti, kõigiti, mõnevõrra, sootuks, täiesti, võrdlemisi, väga, vähe, tublisti, pisut, arvukalt, üpris, vähem, rohkem, enam* jne (vt näiteid eespoolt).

Eriti kõnekeeles, aga ka kirjakeeles nihkub kvantiteedimäärsõnade hulka pidevalt viisimäärsõnu jm mitte-kvantiteedisõnu:

Ma kartsin kangesti / hirmsasti / jubedalt / enneolematult / natuke / ivake / te rake.

2. Sihitisekäändeline määрус sarnaneb sihitisega vormistiku (ainsuse nimetav, omastav ja osastav, mitmuse nimetav ja osastav), totaalse ja partsiaalse vormi vaheldumise ja selle vaheldumise tingimuste poolest. Viimased pole siin aga nii järjekindlalt ja süstemaatiliselt esindatud kui sihitise juures.

Totaalsuse-partsiaalsuse vaheldumine kajastab piiritletuse-piiritlematuse vaheldumist mõningate vahemaad väljendavate adverbiaalide korral. Nt

Jüri sõitis viimased viis kilomeetrit / viimaseid viit kilomeetrit eriti tugevalt.

Totaalne määрус ei või liituda mitte ainult piiritlemata, vaid ka piiritletud situatsioonile, kui lauses ei ole eelnevalt totaalobjekti või määrust. Nt

Jüri sõitis viimased viis kilomeetrit läbi. *Jüri sõitis kolm tundi kümme kilomeetrit.

Partsiaalne määрус seevastu esineb vaid piiritlemata situatsiooni väljendavas lauses. Määрус on partsiaalne peamiselt siis, kui ta a) allub eitusele, osutades seejuures väiksemale kogusele, või b) väljendab umbmäärust kvantumit. Nt

a) See pakk ei kaalu *kolme kilo*. See raamat ei maksa *kümnet rubla*.
b) Raamat maksab *kopikaid*. Kraana kaalub *kümneid tonne*.

Muudel juhtudel on kvantumimäärus üldiselt totaalne, kusjures nime-tava ja omastava valik sõltub samadest asjaoludest, millest kestusmää-ruse vormi valik.

3. Kohakäändelised nimisõnafaasid, kus kvantifitseeritus nähtub põhisõna, nagu *määr, osa, hulk, jagu, kogus, ulatus, laius, pikkus* jms leksikaaltähendusest. Nt

Kaupu ei ole tellitud *piisavas koguses*. Noorteprobleemidele ei ole kogu sõnavulinast hoolimata pööratud *tarvilikul määral* tähelepanu. *Suure-malt jaolt* valitsevad meie klassi laste kodudes materiaalsed huvid. Tee oli *pooles laiuses* suletud. Me ehitame oma linnad *suures osas* lastevae-nulikena.

4. Kaassõnafaasid, kus nominaalseks komponendiks on kvantori-fraas või kvantumitähendusega nimisõnafaas, väljendavad a) ligikaud-set hulka: fraasid kaassõnadega *alla, üle, ümber* ja *ligi*, b) igakordseid kvantumeid iteratiivse tegevuse korral: fraasid kaassõnadega *kaupa, viisi* ja *haaval*, c) suhte alust: fraasid kaassõnadega *kohta* ja *peale*; vii-mastega on vahel samaväärsed sees-, alale- või alaltütlevas käändes fraasid, d) erinevuse määra: fraasid kaassõnadega *võrra* ja *jagu*; fraasid laiendavad kvantitatiivset erinevust ja muutumist märkivaid predikaa-te *erinema, vähenema, suurenema, kahanema, kasvama, suurendama, vähendama, kärpima, eelnema, ees olema, maha jääma, taga olema, li-sanduma, suurem / väiksem / pikem / lühem / paksem / jämedam /.. + ole-ma* jne, samas positsioonis võib esineda ka sihitisekäändeline määrus. Nt

a) Poiss kasvab *üle kümne* sentimeetri aastas. Pulmadele kulub *ligi tuhat rubla*. Rosinaid oli saia sisse pandud *saja grammi ümber*. b) *Kümnete kaup*a jooksis ringi kohkunud jäneseid. *Väikeste rühmade haaval* hakkasid osavõtjad kogunema. Juubeli puhul pildistati instituudi töötajaid *sektorite viisi*. c) Fosforiühendite sisalduse lubatud piirkontsentratsioon on 0,03 milligrammi *liitri vee kohta / liitris vees*. Siinsetel metsaaladel tuleb *ruutkilomeetri kohta / ruutkilomeetrile* keskmiselt sajandik inimest. *Iga tuhande inimese peale* tuleb üles seada kaks kandidaati. Te tohite ära kulutada 87 kopikat *rubla kohta*. Masinakirjutaja võib teha *lehekülje koh-ta* kaks viga. d) Käitumishinnet alandati *kahe palli võrra* (~ *kaks palli*). Ka kõige kangem traktorist on ainult *atrade jagu* haakijast ees. Kell on jälle *veerand tunni jagu* (~ *veerand tundi*) taha jäänud. Kaksikud erinevad vaid *mõningate väheoluliste iseloomujoonte võrra*. Tänavune näärikuusk sai *kolme meetri võrra* (~ *kolm meetrit*) mullusest pikem.

5.9. Viisimäärus

§ 544 Viisimäärus on verbi laiend, mis iseloomustab tegevust, protsessi või seisundit mingite kvalitatiivsete tunnuste abil, vastates küsimustele *kuidas? mil viisil? mismoodi?*. Nt

Rong sõitis *väga kiiresti*. Katus langes *raginal* sisse.

Ta võib esineda ka fraasiadverbiaalina, laiendades omadus- ja määr-sõnu, nt *kevadiselt rõõmus, kummaliselt pehmelt*.

Viisimäärus on enamasti vaba laiend. Vaba viisimäärus võib laiendada mis tahes verbe, kuid konkreetse verbi tähendus piirab siiski viisimääruste valiku võimalusi. Näiteks tegevusverbi *toimima* saab laiendada viisimäärustega *südametunnistuse järgi, käsu põhjal, uisapäisa*, mis ei sobi aga protsessiverbi *voolama* korral. Viimasele omased tunnused avalduvad määrustes *vulinal, tasakesi, mühinal, nagu Volga* jms. Seotud laiendiks on viisimäärus selliste predikaatide juures nagu *käituma, suhtuma, mõjuma, toimima, välja nägema, arenema, elama, minema, mööduma, kõlama, talitama, lõhnama, haisema* jne. Nt

Kuidas sa käitud! Tulevikus näeb siin kõik *hoopis teisiti* välja. Tarbijalikkusesse saab suhtuda *mitut moodi*. Kontsertris läks *edukalt*. Alati tuleb toimida *südametunnistuse järgi*. Ariasjad *arenevad ülesmäge*. Noor palatiarst suhtus haigetesse *kui isiksustesse*.

Viisimäärust vormistavad viisimäärsõnad, substantiivid mitmesugustes käänetes, substantiivid koos kaas- või sidesõnadega ning *des*- ja *mata*-vorm.

1. Viisimäärsõnadest esinevad viisimäärusena: *kuidas, muidu, nii, nõnda, niimoodi, nõndamoodi, nõndasamuti, sedamoodi, niiviisi, nõndaviisi, sedaviisi, sedasi, seesuguselt, selliselt, sääraselt, teisiti; aeglaselt, ainiti, halvasti, hoogsalt, hästi, ilmsi, ilusti, ilusasti, inetult, innukalt, jalgsi, joonelt, vargsi, jäägitult, kindlalt, kogemata, vagusi, hiilimisi, endamisi, tasakesi, korralikult, kähku, käsitsi, lahkelt, meelsasti, palavalt, ruttu, vägisi, rõõmsasti, äkitselt, tasakesi, tublilt, täpselt, uljalt, käsitsi, telefonitsi, usinasti, vennalikult, aegamööda, käsikäes, avameelselt, vastumeelselt, suurejooneliselt, valjuhäälselt, mehemoodi, pitsitasa, vanaviisi, uutmoodi, silmnäolt, tagurpidi, tuhatnelja, uisapäisa, järk-järgult, ääri-veeri, edasi-tagasi, täht-tähelt, sõna-sõnalt, järkjärguliselt, tähttäheleiselt, kriiga-kruuga, vinta-vänta, lipa-lopa, jõnt-jõnt, kil-ladi-kolladi, vupsti, ampsti, tuura-taara, liga-loga* jne.

Viisimäärsõna võib olla gradeeritud (*kiiremini, kõige kiiremini, väga kiiresti, liiga kiiresti, üsna kiiresti, niisama kiiresti*) ja/või kujundada võrdlustrandi (*kiiremini kui rong, hoopis teisiti kui seni, liiga kallilt koolilapse jaoks*). Nt

Kuidas elu läheb? Ma ei tea, *kuidas* ta siia pääses. Ta seisis *nii*, et ma ei näinud ta nägu. Kohelge inimesi *niimoodi*, nagu te tahate, et teid koheldakse. Majaehituskombinaadi toodang *lihtsalt niisama* ei parane. Tulevikus näeb siin välja *hoopis teisiti kui praegu*. Auto sõitis *väga kiiresti*. Lapsed avasid *vastumeelselt* raamatud. *Kõige hõlpsamini* leiavad lapsed ühise keele omavanustega.

2. Viisi väljendavad nimisõnafraasid on lähedased adverbidele. Neil puudub harilikult referent ja arvuopositsioon ning nad on sageli idio-maatilised.

Väga paljudel juhtudel märgib fraasi põhi mingit tegevusele tüüpilist parameetrit, sellist, mis verbi tähendusest järeldub ja mis üksinda, ilma täpsustava laiendita, oleks liiane ja muudaks lause vastuvõetamatuks.

Vrd

*Jüri läks *sammul*. – Jüri läks *aeglasel / pikal sammul / teosammul*. *Merehädalised karjusid *häälel*. – Merehädalised karjusid *valjul / täiel / kähi-seval / kiledal / ahastaval häälel*. *Emma rääkis *tempo*. – Emma rääkis *aeglases / rahulikus tempo / kiirtempo*.

Viisimääruse sisu on fraasi laiendosise kanda. Parameetersõnade liiasus ilmneb eriti selgesti sellest, et sageli annab sama tähendust edasi laiendosisega samatähenduslik viisimäärsõna. Vrd

Jüri läks *aeglases tempo* = *aeglaselt* kodu poole. Merehädalised karjusid *valjul häälel* = *valjult*.

Viisi, seega tegevuse tunnuse tähenduse on omandanud paljud alg-selt kohta, vahendit või kaasnevat nähtust märkinud fraasid, nagu *täiest kõrist, pika hambaga, vihaga, asjata* jne.

Käänetest kasutatakse viisimääruse vormistamiseks a) inessiivi, b) elatiivi, c) adessiivi, d) komitatiivi ja e) abessiivi. Viisimääruse eri-omane kääne on instruktiiv, mis aga paljudel juhtudel on muutnud ad-verbisufiksiks (f). Nt

a) Rännak sooritati *kiirtempo*. Kõik haiged *kiires korras* kaaluma! *Sel-lises toonis ~ sellisel toonil* ei räägita. b) Tõstja pingutas *kogu jõust*. Kes püüab *kõigest väest*, saab üle igast mäest. Näljased vastsündinud pasun-dasid *täiesti kõrist* üle kogu haigla. Esimest salmi peate *peast* teadma. Seda olen ma *rumalast peast* teinud. Soovin *südamest* õnne. Ta ütles mulle *moka otsast* tere. c) Väikemees paterdas *pardikõnnakul*. Veeretame kivi *omal jõul* minema. Kas *esitatud näituse printsiibil* saaks teha ka filme? *Seitsme sikutaja jõul* hakkas naeris kerkima. *Hiilival sammul* käis keegi akna alt mööda. Laulsime *särasilmil* sünnimaa vabadusest. Ojakene voolas *vulinal*. Vana maja katus langes *raginal* kokku. Juhataja vaatas *kortsus kulmul* demokraatiaideedest innustunud alamate tormlemist. Ko-raali tuli laulda *omal viisil*. d) Sa jätsid mu *meelega* kõige viimaseks. Me ei saa kuidagi panna remonditöid *vajaliku hooga* käima. Gümnaasiumi lõpetasin ma kevadel ainult *suure surmaga*. Vana maja katus langes *ra-ginaga* kokku. Jäta väiksem *heaga* rahule! Igasuguse palga eest peab ühtmoodi *südamega* töötama. Otsin endale *lolli peaga* auto. *Kõikeunus-tava mõnuga* ahmisin endasse kodukuusiku kevadet. e) Mari teeb kõike *vaevata*. f) Kalmistulised jäid ilmutist *ammuli sui* vahtima. Tulen *jook-sujalu* su juurde. Kaubaeit pakkus *mesikeeli* oma kaupa. *Värisevi käsi* tuli patsient kabinetist välja.

Viisi väljendavad ka võrdlust märkivad nimisõnafraasid sidesõnade-ga *kui* ja *nagu*. Paljud võrdlused on idiomaatilised.

Kes seal veereb *nagu kera*? Elu veereb *nagu hernes*. Sind peab otsima *kui nõela heinakuhjast*. Täna öösel tuli vihma *nagu kapaga*. Hommikuks oli sõbranna kadunud *kui viits vette*. Rannamõisa kaldaalune helkis *kui Lumekuninganna loss*.

Tegevuse tüüpilised kvalitatiivsed tunnused on kujundliku vormis-tuse leidnud veel paljudes idiomaatilistes väljendites, nagu *silmast sil-ma, suust suhu, peost suhu, nelja silma all* jne. Nt

Mari üritas Jüriga *silmast silma* rääkida. Elasime kogu aeg *peost suhu*. Rääkisin temaga *nelja silma all*.

3. Kaassõnadest väljendavad viisi järgi, *alusel, põhjal, moodi, viisil, kombel, taoliselt, kohaselt, sarnaselt, vastavalt, vastaselt, nimel, mööda* jne.

Nt

Ta teab seda *kuulu järgi*. Te ehitate *ehitusmääruste vastaselt*. Meie siin teeme kõike *tehnik viimase sõna järgi*. Kui kaua sa emake, jõuad *oma laste tahtmist mööda* olla? Mütjanna kõnetas alandlikku klienti *lõukoera kombel*. Tontlike laevukeste *sarnaselt* ujusid pilved üle kuu.

4. *des-* ja *mata-*vorm. Nt

Mehed kuulasid *vaikides*. Ta läks *kiirustamata* toast välja.

5.10. Seisundimäärus

§ 545 Seisundimäärus on põhiliselt verbi seotud laiend, mis väljendab enamasti suhtereeglile alludes lause subjekti või objekti referendi füüsilist, psüühilist, sotsiaalset vm seisundit. Üldist küsiasendajat seisundimäärusel ei ole, sellena toimivad *kuidas? mis seisundis(se)? mis asendis(se)?* vms. Seisundimäärus on sageli köitmetaolise verbiga nii tihedas sisulises seoses, et teda ei saagi eraldi küsiva sõnaga asendada. Seisundimäärust vormistavad määrsõnad ja käandsõnad mingis käändes või koos kaassõnaga. Nt

Kuidas hakkavad Kalamaja uued majad vanade suhtes paiknema? *Mahakukkunud* väravavaht jäigi *pikali*. Kioskimütüja on *haigeks* jäänud. Elu keerab naiste närvid *krussi*. Linna põliselanikel on vähe võimalusi *hitsikusest* pääseda. Oleme harjunud *lähestikku* elama. Kanalisatsioon on *umbes* ja telefon *rikkis*. Raske haigus oli vanaisa *sulghergeks* kuivatanud.

Paljud kohakäändelised käandsõnafaasid on suuremal või vähemal määral idiomaatilised ja seega lähedased seisundimäärsõnadele. Sise- ja väliskohakäännetel puudub seisundimääruse raames sisuline vastandus, nende kasutust reguleerib pigem kindlate sõnade või sõnarühmade kohta kehtiv keeletava. Vrd

Ta on *abielus / mehel*.

Kohakäändelistel seisundimäärustel – eriti välist olukorda märkivaltel sisekohakäändeis määrustel – ja kohamäärustel puudub terav tähenduspiir. Nt

Ta sattus *ebameeldivasse olukorda*.

Saavas ja olevas käändes seisundimäärusel on ühisjooni predikatiiviga. Niisugune määrus on tihedas seoses aluse või sihitisega, klassifitseerides või identifitseerides nende referenti niisamuti nagu predikatiiv aluse referenti ning ühildudes aluse *resp* sihitisega arvus. Vrd

Ta jäi *üksikuks*. – Ta oli *üksik*. Need loomad osutusid *lõvideks*. – Need loomad olid *lõvid*.

Seisundimäärust on kolme liiki: a) latiiivne määrus väljendab seisundit, millesse minnakse, b) lokatiivne määrus seisundit, milles ollakse ning c) üksikjuhtudel esinev separatiivne määrus seisundit, millest väljutakse.

Nt

a) Ta tõusis *istukile*. b) Ta lamas *kõveras*. c) Ta võttis end *riidest* lahti.

Latiivne seisundimäärus

§ 546 Latiivne seisundimäärus laiendab seotud laiendina põhiliselt siirdumist või siirmist märkivaid verbe ning väljendab tulemseisundit. Teda vormistavad:

1. Adverbid *elevile, harki, irevile, jõlli, jänni, kikki, kimpu, kissi, kohvile, kokku, kortsu, kängu, kõssi, laokile, lokki, longu, marraskile, norgu, nurja, pingule, praokile, purju, ripakile, sassi, turri, valvele, vinti, ärkvele, istukile, kummargile, kükakile, kükki, sirgu, upakile* jt; osal adverbidest langeb latiivne muude kokku lokatiivsega: *lahti, laiali, pahempidi, pooleli, segi, segamini, õieli, vait, täis, istuli, kummuli, kõhuli, kápuli, külili, otseti, pikali, põigüti, põlvili, rinnuli, risti, selili, seliti, siruli, viltu, kõrvu, kõrvuti, lahku, ligistikku, lähestikku, otsakuti, ridamisi, risti, risti-rästi, vaheliti, vastamisi, vastastikku* jne. Nt

Mudilased läksid näärivana nähes *kangesti elevile*. Juku kukkus põlve *marraskile*. Haned tormasid kaagutades *laiali*. Jonnakas jõnglane ehmatas enda *vait*. Keegi lükkas ukse *praokile*. Sanitar pani haige *pikali*. Ära tõmba serva *viltu*! Asusime ämmaga *lähestikku* elama. Väejuht pani käed rinnale *vaheliti*.

2. Nimi- ja omadussõnad a) illatiivis, b) allatiivis, c) translatiivis ning d) koos kaassõnadega *kätte, sisse, alla, küüsi* jt. Nt

a) Oleme omadega *ummikusse* jõudnud. Sa saadad kogu meie suguvõsa *hábisse*. Ta haigestus *grippi*. Ounapuud puhkesid *õide*. Riietuda tuleb *õhtutualetti*. Ladusime puid *riita*. Töötajad asusid *ritta*. b) Ära aja mind *vihale*! Tütar pannakse varsti *mehele*. Ilm läheb *külmale*. c) Ahv arenes *inimeseks*. Koduõu jäi talle *kitsaks*. Klaas purunes *kildudeks*. Võimlemine teeb teid *värskemaks*. d) Ära jäta teist *õnnetuse sisse* maha! Siin võib *nälja kätte* ära surra. Ta sattus *põlu alla*.

Nagu muud latiivsed määrused nii ka latiivne seisundimäärus piiritleb lausega väljendatavat situatsiooni. Alusekohane, s.o aluse referendi seisundit väljendav määrus muudab situatsiooni aspektilt üheselt piiritletuks (a), sihitisekohane seisundimäärus aga muudab piirita situatsiooni piiriga situatsiooniks, luues seega piiritlemisvõimaluse (b). Vrd

a) Haned jooksid kaagutades. (piiritlemata) – Haned jooksid kaagutades *laiali*. (piiritletud) Ahvid arenesid. (piiritlemata) – Ahvid arenesid *inimesteks*. (piiritletud) b) Keegi lükkas ust/*ukse. (piiritlemata) – Keegi lükkas ust/ukse *praokile*. (piiritlemata/piiritletud) Perenaine keetis kartuleid/*kartulid. (piiritlemata) – Perenaine keetis kartuleid/kartulid *pehmeks*. (piiritlemata/piiritletud)

Lokatiivne seisundimäärus

§ 547 Lokatiivne seisundimäärus väljendab seisundit, milles parajasti ollakse, ning ta võib esineda nii a) verbi seotud laiendina, alludes suhtereeglile, kui ka b) vaba laiendina, mille korral pole suhtereegli järgimine nõutav. Vrd

a) Ta lamas *külili*. Hoidsin haiget *kummargil*. b) *Vahkvihas* löi Ants Peeterit näkku. (*Vahkvihas* on Ants, mitte Peeter)

Lokatiivset seisundimäärust vormistavad:

1. Adverbid *elevil*, *harkis*, *irevil*, *jöllis*, *jännis*, *kikkis*, *kimpus*; *istukil*, *kummargil*, *kükakil*, *kükkis*, *koos*, *lahus* jt; osal adverbidest langeb lokatiivne muude kokku latiivsega: *lahti*, *laiali*, *istuli*, *kõrvu* jt. Nt

Mudilased olid näärivana nähes *kangesti elevil*. Elasime ämmaga *lähetikku*. Töö ja puhkus tuleb *lahus* hoida.

2. Nimi- või omadussõnad a) inessiivis, b) harva adessiivis, c) essiivis, d) translatiivis (*olema*-verbi laiendav substantiiv või transitiivverbe *pidama*, *lugema*, *arvama*, *kiitma*, *laitma*, *pilkama*, *sõimama* jt laiendav substantiiv või adjektiiv, mis näitab subjekti- resp objektieseme ajutist, juhuslikku, mitteolemuslikku tunnust), e) komitatiivis ja abessiivis ning f) kaassõnadega *käes*, *sees*, *all*, *küüsis* jt. Nt

a) Oleme omadega *ummikus*. Ta on *gripis*. Õunapuud olid *õites*. Lauljanna esines *õhtuualetis*. Puud seisavad *riidas*. Poisid tulid *ühtlases reas*. Demonstrandid marssisid *sirgetes ridades*. Treener laskis sportlastel minuti *puhkeasendis* lebada. Nad elasid *muretuses ja külluses*. b) Ta oli meiega *ühel arvamisel*. c) See noormees ei tundu *kurjategijana*. Allergia võib avalduda *nohuna*. Ma ei tunne end *süüdlasena*. Ta esitleb end *vaga lambana*. Hästi *kujundatuna ja hooldatuna* pole väiksemad pargid teistest sugugi halvemad. Tee lookles *lõputu paelana* läbi põldude. d) Ta on tehases *öövahiks*. Ega ma *sinuks* pole! Ühiselamutuba oli nende *kodeks*. *Magustoiduks* on puding. Pidasin teda *lurjuseks*. Nii *rumalaks* ei tasu oma vanemaid ka arvata. e) Mari jättis Jüri *pika näoga* tee servale seisma. Patsient lamas *meelemärkuseta* asemel. f) Ära jäta teist *õnnetuse sees* maha. *Vaatluse all* on väitekirja kolmas peatükk.

Mitmeid latiivsetele määrustele vastavaid lokatiivseid muuteid ei kasutata seisundimäärustena, nt «*.. on *häbis*», «*.. on *õitsel*», «*.. on *külmal*» jne. Vastavas seisundis olemise näitamiseks saab kasutada vaid liitaegu: seisundisse sattumisest vaatlushetkele eelneval ajal järeldeb seisundis olemine vaatlushetkel: «.. on *häbisse sattunud*», «.. on *õitsele löönud*» jne.

Separatiivne seisundimäärus

§ 548 Separatiivne seisundimäärus väljendab lähteseisundit ja esineb suhteliselt harva. Teda vormistavad:

1. Adverbid *haagist*, *lukust*, *riidest*, *jännist* jne. Separatiivne muude on vaid vähestel seisundimäärsõnadel ning see esineb tavaliselt koos latiivse osisega.

Nt

Ta võttis ukse *haagist* lahti. Keerasin kohvri *lukust* lahti. Ta võtab end *riidest* lahti. Sa pääsesid *jännist* välja.

Eesti keelele on omane väljendada seisundist väljumist hoopis vastupidisesse seisundisse siirdumisena: *vajus küüru – oli küürus – ajas sirgu; jäi purju – oli purjus – sai kaineks; mõisteti süüdi – oli süüdi – mõisteti õigeks* jne, seega leksikaalselt, latiivse antonüümi abil.

2. Nimi- ja omadussõnad a) elatiivis või b) koos kaassõnadega. Väliskohakäändelistel seisundimäärustel separatiivset muudet ei esine; translatiivi – essiivi (või öeldistäitenominatiivi) sarja lõpetab elatiiv vaid üksikjuhtudel. Nt

a) Kuidas küll *ummikust* pääseda? Helena paranes *keskkõrvapõletikust* väga visalt. *Tudengiseisusest* jõuab alati lahkuda. Poisid pudenesid *ühtlasest reast* vormituks kambaks. Memmed kästi *puhkeasendist* jälle võimlema. Kas tahad tõesti oma töötatud maalt *muretusest ja küllusest* tagasi tulla? b) Päästa teine *õnnetuse seest* ära. Ma tulen *suure nälja käest*. Väitekirja kolmas peatükk sai *vaatluse alt* läbi. (Jüri oli *õpetaja / töötas õpetajana*.) Jüri lasti *õpetajast* lahti.

Translatiivse ja essiivse seisundimääruse ühildumine aluse ja sihitisega

§ 549 **Nimisõnaline** seisundimäärus translatiivis ja essiivis on aluse *resp* sihitisega viiteseoses ning analoogiliselt öeldistäitega ühildub sellega arvus. Seisundimäärus on mitmuses tavaliselt siis, kui alusel *resp* sihitisel on rohkem kui üks referent (a), ainsuses aga tavaliselt siis, kui neid referente on ainult üks (b). Kui nimisõnaline seisundimäärus märgib pigem omadust või seisundit kui omaduse kandjat või seisundis olijat, siis eelistatakse ainsust ka mitmusliku aluse või sihitise korral (c). Ainsusesse võib seisundimäärusena jääda ka kogunimi, kui see hõlmab kõiki aluse või sihitisega tähistatud asju või olendeid (d).

a) Nad sobivad/saadeti mulle *abilisteks*. Nad töötasid minu abilistena.
b) Sa sobid mulle *abiliseks*. Teie (viisakusvormina) sobite mulle *abiliseks*. Ta töötas minu *abilisena*. c) Kümme last jäi *orvuks*. Koolmeistreid peeti *maa soolaks*. d) Mehed läksid *salgana* mööda teed.

Omadussõnaline seisundimäärus translatiivis on ainsuses ka siis, kui alus *resp* sihitis märgib mitut (a). Essiivis omadussõnalise seisundimääruse puhul kasutatakse niisugusel juhul ka mitmust, kuid eelistatav on siingi ainsus (b).

a) Ta silmad muutusid *kurvaks*. Ta värvis seinad *valgeks*. b) Puuvili ja liha saabusid müügile juba *riknenua ~ riknenuina*. Poisid jõudsid koju *läbimärjana ~ läbimärgadena*.

5.11. Põhjusmäärus

§ 550 Põhjusmäärus ehk kausaaladverbiaal väljendab lausega tähistatud situatsiooni põhjust, vastates küsimusele *miks? mispärast? mis põhjusel?* vms.

Teda vormistavad:

1. Substantiivid a) elatiivis, b) illatiivis, c) adessiivis, d) komitatiivis, e) abessiivis ning f) koos kaassõnadega *pärast, tõttu, peale, kätte, läbi, eest; tänu* (positiivseks hinnatava põhjuse korral) või kaassõnadega süntaktiliselt ekvivalentsete adessiivsete või essiivsete nimisõnavormidega *tagajärjel, mõjul, tulemusel, tulemusena*. Nt

a) Olime *jahmatusest* oimetud. b) Ta suri *tiisikusse*. c) *Unepuudusel* hakkasin öösiti tõenäosusteooriat lugema. Peeter puudus koolist *kodustel põhjustel / sel põhjusel*, et ta jalg oli haige. Huvitav, *mis põhjusel* ta puudus koolist. d) *Maa parandamisega* suurenes söödabaas. Teda võib *põhjusega* lurjuseks pidada. e) Ta puudus koolist (*ilma*) *vabandava põhjuse*ta. f) Juba *iseenda pärast* pean oma valitud teel läbi lööma. Ta suri *kurvasuse tõttu*. *Kohvilõhna peale* ilmus seina tagant sõber kohale. Koer suri *nälja kätte*. *Lohakuse ja lolluse läbi* kaotasime tuhandeid rublasid. Pree-miat makstakse *hea töö eest*. *Tänu Pheidiasse geenius*ele muutus Ateena Kreeka kauneimaks linnaks. (**Tänu rikkis telefonile* jäi arstiabi hiljaks.) Ta puudus koolist *haiguse tagajärjel*. *Väetamise tulemusel ~ tulemusena* kasvas viljasaak. Noored tahtvat moega kaasas käia *Lääne mõjul*.

2. Proadverbid *miks, mispärast, mistõttu, misläbi; sellepärast ~ seepärast, seetõttu, seeläbi et*-põhjuslause korrelaadina pealauses. Nt

Miks sa söda tegid? Ma ei tea, *mispärast* see nii pahasti välja kukkus. Suur osa teest oli läbi seilatud, *mistõttu* üllatusi polnud karta. Paigaldatakse uusi aparate, *misläbi* paraneb ravi kvaliteet. Nad ostsid niisuguse raadio *sellepärast*, et see oli odavam. Ta ei lahkunud üksnes *seetõttu*, et kartis üksindust. Me kõik saime *seeläbi* kannatada, et Mihkel meid pettis.

Emotsioonipredikaate *muret tundma, rõõmu tundma, rõõmustama, kurvastama, uhke olema* jt laiendavaid määrusi, mida võib käsitada samahästi nii emotsiooni objekti kui ka selle põhjust väljendavaina ja mille vorm sõltub predikaadi tähendusest, peetakse sõltuvusmäärusteks. Nt

Emal tundis *laste pärast* muret. Tunne ometi *elust ~ elu üle* rõõmu. Ära ole oma *nõmeduse peale ~ nõmeduse üle* nii uhke!

5.12. Tingimusmäärus

§ 551 Tingimusmäärus ehk konditsionaaladverbiaal väljendab lausega tähistatud situatsiooni esinemise tingimust, vastates küsimustele *mis tingimusel? mis puhul? millisel juhul?* vms. Teda vormistavad:

1. Substantiivid a) adessiivis, b) komitatiivis, c) koos kaassõnadega *puhul, korral*. Nt

a) Alaealised saavad abielluda *täitevkomitee loal*. *Dokumentide olemasolul* anname asja komisjonile üle. *Millistel tingimustel* saaks sõja lõpetada? *Millistel juhtudel* läheb mäng viiki? *Vastasel korral* võtame abinõud tar-

vitusele. Ta tuleb ainult *sel tingimusel*, et talle makstakse. b) *Külma ilmaga* pane ahju sületäis puid. *Suure näljaga* süüakse kõike, mis liigub ja kasvab. *Hädaga* kõlbab seegi. c) *Väikeste kõrvalhüpete puhul* tuleb valida mõni kaugemal elav daam. *Vastase sõgeda hangekaelsuse korral* on targem natuke järele anda.

2. Verbi infiniitvormid. Nt

Mind aidates saad sa rikkalikult tasutud. *Supp söömata*, ei tasu ka magustoitu oodata. *Öömütsike tagasi visatud*, tuli härral läbi külma mõisa-
hoone oma magamistuppa naasta.

3. Proadverb *millal* küsilause, *siis* korreelaadina tingimuslause pealause. Nt

Millal satub üleliiduline seadus vastuollu liiduvabariiklikuga? Isegi *siis*, kui võtta auto, ei jõuaks me õigeks ajaks.

Tingimusmäärusel puudub terav piir a) põhjus-, b) aja-, c) koha- ja d) seisundimäärusega. Vrd

a) *Ujumisega* karastub keha. b) Magustoitu saab *pärast supitaldriku tühjendamist*. c) *Hüinas* (= kui sa oleksid Hüinas) peetaks sind meesiluduseks. d) *Hädas* (= kui sa oled hädas) tule küsi minult abi.

5.13. Mõõndusmäärus

§ 552 Mõõndusmäärus ehk kontsessiivadverbiaal osutab takistavatele tingimustele, mille olemasolule vaatamata lausega väljendatud situatsioon leiab aset, ning vastab harilikult küsimustele *millele vaatamata? millest olenemata?*

Teda vormistavad:

1. *mata*-tarindid ja neist kujunenud kaassõnafraasid. Nt

Parlamendi otsusele vaatamata ei taganenud kuningas oma nõudmistest. *Raskustest hoolimata* lõpetasime töö enne tähtaega. Me jätkame oma tööd *olenemata/sõltumata sellest*, kas ta meid aitab või mitte.

2. a) Partiklid *ka*, *isegi*, *-gi/-ki*, mis tingimusmäärusele lisandudes muudavad viimase mõõndusmääruseks, b) mõõnduslause korreelaadid *sellegipoolest*, *sellegipärast*. Nt

a) *Ka/isegi halva ilmaga* tulevad kõik välja. *Nääridegi puhul* sobivat lilli kinkida. b) Olgugi juba aastates inimene, *sellegipoolest* tahab ta noortega kõiges kaasa lüüa.

3. Kinnisväljendid *vastu (kellegi) ootust*, *kõige parema tahtmise juures*, *tahes-tahtmata* jms. Nt

Vastu meie kõigi ootusi tehti välismaasõidu paberid kolme päevaga korda. *Ka kõige parema tahtmise juures* ei saa ma sind aidata. *Tahes-tahtmata* pidin endist joont jätkama.

5.14. Otstarbemäärus

§ 553 Otstarbemäärus ehk finaalarverbiaal väljendab lausega tähistatud situatsiooni otstarvet, vastates küsimustele *milleks? misjaoks?*

Teda vormistavad:

1. Substantiivid a) translatiivis, b) koos kaassõnadega *jaoks, tarvis, nimel* või nendega süntaktiliselt ekvivalentsete nimisõnavormidega *eesmärgil, eesmärgiga, otstarbel, sihiga, mõttega* jt. Nt

a) See raha oli ette nähtud *koolimaja ehitamiseks. Inimkonna kaitseks* me suurt ette võtta ei suuda. See on liiga ilus *selleks*, et olla tösi. b) Saal tundus *selle võimsa kuju jaoks* liiga väike. See lurjus röövis mu sõbrannalt *oma egoistliku õnne nimel* tema särava maailma. *Mis mõttega* säilitada olemasolevat haljastust?

2. *maks*-vorm. Nt

Pääsemaks kitsikusest oli ta kõigeks valmis.

3. *da*-infinitiiv. Nt

Ta võttis endale lapse *kasvatada*. Supp ei kõlvanud *süüa*.

4. Proadverbid *milleks, misjaoks, mistarvis*. Nt

Milleks lapsele koduhoov? *Misjaoks* eksisteerib muinsuskaitse?

Finaalne tähendus on ka kohamääruslikul *ma-* ja *mas*-vormil. Nt

Isa sõitis Tartusse *eksamit vastu võtma*. See noormees oleks paras *sütt kühveldama*. Pühapäeval käidi metsas *marju korjamas*.

Otstarbemäärus esineb nii predikaadi vaba kui ka seotud laiendina. Intransitiivverbide *olema, jääma, minema* jne ja transitiiverbide *saa-ma, andma, jätma, viitma, viima, tooma, ajama, saatma, pakkuma* jne seotud otstarbelaiend on *da*-infinitiiuitarind. Nt

Mulle jäi *kontrollida* plaani täitmine. Naine võttis endale lapse *kasvata-da*. Tehnikaringile pakuti vanu aparate *ennistada*.

Predikaatide puhul, mis iseloomustavad millegi piisavust või sobivust mingiks otstarbeks, nagu *sobima, kõlbama, passima, sündima* jne, *kohane/paras/paslik/sobiv.. + olema, liiga/küllalt/piisavalt..* (+ adjektiiv) + *olema* jms, esinevad seotud laiendina otstarbemääruse kõik kirjeldatud vormid. Nt

Ennast läbi pressida ~ *enda läbipressimiseks* puudub mul jultumus. Koigest söödud kampsun ei kõlvanud enam *kanda* ~ *kandmiseks*. Selline supp ei kõlba kellelegi *süüa*.

KIRJANDUST MÄÄRUSE KOHTA

Erelt, M. Eesti lauseliikmeid (grammatika marginaale). Tallinn, 1989. (Preprint KKI-61).

Klaas, B. Indirektne objekt // Keel ja Kirjandus. 1988. Nr. 1. Lk. 1–8.

Kont, K. Translatiivist läänemeresoome keeltes ja mordva ning lapi keeles // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1955. I : 1955. Lk. 163–170.

Kross, K. Instruktiiv võimalikkus nüüdiseesti keeles // Keel ja Kirjandus. 1983. Nr. 5. Lk. 241–247.

- Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A.** Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.
- Põlma, V.** Eiratud tarindeid // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1976. 21 : 1975. Lk. 81–84.
- Rannut, L.** Ajamäärus eesti keeles : Diss. Tallinn, 1961. Käsikiri.
- Rannut, L.** Ajamäärus eesti keeles (täendusfunktsioonid) // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1960. VI : 1960. Lk. 71–112.
- Rannut, L.** Objektisarnane ajamäärus eesti keeles // Keel ja Kirjandus. 1958. Nr. 10. Lk. 604–609.
- Rannut, L.** Sees- ja alalütlev ajamääruse käänatena // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1959. V : 1959. Lk. 55–77.
- Tauli, V.** Eesti grammatika. Uppsala, 1980. II : Lauseõpetus.
- Tiits, M.** Seisundiadverbidest // Keel ja Kirjandus. 1982. Nr. 1. Lk. 17–21.
- Uuspõld, E.** Agendi väljendamisest *des*-konstruktsiooniga lausetes // Keel ja struktuur. Tartu, 1972. 7. Lk. 108–118.

MITTELAUSELIHKMELISED LAUSEELEMENDID

§ 554 Peale nende elementide, mis kuuluvad lauseliikmestruktuuri, on lauses sõnu ja sõnaühendeid, mis jäävad sellest struktuurist välja, s.t ei laienda ühtegi teist lauseliiget. Mittelauseliikmelised lauseelemendid ei tähista situatsiooni osiseid, vaid on situatsiooniga mõnda muud laadi sisulises seoses. Nad opereerivad kas situatsiooni kui tervikuga või selle mingi fokuseeritud osaga, situatsiooni nt modaliseerides või ümbritseva tekstiga seostades. Mittelauseliikmelised lauseelemendid on ÜLDLAIEND ja SIDEND (v.a lauseliikmetena toimivad alistussidendid). Üldlaiend võib esineda ka ümbritseva lausega seostamata lausena – KIILLAUSENA ehk KIILUNA. Kiillauselise üldlaiendi standardiseerunud erijuhuna eristub ÜTE.

Märkus. Termin 'üldlaiend' ei ole kõige õnnestunud, sest alistusseose puudumise tõttu ei ole päris täpne rääkida laiendist. Parema termini puudumisel järgime lihtsalt traditsiooni.

1.ÜLDLAIEND

§ 555 Üldlaiend on lauseelement, mis modifitseerib kogu situatsiooni tähendust. Tal ei ole situatsiooni komponendi tähendust ja seetõttu ei saa tema kohta lauses ka küsimust esitada. Leksikaaltähendus üldlaiendil kas a) puudub üldse või b) kuulub situatsiooni suhtes metatekstilisele tasandile. Nt

a) *Kas siin vingu on? Ma ju ei näe kedagi.* b) *Minu arvates on mesipuu hiir. Esiteks pole lapse tervis korras ja teiseks on emagi veel üsna nõrk. Kahtlemata jäi ta sinna ööbima.* (Vrd viisimäärusega lauset: *Ta jäi kahtlemata ja kõhklemata sinna ööbima.*)

Üldlaienditena toimivad partiklid, harvemini ka muudesse sõnaliikidesse kuuluvad sõnad ja nende ühendid. Lausena vormistuv üldlaiend on kiillause. Üldlaiendid jagunevad LAUSE- ja FRAASILAIENDITEKS. Lauselaiendi mõjualaks on lause tervikuna ning ta paikneb enamasti lause alguses või kuulub vormiliselt öeldise juurde. Nt

Küllap tuleb tänavu varane kevad. Aken ei paista enam läbi.

Fraasilaiendi mõjualaks on mingi fraas lauses ning ta asub tavaliselt vahetult selle fraasi ees, harvem järel. Nt

Ma usun ainult teda. Natuke võimlemist on teile pigem kasuks. Oli see vast sõit! Propagandat ei tohi hetkekski unarusse jätta. Võta mind kaasa!

Lahusasendi korral on fraasilaiendi mõjuala äratuntav rõhuasetuse järgi («Võib-olla ootab ta JÄRGMIST rongi»). Fraasilaiend toimib oma mõjualale kui terviklause osale, mõjutades seeläbi ka lause kogutähendust. Nt partiklid *ainult* ja *ka* lausetes «Selles koolis õpivad *ainult* kopsuhaiged lapsed» ja «Selles koolis õpivad *ka* kopsuhaiged lapsed» ei piiritle lihtsalt fraasi *kopsuhaiged lapsed* sisu, vaid sellest lähtuvalt kogu situatsiooni. Partikli *ainult* korral on lausega esitatav väide tõene siis,

kui õppijaiks on kopsuhaiged lapsed ja ei keegi muu, partikli *ka* puhul aga siis, kui õppijaiks on peale kopsuhaigete ka mitte-kopsuhaiged lapsed. Partikli puudumisel ei järeldu lausest, kas sama väide kehtib ka mittekopsuhaigete laste puhul või ei.

Vastavalt funktsioonile situatsiooni suhtes jagunevad üldlaiendid (nii lause- kui ka fraasilaiendid) viide põhirühma. Seejuures võib üks üldlaiend täita lauses korraga mitut funktsiooni; ka on paljudel partiklitel (nt *-ki*, *ometi*) mitmeid eri kasutusviise.

- § 556 1. **Grammatilised üldlaiendid** võtavad osa oma mõjualale kindla grammatilise tähenduse andmisest: eitav partikkel *ega* muudab lause eitavaks, *mitte* märgib eituse mõjuala, partiklid *kas*, *või*, *eks*, *ega*, *ah* on tunnuslikud mitut laadi üldküsilausetele, *küll*, *kus* hüüdlausele, *vast*, *aga*, *alles* märgivad hüüdlause häätuuma, partiklid *et*, *kui* on soovlause tunnuseks, finiitverbi juures olev *-gi/-ki* või *ka* annab kõrvallausele mõõnva sisu, küsilauses viitavad samad partiklid aga eelisvastusele jne. Nt

Tema suur armastus oli kõigile näha, kui väga ta *ka* oma tundeid varjata püüdis. Aga härra, *mitte* tervetele ei ole arsti tarvis. *Või* kõik need on sulle paha teinud? *Kas* ta isegi mäletab? *Küll* on *alles* palav! *Kus* tuli *vast* sääski! *Kui* veel pääseks!

- § 557 2. **Modaallaiendid**, nagu *võib-olla*, *ehk*, *tõenäoliselt*, *vist*, *nähtavasti*, *tõesti*, *eks*, *küll*, *ega*, *vaevalt*, *õnneks*, *kahjuks*, *paraku*, ka tarindid *meie kõigi rõõmuks*, *sinu õnneks* jne, on olulisemaid vahendeid lausele nominatiivmodaalse tähenduse andmisel. Nt

Äkki on *tõesti* midagi lahti. *Küll* ma saan ise hakkama. Asi peaks *nagu* selge olema. *Niikuinii* läheb kõik halvasti. Midagi halli seal *igatahes* oli. *Meie õnneks* jäi rong mõne minuti hiljaks.

- § 558 3. **Teatestruktuurilaiendite** abil viidatakse sellele, et lausega tähistatu on kas teadaolev (nt *ju*, *eks*), teadaolevast järelduv (nt *siis*) või sellest lähtudes ootuspärane (nt *ikka*; *-gi/-ki* finiitverbile liitunud). Teatestruktuuriliste fraasilaiendite mõjuala on kommunikatiivses fookuses. Nt

Sina oled *ju* imelaps. Sul on *siis* küll raske elu. Andke *ikka* allkiri ka! SEDA ma teada tahtsingi. *Just* NII pidigi juhtuma.

Kommunikatiivse fookusena tõstetakse esile muidki funktsioone täitvate fraasilaiendite, eriti konnektiivlaiendite mõjuala. Seega toimivad need ühtlasi teatestruktuurilaienditena. Nt

Just SIND ma ootasingi. Tellisin *hoopis* KASUKA. *Ka* SEALIHA võib lahjem olla.

- § 559 4. **Konnektiivlaiendid** konkretiseerivad eksplitsiitselt või implitsiitselt esitatud rinnastusseost.

Markeerimata ühendavat rinnastust väljendavate konnektiividena toimivad partiklid *ka*, *-gi/-ki* (kui see ei liitu finiitverbile, kus tal on kinnitav tähendus), *isegi*, *koguni*, *eriti*, *iseäranis*, *muuseas*, *muide*, *li-*

saks, veel, näiteks, ühtlasi, samuti, pealegi, kõigepealt, ennekõike, esiteks, teiseks, kolmandaks, ..., lõpuks, lõppude lõpuks, viimaks jne. Need ühendavad oma mõjualaga märgitud objekti, nähtuse vms teiste sama klassi objektide või nähtustega, osutades seejuures, et see objekt on viimaste suhtes esile tõstetud. Nt

Kokk peab nagunii kogu aeg rakkos olema – ja nüüd streigi ajal ei anta *ka* rahu. Väikevendki võeti külasse kaasa. Arvuti on *ennekõike* töövahend, *lisaks* natuke *ka* mänguriist. *Näiteks* oli vanaemal eiline päev ununenud, kuid seminari lõpupidu selgelt meeles. *Pealegi* ei ole mul aega. Talve jooksul oli rahanatuke kokku kuivanud, nüüd võttis *veel* isa haigus oma osa.

Vastandavate konnektiividena toimivad partiklid *hoopis, hoopiski, hoopistükis, pigem, seevastu, ainult, üksnes, vaid, just, nimelt, küll, ikka, enam* jne. Nende kasutamisest järeldub, et muud analoogilised objektid peale mõjuala objekti ei ole seotud antud situatsiooniga. *Hoopis, hoopistükis, pigem, seevastu, ju* korrigeerivad sellega ühtlasi mingit etteantud või mõeldavat seisukohta või teksti. Nt

See oli *vaid* uni. Ootad õunapuult õunu – okste külge kasvavad *hoopis* karamellkompvekid. Briketti tassida on *ikka* meeste töö. Mul on *üksnes* rahu vaja.

Möönev-vastandavad konnektiivid on *siiski, ometi, ikkagi, ikka, sellegipoolest, sellele vaatamata, sellest hoolimata* jne. Nt

Ta töötas püüdlikult, kuid *ometi* ei suutnud plaani täita. Tüdruk värvis end, aga nägi *ikkagi* nooruke välja.

Seletavate konnektiividena toimivad *s.o, s.t, nimelt (a), järeldavatena seega, järelikult, niisiis, siis (b), eraldav-järeldavana muidu*. Nt

a) Üks sõber, *nimelt* sina, olevat seda kõike rääkinud. Homme, *s.o* reedel, on esietendus. b) Kureparved kogunevad, võime *seega* end sügisele häälestada. Teie ei tea *niisiis* midagi. c) Tule kohe, *muidu* lähen ära.

Partiklid *vähemalt, kas või, igatahes* on ühendavuse ja vastandavuse suhtes neutraalsed. Väites, et miski on *vähemalt / kas või / igatahes* nii, ei eitata ega jaatata teisiti olemise võimalikkust. Nt

Vähemalt selili oskan ma ujuda. Saaks *kas või* «Kodu» kohvigi. *Igatahes* esimene päev läks õnnelikult.

Partiklite *juba, alles* ja *veel* üks tähendusvariante võimaldab neid kasutada kõrvutusteks ajaskaalal, kui nad laiendavad ajamäärust, öeldist või lauset tervikuna. *Juba* väljendab, et sündmusaeg on *nimelt* see ja mitte hilisem, kuigi hilisem oleks mingis suhtes ootuspärane; *alles* väljendab, et sündmusaeg on *nimelt* see ja mitte varasem, kuigi võiks varasemat eeldada; *veel* väljendab, et sündmus kestab edasi, kuigi võiks olla lõppenud. Nt

Uus esimees on *juba* kohal. Lennuk jõudis *alles* südaööks kohale. Sa *veel* mõtled sellele?

§ 560 5. Intensiivistavad üldlaiendid tugevdavad kommunikatiivset modaalsust (*no, ometi, õige, nüüd, aga*), väite jaatamist või eitamist (*küll, muidugi, jah, just, mitte, vaat, näe*) jm kogu lausele toimivaid tähendusi. Nt

No tule nüüd ometi! Kui õige puhkaks natuke? Puhkame jah! Vaat nii on hästi. Seda ma mitte ei taha. Tule aga siia!

2. KIIL

§ 561 Kiil(lause) ehk PARENTEES on lause, mis on paigutatud teise lause sisse sellega grammatiliselt seostamata. Nii hõlmav lause kui ka kiil võib kuuluda mis tahes kommunikatiivsesse tüüpi ja olla nii a) täis-, b) lünk- kui ka c) vaeglause. Kiildumine hõlmavasse lausesse võib toimuda mis tahes sisuliselt sobivas kohas. Nt

a) Arutati paljulapseliste perekondade toetamist (*riiklik, 1944. aastast kehtiv toetus on neli rubla kuus*). b) Mittetöiste tulude seadlus tõstis trahvisummat kaks korda (*varasema 100 rubla asemel nüüd kuni 200 rublani*). Mari (*miks just tema?*) olevat kõiges süüdi. c) Ketrusvabriku operaator V. Ivanova (*pildil paremal*) valmistab heiet, mis läheb kammimismasinasse. *Ausõna, ma hakkani nüüd õppima. Mis siis ikka, näita oma ülesannet. Siin – sa pane hästi tähele – mängleb mõrtsuka huultel reetlik muie.*

Kiildumisega ei kaasne grammatilisi muutusi ei kiillauses ega teda hõlmavas lauses (sidendeid, korrelaate, sõnajärje muutusi jm), kumbki säilitab oma sõltumatuse ja terviklikkuse. Seega võib kiillause välja jätta, ilma et hõlmava lause vormiline või sisuline terviklikkus kannataks. Kiillause seos hõlmava lausega on üksnes sisuline, seda vahendavad leksikaaltähendused ja lausete kogutähendused. Seetõttu on kiildumisel ka märksa suuremad võimalused lausete sisuliseks seostamiseks kui alistusel ja rinnastusel. Alistusseose puudumisest johtub, et kiil ei toimi hõlmava lause suhtes lauseliikmena. Rinnastusseose puudumine seisneb selles, et kiillause ei pea ei süntaktiliselt ega semantiliselt olema hõlmava lausega samaväärne, et lausetevaheline sisuseos ei ole piiritletud kopulatiivsusega ja disjunktiivsusega, mida saaks väljendada rinnastussidendite abil, ja et kiillause paigutub teise lause sisse, rinnastatud laused aga paigutuvad järjestikku.

Kiilu intoneeritakse nagu omaette lauset. Kirjas märgib seda paigutamise vahemärkide (komade, sulgude, mõttekriipsude) vahele. Lauseiline intonatsioon ja vastav vahemärgistus on aga mis tahes tekstiosa, sealhulgas ka grammatiliselt seotud lauseosa esiletõstmise (või tagaplaanile jätmise) vahendeid (vrd «Käisin (paaril korral) nende poolt läbi» – lausest on eraldatud määrus), mistõttu kiilu peamiseks eristajaks mittekiilust on ikkagi grammatilise seose puudumine. Neil juhtudel, kus grammatilise seose olemasolu või puudumist pole võimalik üheselt määrata, jääb ebamääraseks ka vaatlusaluse tekstiosa staatus.

Vrd

Hermafrodiitide (*mõlemasooliste organismide*) hulka kuuluvad näiteks kaanid ja teod. (lisand) Hermafrodiitide (*mõlemasoolised organismid*) hulka kuuluvad näiteks kaanid ja teod. (kiil) Hermafrodiidid (*mõlemasoolised organismid*) on näiteks kaanid ja teod. (kas lisand või kiil)

Kiil täidab hõlmava lause suhtes põhiliselt kahte laadi sisufunktsiooni: 1) väljendab kõneleja suhtumist või kommunikatiivseid taotlusi, 2) lisab sisulisi kommentaare. Peale selle võib kiil, eriti kõnekeeles, toimida sisuta täitelemendina (*noh, kuule, tead, näe, kurat*).

§ 562 **Suhtumist või kommunikatiivseid taotlusi väljendav kiil on analoogiline eespool käsitletud üldlaienditega ning tal on palju kinnisstruktuure ja -sõnastusi. Kiil võib sisuliselt seostuda kas kogu lausega või mingi fraasiga selles, paigutudes tavaliselt lause või vastava lauseosa a) algus- või b) lõpp-piirile või siis c) teema-reema piirile.**

a) *Vabandage*, praegu on minu järjekord. Tema silmad olid – *usu või ära usu* – oranžid. b) See tasu ei vääri vaeva, *eks ole?* Trooni alumised küljed kaunistas Pheidiasse abiline (*osa autoreid kinnitab, et vend*) Panaios. A. Kapsta töödest meeldivad lihtsa ornamendiga vaasid (*anumad?*). c) See pettus, *ma loodan*, jääb viimaseks.

Suhtumist ja kommunikatiivseid taotlusi väljendavad kiilud jagunevad järgmistesse põhirühmadesse.

1. Tõenäosushinnangut väljendavad kiilud. Need on enamasti kinnissõnastusega vaeglaused, nagu *ausõna, tõesõna, tõsi, tõsi küll, tõsi mis tõsi, tõsijutt, kas tõesti, jah, ei, uskumatu, teadagi, mõistagi, seda küll, vaevalt küll, mine tea, mine võta kinni, vale puha, ei või olla, samuti tunnetuspredikaatidega elliptilised ja täislaused, nagu usu mind, usu või ära usu, see on tõsi, seda ma ei usu, ma tean, ei tea, ma usun jne. Nt*

Sulle, *jah*, just sulle sobib nii kõvakübar kui jalutuskepp. Tüdrukud punastasid, *no muidugi*, nemad ootasid peeni kombeid. Pane kaks kella helisema, muidu, *mine tea*, magad veel sisse. Korraga – *see hõik on sulatõsi* – olnud sein püsti ees, ei saa üle ega ümber. *Uskumatu*, ma olen vaba. See naisterahvas, *ma tean*, võib sulle suuri pahandusi tuua.

2. Väärtushinnangut väljendavad kiilud. Need on tüüpiliselt hüüdlauseid (vaeghüüdlausest kiilu nimetatakse HÜÜNDIKS) või öeldistaidet sisaldavad väitvad vaeglaused, nagu *imelik, kuulmatu, kurb küll, suurepärane, veel hullem*. Nt

Imelik, kassi pole terve nädal näha olnud. *Küll on lugu*, niit jälle otsas! Siis kadus vool – *see õnnetus ka veel!* – ja töö lõpetamine tuli homseks jätta.

3. Kommunikatiivmodaalset tähendust väljendavad kiilud. Need on *palun, säh, vabandage, ausõna, aitäh, tänan, tõesõna* jt ja küsijätkud *ah, mis, kas pole, eks ole* jt. Nt

Mind, *vabandage*, pole siin olnudki. Jää siia, *palun. Ausõna*, ma ei hiline. See on tugev töö, *kas pole?* Tema, *eks ole*, on sobiv kandidaat.

4. Suhtlussituatsioonile osutavad kiilud. Need väljendavad kas kõnelemist ennast (*rõhutan, ütleme, kordan, peab ütleva*), kommentee-

rivad keelendi sisu või vormi (*loe: ..., õige on: ..., p.o: ..., ühesõnaga, teiste sõnadega, lühidalt, täpsemalt, kokkuvõtteks, räägitakse, seda võiski arvata*) või kutsuvad vestluspartnerit suhtlusele (adressaati ennast nimetav ÜTE ning kõnetlusfraasid *kuule, mõtle, mõtle ometi, näe, vaata, saa aru, mäletad, tead, mõistate?* jne). Nt

Kordan, seda tuleb teha võimalikult kiiresti. Vasikatantsud (nüi tähendas üks mööduv papi) ei tahtnud lõppeda. Transkriptsioon (< ladina k. trans 'üle' + scribere 'kirjutama') on kõne võimalikult täpse üleskirjutamise viis. Öö. (J. Smuul.) «Sina,» ta hääl on väga närviline, «sina pead meie sugu-võsa muusikuks saama.» Joosep, kas sa söönud oled? Vaadake, need emade kätte antud tõendid on ju sisuliselt antud lastele.

5. Eelmistele on lähedased tekstiseoseid väljendavad kiilud. Tüüpilised selle rühma kiilud on näiteks tähendab, mis siis ikka, nõus, ah soo, või nii, vastupidi, ümberpöörduvalt, peasi, pane tähele, muuseas, muide. Ka paljud modaalhinnangukiilud kannavad seost eelneva tekstiga, kummutades või kinnitades eelöeldut. Nt

Tema, vastupidi, tahab kodus istuda. Ühesõnaga, see lugu ei meeldinud mulle enam üldse. Hästi, ma täidan su kolm soovi.

- § 563 Hõlmava lause või selle osade kohta sisulisi kommentaare lisavaid kiile moodustatakse tekstis vastavalt vajadusele mingil kohal informatsiooni lisada. Sisu täiendavad kiilud paiknevad tavaliselt kommenteeritava fraasi või lause järel. Idiomaatilisi kiile on vähem (nt vaeglaused *kaasa arvatud ..., välja arvatud ...*). Kiiluga lausete kogu sisuline ja vormiline mitmekesisus avaldub just sisu täiendavate kiilude korral. Nt

*Need võistlused on vaeguritele (kaasa arvatud pimedad). Mu käsi tõusis iseenesest (midagi niisugust pole mulle iial juhtunud, iial enne ega pärast) ja ma virutasin Joosepile vastu kõrvu ... (J. Kross). Väljalend Orlyst viibib (miks? streik või?) juba teist tundi. A. H. Willigerode (1816 – 1893) oli baltisaksa-estegi kiriku- ja seltskonnategelane. Kivide värvus kõigub aktiivse puhta tooni (malahhiit) ja tagasihoidliku pooltooni (oonüks) vahel. Rõdul võib kasvatada näiteks viirpelagooniat (*Pelargonium zonale*). Püsiharjutuses pälvis 698,7 silmaga (595 + 103,7) esikoha G. Petikjan. Peab mainima Poola kõrget inflatsioonitaset (1987. aastal 27%). Oma «Žiguli» juhtimisega ei tulnud toime A. Bakunin (*Pallasti 7 3*). Uus, Peetri katlamaja (*asub Peetri pargi lähedal*) läheb käiku III kvartalis.*

Kiillause kirjavahemärgistus

- § 564 Kiillause raamitakse komade, mõttekriipsude või sulgude vahele. KOMAD eraldavad kiillause hõlmavast lausest nõrgemalt kui sulud või mõttekriipsud, neid kasutatakse eelkõige standardsete, mingit situatsiooniülest tähendust lisavate kiilude korral. Nt

Teie, tähendab, olete ka luuletaja? See on õilis ala, kas pole?

Mõttekriipsud ja sulud eraldavad kahte lauset tugevamalt, neid kasutatakse eelkõige sisuliste kommentaaride korral. SULUD on omased neutraalsele väljendusviisile ja paigutavad nende vahel oleva teksti

muu teksti suhtes tagaplaanile. Seetõttu kasutatakse sulge ka näiteks lause sisuga seostumatute metatekstiliste kommentaaride, nagu hääl-
dusjuhised, viited jne, eraldamiseks. Nt

Ärevust tekitavad A. Tsipko artiklis («*Nauka i Žizn*», 1988, nr. 12) kirjel-
datud avantürismitendentsid.

MÕTTEKRIIPSUD tõstavad nendega raamitud teksti sama oluliseks kui
ümbritsev tekst. Nt

Ta viis mu kõrgele kaldale – *siin ahervaremes suikus ta lapsepõlv* – ja
ma vaatasin läbi lapsesilmade maa ja mere peale.

Kui mõttekriipsud raamivad kiilu, mis tavaliselt eraldatakse koma-
dega, on kiil seeläbi esiletõstetum. Nt

Teadagi – raha oli taskus tagasi.

Mõttekriipse või sulge tuleb kasutada ka kõigil neil juhtudel, kui
kiillause lõpeb küsi- või hüüumärgiga. Nt

Meid kutsuti ostma paadist värsket kala – *miks mitte kord elus proovida?*
– ja siinsamas pakuti ka rohkesti kalavürtse.

Kirjapildi selguse huvides pole soovitatav kiilu ümber ja sees ühesu-
guseid märke kasutada. Kui kiillause sees on komasid, mõttekriipse
või sulge, siis eraldatakse kiil muust lausest vastavalt neist erinevate
märkidega. Üldreeglina on nõrgemad märgid seespool, tugevamad väl-
jaspool. Nt

Kõnnin ümber haudade – *Riina, Madis (Riina vend), Kõrgemäe vanad* –,
tuletades meelde nii kaunina näivat minevikku. Kirjaoskajad (*loevad, kir-
jutavad*) tuleb saata rahvast õpetama.

3. ÜTE

§ 565 Üte on teise lausesse kiildunud üttelause (vt § 659), s.o nimetavalise
nimisõna(fraasi)na vormistuv vaegkiillause, mis täidab apellatiivset
(kontakti sõlmimise ja hoidmise) funktsiooni, nimetades adressaati,
kellele kiilu hõlmav lause on määratud. Nt

*Poiss, jäta kanad rahule! Kas sul, Kivikosk, naine ka on? Teie olete nende
küsimustega ju tegelnud, seltsimehed. Lapsed, me hakkame nüüd laulma.*

Kui lauses on adressaati märkiv 2. isiku pronoomen või adressaati
hõlmav mitmuse 1. isiku pronoomen, siis on üte sellega viiteseoses (*sul*
– *Kivikosk, teie* – *seltsimehed, me* – (sealhulgas) *lapsed*).

Seega läheb ütet vaja situatsioonis, kus potentsiaalseid adresaate on
mitu, sest pronoomen üksinda võib tähistada keda tahes. Nt

Sinul, *Ants*, tuleb jahile minna, teil aga, *tüdrukud*, laager sisse seada.

Ütte kasutamine ei piirdu ainult apellatiivse funktsiooni täitmisega.
Sageli avaldub üttes ka kõneleja suhtumine kõnetatavasse isikusse.
Ütte valik sõltub paljus kõneetiketist.

Ütet vormistab nimisõnafraas. See tähistab harilikult a) inimest,
harvemini b) loomi või eluta objekte.

Nt

a) Palun astu edasi, *oodatud hüalaline / Jüri / vanaisa*. Oodake, *doktor Tamm / proua Kask / seltsimees Kuusk*. b) Kõtt, *kass!* Oled mulle kallis, *hodu paik*.

Identifitseeriva rolli tõttu on üte definiitse referentsiga. Tema peasõna peab kuuluma identifitseerivate sõnade hulka.

Pronoomeneist esineb ütte peasõnana 2. isiku asesõna. Laiendamata kujul näitab selline üte tavaliselt üleolevat või halvustavat suhtumist.

Nt

Kuulge, *teie*, mind ei huvita, kes te olete. Hei, *sina*, tule siia!

Sagedamini on asesõnaline üte laiendite abil kvalifitseeritud. Nt

Tule siia, *sina võruhael / sina üleannetu / sina kadunud poeg / sina, kes sa mu elu päätsid! Igaiüks, kel kodu armas* – relvile!

Nimi on ütte kõige tavalisem peasõna. Isikunime puhul kuulub tarindisse kas ees- või perekonnanimi või mõlemad korraga; nime võib laiendada kõnetlussõna, tiitel, sugulusastme nimetus vm. Nt

Jüri / Jürikene / Jüri Mesikäpp / vennas Jüri / seltsimees Mesikäpp / doktor Mesikäpp, palun telefonile! Oled meie rõõm ja mure, *Eestimaa!*

Nimelise peasõnaga ütte vormistus sõltub kõneetiketist. Üldiselt nimetatakse eesnimedipi sotsiaalselt distantsilt lähemaid, perekonnanimedipi kaugemaid isikuid. Laiendamata nimi, eriti eesnimi viitab väiksemale distantsile. Nt

Jüri, tulge siia! *Mesikäpp*, tulge siia!

Olulist distantsi ja ka viisakust väljendab perenime kasutamine koos lisandiga: a) eesnimega või b) mittenimega: kõnetlussõnaga või sellena toimiva ametit, auastet, teaduskraadi, sugulusvahekorda vms märkiva sõnaga. Kirjutatud tekstis laiend sageli lühendatakse. Nt

a) *Heli Kask*, kas teil on midagi lisada? *Ants Samblik*, kas teie lahkusite viimasena? b) *Seltsimees Samblik*, kas teie lahkusite viimasena? Ärge segage meie tööd, *kodanik Suusk*. Kas te soovite sõna, *härra Jõgi? Õpetaja Kalda*, kas teie juhatate laulukoori? *Doktor Noorkuusk*, üks patsient ootab teid. Milline on teie arvamus, *professor Kesa?* Tule, *tädi Mari*, mind ka vaatama.

Enamik muid nimisõnu identifitseerib üttena adressaati kui mingisse klassi kuuluvat objekti. Peale kõnetlussõnade nagu *doktor, seltsimees, tädi, preili, proua, härra, neiu, õde, kolleeg, professor, kindral* jms kasutatakse ütte peasõnana neidki sõnu, mis koos nimega tavaliselt ei esine: *peremees, poiss, tüdruk, ema, vanaisa, näärivana* jne. Nt

Lugupeetud kolleeg, teil pole õigus. *Ema*, osta mulle kasukas. *Kalake*, tule noota. *Esimene klass*, seiske siia! *Komitee liikmed*, palun veerand tunniks saali jääda. *Seltsimehed töölised*, ärge kuulake teda! Rõõm näha teid taas, *saatusekaaslased, kellega koos läbi vasktorude sai mindud*.

Ütte peasõna positsioonis võivad kindlat referenti tähistada needki sõnad, mis tavaliselt on mittereferentsed (predikaatsed): hinnangu-substantiivid ja muude sõnaliikide sõnad.

Nt

Mis sul, *tobuke*, viga! Pea juba suu, *sa igavane tarkpea! Laiskvorstid*, maast lahti! Teile, *põlised ja püsivad*, toetub kogu uuendus. *Teil, süüdis-tatav*, tuleb küsimus ära oodata. *Viimased*, kas jutt on teieni kosta?

Ütte positsioon lauses pole kindlalt fikseeritud. See võib paikneda nii lause alguses, keskel kui ka lõpus. Nt

Õpetaja, ma ei saa küsimusest aru. Läksin edasi, *Maarja*, kuni jõudsin su akna alla. Miks sa katust pole parandanud, *peremees sihuke*?

Kui lauses on üttega samaviiteline asesõna või ellips, siis paigutub üte sellest tavaliselt tahapoole, olles sellega sisuliselt apositiivsuhtes (a). Apositsioonilaadse ütte ja lisandi väline erinevus seisneb selles, et üte on vormilt sõltumatu, lisand aga ühildub põhisõnaga (b). Nt

a) Mis sul, *poiss*, viga on? *Ø Tule, sõber*, külaliseks. b) Teil mõlemal, *Ants ja Jüri* (ütte), tuleb vastust anda. – Teil mõlemal, *Antsul ja Jüril* (lisand), tuleb vastust anda.

Üte nagu muudki standardsed kiilud eraldatakse muust lausest ko-madega (a); apositsioonilaadse seose olemasolul võib pikema, eriti kir-javahemärke sisaldava ütte esiletõstmiseks kasutada mõttekriipse (b). Nt

a) *Mari*, tõuse üles! Tõuse, *Mari*, üles! Tõuse üles, *Mari*! b) Ja kus sa siis olid – *sa häbematu jõmpsikas, kellest kõik lehed pasundavad*?

4. SIDEND

§ 566 Sidend on lause ühe- või mitmesõnaline element, mis vormistab moodustajate grammatilise seose. Vrd nt a) lauseliste moodustajate «Rong oli läinud» ja «Jüri oli vihane» ja b) nimisõnafraside *ruskevöödiline kass ja noor tiiger* sidendusvõimalusi. Nt

a) Rong oli läinud ja Jüri *Ø* vihane. *Et* rong oli läinud, oli Jüri vihane. Rong oli läinud, *mistõttu* Jüri oli vihane. *Kui* rong oli läinud, oli Jüri vihane. *Kuigi* rong oli läinud, oli Jüri vihane. Jüri oli vihane, *sest* rong oli läinud. Jüri oli vihane, *vaatamata sellele et* rong oli läinud. b) Pildilt vaatasid vastu *ruskevöödiline kass ja noor tiiger*. See loom pole *ei* *ruskevöödiline kass ega* noor tiiger. See loom pole mitte *ruskevöödiline kass, vaid* noor tiiger.

Moodustajate seostamist sidendi abil nimetatakse SIDENDUSEKS.

Tüüpiline sidend 1) on sidesõna, 2) ei kuulu kummagi moodustaja lauseliikmestruktuuri, 3) näitab seost, mitte ei tähista referente, 4) seostab moodustajaid ilma nende grammatilist vormi mõjustamata, 5) paigutub moodustajapiirile (rindliikmete vahele või alistuva moodustaja algusse).

Peale sidesõnade (*ja, ehk, nagu, et, sest* jne) võivad sidenditena toimida ka a) mõned partiklid, nt *kas, küll, ei*, b) alistussidesõnad koos kõrvallause korrelaadiga, nt *nii et, siis kui, nii nagu*, c) siduvad ase-ja määrsõnad, nt *kes, mis, milline, kus, mistõttu*; erinevalt sidesõnadest täidavad viimased lisaks siduvale funktsioonile ühtaegu ka alistuva lause liikme funktsiooni.

Nt

a) Ütle, *kas* ma kirjutasin õigesti. Laste kilkeid jätkus *küll* tuppa, *küll* aeda, *küll* tänavasse. Selline programm *ei* kõida *ei* noori, *ei* vanu. b) Mu pea kohal kõlas raksatus, *nii et* ma ehmatusest istuli kukkusin. *Siis kui* te oma vigadest üle olete saanud, tuleme meiega ükskord tagasi. c) Ütle, *kes* (alus) sind siia saatis? Näita, *mida* (sihitis) sa oskad.

Seose tüübi järgi jaotuvad sidendid RINNASTUS- ja ALISTUSSIDENDI-TEKS. Rinnastuse korral vormistab sidend nii lausete kui ka nominaal-fraaside seost (a), alistuse puhul aga peamiselt pea- ja kõrvallause seost (b). Nominaalfraaside alistamiseks ei kasutata sidendeid, vaid käändelõppe ja kaassõnu. Erandiks on siiski võrdlustrandid, mille puhul esineb muude seostumisviiside kõrval ka sidendust (c). Nt

a) Auto jäi seisma ja juht tuli välja. Pöllumil kasvavad ohakad ja maltsad.
b) Küllap on loomulik, et rahvuslik teater on seotud eeskätt rahvusliku dramaturgiaga. c) Ta on niisama pikk *kui* sina. Ta on pikem *kui* sina ~ sinust pikem. Ta on *nagu* ta isa ~ oma isa moodi.

Rinnastuse ja osalausete alistuse puhul võib sidend mõnikord ära jääda. Moodustajate niisugust seostamisviisi nimetatakse KÕRVUTU-SEKS. Nt

Teid toodi autoga, mina tulin jala. Juhan pole kindel, armastab ta Liisit või ei.

Ühesõnalised sidendid on LIHTSIDENDID, mitmesõnalised ÜHENDSIDENDID. Rinnastavad ühendsidendid on LAHKSIDENDID. Nad koosnevad kahest komponendist, mis eelnevad üks ühele, teine teisele rindliikmele. Sidendi kogutähendus on võrreldes osiste algsete tähendustega nihkunud (nt *nii ... kui* ei väljenda enam võrdlussuhet). Lahksidendid on a) RÜHMSIDENDID, mis moodustuvad kahest erinevast osisest, ja b) KOR-DUSSIDENDID, mis moodustuvad piiramata hulgast ühesugustest osis-test. Rühmsidendid (*ei ... ega, kas ... või, nii ... kui, niihästi ... kui, kui ... siis*) väljendavad mitmeid erinevaid rinnastusliike, kordussiden-did (*küll ... küll, ei ... ei*) vormistavad loetelu. Nt

a) Armastus on meil üks *nii* noortel *kui* vanadel. *Kas* kohvi, teed või kakaod? b) Meil pole vaja *ei* au, *ei* kuulsust, *ei* rikkust, kui pole vabadust.

Rinnastusseoseid väljendavad peale sidendite ka konnektiivsed üld-laiendid, nt partiklid *ka, -gi / -ki, lisaks, veel, hoopis, isegi, ainult, ühesnes, küll, see on (s.o), see tähendab (s.t)*. Sageli esinevad nad koos si-denditega, täpsustades referentidevahelist suhet. Nt

Armastus on meil üks, *nii* noortel *kui ka* vanadel. Mitte *ainult* kohvi, vaid *ka* tee on poelettidelt kadunud. Ma ei toonud sulle mitte kohvi, vaid *hoopis* teed. Mul pole vaja sind *eega ka* su sõpru. Minu suur vend saab jagu *nii* sinust *kui* su vennastki. Ehk ta oli *küll* väike, ei paistnud tal julgusest puudu tulevat. Helena läks sel aastal kooli, *see tähendab* teise klassi. Mitte *üksnes* poisid, vaid tüdrukudki peavad halastust alles õppima.

Tüüpilised järjendid, mis seejuures moodustuvad, on nt *mitte ainult ... vaid ka* (koosneb esimese rindliikme eitust väljendavast või rõhuta-vast partiklist *mitte*, üldlaiendeist *ainult* ja *ka* ning sidendist *vaid*); *niihästi ... kui ka* (koosneb lahksidendist *niinäs-i ... kui* ja üldlaiendist *ka*); *nii ... kui ka* (koosneb lahksidendist *nii ... kui* ja üldlaiendist *ka*);

nagu ...nii ka (koosneb lahksidendist *nagu ... nii* ja üldlaiendist *ka*); *ehk ~ ehkki küll* (koosneb sidendist *ehk ~ ehkki* ja partiklist *küll*).

§ 567 Rinnastust väljendav sidend ei kuulu ühegi rindliikme koosseisu, vaid paigutub seostatavate moodustajate vahele. Lahksidendite osised paigutuvad iga rindliikme ette. Nt

Tee oli algul kitsuke, *aga* kui Männimäe juurde jõudsite, kõndisime juba laial ja avaral maanteel. Praegu on meil võimsust puudu *nii* arvutussaalis *kui* keskuses. Nüüd pole sul *ei* uut *ega* vana õnne kuskilt võtta. *Kas* edasi minna *või* tagasi pöörata? Ööd *kui* päevad veeresid voorid mere poole.

Et rinnastussidend ei kuulu moodustajate koosseisu, säilitab ta nende ümberpaigutamisel oma koha. Seetõttu säilib rindühendi kogutähendus vaid sümmeetrilise seose korral (a); asümmeetrilise seose suund muutub aga vastupidiseks (b). Nt

a) noored ja vanad = vanad ja noored b) väike, *aga* tubli ≠ tubli, *aga* väike

Kui sümmeetriline rinnastusseos ühendab rohkem kui kahte moodustajat, siis vormistatakse moodustajatevahelistest sidenditest tavaliselt vaid viimane (a); sidendite pidev kordamine on keelestiili võte, millega tõstetakse iga moodustajat eraldi esile (b). Nt

a) sead, lambad ja kitsed; *nii* sead, lambad *kui* kitsed; *kas* sead, lambad *või* kitsed. b) *küll* sead, *küll* lambad, *küll* kitsed; *ei* sead, *ei* lambad, *ei* kitsed. *Ja* rahvas kidus ja loom põdes ja rohi kuivas.

Rinnastussidend võib lausest ka üldse välja jääda, eriti rindlause puhul. Rinnastusseost aitavad kõrvutuse, *aga* ka sidenduse korral väljendada ja täpsustada konnektiivlaiendid: *ainult, üksnes, nimelt, näiteks, lisaks, peale selle, esiteks, teiseks, omakorda, lõpuks, ka, -gi/-ki, seega, niisiis, järelikult, tähendab, muidu, vastasel korral, siiski, seevastu, aga, ometi, sellest hoolimata*. Erinevalt sidenditest ei paigutu konnektiivid rindliikmete vahele, vaid ühe rindliikme sisse. Nt

Söö supp ära, *või* jääd *muidu* muustki ilma. Ma mõtlen, olen *niisiis* olemas. Sa *võid* ju nii ütelda, ehk *küll aga* mitte mõelda. Haiguste hooaeg on käes, minagi istun *seetõttu* jälle kodus.

Sidendite ärajätmist soodustab ka parallelism rindliikmete vahel, mis loob ise tihedaid seoseid. Nt

Ei nad söönud, ei nad joonud, ei nad tundnud armastust. Kord siin, kord seal lahvatas taeva alla tulekuma.

Rinnastussidenditena toimivad järgmised sõnad ja väljendid.

1. Sidesõnad *aga, ega, ehk, ent, ja, kuid, ning, vaid, või*; arhailised *saati, elik*; lausesisest rinnastust vormistavad ka alistussidesõnad *kuni, kuigi, ehkki*. *Ja* esineb ka kordussidendina *ja ... ja*. Nt

Ma olen seda sõitu mitte paar, *vaid* viis korda üritanud. Usu *või* ära usu. Sooja tuleb kolm *kuni* viis kraadi. Majad on siin mugavad, *kuigi* sajan-ditagused.

2. Partiklid *küll* ja *ei* (kordussidendis *küll ... küll* ja *ei ... ei*). Nt Teda jätkus *küll* poliitikasse, *küll* allilma urkaisse, *küll* heategevusse, *küll* mängupõrgusse.

3. Rühmsidendeis esineb sidesõna koos partikliga (*ei ... ega, kas ... või*) või korrelaadiga sidendeis, mis pärinevad põimlauseist (*nagu ... nii, nii ... kui, niihästi ... kui, kui ... siis*).

Nt

Ta ei lausunud *ei* head *ega* halba. *Niihästi* isa *kui* ema pidasid murele vapralt vastu.

Rühmsidendist *nii ... kui* on peamiselt kinnisühendites kasutusel elliptiline variant *kui*: *ööd kui päevad, üht kui teist*.

§ 568 **Alistussidend** kuulub alistuva tarindi koosseisu ja asetseb selle alguses, sõltumata tarindi kohast oma põhja suhtes. Nt

Öelge kohe, *kellel* on midagi ütelda. *Kellel* on midagi ütelda, öelgu kohe. Ei osanud oodatagi, *et* kõhugriip meid kõiki maha murrab. *Et* kõhugriip meid kõiki maha murrab, ei osanud oodatagi. Kes võib plikakesele pahaks panna, *et* ta aina sädistab *nagu* harakas. Kes võib plikakesele pahaks panna, *et* ta *nagu* harakas aina sädistab. Küllap oleme meiegi süüdi, *kuigi* me endid süüdlastena ei tunne. *Kuigi* me endid süüdlastena ei tunne, küllap oleme meiegi süüdi.

Alistussidenditena toimivad järgmised sõnad ja väljendid.

1. Alistavad sidesõnad: *et, kui, nagu, justkui, otsekui, kuigi, sest, kuna, ehkki, kuni*. Kõik nad alistavad kõrvallauseid (a), võrdlevad sidesõnad *nagu, kui, justkui, otsekui* ka lihtlauseiseseid moodustajaid (b). Viimasel juhul on nad lähedased kaassõnadele, kuid erinevalt kaassõnadest ei seostu nad ainult nimisõnadega, ei mõjusta laiendi muutevormi ja saavad muidugi ka kaassõnafraasi kuuluda: *rohkemat kui kolme, rohkemale kui kolmele, rohkema kui kolme jaoks*. Nt

a) Värv muutis filmikunsti *nii*, *nagu* uus tehnika ikka kunsti muudab. Alles tagantjärele sain aru, *et* selles filmis lobiseti liiga palju. Talle tundus, *justkui* jääks tõld tema jaoks kitsaks. Margaret jaksab tantsida *siis*, *kui* ka partner on väsimatu. Esimesse tundi jõudmine seostub hoopis suurema riskiga, *kui* arvatakse. Juurviljad on kallid, *sest* suvi oli kehv. b) Ma mõistan filmi *kui* muusikat, kus jookseb korraka mitu häält. Fanaatikutele *nagu* tema tuleb kärmelt käpp peale panna.

Kõrvallausest iseseisvunud soovlausetes on *et* ja *kui* minetanud oma siduva funktsiooni ja toimivad suhtluseesmärki väljendavate lauselaienditena. Nt

Et sa vistriku keele otsa saaksid! *Kui* võiks maa alla kaduda!

2. Korrelaatsidendid, mis koosnevad sidesõnast ja asendussõnast või -fraasist. Sidendisse nihkuv asendusfraas on algselt kõrvallause korrelaat pealause. Kõrvallause on korrelaadiga viiteseoses. Korrelaadid on nt *siis, seal, seetõttu, sellepärast, selleks, ilma selleta, nii, vaatamata sellele* jne. Ka korrelaadid kuuluvad konnektiivide hulka, kujundades *nii* a) lauses *kui* ka b) tekstis põhjus-, aja- jm seoseid. Nt

a) *Siis*, *kui* on aega, pole raha, ja vastupidi. Värv muutis filmikunsti *nii*, *nagu* uus tehnika ikka kinokunsti muudab. Ma ei usu sind *sellepärast*, *et* sa oled juba mitu korda valetanud. b) B. Spock kirjutab: «On teada, *et* vaimne lähedus ja sõbralikud suhted isa ja lapse vahel mõjuvad soodsalt lapse iseloomu kujunemisele ning kogu tema edaspidisele elule. *See*

pärast on parem, kui mees püüab algusest peale olla tõeline isa ... * *Nii* ongi paljud isad tänapäeval muutnud oma käitumist ja tõekspidamisi.

Kui pealause on terviklik ja informatiivne ka ilma korrelaadita, võib sidesõnade *et, kui, nagu* korral korrelaat kaotada süntaktilise ja semantilise iseseisvuse ning nihkuda sidendi koosseisu: *siis kui, selleks et, sellepärast et, nii et, ilma et, nii nagu, sel ajal kui, vaatamata sellele et* jne. Sellist korrelaati sisaldavat sidendit nimetataksegi korrelaatsidendiks; kirjas märgib seda koma nihkumine korrelaadi ette. Korrelaadi langemine pealausest kõrvallause sidendisse on põhiolemuselt keelestiili võte, mis võimaldab suurendada olulisuserinevust pealause sisu kui põhilise ning kõrvallausega esitatud asjaolude kui teisejärguliste vahel, tõsta esile pealause öeldist. Vrd

Aiasaaduste hinnad on kõrged sellepärast, *et* tegelik suvi oli lühike. – Aiasaaduste hinnad on kõrged, *sellepärast et* tegelik suvi oli lühike.

Iseseisvuse kaotanud korrelaat ei aktualiseeri enam üht komponenti pealause grammatilises ja semantilises struktuuris, vaid sidendisse kuuluvana tõstab esile ja täpsustab lausetevahelise seose laadi. Eriti ilmneb see idiomatiseerunud korrelaatsidendite puhul, kus korrelaatsidendiga lause erineb sisuliselt pealause sisese korrelaadiga lausest või pole viimane üldse võimalik. Vrd

Sa tule varem, *nii et* me jõuaksime nelja silma all rääkida. – Sa tule varem *nii, et* me jõuaksime nelja silma all rääkida. Me peame kokku hoidma, *sega enam et* meid on vähe. – Me peame kokku hoidma *sega enam, et* meid on vähe. *Siis kui* teisel kehvasti läheb, on hea naerda küll. – *Siis, kui* teisel kehvasti läheb, on hea naerda küll. Väike on ikka suurest targem, *nii nagu* muna tarkus kana oma ületab. – Väike on ikka suurest targem *nii, nagu* muna tarkus kana oma ületab. Ta kuulas mind, *ilma et* ta näos ükski lihas oleks liikunud. – *Ta kuulas mind *ilma, et* ta näos ükski lihas oleks liikunud. Hakka kohe tulema, *nii kui* lahti saad. – ⁷Hakka kohe tulema *nii, kui* lahti saad.

Osa korrelaatsidendeid ongi tähendusnihkega kujunenud kinnisühendeiks, nt *ilma et, olgugi et, sega enam et, nii et, nii nagu, nii kui*. Nende kasutamisel pole enam tegemist korrelaadi nihutamiseega ühest lauseosast teise, vaid valmisüksuse abil sidendamiseega. Hulk korrelaatsidendeid on kindlates põimlausetüüpides regulaarsed: *sellepärast et, vaatamata sellele et, niipea kui, sel ajal kui, enne kui, pärast seda kui, peale selle et, niikaua kui, seni kui, juhul kui, selleks et* jne, kuid vajadust mööda moodustub neid ka tekstis: *asjaolul et, selle mõttega et, tingimusel et, eeldusel et, lisaks sellele et, tänu sellele et, selle vahega et, selle nimel et, sõltumata sellest et* jne. Eriti soodus korrelaatsidendi tekkimiseks on hõlmava paigutusega põimlause, kus korrelaat paikneb üksi, muust pealausest lahus kõrvallause ees. Sellises positsioonis on korrelaat esile tõstetud; korrelaadi lülitamine sidendi koosseisu on eelkõige fookuse (kontrasti vm) kaotamine. Vrd

Nii, nagu sega kana sina sööd, pole veel ühtki kana söödud. – *Nii nagu* sega kana sina sööd, pole veel ühtki kana söödud. *Siis, kui* väljapääsu pole, on ehk sissepääs. – *Siis kui* väljapääsu pole, on ehk sissepääs. *Selleks, et* elada, peab ka sööma. – *Selleks et* elada, peab ka sööma.

Korrelaat saab sidendisse nihkuda vaid siis, kui ta paikneb vahetult sidendi ees ega ole a) pealauses struktuursetl obligatoorne (nt alus), b) laiendatud, c) rinnastatud, d) vastuse funktsioonis. Vrd

a) Mind hämmastas *see, et* iževsklased elavad ka oma uusrajoonides keset koduseid metsatukki. Isa käitus *nii, nagu* oleks kõik endine. Tavaliselt kestab vaheaeg *seni, kuni* kõik on söönud. b) *Vahetult enne, kui* üle tee lähed, vaata paremale ja vasakule. *Täpselt sedamööda, kuidas* soovid rahuldumist leiavad, tekib uusi juurde. Tulen *sel tingimusel, et* võin koera kaasa võtta. c) Tal õnnestus lõpetada keskkool pärast eksamivabastuste kehtestamist ja *enne, kui* medalit otsustama seati kõigi keskkooliklasside hindend. d) Millal sa meie võidust kuulsid? – *Enne, kui* teade lehtedesse jõudis.

3. Küsipartiklid *kas* ja *ega* komplement- ja relatiivlauseis. Nt

Huvitav, *kas* demokraatia on nüüd juba tegelik? Tuleb kontorist küsida, *ega* kütet ei saaks. Küsimus, *kas* võim või vaim, on ikka päevakorral.

4. Küsivad-siduvad pronoomenid: *kes, mis, milline, kumb*; proadverbid: *kus, millal, miks, milleks, mistarvis, mismoodi, kuidas*; ühendid *mis värvi, kui pikk, kui kaua, (kui) mitu, mis põhjusel, mis otstarbel, mis asjaoludel, mis kell* jne. Erinevalt muudest sidenditest toimivad küsivad-siduvad elemendid lisaks sidendi funktsioonile ühtaegu kõrvalauseis sees lauseliikmetena. Nt

Hästi mõjub *see, mis* (sidend; alus) on funktsionaalselt põhjendatud. Ma ei tea, *kuhu* ta läks. Ei ole sugugi ükskõik, *kui palju* äädikat marinaadile lisatakse. *Mida suuremad* lapsed, seda suuremad mured.

KIRJANDUST MITTELAUSELIKMELISTE LAUSEELEMENTIDE KOHTA

Erelt, M. Liitlause eesti keeles. Tallinn, 1986. (Preprint KKI-42).

Karelson, R. Eesti ühendsideõnad, nende senine käsitlus // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1971. 17 : 1971. Lk. 35–44.

Karelson, R. Lisandusi eesti sidesõnade liigitusele // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1980. 24 : 1978. Lk. 41–49.

Palmeos, P. Eesti keele grammatika. Tartu, 1967. II : Teine vihik. Sidesõna ja hüüdsõna.

Rannut, L. Põimlause eesti keeles. Tallinn, 1961.

Riikoja, E. Asesõnalisest üttest // Sirp ja Vasar. 1974. 2. aug.

NOMINAALFRAAS

§ 569 Sõnavormist suuremate nominaalsete moodustajatena esinevad lauses: a) päris nominaalfraasid, s.o fraasid, mille põhiaks on noomen (v.a teonimi), adverb või adpositsioon, b) sekundaartarindid: nominalisatsioonid, infiniit- ja absoluuttarindid, c) osalused. Nt

a) *Minu sugulaste maja on üsna uus, aga laguneb väga kiiresti*, b) *Kombinaadis õpitakse raamatute köitmist. Teda vaadates läks mul tuju halvaks. Vanja istus söögilauas, müts peas*. c) *Ma tean, et sa mind ei usalda*.

Käesolevas peatükis piirduakse päris nominaalfraaside vaatlemisega. Kuigi ka nominalisatsioonide puhul on põhjaks substantiiv – teonimi –, mistõttu nominalisatsioonidki kuuluvad nominaalfraaside hulka, on nad nii oma sisult kui ka laiendelementide tüüpide poolest laulisemad kui nominaalfraasid ja seetõttu on õigem käsitleda neid koos teiste sekundaartarinditega.

Põhja sõnaliigi järgi liigituvad nominaalfraasid a) SUBSTANTIIVI-, b) ADJEKTIIVI-, c) ADVERBI-, d) ADPOSITIOONI- ja e) KVANTORIFRAASIKS.

a) *tore poiss, linnuke oksal*; b) *väga ilus, määratud punane*; c) *väga kiiresti*; d) *üle aia, aia ääres*; e) *neli poissi*.

Nimi-, omadus- ja määrsõnafraasid on endotsentrilised, s.t laiendite väljajätmine neist fraasidest tavaliselt ei riku ega muuda lause põhistruktuuri. Vrd

Õues haukus *väga tige peni*.

Õues haukus *tige peni*.

Õues haukus *peni*.

ADV PRED SUBJ

Kaassõnafraas ja kvantorifraas seevastu on eksotsentrilised: neist ei saa kumbagi elementi ära jätta lause a) süntaktilist struktuuri või b) tähendust rikkumata või muutmata. Vrd

a) *Ta hüppas üle aia*. – *Ta hüppas aia. – *Ta hüppas üle*.

SUBJ PRED ADV

SUBJ PRED

Toas on kolm lauda. – *Toas on kolm. – *Toas on lauda.

b) *Tulin trepist alla*. – *Tulin alla*.

Ostsime meetri riiet. – *Ostsin riiet*.

Erandiks on kaassõnafraasid, mille põhjaks on rajavat, kaasaütlevat ja ilmaütlevat käänat nõudvad kaassõnad *kuni, koos ja ilma*: *kuni pühapäevani* = *pühapäevani*, *koos temaga* = *temaga*, *ilma temata* = *temata*.

1. SUBSTANTIIVIFRAAS

§ 570 Substantiivifraasiks nimetatakse fraasi, mille põhjaks on substantiiv, ka pro- või kvaasisubstantiiv. Nt

*see pikk poiss, minu venna raamat, linnast tulek; Aitasin teda, saamatut.
Mis see sinu «võtan» tähendab?*

Laiend väljendab substantiivse põhjaga tähistatud olendi, eseme või nähtuse tunnust ning teda nimetatakse ATRIBUUDIKS ehk TÄIENDIKS. Põhjaga samaviiteline substantiivne atribuut on APOSITSIOON ehk LISAND.

Nägin Jaani, oma head sõpra.

Atribuudil (arvestamata lisandit, samuti nominalisatsiooniatribuute) on kaks süntaktilis-semantilist põhitüüpi: PREDIKAATNE ATRIBUUT ning AKTANTNE ATRIBUUT. Predikaatne atribuut on semantilise predikaadina toimiv atribuut, mis määrab ära substantiivi tähendusklassi ja põhjühul ühildub substantiiviga arvus ja käändes. Lauses vastab niisugusele atribuudile tavaliselt kas predikatiiv või seisundiadverbiaal. Nt

väike poiss – Poiss on väike; rikkis auto – Auto on rikkis.

Kuigi predikaatse atribuudina võib esineda mis tahes sõnaliigi sõna, on tüüpiliseks predikaatseks atribuudiks adjektiiv, mistõttu seda atribuuti nimetatakse ka ADJEKTIIVATRIBUUDIKS.

Aktantsed atribuudid on substantiivi- ja adverbifraasid ning infiniitsed verbifraasid (infiniittarindid), millele lauses vastab aktantne lauseliige. Predikaat, mida see lauseliige lauses laiendab, esineb substantiivifraasis kas a) atribuuttarindi deverbaalsubstantiivist põhjana või b) jääb juurdemõeldavaks. Nt

a) soov õppida ← Soovitakse õppida; tema tulek ← Ta tuleb. b) üks eluruumidesse = üks, mis viib eluruumidesse = eluruumidesse viiv üks; poisi raamat = raamat, mis kuulub poisile = poisile kuuluv raamat

Substantiivseid aktantseid atribuute vormistavad ühelt poolt semantilised käanded või kaassõnad, teiselt poolt genitiiv. Esimesel juhul näitab atribuudi ja põhja sisulist seost juba atribuudi vorm. Et tegemist on põhiliselt adverbiaalsete sisuseoste ja väljendusvahenditega, siis nimetatakse selliseid atribuute koos mäarsõnaliste ja infiniitsetega ADVERBIAALATRIBUUTIDEKS. GENITIIVATRIBUUDI vorm ei täpsusta põhja ja laiendi sisuseost, vaid jätab selle ebamääraseks. Seose laad võib järeltuda atribuudi ja põhja leksikaaltähendusest.

1.1. Adjektiivatribuut

§ 571 Adjektiivatribuudiks ehk omadussõnaliseks täiendiks on: a) omadussõna, sh adjektiveerunud tegjanimi, b) järgarvsõna, ka põhiarvsõna *üks* ja kõigi põhiarvsõnade mitmusevormid, c) omadus- ja arvsõnaline asesõna, d) *nud-*, *tud-*, *v-* ja *tav-*kesksõna, *mata-*vorm, üksikjuhtudel ka *da-*infinitiiv, e) kõrvallause, f) substantiivi käändevormid, g) kaassõnafaasid, h) adverbid. Nt

a) *tubli (tublim, kõige tublim)* töötaja, *koer poiss*, *Vaikne okean*, *kümnehorruseline maja*, *peenike-peenike hääl*, *sõbralik-südamlik toon*, *hakkaja mees*, *rabistaja poiss*; b) *kümnendas klassis*, *üks mees*, *kahed kingad*, *pooled külalised*; c) *need lilled*, *mõlemad lapsed*; d) *möödunud päevad*, *oodatud külaline*, *rabisev vihm*, *hinnatav saavutus*, *pesemata nõud*, *teada asi*; e) *mees*, *kes valetas*; f) *jaapani sirel*, *head tõugu lehm*, *nahast portfell*; g) *üle küla mees*, *allapoole põlvi mantel*; h) *omaette tuba*, *pilukil silmad*.

Adjektiiv atribuudina

§ 572 Primaarsed adjektiivatribuudid on mõistagi adjektiivid ise. Atribuut on adjektiivi teine põhiline süntaktiline funktsioon predikatiivi kõrval. Predikatiivne kasutus on iseloomulik eelkõige tüüpilistele, substantsi omadust väljendavatele adjektiividele. Semantiliselt perifeersetel, nt intensiivsusadjektiivide puhul predikatiivne kasutus tihtipeale puudub: *puhas laim* – «*Laim on puhas». Seevastu atribuudina saab esineda mis tahes adjektiiv.

Täiendina esineva omadussõna neutraalasend on põhja ees. Nt

Väike poiss luges paksu raamatut.

Eesasend neutraalasendina on tavaline ka muude adjektiivatribuutide korral; erandiks on vaid mõned pronoomenid, substantiivivormid ja adverbid.

Järelasendit kasutatakse täiendi esiletõstmiseks, peamiselt ilukirjanduskeeles ja emotsionaalses kõnekeeles. Nt

Meri, suur ja sügav, ei anna oma saladusi välja. Minu ees läks üle tee vanaeideke, kõver kui pliidiraud.

Niisugune fokuseeritud täiend on lähedane predikatiivile. Ta ei piira põhjaga tähistatud mõiste mahtu, nagu võib seda teha eestäiend, vaid predikatiivi kombel üksnes väidab midagi põhjaga tähistatu kohta. Vrd

Esimesed pikad püksid sai Tiit seitsmeaastaselt. – Püksid, liiga pikad ja laiad, tegid poisid naeruväärseks.

Eelnevaga seostub asjaolu, et järeltäiend on asendatav täiendkõrvallausega, kus vastav adjektiiv talitleb predikatiivina, ning seegi, et lause lõpus paiknev järeltäiend on tajutav iseseisva elliptilise lausena. Vrd

Ta käed, tööst krobelised ja päikesest pruunid, hoidsid raamatut. – Ta käed, mis olid tööst krobelised ja päikesest pruunid, hoidsid raamatut. Rühma juhtis nooruke leitnant, peenike kui piitsavars. – Rühma juhtis nooruke leitnant. Peenike kui piitsavars.

Eestäiendist erinevalt ja predikatiiviga sarnaselt võib järeltäiend a) iseloomustada ka personaalpronoomenite ja indefiniitpronoomeniga *miski* tähistatut, b) sisaldada *kui* ja *nagu* abil moodustatud võrdlustarindit ning c) sisaldada modaalsust või aega väljendavaid laiendeid. Nt

a) Kuidas küll *sina, peen ja kombekas*, võisid nii öelda! *Miski inimlik* pole meile võõras. *Midagi hoopis muud* oli ta meeles mõlkunud. Tema vanasse näkku tuli *midagi ootavat ja küsivat*. *Mida halba ma olen teinud?*
b) *Raevunud kass, metsik kui tüger*, kargas ründajale kallale. Rändurite kohal kummus *sünge taevast, tumehall nagu saatus*. c) *See mees, tõenäoliselt haige, jäi teistest maha. See mees, alles eile haige, täna aga parimas vormis, löbustas kogu seltskonda.*

Järeltäiendiga tarind esineb mõnikord lahutatud kujul. Põhi, milleks on eksistentsiaallause alus või transitiivse normaallause sihitis, paikneb temaatilisena lause algul, järeltäiend fokuseerituna lause lõpus. Nt

Vesi jooksis kraanist hästi külma. Inimesi saabus igasuguseid. Pühadekaardi saatis ta meile venekeelse.

Tüüpiline järeltäiend on mitmesõnaline. Enamasti on ühesõnaline järeltäiend lausa võimatu. Vrd

Tema käed, valged ja hoolitsetud, andsid tunnistust vaimsest eluviisist.
– **Tema käed, valged*, andsid ...

Normaalsed on ühesõnalised täiendid siiski asesõnalise põhja juures, kus järelasend on paratamatu, tihtipeale ka nime, samuti sõnade *ema, isa, õde, vend* jms juures, eriti üttes. Nt

Sina, õnnetu, oled tõesti palju kannatanud! *Malle, armas*, anna mulle andeks! *Emal, kallil*, kus sa küll oled!

Tavaline on ühesõnaline järeltäiend ka lahkfraasis.

Adjektiiv atribuudina ühildub harilikult oma põhjaga käändes ja arvus. Neljas viimases käändes (terminatiivis, essiivis, komitatiivis ja abessiivis) pole ühildumine täielik: a) eestäiend ühildub ainult arvus, jäädes alati genitiivi, b) järeltäiendi korral on käändelõpp üksnes (viimasel) atribuudil (põhi ja ülejäänud atribuudid jäävad genitiivi) või ka põhjal. Nt

a) *Käru liikus kuni halli kivini. Lae all keerles suits sinaka viiruna. Ilma pikema kaalutlemiseta pöördus ta paremale. Tuli kokku puutuda kõige erinevamate inimestega.* b) *Kasvas see laps ilma emata hellata. Sain kokku oma õega armsaga. Umbrohu ühes juurtega, nii väikeste kui suurtega, peab üles tarima.* (Merilaas)

Põhjaga ei ühildu vaegomadussõnad: *germaani, katoliku, inglise, kul-la, (-väärt, -värki, -laadi, -karva, -ohtu, -võitu, -verd, eri* (täheenduses 'erinev, eraldi olev'), *joobnud, mäda, sula, sigrimigri, ekstra, akuraat, tipp-topp, siiru-viiru, täis, (-valmis, ise* (täheenduses 'omaette, eraldi, eri'), *paganama, sindrima* jt. Nt

Inglise keel on germaani keel. Kulla laps, ära kiirusta! Ta sattus isevärki seltskonda, kus oli ka üksikuid poisiohtu noormehi. Meie sinuga oleme kasvanud eri tingimustes. Toas lallasid joobnud mehed. See osutus sula tõeks. Mees oli tipp-topp välimusega. Täis pudelitele pange korgid peale. Valmis valemitega ei jõua elus kuigi kaugemale. Mis paganama moel sattusid sin ma siia? Igaüks läks ise teed.

Pronoomen adjektiivatribuudina

§ 573 Omadussõnalised ja mitmed arvsõnalised asesõnad käituvad atribuudina põhiliselt samamoodi kui päris omadussõnad, paiknedes neutraaljuhul põhja ees ning ühildudes viimasega käändes ja arvus. Siiski on mitmetel asesõnaliikidel ja üksikasesõnadel iseärasusi, mis vajavad eraldi käsitlemist.

Adjektiivatribuudina toimivad:

1) demonstratiivpronoomenid *see, too, sama, seesama, toosama, need-samad, samasugune, niisamasugune, niisugune, seesugune, selline, säärane, säherdune, sihuke*. Nt

Tol päeval ta oma nägu ei näidanud. Kas te olete samal arvamusel? Seesugused mõtted töid teisigi kaasa.

Järelasendis kasutatakse peamiselt asesõnu *niisugune, selline, seesugune, säärane* ja *sihuke*: a) isikuliste asesõnade laiendina, b) kõnekeeles hinnanguliste substantiivide laiendina ning c) igasuguste substantiivide laiendina, kui fraasis on ka demonstratiivpronoomenist ees-täiend. Nt

a) Kes ta *niisugune* on? Kust nad *säärased* pärit on? b) *Lolpea niisugune!*
c) Kes *see plika säärane* on?

2) interrogatiiv-relatiivpronoomenid *mis, missugune, milline, mihuke, mäherdune, kumb*. Nt

Kumma käega sa võtad? Võib küsida, milliseid eesmärke säärane mäng taotles. Missugused teised?

Ainsana esineb küsivatest-siduvatest asesõnadest muutumatu täiendina *mis* tähenduses 'missugune'. Asesõna *mis* võib siin laiendada umbmäärasust märkiv väljend, nagu *ei tea, teab, kes teab, mine tea, jumal teab, mis tahes* või määrsõna *ükskõik*. Nt

Me veel näitame, mis mehed me oleme! See vedeleb siin juba kes teab mis ajast peale. Ükskõik mis asju te ka ei ajaks ...

Ühendites, nagu «*Mida targemat ütelda?*», «*Mille hulluga ta hakka-ma sai?*», «*Aga mida ta head võis teha?*» ei ole asesõna *mis* adjektiivatribuudiks, vaid toimib substantiivina, mida laiendab järeltäiend.

Interrogatiiv-relatiivpronoomenid on harilikult ees-täiendid. Asesõna *missugune* võib kõnekeeles mõnikord ka järeltäiendina esineda, olles sel juhul tähenduses 'suurepärane'. Nt

See oli pidu missugune!

3) determinatiivpronoomenid *iga, kõik* (ainsuse nominatiiv langeb kokku mitmuse nominatiiviga), *mõlemad* (ainsuse nominatiiv puudub), *kumbki, emb-kumb, ise, ükski, kogu, terve*.

Pronoomenid *kõik, kumbki, mõlemad* ja *ise* esinevad nii ees- kui ka järelasendis. Peamiselt viimasel juhul võivad nad olla lahutatud. Järelasendis paiknevat determinatiivpronoomenit on võimalik tõlgendada ka substantiivselt ning käsitada lisandina. Nt

Kõik varemkirjutatu tundub ebahuvitav ja hall. Kõik kohad olid rahvast täis. Head nõu on teile kõigile vaja. Teil on kõigil töö tegemata. Kogu

seltskond oli šokeeritud. Ta ei valda *kumbagi keelt*. See film ei meeldinud *meile kummalegi*. *Lastest* polnud *kummastki* töötajiat. Võistlustel kukkusin *mõlemal katsel*. Tegevusetus kurnas *neid mõlemaid*. Klassis ei olnud *ühtegi poissi*. *Ise peremees* magama ei läinud. *Mulle endale* seda ei öeldudki. Hiljem sai ta sellest ka *ise* aru. *Ise* olid *need kutsujad* väga suurelised.

Asesõna *mõlema(d)* ühildub oma põhjaga arvus. Seejuures järelasendis ning nominatiivi korral ka eesasendis esineb ta ainult mitmusliku, obliikvakäände korral eesasendis aga ilma tähenduserinevusega nii ainsusliku kui ka mitmusliku põhjaga. Nt

Lapsed mõlemad said raamatu. *Mõlemad lapsed* said raamatu. *Mõlemast lapsest / mõlematest lastest* kasvasid tublid inimesed.

Kumbki on ainult ainsuses. Järelasendis esineb ta mitmusliku, eesasendis ainsusliku põhjaga. Nt

Lapsed said *kumbki* raamatu. *Kumbki laps* sai raamatu.

Pronoomen *iga* on ainult ainsuses ja talitleb üksnes eestäiendina, järelasendis asendab teda substantiivpronoomen *igauks*, mis on käsitatav lisandina. Nt

Igale mehele kingiti käekell. *Meile igauhele* anti 25 rubla.

Determinatiivpronoomenid *emb-kumb, kogu* ja *terve* esinevad ainult eestäiendina. Nt

Võta *emmast-kummast käest*.

4) indefiniitpronoomenid *mingi, mingisugune, miski* (vaid kõnekeeles, tähenduses 'mingi'), *mõni, mõningad, paljud, mitmed, üks* (tähenduses 'keegi, mingi; ühesugune'), *teine* (tähenduses 'muu', komparatiivivorm *teisem* tähenduses 'teistsugune'), *muu*. Nt

Sellest pole *miskit kasu*. *Mõned varblased* keksisid tänaval. *Üks mees* otsis sind. *Ühed saksad* igal pool. *Teised toad* on kütmata. Tal on *teisemad mõtted*. Oli *muidki* asju, mis segasid.

Asesõna *miski* on umbmääraste asesõnade hulgas erandlik. Erinevalt teistest on ta põhijuhul substantiivne. Ta ei talitle adjektiivatribuudina, vaid põhjana: *miski suur ja ülev, midagi vetruvat*.

Asesõna fraasides, mille moodustavad demonstratiiv- ja/või indefiniitpronoomenid, on tarindis esimesel kohal paiknev pronoomen täiendiks, *teine* substantiivselt tarvitatuna põhjaks. Nt

demonstratiivpronoomen + indefiniitpronoomen: *Need mõningad* ei tule arvesse. Võta *seesama teine*.

indefiniitpronoomen + demonstratiivpronoomen: *Mõningad sellised* võiksid ka olla. *Keegi niisugune* küsis sind.

demonstratiivpronoomen + demonstratiivpronoomen: *Mis see niisugune* on? *Need seesugused* sobivad.

indefiniitpronoomen + indefiniitpronoomen: *Mingit teist* ta ei tahtnud. *Mõnele teisele* see võib-olla meeldib.

5) possessiivpronoomen *oma*. *oma* võib esineda nii ühilduva kui ka muutumatu eestäiendina. Sagedasem on *oma* muutumatu tarvitatus (a). Ühilduv *oma* on lauses rõhulises positsioonis. Enamasti esineb ta kindlates ühendites, nagu *omal käel, omal jõul, omal viisil, omal soovil*,

omal kombel, omast käest, omast kohast, omal jalal, omal ajal, omad poisid jne, olles kaotanud oma esialgse puhtposessiivse tähenduse (b). Nt

a) Ta oli kole *oma vihas*. Nüüd võin ma kahetseda *oma rumalust*. b) Mina olen mees, kes *omal jõul* on saanud nii kõrgele.

Possessiivpronoomeni *oma* asemel kasutatakse ka refleksiivpronoomenit *enese ~ enda* (genitiivatribuudina). Nt

Jaan võttis *enda raamatu*, Ta on *enda eluga* rahul.

Rõhutamiseks tarvitatakse ka muutumatuid asesõnu *iseoma* ja *enese ~ omaenda*. Nt

Nüüd pead hakkama *omaenda elu* elama. See on minu *iseoma toanurk*. Magan *omaenda katuse* all.

Substantiivi käändevormid, kaassõnafraasid ja adverbid adjektiivatribuudina

§ 574 Atribuudi mittereferentsus ja eesasend on neid omadusi, mis liidavad adjektiivatribuutidega ka a) substantiivide genitiivivorme, b) substantiivide muid käändevorme, c) substantiive koos kaassõnadega ning d) seisundiadverbe. Juhtumite b) – d) kuuluvust adjektiivatribuutide hulka toetab võimalus transformeerida atribuute predikatiiviks või seisundiadverbiaaliks.

a) *aknalaud, jaapani sirel* b) *head tõugu lehm* (→Lehm on *head tõugu*.), *naerul suu* (→Suu on *naerul*.) c) *ülespoole põlvi mantel* (→Mantel on *ülespoole põlvi*.), *üle küla mees* (→Mees on *üle küla*.) d) *ammuli suu* (→Suu on *ammuli*.)

§ 575 Loendatava substantiivi genitiivivormi adjektiivsusele ehk mittereferentsusele osutab kokkuvormistus, referentsusele aga lahkuvormistus. Vrd

Aknaklaasi on poes piisavalt. – *Akna* klaas läks katki.

Nimede, uunikumide, loendumatute sõnade ja loendumatutena mõistetavate (liigiviiteliste) täiendsõnade korral on kokku- ja lahkukirjutus referentsuse suhtes ükskõikne või oleneb muudest teguritest. Nt

päikese kiired ~ *päikesekiired*, *loogika* leksikon ~ *loogikaleksikon*; *Jänese* karv on talvel valge (tava tõttu kirjutatakse liigiviiteline genitiivatribuut lahku).

Nimede mittereferentseid genitiivivorme on tavaks saanud märkida hoopis väikealgtähega, kusjuures neid on käsitatud mitte substantiivi adjektiivsete vormidena, vaid adjektiivide endina. Et aga nimed ei erine siin millegi poolest muudest substantiividest, siis pole selline käsitlus päris õige. (Vaeg)omadussõnadena on mõtet käsitleda vaid niisuguseid genitiivjaid nimekujulisi sõnu, millele ei saa vastavusse seada substantiivi muid vorme, nt *germaani* (keeled).

Alati mittereferentsed on hinnangusõnad *kuradi*, *pagana*, *kurjalooma*, *kurjavaimu*, *saatana* jms.

Nt

Mis kuradi nali see on? *Pagana poiss!*

Muudest käänetest vormistavad adjektiivatribuuti: a) partitiiv, peamiselt parameetersõnade *liiki, laadi, sorti, masti, värvi, kasvu, asja* jms puhul (vt § 511–515), b) inessiiv, c) elatiiv (aine või materjali väljendamisel), d) adessiiv (tegevuses või protsessis oleku väljendamisel), e) terminatiiv, f) abessiiv, g) komitatiiv. Nt

a) *head tõugu lehm, teist masti mees, tumedat värvi silmad, punast kirja tekk, keskmist kasvu mees; Ega ta olegi suurt asja koer; ka väljendites: lambanahka kasukas, põikivööti seelik; b) paanikas inimene, tiisikuses inimene, abielus naine, parimais aastais mees ~ mees parimais aastais, kummisäärikutes tööline ~ tööline kummisäärikutes, piduehtes linn, küünaldes kuusk, nahkköites raamat, traditsioonilises tehnikas maalid, rahvaluule laadis poeem; c) rauast uks, lambanahast kasukas; d) hüppel loom, naerul suu, nutul nägu; e) laeni kuusk, rinnuni rohi; f) lasteta perekond, nokata müts, palgata praktikant, ilma tegevuseta õed ~ õed ilma tegevuseta; g) soniga mees, habemega mees, iseloomuga naine, nokaga müts.*

Kaassõnafraasidest esinevad adjektiivatribuudina vaid üksikud.

Nt

üle küla mees ~ mees üle küla, ülespoole põlvi mantel.

Adverbidest talitlevad adjektiivatribuudina a) peamiselt seisundiadverbid, b) ka lokaalsed proadverbid *kuhu, kus, kust* kohta väljendavate substantiivide laienditena tähenduses 'missugune'. Nt

a) *raagus puud, aukus silmad, vintis mees, lössis kohver (inessiivjad seisundiadverbid), alasti jõnglane, ammuli suu, õieli kaelaga, pingul põsed, pilukil silmad, kummuli pann, hõõgvel ääs, kohevil tainas, ristamisi torud, serviti kividest, meeltmööda töö, kahevahel nägu, omaette tuba; b) kuhu kohta, kus linnas, kust urkast.*

Enamik vaadeldud atribuutide neutraalasend on ainult eesasend. Nagu näidetest nähtub, võib osa neist neutraalsena esineda siiski ka põhja järel. See asjaolu näitab niisuguste atribuutide lähedust aktantsetele adverbiaalatribuutidele.

1.2. Genitiivatribuut

§ 576 Genitiivatribuut on genitiivivormi kujul esinev aktantne atribuut, nt *poisi raamat*. Genitiiv viitab vaid aktantsele seosele implitsiitse predikaadi (nominalisatsiooni korral põhja) ja atribuudi vahel, jättes selle konkretiseerimata. Atribuudi vastavus ühele või teisele aktantsele lauseelemendile ei järeldu mitte atribuudi grammatilisest vormist, vaid atribuudi ja tema põhja leksikaalsest sisust. Jaotades genitiivatribuudid subjektilisteks, objektilisteks ja adverbiaalseteks, peetakse nende all silmas mitte grammatilisi, vaid leksikaal-semantilisi klasse. Adverbiaalne genitiivatribuut ei ole seetõttu võrdsustatav adverbiaalse sõltatribuudiga, mille all-liigid ei erine mitte ainult sisu, vaid ka vormi poolest.

Subjektilise ja objektilise genitiivtribuudi puhul väljendab atribuut-tarind enamasti situatsiooni. Nimetatud atribuudid esinevad deverbaalse põhja laiendina, sageli nominalisatsiooni koosseisus (vt § 692). Adverbiaalse genitiivtribuudi korral aga väljendab tarind tavaliselt situatsiooni osalist.

Genitiivtribuut paikneb alati põhja ees.

1. Subjektiline genitiivtribuut on selline genitiivtribuut, millele lauses vastab alus. Tema põhjaks on teonimi vm tegevust (ka protsessi või seisundit) väljendav substantiiv. Nt

lõohese lõõritamine – Lõõke lõõritab; lapse nutt – Laps nutab.

2. Objektiliseks genitiivtribuudiks nimetatakse genitiivtribuuti, millele lauses vastab sihtis. Tema põhjaks on transitiiverbist lähtuv deverbaalsubstantiiv: harilikult teonimi vm tegevust väljendav substantiiv, kuid ka tegijanimi. Nt

kirja kirjutamine – Kirjutatakse kirja; tänavate remont – Remonditakse tänavaid; hobuste talitaja – See, kes talitab hobuseid.

Märkus. Tarindeis, nagu «*Eksameid edukalt sooritajate protsent suureneb vanematel kursustel*», «*Kongressi külaliste saatjaks paluti kõik inglise ja saksa keelt vähegi oskajad*», ei ole tegemist partitiivse objekttäiendiga, vaid objekti endaga, sest sellised tarindid on käsitatavad partitsiipitarindite süntaktiliste substantivatsioonidena ja neis on säilinud partitsiipitarindi süntaktiline struktuur (vt § 690).

3. Adverbiaalne genitiivtribuut on selline atribuut, millele lauses vastab määrus. Nii nagu määrus, väljendab ka genitiivtribuut a) valdajat (vrd habitiivadverbiaal) selle mitmesugustes variantides: vahetat omajat; institutsiooni, millesse põhjaga tähistatu kuulub; isikut, kellega põhjaga tähistatu on mingites sotsiaalsetes suhetes; tervikut, mille osaks põhjaga tähistatu on; nähtust, mille parameetrit põhi väljendab, b) tegijat (vrd agentadverbiaal), c) rektsiooniadverbiaali tähendusi (vrd rektsiooniadverbiaal), d) kohta (vrd lokaaladverbiaal), e) aega (vrd temporaaladverbiaal), f) kvantumit (vrd kvantumiadverbiaal), g) otstarvet (vrd finaaladverbiaal). Nt

a) *Tõnise* auto (= auto, mis kuulub Tõnisele), *minu* raamat, *kolhoosi* mootorpaat; *komisjoni* liige, *instituudi* nõukogu; *direktori* sekretär, *venna* sõber, *juubilar* külalised, *isa* onupoeg; *mehe* õlad, *toa* uks; *õnnetuse* põhjused, *koosoleku* koht, *viljalõikuse* aeg, *sinise* varjund; b) *Wiedemanni* sõnaraamat (= sõnaraamat, mis on koostatud Wiedemanni poolt ~ mille on koostanud Wiedemann), *Darwini* teooria, *Browni* liikumine, *Muugi-Tedre* grammatika; c) *pruudi* foto (= foto pruudist), *idamaade ajaloo* spetsialist, *eesti keele* grammatika, *raadioside* probleem, *kastide* virn; d) *Siberi* taiga (= taiga Siberis), *saarte* taimestik, *Võllamäe* Päärn, *Moskva-Varssavi* kiirrong; e) *juulikuu* pühapäev (= pühapäev juulikuus), *XX sajandi* kirjandus; f) *poole tunni* töö (= töö, mis kestab pool tundi), *100 meetri* jooks; g) *veteranide* pood (= pood veteranide teenindamiseks).

Genitiivtribuuti kasutatakse ka mitmusliku reduplikatiivtäiendina põhja tähenduse intensiivistamiseks. Nt

See on vast raamatute raamat; *lõppude* lõpuks, *kuningate* kuningas, *küsimuste* küsimus

1.3. Adverbiaalatribuut

§ 577 Adverbiaalatribuut on aktantne atribuut, mille vormis kajastub atribuudi adverbiaalne seos põhjaga, nt *maja linnas* (= maja, mis paikneb linnas). Adverbiaalatribuudina esineb substantiiv mingis adverbiaalikäändes või koos kaassõnaga, samuti adverb või infiniitne verbivorm, nt *tüdrukud vabrikust, puhkus pärast tööd, kaugelt külalised, matkama minek*. Nominalisatsioonis võib atribuudistuda mis tahes adverbiaal, sh ka predikaatne, nagu viisi- või seisundiadverbiaal (*valjusti hüüdmine, teadlaseks saamine*), muudes substantiivifraasides on adverbiaalatribuutide nomenklatuur piiratum. Adverbiaalatribuudi põhiliigid on: a) habitiivatribuut, b) kaasnemisatribuut, c) sõltuvusatribuut, d) kohatribuut, e) ajaatribuut, f) kvantumiatribuut, g) otstarbeatribuut, h) seisundiatribuut. Nt

a) elamud *töötajatele*, preemia *kongressi korraldajatele*, kingitused *kõigile*, kahju *tervisele*, kiri *sõpradelt*, teade *ministeeriumilt*, paar sõna *juhatajalt*, elamud *töötajate jaoks*, kiri *sõprade käest*; b) mina *Jaaniga*, poisike *kahe leivapätsiga*, portfell *paberitega*, autobuss *töölistega*, mehed *koos hobustega*; c) foto *naisest*, lugu *inimesest*, mulje *andekusest*, õigus *tööle*, 30 tsentrit *hektarilt*, sada rubla *õhtult*, 20 kopikat *kilomeetri pealt*; d) uks *eluruumidesse*, vaade *õue*, võti *naise hinge*, trepp *pööningule*, valu *seljas*, kivid *müüris*, kalurid *merel*, minu osa *kirjutamisel*, tüdrukud *vabrikust*, tuttavad *Kohila-Järvelt*, sõbrad *võitlusretkelt*, kolmas *paremalt*, vasakut *kätt minek*, *tuldud teed tagasisõit*, aken *lõuna poole*, kurjategija *meie hulgas*, külalised *Peipsi äärest*, mehed *ülükute seast*, *seitse poistest*, osa *saadikuist*, tee *sinna*, täiskäik *edasi*, vaikus *ümberringi*, *siit* poisid; e) õunasaak *möödunud aastal*, öökülmad *maikuus*, sada rubla *kuus*, jäljed *jääajast*, kiri *4. aprillist*, sündmused *nooruspäevilt*, luba *kaheks kuuks*, nädal aega *maal olek*, *teist korda minek*, *iga päev siia tulek*, mälestused *kauge aja tagant*, *puhkus pärast tööd*, vihm *keset väljasõitu*, *õhtul hilja väljasõit*; f) *tööstaaž alla viie aasta*, *aeg üle nelja minuti*, *jooks kuni lõpuni*, *kõik viimseni*, *kõik kolmekesi*; g) materjalid *tööks*, võimalus *põgenemiseks*, paras koht *puhkamiseks*, laagriplats *matkajate jaoks*, raha *raamatute tarvis*, *aeg puhata*; h) *tööstaaž lauljana*, tähtsus *sadamana*, Linda *kahekümneaastasena*.

Deverbaali laiendina esineb muidki atribuuditüpe.

1.4. Apositsioon

§ 578 Apositiivseteks võib pidada kõiki süntaktilisi konstruktsioone, mis täpustavad või seletavad eelnevalt väljendatud. Apositiivsed võivad olla a) seletavad ja järeldavad rindosalused, b) komplementlaused, c) rinnastavalt seotud fraasid jms. Nt

a) Talle tuleb kõik puust ette teha ja punaseks värvida, *s.t üksipulgi ära seletada*. Nad alistasid: *viskasid relvad minema ja väljusid majast*. b) Ta tõi meile tähtsa uudise – *linn oli langenud*. See, *et ta ei suutnud rääkida*, kohutas kõige rohkem. c) Artikkel oli kirjutatud *segaselt: keeruliselt ja ebaloogiliselt*. Eile, *esmaspäeval*, lõpetasime töö.

Apositsiooni kui süntaktilise kategooria mõiste on kitsam. Apositsiooniks ehk lisandiks nimetatakse substantiivifraasi laiendliiget (atribuuti), mis viitab põhja referendile mingi teise mõiste kaudu. Apositsioonina esineb substantiiv(fraas) või substantiivselt talitlev muu sõnaliigi sõna või fraas. Nt

Aga parajasti juhtus tulema *Tiidu naine* Mari. Ma näeksin üht kõige kaunimat parki – *Kadriorgu*. Mari, *meie klassi parim*, õpib ainult viitele. Kes muu neid nooremaid ikka aitas kui mitte vanem õde, *mina*. Eriti tugev on M. Karu, *karihavõistluste teine*. Osa perekonnast, *nemad kolm*, olid linna kolinud. Kaks heeringalaeva, *4266 ja 987*, öötsusid kõrvuti. Ja meie, *mitusada meest*, tardusime vaikuses. Need kaks uut elamut – *see-sama varsti valmiv ja teine veel ehitatav* – saavad ehitajatele endile. Üle väljaku kaikus vägev tervitus, *võimas «Hurraa!»* Põhivooluringis B oli hetkeks katkestus. RAT «Vanemuise» saalis algas heliloojate konverents.

Traditsiooniliselt käsitletakse apositsioonina nii põhja täpsustavaid kui ka põhja piiritlevaid laiendeid. Apositsioone on seega 2 tüüpi: TÄPSUSTUSLISANDID ja PIIRITLUSLISANDID. Täpsustuslisand edastab põhja referendi kohta lisainfot, mis kõneleja arvates kergendab kuulajal selle referendi äratundmist, kuid ei ole selleks siiski tingimata vajalik. Kuigi täpsustuslisand võib paikneda nii oma põhja ees kui ka järel, on prototüüpse täpsustuslisandina käsitatav järellisand, mis on põhjast eraldatud kõnes pausi, kirjas vahemärgiga. Nt

Nägin Jaani, *oma head sõpra*.

Sellise lisandiga tarind on lähedane seletavale ja järeldavale rindtarindile. Vrd

Lavale tuleb *tema viimane näidend, «Deemonid»*. (lisandiga tarind või rindtarind) – Lavale tuleb *tema viimane näidend, s.o «Deemonid»*. (rindtarind)

Piiritluslisand piiritleb põhja ja on referendi äratundmiseks tingimata vajalik. See võib esineda nii põhja ees kui ka järel ning pole põhjast intonatsiooniliselt (vahemärkidega) eraldatud: sisulisele terviklikkusele vastab vormiline kokkukuuluvus. Nt

«*Ilmarise*» tehas; Teda autasustati ordeniga «*Austuse märk*».

Lisandi kirjeldustes võetakse esmaseks liigitusaluseks tavaliselt siiski mitte täpsustamise-piiritlemise opositsioon, vaid lisandi asend põhja suhtes kui selge vormiline tunnus. Põhja järel asuv lisand on JÄRELLISAND, ees paiknev – EESLISAND. Kummaski tüübis on nii täpsustavaid kui ka piiritlevaid juhtumeid.

Et niihästi lisand kui ka tema põhi on substantiivifraas ja lisand võib paikneda nii tema ees kui ka järel, siis on lisand raskemini tuvastatav kui atribuut. Siin tuleb arvestada järgmisi asjaolusid.

Nagu iga substantiivifraasi nii ka apositsioonitarindit seob ülejäänud lausega põhja kääne. Kui apositsioonitarind koosneb muudetavast ja muutumatust (püsivormilisest) elemendist, siis on muudetav element põhi, muutumatu (ja ühtlasi lausest selle aktsepteeritavust kahjustamata vabalt välja jäetav) element lisand.

Nt

Kunstnikust vend (kunstnikust vennale, kunstnikust vennaga); Madis kunstnikuna; Käisime kohvikus «Tallinn» – kohvik «Tallinnas»; Suhtun Jüri Lepikusse hästi.

Märkus. Tarindid, milles muutumatuks võib jääda kas üks või teine liige, nagu *kohvik «Tallinnas»* – kohvikus «Tallinn», on nominatiivse põhja korral kaheti analüüsivad.

Ühilduvate juhtumite analüüsimisel on vaja jälgida kõigepealt seda, kas tarindi järelement moodustab iseseisva infoüksuse, on eelnevast elemendist pausiga eraldatud. Selline element on järellisand. Nt

Tema õele, *ilusale blondile Pauliinele*, tegid kõik mehed komplimente.

Kui aga niisugust eraldatust pole, siis loetakse lisandiks mõistemahult laiemat elementi, milleks harilikult on a) eeselement, b) üksikjuhtudel järelement. Nt

a) *Sügiseseenel* udulehtrikul on kübar pealt pruunikashall. *Poeg* Elmar lõpetas hiljuti ülikooli. b) *Teil perenaistel* on alati kiire.

Märkus. Mõnikord on apositsioonina käsitletud ka selliseid lauseelemente, mis täpsustavad lause algul eraldi välja toodud elemente, nagu «Kuld – sellest metallist unistasid alkeemikud». Sellise käsitluse korral on paraku arvestatud ainult semantilisi, mitte aga süntaktilisi asjaolusid. Sõna *kuld* on käsitatav lausest välja tõstetud elemendina, nn (sõltumatu) TOPIKUNA, millel ei ole mingit grammatilist seost verbiga *unistama*. Kui *kuld* oleks verbi *unistama* laiendava lisanditarindi põhi, peaks ta olema illatiivis nagu tarind *sellest metallist*. Selline topik on pigem iseseisev nominaalne lause kui teise lause element. Kirjas need kaks lauset lihtsalt vormistatakse lepeliselt üheks.

Järellisand

§ 579 Järellisandid on põhiosas täpsustuslisandid. Täpsustuslisandid jagunevad IDENTIFITSEERIVATEKS (samastavateks) ja KLASSIFITSEERIVATEKS (liigitavateks).

Identifitseeriv lisand on mõistemahult põhjast kas a) kitsam (harilikult nimi), b) laiem, või c) samane (keelelistel või keelevälistel teadmistel põhinevad põhja ümbersõnastused). Nt

a) minu esimene eesti keele õpetaja, *Tamm*; linna ainus kohvik, «*Säde*»; parim Nõukogude sõiduauto, «*Žiguli*»; Laulatus toimus kirikus, *katoliku kirikus*; spetsiaalne teadus, *demograafia*; b) *Tamm*, *minu esimene eesti keele õpetaja*; c) *enfant terrible*, *hirmus laps*; Kirovi (*endine Putilovi*) tehas; *pöder*, *metsade kuningas*.

Klassifitseeriv lisand iseloomustab põhja mingist aspektist. Ses suhtes sarnaneb ta järeltäiendile. Peale a) sidendita, vormilt markeerimata lisandite on b) osastavalist, c) *nagu-* ja *kui-*sidesõnaga ning d) viimastega sünonüümset essiivset lisandit. Lisaks jaatavavormilisele lisandile esineb ka eitavavormilist. Nt

a) ohvitser, *demobiliseeritu*; isa, *Pärnust pärit mees*; nemad, *mõlemad kii-detavad*; T.J., meistersportlane, *meditsiinikandidaat*; Rein, *ka mitte enam*

poisike; b) Peeter, (*üks*) *meie parimaid joonistajaid*; Peeter ja Jüri, *meie innukamaid abilisi*; c) Aga tema papa *nagu tohter* peaks teadma, mis *viga*. Ants *kui parim korvikütt*; d) isa *elukutselise kalamehena*.

Märkus 1. Olevas käändes laiendi paigutumisel põhja ette, samuti laiendi ja põhja lahtumisel muutub lisand seisundimääruseks, s.t ümberpaigutus ei säilita seost nimisõnaga, vaid loob seose verbiga. Nt

P.P. *lavastajana* (lisand) on teinud suure töö. *Lavastajana* (seisundimäärus) on P.P. teinud suure töö.

Märkus 2. Omadussõnalise järeltäiendi ja lisandi vahele ei saagi sisuliselt kindlat piiri tõmmata, isegi kui see on vormiliselt võimalik. Nt lauses «Rühma juhtijaks sai tema, *väike, virk, puhanud ja karastatud*» võivad laiendid vormiliselt olla ainult täienditeks, sest mineviku kesksõna ei funktsioneerinud nimisõnana ega saa seega olla lisandiks. Sisult samaväärne lause «Rühma juhtimine jäi talle, *väiksele, virgale, puhanule ja karastatule*» on aga kaheti analüüsitav: tegemist võib olla nii *nu-* ja *tu-*substantiivatsioonidega, mis võivad funktsioneerida lisandina, kui ka omadussõnaliste järeltäienditega.

Piiritleva järellisandina esinevad jutumärgistatavad nimed, kui nad jäävad tarindi käänamisel muutumatuks, tsitaadid jms. Alati on lisandid: a) jutumärgistatavad nimed, mis on kas mitmesõnalised või obliikvakäändelised või mis laiendavad täienditega mittenimesid, b) tsitaadid, c) marsruuti, aadressi või põhjaga tähistatud komponente märkivad väljendid. Selliseid tarindeid pole võimalik käänata, seega näitab tarindi seost ülejäänud lausega tarindi teine liige. Nt

a) Juubilari autasustati ordeniga «*Austuse märk*». Kuulasime laulu «*Kalavetel*». E. Kapi balletti «*Kalevipoeg*» vaadati suure huviga. b) Staadionil kuulasime võidukat hüüet «*hurraa!*» Sõnale «*elab*» asetas ta oma kõnes erilise rõhu. Miks ometi kasutavad inimesed nii sagedasti argumenti «*Sa ei mõista mind!*»? c) Nõukogude automaataparaat sooritas kosmosereisi marsruudil *Maa – Kuu – Maa*. Saatsime telegrammi aadressil *Tallinn, Tehnika 4–2*. Balletipaarile *Jüri Lass – Tiiu Randviir* kuulus aplaus.

Muude järelasendis jutumärgistatavate nimede, samuti nime funktsioonis sümbolite ja numbrite puhul võib muutuda emb-kumb tarindiliige ning vastavalt sellele on lisandiks kas a) nimi piiritleva järellisandina või b) mittenimi täpsustava eeslisandina. Nt

a) Ta töötab tehases «*Ilmarine*». Kolmnurgal *ABC* on kõik küljed võrdsed. Gripiviiruses *A 2* on toimunud mutatsioon. b) Ta töötab *tehas* «*Ilmarises*». *Kolmnurk ABC*-l on kõik küljed võrdsed. *Gripiviirus A 2-s* on toimunud mutatsioon.

Eeslisand

§ 580 Eeslisand jaguneb kolmeks vormitüübiks: vormilt markeerimata, genitiivne ning elatiivne lisand. Kõik kolm võivad olla kas piiritlevad või täpsustavad.

Vormilt markeerimata eeslisandi põhjaks on tavaliselt nimi, harvemini muu substantiiv. Lisand on mõistemahult põhjast laiem, tavaliselt a) täpsustav, vaid esiletõstu korral b) piiritlev.

Nt

a) *seltsimees* Stalin, *härä* direktor, *professor* Ariste, *vend* Juhan, *arhitekt* Ohak, *planeet* Mars, *tehas* «Ilmarises», *kolmnurk* ABC-1, *gripiviirus* A 2-s, *kunstivool* ekspressionism, *teravili* rukis; b) Banketil pidas kõne **ARHITEKT** Ohak, mitte samanimeline viuldaja.

Mitmeosalistes isikunimedes, s.o ühendes, mis koosnevad ees- ja perekonnanimest, isiku- ja hüüdnimest, isikunimest ja järgarvust (valitsejanimes) või isikunimest ja sõnadest *vanem*, *noorem*, *senior* ja *juunior*, loetakse lisandiks esimene, püsiva vormiga tarindiliige üksnes vormilistel kaalutlustel. Nt

Jaan Metsal (levinud, kuid ebasoovitatav kasutus: *Mets*, *Jaanil*), *Eirik* Punast, *Peeter* I-ga, *Ivanov* vanemaga

Genitiivne eeslisand on mõistemahult põhjast kitsam, harilikult nimi, harvemini muu substantiiv ning on alati piiritlev. Et selline lisand langeb vormilt kokku genitiivtribuudiga, vormistatakse ta vajaduse korral kokku. Nt

«*Ilmarise*» tehas, *Narva* linn, «*Austuse märgi*» orden, *Juhani*-onu, *Taela*-preili, *direktorihärä*

Elatiivsel eeslisandil puuduvad mahupiirangud põhja suhtes. Tavaliselt on nii lisandi põhi kui ka lisand ise mittenimi. Sugulussõna laiendina võib lisand olla ka nimi. Lisand on üldiselt täpsustav, esiletõstu korral ka piiritlev. Nt

a) *professorist* vend, *naabrist* abiline, *kunstnikust* abikaasa, *planeedist* vaatlusobjekt, *tehadest* sponsorid, *Juhanist* vend; b) Mul on kaks venda. **PROFESSORIST** vend töötab ülikoolis, **LAULJAST** vend teatris.

Lisandi ühildumine

§ 581 **Järellisand** ühildub oma põhjaga harilikult käändes ja arvus (a). Erandiks on b) essiivne lisand, mis saab ühilduda ainult arvus, ja c) jutumärgistatav nimi, sümbol ja number, samuti marsruuti, aadressi või põhjaga tähistatu komponente märkivad väljendid, mis ei ühildu käändes ega arvus. Nt

a) Lastest, 54. keskkooli õpilastest, saadeti pooled maale kartuleid võtma. Mind kui pedagoogi rõõmustas see eriti. b) Peeter ja Malle taktitundeliste inimestena ei sekkunud vaidlusse. c) Istusin tunnikese kohvikus «*Tallinn*». Mõistet «*antud ülesannet täita võimalikult hästi ja võimalikult väikese ajakuluga*» ei saa pidada identseks mõistega «*töötada nõrkemiseni*». Seda võib väljendada korrutisega $dA = Hdh$. Liiklus on suunatud marsruudile *Vabaõhumuuseumi tee – Kaskede allee Rannamõisa tee*. Ta kandis numbrit 13. Palun saata telegramm aadressil *Tallinn, Lauristini 6*. Viik fikseeriti ka kohtumises *G. Kasparov – A. Karpov*.

Peale selle võivad lisand ja põhi olla erinevas käändes ja arvus, kui a) lisand on osastavas ning laiendab nominatiivset põhja, b) lisanditarind on objektiks, kusjuures mitmuslik komponent on totaalobjektina nominatiivis, ainsuslik genitiivis, c) põhjaks on partsiaalsubjekt, lisand

on aga definiitsena nominatiivis, d) määrustarindeis, eriti koha- ja ajatarindeis, mille üks liige on sise-, teine väliskohakäändes. Nt

a) Epp, *meie parimaid tantsijaid*. b) Selle rahva, *metsakamassid*, leidis M. A. Castren 1847. aastal. Sa oled kõik unustanud: *aususe, kohuse- ja vastutustunde*. c) Perekonda tuli uusi inimesi: *Mari õde ja õemes*. d) täpisteadustes, *oma huvialal*; maikuus, *kõige ilusamal aastaajal*.

Eeslisanditest ei ühildu põhjaga: laiendamata ainsuslik lisand, v.a *lane-*, *ke(ne)-*liiteline, ning suurtähtlühend, kui a) lisandi põhjaks on jutumärgistatav nimi, sümbol või number, b) põhjaks on isikunimi või nimetus, lisandiks eesnimi, kõnetlussõna või sageli sellena talitlev elukutset, tiitlit või sugulust väljendav sõna: *härra, proua, seltsimees, professor, doktor, kindral, vürst, tädi, onu, perekond* jne, c) põhjaks taevakeha nimi, lisandiks taevakeha nimetus. Nt

a) Istusin tunnikese *kohvik* «Tallinnas». *Kolmnurk ABC-l* on kaks külge võrdsed. *Gripiviirus A 2-s* on toimunud mutatsioon. *RAT* «Estonias» esietendus «Krahv Luxemburg». b) *Jaani* Tammel on kolm poega; *Karl* Suurest; *Louis XIV-le*; Kinkisime *onu* Peetrile sünnipäevaks raamatu. *Seltsimees* direktori juures on nõupidamine. Kohtasin kohvikus *professor Aristet*. *Perekond* Tammele anti kahetoaline korter. c) Edukalt täidetakse *planeet Marsi* uurimise programmi.

Märkus. Tüüpiline kõnetlussõna ei ühildu põhjaga ka siis, kui tema ees on täiend. Mitteühildumise korral ei kuulu täiend mitte kõnetlussõna enda, vaid põhja juurde: «Õnnitleme austatud *härra* professorit». Kui aga täiend kuulub kõnetlussõna juurde, siis viimane ühildub oma põhjaga: «Kõik me armastasime *heatujulist seltsimeest* Paul Ploomi».

Ühilduda ei pruugi, aga võib laiendamata ainsuslik lisand, mis laiendab a) isikunime, kuid pole kõnetlussõna, samuti b) jumala ja c) looma nime laiendav lisand. Nt

a) *Freesija* ~ *freesijal* Kirisel jäi kuuplaan täitmata. Meile tutvustati *inglanna* ~ *inglannat* Higginsit. Laenasin raamatu *sõber* ~ *sõbrale* Jaanile. *Vend* ~ *vennast* Juhaniist polnud mingeid teateid. b) Tempel oli pühendatud *jumalatar* ~ *jumalatarile* Isisele. c) *Kass* ~ *kassil* Arturil on pahad kombed.

Ainult arvus ühildub elatiivne lisand. Nt

Kunstnikest vendadele anti üle autasu.

Sageli jäetakse selguse huvides nominatiivi ka võõrsõnaline lisand. Nt

ensüüm lipaasi toime, ravimine *preparaat* humisooliga, *alkaloid* faksiini mõju.

Muud laiendamata ainsuslikud eeslisandid, samuti laiendatud, mitmuslikud ning rinnastatud lisandid ühilduvad oma põhjaga arvus ja kõigis käänetes peale essiivi, terminatiivi, komitatiivi ja abessiivi, mille puhul lisand jääb genitiivi. Nt

Kunstivoolust ekspressionismist on olnud palju juttu. *Teravilja* rukist kasvatatakse rohkem põhjapoolsetes rajoonides. *Tööstuslinnas* Tallinnas on õhk väga saastatud. *Pojakest* Jaaku kasvatati halvasti. Kirjutasin kirja *soomlasele* Penttile. *Parimale tantsupaarile* Kasele kingiti kristallvaas. *Vendade* Znamenskite mälestusvõistlused algavad kuu aja pärast. Oleme

jõudnud perestroikaga naabritest liitlastest ette. Sain kokku *vanema venna* Jaaniga. *Tööeesrindlasest, ühiskondlikust aktivistist ja heast pereisast* T. Teemaast kirjutati ajalehes. *Kirjanikule-võitlejale* N. Ostrovskile.

Arvuühildumise üldreeglit on mõlemal lisandiliigil kõrvalekaldeid järgmistel juhtudel.

Kui apositsioonitarindi üks liige (põhi või lisand) on mitmuses või loetelu, siis teine on a) ainsuses, kui selleks liikmeks on kogunimi, abstraktsubstantiiv või kvantorifraas, b) ainsuses või mitmuses, kui ta on liigiviiteliselt kasutatud sõna, c) mitmuses muudel juhtudel. Nt

a) koolilapsed, *tulevane kontserdipublik*; Priit, Juku ja Peeter – *klassi tuumik*; tema kõige suurem mure – *lapsed*; vennad Znamenskid, *kaks sportlast*; Andres ja Pearu, *kaks leppimatut naabrimeest*; Arutlusõigus oli keemiaprobleemidel *kui põhiteemal*. b) lugeja – lugejate, *sinu ja minu* arvamus; c) *Nendel meestel, kolhoosi esimehel ja agronoomil*, on alati kiire. *Idas levisia samojeedid suurte jõgede* Obi ja Irtõši kallastele; president ja asepresident *kui võimu esindajad*.

Perekonnanimi, mille ees paikneb mitu eesnimelisandit, on ainsuses (a), muu loetelu korral aga kas ainsuses või mitmuses (b). Nt

a) Rein ja Anne *Põld*; b) Isa ja poeg *Kask – Kased*; härra ja proua *Tikk – Tikud*.

Lisandi kirjavademärgid

§ 582 Eeslisandit ei eraldata põhjast vahemärgiga. Nt

Juta ema Marie läks hiljuti pensionile.

Järellisand eraldatakse põhjast tavaliselt KOMAGA. Nt

Ka tema, elukogenud inimene, ei osanud midagi mõistlikku öelda.

Mõnel juhul eelistatakse komale mõttekriipsu, koolonit või sulgusid; juhul kui lisand ise juba sisaldab koma, on tema eraldamine põhjast mõttekriipsu, kooloni või sulgudega koguni obligatoorne.

MÕTTEKRIIPSUGA eraldatakse eriti esile tõstetud lisand. Nt

Selle ülesande lahendas valesti isegi Toomas – *meie parim õpilane*.

KOOLONIT kasutatakse a) selgitava ning b) loetelulisandi eraldamiseks. Nt

a) Kivihädale järgnes uus häda: *veehäda*. b) Eile jõudis kohale kogu seltskond: *õde, õemees, vend, vanaisa ja lell*.

SULGUDEGA eraldatakse lisandsõna, millega märgitud mõistet loetakse teisejärguliseks. Nt

Noormees (*üliõpilane*) soovib üürida toa.

Kui järellisand paikneb lause keskel, eraldatakse ta tavaliselt vahemärgiga nii põhjast kui ka ülejäänud lausest (a). Koma puhul on erandiks omastavas käändes järellisand, mis eraldatakse ainult põhjast (b). Nt

a) Küsija vaatas oma kaaslasela, *suurele mehemürakale*, kurvalt otsa.
b) Talunaise, *tööinimese* põlise tarkusega mõistab ema kõike.

Põhjast ega muust lausest ei eraldata kirjvahemärgiga:

1) essiivset ning *kui-* ja *nagu-*lisandit, Nt

Ilme Kallas *treenerina* on võitnud sportlaste seas suure lugupidamise. Sm. Kasele *kui eesrindlikule töötajale* avaldati kiitust. Onu *nagu vana põllumees* muutus kevadel kärsituks.

2) jutumärkides nime, sümbolit, numbrit, tsitaati vms või lisandit, mis märgib aadressi, marsruuti, põhjaga märgitu komponente vms. Nt Kohtusime juhuslikult kohvikus «*Tallinn*». Leia kolmnurga ABC pindala. Samas kuulsin käsklust «*Suurtükk positsioonidele!*» Balletipaarile Jüri Lass – Tüü Randviir kuulus aplaus.

Märkus. Tsitaati võib käsitada ka otsekõne kõrvallausena ning kasutada selle ees koolonit. Nt

Samas kuulsin käsklust: «*Suurtükk positsioonidele!*»

3) deminutiivset järellisandit, Nt

Vanaisal *kadunukesel* oli alati palju muret. Laps *vaeseke* peab nüüd orvuks jääma.

4) järellisandit, mis laiendab isikulist asesõna (kui lause mõtteselgus ei kannata), nt

Teil *perenaistel* on alati kiire. Sa võiksid meid *noori* paremini mõista.

Isikulist asesõna laiendav järellisand on kirjvahemärgiga eraldatud, kui a) isikulist asesõna võib pidada ka omastavaliseks täiendiks, või b) isikuliseks asesõnaks on *nemad*, mille käänded langevad kokku näitava asesõnaga *need*, c) järellisand on rõhutatud. Nt

a) Mirjam on väga tema, *mamma* moodi. Ega meie – *lapsed* – kõigest aru saanud. b) Neile, *kahеле*, ei tundunud miski raske. Neid, *vanu*, huvitas iga üksikasi. c) Minule, *talunaisele*, nad ei mõtle. Pealegi paistis mulle, *võhikule*, et asi on tühine.

Mõtteselguse huvides kasutatakse koma ka järgarvu ja põhiarvu ühendis. Järgarv võib olla nii lisandi põhjaks (eraldatakse komaga) kui ka täiendiks. Nt

Esimesed, *kaks tütarlast*, saabusid kell 7. Esimesed kaks tütarlast saabusid kell 7.

Korduvate lisandite vahemärgistuse kohta vt § 652.

2. ADJEKTIIVIFRAAS

§ 583 Adjektiivifraasiks nimetatakse fraasi, mille põhjaks on adjektiiv või proadjektiiv. Fraas talitleb a) atribuudi, b) predikatiivi ja c) seisundi-määrusena. Nt

a) *väga suur* maja, *niisugune* inimene. b) Ta on *kingituse üle rõõmus*. c) *Tõsiselt haigena* jäi ta pensionile.

Adjektiivifraasi laiendliikmeks võib olla a) substantiiv(iframe), b) kaassõnafraas, c) infinitiiv(iframe), d) adjektiiv(iframe), e) kvantoriframe, f) adverb(iframe), g) kõrvallause. Nt

- a) *koormapuu jämedune, sellest teadlik, kirjatarkuses osav, temale paras*;
b) *poja üle uhke, külaliste vastu viisakas*; c) *ahne sööma*; d) *kole valus, põhjatu rikas, igavene suur*; e) *viie päeva vanune, poole vahamaa suurune*;
f) *tõsiselt haige*; g) *Ta tütar on ilusam(,) kui ta ise (nooruses (oli))*.

Adjektiivi laiendid talitlevad fraasiadverbiaalina, väljendades situatsiooni osalisi ning situatsiooni ruumilisi, ajalisi, kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid karakteristikuid (a). Adjektiivifraasi võib harvemini kuuluda üldlaiendeid (b). Nt

- a) *inimeste vastu hoolimatu, seest toores, väga pikk*; b) *ilmselt katkine (auto), juba vana (mees), ikka reibas (inimene)*.

Osa fraasiadverbiaale on tingitud adjektiivi võrdlusvormist või võrdluslikust sisust; neid käsitletakse eraldi (vt § 585–589). Nt

Ta on pikem kui mina.

Eesatribuudina talitleva adjektiivi laiendid paiknevad alati adjektiivi ees (a), predikatiivi ja seisundimääruse, samuti ka järelatribuudi laiendid võivad olenevalt kommunikatiivsetest teguritest olla nii eeskui ka järelasendis (b). Nt

- a) *emale kingituse eest tänulik poiss, *tänuilik emale kingituse eest poiss*;
b) *Poiss on emale tänulik kingituse eest ~ emale kingituse eest tänulik ~ tänuilik emale kingituse eest*.

§ 584 Adjektiivi laiendava MITTEVÕRDLUSLIKU FRAASIADVERBIAALINA esineb substantiiv mingis käändes või kaassõnafraas, *ma*-tegevusnimi, adverb, harva ka teine adjektiiv.

Märkus. Adjektiivifraasina ei ole käsitatav ühend nagu *hale teda vaadata* lauses «Mul on *hale teda vaadata*». Adjektiiv tingib siin kogu lausemalli, mitte *da*-infinitiivi üksi. *da*-infinitiivifraasi võib selles mallis käsitada alusena.

Vaadeldavate adverbiaalide põhiliigid on: a) sõltuvusadverbiaal, b) kohaadverbiaal, c) ajaadverbiaal, d) otstarbeadverbiaal (sobivust väljendavate adjektiivide puhul), e) seisundiadverbiaal, f) kvantumiadverbiaal ja g) viisiadverbiaal.

- a) N_{in} : *kindel oma üleolekus, kindel temas, kirjatarkuses osav*; N_{e} : *teadlik sellest, jääst vaba, suitsust paks*; N_{all} : *usin tööle, kade tema osavusele, pahane poisile, kindel temale, ajajärgule iseloomulik, mulle paras, teile sobiv*; N_{abl} : *suuruselt paras*; N_{kom} : *suureline oma lastega, olukorraga tuttav, alluvatega familiaarne*; N_{g+ees} : *sõbra ees siiras*; N_{g+eest} : *tänulik abi eest*; $N_{g+jaoks}$: *teie jaoks sobiv*; $N_{g+järele}$: *ahne kuulsuse järele*; $N_{g+peale}$: *tragi iga töö peale, kade tema peale, kindel tema peale*; $N_{g+poolest}$: *suuruse poolest paras*; $N_{g+pärast}$: *rahutu poja pärast*; $N_{g+suhtes}$: *kaaslaste suhtes upsakas*; $N_{g+vastu}$: *tema vastu kõna*; $N_{g+üle}$: *edu üle uhke*; V_{ma} : *kiire jooksmas, ahne söömas*; b) N : *näost kahvastu, oimukohalt hall*; KF : *laua kohalt katkine, seinä äärest märg, (kuni) väravani vaba*; Adv : *seest valge, kohati laiguline*; c) N : *vanas eas haige*; KF : *(kuni) surmani kõbus, läbi aegade aktuaalne*; Adv : *alati korralik*; d) N : *selleks vajalik, tööks kohane, teenistuseks kõlblik, kõigeiks võimeline*; V_{ma} : *suuteline töötama*,

paras *karjas häima*, sobilik *õpetama vene keelt*; e) N, Adj: *plikana kena*, *noorena kena*; KF: *haigest peast rahutu*; f) suurt intensiivsust väljendavad – N: *maani täis*, *surmani piinlik*, *lõhkemiseni õnnelik*, *kuradi imelik*; Adj (mitteühilduvana): *põhjatu* (= *põhjatult*) *sügav*, *määratu suur*, *tohtu paks jt*; (ühilduvana): *igavene/igavese* (= *igavesti*) *suur/suure*; Adv: *väga suur*, *üpris rõõmus*, *kohutavalt naljakas jt*; keskmist intensiivsust väljendavad – Adj (ühilduvana): *paras/paraja* (= *parajalt*) *suur/suure*; Adv: *võrdlemisi soe*, *üsna kena jt*; väikest intensiivsust väljendavad – Adv: *veidi haige*, *kergelt õline*, *tsipake lihtsameelne jt*; g) *imelikult kõver*, *kummaliselt vaikne*.

Märkus. Kui mitte arvestada *tu*-karitiive ja mõningaid tunde hinnangut väljendavaid adjektiive, nagu *jube*, *kole*, *hirmus* jt, mida kui mitteühilduvaid laiendeid saaks käsitada ka määraadverbidena, samuti adjektiive *paras* ja *igavene*, siis adjektiiv üldjuhul ei laienda adjektiivi. Ühte substantiivifraasi kuuluvad adjektiivid võivad kas laiendada mõlemad eraldi ühte ja sama substantiivset põhja (*madal pruun kapp*), rinnastuda omavahel (*raske, lootusetu haigus*) või alistuda substantiivile astmeliselt (*esimene suur armastus*), vt § 600.

2.1. Adjektiivne võrdlustarind

§ 585 Adjektiivide tüüptunnuseid on kompareerumine, s.o objektide omaduste intensiivsuseastmete samasuse või erinevuse väljendamine. Nt

Ants on niisama pikk kui *Mart*. *Ants* on pikem kui *Mart*. *Ants* on kõikidest meie klassi poistest pikem.

Võrdlus võib jääda ka implitsiitseks, nagu lauses

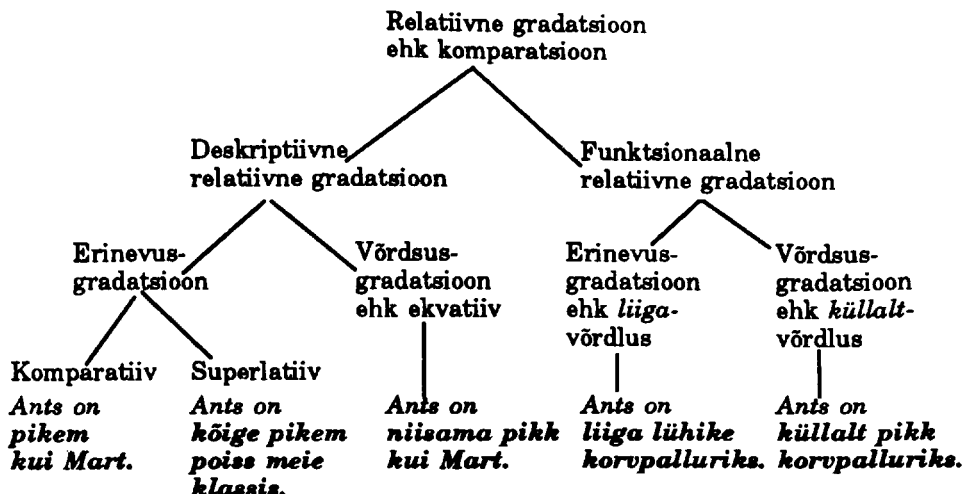
Ants on väga pikk mees,

milles objekti omaduse intensiivsust hinnatakse kogu selle klassi ulatuses, kuhu objekt kuulub, s.o väidetakse, et *Antsu* pikkus ületab mees-teklassi keskmise pikkuse. Intensiivsuseastme edastamise seisukohast on neil kahel juhul tegu GRADATSIOONinähtuse alltüüpidega. Esimest, eksplitsiitse võrdlusena realiseeruvat gradatsiooni nimetatakse RELATIIVSEKS gradatsiooniks ehk KOMPARATSIOONIKS, teist ABSOLUUTSEKS gradatsiooniks. Võrdlustarind moodustub ainult komparatsiooni korral ning koosneb võrdlusvormist või võrdlusliku määralaiendiga adjektiivist ja võrdlusalust väljendavast fraasist, mida seob omavahel võrdlusesõna või võrdluskääne (elatiiv). Nt võrdlusaluseis

Ants on pikem kui *Mart*. *Ants* on *Mardist* pikem. *Ants* on niisama pikk kui *Mart*. *Ants* on meie hulgast kõige pikem

moodustavad võrdlustarindi vastavalt *pikem kui Mart*, *Mardist pikem*, *niisama pikk kui Mart* ja *meie hulgast kõige pikem*. Võrdlustarindi seda osa, mis laiendab adjektiivi, võib käsitada kvantumiadverbiaalina.

Komparatsioon liigitub DESKRIPTIIVSEKS ja FUNKTSIONAALSEKS gradatsiooniks, need mõlemad omakorda ERINEVUSGRADATSIOONIKS ja VÖRDSUSGRADATSIOONIKS. Tüüpidest annab ülevaate alljärgnev skeem; võrdlustarind on näidetes esile tõstetud. Deskriptiivse erinevusgradatsiooni alaliike – komparatiivi ja superlatiivi – on siin käsitletud süntaktilis-semantiliste, mitte ainult morfoloogiliste nähtustena.

Mitte kõiki adjektiive ei saa kompareerida (ega gradeerida muulgi viisil). Kompareerida pole normaaljuhul võimalik a) adjektiive, mis on juba moodustatud võrdluse teel, s.t eksplitsiitse võrdlusosisega adjektiive, nt *teemantkõva* (= nii kõva nagu teemant), *sametpehme*, *vesihall*, *nöörsirge*, *piltilus*, *päevselge*, *välkkiire*, *jääkülmal* jt; *kolmemastiline* (*kolmemastiline purjekas* = purjekas, mille mastide arv võrdub kolmega), *kuuekandiline*, *viiekorruseline*, *kaheküüruline*, *mitmekohaline*, *paariastmeline* jt; ekvatiivadjektiive *meetripikkune*, *tollipaksune*, *sõrmejämädune*, *meetrine*, *puudane* jt; *tsaariaegne*, *sõjajärgne*, *mineva-aastane*, *revolutsioonieelne* jt; b) adjektiive, mis sisaldavad juba intensiivistavat elementi, nt *ülitundlik*, *uhisuus*, *võhivõõras*, *pururumal*, *püsti hull*, *kuurikuulus*, *läbimärg*, *tulisuus*, *poolvedel* jt; c) adjektiive, mis on sisult võrdluslikud, nt *võrdne*, *siinne*, *sealne*, *eilne*, *tänane*; *maksimaalne*, *minimaalne* jt; d) adjektiive, mis väljendavad objektidele alati tervikuna ja ühel määral kuuluvat omadust: *isane*, *emane*, *venekeelne*, *sabatu*, *tii-vutu*, *parteitu*, *finiitne*, *nahkne* jt.

Komparatiivtarind

- § 586 Komparatiivtarind väljendab tavaliselt ühe objekti mingi omaduse suuremat või väiksemat intensiivsust võrreldes teise objekti vastava omadusega (a). Erijuhul võrreldakse üht ja sama objekti eri situatsioonides (b). Nt

a) Ants on *pikem kui Mart* ~ *Mardist pikem*. b) Ants on *täna tublim kui eile*.

Adjektiiv on komparatiivivormis ning seostub võrdlusalust väljendava fraasiga konjunktsiooni *kui* abil; kui see fraas on noomenifraas, võib viimane olla ka elatiivi käändes. Adjektiivi komparatiiv moodustatakse komparatiivimorfeemi *-m* liitmise teel adjektiivi tüvele. Osalt on võrdlust võimalik edasi anda ka adverbide *rohkem* ja *vähem*, harvemini

enam abil, ühenditega suuremal määral, vähemal määral jt, samuti teiste kompareeritud adverbidega, nagu *tõsisemalt*, *raskemalt* jt. Nt

See ring on vähem ümmargune kui teine. Ants on tõsisemalt haige kui Mart.

Sellist võrdlust ei kasutata mõõduadjektiivide (*suur*, *pikk*, *vana*, *raske* jms) puhul. Nt

*See puu on vähem pikk kui too.

Adverbid *rohkem* ja *vähem*, peale nende veel kaassõnad *üle* ja *alla* väljendavad mõõduadjektiivide puhul võrdlust vaid siis, kui võrdlusalust tähistab kvantorifraas kujul: arvsõna + mõõtühikut väljendav nimisõna (nt *kaks meetrit*). Sellisel juhul aga ei seostu need adverbid ja kaassõnad mitte adjektiivi endaga, vaid kvantorifraasiga. Nt

Ants on rohkem / vähem kui kaks meetrit pikk. Ants on üle / alla kahe meetri pikk.

Komparatiiv võib esineda ka ilma võrdlusalust märkiva fraasita. Selle nn ABSOLUUTSE komparatiivi puhul võrdlutarindit ei moodustu. Nt

Ta on juba vanem inimene. Ta on pärit vaesemast perekonnast. Pärast pikemat vaheaega korraldati võistlused jälle Tartus.

Absoluutne komparatiiv on absoluutse gradatsiooni väljendusvahendeid, mis näitab, et objekti omaduse intensiivsus ületab antud objektklassi keskmise normi mingil mitte eriti suurel määral (nt vanem inimene on üle keskea inimene, kuid mitte rauk).

Komparatiivse adjektiivi määralaiendid väljendavad võrreldavate omaduste absoluutset või suhtelist intensiivsuserinevust. Absoluutset intensiivsuserinevust väljendavad: a) adverbid *hoopis(ki)*, *hulga*, *kauget*, *kõvasti*, *palju*, *sootuks*, *tublisti*, *tunduvalt* jt – suurt intensiivsuserinevust; b) adverbid *mõnevõrra*, *mõõdukalt*, *parasjagu* jt – keskmist intensiivsust; c) adverbid *natuke*, *pisut*, *veidi*, *vähe* jt ning substantiivid *ivake*, *karvake*, *raasike* jt – väikest intensiivsust. Kõiki loetletud adverbe võivad omakorda laiendada määraadverbid. Nt

a) Mees on väga palju naisest pikem. b) Ants on Jaanist mõnevõrra pikem. c) Mees on üsna vähe naisest vanem.

Suhtelist intensiivsuserinevust väljendavad võrdlutarandid. Nt

Jüri on rohkem kui Ants Marist pikem. Jüri on üle kahe sentimeetri Marist pikem. Jüri on niisama palju kui Ants Marist pikem.

Komparatiivse adjektiiviga kaasnevad modaaladverbid *veel(gi)*, *isegi*, *koguni* rõhutavad omaduse suurt intensiivsust võrdlusalusel. Nt

Jaan on veelgi pikem kui Jüri.

Seisundimuutust väljendavates lausetes esinevad *aina*, *ikka*, *järjest*, *üha* näitavad omaduse intensiivsuse kasvamist või kahanemist. Nt

Päev läheb aina pikemaks. Tagavarad jäid järjest väiksemaks. Kleit tehti üha lühemaks.

Samad adverbid näitavad positiivivormis adjektiivide laienditena omaduse või seisundi pidevust. Nt

Sa oled ikka endine.

Superlatiivtarind

§ 587 Superlatiivtarind väljendab objekti omaduse maksimaalset intensiivsust võrrelduna kõikide ülejäänud samasse klassi kuuluvate objektidega. Nt

Mount Everest on (*maailma*) *kõige kõrgem mägi*.

Võrdlusalust märkivat fraasi sisaldab superlatiivtarind obligatoorselt vaid siis, kui objektiklassi piiratakse mingite (nt ajaliste või ruumiliste) tunnuste alusel. Võrdlusalus väljendub tavaliselt kas genitiivse või adverbiaalikäändelise substantiivfraasina või siis kaassõnafrasina. Nt

Ants on meie klassi ~ meie klassis kõige pikem poiss. Ants on meie klassi poiste hulgas pikim.

Maksimaalsel määrab võib mingit omadust olla ka mitmel objektil korraga. Nt

Ants ja Jüri on meie klassi kõige pikemad poisid. Ants on meie klassi (üks) pikimaid poisse. Ants ja Jüri on meie klassi pikimaid poisse.

Eesti keeles on põhiline analüütiline superlatiiv, mis moodustub partiklist *kõige* ja adjektiivi komparatiivvormist: *kõige lühem*. (*Kõige* on niisiis morfoloogilise vormi osis, mitte adverbiaal; viimane koosneb siin ainult võrdlusalust märkivast tarindist.) Sünteetiline superlatiiv, nt *pikim, suurim, kauneim* jne, on uuestielustatuna mõnevõrra vähem tarvitav ja pole moodustatav kõigist adjektiividest.

Ekvatiivtarind

§ 588 Ekvatiivtarind väljendab võrreldavate objektide omaduste intensiivsustaste samasust. Mittemõõduadjektiivide puhul väljendatakse seda proadverbide *nii* ja (*nii*)*sama* abil, kusjuures võrdlusalust tähistavat fraasi seovad adjektiiviga sidesõnad *kui* või *nagu*. *nii*-ekvatiiv on osutava, (*nii*)*sama*-ekvatiiv põhiliselt samastava tähendusega. Nt

Jüri ei ole nii tark kui Ants. Jüri on (nii)sama tark kui Ants.

Tarind võib moodustuda ka ilma adverbita. Võrdlusaluseks on sel juhul mingi etalonobjekt ning tarindi ülesandeks on väljendada suurt intensiivsust: *kaval kui rebane, valge kui lumi*.

Mõõduadjektiividest on võimalik moodustada ka sünteetilist ekvatiivi. Viimasel juhul lisandub adjektiivi tüvele sufiks *-(u)ne*. Osutava ekvatiivi korral on võrdlusalust tähistav fraas genitiivis, samastava ekvatiivi korral kas komitatiivis või rindtarindi puhul nominatiivis, kusjuures adjektiivile lisandub eesliide *ühe-*, harvemini *sama-*. Nt

Jüri on Antsu pikkune. Jüri on Antsuga ühepikkune ~ samapikkune. Jüri ja Ants on ühepikkused ~ samapikkused.

Sünteetiline ekvatiiv on moodustatav ainult positiivsetest mõõduadjektiividest (*suurune, pikkune, raskune, paksune* jt), mitte aga nende negatiivsetest antonüümidest (**väiksune, *lühidune, *kergune* jt).

Üksnes sünteetiline ekvatiiv, seejuures ainult osutava funktsiooniga, on tarvitatav kvantorifraasist võrdlusaluse puhul. Lisaks (*u*)ne-sufiksilisele variandile on siin võimalik ka sufiksita variant, mille puhul võrdlusalust tähistav fraas on nominatiivis. Nt

Ants on *kahe meetri pikkune*. Ants on *kaks meetrit pikk*.

Ekvatiivseid adjektiive võivad laiendada võrdsuse täielikkust rõhutatavad adverbid *täpselt*, *parajasti*, *just* või võrdsuse ligikaudsust väljendavad *umbes*, *ligikaudu*, *enam-vähem*, *peaaegu*, *napilt*, *vaevalt*, *vähemalt*, *kõvasti*, *tublisti* jt. Nt

Ta on *täpselt nii pikk kui mina* ~ *täpselt minu pikkune*. Ta on *umbes nii pikk kui mina* ~ *umbes minu pikkune*.

Ekvatiivi puhul võib võrdlusalust väljendada ka *et-kõrvallause*, peamiselt eitava pealause korral *da*-infinitiiv. Adjektiivi laiendavad sel juhul adverbid *nii*, *niivõrd*, *sedavõrd* või *nõnda*. Nt

Ta on *nii õnnelik*, *et ei vastanud*. Ma ei ole *nii rumal*, *et vastata*.

Samasugune struktuur nagu sünteetilise ekvatiiviga tarindil on ka kvalitatiivset võrdsust väljendaval tarindil. Seesuguse tarindi tunnuseks on sisult võrdluslikud adjektiivid *sarnane*, *analoogiline*, *adekvaatne*, *ekvivalentne*, *identne*, *paralleelne*, *proportsionaalne*, *võrdeline*, *võrdne* jt, samuti liitadjektiivid, mille esikomponendiks on *sama-*, *ühe-* ja *võrd-*: *samalaadne*, *samaliigiline*, *ühesugune*, *võrdväärne*, *võrdõiguslik* jne. Võrdlusalust objekti tähistav fraas on siingi komitatiivne, nominatiivne (rinnastuse korral), mõnel juhul ka genitiivne. Nt

Poeg on *isaga sarnane*. Poeg ja isa on *sarnased*. Poeg on *isa sarnane*. Naine on *mehega võrdõiguslik*. Naine ja mees on *võrdõiguslikud*.

Kvalitatiivsele erinevusele osutavad adjektiivid esikomponendiga *eri-*: *erilaadne*, *erisugune* jne, ka deverbaaladjektiiv *erinev*, mis seostuvad nominatiivse, deverbaaladjektiiv *erinev* ka elatiivse võrdlusalust tähistava fraasiga. Nt

Häälikumuutus ja *analoogia* on *erilaadsed* nähtused. Poeg on *isast erinev*. Poeg ja isa on *erinevad*.

Liiga- ja küllalt-tarind

- § 589 Omaette tarinditüübi moodustavad võrdlused, kus adjektiivi laiendavad kvantumiadverbiaalina talitlevad *liiga* ja *küllalt* või nende sünonüümid. Sel juhul võrreldakse omaduse tegelikku määra mingiks kindlaks otstarbeks vajaliku või sobivaga. Adverbid *liiga*, *ülearu*, *ülemäära* jms osutavad, et võrreldav objekt kas a) ületab vastava omaduse sobiva määra või b) omaduse määr on sobivast väiksem. Nt

a) Ants on *lenduriks liiga pikk*. b) Ants on *korvpalluriks liiga lühike*.

Adverbid *küllalt*, *parasjagu*, *parajalt*, *piisavalt* näitavad, et võrreldava objekti omaduse määr on normi piires. Nt

Ants on *korvpalluriks küllalt pikk*. Ants on *lenduriks parajalt lühike*.

Võrdluslust vormistab otstarbemäärusena talitlev a) (*selleks*) et + da-infinitiiv, b) verbaalsubstantiiv translatiivis, c) supiini illatiiv või translatiiv, d) osalause, e) substantiiv allatiivis või koos kaassõnaga *jaoks* või *kohta*. Nt

a) Ta on liiga arg selleks, et tõtt rääkida. b) Ta on tõerääkimiseks liiga arg. c) Ta on liiga uhke vastama ~ vastamaks. d) Ma ei suuda rääkida: liiga värske on mälestus sellest. e) Mina olin talle liiga labane. Lant polnud haugi jaoks küllalt suur. Mehe kohta on ta liialt lobisemishimuline.

Sageli tarvitatakse liiga- ja küllalt-võrdlust ilma võrdlusaluseta. Selisel juhul on tegemist absoluutse võrdlusega. Nt

Ants on liiga paks mees.

3. ADVERBIFRAAS

§ 590 Adverbifraasiks nimetatakse fraasi, mille põhjaks on adverb või proadverb. Fraas talitleb: a) verbi laiendava (lause)adverbiaalina, b) adjektiivivi või adverbi laiendava fraasiadverbiaalina, c) lause või fraasi üldlaiendina. Nt

a) Ta on väga kaugel. b) üsna palju katki; c) Päris kindlasti on ta haige.

Adverbifraasi laiendliikmeks võib olla: a) adverb, b) substantiivi käändevorm, c) kaassõnafraas, d) kvantorifraas, e) kõrvallause. Nt

a) väga hästi; b) uksest siinpool, teistest paremini; c) selja pealt katki; d) paar päeva varem, mitu kilomeetrit kaugemal; e) Ta rääkis kauem, kui mina seda tegin.

Adverbi mittevõrdluslikud laiendid talitlevad fraasiadverbiaalidena, väljendades põhiliselt a) määra, b) viisi, c) kohta, d) põhjust, e) sõltuvusadverbiaali tähendusi. Nt

a) Adv: võrdlemisi kiiresti, päris hästi, väga hilja, pärani lahti; Ng: kuradi kiiresti, jumala äkki, pagana kahju; Nterm: ääreni täis, katkemiseni pingul; Adj: tohutu palju; b) imelikult vaikselt, murelikult vait, liikumatult pikali; c) N: otsast katki, äärest lahti; KF: selja pealt lõhki, puusade ümber pingul, kulmu kohalt marraskil; Adv: sinnera poole viltu; d) N: ootusest elevil, ärevusest hingetu; e) N: partneriga vaheldumisi, rahadega kimpus.

Adverbi juurde võivad kuuluda ka üldlaiendid (fraasilaiendid), nt adverbid *ainult*, *just*, *ka*, *ikkagi*, *alles*, *vist*, *peamiselt* jt. Nt

Ta rääkis vahel meiega ka viisakalt. Seda tuleb teha just/ainult/vaid nii.

Adverbiaalne võrdlustarind

§ 591 Adverbide gradatsioon sarnaneb adjektiivide gradatsiooniga, jagunedes samadeks põhiliikideks. Adverbide komparatiiv moodustatakse määraadverbide *rohkem*, *vähem*, *enam* jt abil või sünteetiliselt. Nt

Minu kuub on hoopis vähem/rohkem katki kui sul. Ta käitub palju viisakamalt kui sina ~ sinust palju viisakamalt. Sain selle mõni rubla/kaks korda odavamalt kui tavaliselt. Hetk hiljem oli kõik läbi.

Superlatiiv moodustatakse adverbide puhul peaaegu eranditult analüütiliselt, partikli *kõige* abil. Nt

Meie seast õppis kõige paremini (parimini) Peeter.

Ekvatiiv (a) ning *liiga-* ja *küllalt-võrdlus* (b) on adverbide puhul peaaegu igas mõttes samasugune kui adjektiivide puhul. Nt

a) Auto kihutas (*nii*)*sama* kiiresti kui kopter. Tee nii ruttu, kui saad. Ta on *vagusi* kui mutt. Maantee kulges *kahe kilomeetri pikkuselt* mööda rannikut. b) Sõitsime *liiga aeglaselt* / *küllalt kiiresti*, et jõuda lennukile.

Kvalitatiivsele erinevusele osutavad viisiadverbid *teisiti*, *teistmoodi*, *erinevalt* jt (a), samasusele viisiadverbid *sarnaselt*, *analoogiliselt* *võrdväärselt* jt (b). Nt

a) Seda tehakse nüüd *teisiti* kui varem. Käsitlen seda *sinust erinevalt*.

b) See ülesanne lahendub *eelmisega analoogiliselt*.

Sisult võrdluslikena ja seega võrdlustarindit tingivatena võib käsitada ka mõningaid enamasti elatiivse laiendiga kohaadverbe ja lokaalse tähendusega abimäärsõnu, nt *edasi*, *eemale*, *ette*, *ettepoole*, *kõrvale*, *paremale* jt. Kvantiteedi ja kvaliteedi eristamine pole viimaste puhul alati võimalik. Nt

Tüdruk tõmbus *aknast eemale*. Ta ruttas *minust ette*. Ta läks *teest pisut kõrvale*. See jääb *kirikust paremale*. Siit *kilomeeter edasi* on üks väike järv.

4. KAASSÕNAFRAAS

§ 592 Kaassõnafraas täidab lauses sedasama funktsiooni, mis substantiivi käändevorm. Ometi ei ole kaassõnafraas substantiivifraasiga ekvivalentne. Mõnel juhul on kaassõnafraas küll asendatav substantiivi käändevormiga, nt *laua pealt* = *laualt*, *ema poolt tehtud toit* = *ema tehtud toit*, kuid tavaliselt on siiski raske leida ühesõnalist substituuati, nt *üle puude*, *tänu emale*, *poja tõttu*.

Kaassõnafraas koosneb substantiivi(fraasi)st ja pre- või postpositioonist. Erinevalt teistest nominaalfraasidest on kaassõnafraasile (ja ka kvantorifraasile) omane eksotsentriline struktuur: fraasi kumbagi moodustajat ei saa lausest ära jätta, fraas ei ole süntaktiliselt ekvivalentne ei põhja ega laiendiga, süntaktilist funktsiooni kannab fraas tervikuna. Et substantiivi käändevorm on tingitud kaassõna rektioonist (nt *mööda tänavat*, aga *üle jõe*), on kaassõnafraasi põhjaks kaassõna.

Kaassõnafraasi tervikuna võib laiendada a) adverb või b) kvantori-fraas. Nt

a) Ta läks ära *natuke enne sinu tulekut*. *Varsti peale tunde* algas näidendi proov. b) Koht asub *500 meetrit üle merepinna*.

Lauses on kaassõnafraas a) adverbiaal või b) adverbiaalatribuut. Nt

a) *Päev läbi* tema aina laulab. Ta kõndis *ümbes maja*. Sellest ruumist leiad kõik vajaliku töö *jaoks*. *Homme enne lõunat* arutame käsikirja. b) *Töö peale mõtlemine* ei lasknud teda uinuda.

§ 593 Tavalisem on eesti keeles **postpositsioonifraas**. Postpositsiooniga seostub enamasti genitiivne substantiiv. Nii nõuavad genitiivi:

1) kohta märkivad *ees, hulgas, juures, järel, keskel, kohal, kõrval, ääres, ligidal, najal, peal, sees, vahel, vastas, all, taga, otsas, kaudu, seas* jt (võivad esineda kõigis kolmes kohakäändes, v.a *kaudu*). Nt

Ta astus *akna alla*. Seekord tulevad võõrad *köögi kaudu*. *Publiku hulgast* kostis hüüdeid.

2) aega märkivad *paiku, aegu, algul, eel, eest, järel, keskel, poole, väl- tel, jooksul, kestel, peale* jt. Nt

Nad paugutasid *päev otsa võsas*. *Aasta peale* tuli 1000 rubla. *Jõulude paiku* suri vanaisa.

3) kvantumit märkivad *haaval, kaupa, viisi, alla, üle, ümber, kohta, peale, võrra* jt. Nt

Ma võin *tundide viisi* vaikida. Rohtu anti *kolme tilga haaval*. Mees võis olla *viiekümne ümber*.

4) viisi märkivad *kõrvale, järele, vastu, eest, järgi, võidu* jt. Nt

Mööda läks *tund tunni järel*. Hakka laadal *raha eest* jooksma. Töö teeme *nõuannete järgi*.

5) seisundit või olekut märkivad *käes, küüsis, all, sees, kujul, näol* jt. Nt

Ants lamas neljandat päeva *palaviku käes*. Ei sa pääse *sugulaste küüsis*. Oled nüüd *supi sees*. Poisike seisis *käenduse all*. Ta ilmutas end pärast surma *vaimu kujul*.

6) põhjust märkivad *pärast, tõttu, läbi* jt. Nt

Kannatad *iseoma lahkuse pärast*. Tegin seda *sinu pärast*.

7) tingimust märkivad *korral, juhul, puhul* jt. Nt

Vastuhakkamise korral tulistame. *Vaikimise puhul* ei saa midagi tõesta- da.

8) otstarvet märkivad *jaoks, tarvis, peale* jt. Nt

Egas ma seda *koduinimeste tarvis*, vaid *külarahva jaoks*. Kas minnakse *püüdmise peale* välja?

9) agentiivsust märkiv *poolt*. Nt

Dokument kirjutati *ministrite poolt* alla. *Mõlema poolt* tuli eitav vastus.

10) valdamist märkivad *kätte, käes, käest, pärast* jt. Nt

Sinu kätte ei või midagi anda. *Tugevate käes* on õigus. *Noorte päralt* on tulevik.

11) vahendit märkivad *abil, varal, väel, läbi, kaudu* jt. Nt

Kargu abil ajas vanamees end püsti. Firma püsib ainult *senaatori toetuse varal*.

12) kaasnemist märkivad *seltsis, saatel*. Nt

Peremees tuli *sulaste ja koerte saatel*. Olen sel niidul *ema seltsis* käinud.

13) sõltuvusmäärust vormistavad *eest, järele, kallal, kohta, vastu, poole, peale, kulul* jt. Nt

See käib ka *sinu kohta*. Ta tahtis *minu kulul* nalja heita. *Emal* hoolitseb *poja eest*. Ta läheb *posti järele*. *Naine* näris *mehe kallal*. Kes *sinu eest* õpib?

Peale genitiivi võivad postpositsioonid nõuda ka a) elatiivi: *koha- ja ajakaassõnad saadik, saati, üles, alla, läbi, peale* jt, b) nominatiivi: *ajakaassõnad otsa, läbi*, c) nominatiivi või partitiivi: *koha- ja ajakaassõnad edasi, tagasi* kvantorifraasis, d) partitiivi: *kohakaassõnad mööda* (võib esineda ka prepositsioonina) ja *pidi, kaudu*, e) komitatiivi: *kaasolu väljendavad kaassõnad koos, ühes, tükki* (esinevad ka prepositsioonina). Nt

a) Seisime *põlvist saadik vees*. *Kevadest saati* pole kodus käinud. Läksime *trepist üles*. *Sellest hetkest peale* said meist vaenlased. b) Tegin *terve päev otsa tööd*. c) *Aasta/aastaid tagasi* käisin ma lõunas. *Kilomeeter/sadu kilomeetreid edasi* on üks asula. d) Jalutasin *teerada mööda* (= *mööda teerada*) kalmistuni. Ta hoidis *poissi särgisaba pidi* kinni. Läksime *maanteed kaudu*. e) Läksime *sõpradega koos* (= *koos sõpradega*) kinno.

§ 594 **Prepositsioon** nõuab a) tavaliselt partitiivi: *koha- ja ajakaassõnad keset, kesk, piki, mööda, vastu, enne, pärast, peale* jt, harvemini b) genitiivi: *kohakaassõnad läbi, üle, ümber* ja *määrakaassõnad üle, alla*, kaassõna *peale* tähenduses 'lisaks', c) allatiivi: *põhjuskaassõna tänu*, d) terminatiivi: *koha-, aja- vm piiri väljendav kaassõna kuni*, e) abessiivi: *ilmaolu väljendav kaassõna ilma*, f) komitatiivi: *kaasolu väljendavad kaassõnad koos, ühes, tükki, seltsis* jt.

a) *Keset metsa* leidsime ilusa aasa. *Kõik* lendas *vastu taevast*. *Pärast lahingut* viidi väeosa reservi. *Keset kõige hivedamat tööaega* tahtis ta ujuma minna. b) *Mees* pressis *enda läbi põõsaste*. Ta ujus *üle jõe*. Sain *kätte alla kümne rubla*. c) *Jäin ellu tänu sõpradele*. d) Tee on *suletud kuni Raplani*. *Kuni hommikuni* oli kõik vaikne. e) *Ilma mantlita* ära välja mine. f) Ta elas *koos vanematega Pärnus*.

Fraasid *kaassõnadega ilma, kuni* ja *koos* on ainsad, kus laiendi funktsioon on ekvivalentne kogu fraasi funktsiooniga, seega on võimalik *kaassõna ära jätta*, nt *kuni kivini* ~ *kivini*, *ilma mütsita* ~ *mütsita*, *koos vennaga* ~ *vennaga*.

5. KVANTORIFRAAS

§ 595 Kvantorifraas on fraas, mille põhjaks on kvantor ja laiendiks substantiiv või substantiivifraas. Laiend märgib kvantifitseeritavat objekti, objektihulka või ainet, põhi selle kvantumit. Sarnaste süntaktiliste omaduste tõttu koonduvad kvantorifraasi alla hulka, mõõtu või määra väljendavad fraasid, mille põhjaks on a) põhiarvsõna(ühend) või vastav pronumeraal, b) kvantiteedisubstantiiv, mis märgib mõõtu (nt *meeter, tonn, liiter, tund, kraad* jne), hulka, kogu, rühma jne (nt *hulk, kimp, kari, komplekt, paar*), osa (nt *osa, enamik*), c) kvantiteediasverb. Nt

a) kolm poissi, sada viisteist autot, kahed kindad, mitu last, mitu-setu küsimust; b) meeter riiet, kilomeeter sõrki, pudel vett, tass teed, aasta õppimist, tund puhkust, kimp lilli, kari lehma, salk õpilasi, polk sõdureid, osa inimesi, tükk õuna; c) palju pahandust, vähe vigu, natuke aega, pisut kannatust, veidi vett.

Seos kvantori ja ta laiendi vahel on harilikult reksiooniseos: kvantor tingib laiendi partitiivse vormi. Käänduva põhjaga kvantorifraas erineb muudest käändsõnafraasidest selle poolest, et obliikvakäandelise põhja korral asendub reksioon kongruentsiga, s.o obliikvakäandeline põhi nõuab samas käändes laiendit. Vrd

kaks poissi – kahe poisi, viis inimest – viiele inimesele, osa õpilasi – osal õpilastel, hulk vett – hulgast veest, mitu last – mitmete lastega.

Noomenist kvantori laiend on atribuut, adverbi laiend sõltuvusmäärus.

Kvantorifraas on eksotsentriline nagu kaassõnafraas: põhi tingib laiendi olemasolu. Kvantorifraas ei märgi kvantumit kui sellist, vaid mingite konkreetsete objektide kvantumit ega saa seetõttu koosneda ainult kvantoriaalsest põhjast. Vrd

Mööda teed tulid *kolm poissi*. – *Mööda teed tulid *kolm*. Mööda teed jooksis *suur koer*. – Mööda teed jooksis *koer*.

Küll aga võib laiend jääda implitsiitseks, nii et eksplitsiitselt esindab fraasi üksnes kvantor. Nt

Sul on vaja viit rubla, kuid mul on praegu ainult *kolm Ø* ('rubla'). Söö murakaid, aga jäta *muist Ø* (murakaid) vennale. Kas *tassitäiest Ø* (murakatest) jätkub sulle? Andke mulle need *kolm Ø* (nt öit)! Ma ostsin ainult *meetri Ø* (nt riiet).

Kvantoriaalne põhi aga ei saa jääda implitsiitseks, vaid peab olema eksplitsiitselt väljendatud. Kvantori ärajätmine viib kas a) ebagrammatilise või b) teisesisulise lauseni (kui kvantorifraasiga samas positsioonis võib esineda laiendiga samas käändes nimisõnafraas). Nt

a) Sul on vaja *viit rubla*, kuid mul on praegu ainult *viis kopikat*. – *Sul on vaja *viit rubla*, kuid mul on praegu ainult *kopikat*. Andke mulle need *kolm öit!* – *Andke mulle need *öit!* b) Ma ostsin ainult *meetri riiet*. – Ma

ostsin ainult riiet. Laual on *klaas vett*. – Laual on *vett*. Mina andsin peavarju kahele tüdrukule, Mari kahele poisile. – Mina andsin peavarju kahele tüdrukule, Mari – poisile.

Eri kvantorid ja fraasitüübid tingivad erinevatesse tähenduskategooriatesse kuuluvaid laiendeid. Kvantifitseeritavuse suhtes, mis ilmneb nii kvantorifraasis kui väljaspool seda, jagunevad nimisõnad nelja tähenduskategooriasse: 1) ASJASÕNAD – ainsuslikud loendatavaid objekte, objektikogumeid, mõõtühikuid märkivad, nt *poiss, auto, luuletus, polk, kari, tükk, tund, kilomeeter, tosin, korvitäis*; 2) AINESÕNAD – ainsuslikud mitteloendatavaid aineid, nähtusi, omadusi, abstraktmõisteid, objektikogumeid, mõõdetavaid suurusi väljendavad, nt *vesi, liiv, väsimus, julgus, töö, aeg, maa, mööbel, aedvili, rahvas, laius, võimsus, heledus, palavik*; 3) KOMPLEKTISÕNAD – mitmuslikud mingis suhtes kokkukuuluvate asjade hulka väljendavad sõnad, *plurale tantum* -sõnadest ka need rühma, sündmust, eset vms tähistavad sõnad, kus mitmuslikkuse tähendus on nihkunud; tüüpilised nt *malendid, kingad, vanemad, püksid, käärid, jõulud, talgud, kaksikud, looteveed, kosjaviinad*; 4) JUHUHULGASÕNAD – mitmuslikud sõnad, millega väljendatakse asjade hulka ilma selle kindlapiirilisusele viitamata; tüüpiliselt nt *sõdurid, kartulid, tuhanded; plurale tantum* -sõnadest kuuluvad juhuhulgasõnade hulka need, mis tähenduslikult sarnanevad ainesõnadega, nt *kliid, jäätmed, rapped*. Asjad ja komplektid on kvantitatiivselt piiritletud, loendatavad (nt *kaks kinga – kahed kingad*) ja neid väljendavad sõnad käituvad sageli sarnaselt (nt *osa päevast – osa malendeist*). Ained ja juhuhulgad on kvantitatiivselt piiritlemata, neid saab muuta kvantitatiivselt piiritletuks, kui vastavatele sõnadele lisada mõõdusubstantiiv (*kott jahu, kott kartuleid, kilo kliisid, liiter piima, liiter herneid*). Mitmuslikud sõnad mõtestuvad tavaliselt kvantitatiivselt piiritlematuna; komplektitähendus on neil fraasides, mis nõuavad substantiivilt kvantitatiivset piiritletust (*osa raamatuist, s.t mingist kindlast hulgast raamatuist; viied dokumendid, s.t viis komplekti dokumente*). Ka ainesõnad võivad selistes tarindites esineda, olles siis samuti mõtestatud piiritletutena, s.o asjadena (*osa jahust, s.o mingist kindlast kogusest; kaks pikkust, s.t kahe mingi kindla pikkusega lõigu jagu*).

Märkus. Kvantifitseeritavuse poolest erinevatel sõnadel ja sõnavormidel on muidki grammatilisi eriomadusi. Loendatavatel, s.o asjasõnadel on mitmuse kasutamine regulaarne, kusjuures ainsusliku ja mitmusliku vormi tavaline tähendusühendus on 'üks eksemplar – mitu eksemplari' (nt *laps – lapsed, katus – katused, aasta – aastad*). Ainesõnadel pole nende loendamatusse tõttu seesugune mitmus võimalik. Kui neist sõnadest siiski mitmusest kasutatakse, kaasneb sellega tähendusrihe: kas ainesõna enda implitsiitne piiritlemine nt kogusena (vrd «Sain oma *supi* kätte» – «Sai me oma *supid* kätte») või sordina (vrd «Mulle maitseb iga *supp*» – «Mulle maitsevad kõik *supid*») või mitmuse mõtestamine lihtsalt paljususena, mitte loenduva hulkana (nt «Vulisevad *kevadveed*»).

Kvantitatiivselt piiritletud (asjasõna, komplektisõna, kvantoritarind jne) sihitise vormivaheldus väljendab lause aspekti.

Vrd

Tõnu pani majale *uut katust* – Tõnu pani majale *uue katuse* (asi). Tõnu ostis *uusi saapaid* – Tõnu ostis *uued saapad* (komplekt). Poiss ehitas *kahte torni* – Poiss ehitas *kaks torni* (kvantoritarind). Ema keedab *potiläit suppi* – Ema keedab *potiläie suppi* (kvantoritarind). Tõnu sõi *oma suppi* – Tõnu sõi *oma supi* ära (aine; konteksti toimel mõtestub piiritletuna).

Kvantitatiivselt piiritlemata alus võimaldab jaatavas eksistentsiaallauses totaalsuse ja partsiaalsuse vaheldumist, vrd nt

Kausis on *supp* – Kausis on *suppi* (aine). Oksal istuvad *tihased* – Oksal istub *tihaseid* (juhuhulk).

Samamoodi toimib ka ainesõnana mõtestatud asjasõna. Nt

Temas on *luuletajat*.

Kvantorifraas esineb lauses a) alusena, b) sihitisena, c) öeldistäitena, d) määrusena, e) täiendina. Kvantorifraas võib kuuluda ka f) komparatiivse või ekvatiivse omadus- või määrsõnafaasi, samuti g) kaassõnafaasi koosseisu. Kvantorifraasi (või seda laiendina sisaldava kaassõnafaasi) ainuomaseks ülesandeks on toimida kvantumimäärusena (h). Nt

a) *Kolm põrsakest* põgenesid hundi eest. Ümber maja oli *hulk sõdureid*. *Muist lapsi* oli koju läinud. b) *Otsin koti kartuleid*. Rääskaja oli suutnud *osa inimesi* ära hirmutada. Sain *natuke raha*. c) *Kaks meest* on ikka *kaks meest*. d) *Peatuti pooleks tunniks*. Andsin *kahele hanale* teri. Oota *veidi aega!* e) *15 kilomeetri* sõit, *1-2 miili* raadiuses, *enamiku inimeste* soov, *rühma oivikute* pildid; f) *seitse meetrit* pikem, *seitse meetrit* pikk, *seitsme meetri* pikkune, *viis kilomeetrit* kaugemal, *tükk maad* edasi, *natuke aega* tagasi; g) *pool meetrit* üle pea, *tund aega* enne algust; h) *Mees kaalus üle saja kilo*. Juku suusatas *tüki maad*. Jaan on *kaua aega* haiglas olnud.

5.1. Arvsõnaline kvantorifraas

§ 596 Arvsõnalise kvantorifraasi põhjaks on vormilt ainsuslik a) põhiarvsõna, b) pronumeraal *mitu*, *mitu-setu*, *paar* (tähennduses 'umbes kaks'), *tosin*, *mitukümmend*, *mitusada*, *kümmekond*, *sadakond* jne. (*ndik*-lõpulised murdarvsõnad talitlevad nagu osa märkivad kvantornimisõnad; arvsõna *üks* ja mitmusevormilised (pro)numeraalid talitlevad atributiivse adjektiiivina.) Laiendiks on «asja» või «komplekti» märkiv nimisõna. Nt

a) *kaks poissi*, null kraadi, viisteist autot, *pool torti*, veerand maakera;
b) *mitu patsienti*, *tosin taldrikut*, *sadakond eiseväelast*.

Nii kvantori- kui nimisõnatarindis on (pro)numeraal ja substantiiv ühes ja samas arvus: *kaks poissi*, *kahed pulmad*, *sada inimest* – *sajad inimesed*, *mitu sõpra* – *mitmed sõbrad*, *paar saabast* – *paarid saapad*, *pool häda* – *pooled hädad*.

Kvantorifraasi laiendi käändevorm sõltub põhja käändest järgmiselt: a) kui põhi on nimetavas, on laiend osastavas, b) kui põhi on muudes käänetes, ühildub laiend põhjaga käändes. Oleva, rajava, kaasa- ja il-

maütleva käände lõpp liitub vaid kogu fraasi viimasele sõnale, ülejäänud sõnad on omastavas käändes (c).

Nt

a) Aknal on *kaheksa ruutu*. b) *Kolme aasta* pärast on tüdruk kümnene. Nägin *kolme autot*. Võitlejad jagunesid *kahte vaenulikku leeri*. *Mitmessajas tehases* on rahutused. *Mitmel mehel* sõelusid püksid püüli. *Kolmekümnele lesele* maksti abiraha. c) *Kahekümne viie aastani* ollakse veel lapse seisuses. *Kahe kampsuniga* oli mõnusalt soe.

Erandlikud on arvsõnade hulgas *null* ja *murdarvsõnad*. Arvsõnadel *null*, *veerand* ja *kolmveerand* võib sagedasemates ühendites käändelõpp jääda laiendi kanda, põhi piirdub nimetava käände vormiga. Vrd

Soolase vee külmumispunkt on *null* ~ *nullist kraadist* madalam. *Veerand* ~ *veerandist kilost* ei piisa. *Veerandist summast* ei piisa. Käisin seal ära *kolmveerand tunniga*. *Kolmveerandi õuntega* polnud midagi teha.

Täissihitis sõnadest *pool*, *veerand* ja *kolmveerand* võib olla nii nimetavas kui omastavas käändes. Seejuures viitab omastav definitsusele. Nt

Olga sõi ära *veerand* ~ *veerandi* jäätist. Tõin poest *pool* / **poole* leiba.

Arvsõnafraas võib esineda peale iseseisva lauseliikme ka a) atribuudina nimisõnafraasis, b) adverbiaalina omadussõna- või määrsõnafraasis, c) kaassõnafraasi liikmena. Nt

a) *15 kilomeetri* sõit, *1–2 miili* raadiuses; b) *poolteist meetrit* pikk, *neljakümne kraadi* kangune, *kaks rubla* odavamalt; *kümmekond aastat* hiljem; c) *kümne päeva* jooksul, enne *kaht nädalat*, *kolmest jõest* läbi, *kahest tornist* saadik, üle *saja kilo*.

Ka arvsõnafraasi enda koosseis võib olla üsna keeruline. Sinna võib lisanduda a) kogu fraasi laiendeid, nt atribuute, b) kvantorit laiendavaid adverbiaale, nt määraadverbe nagu *peaaegu*, *vähemalt*, *umbes*, *ligi*, *täpselt*, *napilt*, *kuni*, *nii*, samuti ühendeid *enam kui*, *rohkem kui*, *vähem kui*, c) substantiivi laiendavaid atribuute. Substantiivi positsioonis võib olla ka kvantorifraas; nii sisestub üksteisesse kaks või enamgi kvantorifraasi (d). Nt

a) *viimased poolteist kilomeetrit*, *need ilusad viis maja*, *tema kaks saladust*. Siiapoole liigub kolm inimest, *tugevad*, *terved*, *päevitanud*. Otsin *ühe* tosina teelusikaid. Kindlustussumma on *nelikümmend protsenti kindlustushindest*. b) *peaaegu sada protsenti*, *enam kui neli* alaealist last, *kuni kümme kraadi* külma, *miinus kümme kraadi*; c) *need viis ilusad maja*, *neli niisugust* raamatut, *kaks üsna vaieldavat* küsimust, *kaks mehe last* ja *kolm naise last*; d) *kaks koormat heinu*, *kolm viiendikku elanikkonnast*, *viis pudelit piima*, *seitse paari kingi*, *kolm tosinat tassi kohvi*.

Üks kvantorifraasi tüüpilisi laiendeid on elatiivne adverbiaalatribuut, mis märgib hulka, kogust või asja, millest kvantorifraasiga tähistatav kogus moodustab mingi osa, nt *kaks meetrit ostetud riidest*, *kümme aastat oma elust* (vrd adverbiaalatribuute substantiivide laienditena nagu *laps heast perekonnast*). Selliselt laiendatud arvsõnafraas on sageli vaegfraas, laiendav partitiivne/ühilduv nimisõna jääb reeglina implitsiitseks, kui ta langeb kokku tervikut märkiva elatiivse laiendiga:

seitse poistest tähendab 'seitse poissi kõigist poistest', *kaks minu sõpradest* 'kaks minu sõpra kõigist minu sõpradest'.

Ka tervikut võib märkida arvsõnafraas; selgi juhul märgitakse kvantifitseeritavat suurust tavaliselt vaid üks kord: *seitse punkti kümnest võimalikust (punktist)*, *kümnest võimalikust punktist seitse (punkti)*.

Elatiivse laiendiga fraas võimaldab fraasi komponentide a) pöördjärjestust, b) lahkpaigutust. Nt

a) *Esinejatest kaks* lugesid paberilt maha. b) *Igast sajast töötajast on viiskümmend neli* naised.

5.2. Nimisõnaline kvantorifraas

§ 597 Kvantorifraase, kus põhjaks on nimisõna, on kolme liiki: a) fraasid, kus põhjaks on mõõdunimisõna (kas primaarne mõõdunimisõna, nagu *liiter, meeter, tonn, tund, tükk, natuke, ivake, veidike*, liitsõnad põhisõnaga *-täis*, või oma esmatähenduses referentsiaalne ja sekundaartähenduses kvantifitseeriv nimisõna, nagu *korv, viil, kott, ämber*, samuti liigitavad nimisõnad, nagu *sort, liik*), mis nõuab laiendiks kvantitatiivselt piiritlemata nimisõna(fraasi); b) fraasid, kus põhjaks on komplekti märkiv sekundaarkvantsõna, nagu *komplekt, hulk, rühm, kogu, paar, kimp, kari, virn, polk, trobikond*, mis nõuab laiendiks juhuhulka märkivat kas mitmuslikku või *singulare tantum* (nt *rahvas, sõjavägi, elavjõud, mööbel*) nimisõnafraasi; c) fraasid, kus põhjaks on terviku osa märkiv mõõdunimisõna (kas primaarne mõõdunimisõna, nagu *osa, enamik*, või sekundaarne mõõdunimisõna, nagu *viil, tükk* (millegi osa tähenduses), *raasuke* või nimisõna funktsioonis *ndik*-lõpuline murdarvsõna, mis võimaldavad laiendina kvantitatiivselt piiritletud tähendusega nimisõna või nimisõnafraasi. Nt

a) liiter piima, liiter maasikaid, tund aega, päev sekeldusi, tükk aega, natuke aega, tükk tegemist, sahtlitäis luuletusi, kott liiva, kott kartuleid; väljakutäis verd, väljakutäis tanke; sort teed, liik putukaid; b) hulk labidaid, hulk rahvast, polk sõdureid, polk sõjaväge, kari mullikaid; c) osa sõpru, kolmandik hääli, tükk juubelitorti, enamik delegaate.

Substantiivne kvantor alistab oma substantiivse laiendi järgnevalt: a) kui kvantor on nominatiivis või partitiivis, on laiend partitiivis; b) kui kvantor on ainsuse genitiivis, sõltub laiendi vorm fraasi funktsioonist: kui fraas on lauses sihitiseks, on laiend partitiivne sõltlaiend, muudel juhtudel laiend ühildub käändes; c) ülejäänud käänetes oleva põhjaga laiend ühildub käändes; d) oleva, rajava, ilma- ja kaasautleva käände lõpp vormistub eksplitsiitselt vaid fraasi viimasel sõnal. Laiendi ainsuslik või mitmuslik vorm sõltub laiendi ja põhja tähendusest ning jääb kogu paradigmas samaks. Nt

a) *Kott kartuleid* hakkas otsa saama. Täna ei tulnudki *korvitäit marju* välja. Riitulitel seisid reas *purgid maasikamoosi*. *Kott kartuleid* saadeti naabriperele. *Pakki sigarette* ma päevas küll ei tõmba. *Ämbreid vett* kanti heinamaale. Täname saak on *korvitäis marju*. Tagaruumis leidis *kastitäisi hõrgema sordi vorsti*. Kolleksionaärid on eriline liik *inimesi*.

b) *Tõin koti kartuleid.* – Kui palju sa koti kartulite eest maksid? Otsime kolmandiku torti. – *Kolmandiku tordi* hind oli kaks rubla. Vanaema kodus paari kindaid. – Lääsime vennaga paari kinnaste pärast tülli. Ta tuleb natukese aja pärast. c) Poiss jäi pudelist õllest purju. *Pakist sigarettidest* jätkus talle vaevalt lõunani. Õpetaja läks rühma õpilastega muuseumi. Hõrgutav jook oli valmistatud mitmest sordist kohvist. d) *Nende lugemate tonnade jahuga* oleks rahvas enda ära toinud. Olime taas tüki leivata.

Mitmuses on substantiivsed partitiivse/ühilduva laiendiga kvantorifraasid kasutusel eelkõige aluse, sihitise ja öeldistäitena, s.o nimetavas ja osastavas. Nt

Mitmed tonnid jahu rändasid prügimäele. Toimetustes leidub *priskeid kapitäisi algajate autorite teoseid*. Kool ootab *komplekte emakeele õppevahendeid*.

Tendents on nimisõnalisi kvantorifraase mitmuses (v.a mitmuse nimetav) mitte kasutada. Nende asemel kasutatakse mitmesuguseid nimisõnafraase, kus laiendsubstantiiv on nt omastavas või kaasäutlevas käändes: *kirstude virnad, ämbriid veega*. Sellises nimisõnafraasis on kvantornimisõnal ka referentsiaalne funktsioon. Omastavalise täiendiga nimisõnafraasi baasil moodustub sageli liitsõna, kus esikomponent on ainsuses, nt *kartulikotid, marjakorvid*. Nimetatud tendentsid on eriti märgatavad sekundaarsete kvantornimisõnade juures (a). Primaarsete kvantornimisõnade korral on kvantorifraas püsivam (b), kuigi sageli eelistatakse nimisõnafraasi (c). Nt

a) Oli võimalik valida *mitmete kohvisortide* vahel. *Rahahunnikutest* hakkab talle juba aitama. Tumedad massid eespool osutusid *miitinguliste rühmadeks*. Pöörake tähelepanu *neile lõpmatutele kirstude virnadele!* Turul seisid reas maamemmed raskete *kartulikottidega*. Veeämbrite kandmisest valutasi käed. Naine tassis *raskeid ämbreid veega*. b) Räägiti *kaotsiläinud tonnidest loomasöödast*. *Enda korjatud korvitäitel marjadel* on oma töö hind juures. c) Räägiti *kaotsiläinud loomasöödatonnidest*. *Enda korjatud marjakorvitäitel* on oma töö hind juures.

Substantiivset kvantorifraasi võivad laiendada mitmesugused substantiividele tüüpilised täiendid: adjektiivsed, genitiivsed, adverbiaalsed atribuudid (viimased järeltäienditena). Nt

suur tükk leiba, käratsev salk poisse, väga suur tükk leiba, täna toodud koorem heinu, minu tükk seelikuriit, pudel õlut kehakarastuseks, kari lõhmi heinamaal, eriline liik inimesi.

Kvantorifraasi tüüpilised adjektiivsed atribuudid on kvantiteedipronoomenid ja -adjektiivid: *üks, mõni, terve, kogu, paljud, mõlemad* jne, nt *üks kilo sealiha, mõni tükk ribi, terve virn taldrikuid, kogu komplekt klotse, mõlemad klassid geeniusi, paljud lehed allkirju, mõni sort jäätist*. Üksikjuhtudel saab kvantorit laiendada määraadverb: *ligi koorem heina, napilt sületäis puid*.

Tüüpiline adverbiaaltribuut on elatiivne, eriti osa märkivate tarindite puhul terviku väljendamiseks. Nii laiendatud kvantorifraas on vaegfraas, partitiivne komponent jääb sõnastamata. Nt

tükk leivast, osa päevast, enamik saadikuist, päev puhkusest, liiter marjadest, kolmandik häältest, osa rühmast sõdureist

Elatiivne laiend võib kvantorifraasist lahutada. Nt

Veinist läks osa käärima. Saadikutest oli kohal kaks kolmandikku.

Kvantorifraas ise võib saada oma «asja»-tähenduse tõttu laiendiks teistele kvantoritele: a) ainsuslikuna arvsõnale (*resp* arvsõnalisele ase-sõnale), mitmuslikuna b) kõigist tüüpidest kvantorsubstantiividele ja c) kvantoradverbile. Nii moodustuvad üksteist hõlmavad kvantorifraasid. Nt

a) viis *koormat heinu*, kümme *hinge teenijaid*, mitu *viilu sooja leiba*, mitu *liiki imetajaid*; b) hulk *päevi lõõgastust*, taldrikutäis *viile sooja saia*, osa *paare tänavakingi*; c) muist *komplekte huubikuid*, palju *tükke graniiti*.

5.3. Määrsõnaline kvantorifraas

598 Määrsõnalise kvantorifraasi põhjaks on kvantoradverbid *palju*, *vähe*, *pisut*, *veidi*, *küllalt*, *rohkesti*, *täis*, *tulvil* jt. Laiendiks on kvantitatiivselt piiritlemata tähendusega nimisõnad või nimisõnafraasid partitiivis. Nt

vähe vett, *palju inimesi*, *rohkesti tööd*, *muist makse*, *inimesi tulvil*, *ideid täis*

Mõne adverb, nagu *pisut*, *veidi* tarvitusel on leksikaalsemantilisi piiranguid, nt *veidi heinu*, *pisut marju*, aga *veidi pilvelõhkujaid*, *veidi lahingulaevu*.

Fraas on tarvitata a) alusena, b) sihitisena või e) kvantumimäärusena. Nt

a) Ka neil on *küllalt õppimist ja tööd*. Laual leidis *rohkesti jooki*. Vastu tuli *palju inimesi*. b) Leidsin temas *omajagu ausustki*. Seal lärmas *rohkesti jooki* tarvitav seltskond. c) Ta ootas *veidi aega*. Ta kõndis *muist maad jalgsi*. *Palju kordi* andis ta alla.

Teistest kvantoradverbidest erinevad seisundit märkivad adverbid *täis* ja *tulvil*, mis kujundavad a) täiendina ja b) öeldistäitena toimivaid fraase. Kvantor võib neis esineda ka järelasendis. Nt

a) *hirmu täis süda*, *vett täis tee*, *energiat tulvil inimesed*; b) *Süda on täis hirmu*. Inimesed on *tulvil energiat*.

Kvantorite *palju* ja *vähe* muutumatust korvavad *paljud* ja *vähesed*, mis kujundavad käänduva nimisõnafraasi.

Vrd

palju inimesi – *paljud inimesed*, *paljude inimeste*, *paljusid inimesi*; *vähe lapsi* – *vähesed lapsed*, *vähedel lastel*, *väheste lastega*

Lause teemaosas on eelistatav nimisõnafraas, reemas kvantorifraas.

Vrd

Paljud inimesed tulid vastu. – Vastu tuli *palju inimesi*.

Mõned kvantoradverbid kompareeruvad: *palju*, *rohkem*, *kõige rohkem*; *vähe*, *vähem*, *kõige vähem*; *napilt*, *napimalt*, *kõige napimalt* jne.

Kvantorit võivad laiendada a) määraadverbid *nii*, *väga*, *eriti*, *üsna*, *vaevalt*, *täiesti*, *veidi*, *vähe* jt, b) komparatiivse kvantori korral määra-

adverbid *pisut, veidi, vähe, tublisti, palju, hoopis, hulga, mõnevõrra* jne. Nt

a) Täna on *nii* palju rahvast kohal. Saal oli kuulajaid *üsna* täis. Teil on haiguslehe jaoks *veidi* vähe palavikku. b) Lubage endale *pisut* rohkem puhkust. Teil võiks *hoopis* vähem ebameeldivusi olla.

Nimisõnal võib olla täiendeid. Nt

Vastu tuli palju *rusutud nägudega, kurbi* inimesi. Vastu tuli palju inimesi, *rusutud nägudega, kurvad*.

Kogu kvantorifraasi võib laiendada elatiivne adverbialatribuut. Sel juhul on kvantorifraasi partitiivne komponent vaegväljenduses. Nt muist kõigist maksudest, pisut oma leivast, inimestest tulvil

5.4. Kvantorifraasi komponentide paigutus

§ 599 Üldreeglina paikneb kvantorifraasis kvantor enne laiendit. Nt

Plekist kaasi jätkub *viiele* *purgile*. Laual on *klaas* *vett*. Pereemadel on *vähe* *vaba* *aega*. Tema väited tekitavad *üksjagu* *arusaamatust*.

Ka siis, kui kvantorifraasid üksteist hõlmavad, paikneb iga alistuv tarind oma põhja järel. Vrd

koorem heinu – viis koormat heinu, hulk koormaid heinu

Erandiks on kvantoradverbid *täis* ja *tulvil*, mille neutraalpositsioon on substantiivi järel (a); substantiiv järgneb kvantorile vaid siis, kui ta märgib uudse tähendusega referenti (b). Nt

a) Korv on *ilusaid õunu* *täis*. *Nõrdimust* *tulvil* kirjad saabusid üksteise järel. b) Korv on *täis* *ilusaid õunu*. Kirjad, *tulvil* *nõrdimust*, saabusid üksteise järel.

Elatiivne laiend, kui ta paikneb kvantorifraasi ees, märgib tuntud objekti. Vrd a) otse- ja b) pöördjärjega lauseid. Nt

a) Täid leiti *kahel teise klassi õpilastest*. *Pooltel uutest majadest* on vaegtöid. b) Täid leiti *teise klassi õpilastest kahel*. *Uutest majadest pooltel* on vaegtöid.

Arvsõnafraasis väljendab pöördjärjestus arvu umbkaudsust. Nt

Sinna oli veel *kilomeetrit kümme*. Neid oli *inimest viisteist*.

Substantiivse ja adverbilise (v.a *täis, tulvil*) kvantoriga fraasid ei võimalda pöördjärjestust ühtse fraasi piires, küll aga lahkfraasina (a). Ka siis, kui substantiiv paikneb vahetult kvantori ees, on siiski tegemist lahkfraasiga, mida näitab võimalus paigutada fraasi komponentide vahele muid lauseelemente (b). Oma põhjast lahkneb vaid sõltlaiend. Lahknemine teisendab lause teatestruktuuri. Nt

a) *Aega* oli veel jäänud *aasta*. *Sõdureid* kutsuti kohale *terve polk*. *Raha* leidus meil kõigil *vähe*. b) Ma võtan *neid kindaid* *kaks paari*. – Ma võtan *neid kindaid* *kaasa* *kaks paari*. Mul jäi *aega* *paar tundi*. – Mul jäi *aega* *üle paar tundi*. Sinna on *maad* *kümme kilomeetrit*. – Sinna on *maad* *otse* *minnes* *kümme kilomeetrit*. Tal on *raha* *liiga vähe*. – Tal on *raha* *alati* *liiga vähe*.

Harva esinevad ühtse fraasina arvsõnafraasid, mis hõlmavad sellist kvantorifraasi, kus laiendiks on juhuhulka märkiv nimisõna(fraas) ja kvantor on spetsiaalne selle hulga üht elementi tähistav ühiknimisõna (*pea, hing, inimene, isik, tükk, õis* vms). Nt

Kolhoosil on *paar tuhat pead piimakarja*. Viis hinge ülalpeetavaid tahab iga päev süüa saada. Kohale oli tulnud *paarkümmend inimest rahvarinde toetajaid* ja teist samapalju sõltumatuid. Palun mulle *viiskümmend õit «Sonja» roose*.

Sellised hulga elementide arvu märkivad fraasid esinevad harilikult pöördjärjestuslike lahkfraasidena, kus hulga nimetus asub kvantoreist eespool (a). Ühiknimisõna on mitmuslikuna vormistatud hulganimetuse korral sageli sisuliselt liiane ja jääb, eriti fraasi lahus paiknemise korral, implitsiitseks (b). Tänapäeva keeles puudub näiteks üldine inimesi või elusolendeid loendav ühiksõna, sellena toimib kord *inimene*, kord põhiliselt eluta objekte loendav *tükk* (peamiselt kõnekeeles), enamasti aga on ühiksõna implitsiitne. Nt

a) *Piimakarja* on kolhoosil *paartuhat pead*. Ülalpeetavaid on ta endale kogunud *viis hinge*. Kohale oli tulnud *rahvarinde poolehoidjaid paarkümmend inimest* ja sõltumatuid teist samapalju. Otsin *neid plaate* suures tuhinas *viis tükki*. Palun mulle *neid nelke kolm õit*. Kasse on tal vist küll oma *kümme tükki*. b) Ülalpeetavaid oli ta endale kogunud *viis Ø*. *Rahvarinde poolehoidjaid* oli kohale tulnud *paarkümmend Ø*. Otsin *neid plaate viis Ø*. *Neid nelke* palun mulle *kolm Ø*. Kasse on tal *kümme Ø*. Külalisi kutsuti terve *tosin Ø*. *Seda tüüpi maju* on terves linnas ainult *kaks Ø*.

Ühiknimisõnafraas saabki esineda vaid sellisel juhul, kui arvsõna või pronumeraaliga on märgitud ühikute arv. Arvsõna või arvõnaline aseõna võib ühiknimisõnafraasi suhtes olla kas a) teda alistavaks põhjaks või ka b) talle alistuvaks täiendiks (mitmuslikud (pro)numeraalid, *mõni*, lahktarindis ka *üks*). Arvsõna puudumisel on lause ebagrammatiline, kuigi peaks olema sisult samaväärne lausega, kus arvuks *üks* (c). Nt

a) *viis hinge ülalpeetavaid, paar tuhat pead piimakarja*; b) Tal on ka *mõned hinged ülalpeetavaid*. *Rahvarinde pooldajaid* oli kohal *üks inimene*. «*Sonja*» roose on järel vaid *üks õis*. Otsin *neid plaate* ainult *ühe Ø*. *Lapsi* on tal *üks Ø*. *Vanu postkaarte* on tal veel *mõni Ø* alles. c) **Rahvarinde pooldajaid* oli kohal *inimene*. *«*Sonja*» roose on järel vaid *õis*. *Tal on *ülalpeetavaid hing*.

viis hinge ülalpeetavaid -tüüpi konstruktsioonile on (vähemalt sünkrooniliselt) tagasi viidavad sellised väljenditüübid nagu *üks Ø tema ülalpeetavaid, üks Ø eesti kirjanduse klassikuid*. Selleks on vajalik 1) tähendusnihe: mitmuslik nimisõna(fraas) ei väljenda enam «juhu-hulka», vaid «komplekti»; see võimaldab sünonüümiat elatiivse laiendiga fraasidega, nagu *üks Ø meie sõpradest, üks Ø eesti kirjanduse klassikutest*, 2) ühiknimisõna ellips, 3) et arvsõnaks on *üks*.

6. LIITFRAAS

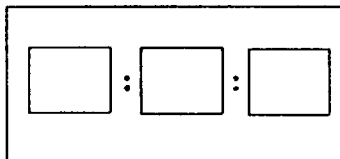
§ 600 Moodustusstruktuurilt jagunevad nominaalfraasid liht- ja liitfraasideks. Lihtfraasi (a) vahetud moodustajad on ühtlasi tema lõplikud (süntaktilised) moodustajad, liitfraasi (b) vahetuist moodustajaist on vähemalt üks edasi liigendatav vahetuteks moodustajateks.

Nt

a) valge maja; sina ja mina; pikk, lühike või keskmine; b) väike valge maja; sinine tint ja sullepea.

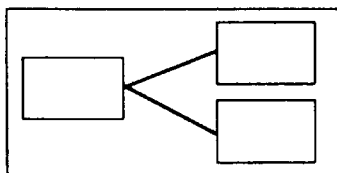
Kuivõrd liitfraasi tüübi määrab tema vahetute moodustajate seos, siis saavad liitfraasid olla vaid rind- ja põimtarindid, mitte aga segatarindid.

Liitfraaside hulka ei kuulu mitmeosalised loetlevad rindtarindid, sest kõigi nende samafunktsioonilised elemendid on fraasi vahetud moodustajad.¹

pikk, lühike või keskmine

Samuti ei ole liitsed need põimtarindid, mille laiendelemendid kuuluvad põhja juurde igauks eraldi:

doktor professor Tamm; vaade toast õue

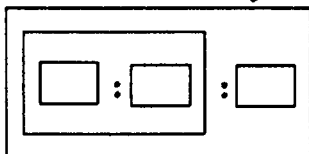
Märkus. See tüüp on omane erilaadsete kvaliteeditäienditega nimisõnafrasile. Mõlemad laiendid iseloomustavad referenti selle mahtu kitsendamata. Kuid vaadeldaval tüübil puudub siiski terav piir liitse põimtarindiga, paljusid tarindeid on võimalik mõtestada nii või teisiti. Vrd *kasulikud väikesed putukad* – *kasulikud [väikesed putukad]* (vt põimtarind 2); *hea värske sai* – [*hea värske*] *sai* – *hea [värske sai]* (analüüsitava põimtarindiks 1 eriti siis, kui üks adjektiividest on käsitatav hinnanguna nii teise sisule kui ka referendile). Täiendite vahele võib tekkida ka ühendav rinnastusseos, mida märgib rinnastav sidend või selle puudumisel intonatsioonikurvi muutus (kirjas tähistab seda koma): *kõrge ja valge tuba; suur, uhke tõld*.

1 Skeemides tähistavad ristkülikud fraasi moodustajaid, röölon rinnastus- ja kaldjoon alistusseost. Põhja märgib vasakpoolne, laiendit parempoolne ristkülik.

Liittarindi struktuuritüüpe

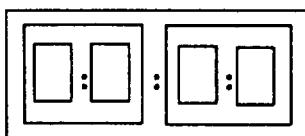
1. Rindtarind

1) rindtarindist ja üksiksõnast koosnev rindtarind:

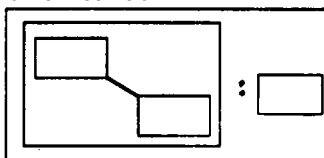
mitte ainult sõbrad ja sugulased, vaid ka vaenlased; kas kuulekus ja alistumine või mäss; hästi, s.o osavalt, targalt ja kavalalt

2) rindtarinditest koosnev rindtarind:

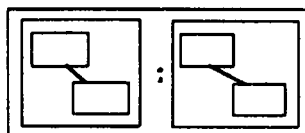
puud ja põõsad: õunapuud, pirnipuud, tammed, sirelid ja sõstrad; õde ja vend või naine ja mees

3) rindtarind, mille moodustajate hulgas on nii põimtarindeid kui ka üksiksõnu:

sinine tint ja sulepea; noorem õde ja vend; väga lärmakas, seega talumatu; Ali-Baba ja nelikümneend röövlit; kas sina või su raha; natuke pilukil ja kavalad; loll seadus, aga siiski seadus; hiljemalt täna, mitte homme; mitte kolmekesi, vaid vähemalt viiekesi

4) rindtarind, mille moodustajad on põimtarindid:

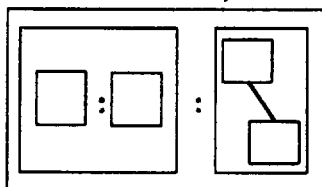

sinine tint ja uus sulepea; sinised Ø, punased Ø ja rohelised pliiatsid; naabrid lähemalt ja Ø kaugemalt; mitte naabri põllul, vaid oma aias; kaks rubla ja kümme kopikat; siin lähedal, s.o Varangu mõisas; üsna kena, aga kõva kuulmisega

Korduvate laiendite või põhjade korral on võimalik ellips: põimtarindite korduv algusliige (nt adjektiivatribuut) sõnastatakse ainult esimeses põimtarindis (a), põimtarindite korduv lõppliige (nt substantiivne põhi) sõnastatakse ainult lõpptarindis (b).

a) nooremad õed ja Ø vennad, b) nooremad Ø ja vanemad vennad.

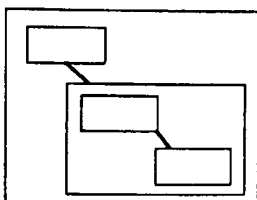
5) rindtarind, mille moodustajateks on nii rind- kui ka põimtarindid:

mitte ainult sõbrad ja vaenlased, vaid ka täiesti ükskõiksed; kas kuulekus ja alistumine või organiseeritud vastuhakk; väga hästi, s.o osavasti, targalt ja kavalalt; mitmesugused põõsad: sirelid, sõstrad, tikrid; minu lapsed või äi ja ämm; väikesed sõbrad, s.o koerad ja kassid; hiljemalt täna, mitte homme või ülehomm; mitte kolmekesi ega neljakesi, vaid vähemalt viiekesi

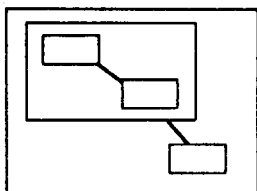
2. Põimtarind

1) põimtarind, mille põhi on ühesõnaline, laiend põimtarind:

uue maja elanikud; iga mehe sõna; kogu klassi maha-jäämus; karjumisest kätte hää!; väga kiire jooks; kriis-kavalt sinine värv; musta värvi pael; ühe sõbra maja; kolm kilomeetrit pikk; mitu korda parem; kamakas klee-puvat pori; hea värske tee; haisvat vedelikku täis; väga kaugelt sugulane; kauem kui kaks tundi; kahe maja kaugusel; Tiidu naine Mari; Mari, tubli tüdruk; selline kaunis hommik

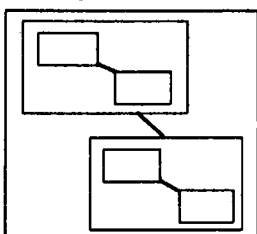
2) põimtarind, mille põhi on põimtarind, laiend ühesõnaline:

esimesed pikad püksid; üks kilo liha; mõni tund puh-kust; uues erialane kirjandus, paar sõna juhatajalt; suur kahju tervisele; tema tööstaaž lauljana; hea võimalus põgenemiseks; väga usin tööle; oimukohalt täiesti hall; rohkem hädas kui Mart; liiga pikk allveelaevnikuks; teist liiga kaugel; kolm päeva aega; hulk meetreid maad; kogu see sagimine; need mõlemad poisid

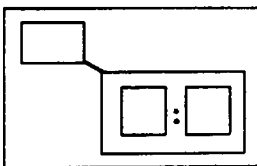
Eestäienditega nimisõnafraasidest kuuluvad sellesse tüüpi need, mille täiendeist vähemalt üks on piiritlev, mitte kirjeldav, sest piiritlev täiend piirab alati kogu talle järgneva fraasiga väljendatud mõiste mahtu.

3) põimtarind, millel on nii põhjaks kui ka laiendiks põimtarind:

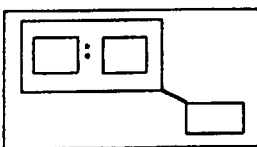
viimase aja erialane kirjandus; paar sõna koosoleku ju-hatajalt; ootamatult hea võimalus põgenemiseks; väga usin igale tööle; mõlemalt oimukohalt täiesti hall; roh-ke hädas kui vend Mart; liiga pikk allveelaevniku koh-ta; suurest teest liiga kaugel; tema õde, preili Pauliine; minu sõbra hea ema; haige mehe vasak käsi; selle kandi keemiline puhastus; meie ajaloo raskeim õppetund; vas-tikult haisev kõlni vesi; tohutu suur kantsakas liha; kolmsada meetrit üle merepinna; natuke aega pärast unumist

4) põimtarind, mille laiend on rindtarind:

keele ja kirjanduse instituut; ämma ja minia tüli; kuuse ja männi segamets; põranda ja lae vaheline; kriidi ja liimi segune; esimehe ja sekretäri ettekanded; lihtsad, kuid kallid riided; väike, aga kuri koer; ei suur ega väike maja; nohune, aevastav kass; soe, karvane kasukas; ke-nad ja tublid naised

5) põimtarind, kus põhjaks on rindtarind:

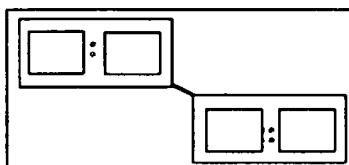
vali lärm ja kisa; üksmeelsed õpetajad ja õpilased; sar-nased isa ja poeg; kolm või neli päeva; vastastikku sõb-ralikud ja viisakad; temale paras ja vajalik; liiga kaugel ja kõrgel; üsna pikk ja kena; väga hästi ja kiiresti

Seda tüüpi põimtarind ei eristu alati 4. tüüpi rindtarindist, kui mõeldav on sama laiendi kordumine eri põhjade juures (vrd *väike [maja ja aed]* – *väike maja ja Ø [väike] aed*), ning 3. tüüpi rindtarindist, kui mõeldav on laiendi kuulumine vaid talle lähema põhja juurde, nt kui need näivad ühilduvat (vrd *ilusad [sokid ja sall]* – *[ilusad sokid] ja sall*; *väike [maja ja aed]* – *[väike maja] ja aed*; samuti *väga [hästi ja kiiresti]* – *[väga hästi] ja kiiresti*).

Omadussõnaline täiend on eesti keeles (erinevalt nt vene keelest) ainsuses ka siis, kui tema põhjaks on ainsuslike liikmetega rindtarind, nt *väike [maja ja aed]* – **väikesed [maja ja aed]*. Mitmust on siiski võimalik kasutada, kui rindliikmete juures on tajutav mingi ühisnimetaja olemasolu, nt *kümneaastased poiss ja tüdruk* (s.o lapsed). Niisugused mitmusliku adjektiivatribuudiga tarindid on ühemõtteliselt rindtarindist põhjaga põimtarindid. Ühemõtteliselt on põimtarindid ka need tarindid, kus a) ainsuslikke rinnastatud nimisõnu laiendab mitmuslik liisand, b) laiend on retsiprookse või ühendava sisuga, c) põhjad kuuluvad omavahel tihedamalt kokku. Nt

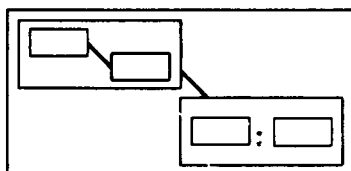
a) isa ja poeg, kunstnikud; b) kaksikud Tiit ja Priit; õpilane ja õpetaja eraldi; c) vastikult hall ja igav; vastastikku sõbralikud ja viisakad; kaks ja pool meetrit; palju või vähe aega.

6) põimtarind, kus nii põhjaks kui ka laiendiks on rindtarind:

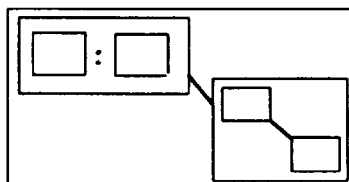
kaks ja pool jalga või meetrit; kolm või neli päeva ja ööd; armsad, väsimatud ja energilised Aino Kask, Lehte Tamm ja Karl Järv; palju või vähe aega ja vaeva; ühepikkused, kuid erinevad isa ja poeg; teistega ja omavahel sõbralikud ning viisakad; enne ja pärast kukke ja koitu

7) põimtarind, kus põhjaks on põimtarind ja laiendiks rindtarind:

pikk staaž juhi ja õpetajana; terve väljakutäis noori ja vanu; kaks portsjonit viinereid ja salati; liiga väike müttama ja rassima; neetide ja taskutega pikad püksid; kondine ja karvane parem käsi; esimehe ja sekretäri tänased ettekanded; ei suur ega väike linnavalitsuse maja; lihtsad, kuid kallid igapäevased riided

8) põimtarind, kus põhjaks on rindtarind ja laiendiks põimtarind:

peaaegu kümneaastased poiss ja tüdruk; meie kaksikud Priit ja Tiit; kaks ja pool meetrit riidet; palju või vähe vaba aega; igavene vali lärm ja kisa; iga mehe sõnad ja teod; kelle keedetud puder ja kapsad; see töökas maa ja rahvas; külastele pakutav sool ja leib

KIRJANDUST NOMINAALFRAASI KOHTA

- Alvre, P.** Ekvatiivtarindeist (eriti eesti keeles). // Keel ja Kirjandus. 1992. Nr. 1. Lk. 23–30.
- Erelt, M.** Eesti adjektiivisüntaks. Tallinn, 1986.
- Erelt, M.** Eesti lauseliikmeist (grammatika marginaale). Tallinn, 1989. (Preprint KKI-61).
- Hallap, V.** Omastava käände, vaegkäändsõnade ja määrsõnade vahekorraest // Keel ja Kirjandus. 1986. Nr. 4. Lk. 199–208. Nr. 5. Lk. 280–287.
- Kaagjärv, L.** Ühest eesti keele süntaktilisest nõudest // Tulimuld. 1960. Nr. 2. Lk. 145–152.
- Kasik, R.** Omastavalise täiendi subjektilisusest ja objektilisusest *mine*-konstruktsioonis // Keel ja struktuur. Tartu, 1968. 2. Lk. 125–139.
- Kindlam, M.** Lisandi ühildumisest // Keel ja Kirjandus. 1958. Nr. 1. Lk. 34–38.
- Laanest, A.** Kohakäändeliste substantiivatribuutide kasutmisest // Keel ja Kirjandus. 1959. Nr. 1. Lk. 32–39.
- Laanest, A.** Liiki ja laadi väljendavast genitiivatribuudist läänemeresoome keeltes ja tema vahekorraest genitiivi muude tähendusfunktsioonidega // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1958. Kd. 7. Nr. 4. Lk. 276–291.
- Laanest, A.** Partitiivi abil väljendatud substantiivsest atribuudist läänemeresoome keeltes // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1958. IV : 1958. Lk. 214–232.
- Mihkla, K.** Mitme pärisnimelise täiendiga põhisõnad ainsuses ja mitmuses // Sirp ja Vasar. 1967. 24. nov.
- Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A.** Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.
- Mägiste, J.** Vastuseks ühele eesti kongruentsist huvitatule // Tulimuld. 1960. Nr. 3. Lk. 187–192.
- Neetar, H.** Määrsõnalisest täiendist eesti murretes // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1970. 16 : 1970. Lk. 195–206.
- Nemvalts, P.** Nimisõnafraas // Nõukogude Kool. 1981. Nr. 12. Lk. 34–36.
- Nurkse, R.** Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles. Tartu, 1937.
- Nurmekund, P.** Veidi omadussõnalisest täiendist // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1967. 13 : 1967. Lk. 221–224.
- Riikoja, E.** Kas atribuut, predikatiiv või adverbiaal? (Omadussõnalise täiendi asukohast põhisõna suhtes.) // Nõukogude Õpetaja. 1973. 22. sept.
- Riikoja, E.** Lihtsat ja keerulist täiendimaalt I, II. Pronominaalatribuudi asjus // Keel ja Kirjandus. 1972. Nr. 2. Lk. 95–102. Nr. 3. Lk. 165–170.
- Riikoja, E.** Selgitusi täiendi käsitlemiseks // Nõukogude Kool. 1972. Nr. 12. Lk. 1026–1030.
- Riikoja, E.** Ühte nägu, kuid eri tegu. (Lisandi ja teiste lauseliikmete sarnasusest.) // Nõukogude Kool. 1974. Nr. 4. Lk. 304–309.
- Tael, K.** Hulka, mõotu ja määra väljendavad ühendid eesti keeles // Noored filoloogias 1986. Tallinn, 1986. Lk. 33.
- Tauli, V.** Lisandist ja jutumärkidest. Stockholm, 1961.
- Valmis, A.** Eesti keele lisandi esinemisvormid // Nõukogude Kool. 1972. Nr. 7. Lk. 579–583.
- Valmis, A.** Eesti keele lisandi piirimaalt // Nõukogude Kool, 1974. Nr. 10. Lk. 818–823.

- Valmis, A.** Eesti keele lisandi piirist // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1977. 22 : 1976. Lk. 83–98.
- Valmis, A.** Eesti keele lisandi ühildumisest // Nõukogude Kool. 1972. Nr. 10. Lk. 831–836.
- Valmis, A.** Lisand eesti kirjakeeles : Diss. Tallinn, 1972. Käsikiri.
- Valmis, A.** Lisandi liigid tähendusfunktsiooni järgi // Keel ja Kirjandus. 1972. Nr. 11. Lk. 663–667.

PRAGMAATILISTE TÄHENDUSTE VÄLJENDUMINE LAUSES

1. EITUS

§ 601 Eitus on lause tähenduskomponent, mis kummutab mingite juba sõnastatud või mõeldavate asjaolude tõlevastavuse, keelab mingi juba toimuva või mõeldava tegevuse. Eituse esmased grammatilised vormivahendid on a) verbi eitav kõneliik, b) eitavad pronoomenid ja proadverbid. Nt

a) Kas te oskate hiina keelt? – *Ei oska. Ärge kõndige murul!* b) Keda te meie linnas tunnete? – *Mitte kedagi.* Millal Hilda kaktused õitsema lähevad? – *Mitte iialgi.*

Eituse vormivahenditeks tuleb teatava reservatsiooniga lugeda ka eitav-antonümiseerivad prefiksids *eba-* ja *mitte-* (*ebaviisakas, mittesõddav*), *tu-*sufiks, sh *matu-*vorm (*viisakusetu, lahendamatu*) ja abessiiv, sh ka supiini abessiiv (*südametunnistusest, lahendamata*).

Süntaktiliselt need kolm eituse vormivahendite liiki üksteist ei välista ja võivad ühes ja samas lauses ka korraga esineda. Nt

Mitte keegi ei käitunud ebakorrektselt.

Siinkohal käsitletakse eituslauset kõigepealt seoses eitava kõnega, seejärel seoses eitavate pronoomenite ja proadverbidega ja lõpuks lühidalt ka seoses liiteliste eituste ja abessiiviga. Et aga ühes ja samas lauses on võimalikud kõik eituse kombinatsioonid, siis tuleb silmas pidada, et parajasti vaadeldav eituslause võib temas leiduvate vormivahendite poolest mõnes teises seoses kuuluda ka mõnda teise eituslause liiki.

1.1. Üldeitus

§ 602 Eituse keskne vormivahend on verbi eitav kõneliik, mis hõlmab kõiki kõneviise mõlemas tegumoes. Indikatiivis, konditsionaalis ja kvotatiivis kasutatakse eituse väljendamiseks muutumatut *ei-*sõna, imperatiivis ja jussiivis osaliselt muutuvat *ära-*verbi. *Ei-*eitust nimetatakse ÜLD-EITUSEKS ja vastavat lauset ÜLDEITAVAKS LAUSEKS ehk ÜLDEITUSLAUSEKS (a). *Ära-*eitust nimetatakse KEELUKS ja vastavat lauset KEELDLAUSEKS (b). Nt

a) *Ta ei tea seda.* Kui seda metsa ees *ei oleks!* Direktor *ei tahtvat* käskkirjale alla kirjutada. b) *Ära kõnni murul!* Minuga *ärge arvestatagu.*

Siinkohal piirduetakse üldeituse ja üldeituslausega, sest keeldlause käsitlus kuulub käsklause juurde.

Üldeitav vastuslause

§ 603 Kõige puhtamal, lihtsamal kujul esineb üldeitus eitava vastuslausena üldküsimusele. Nt

Kas Jaan on kodus? – *Ei ole*. Kas sa Vidrikut tunnud? – *Ei tunne*.

Selline ainult verbi eitava kõne vormidest koosnev vastuslause on kõigist muudest üldeitavatest vastusevariantidest neutraalseim, täiesti markeerimata. Teised võimalused, näiteks sellised, nagu a) eitussõna kordus, b) küsilause mõnede või ka kõigi elementide kordamine (nn täisvastus), c) paljas eitussõna üksinda, d) nende võimaluste kombinatsioonid ja e) sõnajärjemuutusedki, on kõik millegi poolest markeeritud. Nt

a) *Ei, ei ole*. *Ei, ei tunne*. b) *Ei ole* kodus. *Ei tunne* Vidrikut. *Jaan ei ole* kodus. *Ma ei tunne* Vidrikut. c) *Ei*. d) *Ei, ei ole* kodus. *Ei, ei tunne* Vidrikut. e) *Ei* mina Vidrikut *tunne*.

Sellised vastused on kas rõhutatult kategoorilised, viitavad millelegi, mida otseselt ei küsitudki, on püüdlikult viisakad või järsult ebaviisakad. Ainult paljas verbi eitava kõne vorm, kus puudub ka aluse funktsioonis personaalpronoomen, vastab täpselt sellele ja ainult sellele, mida küsitakse. Niisugune parajasti piisav üldeitav vastuslause on tavaline mitte ainult dialoogis, vaid ka pikemas monoloogilises tekstis, näiteks vastusena retoorilisele küsimusele:

Kas meil on õigust kevadkülviga venitada? – *Ei ole*.

Et kogu küsimuse alla pandud situatsiooni komponendid, millele vastust nõutakse, on küsimusest niigi teada, on nn täisvastus enamasti tarbetu ja sageli kohatu. Lakoonilise markeerimata vastuslause ammendavus ei sõltu seepärast ka küsilause keerukusest ja selle erinimeliste nominaalliikmete arvust. Nt

Kas Jaan suitsetab / suitsetab piipu / suitsetab tõesti õhtuti magamistoas oma kohutavat piipu, mis haiseb nagu kärssav prügitünn? – *Ei suitseta*.

Kordamata jäävad siin üldiselt ka a) ühend- ja väljendverbide mitteverbaalsed komponendid, b) liitajavormide infiniitosised ja c) ahelverbide infiniitosised. Nt

a) Kas direktor kirjutas käskkirjale alla? – *Ei kirjutanud*. Kas Paul pani plehku? – *Ei pannud*. Kas sa said pika nina? – *Ei saanud*. b) Kas sa oled juba lõunat söönud? – *Ei ole*. Kas Jaan oli seks ajaks juba lahkunud, kui teie pärale jõudsite? – *Ei olnud*. c) Kas sa pead minema hakkama? – *Ei pea*. Kas sul tuleb isiklikult kohtusse ilmuda? – *Ei tule*.

Nende väheste lauseelementide hulka, mis võivad lakoonilises üldeitavas vastuslausel selle neutraalsust rikkumata esineda, kuuluvad partiklid *veel* ja *enam*, mis reageerivad jaatava küsilause vastavatele sõnadele *juba* ja (*ikka*) *veel*. Nt

Kas lõuna on juba valmis? – *Ei ole veel*. Kas Irina elab ikka veel Narvas? – *Ei ela enam*.

Sageli ei sõltu vastuse eitav kuju kuigivõrd küsilause jaatavast-eitavast kujust.

Küsimustele

Kas Jaan on oma uue töökohaga rahul? Kas Jaan ei ole oma uue töökohaga rahul?

annab ühtmoodi ammendava vastuse

– *Ei ole.*

Lakooniline üldeitav vastuslause käib küsimusega fikseeritud asjaolude üldise tõlevastavuse kohta ja selle selgitamiseks on enam-vähem ükskõik, kuidaspidi küsimus esitatakse. Täpselt samasugune olukord on jaatavagi vastuslausega. Seegi annab ühtmoodi ammendava vastuse nii jaatavale kui eitavale üldküsimusele. Nt

Kas Jaan on oma uue töökohaga rahul? – *On küll.* Kas Jaan ei ole oma uue töökohaga rahul? – *On küll.*

Sellistes lakoonilistes vastuslausetes on jaatus ja eitav markeerituse poolest võrdsed, sest põhimõtteliselt on jaatav ja eitav vastus võrdselt tõenäolised. Jaatavas vastuslause esineb iseseisev (üldlaiendina käsitatav) jaatust kinnitav sõna *küll*. Selle võib ka ära jätta, kuid siis on vastusel järsk, kategooriline stiilivarjund, mis *küll*-vastusel puudub. Nt

Kas sa Vidrikut tunnud? – *Tunnen.*

Kuigi küsimuse jaataval või eitaval kujul pole vastuse jaatava või eitava vormiga otseseost, ilmutab eitav küsimus tihti siiski, et küsija ootab eitavat vastust. Vastaja ei pruugi, aga võib reageerida sellisele eelsoodumusele, tunnistada selle õigeks, kombineerides vastuses eitust ja jaatust. Nt

Kas Jaan ei ole oma uue töökohaga rahul? – *Ei ole jah.* (Arvasid õigesti.)

Jaatav üldküsimus seevastu on oodatava vastuse suhtes erapooletu. Kui lakoonilised vastuslused jaatust-eitust sellelegi vastates kuidagi markeerivad, siis on see juba vastaja omapoolne lisandus, mitte enam otsene reageering küsimuses peituvatele asjaoludele. Jaatavat vastust võib (küsimuse jaatavast või eitavast kujust sõltumata) mitut moodi rõhutada, ms eitava retoorilise vastuküsimusega. Nt

Kas Jaan on ~ ei ole oma uue töökohaga rahul? – *Miks ei ole.*

Sellisele vormilt küsiv-eitavale vastusele võib (vastuse sisu oluliselt täiendamata) järgneda veel jaatav kinnitus: «*On küll*», «*On ikka*» jms.

Isiku, tegumoe ja kõneviisi valik toimub üldeitavas vastuslause üldiselt niisamuti kui jaatavas. Isik jääb aluse ja pöördelõppude puudumise tõttu enamasti väljendamata:

Kas sa tahad / ta tahab / te tahate võileiba? – *Ei taha.*

Tegumoodi enamasti ei muudeta. Kõneviisi muutused on sagedased ja annavad lisainformatsiooni. Nt

Kas Jüri on terveks saanud? – *Ei olevat.* (ei garanteeri) Kas tahad veel suppi? – *Ei tahaks* enam. (püüdlük viisakus) Kas ma hüppan siit kraavist üle? – *Ära hüppa!* (soovitushoiatus).

Kõik need üldeituse põhilised omadused, mis otseselt seostuvad verbi eitava kõnega, on lakoonilises vastuslause juba esindatud. Ent vastaja ei pruugi üldküsimusega ette antud raamides püsida ja võib vajaduse

korral ikkagi reageerida ka täisvastusega, niisamuti selle mitut moodi fokuseeritud variantidega. Nt

Kas Jüri kardab surma? – Jüri *ei kard* surma. – Jüri surma *ei kard*.
– Surma Jüri *ei kard* jne.

Täieliku üldeituslause puhul pole aga enam oluline, kas üldse ongi tegemist eitava täisvastusega üldküsimusele või lihtsalt monoloogilise teksti kuuluva iseseisva üldeituslausega, sest mingeid tähtsaid struktuurierinevusi nende vahel siis enam pole. Niisuguseid üldeituslauseid võib seepärast vaadelda juba üldküsimusest sõltumatult ja sellele viitamata.

Üldeitav täislause

§ 604 Üldeitaval täislausel on vastava jaatava täislausega võrreldes mitmeid olulisi iseärasusi. Kõigepealt on tema kommunikatiivsed rakendusvõimalused jaatavast lausest märgatavalt kitsamad. Eitav lause on tihedamalt konteksti ja kõnesituatsiooniga seotud, ta enamasti ei sobi pikema teksti sissejuhatuseks. Jaatav lause, nagu

Mõned inimesed jälgivad pühapäeviti rõdult binokliga naabrite tegevust, on omaettegi vastuvõetav. Tema üldeitav vaste

Mõned inimesed *ei jälgi* pühapäeviti rõdult binokliga naabrite tegevust aga on omaette teatena vähemalt veider. Eitatakse (ja keelataksegi) alati midagi, mis on kuidagipidi ootuspärane, midagi, millest kuulaja juba midagi teab ja arvab. Peale selle väga üldise klausli on üldeitaval lausel veel rida konkreetseid vormipiiranguid, mis puudutavad nominaalseid lauseliikmeid. Tähtsamad neist on järgmised.

1. Üldeitav eksistentsiaallause nõuab tingimata partitiivset subjekti. Nt

Valli lääneküljes on värav. – Valli lääneküljes *ei ole väravat*. Peetril on *suvila*. – Peetril *ei ole suvilat*.

Partitiivsubjekti nõue ei ole alati nii range eksistentsiaallausetega vormilt sarnastes lausetes, kus subjektiga märgitakse pigem seisundit või võõrandamatut omadust. Nt

Mul *ei ole* selle asjaga kiiret ~ kiire. Tal *ei ole* [?]head iseloomu ~ hea iseloom.

Sisuliste ja vormiliste kaalutluste konflikti korral, kus hästi ei sobi õieti ei totaal- ega partsiaalsubjekt, on soovitatav eksistentsiaallause asendada predikatiivse normaallausega. Nt

[?]Tal *ei ole sinised silmad* ~ *siniseid silmi*. – parem: Ta silmad *ei ole sinised*.

Partitiivsubjekti nõue langeb ära *mitte ... vaid* vastandava koordinaatsiooni korral. Nt

Peetril *ei ole mitte suvila, vaid mõis*.

Kui *mitte ... vaid* vastandava koordinaatsiooni korral üldeitus ära jäetakse, siis see lause tähendust ei mõjuta, sest *mitte-sõna* võtab üld-

eituse väljendamise enda peale (a). Vastandatavate subjektide järjekor-
da vahetades ja väikese varjundimuutuse hinnaga võib ära jätta ka
vaid (b) – see võimalus ongi stiililiselt sageli kõige sujuvam. Nt

a) Peetril *on mitte suvila, vaid mõis*. Lapsel *on mitte leetrid, vaid sarlakid*.

b) Peetril *on mõis, mitte suvila*. Meie lapsel *on sarlakid, mitte leetrid*.

2. Veel rangemalt kui partitiivsubjekti nõuab üldeitus partitiiv-
objekti, tühistades jaatava lause objektivahelduse võimaluse. Nt

Peeter ostis suvila. – *Peeter ei ostnud suvilat*.

Idiomaatiliste väljendite puhul, kus totaalojekt on väga kivilinenud,
võib grammatiline partitiivobjekti nõue üldeituse korral tekitada la-
hendamatuid stiililisi ummikuid. Nt lausest

Murdvaras tegi sääred

pole vastuvõetav üldeitus üldse võimalik, ei täis- ega osaobjektiga:

*Murdvaras ei teinud sääri. **Murdvaras ei teinud sääred*.

Mitte ... vaid vastandus toimib üldeitava lause objekti suhtes just
niisamuti kui subjekti suhtes: täisobjekt muutub võimalikuks. Nt

Peeter ei ostnud mitte suvilat, vaid mõisa.

Kui üldeitus ise hoopis ära jääb, siis lause tähendus ei muutu (a), ning
vastandatavate objektide järjekorda muutes võib ära jätta ka *vaid*, mil-
lega seoses vastandus pisut nõrgeneb (b). Nagu subjekti puhul on see
viimane võimalus ka objekti korral enamasti kõige ladusam. Nt

a) *Peeter ostis mitte suvila, vaid mõisa*. b) *Peeter ostis mõisa, mitte suvila*.

3. Peale subjekti ja objekti mõjutab üldeitus ka sihitisekäänelisi
kvantumimäärusi, nõudes siingi rangelt partitiivi ja välistades nomi-
natiivi ja genitiivi. Lausetest

Ootasime tunnikese. *Kõndisime viis kilomeetrit*

on üldeitus võimalik ainult väikse tähendusnihke hinnaga ja partitiivse
kvantorsõnaga, mida täiendab *gi-/ki*-partikkel. Nt

Me ei oodanud tunnikestki. *Me ei kõndinud viit kilomeetritki*.

Enamikul juhtumitel lisab obligatoorne polariseeriv partikkel *-gi/-ki*
siin kvantorile vältimatu tähendusvarjundi 'vaevalt', 'vähem kui', mis
vastavates jaatuslausetes puudub. Tegelik sõna *vaevalt* (*hädavaevalt*
jms) pole ise üldse üldeituslauses võimalik. Nt

*Me ei kõndinud vaevalt viis kilomeetrit ~ viit kilomeetrit jms.

Mitte ... vaid vastandus toimib siin jälle üldiselt niisamuti kui sub-
jekti ja objekti korral. Partitiivisundus langeb ära. Nt

Me ei oodanud mitte kaks nädalat, vaid kaks kuud. *Me ei kõndinud mitte*
viis, vaid seitse kilomeetrit.

Kui üldeitus ise ära jääb, siis lause tähendus ei muutu. Nt

Ootasime mitte kaks nädalat, vaid kaks kuud. *Kõndisime mitte kaks, vaid*
kolm kilomeetrit.

Sageli on siingi stiililiselt ladusaim variant vastandatavate kvantori-
fraaside kohavahetus ja *vaid*-sõnast loobumine (ikka jälle vastanduse
teatava nõrgenemise hinnaga). Nt

Ootasime kaks kuud, mitte kaks nädalat.

Lisaks puht grammatilistele piirangutele on üldeitusel veel mitmeid leksikaalgrammatilisi piiranguid. Üldeitavas lauses ei esine eitust tõrjuvaid (jaatuselembeseid) sõnu ja väljendeid: *juba, alles, veel(gi), vaevalt, hädavaevalt, äärepealt, üle noatera, ligikaudu, keskeltläbi, umbes, aina, üha* jne. Nt

Ta (**ei ole*) on *juba* vana. Ta (**ei ole*) on *alles* noor. Neid sõnu on (**ei ole*) veel rohkem. Seda ta *vaevalt mõistab* (**ei mõista*). Tal on (**ei ole*) *umbes* tuhat raamatut. Haige jäi (**ei jäänud*) *aina* üha jõuetumaks.

Teiselt poolt aga leidub .ritmeid sõnu, mis vähemalt mõnes seoses just nõuavad üldeitust, nt *juba*-sõna eituslik paariline *veel* ja *veel*-sõna eituslik paariline *enam*. Nt

Lõuna on *juba* (**veel*) valmis. – Lõuna ei ole *veel* valmis. Vanavanaema on *veel* (**enam*) elus. – Vanavanaema *pole enam* elus.

Niisuguste sõnade sobimatus kas jaatavasse või eitavasse lausesse pole absoluutne, see sõltub paljudest, osalt ka päris semantilistest asjaoludest, ja võib ühe ja sama sõna puhul (nt *veel*) ilmnedagi kord ühtpidi, kord teistpidi. Seevastu täiesti rangelt jaatust tõrjuva ja eitust nõudva rühma moodustavad eitavad pronoomenid ja adverbid, mis esindavad teist põhilist eituse vormivahendite alaliiki – erieitust.

1.2. Erieitus

- § 605 Erieituste leksikaalgrammatilise tuumiku moodustavad eitavad pronoomenid *mitte keegi, mitte miski, mitte mingi, mitte mingisugune, mitte ainuski ~ ainsamgi ~ ainumaski, mitte ükski, mitte üksainuski* ja eitavad proadverbid *mitte kuskil ~ kuskile ~ kuskilt, mitte iialgi ~ ealeski ~ ilmaski, mitte kuidagi, mitte sugugi*. Leidub veel hulganisti loetletutega funktsionaalselt võrdväärseid sõnu ja väljendeid – *mitte põrmugi, mitte eluilmaski* jne.

Erieitav vastuslause

- § 606 Nii nagu üldeitus esineb kõige puhtamal kujul üldküsilause eitavates vastuslausetes, nii esineb ka erieitus kõige puhtamal kujul eriküsilause erieitavates vastuslausetes. Nt

Kes siin käis? – *Mitte keegi*. Keda sa kardad? – *Mitte kedagi*. Kellest see sõltub? – *Mitte kellestki*. Kus sa käisid? – *Mitte kuskil*. Millal Hilda kaktused õitsema lähevad? – *Mitte iialgi*.

Nagu lakoonilise üldeitava vastuse puhul, nii ei sõltu ka lakoonilise erieitava vastuslause ammendavus küsimuse keerukusest. Kasvava süntaktilise ja semantilise keerukusega eriküsimustele

Keda sa nägid? Keda sa õhtul nägid? Keda sa õhtul hoovis nägid, kui sa poest tulid? jne

vastab ühtviisi ammendavalt üks ja seesama lakooniline erieitav vastuslause – «*Mitte kedagi*».

Üldeituse ja erieituse otsene haakuvus vastavalt üldküsümuse ja eriküsümusega ongi nende iseloomulik, paljudes teisteski keeltes esinev tunnusjoon. Kui üldeituse semantiliseks funktsiooniks on tühistada propositsiooni tõlevastavus selle tuuma – tegevuse, protsessi või seisundi – eitamise kaudu, siis erieituse semantiliseks funktsiooniks on tühistada kõik mõeldavad võimalused mingi aktantse rolli täitmiseks positiivse sisuga ning alles selle kaudu kogu propositsioon. Kui üldeitus on eitus lause keskmeks oleva verbi tasandil, siis erieitus on eitus nominaalfraasi tasandil.

Nii nagu üldeituse korral on lakoonilised, ainult erieitusest koosnevad vastuslausead oma näiliselt elliptilisest kujust hoolimata täiesti markeerimata, kõige neutraalsemad eriküsümuse vastusevõimalused. Kõik muud variandid, nt ka sellised, nagu

Kes siin käis? – *Mitte keegi* ei käinud. – Ei käinud siin *mitte keegi* jne, on kõik mingis suhtes markeeritud. Lakoonilistes erieitavates verbita vastuslausetes on partikkel *mitte* või sellega siin rööpne *ei*-partikkel kohustuslikud. Ilma nendeta on lause ebakorrektned või pole üldse eitavalt tõlgendatavad. Nt

Kes siin käis? – **Keegi*. Millest see sõltub? – **Millestki*. Kus sa käisid? – **Kuskil*.

Lakoonilises erieitavas vastuslauseas nõuab *mitte*- või *ei*-partiklit isegi eitav proadverb *iialgi*, millel indefiniitne mõtestamisvõimalus enamasti üldse puudub. Nt

Millal Hilda kaktused õitsema lähevad? – **Iialgi*.

Lakoonilistes erieitavates vastuslausetes on *ei*-partikkel *mitte*-partikliga enam-vähem võrdväärne. Nt

Keda sa õhtul hoovis nägid? – *Ei kedagi*. Millal Hilda kaktused õitsema lähevad? – *Ei iialgi*.

Eitavad pronoomenid ja proadverbid on ainus oluline piirkond eesti grammatikas, kus *ei*-partikkel esineb väljaspool üldeitust. Peale selle on veel olemas perifeerne, päris liitelise iseloomuga *ei*-partikli kasutus, nagu *eikeegi*, *eimiski*, mis aga on juba õieti substantiivid tähendusega 'täiesti tühine, tähtsusetu isik' ja 'kaduvväike suurus', 'kübemeke'.

Erieitav täislause

§ 607 Nii nagu üldküsümuse üldeitav vastus, võib ka eriküsümuse erieitav vastus laieneda enamaks kui paljas eitav pronoomen või adverb. Eri- küsimustele

Kes siin käis? Mida sa kardad? Millal Hilda kaktused õitsema lähevad? võib küll vastata ja enamasti vastataksegi ainult lakoonilise erieitusega (a), aga vajaduse korral võivad vastused laieneda erieitust sisaldavateks, finiiitse öeldisega täislauseteks (b).

Nt

a) – *Mitte keegi*. – *Mitte midagi*. – *Mitte iialgi*. b) – Siin ei käinud (*mitte*) *keegi*. – Mina ei karda (*mitte*) *midagi*. – Hilda kaktused ei lähe (*mitte*) *iialgi* öitsema.

Sel juhul aga ei erine eriküsimuse vastused jällegi enam üldse iseisvatest, monoloogilise teksti eituslausetest, mis võivad vahel ka päris kontekstivabad olla. Sellistel üldeitust sisaldavatel lausetel on omadusi, mis lakoonilistest verbita vastuslausetest ei selgu. Olulisim neist on üldeituse ja erieituse ühesuunaline sõltuvusseos. Üldeitus kui põhiliselt lausetasandi eitus võib vabalt esineda ka ilma erieitusega.

Nt

Ma ei ole Hiinas käinud. Jaan ei karda Peetrit.

Erieitus aga, ehkki põhiliselt fraasitasandi eitus, muudab lause, kus ta esineb, automaatselt üldeitavaks. Selline automaatne üldeitus ei lisa eitusele intensiivsust ega laienda tema mõjusfääri. Nt

Hilda kaktused ei öitse (*mitte*) *iialgi*. *Hilda kaktused öitsevad (*mitte*) *iialgi*.

Seesama maksab ka erieituse ja keelu kohta. Keeldlausegi võib vabalt esineda ilma erieitusega (a), aga erieitust sisaldav käsklause nõuab tingimata eitavat imperatiivi ehk keeldu (b). Nt

a) *Ära kirjuta* anonüümkirju! b) *Ära kirjuta* (*mitte*) *iialgi* anonüümkirju!

Erieitust sisaldavas üldeitavas lauses maksavad tavalised üldeituse vormipiirangud (partitiivne subjekt, objekt, kvantumimäärus). Ent neist piirangutest ei saa siin *mitte* ... *vaid* vastanduse abil mööda minna, sest niisugune vastandus ei ole erieitust sisaldavas üldeitavas lauses üldse võimalik. Nt

*(*Mitte*) *keegi* ei ostnud (*mitte*) mõisa, *vaid* suvila.

Erieituse enda vormistuses on finiidse verbiga täislauses olulisi iseärasusi. *Mitte*-partikli kasutamine ei ole siin enam kohustuslik. Nt

Ta ei karda *midagi*. = Ta ei karda *mitte midagi*. Hilda kaktused ei öitse *iialgi*. = Hilda kaktused ei öitse *mitte iialgi*.

Kuigi eitavad pronoomenid ja proadverbid langevad vormilt enamasti kokku indefiniitsete pronoomenite ja proadverbidega, on erieitus koos eitava verbivormiga tavaliselt täiesti ühemõtteline ka ilma eituspartiklita. *Mitte*-partikkel on kohustuslik ainult siis, kui eitust tahetakse intensiivistada *kui*-sõna lisamisega. Nt

Ta ei karda *mitte kui midagi*.

Selline *kui* on käibel ainult eitava pronoomeni *mitte miski* tugevdajana ja kuna ta saab asetuda ainult pronoomeni ja *mitte* vahele, on *mitte* siin hädavajalik.

Kui *mitte*-partikkel on erieitusega täislausetes fakultatiivne, siis *ei*-partikkel on siin välistatud. See on korrektne ainult lakoonilistes vastuslausetes. Vrd

Mis sa ütlesid? – *Ei midagi*. – *Ma ei öelnud *ei midagi*.

Ehkki *mitte*-partikli arajätmine ja *ei*-partikli sobimatus üldiselt ei põhjusta indefiniitsete asendussõnade ja erieituste segimineku ohtu, on kaksipidine tõlgendusvõimalus mõnel juhul vähemalt kirjalikus tekstis sellegipoolest võimalik. Lause

Siin ei klapi *miski*

võib näiteks tähendada 'siin on kõik korrast ära', s.o 'siin ei klapi mitte miski', aga võib siiski ka tähendada 'siin on miski korrast ära; siin on midagi, mis ei klapi', s.t ilma *mitte*-partiklita võib pronoomenit ka indefiniitselt tõlgendada. Suulises kõnes kõrvaldab selle mitmetähenduslikkuse esiletõsterõhk, mis on omane ainult eitavale pronoomenile. Nt

Siin ei klapi MISKI = Siin ei klapi MITTE MISKI.

Indefiniitse pronoomeni puhul on esiletõsterõhk verbil. Nt

Siin ei KLAPI miski.

Kirjalikus tekstis tuleb sellisel juhul lisada *mitte*-partikkel.

Erieitust võib lauses asetada kõigisse peamistesse süntaktilistesse positsioonidesse. Kõige laiem funktsionaalne rakendatavus on eitavatel pronoomenitel (*mitte*) *keegi*, (*mitte*) *miski*. Need muutuvad kõigis käänetes ja võivad esineda a) subjekti, b) objekti, c) adverbiaali, d) genitiivtribuudi positsioonis. Nt

a) Seda ei tea (*mitte*) *keegi*. Siin ei aita (*mitte*) *miski*. b) Ta ei karda (*mitte*) *kedagi*. Ta ei näinud (*mitte*) *midagi*. c) Ta ei usu (*mitte*) *millessegi*. Ta ei leia (*mitte*) *millestki* lohutust. Ta ei hooli (*mitte*) *kellestki*. Ma ei rääkinud sellest (*mitte*) *kellelegi*. (*Mitte*) *kellelgi* pole õigust vahele segada. Ma ei looda (*mitte*) *kelleltki* abi. d) See pole (*mitte*) *kellegi* asi.

Mitte miski esineb eriti osastavas, vahel ka muudes käänetes rõhutatult eitavas tähenduses kujul *mitte kui midagi*. Nt

Sa ei tee siin ju *mitte kui midagi*. Ta ei usu *mitte kui millessegi*.

Predikaatiivi positsioon on neil eitavatel pronoomenitel ebatavaline, aga vahel siiski võimalik. Nt

Kes sina siin oma arust oled? – Mina ei ole siin *mitte keegi*.

Ühilduva adjektiivtribuudina esinevad (*mitte*) *mingi*, (*mitte*) *ükski*, (*mitte*) *ainuski* ~ *ainsamgi* ~ *ainumaski*, (*mitte*) *kumbki*, (*mitte*) *mingisugune*. Nt

Ma ei leidnud (*mitte*) *mingit* lahendust. Siin ei aita (*mitte*) *ükski* rohi. Ta ei lausunud (*mitte*) *ainsatki* sõna. Tal pole (*mitte*) *kummagi* vanemaga kontakti.

Kõnekeeles võib *mitte miski* vahel esineda *mitte mingi* positsioonis. Nt

Selle haiguse vastu pole (*mitte*) *miskit* rohtu.

Adjektiivsed pronoomenid võivad vajaduse korral esineda ka prosubstantiivina. Nt

Ma ei tunne (*mitte*) *kumbagi*. Eluga ei pääsenud (*mitte*) *ükski*.

Eitav pronoomen (*mitte*) *kumbki* on pronoomeni *mõlema(d)* erieitavaste. Jaatava alternatiivpronoomenina esineb *kumbki* vahel ka jaata-

vas lauses, samas positsioonis, kus *mõlema(d)*, eitavalt mõtestatuna aga pole *mõlema(d)* kunagi võimalik. Nt

Ma andsin *mõlemale* rubla. Ma andsin *kummalegi* rubla. Ma tunnen *mõlemat* (venda). Ma ei tunne *kumbagi* (venda). Ma ei tunne *mõlemat* venda. (Võib tähendada ainult 'tunnen ühte kahest'.)

Kohamääruse positsioonis esinevad (*mitte*) *kuskile* ~ *kusagile* ~ *kuskil* ~ *kusagil* ~ *kuskilt* ~ *kusagilt*. Nt

Tal pole (*mitte*) *kuskile* minna. Ta ei leia (*mitte*) *kuskil(t)* rahu.

(*Mitte*) *kuskil* ~ *kuskile* ~ *kuskilt* võib vahel. eriti kõnekeeles esineda ka atributiivselt. Nt

Niisugust kommet pole (*mitte*) *kuskil* maal.

Ajamääruse positsioonis esinevad (*mitte*) *iialgi*, (*mitte*) *kunagi*, (*mitte*) *ealeski* ja nendega funktsionaalselt võrdväärased väljendid (*mitte*) (*elu*)*ilmaski*, (*mitte*) *eladeski*, (*mitte*) *ilma peal*, (*mitte*) *elu seeski* jne. Nt

Seda ei andesta ma sulle (*mitte*) *iialgi* ~ (*mitte*) *kunagi* ~ *mitte ealeski*.

Kuigi *ki-/gi*-partikkel on üldiselt indefiniitsete ja vastavate eitavate pronoomenite ning proadverbide lahutamatu koostisosa, mis on oma liitelise iseloomu kaotanud, esinevad *iial*, *eales*, (*elu*)*ilmas*, *elu sees*, *elades* ka ilma selleta. Nt

Seda ma ei oleks (*elu*)*ilmas* uskunud. Ta pole seda *elades* kahetsenud.

Viisimääruse positsioonis esineb (*mitte*) *kuidagi(moodi)*. Nt

See asi ei taha mul (*mitte*) *kuidagi(moodi)* õnnestuda.

Erieitavaid kvantorsõnu ja väljendeid on rohkesti, mitme erineva süntaktilise positsiooni ja erinevate semantiliste seoste tarvis: (*mitte*) *sugugi* ~ *põrmugi* ~ *tuhkagi* ~ *raasugi* jne; (*mitte*) *küünevõrragi* ~ *küünevõrdki* ~ *kriipsuvõrragi* ~ *kriipsuvõrdki*, *mitte üks raas* ~ *teps* ~ *tonks* ~ *põrm*; mitmed neist on leksikaalselt seotud lause kogutähendusega, nt (*mitte*) *tilkagi*, (*mitte*) *pennigi*, (*mitte*) *sammugi*, (*mitte*) *hingegi* ~ *hingelistki*, (*mitte*) *piuksugi* jne. Ent leksikaalse seotuse ja idiomaatilise astmest hoolimata kuuluvad need süntaktiliste omaduste poolest siiski erieituse hulka. *Mitte üks raas* ~ *põrm* ~ *tonks* jne ei esine ka täislauses ilma *mitte*-partiklita.

Kvantorina esinevad vahel ka *mitte midagi* ja *mitte kui midagi*. Nt

Sinust pole *mitte (kui) midagi* (= *põrmugi*) kasu.

Erieitusi võib ühes lauses, erinevates süntaktilistes positsioonides olla ka rohkem kui üks. Nt

Mitte keegi ei andesta *mitte kunagi mitte kellelegi mitte midagi*.

Mitte-partikli kasutustingimused on siin samad kui üheainsa erieituse korral, aga stiililiselt on partiklite ülemäärane kuhjamine tihti ebasoovitav.

Samas süntaktilises positsioonis on erieitused koordineeritavad *ega*-siddendi abil nagu muud, mitteeitavad lauseliikmed üldeitavas lauses.

Nt

Ta ei karda (*ei*) surma ega kuradit. Ta ei karda (*mitte*) kedagi ega (*mitte*) midagi.

Üldeitavas lauses, kus erieitusi ei esine, võib sel juhul *ei*-partiklit korrata kõigi rinnastatud sõnade ees. Erieituste ees aga (nagu ikka erieitust sisaldavas täislauses), ei sobi *ei*-partiklit korrata. Korrata võib ainult *mitte*-partiklit. Vrd

*Ta ei karda *ei* kedagi ega *ei* midagi. Ta ei karda *mitte* kedagi ega *mitte* midagi.

Nagu esitatust nähtub, moodustavad üld- ja erieitus tihedalt seotud allsüsteemi, millel on omaette süntaks. Sellele süntaktilisele eitussüsteemile vastanduvad põhiliselt liitelised sõnatasandi eitused, mis ongi kolmas oluline eituse liik.

1.3. Liiteline eitus

§ 608 Liiteline eitus hõlmab eeskätt a) eitav-antonümiseerivaid prefikseid *eba-* ja *mitte-*, b) *tu*-sufiksit, sealhulgas eriti *matu*-vormi ja c) abessiivi, sh eriti supiini abessiivi ehk *mata*-vormi. (Abessiivi võib siin koos teistega tingimisi liiteliseks eituseks nimetada.) Abessiiviga võib kaasned kaassõna *ilma*. Sageli on võimalik liitelisi eitusi lause tähendust muutmata süntaktiliseks eituseks parafraseerida. Nt

a) See on *ebaõige* (= ei ole õige) lahendus. Need on *mittesöödavad* (= ei ole söödavad) seened. b) Antsu käitumine oli *viisakusetu* (= ei olnud viisakas). Ülesanne on *lahendamatu* (= ei ole lahendatav). c) Värdi on üks (*ilma*) *südametunnistusetu* inimene (= inimene, kellel pole südametunnistust). Ülesanne on *lahendamata* (= ei ole lahendatud).

Tähenduslikult ja eituse vormivahendite regulaarsuse poolest on kõigil neil juhtumitel tõepoolest tegemist eituslausetega. Seevastu omaette eitusesüntaksit, mida võiks võrrelda näiteks erieituse esinemistingimustega, sellistel liitelistel sõnatasandi eitustel ei ole. Erinevalt erieitustest on liitelised eitused üldeituse suhtes niisama neutraalsed nagu tavalised puhtleksikaalsed antonüümid (*õige* : *väär*, *tuttav* : *võõras* jne), s.t nad on ühtviisi korrektsed nii üldeitusega koos kui ka ilma selleta, just nagu tavalised puhtleksikaalsed antonüümid. Vrd

Niisugune lahendus on / *ei ole* *väär*. Niisugune lahendus on / *ei ole ebaõige*.

Ka erinevate antonüümiavõimaluste poolest (kontradiktoorne, kontraarne) on nad just samasugused kui tavalised leksikaalsed antonüümid. *Lahendamatu* : *lahendatav* suhtuvad nagu *õige* : *väär*, *arukas* : *arutu* aga pigem nagu *soe* : *külm*. Esimesel juhul pole vaheastmed mõeldavad. Ülesanne, mis pole lahendatav, on lahendamatu, ja lahendus, mis pole õige, on väär, ning vastupidi. Teisel juhul võib oletada vaheastmeid: *aruka* ja *arutu* vahel näiteks võiks olla *mõistlik*, nii nagu *sooja* ja *külma* vahel võiks olla *leige*. Kontradiktoorse antonüümipaari ühe liikme eitusest järeldub teise liikme jaatus just nagu vastavate

puhtleksikaalsete antonüümidegi puhul: lausest «See ülesanne *pole lahendamatu*» järelduub samatähenduslik jaatuslaue «See ülesanne on *lahendatav*», ja vastupidi, just nii nagu lausest «See lahendus *pole väär*» järelduub laue «See lahendus on *õige*», ja vastupidi. Seoses liitelise eitusega säilitab üldeitus oma iseseisva tähenduse ega taandu auto- maatseks grammatikareegliks.

Loetletud genuiinsed liitelised eitused kombineeruvad nii oma- kui võõrtüvedega, vrd *loomulik* : *ebaloomulik*, *korrektne* : *ebakorrektne*. Kuid mõlemal juhul esineb rohkesti tähendusniikkeid, täielikkugi lek- sikaliseerumist, samatüvelise paarilisetä tuletisi ja ettenähtamatute stiilmarkeeringutega erinevate paariliste kasutamisevõimalusi, vrd *ter- ve*, *haige*, *ebahaige*; *tark*, *loll*, *ebatark* jne. Kõik need kahandavad liiteliste eituste süsteemi regulaarsust.

Juba üksnes väga suure reservatsiooniga võib eituse grammatilise- teks vormivahenditeks lugeda eitav-antonümiseerivaid võõrliiteid ja nende variante, mis on enamasti sellistena laenatud. Sellegipoolest on siin süsteemsust veelgi omajagu, eriti adjektiivide juures, nt *moraalne* : *amoraalne*, *proportsionaalne* : *disproportsionaalne* (aga ka *ebaproport- sionaalne*), *legaalne* : *illegaalne*, *definiitne* : *indefiniitne* jne. Väga sageli on need süsteemi alged või rudimendid niivõrd juhuslikud ja olenevalt lähtekeelest ning liidete mitmetähenduslikkusest niivõrd lünklikud, et nende arvestamine eesti eitusaluses pole õigustatud. Kõige käepärase- mad seda tüüpi võõrtuletistest on (mitte tingimata eitava) pöördtähen- dusega võõrverbid (*demonteerima*, *desorganiseerima*, *desinfitseerima* jne), sest vastav produktiivne mall eesti keeles õieti puudub.

Kõik, mis liiteliste eituste kohta siinses seoses öelda on, viitab sel- lele, et neid tulebki pidada sõnamoodustusse ja (abessiivi puhul) otse morfoloogiasse kuuluvaks nähtuseks. Ent tähenduse ja grammatilise regulaarsuse poolest on *eba-*, *mitte-* ja *tu-*liitelisi sõnu ning abessiivi sisaldavad laused sageli siiski teatavat erilist tüüpi eitusalused. Kui on vaja vahet teha ühelt poolt üld- ja erieituse, teiselt poolt liitelise ja abessiivse eituse vahel, nimetatakse esimest SÜN-TAKTILISEKS, teist DERIVATIIV-MORFOLOOGILISEKS eituseks.

2. LAUSETÜÜPID SUHTLUSEESMÄRGI JÄRGI

§ 609 Eesti keeles vormistatakse grammatiliselt (muudetunnuste, abisõnade ja sõnajärje abil) viis suhtluseesmärki ehk kommunikatiivmodaalset tähendust: väide, küsimus, käsk, soov ja hüüd. Nende väljendamiseks on olemas vastavalt viis kommunikatiivset lausetüüpi: a) VÄIT- ehk DEKLARATIIVLAUSE, b) KÜSI- ehk INTERROGATIIVLAUSE, c) KÄSK- ehk IMPERATIIVLAUSE, d) SOOV- ehk OPTATIIVLAUSE ja e) HÜÜD- ehk EKSKLAMATIIVLAUSE.

- a) Sa ujud hästi. b) Kas sa ujud hästi? c) Uju hästi! d) Ujuksid sa hästi!
e) Kui hästi sa ujud!

Väide on esituslik suhtluseesmärk, sündmuse kirjeldus sellisena, nagu kõneleja seda usub olevat. Küsimus ja käsk on taotluslikud suhtluseesmärgid, mis seisnevad kuulaja mõjustamises vastavalt kas sündmuse kohta teavet andma või sündmust teoks tegema. Hüüd ja soov on kõneleja emotsionaalset suhtumist (keelekategoriana emotiivsust) kajastavad suhtluseesmärgid. Hüüd- ja soovlause on muude lausetüüpidega võrreldes perifeersemad lausetüübid ja rajanevad küllaltki piiratud vormimallidel, mis on põhiosas sekundaarsed, tulenedes kõrvalause te mõningatest mallidest.

Lausetüübi ja suhtluseesmärgi vastavus ei ole päris üksühene. See on tingitud ühelt poolt sellest, et suhtluseesmärki väljendavaid grammatilisi vahendeid on ka intonatsioon, mida aga tema suure kõikuvuse tõttu pole siiski arvatud lausetüübi eristavate tunnuste hulka.

Näiteks lauset

Sa teed selle ära?

mille küsivat sisu väljendab üksnes intonatsioon, peetakse grammatiliselt tüübilt ikkagi väitlauseks, küsitähendust aga selle väitlause sekundaartähenduseks. Teiselt poolt võimaldavad lausetüüpide sekundaarkasutusi ka sarnased jooned eri lausetüüpide modaaltähendustes ning väitlause avatus mitmesuguste tähenduste väljendamiseks.

2.1. Väitlause

§ 610 Väitlause on nii sisult kui ka vormilt markeerimata lausetüüp, mis pole spetsialiseerunud üksnes väite väljendamiseks. Kuigi see on tema põhiülesanne, nt

Mari läks maasikale. Kõik jäid paigale. Meie vanaema on väga nooruslik, saab intonatsiooni ja/või leksikaalsete vahenditega väitlause vormistada ka teisi suhtluseesmärke: a) küsimust, b) käsku, c) soovi, d) hüüdu. Nt

a) Mari läks maasikale? Ma küsin, kus sa oled olnud kogu selle aja? Sa ehk tead öelda, kas ajakirja tiraaži on muudetud? b) Ma palun kõiki paigale jääda! Sa jäta kohe järele! Sul tuleb minu tööd jätkata. Ma tahan, et te mulle kõik ära räägiksite. c) Ma soovin, et minu ümber poleks mammonaorje. d) Meie vanaema on nii nooruslik!

Üksikjuhtudel võib väide omakorda sekundaarselt vormistuda muude lausetüüpide abil. Retoorilisest küsilausest järeldub väide, mis on jaatuse-eituse poolest sisuliselt vastupidine küsilause vormistatule. Nt

Kas loodrist inimest teha on naljaasi? (s.t ei ole) Mis muu kui kutseharidussüsteem peab andma tuleviku töönimese? (s.t ei miski muu kui kutseharidussüsteem)

Jussiiivne käsklause vormistab tavaliselt kohustuslikkuse, võimalikkuse vms varjundiga väidet. Nt

Minul olgu ikka sõbra jaoks rubla taskus. Sadagu või päevad läbi, matkale läheme ikka.

Et eelnev süntaksikirjeldus põhinebki peamiselt väitlausetel, siis pole seda lausetüüpi siin lähemalt kirjeldada vaja.

2.2. Küsilause

§ 611 Küsilause on lausetüüp, mis väljendab küsimust. Küsilauseite põhiliigitamine põhineb küsimuste põhiliigitamisel: lähtutakse sellest, kas võimalikud vastused on küsimusega ette antud või mitte. Neid küsilauseid, mille vastusevõimalused on küsimusega täpselt ette antud, nii et vastajal jääb üle vaid nende seast õige välja valida, nimetatakse VALIK- ehk ALTERNATIIVKÜSILAUSETEKS. Näiteks valikküsilause

Kas sa kuulasid meie juttu pealt?

puhul on võimalik vaid jaatav või eitav vastus: «Ei (kuulanud)», «Jah (kuulasin)». Küsilauseid, mille puhul võimalikke vastuseid täpselt ette antud pole, nimetatakse ERIKÜSILAUSETEKS. Selline on näiteks

Kes kuulas meie juttu pealt?

VALIKKÜSILAUSED liigitatakse võimaliku vastuse laadi ja küsimuse mõjuala arvestades kolmeks alaliigiks: a) ÜLDKÜSILAUSETEKS, mis eeldavad jaatavat või eitavat vastust ja mille puhul küsimuse mõjualaks on kogu lause; b) ÜLDERIKÜSILAUSETEKS, mis eeldavad küll jaatavat või eitavat vastust, kuid mille puhul küsimuse mõjualaks on vaid mingi osa lausest (küsituum); c) LOETLEVATEKS VALIKKÜSILAUSETEKS (valikküsilause kitsas tähenduses), mis ei eelda jaatavat või eitavat vastust ega mõju ka kogu lausele. Nt

a) Kas sa kuulasid meie juttu pealt? b) Kas *sina* kuulasid meie juttu pealt? c) Kas meie juttu kuulasid pealt *sina* või *Jüri*?

Eriküsilaised vaadeldud tunnuste põhjal alaliikideks ei jagune. Küsimuse mõjupiirkonnaks on siin alati lauseosa – küsituum (üalaloodud näites *kes*).

Igat liiki küsilauses võivad väljenduda küsija a) oletused või b) kahtlused vastuste tõenäosuse kohta. Selline eelnevat hinnangut sisaldav küsilause on EELISTUSKÜSILAUSE. Nt

a) Täna on kolm tundi, eks ole? b) Kas ta minust enam hoolibki?

Valikküsilause

§ 612 Valikküsilasel on kirjakeeles kaks põhilist vormistusviisi.

1. Lauselaiendeiks olevad lausealguslikud partiklid *kas* ja (eitavavormilises lauses) *ega*. Nt

Kas sa vanatädi mäletad? *Ega* teie poeg pole kirjutanud?

2. Inversioon, mislābi finiiitverb satub lause algusse. Nt

Oled sa näinud pilvede peegeldust järvel? *On sul* aega?

Kõnekeeles on levinud veel kaks viisi üld- ja eriüldküsimuste vormistamiseks.

3. Lauselõpuline partikkel *või*. Nt

Poiss sai korda *või*?

4. Lauselõpulisel kiilud (küsijätkud) *mis, ah, ega, kas pole* jne. Nt

Väsitas päris ära, *mis*? Sa tuled töölt, *ah*?

Eriüldküsilauses (a) ja loetlevas valikküsilauses (b) on küsituum fokuseeritud lauselõpupositsiooni või esiletõsterõhu, eriüldküsilauses ka fraasilaiendite *-ki/-gi, ka, ikka(gi), hoopis(ki), hoopistükki, pigem* jne abil. Loetleva valikküsilause tuumaks on *või*-rindühendina vormistatav alternatiivide loend. Nt

a) Kas te teete sporti ka *praegu*? Kas Jaak Tiibuse nime all kirjutas *Kitzberg*? On ta *varemgi* öösiti ära olnud? b) On need piletid *päevasele või öhtusele etendusele*? Kas *sõidame trammiga või läheme jalgsi*? Kas te ainult *sõidate Eestist läbi või on teil kavas siin pikemalt peatuda*?

Lünk- ja vaeglausetes esindab a) üldküsilauset minimaalselt finiitverbi vorm, b) eriüldküsilauset ja c) loetlevat valikküsilauset minimaalselt küsituum. Nt

a) Kas Mari tuleb kaasa? → Tuleb? b) Kas talle sündis poeg? → Kas poeg? c) Kas te soovite teed või kohvi? → Teed või kohvi?

Üld- ja eriüldküsilause jaatav ja eitav vastus vormistatakse kolmel põhilisel viisil.

1. Jaatus- või eitusvormeli kujul. Nt

Kas Mari rääkis sinuga? – *Jah./Ei.*

2. Väitlausena, mis sõnastab küsilauses esitatud situatsiooni, jaatades või eitades küsimuse mõjualas olnud üksust, üldküsilause korral finiitverbi. Varem esitatud situatsiooni jaatamist või eitamist rõhutada partiklid *küll, jah, muidugi, igatahes*. Üldlevinud on teema ellips. Nt

Kas Mari rääkis sinuga? – *Minuga jah. / Rääkis küll minuga. / Minuga mitte. / Minuga ta küll ei rääkinud. Kas Mari rääkis sinuga? – Rääkis küll. / Jah rääkis. / Rääkis. / Ei rääkinud. / Muidugi mitte.*

3. Situatsiooni tähistav väitlause koos sellesse kiildunud jaatus- või eitusvormeliga. Nt

Kas Mari rääkis sinuga? – *Jah, rääkis küll. / Ei, ei rääkinud. Kas Mari rääkis sinuga? – Jah, minuga. / Ei, (mitte minuga, vaid) Jüriga.*

Eriüldküsilause eitavale vastusele on suhtluses üldiselt nõutav ka õige alternatiivi lisamine.

Loetlev valikküsilause eeldab tavaliselt ühe alternatiivi õigsust, see-ga on potentsiaalseid vastuseid niisama palju kui küsituumas alternatiive. Iga vastus jaatab üht alternatiivi, eitades implitsiitselt ülejäänuid. Vastust vormistab situatsiooni väite, tavaliselt elliptiline lause. Nt

Kas te armastate *operetti, džässi või popmuusikat*? – *(Ma armastan) operetti. / (Ma armastan) džässi. / (Ma armastan) popmuusikat.*

Eriküsilause

§ 613 Eriküsilausele on tunnuslik KÜSITUUMA, lause algul paikneva a) küsisõna või b) sellega algava küsifraasi olemasolu. Nt

a) *Kes sa oled?* b) *Kui vana sa oled?*

Küsituumaga antakse lausele küsimuse kommunikatiivmodaalne tähendus ja märgitakse ära küsimuse mõjuala: lünk situatsioonis, mille sisukat täitmist vastajalt nõutakse. Denotatiivtähenduselt kuuluvad küsisõnad asendussõnade hulka. Vastuses tuleb küsituum asendada sisuka moodustajaga, mis oma üldkategoriaalse tähenduse, semantilise ja süntaktilise funktsiooni ning morfoloogilise vormi või substituutsiooniklassi poolest mahub küsituumaga etteantud raamidesse. Asendusvõimalused sõltuvad ka lause üldisest sisust ja konsituatsioonist. Võimalike vastuste arv eriküsimusele on põhimõtteliselt piiramatu (v.a *kumb*-küsimused, kus on ette antud kaks alternatiivi). Vastust vormistab lause, kus küsituum on asendatud täistähenalusliku moodustajaga. Vastuslause on tavaliselt elliptiline, küsituumavälist osa harilikult ei korrata. Nt

Kes tuli? – (Tuli) musta maskiga mees. *Millega sa sõidad?* – (Ma sõidan) rongiga.

Küsisõnadena talitlevad a) pronomendid *kes, mis, kumb, misasi, misugune, milline, mäherdune, mihuke(ne)* ja proadverbid *kus, kuhu, kust, kuhupoole, kuspool, kustpoolt, kustsaadik, kustkaudu, kustpeale, kuskoha, kuskohas, kustkohast, millal, kunas, kuniks, kuidas, mismoodi, miks, mispäras, mistõttu, misjaoks, mistarvis, milleks, mispoolest, mispuhul*.

Prosubstantiividest on *mis* kõige üldisema kategoriaalse tähendusega, küsimustades *mis* tahes objekti või nähtust märkivat fraasi (a); ta võib toimida ka proadjektiivina (b). Prosubstantiiv *kes* osutab elusale objektile (c). Proadjektiiv *kumb* viitab valikule kahe elusa või elutu objekti või nähtuse vahel (d). Universaalsed proadjektiivid on *milline* ja *missugune* (e). Ühtlasi toimivad nad ka prosubstantiividena (f). Proadverbidest tähistavad aega *millal, kunas, kuniks* (g), kohta *kuhu, kus, kust, kuskoha, kuskohas, kustkohast, kuhupoole, kuspool, kustpoolt, kustkaudu, kustsaadik, kustpeale* (h), viisi *kuidas, mismoodi* (i), põhjust *miks, mispäras, mistõttu* (j), otstarvet *milleks, misjaoks, mistarvis* (k). Nt

a) *Mis* sind kõige enam vihastab? – Libekeelsus. See, kui lubatakse, aga ei tehta. Sinine värv. *Mida* sa näed? – Miitingut. Kõnelejaid. Autosid. b) *Mis* värvi ta silmad on? – Hallid. c) *Kes* sind kõige enam vihastab? – Rentnik. Looder. Jüri. d) *Kumb* käsi sulle sulatab? – Parem. *Kumb* sulle neist kahest pildist meeldib? – Autoport. e) *Misugune* ta inimesena on? – Talumatu. *Milline* inimene ta on? – Talumatu. f) *Millised* on teie ettepanekud? – Minna laiali. g) *Millal* nad tulevad? – Homme. h) *Kuhu* me sõidame? – Tartusse. *Kustkaudu* te tulite? – Aia kaudu. i) *Kuidas* seda harjutust tehakse? – Niimoodi. j) *Miks* sind eile ei olnud? – Sest ma olin haige. k) *Misjaoks* on inimesel isamaad vaja? – Et end turvalisena tunda.

Paljudele küsisõnadele omast tähendusavarust saab kitsendada pikemate küsifraaside abil. Küsifraasis on laiendiks küsisõna, põhjaks aga mingi kategooriasõnana käsitatav sõna või fraas: *kui pikk, kui kaua, mis kell, mis värvi, mida tegema* (a). Peale selliste regulaarselt küsifraase moodustavate püsiühendite esineb ka ainukordseid juhuühendeid: *kumb käsi, kes su sõpradest, milline raamat, kui purjus, kelle kell* (b). Küsifraas omandab üldise tähenduse 'milline väärtus sellest kategooriast' (milline kõigist võimalikest pikkustest, kellaegadest, värvidest, sinu sõpradest, kahest käest, kaasvestleja sõpradest, kellaomanikest vms). Seega küsimustatakse kogu fraas, mitte ainult laiendav osa. Nt

a) *Kui pikk sa oled? – Ma olen kahemeetrine. Ma olen kaks meetrit pikk. Mis kell sa tuled? Mida sa teed? Mida meil tuleb teha? – Meil tuleb tööd teha. Meil tuleb töötada.* b) *Kes su sõpradest meid kutsus? – Jüri. Millise raamatu sa valisid? Kelle kell siia on unustatud?*

Eesti keeles ei saa küsimustada verbivormi, vaid ainult kogu (finiitset või infiniitset) verbirühma. Küsiasendajaks on *mida ~ mis tegema*. Nt

Mida sa siin pimedas teed? – Magan. Otsin musta kassi. Mis ma peaksin tegema? – Sa peaksid magama. Jalutama minema.

Küsimustada ei saa ka kõrvallausete osiseid (a), küll aga sekundaartarindite komponente (b). Nt

a) **Kuhu sa tahaksid, et ma lähaksin? b) Kuhu sa soovitad mul minna? Kellega ma pean maadlema?*

Küsilause annab vastuslause jaoks ette nii süntaktilise kui ka semantilise struktuuri. Küsituuma vastuslauses asendav moodustaja peab olema lauseliikmena sama mis küsituum. Kui küsituumaks (või selle põhjaks) on käänd- või pöördsõnavorm, peab vastuses olema võimalikult sama muude (a), määrsõnaline küsituum nõuab eelkõige tähenduslikku vastavust, lubades vormil selle piires varieeruda (b). Nt

a) *Mida sa seal näed? – (Ma näen seal) puid ja põõsaid. Kellega sa räägid? – (Ma räägin) oma sõbraga. Mis sa teed? – (Ma) loen. Mida sa kavatsed teha? – (Ma kavatsen) lugeda.* b) *Kuhu sa lähed? – (Ma lähen) sinna / metsa / rukkipõllu äärde / sööma.*

Kogu sündmust küsitakse lausetega «Mis juhtus?», «Mis on?», «Mis toimub?», «Kuidas on?» jms. Vastamisvõimalusi piirab konsituatsioon, kuhu vastus sisult sobima peab. Küsilauses võib olla antud ka mõni sündmuse komponent (*sinu õega, Lähis-Idas*). Vastus on sageli elliptiline. Nt

Mis juhtus? – Avarii. Reisirong pörkas kaubarongiga kokku. (= Juhtus see, et reisirong pörkas kaubarongiga kokku.) Kuidas on lood sinu õega? – Lood on nii, et teda opereeriti. Tal on süda haige. Ta lõpetas kooli. Mis toimub Lähis-Idas? – Sõda. Seal peetakse rahuläbirääkimisi.

Sündmust küsivate lausete baasil on kujunenud kinnisehitusega vaegküsilauseid. Välja jääda võib verb, koguni küsituum. Nt

Mis nüüd? Mis siis? Ja siis? Mis siis, kui ta nõus ei ole? Ja tema? Aga homme? Aga kui ta nõus ei ole?

Küsisõnadega *milline, kumb, kui* jms fraasid võib vastuses asendada kas a) osaliselt, vahetades välja ainult küsisõnale vastava fraasisesise täiendi või määruse, jättes põhja samaks, või b) täielikult, s.o asendades kogu fraasi. Nt

a) Millised kingad sa ostsid? – Mustad. Peokingad. Päris kenad kingad. Kui teadlikult nad lolli mängivad? – Täiesti teadlikult. b) Millised kingad sa ostsid? – Rihmikud. Kui teadlikult nad lolli mängivad? – Küllaltki teadmatult. Eksikombel.

Lünk- ja vaeglausestes esindab eriküsilausest minimaalselt küsituum. Nt

Kes? Kus? Mis värvi? Kui kaugel? Milleks? Miks? Mis motiividel? Mis kell? Mitmes korrus?

Eelistusküsilause

§ 614 Küsilause, mis sisaldab küsija tõenäosushinnangut küsilausest sõnas-
tatuga kokkulangevale potentsiaalvastusele, on EELISTUSKÜSILAUSE. Eelistusküsilause, mis osutab vastuse tõenäolisusele, on OLETUSKÜSILAUSE (a). Eelistusküsilause, mis viitab vastuse ebatõenäolisusele, on KAHTLUSKÜSILAUSE (b). Vrd

a) Me jõuame täna kohale, eks? ~ On tõenäoline, et me jõuame täna kohale. b) Kas me täna üldse kohale jõuamegi? ~ On kahtlane, kas me jõuame täna kohale.

Potentsiaalvastuste tõenäosushinnangutele viidatakse peamiselt üld- ja eriüldküsilausest, kasutades leksikaalseid vahendeid.

Oletust väljendavad a) lauselised üldlaiendid: küsijätkud *eks, jah, ei, ega, kas pole, eks ole, ega ju, on ju, kas jah*, b) üldlaiendid: partiklid *muidugi, ehk, vahest, vist, viimaks, võib-olla, äkki*. Nt

a) Sa ei usu seda kõike, ega? Ilus ilm, eks ole? b) On ta ehk mingisse loosse segatud? Ega te muidugi ei tule?

Kahtlust väljendavad a) partiklid *-gi/-ki* ja *ka*, b) jaatavas lauses eituslembed sõnad ja sõnaühendid (*eales(ki), iial(gi), üldse(gi), enam, kahetseda olema, kiita olema, hoolima, kärsima, läbema, maldama, raatsima, tarvitsema, vaevuma, vaevaks võtma, viitsima, peale hakata olema* jt) ning eitavas lauses jaatuslembed sõnad ja sõnaühendid (*juba, hoopis, kenasti, päris, üsna(gi), tublisti, kaunis, kaunisti, üpris(ki), küllaltki* jt). Nt

a) Kas ta seda teabki? Kas ta aru ka sai? b) Kas nad siinilmas enam kohtuvadki? (s.o arvatavasti ei kohtu) Oli meil üldse midagi teineteisele ütelda? (s.o arvatavasti ei olnud) Kas ta maldab oodata? (s.o arvatavasti ei malda). Kas Jüri ei ole juba küllalt nurgas seisnud? (s.o arvatavasti on) Kas ei saanud kartulipõld tublisti puhtamaks? (s.o küllap sai)

Küsimuse väljendamine muudes lausetüüpides

§ 615 Küsimust võib väljendada lisaks küsilausele ka muud tüüpi lause, kui selle sisu ja konsituatsioon sellist tõlgendust lubavad (järeldeb kõneleja huvi informatsiooni hankida, kõneleja puudulik informeeritus kuulajaga võrreldes vms). Küsiv sisu on järgmistel mitteküsilausestel.

1. Performatiivlause vm lause, mis kirjeldab küsimissituatsiooni asjaolusid. Kuigi tavaliselt on tegemist väitlausega, esineb siin ka muud kommunikatiivset tüüpi lauseid. Küsimus ise võib kas a) vormistuda küsiva komplementlausena või b) üksnes lause sisu põhjal järelduda. Nt

a) Ma tahan teada, kus sa olid. Ma küsin, miks sa puudusid. Mind huvitab, keda sa seal kohtasid. Ütle, mis su nimi on. Ehk te ütleksite, kuidas ma sinna pääsen. Küll tahaks teada, kas saame kunagi vabaks. b) Ütle mulle oma nimi. Ehk te nimetaksite oma tulemuse? Sa ehk tead tema telefoninumbrit?

2. Väitlause, mille väitvale tähendusele lisandub küsiv varjund. Kõneleja on oma väites vähem või rohkem veendunud, kuid ootab siiski kaaslaste kinnitust või selgitust. Sellised laused moodustavad sujuva üleminekuala oletusküsimuse ja väite vahel. Nt

/Tööd on mul palju/ – Ja raha vähe? Sul on vist palavik? Need siin on su uued plaadid? Sa ei olegi veel ära läinud? Teil ei ole ehk täna aega?

Märkus. Neutraalse üld- ja eriüldküsimuse vormistamine väitlausekujuliselt, ainult intonatsiooni abiga nagu vene keeles ei ole eesti keelele omane. Küsimuste asemel nagu

Sa lähed täna poodi? Teil on remont tehtud?

tuleks sõnastada küsimused

Kas sa lähed täna poodi? On teil remont tehtud?

3. Lause, mis täielikult või osaliselt kordab eelnevat lauset ja mis esitatakse kontrollimaks, kas kaaslaste eelnenud lauset on kuulnud või mõistetud õigesti. Sellist küsimust nimetatakse KAJAKÜSIMUSEKS.

Kajaküsimus säilitab ka kajastava lause kommunikatiivmodaalse tähenduse, küll aga muutub «mina-sina»-orientatsioon. Nt

Ma ei saada sind koju. – Sa ei saada mind koju? – Jah, ma ei saada sind koju. Teie valvake maja. – Meie valvaku maja? – Jah, teie valvake maja. Et sa kaotaksid! – Et ma kaotaksin? – Jah, et sa kaotaksid!

Kajaküsimus on sisuliselt neutraalne üld- või eriüldküsimus. Nt

Talle tuldi järele. – Tuldi järele? – Jah, tuldi järele. Mari oli siin. – Malle oli siin? – Ei, Mari oli siin.

Järgnev vastus eitab või jaatab kuuldu või mõistetu õigsust, *jah* ja *ei* tähendavad 'jah, sa kuulsid/mõistsid õigesti' või 'ei, sa ei kuulnud/ei mõistnud õigesti'. Kui kajaküsimus esitatakse eelnenud küsimuse kohta, tekib nt järgmine küsimuste-vastuste ahel.

Kas sa võtsid mu pliiatsi? – Kas ma võtsin su pliiatsi? – Jah, kas sa võtsid mu pliiatsi? – Ei, ma ei võtnud su pliiatsit.

Küsilause sekundaartähendused

§ 616 RETOORILINE KÜSILAUSE väljendab esiletõstetuna väidet, mis on jaatuse-eituse poolest vastupidine sõnastatule. Nt

Kas sõbralikke kingitusi ei tohigi teha? Teiste eraelus sorimine on väga õilsameelne tegevus, eks ole?

See, et küsilauseid on mõttekas tõlgendada väiteks ja mitte küsimuseks, nähtub eelkõige lause sisust.

On välja kujunenud hulk retoorilise eriküsilause vormeleid nagu «*Mis mõtet on... ?*», «*Mis mõttega... ?*», «*Kes (sul) küskis... ?*», «*Mis tähtsust sellel on?*», «*Kust mina tean?*», «*Mis sellest?*», «*Mis see sinu asi on?*», «*Miks mitte?*», «*Kes see ikka... ?*»

KÄSKKÜSILAUSE. Küsilause saab funktsioneerida käsuna, kui ta tähistab kas kästava isiku parajasti toimuvat või tulevast tahtlikku tegevust (või selle eitust) või siis käskimise tingimusi: kõneleja soovi, kästava suutlikkust jm ja kui konsituatsioon võimaldab lausungit tõlgendada käsuna. Nt

Kas sa võtaksid ka oma tütarlapse minu juubelile kaasa? Kas sa jätab juba oma huilgamise? Ega te ei aitaks mind? Kas sa saaksid tšikraua ära parandada? Miks sa mantlit maha ei võta? Mis te pilgutate oma kunstripsmeid?

Sellises kaudes vormistuses on käsk ühtedel juhtudel tugevam, nõudlikum, teistel nõrgem (palve, ettepanek).

2.3. Käsklause

§ 617 Käsklause on lausetüüp, mille grammatiline ehitus on kohandatud ülesandele väljendada käsku (palvet, üleskutset, nõuet, kategoorilist käsku) lausega märgitud sündmuse teostamiseks. Käsutähenduses sisaldub kas kohustuslikkuse, soovitatavuse või lubatavuse modaaltähendus ja taotlus, et käsu adressaat sündmuse teoks teeks. Käsu adressaadiks on isik, keda lauses märgib alus-tegevussubjekt. Isik võib jääda ka implitsiitseks.

Kui kuulaja on käsu adressaat või kuulub käsu adressaatide hulka, on käsk otsene ja vormistatakse imperatiivse verbivormi abil (a). Kui kuulaja ei kuulu käsu adressaatide hulka, on käsk vahendatud ja vormistatakse jussiiivse verbivormi abil (b). Jussiiivsele lausele lähedane on perifeerne käsklause tüüp, kus öeldiseks on indikatiivne verbivorm koos partikliga *las* (c). Nt

a) *(Sa) kirjuta uus kiri.* b) *Mari ärgu helistagu mulle Oodatagu mind kella all.* c) *Las ta ootab mind kella all.*

Eitavat käsku nimetatakse ka KEELUKS. Keelata võib nii olevikulist kui tulevikulist, nii toimuvat kui toimuda võivat tegevust. Nt

Ärge pilgutage oma kunstripsmeid! Ära muutu jämedaks! Ärgem unustagem hukkunuid! Ärme viivitame enam minutitki! Mitte viivitada! Ei mingit kauplemist!

Imperatiivse või jussiivse öeldisega lausete grammatiline aeg on olevik, semantiline aeg kas a) tulevik või b) üldaeg. Üldajaline on sageli keeld, kusjuures 2. isik võib märkida nii konkreetset kuulajat kui üldisikut. Nt

a) *Osta* poest leiba. b) *Ära tee* teistele seda, mida sa endale ei taha.

Selleks, et imperatiivse või jussiivse öeldisega lause saaks väljendada käsku, peab tegevussubjekt märkima tahtlikult toimivat elusolendit ja vormistuma täisalusena. Sellised on laused (a), mitte aga (b), (c) ja (d), sest viimaste predikaadid vastavalt kas eeldavad elutut subjekti-isikut, väljendavad subjektsiku svast sõltumatut seisundit või võimaldavad ainult osaalust. Nt

a) Tulge! Kasta lilli! Olgem mõistlikud! Ära muutu tüütavaks! Häbene! Pea oma esimesed sõnad meeles! Jätku nad surnud rahule! b) *Valuta! *Pöörita! *Juhtu! c) *Ole pikka kasvu! *Ole valgepäine! d) *Piisake!

Käsu semantilistele ja süntaktilistele tingimustele mittevastavad verbid võimaldavad siiski moodustada teisenenud funktsiooniga käsklauseid. Sellised laused väljendavad harilikult a) soovi või b) möönvat väidet. Nt

a) Saage õnnelikuks! Sure, koer! Saja, vihmakene. Juhtugu nüüd ime! Jätkugu sul ausust! b) Ole sa pealegi valgepäine, sinisilmne sa ikkagi ei ole. Hakaku sadama, mina tuppa ei lähe.

Imperatiivi abil vormistatakse käsku, mis on suunatud kõnelejalt kuulajale. Viimasele osutab ennekõike verbi a) ainsuse või mitmuse 2. või b) mitmuse 1. pöörde vorm. Mitmuse tunnus näitab, et käsu täitjaid on rohkem kui üks, 1. pöörde lõpp aga seda, et kõneleja kaasab käsu täitmisele iseenda. Imperatiivne lause on enamasti aluseta, elliptiline lause. 2. pöörde korral esineb alus ennekõige siis, kui ta on fokuseeritud, vrd (a). 1. pöörde korral alus ei vormistu (b). Nt

a) *Lubage* mul kuulutada koosolek avatuks! (*Sa*) kasta lilli! *TEIE* tehke nägu, nagu ei teaks te midagi. *Kasta SINA* lilli! b) *Laulgem* üks isamaalaul! *Me laulgem üks isamaalaul!

Imperatiivi mitmuse 1. pöörde asemel kasutatakse ka indikatiivi mitmuse 1. pöörde vormi (*söögem* ~ *sööme*), seejuures eituse puhul se-gavormi (*ärgem söögem* ~ *ärme söö(me)*). Ainsusliku täissihitise vormistust indikatiivivormi funktsioonimuutus ei mõjuta, see on kirjakeeles ikka omastavas (a), kuigi imperatiivivorm tingib nimetavat (b). Nt

a) *Laulame ühe isamaalaulu* / **üks isamaalaul!* b) *Laulgem üks isamaalaul!*

Jussiivi abil väljendatakse vahendatavat käsku. Käsku saavad väljendada üksnes jussiivi a) aktiivi 3. pööre ja b) umbisikulise tegumoe vormid. Nt

a) *Rohelised kogunegu* Plaanikomitee ette. b) Jõhkardite ümber *loodagu* vaikimise müür.

Muude isikute korral ei vaja käsk vahendamist ja vormistatakse seetõttu imperatiivi abil.

Käsitähendusel on jussiivi muude tähendustega ühine kohustuslikkuse või lubatavuse osis. Kas sellele lisandub ka taotlus ja jussiivlause saab väljendada käsku, sõltub eelkõige konsituatsioonist ja lause sisust. Vrd

Lapsed mängigu, kuni magamaminekuaeg kätte jõuab. (käsk) Suured töötagu, väiksed mängigu ja rahu olgu maa peal! (soov)

Käsku saab väljendada lisaks käsklausele ka muude lausetüüpide abil.

Küsilausetest väljendavad käsku a) käskküsilaused; ka b) retoorilisest eriküsilausest võib järelduda jaatuse-eituse poolest vastupidine taotlus: jaatavast keeld, eitavast käsk. Nt

a) Kas te vaataksite mu joonistusi? Kas seltakond ei ootaks veel natuke? Kas sa tõused juba ükskord? Kas sa minuga teatrisse saad tulla? Ega seltsimees ei sooviks ennast veidi tuulutada? Kas te nõustuksite minu lugu ära kuulama? b) Mida te endale lubate? Mis te nüüd! Mis sa muretsete! Kuidas sa võid sellise joodikuga elada! Miks te mantlit maha ei võta?

Käsku väljendavad ka mõned vormeliteks kujunenud hüüdfraaslaused. Nt

Stopp! Marss! Ust! Kött!

Keeld järeldub sageli üttelausest. Nt

Ma ei taha teid enam näha. – *Isa!* Ma lähen nüüd lõplikult minema. – *Armas laps!*

Käsu intensiivsus

§ 618 Käsk on varieeruva tugevusega taotlus. Eri tugevusastmeid saab väljendada nii leksikaalselt kui ka grammatiliselt.

Selge leksikaalse väljenduse leiab käsu tugevus performatiivlausestes. Nt

Ma soovitan teil lahkuda. Ma *palun* teid siia jääda. Ma *käsin* teid sellest vaikida. Ma *nõuan*, et mind ära kuulataks. Ma *keelan* teil siia tulla.

Käsku pehmendavad a) kiilud *palun, ole (nii) lahke / armas / kena*, kõnekeeles *eks, nõus*; partikkel *las*; b) tingiv kõneviis, eriti eitavavormiline, kusjuures eitus on sisuliselt neutraliseerunud, c) võimalikkusmodaalsust (nii tegelikkus- kui lubatavushinnanguna) edastavad vahendid, eriti küsivas lauses. Nt

a) *Palun* too mu tööriistad siia! *Olge nii kena*, lõpetage see töö homseks ära. Too mu tööriistad siia, *eks!* *Las* Jüri parandab tooli ära. b) Ehk sa *tooksid* mu tööriistad siia? Ega sa ei ootaks veel viis minutit? c) *Võib-olla* te ootate nad ära? *Saad* sa mulle paar pudelit värnitsat tuua?

Käsku tugevdavad a) ajamäärused, nagu *kohe, juba, ükskord, sedamaid, jalamaid, silmapilk* (välistavad vastuvaidlemise ja viivitamise), partikkel *ometi*; b) paratamatusmodaalsust väljendavad vahendid. Lauseehitustüüpidest kalduvad suurema intensiivsuse poole c) *da*-infiniivsed laused ja d) vormelid, eriti käsklused.

Nt

- a) Tule *kohe* kapi otsast alla! Lõpeta *ükskord* see heliredelite harjutamine!
Sa jätab *silmapiilk* kassi rahule! Tule *ometi*! b) Seda rohtu võta *tingimata*.
c) *Laiali minna!* Kuulata ja *vaihida!* d) *Käies marss!* Käed *üles!* Stopp!
Vait! Lõuad! *Püsti!*

Sõnastusega antud intensiivsust võib teisendada intonatsioon. See võib tugevdada leksikaalselt nõrka käsku (a) ning nõrgendada tugevat käsku (b). Nt

- a) Palun mine ära! b) Tule juba ükskord!

Käsklause sekundaartähendused

§ 619 Käsklause, mis sisu (tegevuse mittetahtlikkuse) või kontekstisobi ruse poolest käsku ei saa väljendada, vormistab a) soovi või b) väidet. Nt

- a) Mingu teil reis hästi! Kasva suureks! b) Patsient, alam inimene, kuulaku aga alandlikult iga kitlikandja sõna.

Imperatiivse või jussiiivse lausega vormistatav väide on modaalne: a) tavaliselt kohustatuse varjundiga, b) partikli (*kas*) *või* olemasolul võimalikkuse varjundiga. Nt

- a) Iga kord *alanda* ennast kui poisike, et tülitajast lahti saada. Mina *nähku vaeva*, et teistel kergem oleks. Minupärast *istuge* siin kas või homme hommikuni. b) Kerjuse voodikotist leiti selline varandus, et *osta või mõni riigike ära* (~ et võiks mõne riigikese ära osta). Heinamaad on järel nii palju, et *kõõbi* teda *kas või* mihkkipäevani. *Nühi või* nahk maha, et käsi puhtaks saada. Öhk on nii paks, et *löika või* noaga.

Võimalikkust väljendatakse veel mõningate kinnisehitusega lausete abil. Nt

- Vaata et lähete oma tähtsa koha peal veel uhkeks. Räägi aga räägi, küll sinugi jutt kord lõpeb.

Kinnisehitusega (*eks sa*) *katsu/hakka/proovi ... Vda/Vma*-lausetest järeldub infinitiivtarindiga märgitud tegevuse mõttetus, easoovitavus. Nt

- Eks sa katsu* mulle seletada, et sa enne diplomi kättesaamist enam ühtegi tempu ei tee. *Eks sa proovi* nende seas vahet teha, kes on aus inimene ja kes sulil! *Hakka* nüüd vana solistiga *vaidlema!* *Proovi* sa mul vähemaga kui viiega koju tulla!

Käsklause baasil on kujunenud palju osalt tuhmunud tähendusega vormeleid, nagu a) etiketi-, b) tekstikohaseid, c) suhtumist väljendavaid vormeleid. Nt

- a) Anna andeks! Vabandage! Ole hea! Jää terveks! Ole terve! Jää hüvasti!
b) Kuule! Mõtle! Kujuta ette! Saa aru! Lase tulla! Vaadake! Ära ütle!
Olgu! Pane tähele! c) Mine metsa! Täna õnne! Tee või tina! Mina oma jutuga! Vaju või maa alla! ... et lase aga olla! Jumal hoidku! Tont võtku!

2.4. Soovlause

§ 620 Soovlause on lausetüüp, mis väljendab soovi. Erinevalt käsust ei ole soov taotluslik. Soovlause näitab, et kõneleja peab sündmuse teostumist küll vajalikuks ja positiivseks, kuid ei taotle kelleltki selle teostamist. Soov väljendab üksnes suhtumist sündmusse, mis kõneleja teadmist mööda kas võib, kuid ei pea juhtuma, või siis on juba juhtumata jäänud. Et soovitav sündmus on vaatlushetke seisukohalt teostumata, on soovlause öeldis alati tingivas kõneviisis.

Soovlausel on kolm põhilist ülesehitustüüpi.

1. Tingimuslausekujuline lause. See saab vormistuda nii olevikulisena kui ka minevikulisena. Võimalusega olla suunatud minevikku erineb soovlause käsklausest: minevikku ei saa mõjutada, küll aga hinnata. Lause algab partikliga *kui* (kusjuures finiiitverb on tavaliselt lause lõpus) või finiiitverbivormiga. Nt

Kui pääseks vaevast! Kui lootus veel kadunud ei oleks! Oleksid masinad korras olnud! Võetaks meid tõsiselt!

2. et-sihitislause kujuline lause on iseseisvunud performatiivlause laiendavast sihitiskõrvallausest. Lause sisu on olevikuline või tuleviline. Nt

Et mu raamat juba trükitud oleks! (← Ma soovin, et mu raamat juba trükitud oleks.) Et me vastu peaksime! Et su keel kuivaks!

3. Verbita vaeglause lähtub soovi väljendava performatiivlause sihitisest, mida vormistab osastavoline nimisõnafraas. Nt

Julget pealehakkamist! (← Ma soovin sulle julget pealehakkamist.) Head kooliaasta algust! Head tervist! Pikka iga! Uusi töövõite! Jõudu! Jätku!

Soovi intensiivistatakse üldlaiendite *ometi, ainult, vaid, no* jms abil. Vrd

Oleks mul aega! – No oleks mul ometi aega! Et sa ei eksiks! – Et sa vaid ei eksiks!

Kui soovlause verb on 2. või mitmuse 1. pöördes (kusjuures 'meie' hulka kuulub ka kuulaja) ning tegevus on tegija tahtest sõltuv ega ole minevikuline, siis järeldeb soovlausest tavaliselt käsk. Nt

Kui sa oma töö tähtajaks lõpetaksid! Oleks teil minu jaoks natuke aega! Et me vastutustunnet ei kaotaks! Et sa siit kolme minuti pärast läinud oleksid!

Soovi võib väljendada lisaks soovlausele veel a) performatiivse väitlause ja b) käsklause abil. Nt

a) Ma sooviksin, et mind ära kuulataks. Ma tahaksin, et kultuur argiellu tagasi tuleks. Soovin sulle vastupidavust! b) Kadugu kõik mured! Olgu lõpp ülekohtul! Elagu vabariik!

2.5. Hüüdlause

§ 621 Hüüdlause on lausetüüp, mis näitab, et lausega tähistatud sündmus on kõneleja jaoks ootamatu ja üllatav. Ootamatus tuleneb seejuures erinevusest mingi tavanormi suhtes. Erinevalt teisest emotiivsest suhtluseesmärgist – soovist – ei sisalda hüütähendus vajalikkusega tegelikkushinnangut. Hüüd annab üksnes emotiivse hinnangu sündmusele, mille tegelikkushinnang on ette antud. Nt

Kui hästi ta ujub! (reaalne) Kui hästi ta ujuks (, kui ta oleks terve)! (irreaalne)

Et hüüdlausega väljendatav sõnum on ennekõike emotiivhinnang eeldatavale faktile, siis erineb ta seeläbi väitlausest, mille põhiülesanne on sündmuse tähistada ja kus hinnagud võivad üksnes lisanduda. Nii sobib küsimusele vastuseks väide (nii hinnanguta kui hinnanguga), kuid mitte hüüd (a). Hüüd on sõltumatu lausung, mille vastuseks sobib nõustumine või mittenõustumine antud hinnanguga (b). Hüüdlause võib sõnastuselt kokku langeda täpsustava küsilausega, mis aga nõuab vastuseks sisulise informatsiooni andmist (c). Nt

a) Kas ta ujub hästi? – Jaa, ta ujub päris hästi. – Jaa, ta ujub oi kui hästi. (ei sobi:) Küll ta ujub hästi! Kui hästi ta ujub! b) Oi, kui vana su vanaema on! – Jaa, seda ta on. c) Kui vana su vanaema on? – Ta on väga vana. (ei sobi:) Jaa, seda ta on.

Hüüd vormistatakse mõningate spetsiaalsete lausemallide abil. Kaasneb ka eripärane intonatsioon, mida iseloomustab põhitooni jäämine suhteliselt kõrgele ja hüüu fookuse märkimine.

Hüüumodaalsus keskendub lauses fokuseeritud moodustajale, HÜÜTUUMALE, millega tähistatud tõstetaksegi esile kui tähelepanuväärivat. Nt

Kui mõistvad vanemad sul on! Küll kogunes palju rahvast! On alles kuumus! Oh rõõmu!

Hüütuum sisaldab mingi skaalalise tähendusega sõna. Kõige enam võimalusi hüüdlause kujundamiseks pakuvad sõnad, mis osutavad intensiivsusele. Hüüdlause viitab sellele, et millegi intensiivsus on suurem tavalisest, keskmisest, ootuspärasest, väljendades sama mis 'väga'-gradatsiooni sisaldavad väitlused. Hüüdlause (a) ja 'väga'-väitlause (b) tähendused kattuvad normiülesuse osas, erinevad aga emotiivsuse ('ootamatu', 'üllatav') osas, mis hüüdlausele on tüübiomane, väitlausele aga mitte. Vrd

a) Küll teie laps on püsimatul! On vast palavad ilmad! Kui vähe on lapsele rõõmuks vaja! b) Teie laps on väga püsimatul. On väga palavad ilmad. Lapsele on rõõmuks väga vähe vaja.

Nii hüütuumaks kui 'väga'-intensiivistamiseks sobivad nt adjektiivid, adverbid ja verbid *pikk, lühike, haige, terve, sile, kare, ammu, harva, tihti, kõlavalt, selgelt, kaunilt, jooksmas, venima, lõbutsema, lärma, karglema*; ei sobi aga nt sõnad *meetripikkune, haiglane, karusnahkne, eile, aina, kahehäälselt, jalutama, abielluma, noogutama* (vt § 585). Nimisõnadest saavad hüüdu kujundada need, mille tähenduskompo-

nendiks on mingi varieeruva intensiivsusega omadus, nt *kuumus, rõõm, ilu, hirm, tarkus, siledus, karedus, vigurivänt, hull, skeptik, argpüks, iludus, skepsis, segadus, jama*; või tegevus, nt *vaikimine, saavutus, mahajäetus, ootus, üllatus, joodik, kiitleja, söömamees*, samuti sõnad, mille referenti sageli iseloomustatakse mõne seda laadi tüüpomadusega, nt (*raske*) *iseloom/eksam*; (*hea*) *pöli/möte*; (*rabav*) *uudis*. Nt

Oi, missuguse *segaduse* sinu sõnavõtt põhjustas! Oled sa vast *argpüks!*
No oli tagalaüksustes alles *pöli!*

Ka muud nimisõnad võivad kujundada hüüdlause, kuid seejuures peab konsituatsioonist ilmnema, millise omaduse poolest on asi või olend tähelepanuväärne. Nt

Oh seda *ema* küll! On vast *katus* meie majal! Oi, millist *liha* müüakse!

§ 622 Hüüdlause võib olla nii propositioonilause kui fraasilause. Propositioonilause on jaatav ja kuulub enamasti a) öeldistäitega normaallausete või b) eksistentsiaallausete hulka. Tuumaks on lause reema, vastavalt öeldistäide või alus. Nt

a) Küll siin on *kitsas!* *Kui igav* tundus perekonnaõpetus! b) Küll oli rannas *prahti* maas! *Kui vastutustundetut* rahvast meil leidub!

Fraasilause on kivistunud ehitusega ja koosneb hüüdfraasist, mis võib omakorda kas a) sisaldada või b) mitte sisaldada tuuma nimisõnafaasi näol. Asjasisu, millele hüüd hinnangu annab, ja hinnangu konkreetsem tundesisu lauses täiel määral ei avaldu, neid peab selgitama konsituatsioon, hääletämber, näoilme jne. Nt

a) Oh *neid poisse!* b) Tohoh! Oi!

1. Väitlausepäras esimeses hüüdlause märgib kommunikatiivset tähendust lauselaiend *küll* (harvem *kus*) lause alguses või fokuseeriv fraasilaid *alles, vast, aga, ikka* hüütuuma ees. Sellisel hüüdlausel on kaks ülesehitustüüpi, mille korral lausel on üheselt hüüu, mitte aga väite, küsimuse vm kommunikatiivtähendus: a) lauselaiendiga *küll (kus)* algav lause, kus võib olla ka hüütuuma fokuseeriv fraasilaid *alles, vast, aga, ikka*; b) pöördjärjega, verbialguline lause, kus hüütuumale eelneb fraasilaid. Nt

a) Oh, *küll* oli maailm *kaunis* ja elu *armas!* *Küll* sa oskad *ikka* *peenelt käituda!* *Kus* siis hakati kooris *kiitma ja tänama!* b) On see *alles* *tõeline vitaalsuse kehastus!* Paistis ta vast *kõntsasena* ses tuliues majas!

Märkus. Mitte hüüdlause, vaid emotiivsete väitlause hulka kuuluvad need partiklite *alles, vast, aga, ikka* abil fokuseeritud moodustajaga laused, kus säilib otsene sõnajärg. Nt

See on *alles* *tõeline vitaalsuse kehastus!* Ta on *ikka* *tark* naine küll.

Emotiivtähendus vormistub siin üksnes lause moodustaja, mitte aga kogu lause tasandil; omaette, väitlausest erineva lausetüübi kujundamiseks pole see piisav.

Kui hüütuumaks on kvantitatiivset piiritlematust märkiv partsiaal-subjekt või -objekt, saab hüüd 'suure koguse' tõlgendusvõimaluse.

Nt lausetest

Küll olid tüdrukud *toitu* kokku ostnud! On nüüd alles *naeru ja lõkerdamist!*

järeldub, et tähelepanuvääriv on ennekõike toidu või naeru ja lõkerdamise rohkus.

Väitlausepärane hüüdlause on sageli elliptiline, kusjuures säilib vähemalt lauselaiend, verb ja hüütuum (a); kinnisväljendeiks muutunud laused on vahel veelgi lühenenud, eelkõige lauselaiendi arvel (b). Nt

a) Küll on õunu! On alles *sassis!* Kus vihastas! Küll läks kiireks! b) On lugu! On mees! Vaat kus lops! No nüüd ütles!

2. Komplementlausekujuline hüüdlause on ilmselt iseseisvunud üllatust, imetlust või tähelepanu juhtimist väljendavat predikaati laiendavatest komplementlausetest, mis algavad siduva ase- või määr sõnaga *kui, missugune ~ milline ~ mis, kuidas*. Nt

Vaata, kui kirjud kärbseseened siin kasvavad. → *Kui kirjud kärbseseened siin kasvavad!* Kuule, kui erakordselt selgelt kõik helid kostavad. → *Kui erakordselt selgelt kõik helid kostavad!* On üllatav, millise idiootliku visadusega säilitavad inimesed oma orjameelsust. → *Millise idiootliku visadusega säilitavad inimesed oma orjameelsust!* Näe, kuidas kõik on muutunud. → *Kuidas kõik on muutunud!*

Hüüdlause võivad kujundada ka muud siduvad sõnad, kuid siis peab tuumaga märgitu tähelepanuväärsus selguma kontekstist. Nt

Keda ma näen! *Mis* sa räägid!

Lauses võib esineda ka üldlaiendeid. Nt

Mis isevärki nimesid nüüd *küll* lastele pannakse! *Oi*, missuguse köditava lustiga me naersime! *Mis* ma *ometi* tegin!

Ellipsis säilitab vähemalt siduva tarindi (a), kui see ei sisalda täistähenduslikku sõna, siis ka verbi (b). Nt

a) *Kui* vaikne! *Kui* tohutu palju! *Milline* öö! b) *Oi*, *kuidas* laulavad! Vaat *mis* ütles!

Väitlause- ja komplementlausepäraste hüüdlause vahel esineb sünonüümiat: propositsiooni ja hüütuuma poolest samasuguse hüüu saab vormistada mõlemal viisil. Nt

Küll siin on vaikne! ~ *Kui* vaikne siin on! *Oi*, küll sa alles kahetsed! ~ *Kuidas* sa kahetsed! Pannakse aga lastele isevärki nimesid! ~ *Mis* isevärki nimesid lastele pannakse!

Mõlemat tüüpi hüüdlause modaaltähendust saab leksikaalsete ja intonatsiooniliste vahendite abil intensiivistada. Olulisemad neist vahenditest on a) hüüundid, (s.o kiildunud hüüdfraaslaused), b) intensiivistavad üldlaiendid, nagu *ometi, no, vast*, c) hüüdlausepartiklite kuhjumine, d) tuhmunud tähendusega modaalverbid (*võima, saama, pidama*) ja faasiverbid (*hakkama, kukkuma*), e) lisaks fookusele muudegi lauselementide rõhutamine. Nt

a) *Oh* sa *poiss*, küll on õunu! b) *Mida* sa *ometi* teed! *No* on alles õunu! c) *Küll* on *alles* õunu! d) Küll *võib* ikka palju õunu olla! Kus *kukkus* õpetama! e) *Oi*, *mida* *MINA* nägin!

3. Nimisõnafaasi sisaldav hüüdfraaslause tuumaks, millele modaalhinnang keskendub, on valdavalt osastavaline, literatuursemas keelepruugis ka nimetavaline nimisõnafaas. Situatsiooni, mille osalisena objekt, nähtus vms tähelepanu on väärinud, jääb lauses määramatuks ja ilmneb kasutuses konsituatsioonist. Nt

Ah neid naisi küll! Oi rõõmu ja lusti kevadpäikese soojuses ja valguses!
Oh noorus, noorus! Oi sõrmed, imeväärased pikad painduvad sõrmed!

4. Liigendamatu hüüdfraaslause on hüüdlauseist intensiivsem, tuum puudub. Ainult hüüdsõnast koosnev vormellause on vanimaid lausetüüpe. Hüüdu väljendavad laiema või kitsama tähendusega tundeväljendusinterjektsioonid. Nt

Oi! Ohoo! Tohoh! Ai-ai! Nonoh! Ptüi! Päh! Haa! Hahahaha!

Siseliigenduse on kaotanud hüüdfraaslaused, mis sisaldavad desemantiseerunud nimisõnafaasi. Nt

Oh imet! Oi sa poiss! Oh sa tuline tuhat! Sa armas aeg küll! Taevake!
Kurat!

3. NOMINATIIVNE MODAALSUS

§ 623 Nominatiivne modaalsus ehk modaalsus kitsamas mõttes on hinnang situatsiooni a) tegelikkusele vastavuse, b) lubatavuse, c) tõenäosuse ja d) väärtuse kohta.

a) Ta loeb. (reaalne) – Ta loeks. (irreaalne) b) Ta võib lugeda. (lubatud) – Ta peab lugema. (kohustuslik) c) Ta vist loeb. (tõenäoline) – Ta loeb tõepoolest. (tõsikindel) d) Hea, et ta loeb. (positiivne) – Halb, et ta ei loe. (negatiivne)

Modaalsushinnang toimib operaatorina, mille mõjualaks on kas a) lause tervikuna või b) lause fokuseeritud osa. Nt

a) Helena peab Joosepile unejuttu lugema. b) UNEJUTTU peab Helena Joosepile lugema.

Modaaloosis on olemas kõigi lausete kogutähenduses, ehkki ta ei pruugi alati eksplitsiitselt väljenduda. Eksplitsiitselt väljendatud modaalsusega lauseid nimetatakse MODALISEERITUD lauseteks. Modaliseerijaiks on peamiselt leksikaalsed vahendid (partiklid ja tunnetusliku tähendusega predikaatsõnad), grammatilistest vahenditest kõneviisid. Partiklid lülituvad lausesse üldlaienditena ega nõua lause põhistruktuuri teisenemist. Ka osa modaalse tähendusega verbe – n.a päris modailverbid *saama, pidama, võima, tohtima*, (vat-infinitiiviga seostudes ka) *tunduma, näima ja paistma* – ei mõjuta lause struktuuri, vaid kuuluvad liitpredikaadi koosseisu selle marginaalse, modifitseeriva elemendina. Nt

Ta peab elama jääma. Ta näib tervenevat.

Teine osa modaliseerivaid verbe (*tulema, uskuma, teadma* jt) tingib aga iseseisva öeldisena lause ülesehituse, modaliseeritav situatsioon saab nende juures vormistuda vaid kõrvallause või sekundaartarindi

kujul. Seega modaliseerivad nad ainult madaldunud lauselisusega situatsiooni. Nt

Sul *tuleb* haiglasse minna.

Niisamuti tingivad kõrvallauset või sekundaartarindit ka noomenid ja adverbid *võimalik, tõsi, hea, hästi* jt. Nt

Sul on *võimalik* välismaale sõita. On *tõsi*, et iseseisvus peab algama lapseast.

3.1. Tegelikushinnang

Situatsiooni ja tegelikuse suhte hinnang seisneb 1) sündmuse pidamise reaalseks või mittereaalseks, 2) sündmuse hindamises ta teoks saamise võimalikkuse või paratamatuse seisukohalt.

§ 624 **Reaalsushinnang** vormistub eelkõige grammatiliste vahendite – kõneviiside abil. Kindlas ja kaudses kõneviisis vormistatakse vaatlushetkel (minevikus, olëvikus või tulevikus) tegelikkuses aset leidvaid või aset leida saavaid sündmusi (a), tingivas kõneviisis tegelikkuses mitetoimuvaid mõeldavaid, tinglikke, soovitavaid sündmusi (b). Ka käsikiva kõneviisi tähendusest järeldub situatsiooni kehtimine soovitavana, mitte tegelikuna (c). Nt

a) Isa *annab* talu Antsule, kui see perenaise majja toob. Ka Mari *on* meie ettepaneku poolt. Metsikud *täku* olevat hulkuri surnuks *tallanud*. Kas vanaema *jäi* maale elama? b) Isa *annaks* talu Antsule, kui see perenaise majja *tooks*. *Oleks* ka Mari meie ettepaneku poolt! Metsikud *täku* oleksid hulkuri peaaegu surnuks *tallanud*. Kas vanaema *oleks* *jäänud* maale elama? c) *Anna* talu Antsule!

Mittereaalsushinnangut saab toonitada leksikaalsete vahenditega.

Piiritletud aspektiga lauses väljenduvad piiri mitterealiseerumist partiklid *peaaegu, äärepealt* ja kindlas kõneviisis verb *pidama*. Aspektist sõltumata kaasneb mittereaalsushinnang siis, kui lauses on näilikkust väljendavad üldlaiendid *näiliselt, pealtnäha, nagu, justkui, otsekui*. Verb võib seejuures jääda ka kindlasse kõneviisi. Ühes lauses võib korruga olla ka mitu modaliseerimisvahendit. Nt

Mari *oleks äärepealt* karjuma hakanud. Tagasi linna *sõites pidi* õnnetus juhtuma. Metsikud *täku* oleksid hulkuri *peaaegu* surnuks *tallanud*. *Näiliselt* andis ta hinna alla.

§ 625 **Võimalikkushinnangu** põhiastmed on a) võimalik, b) paratamatu, c) mittevõimalik, d) mitteparatamatu. Nt

a) Nõelravi võib sind aidata. b) Nõelravi aitab sind. c) Nõelravi ei või sind aidata. d) Nõelravi ei pea sind aitama.

Hinnagute vahel valitsevad loogilised seosed: a) propositsiooni mittevõimalikkus on samaväärne eitatud propositsiooni paratamatusega, b) mitteparatamatus on samaväärne eitatud propositsiooni võimalikkusega.

Nt

a) Nõelravi ei või sind aidata. = On paratamatu, et nõelravi ei aita sind.

b) Nõelravi ei pea sind aitama. = Võimalik, et nõelravi ei aita sind.

Võimalikkushinnangut võib anda mitte ainult reaalsele, vaid ka irreaalsele sündmustele. Nt

Kui sa oleksid õigel ajal nõelravi saanud, oleks see võinud sind aidata.

Võimalikkushinnangut väljendavad valdavalt leksikaalsed, osalt ka grammatilised vahendid. Eksplitsiitsete modalisatsioonivahenditeta väitlause (nt «Nõelravi aitab sind») annab situatsioonile paratamatushinnangu: sündmuse teostuvus on väljaspool kahtlust. Küsi- ja käsklauses avaldub aga hinnang situatsioonile kui võimalikule. Nt lauseist

Kas haiglas on karantiin? Pane aken kinni!

järeldub, et karantiin võib olla ja võib mitte olla, ja et aknasulgemine võib teoks saada, võib aga ka mitte saada.

Grammatilistest vahenditest on kasutusel verbi *tav-* ja *matu-*vorm, esimene võimalikkuse, teine mittevõimalikkuse väljendajana. Ühemõtteliselt modaliseerivad on sihiliste verbide umbisikulised *tav-* ja *(ta)matu-*vormid öeldist laiendades. Nt

Hoone ehitusaeg on olemasolevate ürikute põhjal *dateeritav*. (~ Hoone ehitusaega saab olemasolevate ürikute põhjal *dateerida*.) Kiri pudelis osutus *loetamatuks* ~ *mitteloetavaks*. (~ Kirja pudelis ei olnud võimalik lugeda.)

Täiendina on *tav-*vormil võimalik ka mittemodaalne tähendus, *(ta)matu-*vorm on ka täiendina modaalne. Nt

uuritav teema = 1) teema, mida on võimalik uurida, 2) teema, mida parajasti uuritakse; uurimatu teema = teema, mida pole võimalik uurida

Vaatlushetke suhtes tulevikulist sündmust märgib võimalikuna konstruktsioon verbi *olema* finiitvormist ja hetkelist tegevust märkiva verbi supiini inessiivist. Nt

Laps on *kukkumas*. Haige oli *suremas*. Pomm on *plahvatamas*.

Sama tähendus võib olla ka konstruktsioonil *hakkama* finiitvormist koos supiini illatiiviga. Nt

Laps *hakkas kukkuma*. Haige *hakkas surema*.

See, kas sündmust, mille võimalikkus nähtub vaatlushetkel olemasolevatest eelnähtudest, pidada võimalikuks või paratamatuks, sõltub keelevälistest teadmistest. Näiteks suremas olemine ei välista veel täielikult võimalust elama jääda; kui aga päike on loojumas, siis ta paratamatult ükskord ka loojub.

Muud tulevikku väljendavad verbivormid ja -konstruktsioonid käsitlevad sündmust paratamatuna. Nt

Haige sureb. Ma olen homme sõidus. Õnn jääb tulemata.

Leksikaalvahenditest modaliseerivad iseseisvat lauset modaalverbid *võima* ja *pidama*, mis moodustavad koos põhiverbi infinitiiviga liitpredikaadi. *Võima* väljendab võimalikkust, *pidama* paratamatust. Samad

verbid on kasutusel ka tõenäosus- ja lubatushinnangu väljendamiseks. Tõlgendus sõltub lausesisust ja konsituatsioonist. Nt

Migratsioon *võib* nende meetmete tulemusel mõnevõrra pidurduda. Päikesepaistelisuse poolest *võib* Baikal võistelda Musta merega. Igaüks *peab* kord suurema. Küllap see *pidi* nii minema.

Paratamatust väljendavad partiklid *vältimatult, paratamatult, (ilm)tingimata, tahes-tahmata, nagunii, niikuinii* jt. Nt

Sinu võtab vaenlane *ilmtingimata* kirebule. Küllap tuleb tiitlikaitsjal jälle *tahes-tahmata* viiki üritada. *Nagunii* saab raha kahe päevaga otsa.

Kõrvallaused ja sekundaartarindid modaliseerivad mitmed verbid ja adjektiivid.

Võimalikkus sisaldub verbide *suutma, oskama, võima* 'suutma' tähenduses. Need verbid on lauses iseseisvaks öeldiseks, modaliseeritavad situatsiooni vormistab *da*-infiniitne sihtis. Nt

Ametiühing *suudab* töötajaid mõnevõrra aidata. Ta *oskab* elada. Pärlipüüdja *võib* mitu minutit hinge kinni pidada.

Verbide *võima* ja *pidama* tingiva kõneviisi olevikuvormid kindla kõneviisi kontekstis vm juhtudel, kus irreaalsuse tähendus on tuhmunud, väljendavad kõneleja oletust millegi võimalikkuse või paratamatuse kohta, seega kombineerivad tõenäosus- ja võimalikkushinnangu. Nt

Päikesepaistelisuse poolest *võiks* Baikal võistelda Musta merega. Neid ravimeid ei tohi korraga võtta nad *peaksid* omavahel reageerima.

Modaliseerivad adjektiivid on nt *võimalik, võimatu, paratamatu*; ühe komponendina sisaldavad paratamatusetähendust *seaduspärane, loomulik, vältimatu* jne. Nt

Võimalik, et mu luuletused annaksid kokku väikese kogu. Tõlkeraamatuid on vist *võimatu* ette planeerida? On kahjuks *paratamatu*, et metsakasvatajate töötulemusi näevad alles lapselapsed. On täiesti *seaduspärane* teha viimasel hetkel kõige nõrgem käik.

3.2. Lubatushinnang

§ 626 Lubatushinnangu ehk DEONTILISE modaalsuse põhiastmed on analoogiliselt võimalikkushinnanguga a) lubatud (võimalik), b) kohustuslik (paratamatu), c) keelatud (mittevõimalik), d) mittekohustuslik (mitteparatamatu). Sellist hinnangut saab anda tegija tahtest sõltuvale tegevusele. Nt

a) Sa võid selle raamatu endale jätta. b) Sa pead mulle kõik ära rääkima. Vanadel tuleb ka noortele ruumi teha. c) Pead ei tohi norgu lasta. d) Te ei ole kohustatud neile küsimustele vastama.

Hinnangu allikaks võivad seejuures olla nii kõneleja, üldsus, objektiivsed asjaolud, institutsioonid kui muud autoriteedid. Hinnangu allika märkimine pole oluline. Hinnang võib olla suunatud kellele tahes, nii kõneakti osalisele kui sellest väljaspool seisjale või inimestele üldse.

Deontilist hinnangut sisaldab ka käsk, kuid selline hinnang on üldjuhul suunatud üksnes kõnelejal kuulajale ja sellele lisandub suunis

tegutseada. Teiselt poolt kasutatakse inimeste tegevuse suunamiseks deontilisi väiteidki. Käsud kuuluvad peamiselt dialoogi, kus nad annavad subjektiivseid juhiseid konkreetsete inimeste konkreetseteks tegevusteks (a), deontilised väited on aga laialt kasutusel reegleid ja seadusi fikseerivates üldisemat laadi ja objektiivsust taotlevates suunavates tekstides (b). Nt

a) Andke välja volikirja! b) Volikirja võib välja anda tähtajaga mitte üle kümne aasta. Tunnistaja on kohustatud tõtt rääkima. Morsse tuleb teha keedetud veega.

Grammatilistest väljendusvahenditest sisaldavad oma tähenduses mitmesuguseid modaalsushinnanguid a) imperatiiv ja b) jussiiiv. Nt

a) *Tulge* kõik ööpeole! *Ära jäta* tänast tööd homseks. *Olgem* ausad. b) *Võetagu* üks tass vett ja kaks tassi jahu. *Jäägu* kõik nii nagu on. *Ärgu arvatagu*, et meie ei taipu midagi.

Leksikaalseteks vahenditeks, mis modaliseerivad iseseisvat lauset, on modaalverbid ja verbipartikkel *las*.

Modaalverb *pidama* märgib kohustatust, *võima* lubatavust. Nt

Igaüks *peab* oma risti kandma. Muusikaajalugu *ei pidanudki* kuulamas käima. Kuningad *võivad* kõike teha.

Las toimib analoogiliselt jussiiivile, vahendades a) peamiselt lubatavust, mittekeelatust, samuti b) vähem kategoorilist kohustatust. Verb võib partikli *las* puhul olla ka *da*-infinitiivis. Nt

a) *Las* lapsed *müravad/mürada* pealegi. b) *Las* see jutt *jääb/jääda* meie vahele.

Kõrvallause või sekundaartarindiga vormistatud situatsiooni modaliseerivad mitmesugused verbid, noomenid ja adverbid.

Puhtmodaalse tähendusega verbidest märgib kohustatust verb *tulema*, kohustuslikkuse eitust verbide *maksma*, *pruukima*, *tasuma*, *tarvitsema* eitavad vormid ning lubatavust verb *tohtima*. Modaliseeritavat situatsiooni vormistab *da*-infinitiivne sihitistarind. Nt

Loetellu *tuleb* võtta üksnes korduva kasutusega tähised. Eri suundade võitlust *ei maksa* teil karta. Meil *ei tasu* pead vaevata asjade üle, mis sinna ei mahu. Palgast kinni pidada *tohib* ainult seaduslikul alusel.

Tingiva kõneviisi olevik märgib kõigi modaalsete verbide korral subjektiivset, pigem soovitavat kui normeerivat hinnangut. Nt

Kõik *peaksid* homme kohal olema. Eratootjat *tuleks* aidata. Vanemad *ei tohiks* nii mõistmatud olla. Te *võiksite* meile oma plaanidest rääkida. Kuueaastaste katseid *ei maksaks* nii tõsiselt võtta.

Ühe komponendina sisaldub deontiline tähendus infiniittarindit nõudvates a) kausatiivverbides *käskima*, *sundima*, *kohustama*, *panema*, *ette nägema*, *lubama*, *keelama* jt; ka b) verbides *tahtma*, *nõudma*, *vajama*, *olema*, *jääma* (lauseis, kus aluseks on infiniittarindi tegevusobjekt). Nt

a) Koosoleku juhataja *kohustas* laadijat sõna võtma. Laadija *oli sunnitud* sõna võtma. Laadijal *lubati* sõna võtta. Laadijal *oli keelatud* sõna võtta. b) Põrandad *tahavad* värvida. See asi *nõuab/vajab/tahab* arutamist. Sul *on* ahi kütta. Üsna palju *jääb* veel ehitada ja seadistada.

Sekundaartarindiga vormistatud situatsiooni modaliseerivad ka adjektiivid *vajalik, soovitat, kohustuslik, lubatav* jt, adverbid *vaja ja tarvis*, substantiivid *käsk, nõue, soovitus, vajadus* jt. Nt

Teil on *kohustuslik* homme ilmuda. Kas on *lubatav* joomarlust soosida?
On *tarvis* tunnetada hariduse sotsiaalset tähtsust. Sotsiaalselt mõelda on aja *nõue*.

Kohustatustähendust intensiivistavad paratamatusadverbid *paratamatult, vältimata, tingimata*, lubatavust adverb *pealegi*. Nt

On *tingimata* tarvis tunnetada hariduse sotsiaalset tähtsust. *Paratamatult* peab igakuks oma risti kandma. Las nad tulevad *pealegi*.

Lubatushinnang jäeldub konsituatsiooni toetusel ka modaliseerimata lausetest, kui need kirjeldavad mingit tegevust kui üldtunnustatut, õiget, kombekohast, nii et see kehtib üksikjuhul toimimisujuhena. Nt

Meil on kombeks inimeste tööspidamisi austada. Lapsel ei sobi vahele rääkida. Uustulnukal ei kõlba pretensioonikas olla. Esimest lehekülge ei nummerdata.

3.3. Tõenäosushinnang

§ 627 Hinnang situatsiooni tõenäosusele ehk EPISTEMILINE modaalsus avaldub tõenäosus- või usutavusastme määranguna. Nt

Stepihundid päeval vist/tõenäoliselt/oletatavasti/usutavasti inimesi ei puutu. Stepihundid päeval kindlasti inimesi ei puutu. On tõi/teada, et majandusreform ei edene.

Modaliseerimata lausest, nagu

Stepihundid päeval inimesi ei puutu. Majandusreform ei edene

nähtub kahtlust välistav usk öeldu tõsikindluse. Modaliseerimisest jäeldub enamasti, et kõneleja teadmine pole absoluutselt kindel, näiteks ei tugin omal kogemusel, mistõttu ta peab öeldu usutavusele omapoolse hinnangu andma. Seetõttu tavaliselt ei saa episteemiliselt modaliseerida hüüdlause, sest hüüd eeldab lausesisu tõlevastavust. Nt

*Oh kui verejanulised on kindlasti stepihundid!

Soov-, käsk- ja hüüdlause on võimalikud vaid mõned eriti suurt tõenäosust väljendavad üldlaiendid. Nt

On aga sul *tõepoolest* hea nina! Kui see unistus *tõega* teoks saaks! Mine *tõesti* edasi õpima!

Küsilauses on üldlaiendite abil võimalik hinnata vastuste tõenäosusi. Nt

On sul *ehk* igav? Kas ta *lugedagi* oskab?

Tõenäosusskaalat võib kujutleda vahemikuna 100 % ja 0 % tõenäosuse vahel. Tõenäosusmodaalsus ei sisalda täppishinnanguid, küll aga jaguneb sujuvalt astmeteks: 'täiesti tõsikindel' – 'suure tõenäosusega' – 'keskmise tõenäosusega' – 'väikese tõenäosusega' – 'ebatõenäoline'.

Tõenäosushinnang väljendub valdavalt leksikaalsete vahendite abil. Grammatilistest väljendusvahenditest on episteemilised implikatsioonid

nid tingival kõneviisil, pragmaatiliste tegurite toimel võib tõenäosushinnang tuleneda ka kaudsest kõneviisist.

Konditsionaalist järeldub, et lausesisu ei vasta reaalsuses tõele. Nt
Oleksid kõik kohal, võiksime alustada (aga tegelikult ei ole). Kui ka lapsed vanemaid mõistaksid!

Kvotatiivi abil väljendatakse informatsiooni vahendatust, kõneleja refereerib võõraid seisukohti ega väljenda oma veendumust. Seega jääb kvotatiivi korral tavaliselt tõenäosushinnang andmata. Nt

Vaarvanaisad olevat taevakehi hästi tundnud. Äial olevat karjamõis.

Tõenäosushinnanguid ei edasta ka vahendatuse muud vormistused.
Nt

Äial *pidi olema* karjamõis. Vanem poeg *olla* Paldiskis ohvitser. *Ta ütles*, et tal on vanem poeg Paldiskis ohvitser. *Ta ütles* vanema poja *olevat* Paldiskis ohvitser.

Kuid pragmaatiliste mõjurite toimel võib kvotatiivi kasutamisest edasi järelduda ka tõenäosushinnang. Näiteks kui kõneleja jätab andmata tõenäosushinnangu sündmuse kohta, mida ta isikliku osaluse tõttu peaks hästi teadma, siis järeldub, et ta ei usu öeldut. Nt

Mina olevat purjus. *Ma ei olevat* oma kohuste kõrgusel.

Leksikaalvahenditest väljendavad tõenäosushinnangut modaaladverbid, kiillaused ja mitmesugused fraasid üldlaienditena ning modaalverbid liitõeldise finiitosisena. Kõrvallausete ja sekundaartarinditega märgitud tõenäosust edastavad põhilause muud leksikaalsed elemendid. Modaalühendus kas moodustab keelendi kogutähenduse (nt *tõenäoliselt, kindlasti*) või vaid osa sellest (nt *mäletatavasti, kuuldavasti, grammatilised partiklid*).

Üldlaienditena märgivad lause täielikku tõele vastavust *kahtlemata, muidugi, mõistagi, mäletatavasti, tõega, tõepoolest, tõtt öelda, teatavasti, õigust öelda* jt. Puhtsubjektiivne hinnang sisaldub tarindeis nagu *minu teada/arust/meelest*. Nt

Ilm on *tõepoolest* sügisene. Pommer oli *kahtlemata* üks ärksamaid koolmeistreid. Tädi käis igal aastal arstidele näitamas, et talle *tõega* uut kätt pole kasvanud. *Minu teada* on viimane buss juba läinud.

Suurt tõenäosust väljendavad modaaladverbid *tõenäoliselt, ilmselt, arvatavasti, nähtavasti, kuuldavasti, küll, küllap, ju, pigem, eks*. Partiklite puhul kaasneb tõenäosushinnang konnektiivitähendustega: *küll* kinnitab eitusele vastanduvat jaatust, modaliseerides peamiselt tulevikulist tegevust; *küllap* ja *ju* on järeldavad; *pigem* on vastandav, märkides ära usutatavama kahest võimalikust alternatiivist. Nt

Nähtavasti langes Maale kosmilise päritoluga tolmu. *Kõige tõenäolisemalt* langes tolmu Maale pulsatsiooniliselt. Naine nuttis, *ju/küllap* see pidi armastust tähendama. *Eks/küll* elu õpetab, mis kodus õpetamata jääb. Rumala inimese lugupidamine ei tee naisele au, see *pigem* alandab.

Keskmist tõenäosust väljendavad modaaladverbid *arvatavasti, oletatavasti, vist, vististi, vahest, vast, võib-olla, veel, viimaks, viimati, pärast, äkki, järsku, nagu, justkui*.

Nt

Kuulajad *vist* muigavad salaja. *Vast* on see mees mõni spioon? *Võib-olla* polegi meie maja enam alles. Milline tige koer, kisub *veel* lõhki. *Oletata-vasti* paiknes siin kunagi käsitöölise asula. *Järsku* ootavad vanad kirja, ja mul pole ümbrikkugi. Peeter *justkui* õpiks kusagil. Ma olen teid *nagu* kusagil näinud.

Märkus. Tõenäosust märkiv partikkel *nagu* on kõnekeeles väga levinud. Tuleb vahet teha *nagu* sisuka ja sisutühja, täitesõnana kasutamise vahel. Võrdlussidendist pärineva modaaladverbina rajaneb *nagu* võrdlemisel: muljel, jälgimise kaudu sarnasuse oletamisel. Nt

Rong *nagu* paistab (see, mida ma näen, tundub sarnanevat rongile). Ma olen teid *nagu* kusagil näinud.

Seda ei saa lausest välja jätta, seeläbi muutub modaalsus. Nt

Rong paistab. Ma olen teid kusagil näinud.

Ka ei saa partiklit *nagu* alati asendada keelenditega *võib-olla*, *tõenäoliselt* vm, mis väljendavad mitte jälgimisel, vaid järeldamisel põhinevat hinnangut. Küll aga on soovitatav kasutada rohkem *nagu* sünonüüme *justkui*, *otsekui*, *justnagu*. Täitesõnaks on *nagu* juhtudel, kui jutt on millestki sellisest, mis kõnelejal ebaselgeks ei tohiks jääda. Nt

Me *nagu* võistleme paralleelklassiga õppeedukuses ja käitumises. Minu töö koosneb *nagu* kolmest peatükist.

On ka veel juhte, kus modaliseerimine ei tulene küll sisulisest vajadusest, kuid lisab viisakust lausele, mis muidu oleks liiga otseütlev. Nt

Anna ma arvutan, mulle on see ala *nagu* tuttavam.

Väikest tõenäosust väljendab partikkel *vaevalt*, mis esineb üksnes jaatavais lauseis.

Nt

Vaevalt siin meteoriiditükikesi leidub.

Tõenäosushinnangut võib sõnastada ka kiil- või kõrvallause. Nt

Sina, *tõsi küll*, seekord saalis ei viibinud. Sekretär, *nagu teada*, oskab sõnu seada.

Modaalverbidest väljendavad *võima* ja *pidama* nii tõenäosus- kui ka võimalikkushinnangut. *Võima* abil väljendatavad võimalikkus ja keskmine tõenäosus, samuti *pidama* abil väljendatavad paratamatus ja suur tõenäosus on lähedased, vahel ka eristamatud. Mis on paratamatu, see juhtub suure tõenäosusega, mis on võimalik, see juhtub keskmise tõenäosusega. Tüüpiliselt episteemilised on modaalverbid järeldava sisuga lauseis. *Pidama* konditsionaalivorm märgib keskmist tõenäosust. Nt

Laevu *võis* siin olla rohkemgi kui Liverpoolis, kõik dokid ja sillad olid täis. Vihmavesi ei voolanud ära: pinnas *pidi* olema savine. Ka isuri keeles *peaks* olema nimetus Linnutee.

Keskmist tõenäosust märgivad ka modaalverbid *näima, paistma* ja *tunduma*.

Nt

Arhitekti prestiiži peamiseks mõõdupuuks *näivad* olevat eeslinnad. Teie mõttevõis *paistab* olevat väär.

Kõrvallausete ja sekundaartarinditega märgitu episteemilist modaalsust väljendavad põhilausesse jäävad performatiivverbid, adjektiivid, substantiivid ja *da*-infinitiivid.

Performatiivsetest ja performatiivsetena toimivatest verbidest sisaldavad tähenduses eriti suurt tõenäosust *nentima, tõdema, tunnistama, kinnitama, teadma, veenduma* jt, keskmist tõenäosust *arvama, oletama* jt, väikest tõenäosust *uskuma, arvama, veenduma, oletama* eitavad vormid. Modaliseeritav lause vormistub kõrvallausena või *vat*-tarindina.

Nt

Teame, et keskajal oli Valga alev. *Usun*, et õppimine ei saa kunagi otsa. *Arvan* teda tulevat. *Ma ei ole veendunud*, et maja on tühi.

Adjektiividest, substantiividest ja *da*-infinitiividest märgivad täit tõsikindlust *kindel, selge, vaieldamatu, tõsi, õigus, õige, vaieldamatu tõsiasi, teada* jt, suuremat tõenäosust *tõenäoline, usutav, arvata* jt, väiksemat tõenäosust *kahtlane, väheusutav, vähe tõenäoline, vaieldav* jt; tööle mittevastamist *vale, absurdsus, vale jutt, jama, tühi jutt* jt. Nt

On *teada*, et piksevarda leiutas Benjamin Franklin. Sinu osavõtt neist sündmustest on *vaieldamatu tõsiasi*. Tundub *usutav*, et seekord rääkis sekretär tõtt. *Kahtlane*, kas see plaan täidetud saab. *Absurdsena* tundub väide, et miski uus pole võimalik, kui vana ei purustata.

Suurema tõsikindluse eitamine tähendab väiksema tõsikindluse jaatamist ja vastupidi. Nt

Pole tõsi, et raamatuid ilmub vähe. See, et suhkurgi kaob vabamüügilt, *pole tühi jutt*.

Tõenäosust märkivate sõnade intensiivsust saab suurendada või vähendada intensiivsusedverbide abil. Tõenäosust suurendavad *päris, täiesti, absoluutselt, üpris, vägagi, kindlasti, ülimalt* jt, vähendavad *üsna, peaaegu, kaunisti, kaunis, küllaltki, võrdlemisi* jt. Nt

On *täiesti selge*, et just lapsed kannatavad vanemate tülide pärast kõige rohkem. *Peaaegu* *vaieldamatult* on kliimas juba toimunud mõned olulised muutused.

3.4. Väärtushinnang

§ 628 Väärtushinnang seisneb sündmuse positiivses või negatiivses väärtustamises. Vrd

Inspektor jäi tulemata. (neutraalne) Inspektor jäi *õnneks* tulemata. (positiivne) Inspektor jäi *kahjuks* tulemata. (negatiivne)

Väärtushinnangu saab anda ka modaliseeritud lausetele. Nt

Inspektor jäi *vist õnneks* tulemata. *Kahjuks* ei olnud inspektoril *võimalik* tulla. Inspektor *pidi kahjuks* mujale minema.

Kuivõrd leksika on suures osas hinnanguline (vrd nt *spioon – luu-
raja, küüditama – deporteerima, lõust – nägu – näoke, võsuke – laps –
lapsuke, mustama – arvustama, kaebama – ära rääkima, eideke – mu-
tike – vanamutt, ninamees – juht*), siis nähtub väärtushinnang sageli
juba lause leksikaalsest koosseisust, ilma et seda eraldi väljendataks.
Vrd

Jõuk ninamehi ässitas rahvast tööseisakule. (negatiivne) Rühm liidreid
kutsus rahvast üles streikima. (positiivne)

Positiivne väärtushinnang sisaldub soovlause modaaltähenduses. Nt
Saaks-kord une täis magada! Kui tohiks oma tahtmist mööda talitada!

Spetsiaalsed vahendid lausesse väärtushinnangu lisamiseks on üks-
nes leksikaalsed. Iseseisva lause sisu väärtustavad väitlause üldlaien-
ditenä toimivad adverbid *õnneks, kahjuks, õnnetuseks, paraku* jt ning
kiilud *kurb küll, kahju küll, tubli, jumal tänatud* jt. Nt

Paraku ei jätku kotitootjatel kaasaegseid furnituure. Vigastus oli *õnneks*
kerge. Teie avaldust me, *kahju küll*, rahuldada ei saa.

Kõrvallause ja sekundaartarindite puhul sisaldavad või implitseerivad väärtushinnangut põhilause jäänud a) hinnanguverbid *rõõ-
mustama, kurvastama, meeldima, kahetsema, kartma, lootma, vihasta-
ma, õnnestuma* jt, b) hinnanguadjektiivid *hea, halb, paha, kasulik, kah-
julik, meeldiv, ebameeldiv, tore, kena, kurb, piinlik, imekspandav, hä-
biväärne, kiiduväärne, laiduväärne, jabur, julm, jõhker, kahetsusvää-
rne, õudne, hirmus, juba, kole, suurepärase, üllatav, hämmastav,
õudusttekitav, hirmuäratav, hinnatav, soovitatav, soovitatav* jt, c) hinnan-
gusubstantiivid *häda, õnn, rõõm, õnnetus, häbi, kahju* jt ja d) hinnan-
guadverbid *hästi, halvasti, kehvasti* jt. Nt

a) *Rõõmustab*, et noorte kutseuunitlus on paranenud. Ma *kartsin* kõike
unustada (järelkult: kõike unustada on minu meelest halb). b) *Hea* on,
kui noor spetsialist satub töökasse kollektiivi. Poleks *paha* natuke aru
pidada. *Parem* on alguses mitte üle pingutada. *Kurb*, kui kogu uuendus
vaid jutu tasemele jääb. c) *Rõõm* teiega tutvuda. d) See on *hästi*, et rahvas
enam endale õnnetust kaela määrada ei lase.

4. LAUSE TEATESTRUKTUUR

§ 629 Lause väljendab sündmusi ja hinnanguid neile sündmustele. See on
lause tähistus- ehk nominatiivne funktsioon. Lause vormilise ülesehi-
tuse elemente ja vahekordi, mille kujul see tähistamine realiseerub,
nimetatakse lause nominatiivseks struktuuriks. Kuid tähistamine ei
ole lause põhiülesanne. Selleks on teatamine, s.o kuulaja teadmiste
kujundamine uue info lisamise, olemasoleva muutmise vm teel. Teata-
mine on lause pragmaatiline funktsioon. Lause vormilist ehitust, mida
keel kasutab teatamisfunktsiooni täitmiseks, nimetatakse lause TEATE-
STRUKTUURIKS ehk PRAGMAATILISEKS STRUKTUURIKS.

Teatestruktuuri elemendid väljendavad: 1) teate lähtepunkti (TEE-
MA) ja sihtpunkti (REEMA), 2) referentide tuntust ehk definiitsust ja

tundmatust ehk indefiniitsust, 3) millegi esiletõstetust, olulisust (FOOKUS). Teema ja reema vastandus on süntagmaatiline vastandus; see hõlmab kogu lause, jagades selle kaheks vastandlikuks osaks. Nt

(Mis seal toimub?) – Seal (teema) müüakse hambapastat (reema)

Tuntu vastandub tundmatule ja fookus oma markeerimata alternatiivile pigem paradigmaatilisel teljel. Nt

See mees (tuntud) / üks mees (tundmatu) käis siin. Ma ~ mina (mitte-esiletõstetud) / MINA (fookus) olen su üles kasvatanud.

Teatestruktuuri olulisemateks väljendajateks on sõnajärg ning lause- ja esiletõsterõhk.

§ 630 **Teema ja reema** on lause teatestruktuuri põhielemendid. Teema väljendab teate lähtepunkti, olles selleks osiseks lauses, millest teate aadressaat peaks alustama teate mõistmist. Seega on teema üldjuhul ühenduslülilik juba olemasoleva teadmise ja lausega teatatava vahel. Reema tähistab teate sihtpunkti, teate olulisemat osa. Ühe ja sama lause osiseid erinevalt järjestades saab vormistada süntaktilistelt seostelt ja semantiliselt samaseid, kuid teema-reema-suhetelt, seega ka kontekstisobivuselt erinevaid lauseid. Vrd nt järgmisi lausepaare:

Puu otsas (teema) istub vares (reema). – Vares (teema) istub puu otsas (reema). Teie jumega (teema) sobib lilla värv (reema). – Lilla värv (teema) sobib teie jumega (reema). Nokk (teema) täidab lindudel haaramisfunktsiooni (reema). – Haaramisfunktsiooni (teema) täidab lindudel nokk (reema).

Tekstis on kaks põhilist viisi lausete teatestruktuuride seostamiseks: a) teksti koondamine ühtse teema või teemade ringi ümber, b) lausete aheldamine nii, et iga järgmise lause teema põhineb eelneva lause reemal. Nt

a) *Ladina keeles* neis sõnades esimest silpi ei rõhutata. Aga *igal keelel* on kalduvus uusi sõnu assimileerida. *Eesti keeles* püütakse paigutada rõhku esimesele silbile. b) *Peale kütteahjude* on olemas ka tööstusahjud. *Tööstusahjude korral* juhitakse soojus ahjus paiknevasse töökambrisse. Otstarbest sõltuvalt on *töökambri temperatuur* 100–5000 °C piires. *Kõrge temperatuur* saavutatakse kütust põletades või elektri-, harvem päikeseenergiat muundades. *Kütuseliikidest* on kasutusel kõik: tahke-, vedel-, gaaskütused.

Kui tekstis on lause teema-reema-suhted vastuolus sellega, mida võimaldavad eelnevad laused, on tulemuseks häiritud seostega lausejada. Nt

Peale kütteahjude on olemas ka tööstusahjud. *Soojus* juhitakse ahjus paiknevasse töökambrisse tööstusahjude korral. *100–5000 °C piires* on otstarbest sõltuvalt töökambris temperatuur. *Kütust põletades või elektri-, harvem päikeseenergiat muundades* saavutatakse kõrge temperatuur. *Kõik kütuseliigid – tahke-, vedel-, gaaskütused* – on kasutusel.

(Suuliselt on küll ka sellist teksti võimalik vastuvõetavana esitada, kui kasutatakse fokuseerivat rõhutamist, vt § 632).

Semantiliselt ja süntaktiliselt seostelt invariantne lause võib teema-reema liigenduse poolest varieeruda. Igal seesugusel semantiliselt

ja süntaktilisel invariandil on tavaliselt üks primaarne variant – konteksti suhtes neutraalse teatestruktuuriga lause – ning mitmeid sekundaarseid variante – kontekstisidusa teatestruktuuriga lauseid. Neutraalsed laused on kontekstist suhteliselt sõltumatud, kõlbavad alustama teksti, lõiku või uut jututeemat, moodustama ühelauselise teksti. Neutraalse lause teema, s.o lause primaarne teema paikneb lause algul ja tähistab tavaliselt tuntud referenti. Reema paikneb lause lõpus ja tähistab enamasti tundmatuid referente. Finiitverb on harilikult teisel kohal. Normaallause (a) on teemaks aktiivi korral lause alus, passiivi puhul nn kompensatoorse teemana tavaliselt sihitis või määrus, kogeja-omajalauseis (b) tegevussubjektina talitlev määrus või sihitis, eksistentsiaallauseis (c) lokaliseeriv määrus. Seda vastavust võib muuta põhimõtte paigutada pikemad fraasid lause lõppu (d). Nt

a) *Vanaisa elab maal. Juhataja avas koosoleku. Tänavune sügis tundub eriti soe. Näitus avati kell kolm. Omavoli ohvritele püstitati mälestussammas.* b) *Ootajal hakkas igav. Koeral on kont. Nooremat poega huvitab tehnika.* c) *Gröönimaal elavad eskimod. Maailmas elab igasuguseid veidrikke. Sügisel on jahe.* d) *Lugejatele pakkus huvi meie ajakirja aprillinumbris ilmunud artikkel «Eestlased ja Peterburi konservatoorium».*

On ka vaeglauseid, kus teate lähtepunkti ei vormistata teemana, vaid see jääb implitsiitseks. Selliseks implitsiitseks lähtepunktiks on a) ebamäärane koht või aeg kõnesoleva maailma piires, samuti b) umb- või üldisik. Nt

a) *Leidub veidrikke. Oli juba pime.* b) *Avati koosolek. Elati maal. Peab ootama.*

Ehkki lause semantiline ja süntaktiline struktuur määrab ära primaarse teema-reema liigenduse, ei määra ta seda siiski mitte täielikult, vaid üksnes teema ja reema tuumosad. Ühe ja sama neutraallausega on võimalik anda vastus kahele eri küsimusele. Nt

a) *Mis seal toimub?* – *Seal müüakse hambapastat.* b) *Mida seal müüakse?* – *Seal müüakse hambapastat.*

Näite (a) vastuslause teatestruktuuris on teemaks *seal*, reemaks *müüakse hambapastat*. Näite (b) vastuslause teema on *seal müüakse* ja reema *hambapastat*. Seega on üks ja sama neutraallause kaheti analüüsitav. Kumbki analüüs annab teema tuumosaks *seal* ja reema tuumosaks *hambapastat*, kuid paigutab verbi esimesel juhul reemasse, teisel juhul teemasse.

Üheselt ei ole määratud ka neutraalsete normaallausete lokaliseerivate koha- ja ajamääruste infostaatust. Need võivad olla a) lause algul, kus nad koos lause alusega moodustavad teema; verb nihkub automaatselt 2. positsioonile; b) verbi järel, kus nende staatus teatestruktuuri suhtes jääb ebamääraseks. Nt

a) *Viimastel aastatel on projekteerijad esitanud mitmeid ettepanekuid projekti täiustamiseks. Egiptuses on vesipiip laialt levinud.* b) *Projekteerijad on viimastel aastatel esitanud mitmeid ettepanekuid projekti täiustamiseks. Vesipiip on Egiptuses laialt levinud.*

Tekstisidusate lausete põhilisi erinevusi neutraalsetest lausetest on see, et lause algus ja lõpp on täidetud elementidega, mis neutraalses lauses sinna ei kuulu. Selliste nihete põhjuseks on konteksti ja kõnesituatsiooni toime ning fokuseerimine.

Konteksti ja situatsiooni toimel võib lause teemaossa minna a) tekstisidus vm tuntud tähendusega moodustaja, b) ka moodustaja, mis teksti ülesehituse seisukohalt sobib lausega antava informatsiooni lähtekohtaks, sõltumata sisu tuntusest. Lause lõppu võivad minna c) uudsema sisuga moodustajad, d) konteksti ja valitud teema suhtes olulisemat infot andvad moodustajad sõltumata nende sisu uudsusest.

a) Lähtusin seisukohast, et näitusesaal peab olema ringikujuline. *Selline* on Kiek in de Kōki keldrisaal. Filmis on määratu tähtsus rütmidel. *Rütme* kujundavad liikumine, kõne, kujundusmuusika. Delegatsioon ei jõudnudki kohale. *Saabus* vaid üks kõhetu asjamees. *Mööda Kingsepa tänavat* kihutas kolm tuletõrjeautot. b) Kogu pere käis seenel. *Kõige rohkem* sai seeni isa, *kõige vähem* oli vanaisal. *Noori* oodatakse tasuvale tööle. *Juba põguski pilk* jätab näitusest ebaühtlase mulje. c) Tulijaks osutus *keegi kõrge isik*. Muusikat tajuvad ka *kurdid*. d) *Kõige rohkem* sai seeni isa, *kõige vähem* oli vanaisal. Kokkupõrked on sagenenud *viimasel kuul*. Üksipäini, isegi kahekesi kasti autolt maha ei tõsta ja krematooriumiahjude juurde ei kannu.

Toodud näiteist nähtub, et tekstisidusaks teemaks võib saada ka mittereferentne, tunnust märkiv moodustaja: tegu-, omadus- või määr sõnafraas, mis kontekstivaba lause teemaks ei sobi, sest ta ei suuda üksinda midagi tähistada. Eelneva tekstiga seostatuna osutub ka selline fraas pidepunktiks, mille külge lause sisu haakida.

Tekstisidus teema võib jääda ka elliptiliseks. Nt

Kuhu sa lähed? – Ø ('ma lähen') koju

Lisaks konsituatsioonist tingitud teema-reema-suhete ümberorienteerimisele teisendab lause teatestruktuuri ka fokuseerimine.

§ 631 Referendi tuntuse ehk definiitsuse ja tundmatuse ehk indefiniitsuse all mõeldakse seda, kas referent on (kõneleja arvates) kuulaja poolt identifitseeritav või mitte. Nt

Maril (tuntud) sündis *poeg* (tundmatu).

Referenti on võimalik identifitseerida a) eelneva teksti või kõnesituatsiooni põhjal, b) kuulaja üldteadmiste põhjal, c) referendi ja mingi teadaoleva objekti tüüpseose (osa-terviku, üldise-erilise vms) põhjal. Nt

a) Kas sa Tamme oled näinud? – *Ta* läks just korraks välja. b) *Eestimaa* ootas *IMEt*. Viisin *tädile* lilli. c) Oma nooruses istutas mu isa koduõuele palju puid: *kõrged tammed ja saared* on nüüd minu jaoks osa igikestvast loodusest.

Tuntust ja tundmatust väljendavad leksikaalsed vahendid (tuntust demonstratiivpronoomenid ja nimed, tundmatust indefiniitpronoomenid) ning rõhk. Sõltumata sellest, kas lauseelement oma leksikaalse koosseisu poolest viitab tuntusele või mitte, paigutatakse tuntud referenti märkiv element reeglina nõrgarõhulisse positsiooni. Kui leksikaalne koosseis ei viita tundmatusele ja lauses pole fokuseeritud lause-

elemente, käsitatakse tuntuna a) lause teemas paiknevat elementi, b) sihitist, mis paikneb lauses eelviimasena enne lauserõhulist määrust või öeldistarindi osist (nt prefiksaaladverbi, partitsiipi). Nt

a) *Auto* sööstis paigalt. *Pilt* ripub seinal. *Seinal* ripub pilt. b) Isa kinkis *margikogu* pojale. Jürilt oli tellitud romaan; Jüri kirjutab *raamatu* valmis. Direktor võttis *külalised* vastu. Kuulu järgi on *vägede väljaviimist* alustatud.

Kui verb on fokuseeritud, on talle järgnev sihitis tuntud ka juhul, kui sellele muid komponente ei järgne. Nt

Aias jalutades kaotas Olga sörmuse. Leo LEIDIS *sörmuse* ja tagastas omanikule.

Tuntu positsioonis oleva elemendi tundmatust peab väljendama leksikaalselt.

Üks auto sööstis paigalt. Direktor võttis *mingid väliskülalised* vastu.

Tundmatust märgib fokuseerimata lauses lauserõhuline, remaatiline positsioon nt a) eksistentsiaallause aluse korral, b) sihitise korral, kui see ei järgne finiitverbile vahetult. Nt

a) Seinal ripub *pilt*. Uksel seisis *poiss*. b) Isa kinkis pojale *margikogu*. Jüri kirjutab valmis mälestuste *raamatu*. Direktor võttis vastu *väliskülalised*. Kuulu järgi on alustatud *vägede väljaviimist*.

Samas positsioonis oleva lauseelemendi tuntust peab väljendama leksikaalselt.

Seinal ripub *seesama* pilt. Uksel seisis *Jüri*. Isa kinkis pojale *selle* margikogu.

Lauseelemendid, mille referendi tuntus või tundmatuus mingil moel ei avaldu, on selle tunnuse suhtes ebamäärased, nende tõlgendusvõimalused sõltuvad kontekstist.

Turistid tulid *laevaga*. Jüri elab *linnas*. Haarasin *sulepea*.

§ 632 Teatestruktuuri kujundab ümber ka **fokuseerimine**: lause mingi osa esiletõstmine tavalisest tugevama, esiletõsterõhu abil. Rõhutamine võib toimida a) üksinda, b) koos vastavasisuliste partiklitega, c) koos esiletõstetava elemendi nihutamisega lause algusse või lõppu. Nt

a) *MINA* olen su üles kasvatanud. Sa *SAAD* sellega hakkama. Ma palun *VAIKUST!* b) *MINA* ju olen su üles kasvatanud. Kuningas *VIISKI* oma ähvarduse täide. Esimesse tundi jõudmine on seotud *hoopis SUUREMA* riskiga kui arvatakse. c) *IGAV* on ootaja aeg. Sinu kasvasin *ju MINA* üles.

Fokuseerimise abil märgitakse ära lause põhisisule lisanduvate tähenduste ja tähenduseseoste mõjuala. Seega kannab fookus täiendavat infot ja kuulub tavaliselt (ehkki mitte alati) reemasse. Fokuseerimise peamised sisulised ülesanded on järgmised.

1. Modaalühenduste mõjuala märkimine. Nt

See rong läheb vist *HAAPSALLU*. Kas need on *SINU* hambad seal veeklaasis? Küll on sul *SUURED HAMBAD*.

2. Eituse mõjuala märkimine. Nt

Ma ju *ei TAHA* sinna minna. Just *SEDA* ma ei usu.

3. Ühendus- või vastandusseose mõjuala märkimine. Seoseid endid väljendavad a) üldlaiendid, vastandust ka b) esiletõsterõhk üksi. Fookus võib kuuluda nii reemasse kui ka teemasse.

a) Mõnikord, *iseäranis* KEVADEL, igatses ta mere järele. Mõnele meeldib EMA, teisele *hoopis* TÛTAR. See oli *vaid* UNI. Kahjuks mõistan ma vanaema *alles* NÛÛD. *Just* SEDA ma teada tahtsingi. b) Ma võtan kaasa SINU. ARMASTUS on meil ÛHINE (kuigi kõik muu võib olla erinev). See on LOOTUS (ja mitte midagi kindlat). Mõnele meeldib EMA, teisele TÛTAR. See oli UNI.

Märkus. Kontrasteeriv rõhutamine kannab üksinda, ilma sõnastuslike vahenditeta suurt semantilist koormust, sisaldades implitsiitset viidet sellele, millele esiletõstetud sisu vastandub. Arusaadavuse huvides märgitakse seda sageli ka tavalises tekstis teistsuguse šriftiga. Nt

Suveräänsus *antakse* Eesti NSV-le. *Armastus* on meil ühine. Poolikute abinõudega leppida me *ei tohi*.

4. Informatsiooni lisamine: a) üksuse sisus oleva lünga täitmine, b) uue, täpsustava teate lisamine. Nt

a) *Kes* siin kabinetis krõbistab? – Üks HIIR elab kapi all. *Keegi* möödus akna alt. – VANAISA kõnnib aias. *Mida* sa sööd? – BANAANI loomulikult. b) Sellest poisist võib veel asja saada: tal on MALE peale kõvasti annet.

5. Emfaatiline esiletõstmine nii a) reemas kui b) teemas. Nt

a) Ma koguni KARTSIN sind natuke. Olin su sootuks UNUSTANUD. Kaupmees andis lausa VÕLGU. Kuulu järgi on VÄGEDE VÄLJAVIIMIST alustatud. b) PEREMEES ISE löikas leiba. Isegi oma päästja NIME unustasin küsimata.

Levinud on reema esiletõstmine fokuseerimisega lause algusse.

NAHA peale peaks sinusugusele andma. ISA tuli koju. SUVI on käes. LÕPPES kõik see piin. Mida sa teed? – VORSTI praen.

§ 633 Pragmatilisest aspektist käsitletakse mõnikord lausetena selliseidki moodustusi, mille komponentide vahel puudub selge süntaktiline seos. Sellise laiema teatestruktuurilise terviku elementideks, mis lausesse kui formaal-süntaktilisse moodustisse otseselt ei kuulu, on EELTEEMA ja TÄPSUSTUSJÄTK.

Eelteemaks nimetatakse lauseelementi, mis tähistab seda, mille suhtes kogu järgnev teade on relevantne. Nt

Poiss – temaga on meil palju muret. *Kuld* – sellest metallist unistasid juba alkeemikud. *Saada lenduriks* – see soov on igal väikemehel.

Eelteema võib olla viiteseoses järgneva lause mingi moodustajaga, kuid seejuures puudub nende vahel vormiline seos: eelteema on substantiivina alati nominatiivis, verbina *da*-infinitiivis. Puhtsüntaktilisest aspektist võib eelteemat käsitleda iseseisva fraaslausena.

Täpsustusjätk on lause mingit moodustajat järeltäpsustav element. Nt

Ta on tore poiss, *see sinu vend*. Me elasime seal kaks aastat, *Saaremaal, ma mõtlen*.

Jätk on samas vormis lause selle moodustajaga, mida ta täpsustab. Substantiivset jätku on võimalik käsitada ka lahkliisandina.

KIRJANDUST PRAGMAATILISTE TÄHENDUSTE KOHTA

- Erelt, M.** Ühest eitamise viisist // Keel ja Kirjandus. 1977. Nr. 7. Lk.435–436.
- Kont, K.** Lause eitavast sisust sõltuv objekt läänemeresoome keeltes // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1959. IV : 1958. Lk. 233–246.
- Kindlam, E.** Meie igapäevane keel. Tallinn, 1976.
- Metslang, H.** Keeleüksuste infostruktuurist // Keel ja Kirjandus. 1978. Nr. 7. Lk. 410–418.
- Metslang, H.** Eesti hüüdlausest afektiivse süntaksi taustal. // Keel ja Kirjandus. 1990. Nr. 10. Lk. 598–606.
- Metslang, H.** Kuisilause eesti keeles. Tallinn, 1981.
- Metslang, H.** Ühest eesti hüüdlause tüübist. Tallinn, 1984. (Preprint KKI-25).
- Metslang, H.** Sisukas ja sisutu *nagu* // Ars Grammatica 1985. Tallinn, 1985. Lk. 48–61.
- Mihkla, K.** Mõningaid märkmeid eesti keele lausetüüpide kohta // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1966. 12 : 1966. Lk. 43–51.
- Nurmi, T.** Nessessiivkonstruktsiooni kasutamine eesti ajalehtede juhtkirjades. // Keel ja Kirjandus. 1991. Nr. 12. Lk. 732–742.
- Pajusalu, R.** Üldkuisilausungi pragmaatiline struktuur // Töid eesti filoloogia alalt. Tartu, 1987. Dialoogi mudelid ja eesti keel. Lk. 54-70.
- Palmeos, P.** Eesti keele grammatika. Tartu, 1967. II : Teine vihik. Sidesõna ja hüüdsõna.
- Rajandi, H.** Some general properties of Estonian negation süstem // Soviet Finno-Ugric Studies. III: 1967. No. 1. P. 11–21.
- Rajandi, H., Metslang, H.** Määramata ja määratud objekt. Tallinn, 1978.
- Sang, J.** Eitus eesti keeles. Tallinn, 1983.
- Sepamaa, H.** Pisut *kas*-küsimusest // Keel ja Kirjandus. 1978. Nr. 5. Lk. 300.
- Tael, K.** Referendi tunnus, mainitus ja määratus // Noored filoloogias 1988. Tallinn, 1988. Lk. 28–30.
- Tael, K.** Infostruktuur ja lauseliigendus // Keel ja Kirjandus 1988. Nr. 3. Lk. 133–143.
- Tael, K.** Sõnajärjemallid eesti keeles (võrrelduna soome keelega). Tallinn, 1988. (Preprint KKI-56).
- Uuspõld, E.** Atributiivsete partitsiipkonstruktsioonide eitavad vasted // Keel ja struktuur. Tartu, 1978. 10. Lk. 66–80.
- Uuspõld, E.** Modaalusest ja modaalset predikaadist eesti keeles // Keel ja Kirjandus. 1989. Nr. 8. Lk. 468–477.
- Vainik, E.** Tegusõnad sõnadetegemisest. // Keel ja Kirjandus. 1990. Nr. 9. Lk. 549–556.
- Õim, H.** Pragmatika ja keelelise suhtlemise teooria // Keel ja Kirjandus. 1986. Nr. 5. Lk. 257–269.

SÜNТАKILISI PROTSESSE: ASENDUS, RINNASTUS, VÄLJAJÄTT

1. ASENDUS JA VIITSESOSED. ASENDUSTEGA LAUSED

§ 634 ASENDUSEKS nimetatakse süntaktilist protsessi, mille puhul tekstis kasutatakse üldise tähendusega asendussõnalist keelendit (ASENDUSVORMI), mis on mingi samas tekstis antud konkreetsema tähendusega moodustaja (LÄHTEVORMI) suhtes samamõisteline. Nt

Kui olin *uus* kingi (lähtevorm) pool päeva kandnud, tuli *need* (asendusvorm) poodi tagasi viia. Kõigepealt soovitas *Teele* (lähtevorm) Tootsile *iseennast* (asendusvorm).

Asendussõnad, s.o asendavad pronoomenid (*see, ta, mis, kes, ise, oma* jt), proadverbid (*siis, millal, seetõttu* jt) ning osalt ka proverbidena toimivad verbid (*tegema, juhtuma* jt) saavad iga kord konkreetse sisu seosest lähtevormiga. Asendusvorm võib tähistada lähtevormiga sama objekti või nähtust (a), samaliigilist, ühenimelist objekti või nähtust (b) või samalaadset tunnust, tegevust, seisundit, protsessi (c). Nt

a) Mari ehtis *ennast* peole. Jüri juba ootas *teda*. Ta tundis *igavust*, kuid ei osanud *seda* millegagi peletada. b) Viisin sõbrale kingiks *elektrihambaharja*, aga selgus, et tal on *see* juba olemas. c) Päev oli *kuum ja kurnav*. Ka järgmine töötab tulla *samasugune*. Ma võiksin ju *rannas vedelda*, aga ma pole kunagi suutnud *seda teha*.

Tekstisest viiteseoste vormistamisel on asendus üks peamisi vahendeid. Asendussõna kasutusest tekstis järeldub üheselt, et sama (või samalaadset) referenti on veel kuskil nimetatud, s.t et tegemist on asendusvormiga, mille juurest viib reeglipärane viiteseos lähtevormi juurde. Nt

*Lapsed*₁ armastavad *teineteist*₁/*üksteist*₁.

Sama täistähendusliku lekseemi korduv kasutamine aga ei pruugi veel viidata ühemõtteliselt viiteseosele. Nt

*Lapsed*₁ armastavad *lapsi*₂.¹

Samade või samalaadsete referentide korduv tähistamine kujundab teksti siduvate viiteseoste võrgu. Viiteseosed tekivad eelkõige nominaalsete lauseliikmete vahel, mis märgivad objekte ja nähtusi ning toimumiskohta ja aega. Seda, mis tekstiga haaratud referentidega toimub, kirjeldavad peamiselt tegusõnad. Predikaatide juures on teksti ühendavaks tunnuseks ajalise plaani ühtsus. Peale selle ühendab lauseid tekstis sisuliselt ka täistähenduslike sõnade kuulumine samadesse tä-

1 Indeksite abil eristatakse referente: sama indeksiga keelendid viitavad samale referendile või samalaadsetele referentidele, eri indeksiga keelendid erinevatele: «Ma₁ ostsin endale₁ need nartsissid₂ nende₂ lõhna pärast».

hendusväljadesse (analoogia, antonüümia, hüponüümia jne) ning kopulatiivsed vm seosed lausete ja tekstiosade vahel.

Teksti ülesehitamise ja seostamise põhimõtteid uurib tekstigrammatika. Et aga tekst moodustub lausetest, toimivad teksti reeglid osaliselt ka lausesüntaksis. Lauseõpetuse vaatevälja jääb nt asesõnade ja ellipsi kasutamine viiteseoste vormistamisel nii lausete vahel kui lausesiselselt.

Viiteseoste võrgustikust tekstis annab ülevaate järgmine näide:

Vanamemm nägi unes oma ema, kes seisis ta voodi ees. Rinnal rippus tal must tahvel, niisugune, nagu vanasti koolis tarvitati, ja see oli punaseid nõope täis tikitud. Ema pani oma parema käe tahvli peale ja seletas, et ta oma patud on talle andeks antud, aga nõöbid, need on ta laste patud, mida talle kunagi andeks ei anta.

Seda näidet läbib viis viiteseoste ahelat:

1) *vanamemm – oma – ta*; 2) *oma ema – kes – tal – ema – oma – ta – oma – talle – ta – talle*; 3) *must tahvel – niisugune Ø – Ø – see – tahvli*; 4) *punaseid nõope – nõöbid – need*; 5) *ta laste patud – mida*.

Viiteseosed ühendavad põhiliselt ühe ja sama referendi eri tähistusjuhte tekstis. Ühendada võib aga ka ühenimelisi referente. Nii ei mõelda osalauses «nagu Ø vanasti koolis tarvitati» mitte vanamemme ema tahvlit, vaid samasuguseid tahvleid üldse. Täistähendusliku sõna või sõnade ühendiga nimetatakse referenti esimesel mainimisel; edaspidi võib seda küll korrata (2, 3, 4), võimalust mööda aga piirduakse asesõnaga, nagu *ta*, *see*, *oma*, *mida* või nullväljenduse ehk ellipsiga (3).

Referenti märkiva sõna tähendus peab olema vastavuses referendi oluliste tunnusoontega. Täistähenduslik sõna on seejuures täpsem, asendussõna aga üldisem: see valib välja vaid mõned üksikud tunnused, nagu ELUS (*enese ~ enda*), INIMENE (*ta mõningad kasutusjuhud*), MITMUS (*üksteise, need*), KAKSUS (*teineteise, kumbki, mõlemad*). Et need kategooriad ka lähtevormi tähenduses sisalduvad, siis tekib nende suhtes sisuline ühildumine lähtevormi ja asendusvormi vahel. Nii ühildub asesõna *enese ~ enda* lähtevormiga (*noored, noorpaar*) tunnuse ELUS poolest; tunnuse MITMUS poolest võib see aga kas a) ühilduda või b) mitte ühilduda. Nt

- a) Noored otsivad *endile* ametit. Noorpaar ei lase *endid* lahku ajada.
- b) Noored otsivad *endale* ametit.

Vastavalt lähte- ja asendusvormi järjestusele eristatakse kahte liiki asendust: a) ANAFOORI, mille puhul lähtevorm eelneb asendusvormile, ja b) KATAFOORI, mille puhul lähtevorm järgneb asendusvormile. Anafoorisuhe on markeerimata: normaaljuhul avatakse enne asja sisu ja seejärel tähistatakse ta asendusvormiga. Katafoor esineb tunduvalt harvem. Nt

- a) *Peeter* kiitis *ennast* igal võimalusel. b) *Ennast* kiitis *Peeter* igal võimalusel. *See* on nii lihtne, *meri* nimelt.

Järgnev peatükk annab ülevaate olulisemate eesti asendussõnade kasutamise süntaktilis-semantilistest tingimustest.

Märkus. Viiteseoseid saab vormistada mitte ainult leksiko-grammatiliste, vaid ka puhtleksikaalsete vahenditega: a) usuaalsete (süsteemsete) või okasionaalsete (kontekstis kujunevate) sünonüümidega, b) metafooridega ja c) hüperonüümidega. See, et tähistatakse juba mainitud referenti, nähtub lauseelemendi tähenduslikust lähedusest varem esitatud elemendiga ja tema vormistamisest tuntuna. Võrdluseks toodagu d) laused, kus samad sõnad on paigutatud tundmatu positsiooni ning sellest johtuv eriviitelisus on muutnud kogu lausejärjendi seosetuks.

a) Laud on *fotosid* täis laotatud. Autor korrastab *pilte* rühmadesse. *Kairo ooperiteater* oli tuntud kogu maailmas. 1971. a. põles *arhitektuuriedööver* maha. b) *Sõbrusta* sina *Mariga*, kui tahad – mina hoian *sellest maost* eemale. c) Need read on *V. Ridala eeleegilisest distihhoniist «Metshaned»*. *Luuletus* on kirjutatud Helsingis 1923. a. 14. märtsil. d) Laud on *fotosid* täis laotatud. Autor korrastab rühmadesse *pilte*. Need read on *V. Ridala eeleegilisest distihhoniist «Metshaned»*. 1923. a. 14. märtsil on Helsingis kirjutatud *luuletus*.

1.1. Lausesisene asendus

§ 635 Asendus on lausesisene, kui asendusvorm ja lätevorm on ühes ja samas lihtlauses. Nt

Jüri (lättevorm) ei suuda *ennast* (asendusvorm) argirutiinist lahti murda. *Mari* (lättevorm) sai *oma* (asendusvorm) teooriaga kuulsaks. Tulevikus ei ole *kodu ja töö* (lättevorm) enam *teineteisest* (asendusvorm) lahutatud. *Võorasema* vihkas *Lumivalgehest* (lättevorm) *ta* (asendusvorm) ilu pärast.

Lausesisesteks asendajateks on pronoomenid *enese – enda, oma, ise, üksteise, teineteise* ja nende fokuseerivad variandid *iseoma, omaenda – omaenese, iseenda – iseenese*. Piiratud ulatuses vormistavad lausesisest asendust ka muud asesõnad, nagu *see, ta* jmt, mille põhiülesanne on aga näidata lause piire ületavaid viiteseoseid. Lausesisene asendus on obligatoorne.

Lausesisese asenduse lättevormiks on üldiselt tegevussubjekt, mis oma süntaktiliselt funktsioonilt on kas a) alus või b) habitiivadverbiaal; c) umbisikulises lauses ka elusolendit märkiv sihitis. Nt

a) Uksest väljus *oma* tuttaval kinnakul *lauluema Marie*. b) *Jüril* on *enda* jaoks alati aega. *Jüril ja Maril* on *teineteisele* palju ütelda. c) *Oma* lapselapse pulma kutsuti ka *vanaema*.

Lausesisene asendus on võimalik ka sekundaartarindis, kus lättevormiks võib saada nii põhilause kui ka sisestatud lause tegevussubjekt. Nt lauses

*Härra*₁ käskis *teenril*₂ *ennast*_{1???} pesta
võib *ennast* olla samaviiteline nii põhilause alusega *här*_{ra} kui ka sekundaartarindi tegevussubjektiga *teenril*.

Erinevalt teistest, substantiivsetest asesõnadest, on nimisõna laiendav *ise* adjektiivne pronoomen. Asendusseos jääb ühe nimisõnafraasi piiridesse, olgu *see* lauses mis tahes funktsioonis. Lättevormiks on fraasi põhisõna, mida asendusvorm laiendab.

Nt

See lugu on meist endist. *Õpilasele endale* tuleb töö mõte selgeks teha. *Lapsed ise* ei mõista seda vaeva, mida nendega nähakse.

Lausesiseselt asendavate pronoomenite tähendus ei piirdu üksnes viitega lähtevormile, vaid neis väljendub ka lauses kirjeldatava tegevuse a) refleksiivne või retsiprookne iseloom, b) referentide vaheline possessiivsussuhe, samuti c) kõrvutatav fokuseerimine. Nt

a) *Isa ja poeg* kiidavad *endid* valjul häälel. *Isa ja poeg* kiidavad *teineteist* valjul häälel. b) *Mari* andis *Jürile oma* luuletusi lugeda. c) *Sa ise* tellisid kõik need viis toitu (s.o mitte keegi teine).

Nende tähenduste alusel liigitataksegi lausesisene asendus neljaks alaliigiks – REFLEKSIIVSEKS ehk ENESEKOHASEKS, RETSIPROOKSEKS ehk VASTASTIKUSEKS, POSSESSIIVSEKS ehk OMASTAVAKS ja DETERMINATIIVSEKS ehk MÄÄRATLEVAKS (fraasisisene fokuseeriv *ise*-asendus) pronominalisatsiooniks.

Refleksiivne asendus

§ 636 Refleksiivset asendust vormistavad verbi (või deverbaalnoomenit) laiendavad pronoomenid *enese* ehk *enda* ja *iseenese* ehk *iseenda*. Asendusvorm on lauses sageli a) sihitiseks, märkides koos refleksiivse verbiga tegevuse suunatust tegijale. Refleksiivpronoomeni ja verbi ühend on üks võimalus iseendale suunatud tegevuse märkimiseks, teiseks väljendab seda refleksiivne verb üksinda. Asendusvorm võib lauses olla ka b) määruseks või deverbaalsubstantiivi korral c) objektiliseks või adverbiaalseks atribuudiks. Nt

a) Peeter riietab *end*. (= Peeter riietub.) b) Sul pole mõtet *endale* etteheiteid teha. Mõni inimene on *endale* sõber, mõni vaenlane. Selles asjas looda ainult *iseenda peale*. c) *Enese* mukkimine peab ükskord vilja kandma. *Iseendale* mõtlemiseks kipub emadel aega väheks jääma.

Lähtevormiks on tegevussubjekt, mis tähistab tavaliselt elusolendit nagu näiteis a–c, *enese* ~ *enda* korral vahel ka elusana mõtestatud objekti või nähtust. Nt

Haige pea tuletas *end* pidevalt meelde. Tagajärjed olid kohe käes, aga *tulemused* annavad *endid* siamaani oodata. *Teod* räägivad *ise enda* eest.

Tegevussubjekti referent võib jääda ka implitsiitseks. Kontekstiellipsi korral (a) järeldeb referent eelnevast kontekstist, vaegisikulises lauses (b) võib selleks olla üldisik. Nt

a) (*Maril* on käed-jalad tööd täis.) *Enesele* mõtlemiseks kipub $\emptyset$ aega ikka väheks jääma. (Miks *su vanemad* mind kritiseerivad?) $\emptyset$ Vaadaku parem *iseennast!* b) Muusikasse võib *ennast* kaotada. Koosolekul tel räägitakse *end* harva tühjaks.

Sekundaartarindisse kuuluva asendusvormi lähtevormiks võib olla nii sisestatud lause kui ka põhilause tegevussubjekt. Nt

Televiisor toanurgas kutsub igaühte *ennast* vaatama. Aastakoorem sunnib *igaühte ennast* sagedamini peeglist vaatama. Andsin *talle enda* kordategemiseks aega.

Paljud verbi ja refleksiivse asesõna ühendid on kujunenud püsiühendeiks: *end ~ ennast ammendama / killustama / koguma / kokku võtma / /leidma / ohverdama / raiskama / talitsema / teostama / unustama, endas ~ eneses kandma / kätkema, endasse sulatama, endast kujutama, endaga kaasa tooma, enda eest rääkima* jt.

Objekti refleksiivne pronominalisatsioon pole võimalik verbide puhul, millega väljendatava tegevuse laad välistab objekti ja subjekti kokkulangemise: *alistama, hülgama, kaotama, mõrvama, pagendama, pelletama, salvama, tagandama, tallama, vahistama; embama, imetama, kandma, külastama, süngitama, sünnitama, talletama, vältima, värbama, äratama; esindama, hooldama, hävitama, kartma, keelama, käsikima, naerma, paljastama, petma, söötma, teenima, tänama, uskuma, vöörastama, õpetama* jt. Nii pole tavalises tõlgenduses mõttekad nt laused:

*Jüri külastas *ennast*. *Jüri pagendas *ennast ise*.

Erijuhtumitel väljendab erandlikku refleksiivsust fokuseeriv pronoomen *iseenda ~ iseenese*. Nt

Mul jääb üle vaid *iseennast* tänada. Vaen sünnitab vaid *iseennast*.

Aluse ja määruse samaviitelisust, seega refleksiivpronoomenit määrusena, ei võimalda selliste verbide tähendus nagu *erinema, pärinema, viipama, kohtuma, igatsema, käratsema; loovutama, tagastama, teatama, ulatama, esitlema, tutvustama, asendama, varjama, kaitsma*. Nii pole tavalises tõlgenduses mõttekad laused nagu

*Jüri igatseb *enda järele*. *Jüri pärineb *endast*. *Mari tagastas *endale* raamatu.

Peamiselt kõnekeeles esineb verbi laiendava refleksiivpronoomenina ka *oma*, mille põhiülesanne on laiendada nimisõna ja märkida kuuluvust. *Oma* kasutamine *enda* funktsioonis piirdub põhiliselt omastavaga ning väliskohakäänetega juhtudel, kui refleksiivsusega kaasneb kuuluvussuhe. Nt

Lapsed said *omale* hea sõbra. Mari laskis *omal* patsid ära löigata. Pean koera alati *oma* juures.

Ainult *enda ~ iseenda* on võimalik sihitisena või verbi obligatoorse rektsoonilise laiendina. Nt

Jüri peseb *ennast*. Jüri on *enesega* rahul.

Samas on *enda ~ iseenda* omakorda tarvitatav possessiivsust väljendava täiendina. Refleksiivpronoomeni kasutamine *oma* funktsioonis on sageli fokuseeriv, kõrvutatav. Nt

Enda mure on ikka kõige valusam.

Märkus. Kirjakeele varasem norming tegi ranget vahet *enese ~ enda* kui verbi (või deverbaalsubstantiivi) laiendava refleksiivpronoomeni ja *oma* kui substantiivi laiendava possessiivpronoomeni kasutusala vahel. Arvestades tähenduste olulist kokkulangevust tegelikus keelekasutuses ning asjaolu, et refleksiivsus ja possessiivsus eristuvad juba lauseehituse põhjal, mistõttu leksikaalvahendid sageli vaid dubleerivad seda, otsustas vabariiklik õigekeelsuskomisjon 7. mail 1980 Ü. Viksi selgituste alusel pidada kirjakeeles lubatuks ka *oma* kasutamist refleksiivpronoomenina ja *enese ~ enda* kasutamist possessiivpronoomenina.

Retsiprookne asendus

§ 637 Retsiprookset asendust vormistavad pronoomenid *teineteise* ja *üksteise*. Koos verbiga väljendavad nad vastastikust tegevust, s.o tegevust, mida iga osavõtja teostab iga teise osavõtja suhtes. Nt

Rivaalid vihkavad *teineteist* (s.o esimene rivaal vihkab teist ja teine esimest). Sõbratarid olid *üksteisele* toeks (s.o iga sõbratar olis toeks igale teisele sõbratarile).

Tegevuse vastastikususe eelduseks on, et osavõtjaid, kes koos moodustavad liitse tegevussubjekti, peab olema vähemalt kaks.

Peale pronoomenite võib tegevuse retsiprooksus avalduda ka a) adverbide *omavahel*, *isekeskis* ja *vastastikku* ning b) öeldisverbi enda kaudu. Nt

a) Need kaks meest on *vastastikku* armukadedad. Raamatukogud vahetavad *omavahel* raamatuid. b) Meie sinuga *sõbrustame* juba ammu. Mari ja Jüri *abiellusid*.

Retsiprookpronoomeni mitmusliku sisuga lähtevormiks võib olla koordinatiivne (*Mari ja Jüri*), mitmuslik (*rivaalid*) või komitatiivse täiendiga (*meie sinuga*) nimisõnafraaas, samuti kvantorifraas (*need kaks meest*). Lähtevormiga tähistatavad objektid võivad olla nii elusad kui elutud. *Teineteise* märgib kahest referendist koosnevat rühma, *üksteise* mitmuslikku referenti üldse. Seega, kui referente on kaks, võib kasutada nii ühte kui teist. Nt

Jüri ja Mari igatsevad *teineteist / üksteist*. Puuri pandud loomad muutuvad *üksteise* suhtes agressiivseks.

Mitmusevormilisest lähtevormist ei nähtu referentide arv. *Teineteise* oma piiratuma tähendusega saab siin ühemõtteliselt viidata sellele, et referente on kaks. Vrd

Kolleegid (s.o kaks kolleegi) loobivad *teineteisele* kõikaid kodarasse. Kolleegid (s.o kaks või rohkem kolleegi) loobivad *üksteisele* kõikaid kodarasse.

Märkus. Varasemad normingud on püüdnud anda pronoomenitele *teineteise* ja *üksteise* teineteist välistavaid tähenduspiirkondi: *teineteise* viitab kahele, *üksteise* kolmele või enamale referendile. Vabariiklik õigekeelsuskomisjon otsustas 7. mail 1980 jääda rahvakeelele vastava tarvituse juurde, kus *üks-teise* märgib kahte või enam referenti, täpsustamata nende tegelikku arvu nagu *teineteise*.

Asendusvorm on lauses a) sihitiseks, b) määruseks, c) aktantseks täiendiks deverbaalsubstantiivi juures või d) possessiivseks genitiivatribuudiks. Viimasel juhul ei märgi ta enam tegevuse retsiprooksust (analoogiliselt enesekohasust näitava asesõnaga *enese ~ enda*), vaid omamise retsiprooksust (analoogiliselt enesekohasust näitava asesõnaga *oma*).

a) Ärge kaotage *üksteist* silmist. b) Mees ja naine vaatasid hämmeldunult *teineteisele* otsa. Meil sinuga pole ammu *üksteise jaoks* aega leidunud. *Üksteise* järel lahkusid lapsed kodust. c) Abikaasadel polnud *üksteise* soovide ja tahtmiste vastu suuremat huvi. *Teineteise järel* nuuskimine hinge ei kosuta. d) Alaline *üksteise* spikrite kasutamine tüütab ükskord ära. Ühendasin detailid *üksteise* telgjoontel.

Lause vahetu liikmena esineva retsiprookpronoomeni lähtevormiks on a) lause tegevussubjekt, b) passiivses ja kausatiivses aktiivlause ka tegevusobjekt. Nt

a) *Õed* omandasid *üksteise võidu* elukogemusi. *Neil* on *teineteise jaoks* kingitused varutud. b) *Teineteise abiga* said *mõlemad intrigandid* maatasta tehtud. *Mehed ja naised* lahutati teel *üksteisest*. Sekundant lepitab *duellandid* *üksteisega* ära.

Sekundaartarindis paikneva pronoomeni lähtevormiks on tarindi tegevussubjekt. Nt

Härrased käkisid *teenritel* *üksteist* puhtaks pesta.

Referent, millele asendusvorm viitab, võib olla ka implitsiitne. Kontekstielliptilises lauses on lähtevorm elliptiline tegevussubjekt (a), üldisikulisel lauses viidatakse üldisikule (b), umbisikulisel lauses sihitise puudumisel umbisikule (c). Nt

a) (Kus lapsed on?) $\emptyset$ löbustavad *teineteist* näariennustustega. b) Abielus tuleb *üksteisega* paratamatult kohaneda. Ei maksa *üksteise peale* vihas-tada. c) Abielus kohaneti *üksteisega*.

Märkus. Retsiprookset tegevust ei mõtestata mitte ainult antud objektihulga iga üksiku liikme seosena kõigi ülejäänutega (a), vaid ka selle hulga mõne liikme seosena mõne teisega (b) või mitme objekti või nähtuse järjes-tikuse seosena (c). Nt

a) *Koolivennad* mäletavad *üksteist* veel päris hästi. Kas *teater, kino ja televiisor* vastanduvad *üksteisele*? b) Nüüd tapavad *kaasmaalased* *üksteist*. *Maa* maailma *suurriigid* kihutavad *üksteisest* mööda. c) *Mänguasju* on virnadena *üksteise* otsas.

Possessiivne asendus

§ 638 Possessiivseks nimetatakse täiendi positsioonis esinevat asendust, mida vormistab possessiivpronoomen *oma*, harvemini *enese ~ enda*, possessiivsuse esiletõstmiseks ka *omaenda ~ omaenese, iseoma, iseenda ~ iseenese*.

Possessiivne asendus toimub siis, kui omajat märkiv täiend on samaviiteline lause tegevussubjektiga (a). Kui lauses on sekundaartarind, saab asendada nii sekundaartarindi kui põhilause tegevussubjektiga samaviitelist täiendit (b). Kui täiend on samaviiteline mõne muu lau-

seliikmega, siis on asendusvormiks *see* või *tema* ~ *ta* omastavas käändes (c). *Oma* on ükskõikne nii lähtevormi arvu kui elususe suhtes, *ise* ~ *enda*-komponent eeldab elusat referenti. *Oma* esineb tavaliselt käändumatuna, käändudes vaid esiletõstetuna. Ülejäänud possessiivpronoomenid esinevad tavaliselt ainsuse käänetes, *enda*-lõpulised võivad referendi mitmuslikkuse esiletõstmiseks olla ka mitmuses. Nt

a) *Jüri* ootas *Marit oma* maja ees. Ettevõtte rajasid kolm meest *omaendi* rahadega. Kas ma pean seda kõike *omaenese* lapse suust kuulma? *Enda* rõõmuks leidsin sahvrist purgi moosi. *Iseenese* viha kätte võib mõnikord surra. Selle maja on ta *iseoma* kätega ehitanud. Läbielatud aastad jätvad meisse *omad* jäljed. Sellel majal on *oma* keskküte. b) *Härra*₁ laskis teenrilz *oma*₁?? riided puhtaks pesta. Ø *Nägin* *Peetritz omaenda*₁?? naisega kõndimas. *Jüri*₁ keelas *Maritz enda*₁?? nime avaldamast. c) *Jüri* ootas *Marit tema* maja ees. *Vana lambi* koos *selle* katkise kupliga viisid kolleksionäärid ammu minema.

Märkus. Sõna *oma* põhiülesanne seisneb lausesiseses asendamises ja possessiivsuse märkimises. Sellest tuleb eristada *tema* muid funktsioone ja tähendusi. *Oma* võib toimida lausetevahelises asenduses substantiivse asesõnana («Minu *pesu* on ammu pestud, sinu *oma* alles liguneb»), aga ka täistähendusliku adverbina («Sinna on *oma* viis aastat tagasi») või substantiivina («*Matsi omad* saatsid meile pühadekaardi»).

Determinatiivne asendus

§ 639 Determinatiivne asendus on nimisõnafraasi sisene asendus, mida vormistavad determinatiivpronoomenid *ise*, *iga*(üks), *kõik*, *mõlemad*, *kumbki*, *ükski*, *emb-kumb*. Kõnekeeles võib *ise* asemel esineda ka *oma*. Pronoomen võib paikneda põhjast lahus. *Ise* vormistik langeb alates omastavast kokku refleksiivpronoomeni *enese* ~ *enda* vormistikuga. Viimane on aga substantiivne, verbi laiendina toimiv asesõna, mis viitab tegevussubjekti referendile. Et ta seetõttu *ise* ei saa olla tegevussubjekt, pole tal ka kujunenud nimetavat käänat. *Ise* on aga adjektiivne, nimisõna laiendav asesõna, mis on samaviiteline oma põhisõnaga ja ühildub sellega käändes ja arvus. Et teda sisaldav nimisõnafraas võib olla mis tahes lauseliige, on ka *ise* käändevormistik lünkadeta. Nt

Kas sa *ise* tahad sünnipäeva pidada? Arst sidus mu haava *ise* kinni. *Ise* sa lubasid mind aidata, aga jooksid minema. Välismaalast nähes oli šveitsler äkitselt teenistusvalmidus *ise*. Õpetajal *endal* polnud klassi meeleoludest mingit ülevaadet. *Omal* on tal kõrvatagused alles märjad, aga juba õpetab.

Välja arvatud juhtum, kus *ise* kuulub mingit omadust märkivasse öeldistäitesse ja lause märgib, et subjektsik on selle omaduse kehastus («šveitsler oli teenistusvalmidus *ise*»), on asesõnal *ise* ülesanne tõsta referenti esile ja luua kõrvutussuhteid kas kontekstis olemasolevate või antud lausest järelduvate propositsioonidega.

1. *Ise* abil tõstetakse referenti esile, kõrvutades seda teiste nimetatud või mõeldavate referentidega.

Nt

(Te kindlasti mõtlete, et keegi saatis mind.) Ei, vajan andmeid ainult ja üksnes *ise*. Kriitikul *endal* nagu polekski loo kohta arvamust. Sind peetakse heaks kokaks – mis sa *ise* arvad? (Too vett!) Too *ise*!

Enamasti laiendab *ise* tuntud referenti märkivat fraasi, seega ei saa *ise*-lause olla teksti või tekstiosa alguses.

2. *Ise* abil kõrvutatakse sama referendi eri tegevusi, omadusi vms, tuues esile nende kokkusobimatuse või paralleelsuse. Niisugusel juhul on *ise* sageli esiletõstetuna lause alguses ja lahkasendis oma põhja suhtes; võimaluse korral jääb põhisõna ja ka öeldis implitsiitseks. Nt

Ise oled sa õpetaja, aga lehti ei loe ja uudiseid ei vaata. *Ise* nii väike ja juba nii tähtis. Kui ennast *ise* aidata, siis aitab jumal ka.

Fraasisiseste asendajatena käänduvad ka *iga*(üks), *kõik*, *mõlema*(d), *ükski*, *kumbki*, *emb-kumb* ja *oma* (vrd adjektiivpronomeenid, adjektiivatribuut) ning võivad lähtevormist lahus paikneda. Nt

Eks meil ole *igaihel* mõni patt hingel. Kas sa kutsud meid *kõiki*? Poisid olid *mõlemad* vait. Vanemad ei teadnud *kumbki* midagi. *Emmal-kummal* teist on õigus. Poistest ei olnud *ühtegi* kohal. Tal on *omalgi* palju tööd.

1.2. Lausetevaheline asendus

§ 640 Lausetevahelise asendusega on tegemist juhul, kui lähte- ja asendusvorm kuuluvad eri propositsioonilistesse struktuuridesse. Viimased võivad esineda nii omaette lausetena (a), osalausetena (b, c, e) kui sekundaartarinditena (d). Lähtevormiks võib olla nii käändsõna(fraas) või adverb(ifraas) (a, b), selle osa (e), sekundaartarind (c), selle osa (d), lause (g) kui ka tekstiosa (f). Täpsem nimetus lausetevahelise asenduse kohta olekski propositsiooniliste struktuuride vaheline asendus. Nt

a) *Viiul* on püha pill. Iga nurga peal *teda* kääksutada ei maksa. Ta läks *välja*, kuid tuli *sealt* kohe tagasi. b) Cervantes₁ ei andestanud kunagi *Avellanedale*₂, et *see*₂ *ta*₁ teosest paroodia – võltsitud teise kõite – avaldas. c) Autojuht püüdis *meest päästa*, kuid *see* ei õnnestunud. d) Ükskõik kui tasa ema ka ei liiguks, kartes *poega äratada*, ikkagi kuuleb *see* ära. e) *Poisi* sõrmed haarasid kokkukägaratunud nutsaku ja raha kadus *ta* taskusse. f) *Me võiksime ju selle korteri kahe väiksema vastu vahetada*. Saaksid kena väikese korteri *uues linnaosas*: *avar tuba, köök, vann, keskküte*. *Ja mina lepiksin mõne tagasihoidlikumaga*. Mis sa *sellest* arvad? g) Jääb siis *nii*, et *ma tulen sulle kell viis järele*.

Lausetevaheline asendus, nagu muudki tekstinähtused, ei ole rangelt reeglipärane. Kui lausesisene asendus on obligatoorne, siis lausetevaheline asendus on suures osas fakultatiivne. Lähtevorm võib eri lausetes ka korduda või asenduda täistähendusliku fraasiga. Vrd

Vanamemm õpetab sind sukka kuduma. Küll *ta/memm/vanamemm* juba õpetab.

Liitlause on normaalne siiski asendussõna või ellipsi kasutus. Kordus on võimalik üksnes nominaalfraaside korral, on aga ka siis üldiselt

ebatavaline ning tundub kohati olevat tingitud referentide erisusest. Nt

Õpetaja teatas, et *tal* on vaja abilist. [?]*Õpetaja*₁ teatas, et *õpetaja*₁?₂? on vaja abilist. Mari praadis *kala* ja Jüri söi *selle* ära. Mari praadis *kala* ja Jüri söi *Ø* ära. Mari praadis *kala* ja Jüri söi *kala* ära.

Asendussõna, nagu ka kontekstiellipsi esinemine lauses annab märku lausest ümbritsevasse teksti ulatuvast viiteseosest, suunab otsima lähtevormi, mille põhjal selgub asendusvormi referents. Kui lausesisese pronominalisatsiooni korral on lähtevormi ja asendusvormi vahel küllaltki reeglipäraseid lause süntaktilisele ja semantilisele ehitusele tuginevad seosed, millest esineb vaid üksikuid hälbeid, siis lausetevaheline pronominalisatsioon on vabam. Lähtevormiks on ennekõike keelend, mis on vormilt ja sisult asendusvormiga kooskõlas, ei jää asendusvormist liiga kaugemale ja märgib teksti sisus küllalt olulist referenti.

Lausetevaheline asendus on põhiliselt anafoorne: lähtevorm eelneb asendusvormile. Millises lauses kumbki neist sisaldub, see sõltub üksnes lausete lineaarsest järjestusest, mitte aga nende grammatilisest staatusest. Anafoorne järgnevus ei sõltu näiteks sellest, kas põimlause algab kõrval- või pealausega. Vrd

Kui murelik mees oma otsingutega *sõbra korterini* jõudis, oli seal juba pidu täies hoos. *Sõbra korteris* oli pidu juba täies hoos, kui murelik mees oma otsingutega *sinna* jõudis. Et *soovimatu külaline* seltskonnas naeruks ei tahtnud saada, taganes *ta* vaikselt mööda tulnud teed. *Soovimatu külaline* taganes vaikselt mööda tulnud teed, sest *ta* ei tahtnud seltskonna naeruks saada.

Viiteseos kaob, kui üritada neis lauseis vastupidist, katafoorset järjestust. Nt

Kui murelik mees oma otsingutega *sinna*₁ jõudis, oli (*sõbra korteris*)₂ pidu juba täies hoos.

Katafoori esineb siiski sihitisi- ja relatiivlausega põimlausestes, kus asendusvormil on tendents paikneda kõrvallauses. Nt

Kelle vastu Kati *teda* vahetada tahtis, pidi *Eedi* ometi teadma. Sündmusi, millest *ta* osa olevat võtnud, *kangelane* enam ei mäletanud.

Reeglipärane on katafoor põimlausest, kui järgneval kõrvallausel on korrelaat eelnevas pealausest või selle osas. Nt

Selleks, et peret toita, peab Jüri kõvasti rabama. *Seal, kus* varem oli haljasala, kõrgub nüüd palee. Tulen *siis, kui lumi maas*. Ootasid sind *sellepärast, et tahtsin nõu küsida*.

Katafoori esineb ka markeeritud rinnastuse korral ja võrdlustarindeis. Nt

Soovin vaid *ühte: võimalikult kiiresti siit kaduda*. Võistkonna koosseis on *järgmine: Tiuu, Viuu, Tiina, Liina ja Riina*. Noored maksimalistid arvavad, et argielu on *sama mis isiksuse hukk*. *Sellist* nagu *sina* teist polegi.

Lausetevahelisi viiteseoseid vormistavad pronoomenid *see, too, selline, tema, meie, kes, mis* jt, proadverbid *siia, siis, nii* jt, samuti tekstiosade sisule ja autorile viitavad sõnad *eelnev, eelmainitu, eelõeldu, järgnev, kõnesolev, õeldu, allakirjutanu, siinkõneleja* jt. Asendussõnad jagunevad nimi-, omadus-, määr- ja tegusõnalisteks.

§ 641 1. **Nimisõnaliste** asendajatena toimivad *tema ~ ta, see, too, teine, mõlemad, kumbki*.

Asesõna *tema ~ ta* viitab peamiselt elusale referendile, keda on lähemas kontekstis mainitud, märkides ära ka referentide arvu. Nt

See naine pole õige inimene, temast ei saa kunagi aru, on ta tark või hoopis vastupidi. Põtradel on pikad jalad, nad on väledad jooksma.

Lähtevorm ja asendusvorm võivad tähistada ka samalaadseid referente. Nt

Sinu tüdruk on terve kui purikas, mul on nad kogu aeg haiged.

Ta võib, eriti kõnekeeles, viidata ka elutule referendile. Nt

Armastus on armastus, teda ei keela ega käsi. Viin võib ju hea olla, aga ta võtab mõistuse ära. Viinul on püha pill. Ei maksa teda iga nurga peal kääksutada.

Asesõna *see* põhiülesanded on viidata kas lähemas kontekstis mainitud eluta objektile või nähtusele (ainsuses või mitmuses) või siis situatsioonile, selle osale või situatsioonide kompleksile (ainult ainsuses). Eluta objektile või nähtusele viitab *see* nt järgmistes lausetes:

Mõtled väikest üllatust? – Nimelt seda ma mõtlen. Võib-olla oleks teil rahustitest abi? Need mu tervise just ära on rikkunud.

Kui eelnevas lauses on infinitiiv- või deverbaaltarind, viitab *see* sisulise sobivuse korral sellega tähistatud situatsioonile. Nt

Lõpuks hakkasime õppima, sest sellest polnud niikuinii pääsu. Põgeneda pole mõtet, sellega te end ei päästa.

Ainsuslik *see* võib viidata nii a) eelneva lausega, b) järgneva kõrvalausega kui ka c) eelneva tekstiosaga tähistatule. Kui eelnevas lauses on ka mõni ainsuslik nimisõna fraas, mis niisama hästi sobiks lähtevormiks, nähtub lähtevormi valik esiteks sellest, kas *se* sisaldava lause verb võimaldab propositsioonilaiendit (nagu nt *ütleva, teadma* jt), teiseks otsustab lähtevormi valiku lõplikult sisuline sobivus, mis põhineb kõnelejate üldistel teadmistel maailma kohta. Selle põhjal ilmneb ka lähtevormi ulatus tekstis, mis võibki jääda määramatuks. Nt

a) *Raha peab ikka ja igal ajal maksma – seda ma ütlen. Ma pean Leedumaale sõitma.* – Tean *se*. b) Ma teadsin vaid *se*, et karta pole mul midagi. c) *Poeg tuli sul eile sõjaväest koju, mees täna merelt ja kohe uude majja. Kogu pere on jälle koos. Eks see ole tore! Neljapäeval oli Linda üks kodus, mina tulin alles õhtul. Vaatan, uks lahti, hüüan, keegi ei vasta. Läksin üles tuppa tema voodis teadvuseta, vaevu hingab. Tegin süsti. Seekord läks õnneks. Aga ärge talle öelge, et ma sellest teile rääkisin.*

Propositsiooni tähistava *selle* baasil on tekkinud hulk kinnisväljendeid. Nt

Vähe sellest. Kurat/tont/jumal seda teab. See juba läheb! Kus nüüd seda! Seda küll. Asi seegi. Seda muidugi. See mõni mure. Mis see siis olgu! Kas

see on kolleegi komme/asi! Kuhu see kõlbab! Mis mul sellest! Seda ma ei kingi. See pole see. See veel puudus.

See võib viidata ka elusale objektile: a) identifitseerivates ja eelteemaga lausetes, b) vähem tuntud, kaugema isiku vm elusolendi märkimiseks. Emfaatiliselt fokuseerituna ja tuntud isikut tähistavana (c) mõjub *selle* kasutamine halvustavana, sest *selle* abil eemaldab kõneleja kõnealuse isiku mõtteliselt endast ja kuulajast. Nt

a) *Kedagi* nähti öösel kartulipõllul – see oli agronoom. *Noored vanemad*, need võtavad kõiki muresid kergemalt. b) Meile tuleb *uus minister*, aga see ei tunne meid ega meie elu. Meile tuleb *uus minister*, aga ta ei tunne meid ega meie elu. c) *Teie kolleeg Tuulberg* käis siin. – Mis **SELLEL** tarvis oli?

Eri reeglitele allub pronoomenite *see* ja *ta* kasutamine juhul, kui eelnevas lauses on nimetatud kahte objekti.

Kui eelnevas lauses on nimetatud tunnuse ELUS/ELUTU suhtes ühesuguseid objekte, siis viitab *ta* neist esimesele ja *see* teisele. Nt

Tüdruk vilksas poisil poole; *ta* oli kahvatu. *Tüdruk* vilksas poisil poole; *see* oli kahvatu. *Nuga* nüsis leiba. *Ta* oli juba päris kõlbmatuks muutunud. *Nuga* nüsis leiba. *See* oli juba päris kõlbmatuks muutunud. *Sõnaraamat*1 on *paberivirna*2 all, tõsta *see*2 ära, siis saad *ta*1 kätte.

Võib küll kasutada ka ühesuguseid asesõnu, kui need järjestuvad nii, et esimene asendusvorm seostub esimese lähtevormiga ja teine teisega (a). Eluta objekte on korrektsem siiski eri asesõnadega tähistada (b). Nt

a) *Peeter*1 ootas *Jürit*2, sest *ta*1 tahtis *tema*2 rääkida. ?*Atsetoon*1 ei võtnud küll *plekki*2 välja, kuid *ta*1 muutis *ta*2 heledamaks. b) *Atsetoon*1 ei võtnud küll *plekki*2 välja, kuid *ta*1 muutis *selle*2 heledamaks.

Kui võimalikest lähtevormidest üks märgib elusat ja teine elutut objekti, siis viitab elusale *ta* ja elutule *see*, sõltumata lineaarsest järjestusest. Nt

Poiss läks *õnge* juurde ja uuris *se*da. Annel on *uus kleit*, *see* on päris kena. *Annel* on *uus kleit*, *ta* on päris kena. *Mürin* ajas *Jüri* ärevile, kui *see ta* kõrvu jõudis.

Lähtevormiks võib olla ka omajat märkiv täiend. Siin määrab juba asendusvormi sisaldava lause sisu, kas lähtevormiks sobib a) nimisõnaraas tervikuna või b) omajat märkiv täiend üksi. Nt

a) *Jüri käsi* värises, kui *ta* Mari õlale langes. b) *Jüri käsi* värises, kui *ta* kirja luges.

Asesõna *too* kasutus langeb kokku *selle* kasutusega. Nt

Lapsed polnud *oma isa* näinud ja ei teadnud, kuhu *too* – *see* oli kadunud. Poiss võttis *noa* ja katsus *tolle* – *selle* teravust.

Koos esinedes võivad *see* ja *too* märkida vastavalt esimesena ja teisena nimetatud referenti. Nt

*Toomas*1, *tema*1 sõber2, *selle*2 sõbratar3 ja *tollez* ema elasid kolm päeva meil.

Asesõna *teine* toimib kõnekeeles nii *selle* kui *tema* funktsioonides.

Nt

Üks direktor polnud oma ametiga toime tulnud. Saadetud *teine* ~ *see* ~ *ta* siis juhtivalt töölt vastutavale tööle. Silvi sai arvutist *sõnaloendid*, kogunes *teisi* ~ *neid* õige suur virn.

Asesõna *mõlema(d)* ja *kumbki* tähistavad objektide või nähtuste paare, esimene kaht referenti ühendavalt, teine eraldavalt. Nt

Ma katan teile *mõlemale* laua. Ma katan teile *kummalegi* laua. Käime *mõlemad* Jüri juures ära. Käime *kumbki* Jüri juures ära.

Pronoomeni *kumbki* eitamisega eitatakse nii üht kui teist referenti (nt «Mul pole kumbagi lauda vaja»), *mõlema* eitamisega kahe referendi ühendit, millest tavaliselt järeldeb ühe, täpsemalt määramata referendi jaatamine (nt lausest «Mul pole mõlemat lauda vaja» järeldeb, et mul on vaja üht lauda). *Kumbki* on ainsuslik asesõna, *mõlema(d)* on sisult mitmuslik, grammatiliselt vormilt eelistatavalt ainsuslik. Reeglipäraselt mitmuses on nimetav *mõlemad*.

Kahte referenti saab asendavalt märkida ka pronoomenite *üks* ja *teine* ning *see* ja *teine* rindühendiga. Nt

Jüri ja Mari läksid maale elama. *Mõlemal* / *kummalgi* / *nii* ühel *kui teisel* oli selleks põhjust. Nüüd tuleb küll *kõha* või *nohu* või *nii see kui teine* / *mõlemad* korraga. Ootas, et *maa mul jalge all avaneks* või *taevas alla langeks*, aga ei juhtunud *kumbagi* / *ei ühte ega teist*.

§ 642 2. **Omadussõnaliste** asendajatena toimivad demonstratiivpronoomenid *niisugune*, *selline*, *seesugune*, *säärane*, *see*, *too*, *sama*, *samane*, *seesama*, *samasugune*, *sedalaadi*, *sedasorti*, *sihuke*, *mõlemad*, *kumbki* jne.

Niisugune, *selline*, *seesugune*, *sedalaadi*, *sedasorti*, *sihuke*, *niisamasugune* ja *säärane* viitavad eelnevas tekstis mainitud või sealt järelduvale tunnusele. Nt

Ta on liiga kannatlik ja loodab kõike ainult heaga lahendada. Niisugustel inimestel on elus raske. Lähtusin mõttest, et näitusesaal peaks olema ringikujuline. Selliseks osutus Kiek in de Kōki keldrisaal.

See (too) adjektiivsena kuulub nimisõnafraasi koosseisu, mis on samaviiteline tekstis mainitud või sealt järelduva objekti või nähtusega. Asesõna näitab viiteseost varem mainituga ning kombineerub asendavas fraasis kas kordusega või leksikaalse asendusega. Nt

Elas kord *üks vaene mees*, ja *sellel mehel* polnud muud kui onn ja lapike maad. *Vii alustatud töö lõpule, tee seda ainult hästi, abista vanu, nõrku ja üksikuid, ära lükka midagi homseks – kõike seda rõhutas Suhhomliński. Need seisukohad tunduvad lihtsad ja elementaarsed. Hõõrun valutavat jalga ja närin glükoosi: hea, et need tabletid taskus juhtusid olema.*

Sama ja *seesama* rõhutavad adjektiivsetena lähte- ja asendusvormi referentide identsust. Nt

Kiirabiautole sõitis Vilde teel otsa «*Žiguli*», mis lahkus sündmuskohalt. Kiirabiauto seisis teeservas, ja kahe tunni pärast toimus juba tõsisem otsasõit: *seesama «Žiguli»* oli tagasi jõudnud. Abiellusime *kohe pärast ülikooli. Samal aastal* sündis Marike.

3. **Määrsõnaliste** asendajatena toimivad proadverbid *siia*, *sinna*, *siin*, *seal*, *siit*, *sealt*, *nüüd*, *siis*, *seekord*, *sedaaegu*, *seejärel*, *seepeale*, *tookord*,

kord, siinsamas, nii, niimoodi, sedasi, selliselt, sedamoodi, niipalju, sedavõrd, sellevõrra, seepärast, seetõttu, seetarvis jt. Nad viitavad mujal tekstis mainitavale või sealt järelduvale ajale, kohale, viisile, hulgale, sündmusele vms; aja- ja ruumiadverbid jaotuvad seejuures kõnelejale «lähemaiks» ja «kaugemaiks» (vrd *nüüd – siis* ja *siin – seal*). Nt

Näitusel on osa pilte värvilised, osa mustvalged. *Siin* on esitatud autori värvikontseptsioon: mitte naturalistlik värv, vaid värviteemade vastasmõjud. Olime noored ja uskusime strukturalismi kõikevõitvusse. Just *siis* viiski keeleteadus meid kokku. Üksnes puid on ehitussüvendi alla jäävas kvartalis *niisama palju, kui on looduskaitse all oleval Harju ja Linda mäel puid ja põõsaid kokku. Praegused majad on keskmiselt sajandivanused. Sellepärast on nad ka tänapäeva kesklinna jaoks vanadeks arvatud.*

§ 644 4. Verbifraasi asendab ühend *se da tegema*. Nt

Hakkame pingutama, ja teeme seda kohe! Tahaksin välja öelda oma arvamuse. Ja miks sa siis seda ei tee?

1.3. Välistav asendus

§ 645 Asenduse alaliigina võib käsitleda ka välistavat asendust, mida vormistavad pronoomenid *muu, teine, teistsugune*, proadverbid *mujal, teisiti* jne. Need sõnad ja nende lähtevormid tekstis pole mitte samaviitelised, vaid välistavad teineteist referentsi poolest, jäädes samas aga mingi ühe üldmõiste piiridesse. Nii on ka nende asendusvormide referents määratav, kui lahutada üldmõistele vastavast referentide hulgast lähtevormile vastav referentide hulk. Nt

Noorte poeetide looming on tuntud nii *meil Eestis* kui ka *mujal Lääne-meremaadel*.

Välistav asendus on põhiliselt lausetevaheline (a). Lause sees esineb välistavat asendust võrdlustrindites ja rinnastatud tarindites (b), sisulise sobivuse korral ka muude moodustajate vahel (c). Nt

a) *Ema oli vaikne ja alistuv, isa võimukas ja kapriisne. Meie ei tahtnud koju tulla, kolasime linnas ja sõprade juures. Uskuge, minu laste elu saab teisiti olema! Tahan teada, kes seda tegi, muu mind ei huvita. Üks tüdruk käis eile siin, teisi ma pole näinud.* b) *Ma ootasin küll kõike muud kui sellist suhtumist. Ta ei räägi kellestki teisest kui oma pojast. Mujal kui siin ma ei elaks. Kaalusime asja nii ja teisiti.* c) *Ta ei hooli teistest. Viiraltli kõrvale polnud muudelt õpilastelt midagi panna, need ei tegelnud graafikaga üldse tõsiselt. Ta on Tartust kuhugi mujale kolinud.*

1.4. Substitutsioon

§ 646 Asendavate keelendite kasutamine pole üldjuhul asendamine selle sõna otseses tähenduses, vaid tekstis nimetatud referendi taastähistamine talle tähenduslikult sobiva, väga üldise tähendusega kategooriasõnaga. Lähtevorm ja asendusvorm ei seostu teineteisega otse, vaid ühise referendi kaudu. Siiski tuleb ette ka päris asendust – substitutsiooni. Substitutsiooni korral on asendusvorm otseselt lähtevormi enda asendaja. Substituudid ei viita lausevälisele referendile, vaid esindavad mingit tekstiosa. Seetõttu ei teki neil tekstis ka sisulist ühildumist lähtevormiga, küll aga peavad nad sellega sobima sõnaliigi ja grammatilise vormi poolest. Substitutsiooni äärmine võimalus on nullasendus: kontekstiellips, mille puhul ainult lauseehituse lünklikkusest nähtub vajadus anda lüngale mingi lähiümbruses oleva üksuse tähendus. Nt

Mida sa töid? Ø ('ma') Ø ('töin') moosipalle.

Substituutidena toimivad *oma, esimene, teine, viimane, see ja teine, üks ja teine, see, sama, seesama, samamoodi, nii, eelmainitu, eelöeldu, eelnev, järgnev* jt.

Substantiivne *oma* asendab erinevate genitiivatribuutidega nimisõnafaasi ühist põhisõna. Nt

Kelle *kingad* sul jalas on? Ema *omad*. See väiksem on Jüri *poeg*, suurem on Peetri *oma*. Meeste *tööst* on ikka rohkem juttu kui naiste *omast*.

Esimene, teine jt järgarvsõnad, *viimane*, samuti *see ja teine, üks ja teine* asendavad eelnevas tekstis esinevaid ühelaadseid (eriti rinnastatud) keelendeid vastavalt nende järjekorrale. Nt

Konfliktsituatsioonis jääb kaks võimalust: kas *vastu hakata*₁ või *põgeneda*₂. Tugevad valivad pikemalt mõtlemata *esimese*₁, nõrgad *teise*₂/*viimase*₂. Mõni ei suuda aga ei *ühte*₁ ega *teist*₂ /*sed*₁ ega *teist*₂ valida.

Metatekstilised asendussõnad, nagu *eelmainitud, eelöeldu, eelnev* ja *järgnev* viitavad eelnevale või järgnevale tekstiosale. Nt

Vanemate ja laste vahelisi konfliktsituatsioone põhjustavad ükskõiksus laste huvide suhtes, nende iseseisvuse mahasurumine, julmus, enda tahte pealesurumine, lapse eneseväärikuse alandamine jne. Eelöeldu põhjal tuleb väga vajalikuks pidada lapsevanemate pedagoogilise kultuuri tõstmist. Me püüame anda noortele teadmisi loogilis-abstraktsel tasemel, arvestamata nende emotsionaalset kogemust. Kipume unustama, et inimese psüühilised protsessid ei ole üksnes tunnetuslikud, vaid ka emotsionaalsed. Moraal ei põhine mitte ainult teadmistel, vaid ka tundmustel. Seetõttu kipuvadki paljude noorte teod sõnadest lahku minema. Eelnevat arvestades peaksime panema suuremat rõhku just tundekasvatusele.

Sama, seesama, samamoodi ja *nii* viitavad substituutidena eelnevale propositsioonilisele struktuurile või selle osale, asendades seda kas iseisvalt või koos verbidega *tegema, olema, juhtuma*. Nt

Kõigil tuleb *oma* töö ise ära teha – sinu kohta kehtib *sama*. Eit läks *olepullikest-tõrvamullikest karjatama*. *Sedasama* tegi ta ka teisel ja kolmandal päeval. *Jalakäija* sai raskelt *vigastada*. *Nii* juhtub, kui ei peeta

kinni liikluseeskirjadest. *Lapse koolimine neelas terve kuupalga.* – Meil oli samamoodi.

Pronoomen *see*, mis substituudina on alati partitiivis, vahendab öeldistäidete vahelist asendust. Lähtevormiks võib olla ka seisundimäärus. Nt

Jüri tundub *tark* – kes teab, ehk ongi *seda*. Mari on ametilt *pedagoog*, kuid Jüri on *seda* hinge poolest. Raamatupidaja läks omadega *segi* ja on *seda* siamaani. Ta näib *päris arukana* – kes teab, ehk ongi *seda*.

2. RINNASTUS. KOONDLAUSE

§ 647 Rinnastus ehk KOORDINATSIOON on üks grammatilise seose liike alistuse ja predikatsiooni (vastastikuse alistuse) kõrval. Erinevalt alistusest seob rinnastus süntaktiliselt võrdväärseid moodustajaid, millest ükski ei määra teise olemasolu ega grammatilist vormi.

Rinnastatud moodustajad ehk rindliikmed paiknevad kõrvuti ja moodustavad rindtarindi, mis toimib lause struktuuris ühe liitse komponendina. Rinnastus vormistub kas SIDENDUSENA või KÕRVUTUSENA. Erinevalt alistusest ei kasutata rinnastamiseks morfoloogiavahendeid.

Rindliikmeiks võivad olla lause mis tahes tasandi moodustajad. Mitlauselistest rindliikmetest koosnevat rindtarindit sisaldav lause on a) KOONDLAUSE, rinnastatud osalauselega liitlause on b) RINDLAUSE. Nt

a) *Pepsi, limonaad, Moskva kali, vaarikamorss, jäätisekokteil* – juua oli banketil küllaga. *Joosep sõi mett ja saia.* Nirgi pojad sünnivad *pimedate ning paljastena*. Elu polnud rahulik *ei enne ega pärast sõda*. b) *Läks pimedaks, aga lapsed ei tulnud veel tuppa. Tõde tõuseb, vale vajub.*

Rinnastus, eriti semantiliselt markeerimata *ja-* ning *või-*rinnastus ühendab vormilt ja sisult sarnaseid moodustajaid. Ühendatavad moodustajad täidavad eraldi vaadelduna harilikult ühesugust süntaktilist funktsiooni (a), võimalust mööda on sama ka rindliikmete sõnaliik ja morfoloogiline vorm (b), kuid hälbed sama süntaktilise funktsiooni piires on küllaltki loomulikud (c). Perifeersetel juhtudel võivad rindliikmed erineda ka süntaktiliselt funktsioonilt. Sellisel juhul ei ole nad lauses üheks moodustajaks, kuid neid ühendab siiski mingi grammatiline ühistunnus, näiteks küsivus vms (d). Nt

a) Liikumine kingib *rõõmu ja vaimset tasakaalu* (sihitis). – Liikumine kingib *rõõmu* (sihitis). Liikumine kingib *vaimset tasakaalu* (sihitis). b) *Ta nuttis ja naeris* ühekorraga; *väike ilus tuba*; c) *väike omaette tuba, inetu ja tuim tüdruk, esines igavalt ja inspiratsioonita, ostis leiva ja küpsiseid, tuli pealik ja muid neegreid*; d) *Kus ja millal me kohtume? Ma pole teda kuskil ega kunagi näinud.*

Rindliikmed on sageli ühesuguse struktuuriga, mis (eriti rindlauses) võimaldab ühtelangevate komponentide elliptilist väljajätmist. Nt

Selles peres on *kolm poissi ja üks tüdruk. Kord grillin mina kana, kord Ø sina. Teie keelasite mul rääkida, tema aga lubas Ø.*

Sarnasustendentsi tõttu saab mitmetähenduslik rindliige tõlgenduse, mis on ühine teise rindliikmega. Näiteks täiend *naise* ühendis *naise*

ootamine tõlgendatakse teise rindliikme eeskujul kas a) subjektiliseks või b) objektiliseks:

a) *Naise ootamine ja mehe töttamine* on pöördsuhtes. b) *Naise ootamine ja ämma kasvatamine* on tühi töö.

Ka leksikaaltähendused koonduvad mingi ühise nimetaja ümber, vrd näiteks eri tähenduskülgede esiletõusmist sõna *kodu* puhul järgmistes ühendites: *kodu ja kool, lapsepõlv ja kodu, kodu ja perekond, kodu ja töö, kodu ja muu maailm, kodu ja kõrts, kodu ja kodutus, kodu ja elu püsiväärtused, kodu ja kõrvalmaja*.

Kui rinnastusseoses on öeldised (öeldisrühmad), tekib küsimus, millal on tegemist koondlause, millal elliptiliselt korduva alusega rindlausega. Kindlalt koondlause hülka kuuluvad need laused, kus identsete, sünonüümsete või vastandlike laiendamata öeldiste rinnastus intensiivistab verbi tähendust, mitte ei viita eri tegevustele. Sellised rindtärindid on rohkem või vähem kinnisühendid, moodustades sellisena ühe tervikliku öeldise. Nt

Ma aina ootan ja ootan. Inimesi tuleb ja läheb. Pruut nuttis ja naeris ühekorraga. Püüad või ei püüa, kõike ikka ei jõua.

Ka laused sidenditega *nii kui, niihästi kui, mitte niivõrd kui* ja *ehk* on koondlause, kuivõrd loetletud sidendid rinnastavad ainult lausesiseselt. Nt

Laulja oli ise nii viisid loonud kui sõnad sepitsenud. Ta mitte niivõrd ei valeta kui fantaseerib. Metall roostetab ehk korrodeerub.

Ülejäänud juhtudel pole aga võimalik korduvate öeldistega lauset üheselt koond- või rindlauseks lugeda. Rindlausele lähemal seisavad need laused, kus puuduv alus vm element on hõlpsasti lisatav, ilma et lause tähendus teiseneks, seega laused, kus selgelt eristuvad rinnastatavad situatsioonid. Nt

Ma ootan, järelikult (ma) vajan sind.

Seevastu koondlausele lähemal on laused, kus öeldiste vahel on tihe sarnastav tähendusese, mida lausete lahutamise eri situatsioonideks (nt lause lisamisega) muudaks. Sageli erineb reastatud öeldistega lause samasugusest, kuid üheselt rindlauseks vormistatud lausest näiteks reastatavate sündmuste ajalise, põhjusliku vm seose suurema tiheduse poolest. Vrd

Sind on ära kuulatud ja sobivaks arvatud. – 'Sind on ära kuulatud ja sind on sobivaks arvatud. Viimaks jäid vanad mõttesse ja ohkasid. – 'Viimaks jäid vanad mõttesse ja nad ohkasid. Noor õpetaja õpetab ja õpib ühtaegu. – 'Noor õpetaja õpetab ja ta õpib ühtaegu. Materjali termiti, s.o prooviti laboratoorselt. Materjali termiti, s.o seda prooviti laboratoorselt.

(Et rindlausest tegevuste kokkukuuluvust ei nähtu, tunduvad need ebasobivalt ühendatuna.)

Rinnastuse liigid

§ 648 Rinnastuse põhiliigid on ÜHENDAV ehk KOPULATIIVNE ja ERALDAV ehk DISJUNKTIIVNE rinnastus. Need kujutavad endast loogiliste suhete konjunktsiooni ja (tavaliselt range) disjunktsiooni keelelisi analooge. Kopulatiivselt ühendatakse kooskehtiva sisuga üksused (a), disjunkttiivne seos näitab välistavat kehtivust (b). Nt

a) Koristasime peete ja porgandit. Ahi oli köetud, aga ainult leige. Ühel päeval paneb ta uue kleidi selga ja jalutab sadamasse. b) Koristati peeti või porgandit. Käed üles või ma lasen.

Mõnikord võib ühes ja samas lauses olla samahästi ja- kui ka või-rinnastus.

Nt

Pargi, haljasala või / ja koduaia rajamisel ei piisa üksnes rikkalikust haljastusmaterjalist.

Nii ühendav kui ka eraldav rinnastus võib olla kas semantiliselt MARKEERIMATA või MARKEERITUD. Esimesel juhul on tegu rindliikmete pelga ühendamise või eraldamisega (a), teisel juhul lisandub vastandus-, seletus-, järelalus-, põhjus- või ajasuhe (b). Peale sidendite *aga, ent, kuid, ehk* jt nähtub markeeritud seos sageli konnektiividest *järelikult, seega, siis, seetõttu, niisiis, siiski* jt. Markeeritud rinnastus on omane eelkõige rindlausele, koondlause puhul esineb seda suhteliselt vähe. Nt

a) Direktor rääkis *kiiresti ja arusaamatult*. Tulijaid oli *kolm või neli*. b) Direktor rääkis *kiiresti, kuid arusaadavalt* (vastandus). Siin on esitatud *minu värvikontseptsioon: mitte naturalistlikud värvid, vaid kahe värviteema vastasmõju* (seletus, vastandus). Poiss oli *pruunisilmne, niisiis võluv* (järelalus). *Meie õpetaja on haige, seetõttu jääb tund ära* (põhjus). *Isa sai vabaks ja peab sestpeale suurt hundikoera* (aeg).

Markeeritud rinnastus on asümmeetriline seos, mille korral rindliikmete järjekord on kindel. Seevastu markeerimata rinnastus on tavaliselt sümmeetriline, s.o seos, mille puhul rindliikmete järjestuse muutmise ei muuda ühendit ei kogutähenduse ega vastuvõetavuse aspektist. Nt

Pargi, haljasala ja / või koduaia rajamisel ei piisa üksnes rikkalikust haljastusmaterjalist. – *Haljasala, koduaia ja / või pargi* rajamisel ei piisa üksnes rikkalikust haljastusmaterjalist. *Ei ema ega isa* teadnud midagi. – *Ei isa ega ema* teadnud midagi.

Markeerimata seos võib siiski olla ka asümmeetriline. Järjestuse pööratavust piiravad rinnastusevälised asjaolud: a) teatestruktuur, b) tendents paigutada keerulisema struktuuriga elemendid lihtsamatest tahapoole, c) rindliikmete sisuline järjestumine, d) ühendi kinnistumine. Nt

a) (Kas sa poisi emaga rääkisid? –) *Ei ema ega isa* ei teadnud midagi. – ⁷*Ei isa ega ema* ei teadnud midagi. b) Ta loomingus on *nii mõistust kui rabadalt seostuvaid irratsionaalsusepudemeid*. – ⁷Ta loomingus on *nii rabadalt seostuvaid irratsionaalsusepudemeid kui mõistust*. c) Talle meeldis *süüa ja seedida*. – ⁷Talle meeldis *seedida ja süüa; viis kuni kuus päeva*

– kuus kuni viis päeva; Tallinn – Pärnu – Ikla buss, Ikla – Pärnu – Tallinna buss. d) *ihu ja hingega, siin ja seal, nagu tuli ja vesi, kolm ja pool tundi, Tiina-Erika, daamid ja härrad.*

2.1. Ühendav rinnastus

§ 649 **Markeerimata ühendavat rinnastust** vormistab kõige üldisemalt *si-dend ja, peale selle veel ning, ega, nii(hästi) ... kui (ka), vaid (järjendis mitte ainult ... vaid ka) ja ei ... ega*. Sidendita rinnastus on samuti ühendav ja-seos. Sidend *vaid* järjendis *mitte ainult ... vaid ka* ühendab kahte üksust (e), *ja, ning, ega, nii(hästi) ... kui, ei ... ega* ja kõrvutus võimaldavad ka pikemaid ridu. Sidend *ei ... ega* moodustab pikemaid ridu *vaid* mittelausetest (c), lausetest aga tavaliselt ainult paare (h). Sidendid *ja, ning, ega, nii(hästi) ... kui* ja kõrvutus võimaldavad pikemaid ridu *nii* mittelausetest *kui ka* lausetest (a, b, d, f, g, i). Pikemates ridades pannakse sidend reeglina *vaid* viimase rindliikme ette (a, b, i); sidendi paigutamine kõigi liikmete vahele (j) või rühmiti sidendamine (k) on juba stiilivõtte, millega tõstetakse esile iga rindliiget eraldi, toonitatakse loendatavate arvukust või jaotatakse loendit sisulisteks rühmadeks. Nt

a) Koolipäevil ja sõjaväes mängisin veidi puhkpilliorkestris, estraadiorkestris ja dässbändis. b) Jaanus kükitas samuti maha, heitis pilgu pingi alla ja ei näinud midagi. c) Siin Ameerikas *pole* ma baltikumlane, eestlane ega tartlane, *vaid* just nimelt saarlane. d) Ta loomingus oli *nii* mõistust, irratsionaalsust *kui ka* lausa jampsi. e) *Mitte ainult* režisöörid, *vaid ka* operaatorid saavad tööd valida. f) Aastad kaovad, lapsed kasvavad, elu läheb edasi. g) Tõeline eneseteostus on midagi kaugelt avaramat, terviklikumat, vaimsemat. h) *Ei* lähe ilmad veel niipea soojemaks ega hakka päike kõrgemalt käima. i) Ta võttis raha taskust, rullis lahti *ning* silmitses seda. j) Kõigist toanurkadest tuli korruga sitikaid ja konni ja kuradeid ja paharette, *nii et* vaene mees voodi alla põgenes. k) Inimesed sünnivad ja surevad, lähevad paari ja lähevad lahku, näevad õnne- ja hädapäevi.

Ilma sidesõnata ühendatakse üksteist hõlmavad määrused. Nt

Teisel pool tänavat, viie meetri kaugusel poekesest tegid kolm peni tutvust. Järvemaal Roosna-Allikul kasvatavad rannakalurid vääriskala.

Ühendavalt saab rinnastada eelkõige neid moodustajaid, mis üks-teist sisuliselt välistavad. Seejuures on rindliikmete kõige tavalisem tähendussuhe analoogia. Nt

Dispanseerimisele kuuluvad *nii haiged kui terved, nii noored kui vanad. Mitte ainult heeled, vaid ka aia ja mesilaste pidamine* pakkus talle tõsist huvi.

Ja, ega ning kõrvutuse abil võib rinnastada ka identseid lauseelemente (kuid mitte lauseid). Tähendused seejuures ei liitu, vaid nende üks ühine tähendus intensiivistub. Nt

Tule-tule-tule! Aina sajab ja sajab, ei jää ega jää üle. Juurde, juurde, tasa-tasa; kaugel, kaugel; küll ja küll.

Sisaldussuhteis olevate lauseelementide ühendamisel tuleb sellele vähemalt teise rindliikme juures osutada: a) hüponüümi juures sõna-

dega *eelkõige, eriti, iseäranis, just, ka, koguni, kõigepealt, nimelt* jne, b) hüperonüümi juures sõnadega *üldse, tervenisti, mujal, kogu, terve, muu, kõik, iga*, eitavas lauses ka sõnaga *ükski*. Nt

a) Noored, *eriti* tüdrukud, on mõjudele väga vastuvõtlikud. Teile sobivad pastelsed, ja *nimelt* soojad pastelsed toonid. Lapsed, *ka* kõige ulakamad, kuulavad meesõpetajat üsna hästi. b) Nende looming on tuntud nii meil kui *kogu* Euroopas. Koos ooperiteatriga hävis rikkalik maalikollektsioon ja *muud* haruldasi taieeid.

Üks rinnastamise erijuhte on loetelu koos kokkuvõtva sõna või fraasiga. Kokkuvõttev sõna hõlmab loeteldavate moodustajate sisu. Loeteldavad moodustajad kujundavad rindühendi, mis on nimisõnalise kokkuvõtusesõnaga apositsiooniseoses (a). Kui kokkuvõtusesõna pole nimisõna, siis ei loeta selle sõna seost loeteluga mitte lisandiseoseks, vaid teise astme rinnastuseks (b). Nt

a) Mul on seni käimata *mitme vabariigi pealinnas: Bakuus, Taškendis, Ašhabadis, Frunzes*. b) Nägin teda *ammu: kaks või kolm aastat tagasi*.

Enamasti on rinnastus viis laiendada lauset struktuurselt fakultatiivsete elementidega. On aga retsiprookseid tegevusi ja seisundeid, mis nõuavad (vähemalt) kahte osalist. Osalisi võib vormistada kas rindühend või mitmuslik nimisõnafras, või siis vormistatakse teine neist komitatiivsena või elatiivsena. Nt

Jüri ja Mari abiellusid. *Noored* abiellusid. *Jüri* abiellus *Mariga*. *Jüri ja Mari* lahutasid. *Noored* lahutasid. *Jüri* lahutas end *Marist*.

Rinnastatud subjektid on retsiprookse mõtestatuse korral verbidel *amelema, erinema, hüvasti jätma, jagelema, jutlema, kaklema, kisklema, kooskõlastama, kohtuma, liituma, lõikuma, moodustama, naaklema, nägelema, nääklema, purelema, ristuma, riidlema, sarnanema, seonduma, sobima, tervitama, tutvuma, tülitsema, ühinema* jt, verbil koos predikatiivi või adverbiaaliga *abielus, erinevad, lähestikku, rööbiti, sarnased, sõbrad, tuttavad, võrdsed, ühesugused, ühtmoodi* jt; rinnastatud objektid on verbidel *eristama, lahutama, ühendama* jt. Nt

Maantee ja raudtee ristuvad eri tasapindades. *Poisid ja tüdrukud* nägelevad alatasa. *Jaan ja Peeter* on sõbrad / said sõpradeks. *Pruuti ja peigmeest* lahutavad 20 aastat.

§ 650 **Markeeritud** ühendava rinnastuse korral kaasneb kopulatiivsusseosega lisatähendusseos: vastandus-, järelsus-, seletus-, põhjus- või ajaseos. Neist järelsus-, seletus-, põhjus- ja ajaseos esineb eelkõige rindlauses.

1. Vastandavat ehk adversatiivset seost väljendavad sidesõnad *aga, kuid, ent* ja *vaid*. Kui rindliikmete sisuline vastandumine on niigi ilmne, võib sidesõna ära jätta või siis kasutada neutraalset sidesõna *ja* või *ning*.

Vastandavad sidesõnad *aga, kuid* ja *ent* on omavahel sünonüümsed. Vastandava sidesõnaga lause näitab, et teise rindliikme sisuline seostumine esimesega on mitteootuspärane (a). Teise rindliikme ootuspärasuse korral vastandus ei sobi (b).

Nt

a) Päev oli *päikseline*, kuid *jahe*. b) *Päev oli *päikseline*, kuid *palav*.

Vastanduse erijuhtum on möönev vastandus. Mõõnvat vastandust vormistavad needsamad sidendid mis tavalist vastandust, kuid mõõndust võivad seejuures markeerida *siiski*, *ometi*, *ikkagi*, *sellele ~ selle peale vaatamata*, *sellest hoolimata*. Nt

Päev oli *päikseline*, kuid *siiski jahe*. Päev oli *jahe*, kuid *ometi päikseline*. Tuba oli *kitsas ja kraami täis tuubitud*, ja *ikkagi ödus*.

Märkus. Alistavate mõõnvate sidenditena toimivad *kuigi*, *ehkki*, *ehk küll*, *olguigi (et)* peamiselt kõrvallausete puhul (vt § 743), aga ka propositsiooni-liste moodustajate korral lihtlausel. *Siiski*, *ometi* jt esinevad sel juhul korrelaatidena pea- või põhilauses. Nt

Kuigi päev on *päikseline*, on õhk (*siiski*) *jahe*. Päev on (*siiski*) *jahe*, *kuigi* *päikseline*.

Vastandav sidend on ka *vaid*, mis ühendab eitavat ja jaatavat liiget. Verb, mida laiendab eitav rindliige, võib jaatavasisulisena olla vormilt nii eitav kui ka jaatav. Nt

Harakas *mitte* ei kraaksu, *vaid* kädistab. Puudu ei tule / tuleb *mitte* tahtmisest, *vaid* ajast.

(*Mitte ...*) *vaid* -ühendiga on samaväärne pöördjärjestusega ühend, kus eitav liige järgneb jaatavale, olles viimasega seotud kas sidendita või mõne teise vastandava sidendi vahendusel. Nt

Nüüd on aeg arendada majandust intensiivselt, *mitte* ekstensiivselt. Puudu tuleb ajast, *aga mitte* tahtmisest.

Sidesõnaga *vaid* on analoogiline *aga*, kui sellega kaasneb teist, jaatavat rindliiget rõhutav üldlaiend *küll*. Nt

Puudu ei tule tahtmisest, *küll aga* ajast. Marju ma ei saanud, *aga* seeni *küll*.

Vastandava sidendi puudumisel nähtub vastandus tavaliselt konnektiividest, nagu *seevastu*, *samas*, *muidu*, *pigem*, *hoopis*. Nt

Pidu oli kirev ja *samas* igav. Päevad on nüüd lühikesed, ööd *seevastu* pikad. Ostsin veidi vanamoelised, *muidu* veel päris head kingad.

Vastandusseos on asümmeetriline. Rindliikmete järjestuse muutmisega muutub nende vahekord vastupidiseks. Vrd

Tuba oli kitsas ja kraami täis tuubitud, *kuid* ödus. – Tuba oli ödus, *kuid* kitsas ja kraami täis tuubitud.

Vastandada saab üksusi, mis tähenduselt erinevad: siis mitte identseid ega sünonüümseid, *küll aga* vastandlikke ja analoogilisi. Nt

Saan lugeda *küll suuremat*, *kuid mitte väiksemat kirja*. Sa ei pidanud *mitte õunu*, *vaid* *pirne* tooma.

Sisaldussuhte korral on vastandus võimalik hüperonüümi jaatamisel ja ühe selles sisalduva hüponüümi eitamisel. Nt

Kingi mulle lilli, *kuid mitte alpikanne*. Käime koos *sageli*, *kuigi mitte igal nädalal*.

Vaid korral võib hüperonüümi märkida nii nagu markeerimata ühendusseose puhul, hüponüümile lisandub *ainult*.

Nt

Mitte ainult väikesed tüdrukud, vaid lapsed üldse sobivad hästi modelledeks. Mitte ainult kaitseluseid alasid, vaid kogu loodust tuleb hoida.

2. Järeldavat ehk konklusiivset ühendust vormistavad kõrvutus ja üldühendavad sidendid; järeldusseosele viitavad teise, esimesest järelduva sisuga rindliikme juures konnektiivid *seega, järelikult, niisiis* ja *siis*, mis järeldusseose enesestmõistetavuse korral võivad ka ära jääda.
Nt

Hingan, *järelikult* elan. Tulid söimuartiklid ja infoblokaad – selged märgid hirmust tõe ees. Suvi oli vihmane ja *seega* põllumehele raske. Beebi, *niisiis* ka keegi vanematest on ikka kodus.

Järeldusseost võivad vormistada ka seletavad konnektiivid *s.t* (*see tähendab*), *s.o* (*see on*). Nt

Hingan, *s.t* elan. Kandam oli kümnekilone, *s.o* minule keelatud.

Järeldusseos on võimalik üksteist sisult välistavate, eelkõige analoogiliste üksuste vahel. Võimalik on see ka rindliikmete sisaldussuhte korral. Kui järeldub hüponüüm, lisandub sellele partikkel *ka*. Nt

Kõik õpilased, *niisiis ka* väikesed võtsid võistlusest osa.

3. Seletavat ehk eksplikatiivset rinnastust vormistab kõrvutus koos konnektiividega *s.o*, *s.t* ja *nimelt*. Kui järeldusseose puhul on järgnev rindliige sisult uudne, eelmise põhjal järeldatav, siis seletusseose korral on teine rindliige just see sisult tuttavam, mille kaudu esimest seletatakse. Seletusseos on *seega* kohati vastupidine järeldusseosele. Vrd

Kandam oli kümnekilone, *järelikult* minule keelatud (järeldus). Kandam oli minule keelatud, *nimelt* kümnekilone (seletus).

Loetletud konnektiivid ühendavad koondlauses eelkõige sünonüüme, selgitades vähem tuntut tuntuma kaudu. Nt

Pinnasevette jõuab mõnikord isegi 90–100 % tõenäolisest, *s.o* keskkonda sattunud reostusest.

Sünonüüme seob ka *ehk*, mille ülesandeks pole aga üht sünonüümi teise kaudu seletada (kuigi ta seda teha võib), vaid sünonüüme eelkõige esitada, järjestades tuttavamaid ja vähem tuttavamaid vastavalt teksti vajadusele. Nt

Lingvistika *ehk* keeleteadus peab kuuluma igasse rahvuskultuuri. Selle lahuse ülesanne on kujutis kinnistada *ehk* fikseerida.

Põhjus- ja **ajaseos** esineb ainult lausete vahel (vt § 696–703).

2.2. Eraldav rinnastus

§ 651 **Markeerimata eraldavat rinnastust vormistab sidesõna *või*.** Alternatiivide välistussuhet rõhutab rühmsidend *kas ... või*. Nt

Vajatakse madrust *või* laevapoissi. Ei tea, *kas* naerda *või* nutta. *Kas* lähed üksi *või* ma saadan sind?

Disjunktiivselt seovad üksteist sisult välistavad üksused: vastupidi-
sed või analoogilised. Sisaldussuhte äramärkimisel võib eraldusseos ka hüperonüümi ja hüponüümi ühendada.

Kas sa armastad roose *või* üldse lilli?

**Markeeritud disjunktiivne rinnastus on ainult ühte liiki järel-
dav(-vastandav) ja seostab ainult rinnastatud osalauseid.**

Koondlause kirjvahemärgid

§ 652 Nii koondlause kui rindlause vahemärgistus lähtuvad üldistest rinnas-
tuse interpunktsiooni põhimõtetest.

Ilma sidesõnata rinnastatud moodustajad eraldatakse üksteisest kir-
javahemärgiga, tavaliselt KOMAGA. Nt

Õhupalle on rohelisi, siniseid ja punaseid. Otsime rohelisi, siniseid ja
punaseid õhupalle. Seansid algavad kell 12, kell 16, kell 20. Teed, kohvi?
Oleme täna ära käinud Ardus, Tammsaares, Puiatus.

Koma pannakse ka sidesõnade *aga, kuid, ent* ja *vaid* ette. Nt

Sa oled väike, *aga* tubli. Ootasime kaua, *kuid* siiski asjata. Tal õnnestus
lõpetada koosolek küll ootamatult, *ent* siiski meeldivalt. Neid probleeme
ei peaks selgitama mitte aunimedega diletandid, *vaid* targad asjatundjad.

Sidendite *ja, ning, ehk, ega, või, nii ...kui* puhul tavaliselt vahemärke
ei kasutata. Nt

Vares istub aiateiba otsas *või* katusel *ja* kraaksub. Tal polnud ei sõpru
ega vaenlasi. Tal leidub *nii* sõpru *kui* vaenlasi. Kandam oli kümnekilone
ja seega minule keelatud.

Koma võib nende sidenditega kasutada juhul, kui tahetakse a) esile
tõsta rinnastuse sisulist markeeritust (vastandus-, seletus- vm seost)
või b) sõnastuse selguse huvides näidata rinnastuse mitmeastmelisust.
Nt

a) Pilt on mitu aastat vana, *ja* ometi mitte aegunud. Käisime koos sageli,
ja siiski mitte igal nädalal. Kandam oli kümnekilone, *ja* seega minule
keelatud. Tule kohe, *või* ma lähen ära! Mina, *ja* varas? b) Nad võtsid
kaasa oma õed ja emad ja tütreid, *ja* mundrimeeste kõnekõminad kaotasid
oma vägevuse.

On mitmeid juhte, kus ühe ja sama põhja laiendid võivad olla oma-
vahel rinnastatud, mida kirjas märgib sidend või koma, või rinnasta-
mata, mispuhul nende vahele koma ei panda (vt § 600).

Sama põhja juurde kuuluvate täiendite korral pole grammatilised
vahekorrad alati päris selged. Samu täiendeid võib käsitada nii a) oma-
vahel rinnastatutena *ja*- või *s.o.*, *nimelt*-seoses, nii et täiendiks on rind-

ühend tervikuna, kui b) omavahel seostamatutena, nii et põhjale alistub iga täiend eraldi. Koma kasutatakse vaid esimesel juhul. Nt

a) väike, kumera võlviga söögiruum; turske, tugev mees; b) väike kumera võlviga söögiruum; turske tugev mees.

Küll aga on sisuline vahe a) omavahel rinnastatud ja b) põhjale astmeliselt alistatud täienditega fraaside vahel. Nt

a) teine, parandatud trükk (= teine ja ühtlasi parandatud trükk); uus, rahvuslik eneseteadvus (= uus, s.o rahvuslik eneseteadvus); b) teine parandatud trükk (= parandatud trükkidest teine), uus rahvuslik eneseteadvus (= rahvuslik eneseteadvus selle uuel kujul).

Ka samalaadsed aja- või kohamäärused võivad olla omavahel kas a) rinnastatud või b) astmeliselt, üksteist sisuliselt hõlmates alistatud. Nt

a) kell kaks, kell kolm ja kell pool neli; esmaspäeval, teisipäeval ja reedel; Tallinnas, Tartus ja Elvas; b) 26. aprillil 1990 kell 22.23; Järvamaal Paide vallas Nurmsi külas; maja taga aias.

Kõrvutistest lisanditest ei ole omavahel ega teiste lisanditega rinnastatud tiitleid ning eesnime märkivad eeslisandid (a), mida seetõttu ka komaga ei eraldata; kõik muud kõrvutised lisandid rinnastuvad omavahel ja eraldatakse komadega (b). Nt

a) haigla peaarst meditsiinikandidaat Jüri Jõgi; õilishing krahv de la Fére; Carl Robert Jakobson; b) vabariikliku preemia laureaat Jüri Jõgi, haigla peaarst, meditsiinikandidaat; krahv de la Fére, õilishing; Weber, Carl Maria; noor poet, viiemees ja tubli sportlane Jüri; maakonnakeskus, väikelinn Rakvere.

Rinnastatud lauseliikmetest koosneva loetelu ja seda kokkuvõtva sõna vahele pannakse KOOLON, kui kokkuvõtusõna eelneb loetelule. Nt

Meil on väga ilusaid põlispuid: must pappel Tallinnas Kaasani kiriku lähedal, Viiralti tamm Piljandi lähedal, Lauri tamm Urvastes jt. Kerge vaevaga omandas ta paljud keeled: saksa, vene, prantsuse, rootsi ja kreeka keele.

Kui kokkuvõtusõna järgneb loetelule, pannakse nende vahele MÕT-TEKRIIPS. Nt

Mets ja loomad ja maa ja vesi ja õhk – seda kõike peab hoidma nagu oma hinge. Rahulik, nõudlik ja vähese jutuga – selline peabki ülemus olema.

Kui loetelusõnad moodustavad rühmi, eraldatakse viimased üksteisest SEMIKOOLONITEGA. Nt

Infrastruktuuri moodustavad teed, sillad, sadamad, energia- ja veevarustus, posti-, telefoni-, telegraafi- ja raadiosidevõrk jm (tehniline infrastruktuur); elamud, kauplused, hotellid, teenindustevõtted, haridus-, kultuuri- jm asutused (sotsiaalne infrastruktuur); laiemas tähenduses võetuna ka haldusasutused ja ühiskondlikud organisatsioonid.

Nii koma kui ka kooloni võib seose rõhutamiseks asendada mõttekriipsuga a) vastanduse, b) järelduse, c) täpsustuse ja d) igasuguse järgneva loetelu korral. Nt

a) Pilt on viis aastat vana – ja siiski mitte aegunud. b) Isa sättis end mugavalt mõtisklema – seega tukastama. c) Seal – kaugel meist kõigist

– ei saa sa rahu. Praegu – kõige kibedamal tööajal – seisate teie õllesabas!
Jüri Jõgi – haigla peaarst, meditsiinikandidaat – on tuntud kogu linnas.
d) Meie – mina, vennake ja ema-isa – oleme kõik sellel pildil. Saabusid
õpetajad – noored ja vanad, hakkajad ja saamatud.

3. LÜNK- JA VAEGLAUSE

3.1. Lünklause

§ 653 Lünklause ehk ELLIPTILINE lause on selline lause, milles mingi süntaktiliselt obligatoorne element on sõnastamata, kuid sisuliselt olemas. Näiteks laused (a) on samaväärsed lausetega (b) ja seega käsitatavad viimaste elliptiliste variantidena. Lüngad kui nullväljendusega elemendid (Ø) on üheselt täidetavad lauses (b) märgitud keelenditega.

a) (Mis sul põues on?) – Ø kutsikas. (Kes teil klähvib ööd ja päevad?) – Ø kutsikas. Ma lähen niikuinii, aga Ø alles siis, kui ma ise tahan Ø. Ø vaatan: kollase kõhuga tihane akna taga. b) *Mul on põues kutsikas. Ööd kui päevad klähvib meil kutsikas. Ma lähen niikuinii, aga ma lähen alles siis, kui ma ise tahan minna. Ma vaatan: kollase kõhuga tihane on akna taga.*

Ellipsi olemasolule lauses viitab üheselt a) katkestus seoseahelas – mingil laiendil puudub põhi – või b) obligatoorse laiendi puudumine.
Nt

a) Ma võtsin rohelise *palli*. Punased Ø olid juba läbi müüdnud. Kas sa rääkisid sellest oma Ø või mehe *emaga*? Mina *armastan* sind, sina Ø teist. b) Ø ('ma') tulen kohe. *Peeter* läheb näost lapiliseks, kui Ø närveerib. Jüri võitis kolm Ø ja kaotas kaks mängu. Jüri vihkas Ø, aga Mari *armastas laisklemist*. Mari praadis *kala* ja Jüri söi Ø ära.

Fakultatiivse laiendi puudumise taga võib oletada selle olemasolu ellipsi kujul, tuginedes vormilisele ja sisulisele analoogiale mõne sama-sugust laiendit sisaldava fraasiga lähikontekstis. Kaheti, a) elliptilise laiendiga või b) ilma laiendita, on tõlgendatavad näiteks järgmised laused.

Võtsime kaasa nii nooremad tütreid kui ka pojad. a) nii *nooremad* tütreid kui ka Ø pojad; b) nooremad tütreid ja (kõik) pojad; Akna all seisid väike poiss ja tüdruk. a) *väike* poiss ja Ø tüdruk b) väike poiss ja (üks) tüdruk; Mari praadis *kala* ja Jüri söi. a) Mari praadis *kala* ja Jüri söi Ø. b) Mari praadis *kala* ja Jüri söi (midagi).

Lisaprobleeme tekitab täiendiga rindtarindite tõlgendamine. Tarindis võivad olla sõnastatud üks põhi ja rinnastatud laiendid või, vastupidi, üks laiend ja rinnastatud põhjad, kõik kas ainult ainsuses või ainult mitmuses; lause tõlgendamine elliptiliseks või mitteelliptiliseks sõltub sellest, kas rinnastatud keelendid on üksteist sisult välistavad (ei saa käia ühe referendirühma kohta) või mitte.

Mittevälistavad täiendid (nt *kena ja tubli*) või põhjad (nt *naine ja ema*) on omavahel rinnastatuna kasutusel ühe ja sama referendi isoleerimiseks eri aspektidest.

Nt

Te olete kõik *kenad ja tublid* naised. Sa oled *kena ja tubli* naine. Mari on *tubli naine ja ema*. Mu sõbratarid väidavad end olevat *tublid naised ja emad*.

Korduvate välistavate täienditega ühendites ei rinnastu mitte täiendid omavahel, vaid nimisõnafraasid. Näiteks fraaside *suur tüdruk ja väike tüdruk* rinnastamisel asendub ühine põhisõna esimeses rindliikmes ellipsiga: *suur Ø ja väike tüdruk*. Ka rinnastatud üksteist välistavate põhisõnadega tarind, nagu *tubli naine ja mees*, on mõistetav kui rindühend kahest nimisõnafrasist: kas fraasidest *tubli naine ja tubli mees* või fraasidest *tubli naine ja mees*. (Vt § 600.)

Ellipsit on kahte liiki: LÜHENDUSELLIPS ja KONTEKSTIELLIPS. Esimesel juhul saab lünga täita lausesisese ümbruse põhjal, toetudes teadmiste keele ehituse kohta; teisel juhul leidub elliptilisele elemendile kontekstis (või järeldeb situatsiooni põhjal) lähtevorm. Kontekstiellipsi korral toimivad lüngad substituutidena, s.t nad on kontekstis esitatud keelendi nullasendajad.

§ 654 1. Lühendusellipsi korral jääb lauses vormistamata obligatoorne, kuid sisuliselt liiane element.

1) Isikulise asesõnaga *ma, sa, me, te* vormistatud alus, mis taastub öeldise pöördevormi põhjal. Nt

Ø ('ma') kohtasin teda neli kuud tagasi. Ø ('me') käisime mere ääres päikeseloojangut vaatamas. Ø ('sa') oota, mul läheb veidi aega.

Alust ei saa vormistada, kui öeldis on käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes. Nt

Söögem! (vrd *Me söögem!)

2) *olema* öeldisena või öeldise osana. Reeglipärane on verbivormi *oles* puudumine gerundiivtarindeis. Ebaregulaarselt võib *olema* vorm puududa muudelgi juhtudel, eriti liitlauses. *Olema* ellipsit esineb nn telegrammstiilis (telegrammides, pealkirjades jne), kõnekeeles, rahvapärasust taotlevas keelepruugis, kõnekäändudes, vanasõnades, kinnisväljendeis. Pööre selgub lausest, aeg on tavaliselt olevik, kui kontekst ei dikteeri muud aega. Nt

Ø ('olles') ennast veidi kogunud, asus naine ründama. Kõik, kes Ø töö lõpetanud, võivad minna. Sul Ø veel elu ees. Ise Ø nii väike ja juba Ø nii tark. Mis sinul viga Ø, sul Ø poeg kasvamas. Kuidas Ø Jüts, nõnda Ø müts.

3) Kõrvallausekorrelaat eelnevas pealauses. Nt

Teen Ø ('seda'), mida Ø tahan. Röövel jäi Ø ('sinna'), kuhu Ø kukkus.

§ 655 2. Kontekstiellips on põhiliselt anafoorne (tekstis eelnenud lähtevormi asendav) nullasendus. Katafoori võimalused (mille korral asendaja eelneb lähtevormile) on piiratud. Nullasenduse, eriti aga katafoori puhul on oluline lähtevormi leitavus lähikontekstist. Katafoorse ellipsiga vormistatakse näiteks a) nominaalfraaside korduv lõpposis, b) korduv osa verbifraasist rinnastatud lausete või öeldiste korral, c) infiniitne

verbifraas pealausele eelnevas kõrvallauses, kui see langeb leksikaalselt ühte pealause finiiitverbifraasiga. Nt

a) Ootasime kollast Ø, tuli aga punane *buss*. Paremal on sinu Ø, vasakul minu *kapp*. Ta töötab kord kolm Ø, kord kolmteist *tundi*. b) Algul ta lihtsalt kiitis Ø, hiljem aga lausa ülistas *oma surematut teost*. Ta mitte ei pärandanud Ø, vaid kinkis *oma maja lapselapsele*. c) Kui tahan Ø, siis *tulen sinuga kaasa*. Kuhu vaja Ø, sinna *lähem*.

Kontekstiellipsiga kaasnevad mõningad vorminähud, näiteks a) kui käändsõna fraasist jääb ellipsi tõttu välja viimane sõna, mispeale viimaseks osutub omadussõnaline täiend või kvantor, muutub see ka neljas viimases käändes; b) elliptilise finiiitverbivormiga lauses kasutatakse eitussõnana ainult partiklit *mitte*, seda ka partikli *ei* funktsioonides. Nt

a) Sina võta suur *nukk*, mina mängin *väikesega* Ø. Millise *majani* me peame minema? – Selle suure *rohelisteni* Ø. Võta endale kolm *toitu*, mina piirdun *kahega* Ø. b) Kas teie meelest *peaks lagastamine jätkuma*? – Ei, seda küll *mitte* Ø. Üks laps *taipab kõike*, teine *mitte* Ø. *Ma olen siin vahel küll viibinud*, kuid *mitte* Ø elanud.

Kontekstiellips toimib peamiselt kahel viisil.

1. Eelneva lause vm tekstiüksuse sisu lülitub kas täielikult või osaliselt järgnevasse üksusse. Järgnev lause võib eelneva sisu kas korrata või teisendada. Eelneva lause sisu moodustab järgneva lause teema, kusjuures seda vormistab kas täielik või osaline ellips. Viimase korral esindab eelnevat lauset esmajärjekorras finiiitverb. Kordamise puhul säilib lause kogutähendus, lisandub tavaliselt modaaltähendust rõhutatav lauselaiend *küll, just, kindlasti, tõesti, tõepoolest, muidugi, ometi, jah* vms. Nt

Need lilled säilivad kaua. – Mitte alati Ø. Just Ø. Kahtlemata säilivad Ø.

Teisendamine võib seisneda mingite lausekomponentide lisamises või asendamises, aspekti või modaalsuse muutmises, eitamises jne, mis kujundab lauses obligatoorselt vormistuva reema. Nt

Laul teeb rinna rõõmsaks. – Vähemalt lauljal endal Ø. Kes tuli? – Sekretär Ø. On see hea film? – Võib-olla Ø. Selles metsas elab karupere. – Ei või olla Ø!

2. Lünk paigutub tarindisse, mis on vormilt, positsioonilt, sisult sarnane lähikontekstis paikneva lüngata tarindiga. Analoogia põhjal loetakse lünk kontekstis leiduva samafunktsioonilise sõna vm tarindi asendajaks. Nt

Mari *loeb* õhukesi Ø, Jüri Ø *pakse raamatuid*. *Ena* peaks olema juba ammu kõigest toibunud, Ø tunneb aga ikka veel jõudu nappivat.

Analoogia tuginev ellips on eriti regulaarne markeerimata rinnastuse korral, mida toetab rindliikmete süntaktilis-semantiline sarnasus (parallelism). Viimane võimaldab nullasendust igasuguste, eriti aga sõltuvushierarhias kõrgemal paiknevate ja obligatoorsete lauseelementide osas. Rindlauses on kõige tavalisem öeldise või aluse nullväljendus.

Nt

Karu *tõi* mett, jänes Ø kapsast. Töö toidab Ø, laiskus rikub *inimest*. Nooremale *pojale* ostime punase Ø, vanemale Ø Ø sinise *jope*. *Delegatsioon* saabus eile Riist ja Ø lendab homme edasi Kopenhaagenisse. Nägin, kuidas Mari ühest *uksest* sisse läks ja Ø Jüri teisest Ø välja tormas.

Ühesuguse ehitusega moodustajate lausesisesel rinnastamisel ei korraldata korduvat laiendit või põhja, vaid sõnastatakse see ainult üks kord: a) moodustaja alguskomponent (näiteks ühine eestäiend, omadussõna laiendav määrus, järeltäiendi põhi) esimeses rindliikmes, b) moodustaja lõppkomponent (eestäiendi põhi, järeltäiend, laiendatav omadussõna) aga viimases rindliikmes. Esimesel juhul on ellips anafoorne, teisel ka-tafoorne. Nt

a) *parem käsi* ja Ø *jalg*; *tuul* edelast ja Ø kirdest; *väga kiirelt* ja Ø *veatult*
b) *parem Ø* ja *vasak käsi*; *noorem- Ø* ja *vanemteadur*; *proua Ø* ja *preili Mets*; *doktor Ø* või kandidaat *in spe*; kõrvulukustavalt Ø, kuid siiski mitte ootamatult *vali*.

Nominaalsete lauseliikmete nullasendus on võimalik ka küllaltki erinevate kõrvutiste lausete vahel. Lähtevormiks on eehkõige asendusvormiga samafunktsiooniline, sarnase ümbrusega keelend. Kõige tavalisemal juhul on mitmel lausel ühine tegevussubjekt, mida ei korrata. Nt

Peremees silmitses tulijat pikalt. Küllap Ø ootas, et teine midagi ütleks. *Pilt* pole aegunud, kuigi Ø on aastaid vana. Ø ('te') tõuske üles. Ø ('teil') tuleb minema hakata.

Mitteeksisteerivat referenti ('mitte keegi', 'mitte miski') saab ühemõtteliselt märkida vaid nullasendajaga, mitte aga sõnalise asendajaga. Lausest

Keegi ei tunnista, et Ø on purjus

järeldub ühemõtteliselt, et lünk teises lauses märgib sedasama «mitte kedagi», kes tunnistada ei taha. Seevastu lausest

Keegi ei tunnista, et *ta* on purjus

ei selgu üheselt, kas purjus on seesama, kes tunnistada ei taha, või mõni teine.

Lüngaga võib asendada ka samasõnastuslikku sihitist või määrust. Nt

Mari ostis Ø, s.t Peeter hankis talle *kasuka*. Kui Jüri käib *ujumas*, siis Mari käib ka Ø.

Põimlauses on verbi ellips tavaliselt kõrvallauses, lähtevorm pealauses nende järjestusele vaatamata (a); tingimuslause korral võib lünk olla ka pealauses (b). Nt

a) Ma *magan* niikaua kui sinagi Ø. Nägin täna seda poissi, keda sinagi Ø. Nii nagu Peeter Ø, *jooksku* ka Jüri! b) Kui *sa selle ostad*, siis Ø minult.

Ellipsiseos võib kujuneda ka ümbruste erinevuse korral, kui lünk lauses üheselt ilmne on ja lähikontekstis leidub sisu- ja vormikategooria poolest lähtevormiks sobiv keelend. Näiteks a) ilma põhjata täiendi, b) üksiku kvantorsõna; puuduva obligatoorse c) sihitise (nii infiniitse kui nimisõnalise), d) määruse korral võib lähtevormiks olla leksikaal-

selt ja sõnaliigiliselt sobiv keelend lähiümbrusest ka muutevormi mittevastavuse korral. Nt

- a) Täitsin sulle sinise *tindiga*, aga vaja oli hoopis musta Ø. Kalleid *riideid* ei jaksa meiesugune osta, peab odavamatega Ø läbi ajama. b) *Apelsinid* tulid müügile. – Too mulle ka kaks kilo Ø. c) Kui vähegi saad Ø, *ole vait*. *Tulen* siis, kui tahan Ø. Milleks sulle *minu rahakott*? Lähed ja jood Ø ('minu raha') niikuinii maha. d) Me täpsustame *plaani* järgmise aasta lõpus, siis saame Ø sisse viia mõned korrektiivid.

Kontekstiellips võib viidata ka tekstist välja (PRAGMAATILINE ellips) analoogiliselt deiktiliste sõnadega. Reegliks on seejuures vaid see, et tähistatavat oleks kõnesituatsioonist võimalik üheselt, vahetult leida. Nt

- Kas Ø ('sul', 'teil') on parem? Ma jään Ø (nt 'siia'). Ø (nt 'mootor') läks käima! Üks must Ø ('kohv') ja üks koorega Ø ('kohv').

3.2. Vaeglause

- § 656 Vaeglauseks nimetatakse lauset, mille struktuuris puudub mõni lause jaoks üldjuhul obligatoorne komponent – alus või määrusena esinev tegevussubjekt, öeldis või nii üks kui teine ja seda pole võimalik lausesse ka lisada. Erinevalt lünkausest ei ole vaeglause käsitatav täislause variandina, sellest pole midagi välja jäetud. Osa vaeglauseid on nn PROPOSITSIONILAUSED, mille eksplitseeritud osast nähtub lause ehitus ning tähendus on puuduv predikaat või tegevussubjekt olemas, kuid see ei eksplitseeru lauseliikmena. Sellised laused jagunevad a) VERBITA PROPOSITSIONILAUSETEKS ja b) VAEGISIKULISTEKS LAUSETEKS. Teise osa vaeglausest moodustavad need, millel pole propositioonilausele omast lauseliikmestruktuuri ega eksplitseerimata sisulisi komponente. Need on c) FRAASLAUSED ja d) MÄÄRAMATU STRUKTUURIGA LAUSED. Nt

- a) Saapad jalga ja minema! b) Oma tööd peab armastama. Sind kutsutakse. c) Öö. d) Vaat sulle säh!

- § 657 1. Verbita propositioonilausest puudub öeldisverb ja seda pole sinna võimalik ka lisada. Lause tähendusstruktuuris on küll olemas laia, varieeruva tähendusega tegevus või seisund, kuid kui püüda asendada puuduvat verbi mingite konkreetsete lekseemidega, võib saada mitu vaeglausele ligilähedast, kuid siiski mitte ekvivalentset lauset. Nt

- Hästi! – See on hästi. Sa tegid seda hästi jne; Buss! – Buss tuleb. Buss paistab. Buss on näha jne.

Verbita propositioonilause põhitüübid on eksistentsiaalväitlause (a) ning normaallausest predikatiivne, seisundimääruslik ja lokaalne väitlause (b), käsklause (c) ja soovlause (d). Eksistentsiaalses vaeglausest on reemast säilinud subjekt, mille olemasolu või ilmumist väidetakse. Lause on sageli emotiivne, väljendades üllatust ootamatu ilmumise või tekkimise üle. Predikatiivne ja seisundimääruslik lause esitab

hinnangu või selgituse konsituatsioonis antud objektile või nähtusele.
Nt

a) Sipelgad! Tulekahju! Müilits! Ei kedagi. Lumi, kõikjal lumi. Buss! Iga asi omal ajal. Sammud trepil: isa! b) Kallis! Sa mu arm! Jama! Arust ära! Sulide bande! Vale buss. Kehvasti! Siin! c) Leiba! Edasi! Sööma! Käed üles! Tööle! Ruttu! Kolm pudelit piima! d) Jõudu! Õnnelikku reisi! Head puhkust! Häid vabu päevi!

§ 658 **2. Vaegisikulisteks lauseteks** nimetatakse vaeglauseid, milles puuduvaks lauseelemendiks on täisalus. Nad vastanduvad isikulistele lausetele, kus öeldisega predikaatsusseoses olev täisalus on kas a) eksplitsiitselt (täislauseis) või b) c) implitsiitselt (lünklauseis) olemas. Alus on implitsiitselt ühesena määratav, kui ta nähtub kas 1. või 2. pöörde lõpust (b) või kontekstiellipsi puhul järeldub kontekstist või situatsioonist (c). Nt

a) Ma loen. b) Ø Loen. Ø Loed. c) Poiss käis poes, Ø ostis saia ja Ø sõi selle ära.

Vaegisikulised laused liigitatakse ÜLDISIKULISTEKS, UMBISIKULISTEKS ja ISIKUTA lauseteks.

Üldisikulised on laused, milles aluse nullvormistus markeerib seda, et potentsiaalseks subjektisikuks on kes tahes inimene. Üldisikulise lause öeldisverb on tavaliselt a) isikulise tegumoe ainsuse 3. pöördes, kuid võib olla ka b) umbisikulises tegumoes või c) perifrastilises passiivis: *olema/saama* 3. p sg + *da*-infinitiiv (vt § 488). Nt

a) Nooruses *omandab* kõike hõlpsasti. b) Sõbrale *antakse* parim hinge tagant ära. Aru *ei möödeta* habeme järgi. c) Seda *oli arvata*, et ta jääb hiljaks. *Saab näha*, kas ta tuleb või ei.

Märkus. Üldisikut võib väljendada ka 2. pööre, nt «Kelle leiba sööd, selle laulu *laulad*», «Astute oma tuppa – ja kohe ülemuse tiiva alla». Üldisikulisus ei tulene aga siin lause struktuurist, sest neisse lauseisse võib lisada 2. isiku personaalpronomenist aluse isikutähendust muutmata: «Kelle leiba *sa* sööd, selle laulu *sa* laulad.» Tegemist ei ole seega mitte vaeglausestega, vaid tavaliste lünklausetega.

Üldisikulised laused vormistavad eriti üldisi, ajast ja välistest asjaoludest sõltumatuid väiteid. Selline lause on tihti omaette iseseisev tekst: mõttetera, reeglipärasuse sõnastus jms. Kuivõrd puudub võimalus vormistada teemat alusena, on teema tavaliselt lokaliseeriv ja sisult üldine, klassile, mitte üksikule viitav. Kogu lause mõtestatakse kui üldistus (mitte kui üksikjuhtum) selle üldistatud teema suhtes. Nt

Hommikul jõuab kesklinna tunni ajaga. Tänaval tutvub hõlpsasti. Ema käest saab alati süüa. Ajalooratast tagasi ei pööra.

Paljud üldised väited esitavad modaaalhinnanguid. Nt

Rahvast ei tohi petta. Naistesse võib suhtuda ainult kahte moodi: tunda neist mõnu või võtta neid kui paratamatust.

Umbisikulised on laused, milles aluse nullvormistus markeerib seda, et tegevusel on olemas tegelik (mitte potentsiaalne) sooritaja elusolendi näol, kuid see on jäetud indefiniitseks. Umbisikulise lause öel-

disverb on tavaliselt a) umbisikulises tegumoes, kuid võib vahel olla ka b) mitmuse 3. pöördes või c) perifrastilises passiivis. Nt

a) *Magatakse*. b) *Räägivad*, et tänavu tuleb külm talv. c) *Täna sai kõvasti tööd tehtud*.

Isikuta lausete hulka kuuluvad kaht tüüpi laused.

1. Laused, mis tähistavad situatsiooni, kus keelelise maailmapildi kohaselt puuduvad (obligatoorselt või fakultatiivselt) täisalusena vormistuda saavad osalised. Sellistena mõtestatakse lauseid, mille öeldised väljendavad a) loodusnähtusi, nagu predikaadid *hämarduma*, *müristama*, *tõmbama*, *kahutama*, *külmetama*, *sulatama*, *sadama*, *tibutama*, *tuiskama*, *udutama*, *koitma*, *jahenema*, *sulale minema*, *tormiks minema*, *valgeks minema*, *vihmale kiskuma*, loodusnähtust märkiv verb *hakkama*; *pime/valge/külm/kuum... + olema/hakkama/jääma/muutuma*; b) füsioloogilisi protsesse, nagu predikaadid *iiveldama*, *pöörutama*, *kohisema*, *kumisema*, *hinge matma*, *tuikama*, *pistma*, *peksma* jne. Tüüpilise teemana talitlevad selliseis lauseis koha- ja ajamäärused. Nt

a) *Õues juba hämardus. Öösel külmetab, päeval sulatab. Õhtul läks tormiks. Juba jälle hakkab sadama. Toas oli pime. Keskpäeval muutus kõikjal põrgukuumaks. Korraga jäi saalis haudvaikseks.* b) *Küljes tuikas ja kõrvus kohises. Matab hinge. Roiete all pistab.*

2. Laused, milles küll esineb täisaluse kandidaat, enamasti tegevussubjekti ja primaarse teemana toimiv lauseelement, kuid see ei vormistu mitte alusena, vaid harilikult habitiivverbiaalina. Sellised laused märgivad peamiselt a) füsioloogilisi või tunnetusprotsesse, nt predikaatidega *tuikama*, *taguma*, *külm/palav/õudne/kiire/hirm/kahju.. olema/hakkama*, *tunduma*, *meeldima* jne; b) modaalhinnanguid, nt verbidega *tulema*, *olema*, *tarvis/vaja olema* jne; c) sobivust, nt predikaatidega *sobima*, *tasuma*, *sündima*, *väärima* jne; d) piisavust, nt predikaatidega *aitama*, *jätkuma*, *küllalt olema* jne. Nt

a) *Mul tuikas küljes ja kohises kõrvus. Lastel hakkas umbses ruumis varsti palav. Suvitajatele meeldis Läänemere ääres.* b) *Sul oleks vaja vähem süüa.* c) *Teil ei sobi niimoodi käituda.* d) *Mulle aitab sellestki.*

Vaadeldavat tüüpi isikuta lausete hulka kuuluvad ka partsiaalsubjektiga laused. Nt

Peenral kasvas lilli. Õues jooksis lapsi.

§ 659 3. **Fraaslaused** koosnevad mitteverbaalsest fraasist. Fraaslausete põhitüübid on NOMINAALLAUSED ja HÜÜDFRAASLAUSED.

Nominaallausetena talitlevad nimisõnafraasid. Nominaallaused väljendavad looduse, sotsiaalse keskkonna vms seisundit või lokaliseerimise ajas ja ruumis, kuuludes sageli teksti või tekstiosa teemasse. Nt

Laupäeva hommik. Sume suveöö. Sõda. Häda, ainult häda. Balti jaam pärast rongi väljumist. Selle suve esimene äike. Jaaniõhtu kodukülas. II maailmasja eelõhtu.

Nominaallaused võivad märkida veel adressaati, kellele tekst on määratud. Selliseid lauseid nimetatakse ÜTTELAUSEIKS.

Nt

Jüri! Mu armas sõber kaugel kodumaal! Head sõbrad! Lugupeetud koosviibijad!

Üttelause esineb tekstis nii omaette lausena kui ka teise lausesse kiildununa. Kiildunud üttelauseid nimetatakse ÜTTEKS. Omaette üttelause on enamasti suhtlusakti või -vooru alustav funktsioon. Tegelikult suhtluses järeldeb üttelausest sarnastena korduvates situatsioonides veel mitmesuguseid tüüptähendusi, mis jäävad verbaalselt väljendamatada (avaldudes küll hääletoonis, näoilmes jne). Nii võib üttelause väljendada a) etteheidet, b) palvet, c) keeldu ja d) kutset. Nt

a) (See sinu sõber on üks viimane sul.) – Isa! b) (See jäätis on liiga kallis.) – Emmekene! c) (Mina küll ei jõua rohelist tuld ära oodata.) – Mari! d) Õde!

Peale selle esinevad nominaallaused a) stilistilise kumulatsiooni ning b) kontrastse rinnastuse korral, samuti c) eritekstides, nt kirjades:

a) (Kõik paistab ülesmäge minevat.) Kuulus lüpsja, preemiad, autahvlid, olukirjeldused. b) Mina ja varas! Meie hea laps ja sellised vembud! c) Parimate tervitustega Teie sõber S. Tamm. Sõbralikult Jüri.

Hüüdfraaslaused vormistavad hüüdu. Nt

Oh neid muretuid aegu! Ohoh!

§ 660 **4. Määramatu struktuuriga** on need vaeglaused, mille eksplitsiitne ega implitsiitne ülesehitus ei rajane lause või fraasi ülesehituse reeglitele. Sellised on a) eelkõige vormelid, aga ka b) eritekstide, nt pealkirjade ja siltide laused. Nt

a) Tere tulemast! Käies marss! Braavo! Hallo! Jaa. b) Ilmar Rebane 75. Kolhoos «Ühistöö» 0,2 km.

Kinnistunud vaeglaused

§ 661 Paljud vaeglaused kuuluvad KINNISLAUSETE (püsiühendiliste lausete) ehk VORMELITE hulka, s.t nad on stereotüüpsed, valmis suhtlusüksused mingite kindlate suhtlusülesannete (nt tervitus, hüvastijätt, õnnesoov jne) täitmiseks. Vormeleid iseloomustavad järgmised põhitunnused: 1) kinnistunud grammatiline struktuur, 2) kinnistunud sõnajärg, 3) kinnistunud leksikaalsemantiline koosseis, 4) algse sõnasõnalise tähenduse kitsenemine või teisenemine, 5) ehituse ebaregulaarsus. Tegusõna sisaldavais vormeleis on kindlad aja-, kõneviisi- ja kõneliigivormid, muude vormide puhul puudub lausel vormeli eriomane tähendus. Vrd

Mine kuu peale! – Sa lähed kuu peale. No mis sa kostad! – No mis sa kostsid? Susi sind söögu! Susi ärgu sind söögu!

Igas vormelis ei pruugi kõik viis tunnust korruga esineda. On kinnislauseid, millel puudub 5. tunnus ja mis oma ülesehituse poolest mahuvad mõne kindla lausetüübi raamidesse kas a) täis- või b) vaeglauseks.

Nt

a) Mine kuu peale! No mis sa kostad! Vabandage! Kuule! Oh sa tont!
Elagu noorpaar! b) Jõudu! Jätku! Appi! Pikka iga! Sisse!

Vaeglausetegi seas on eri kinnistumisastmega vormeleid. Osa lauseid võimaldab mõningast varieerumist (a), osa mitte (b); osal on jälgitav implitsiitne süntaktiline struktuur (c), osal aga on struktuur täiesti ebamäärane (d). Nt

a) Elagu sünnipäevalaps/juubilar/noorpaar/töörahas! Head/õnnelikku/teguderohket/rõõmurohket uut aastat! Palju õnne/lõbu! b) Tähelepanu! Appi! Tere! Jõudu tööle! Juurde! c) Tänan! Kivi kotti! d) Tere hommikust! Vaat sulle säh! Jalga! Ümberpöörd! Palun välja!

Mõned vormelid lülituvad lause sisse: *tont/pagan/jumal teab, mis siis ikka, ole täitsa, kuule, võta teatavaks, ja kõik, ja mitte üks jutt, ja kogu lugu, et lase aga olla, kas pole, eks ole, tee või tina.* Nt

Ahti on päris meheks sirgunud, *kas pole?* Nüüd on Mari nii tore proua, *et lase aga olla!*

Suhtlusülesannete poolest jagunevad nii vaeg- kui täislauselised vormelid järgmistesse põhirühmadesse.

1. Etikativormelid:

a) kontakteerumisvormelid:

Tere! Tere hommikust/päevast/õhtust! Hallo! Jõudu! Jõudu tööle! Jätku! Jätku leivale! Jõudu/jätku tarvis! Head isu! Head aega/päeva/õhtut/ööd/und! Head tervist! Nägemiseni! Huvasti! Jumalaga! Elage hästi! Jääge terveks!

b) soovivormelid:

Palju õnne sünnipäevaks! Häid pühi! Head uut aastat! Head õnne! Pikka iga! Kivi kotti! Nael kummi!

c) muud:-

Palun! Tänan! Aitäh! Vabandage (mind)! Andke andeks! Olge head! Olge lahke! Teie/sünnipäevalapse terviseks! Proosit! Braavo!

2. Signaalvormelid:

Tähelepanu! Valmis olla! Läks! Start! Stopp! Seis! Ettevaatust! Appi! Võte! Ümberpöörd! Järgmine! Teie soov, palun! Lase käia! Käies marsse! Vaata sa mul!

3. Loosungid:

Maha võidurelvastumine/sõda/rõhujad/kolkapoliitika! Lõpp rahva petmisele/tööaja raiskamisele/vigurdamisele!

4. Tundeavaldused:

Oh sa pagan/tont/poiss! Tont/pagan/kurat võtku! Kurat! Vaju või maa alla! Tee või tina! Vaata aga vaata! Keela ja kaits! Jumal hoidku!

5. Reaktsioonvormelid:

Ei. Jaa. Sisse. Miks ei. Miks mitte. Ausõna. No kuulge! No tead! Mine metsa/kuu peale/põrgusse/kus see ja teine (oma jutuga/käskudega/nõuanetega)! Mine (nüüd) ikka! Kuule nüüd (juttu)! Mis see siis olgu! Ära ütle! No mis sa ütled!

6. Loomadega suhtlemise vormelid:

Kiss-kiss! Tibu-tibu! Utu-utu! Vissi-vissi! Nöö! Ptruu! Jalga! Vagu! Tagasi!
Kött! Kõss! Ust!

7. Tekstikohased vormelid:

Kuule! Kas tead! Mõttele (ometi)! Vaata! Võta teatavaks! Kujuta ette! Pane tähele! Saa aru! ... ja kõik; ... ja kogu lugu.

KIRJANDUST SÜNTAKTILISTE PROTSESSIDE KOHTA

- Erelt, M.** Eesti lauseliikmeid (grammatika marginaale). Tallinn, 1989. (Preprint KKI-61).
- Hennoste, T.** Tekstigrammatikast tekstiteooriani. // Keel ja Kirjandus. 1986. Nr. 1. Lk. 26–34.
- Hint, M.** Veel kord eksistentsiaallausest, koondlausest ja aluse juurdemõtle misest // Keel ja Kirjandus. 1970. Nr. 7. Lk. 423–428.
- Salme, J.** Asendussõnad kui määratlejad // Noored filoloogias 1983. Tallinn, 1983. Lk. 5–6.
- Valge, J.** Aluste ja öeldiste koordinatsioonist // Keel ja Kirjandus. 1979. Nr. 1. Lk. 20–25.
- Valmis, A.** Rinnastatud liikmetega lihtlause tänapäeva eesti keeles // Nõukogude Kool. 1979. Nr. 10. Lk. 30–35.
- Viks, Ü.** Sõnast oma eesti keeles // Keel ja struktuur. Tartu, 1972. 6. Lk. 129–138.
- Viks, Ü.** Pronominalisatsioon eesti keele elementaarlausest // Keel ja struktuur. Tartu, 1972. 7. Lk. 53–107.
- Viks, Ü.** Isevärki sõna // Keel ja Kirjandus. 1973. Nr. 7. Lk. 421–427.
- Viks, Ü.** Mõne pronoomeni kasutamisest. (Vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis). // Keel ja Kirjandus. 1980. Nr. 10. Lk. 617–619.

KOMPLEKSLAUSED

SEKUNDAARTARINDITEGA LAUSED

§ 662 SEKUNDAARTARINDID on sekundaarsed sündmuse väljendamise vahendid, mis pole laused, kuid millel on lausega ühisjooni aktantse koosseisu, aktantide vormi ja lause grammatiliste kategooriate osas. Sisuline ja vormiline sarnasus lausega võimaldab seesuguste tarindite sünkroonilisel kirjeldamisel kasutada lausest tuletamise võtet, ehkki ajalooliselt ei ole ükski sekundaartarinditüüp (osa)lause lühenemise saadus ning vähe tõenäoline on seegi, et niisugune tuletamine peegeldaks mingil määral asjade kulgu tegelikus kõneprotsessis.

Struktuurilt liigituvad sekundaartarindid a) INFINIITTARINDITEKS, b) NOMINALISATSIOONIDEKS ning c) ABSOLUUTTARINDITEKS. Nt

a) Tüdruk läks *marju korjama*. Teda vaadates läks mul tuju halvaks.

b) Koolis õpetatakse *raamatute köitmist*. c) Peeter istus söögilauas, *müts peas*.

Infiniittarindid on verbifraasid, mille põhjaks – peasõnaks – on infiniitne verbivorm; nominalisatsioonid on substantiivifraasid, mille põhjaks – peasõnaks – on deverbaalsubstantiiv, ning absoluuttarindid on harilikult verbita, kahekomponendilise nominaalse põhistruktuuriga tarindid.¹

Tinglikult nimetame sekundaartarindeiks ka ühesõnalisi, ainult sekundaarsest verbivormist või teonimest koosnevaid moodustajaid.

Sekundaartarind kuulub nominaalse moodustajana lause koosseisu, olles kas a) lause vahetu liige või b) atribuut lause mingis substantiivifraasis. Nt

a) Talle meeldib *lugeda* (subjekt). Ta tahab *lugeda* (objekt). Ta sunnib mind *seda tegema* (adverbiaal). b) Tema unistus *karjääri teha* luhtus. *Põgenev* loom tormas metsa suunas.

Sekundaartarindi alistumist oma verbaalsele või nominaalsele põhjale vormistab tarindi peasõna vorm, absoluuttarindi korral tarindi kui terviku spetsiifiline struktuur.

1 Et pidevalt on vaja eristada põhja kui tarindi keskset elementi sellest põhjast, mille juurde tarind kui tervik kuulub, siis nimetame edaspidi esimest tarindi peasõnaks, teist tarindi põhjaks.

Seose tiheduse järgi oma põhjaga liigituvad sekundaartarindid nagu kõik muudki nominaalsed lauseelemendid a) seotud ja b) vabadeks laienditeks. Nt

a) Ta tahab *elada*. Tahtmine *elada* oli suur. b) *Minu arvates* ei vasta see lugu tõele. *Pihkvast tulnud* delegaadid viidi võõrastemajja.

1. INFINIITTARINDID

§ 663 Infinitiitarindid on sekundaartarindid, mille peasõnaks on infiniitne verbivorm. Infinitiitarindite liigitus peasõna vormi järgi on antud tabelis 1.

TABEL 1

Tarindiliik	Tarindi peasõna vorm	Näide
1. Infinitiivitarindid		
1.1. <i>da</i> -tarind	<i>da</i> -infinitiiv ehk <i>da</i> -tegevusnimi	Jüri oskab <i>malet mängida</i> .
1.2. <i>vat</i> -tarind	<i>vat</i> -infinitiiv ehk <i>vat</i> -vorm	Arvasin ta <i>koju minevat</i> .
2. Supiinitarindid		
supiin ehk <i>ma</i> -tegevusnimi		
2.1. <i>ma</i> -tarind	supiini illatiiv	Laps läks metsa <i>marju korjama</i> .
2.2. <i>mas</i> -tarind	supiini inessiiv	Laps käis metsas <i>marju korjamas</i> .
2.3. <i>mast</i> -tarind	supiini elatiiv	Laps tuli metsast <i>marju korjamast</i> .
2.4. <i>maks</i> -tarind	supiini translatiiv	Ta tahtis püsti tõusta, <i>rõhutamaks sellega, et ta lahkub</i> .
2.5. <i>mata</i> -tarind	supiini abessiiv	<i>Sõnagi lausumata</i> läks ta uksest välja.
3. Gerundiivitarindid		
gerundiiv		
4. Partitsiibitarindid		
partitsiip		
4.1. <i>v</i> -tarind	isikulise tegumoe oleviku partitsiip	<i>Magav</i> laps on imearmas.
4.2. <i>tav</i> -tarind	umbisikulise tegumoe oleviku partitsiip	<i>Praegu tehtavad</i> kulutused tasuvad end tulevikus ära.
4.3. <i>nud</i> -tarind	isikulise tegumoe mineviku partitsiip	Külaline <i>pimedusse peitunud</i> pingil norsatas korraga sügavasti.
4.4. <i>tud</i> -tarind	umbisikulise tegumoe mineviku partitsiip	Pesas on kaheksa <i>mustade ebemetega kaetud</i> muna.

Süntaktilised funktsioonid. Infiniittarindid esinevad lauses nii seotud kui ka vabade laienditena. Infinitiiv, supiin ja gerundiiv talitlevad seejuures nagu substantiivide käändevormid, partitsiibid aga nagu adjektiivid.

INFINITIIVITARIND esineb lauses põhiliselt seotud laiendina. *da*-tarind on a) subjekt, objekt või seotud adverbiaal predikaadi juures, b) (subjekt-, objekt-, adverbiaal)atribuut või predikatiiv deverbaalsubstantiivi juures; *vat*-tarind täidab c) sõltuvusmääruse või sihitise süntaktilist funktsiooni. Nt

a) Tüdrukule meeldib *tantsida* (subjekt). Poiss kavatseb *õppida* (objekt). Maja sobib *elada* (adverbiaal). b) Lootus *karjääri teha* ei täitunud (atribuut). Tema soov oli *karjääri teha* (predikatiiv). c) Kuulsin teda *unes rääkivat* (sõltuvusmäärus). Kuulsin *õues harjutavat* (sihitis).

Vaid üksikud leksikaliseerunud *da*-infinitiivid võivad esineda vaba laiendina. Nt

Minu teada on ta haige. See pole *laita töö*.

SUPIINITARINDID esinevad: a) seotud adverbiaalina või adverbiaalatribuudina: *ma-*, *mas-*, *mast-* ja *mata-*tarind, b) vaba adverbiaalina: *maks-* ja *mata-*tarind; *mata-*tarind talitleb seejuures gerundiivi eitava vastena, c) adjektiivatribuudina: *mata-*tarind kui partitsiipitarindi eitav vaste. Nt

a) Ta sõitis lõunasse *puhkama*. Ta käis lõunas *puhkamas*. Ta tuli lõunast *puhkamast*. Unustasin *alla kirjutamata*. Lõunasse *puhkama* minek on üsna kulukas. Järjekindel *jooksmas* käimine karastab tervist. Kõige lõbusam oli *suplemast* tulek. Noomitus töö *tegemata* jätmise pärast oli õigustatud. b) *Kaugemale tulevikule mõtlemata* ta nõustus. Ta tahtis püsti tõusta, *rõhutamaks sellega, et ta lahkub*. c) Poisi *pesemata* käed pahan-dasid õpetajat.

GERUNDIIVITARINDID on lauses vabad adverbiaalid. Nt

Telegrammi lugedes läksid tal jalad nõrgaks. (*Olles*) jõudnud mõtetega nii *kaugele*, tundis ta piinlikkust. (*Olles*) vaenlase poolt tagasi tõrjutud, asusid meie väed kaitsesele.

PARTITSIIBITARINDID esinevad lauses a) adjektiivatribuudina, b) predikatiivina ning c) seisundiadverbiaalina. Nt

a) *Põgenev/tagaetav* loom tormas metsa poole. *Pihkvast tulnud/saadetud* delegaadid viidi võõrastemajja. b) Ta on *väsinud*. Ta on *ärritatud*. Kõik omadussõnad ei ole *käänduvad*. See puuvili on *söödav*. c) Ta näis *hergesti ärrituvana*. *Kergesti ärrituvana* oli tal raske leida püsivaid sõpru. Ta tundus *kaaslastest mahajäetuna*. *Kaaslastest mahajäetuna* kõmpis ta nukralt kodu poole.

Seniste käsitluste kohaselt võib mineviku partitsiip olla ka muu adverbiaali kui seisundiadverbiaali peasõnaks, olles seega põhimõtteliselt erinev oleviku partitsiibist. Nt

a) *Lõpetanud lugemise*, pani ta raamatu ära. *Üksi koju jäetud*, oli ta algul nukker. b) *Masin parandatud*, panin tööriistad kokku.

a-tüüpi tarindeid on siiski õigem käsitleda gerundiivitarinditena, millest verbi *olema* gerundiiv on ära jäetud (vt § 668), *b*-tüüpi tarindid aga ei kuulu mitte infiniit-, vaid absoluuttarindite hulka (vt § 693).

Infiinitne verbivorm võib esineda ka väljaspool infiniitarrindit, verbi liit- või perifrastilise vormi, samuti perifrastilise verbi koosseisus. Verbi liitvormi koosseisus on mineviku partitsiivid (*on/oli teinud, on/oli tehtud*). Perifrastiliste verbide või verbivormide osana esinevad *da-*, *ma-*, *tama-*, *mas-* ja üksikjuhtudel ka *mast*-vorm. Nt

Ta kihistab naerda. Ta hakkas sööma. Täna pidi tehtama sauna. Vihm on tulemas. Vihm lakkas sadamast.

da-infinitiiv ja supiini illatiiv võivad mõningatel juhtudel ka üksi täita finiiitverbi funktsioone: talitleda iseseisva predikaadina. Nt

Ta tulla siia.

Tegevusnime sage esinemine väljaspool infiniitarrindit predikaadi lahutamatu osana või predikaadi endana ei ole juhuslik nähtus. Võrreldes muude infiniitvormidega on tegevusnime vormidel ka infiniitarrindi peasõnana suhteliselt nõrk seos oma laienditega ja suhteliselt tugev seos põhiverbiga. Sellest annab muu hulgas tunnistust tegevusnimetarindi laiendelementide lahutatavus peasõnast («*Sind ma petta ei kavatsel!*») ning objekti vormivahelduse sõltumine tarindivälistest asjaoludest (vt § 674, 687).

§ 664 **Infiinitarrindi struktuur.** Infiinitarrind on moodustatav üksnes normaallausest, s.o lausest, mille nominatiivikujuline grammatiline subjekt on ühtaegu tegevussubjekt ning neutraalse teatestruktuuri korral ka teema. Nt

Ma lähen kohvi jooma / ← Ma joon kohvi /. Veidi puhanud / ← Ta puhkas veidi /, astus ta edasi.

Kogaja- ning eksistentsiaallauseist lähtuvaid infiniitarrindeid olemas ei ole. Lähtelause muutmisel infiniitarrindiks tema grammatiline subjekt enamasti kaob nagu esitatud näideteski, muud infiniitverbi laiendid aga säilivad muutumatul kujul. Tarindi lähtelause grammatiline subjekt kaob, kui see on referentsiaalselt identne a) põhilause tegevussubjektiga, b) põhilause tegevusobjektiga, c) substantiivifraasi koosseisus ka substantiivifraasi peasõnaga. Nt

a) *Ta kavatses koju minna / ← Ta läheb koju/.* b) *Ta saatis poisid pesema / ← Poiss peseb/.* *Ta käskis Roosil ~ Roosit lilli kasta / ← Roosi kastab lilli/.* c) *Põgenev / ← Loom põgenes/ loom tormas metsa suunas.*

Niisuguseid referentsiaalseidentsuse tõttu kadunud subjektiga infiniitarrindeid nimetatakse (referentsiaalselt) SÕLTUVAIKS tarindeiks. Ülejäänud infiniitarrindid on (referentsiaalselt) SÕLTUMATUD. Nt

Lapse nähes / ← Laps näeb/ ta nii ei tee.

tud-, *tav-*, *mata-* ja *da*-tarindi puhul võib põhilause tegevussubjekti või -objektiga viiteseoses olla ka infiniitarrindi objekt. Nt

Maalt välja saadetud / ← Dissidendid olid maalt välja saadetud/, hakkasid dissidendid esinema avaldustega. *Tagaetatav / ← Looma aeti taga/ loom tormas metsa poole. Ta unustas raamatu läbi lugemata / ← Ta ei lugenud raamatut läbi/.* *Peeter ei lasknud end müra häirida / ← Müra häiris Peetrit/.*

Peale grammatilise subjekti puudub infiniittarindis ka võimalus modaalsust kõneviiside abil väljendada. Eitus, aeg ja tegumood on osaliselt väljendatavad, eelkõige vabades infiniittarindeis kui iseseisvatele lausetele lähemais. Vabade infiniittarindite suuremat lauselisust näitab seegi, et enamasti on nad tekstis asendatavad osalausega, eriti kõrvallausega, ning muust lausest intonatsiooniliselt eraldatud. Nende asjaolude tõttu on peamiselt just seesuguseid tarindeid nimetatud eesti keele süntaksis ka LAUSELÜHENDEIKS.

Märkus. Tarindi vabaduse ja lauselisuse astme vastavus pole siiski nii ilmne, et neid kahte nähtust siduvat lauselühendi mõistet grammatikasse jätta. Nii on *vat*-tarind ühelt poolt asendatav kõrvallausega ja tal on olemas ka lausele iseloomulik ajaopositsioon, kuid samas on ta tegevusnimele omaste joontega seotud laiend, ja vaatamata oma paralleelsusele kõrvallausega, pole ta kunagi muust lausest intonatsiooniliselt eralduv.

Markantseim kõiki infiniittarindeid ühendav joon, mis eristab neid tarindeid nominalisatsioonist, on objekti ja enamasti ka selle vormivahelduse säilimine, nt «Kavatseb õppida *vene keele* selgeks / *vene keelt*». Kui nominalisatsiooni puhul lähtelause objekt muutub genitiivatribuudiks (*vene keele* õppimine), siis infiniittarindis jääb ta iseendaks edasi. Lähtelause adverbiaalid väheste eranditega säilitavad küll mõlemal juhul oma esialgse vormi, kuid on analüüsitavad erinevalt: nominalisatsioonis substantiivi laienditena peetakse neidki atribuutideks, infiniittarindis verbi laiendina aga jäävad nad edasi adverbiaaliks. Teiste sõnadega, infiniittarindeid liigendatakse lauseanalüüsis nagu lauseid, mitte kui nominaalfraase.

Infiniittarindite juures käsitletakse ka neid tarindeid, mille peasõnaks on partitsiipide süntaktilised a) substantivatsioonid (*nu-*, *tu-*, *v-*, *tav-*, *ja*-substantivatsioonid) ning b) adverbialisatsioonid (*nult-*, *tult-*, *valt-*, *tavalt*-adverbialisatsioonid). Vastavail tarindeil säilib partitsiipitarindi süntaktiline struktuur. Nt

a) *Ettekannet huviga jälginuil* oli palju jutustada. *Kord nähtu* võib vahel alatiseks meelde jääda. *Kaalumist vajavat* on uue sõnaraamatu käsikirjas palju. *Osa võtma kutsutavate seas* on ka mitteasjatundjaid. *Abiellu astuda soovijate järjekord* olevat terve kuu pikkune. b) *Mängust tüdinult* jooksis poisse tuppa. *Paberile kirjutatult* polnud need sõnad enam nii mõjuvad. *Kõike kahtlustavalt* uuris ta uut ümbrust.

1.1. Infinitiivitarindid

da-infinitiivitarind

da-infinitiivitarind talitleb lauses põhiliselt seotud laiendina, täites subjekti, objekti ja adverbiaali või vastavate atribuudiliikide, ka predikatiivi süntaktilist funktsiooni. Üksikjuhtudel on *da*-infinitiivitarind ka vaba laiend.

§ 665 ***da*-infinitiivitarind subjektina.** Esineb peamiselt kogejalauseis, olles seega nii semantiliselt kui ka pragmaatiliselt perifeerne subjekt. Tarindi lähtelause subjekt on harilikult referentsiaalselt identne põhilause tegevussubjektiga.¹

da-infinitiivne subjekt laiendab järgmisi semantilisi predikaate (lausetes võivad need olla öeldise ja öeldistäite/seisundimääruse ühendid).

1. Emotsionaalset või füsioloogilist seisundit väljendavaid predikaate.

a) *armas / halb / hale / hea / huvitav / igav / imelik / jahe / jube / julge / kerge / kole / kurb / kõhe / külm / lahe / lustakas / lõbus / lämbe / meelepärane / (eba)mugav / muhe / muretu / mõnus / nukker / paha / palav / piinlik / põnev / rahulik / raske / soe / valus / vastik / vastumeelne / vilu / võõrastav /.. + olema, harva ka minema.*

Infinitiiv esineb loetletud predikaatidega lausemallis (N_{ad}) Pred V_{da} , adjektiivide *vastik*, *meelepärane*, *vastumeelne* jms puhul ka mallis $N_{ad} \sim N_{all}$ Pred V_{da} . Kui vähesed erandid välja arvata (*hale*, *kõhe* jmt), siis iseloomustavad loetletud adjektiivid samaaegselt kogeja seisundi väljendamisega ka infinitiiviga väljendatud protsessi, mistõttu infinitiivi saab enamasti asendada teonimega.²

Seisundis olemise tähendus asendub sel juhul seisundi kauseerimise tähendusega, kusjuures tegevussubjekti adessiiv asendub allatiiviga. Nt

Huvitav oleks *seda pealt näha*. – Selle nägemine oleks huvitav. Mul on piinlik meenutada *eilset*. – *Eilse meenutamine* on mulle piinlik. Lapsel on igav *siin istuda*. Nii imelik on *käia kaabuga*. Mehel oli tuule käes külm *seista*. On teil (eba)mugav *istuda*? Poleks paha *natuke puhata*. Tal läks raskeks *hobusega toime tulla*. Ei ole tal kerge *üles tunnistada*. Noore elu *hääbumist* on valus *vaadata*. Mul ~ mulle oleks meelepärasem *kohtumine edasi liikata*.

- 1 Väljendusökoonomia huvides kasutatakse edaspidi termini *infinitiivitarindi lähtelause subjekt* asemel enamasti *infinitiivi(tarindi) subjekt* ning seal, kus pole teisitimõistmise võimalust, termini *referentsiaalselt identne* asemel lihtsalt *identne*.
- 2 Tihti peale on infinitiiv asendatav muudegi deverbaalidega, kuid käesolevas grammatikas pole teisi võimalusi leksikaalsetest piirangutest tingitud ebaregulaarsuse tõttu arvesse võetud.

b) *häbi / hirm / meelehärm / heameel / kurbus / rõõm / nali / lõbu / mõnu / valu / piin / piinlikkus / rahuldus / raskus / .. + olema / tegema / valmistama / tekitama / sünnitama / pakkuma.*

Verbiga *olema* esinevad loetletud substantiivid harilikult lausemallis (N_{ad}) Pred V_{da}, seisundi kauserimist väljendavate verbidega aga alati mallis (N_{all}) Pred V_{da}. Allatiivi korral on infinitiiv asendatav teonimega. Nt

Mul on *häbi seda vaadata*. – *Selle vaatamine on mul *häbi*. Jürile valmistab heameelt *naabreid aidata*. – *Naabrite aitamine* valmistab Jürile heameelt. Talle tegi lõbu *teisi narrida*. Isale valmistas raskusi *trepist üles minna*. Ainult *pealt vaadata* ei paku mulle rahuldust. Peetrile ei sünnitanud raskusi *katset läbi viia*.

c) *meeldima, vihastama, tüütama, kurvastama, huvitama, üllatama* jne.

Verb *meeldima* esineb lausemallis N_{all} Pred V_{da}, teised verbid mallis N_p Pred V_{da}. Infinitiiv on asendatav teonimega. Nt

Tüdrukule meeldib *tantsida*. – *Tantsimine* meeldib tüdrukule. Mind kurvastab *sind sellisena näha*. – *Sinu nägemine sellisena* kurvastab mind. Teda on tüüdanud *horrata kogu aeg üht ja sama*. Õpetajat huvitas *näha, mis edasi saab*. Peetrit huvitas *näha aias elusat põtra*.

2. Sobivust väljendavaid predikaate.

a) *sobima, kõlbama, sündima, passima; kohane / paras / paslik / sobiv / sobilik / kahjulik / kahjutu / kasulik / kasutu / tulus / tulutu / ohtlik / ohutu / tülikas + olema; tüli + tekitama / tegema / valmistama, kasu / tüli tooma* jne.

Esinevad lausemallis (N_{ad} ~ N_{all}) Pred V_{da}; seejuures *kasu / tüli + V* ainult mallis (N_{all}) Pred V_{da}. Infinitiiv on asendatav teonimega. Nt

Mehel ~ mehele ei sobi *nutta*. *Nutmine* ei sobi mehele. Sul ei kõlba *temaga vaielda*. *Suitsetada* on kahjulik. Teda on kasutu *ümber veenda*. *Pimedas* on *siin* võõral ohtlik *liikuda*. Kas teile teeb tüli *piletid ära võtta*? Teile tooks kasu *sagedamini väljas jalutada*.

b) *ilus / inetu / loomulik / rumal / viisakas / õige / väär / võimalik / võimatu / .. + olema.*

Esinevad lausemallis (N_{ad}) Pred V_{da}. Nad asemel võib mõnikord esineda ka N_el või N_g + poolt. Infinitiiv on asendatav teonimega põhiliselt siis, kui lauses puudub tegevussubjekt. Nt

Ei ole viisakas *täis suuga rääkida*. – *Täis suuga rääkimine* ei ole viisakas. Teil (~ teist ~ teie poolt) ei olnud *ilus niimoodi rääkida*. Jüril on inetu *Marit petta*. Meil on loomulik *kasvatada lapsi vanemaid austama*. Mul on mõttetu *teiega vestelda*. Teil on rumal *oma tööd pooleli jätta*. Teil on väär *niimoodi talitada*. Jaanil oleks parem *puhata*. Mul pole võimalik *teda vaatama minna*. Jüril on võimatu *Mariga abielluda*.

3. Vajadust või kohustust väljendavaid predikaate: *vaja / tarvis + olema, tasuma, kuluma, tarvitsema, maksma, pruukima, tulema.*

Esinevad lausemallis N_{ad} Pred V_{da}. Verbi *tarvitsema* puhul võib N_{ad} asemel olla ka N_{nom}.

Nt

Tal on vaja *hoida oma tervist*. Oli sul tarvis *talle seda öelda!* Sul tasuks *ametit vahetada*. Poisile kuluks *peksa anda*. Tal tarvitses ainult *näpuga näidata*. Ta tarvitses ainult *näpuga näidata*. Kas maksab *sellega vaeva näha?* Sul ei pruugiks *teda oodata*. Mul tuli *tegelda paljude asjadega*.

4. Suutelisusele viitavaid verbe: *õnnestuma, õnneks minema, korda minema*.

Esinevad lausemallis (N_{ad}) Pred V_{da}. Infinitiiv on asendatav teonimega. Nt

Tal läks korda *piletid hankida*. – *Piletite hankimine* läks tal korda. Mul õnnestus *teda veenda*.

5. Substantiive, mis võivad (mujal) esineda *da*-infinitiivse atribuudi põhisõnana, eriti soovi, kavatsust, eesmärki väljendavaid substantiive: *kavatsus, mure, mõte, ülesanne, unistus* jne koos verbidega *olema, jääma, kujunema, muutuma, saama, tekkima* vms (vt § 668).

Esinevad lausetüüpides N¹_{ad} V¹ N²_{tr} V²_{da} ja N¹_{gen} N²_{tr} V¹ V²_{da}, *olema* puhul ka N¹_{ad} V N²_{in}. Infinitiiv on asendatav teonimega. Nt

Tal oli muutunud harjumuseks *igal hommikul võimelda*. – *Igal hommikul võimlemine* oli muutunud talle harjumuseks. Antsu ülesandeks jäi *nõud pesta*. – Antsu ülesandeks jäi *nõude pesemine*. Järgmisel päeval oli meil kavas *linna vaadata*. – Järgmisel päeval oli meil kavas *linna vaatamine*. Tal oli mõttes *naine võtta*. Juhani ülesanne oli *puid hankida*. Peetri unistuseks oli *osta auto*. Kõneleja kohuseks oli *põhimõtteid seletada*. Peetri eesmärgiks sai *üliskool lõpetada*.

Samade elementidega, kuid teistsuguse lausestruktuuri puhul võib *da*-infinitiiv täita atribuudi või predikatiivi funktsiooni (vt § 668):

Tal oli ülesandeks *asutada orkester* (subjekt). Tema ülesandeks oli *asutada orkester* (subjekt). Tal oli ülesanne *asutada orkester* (atribuut). Tema ülesanne oli *asutada orkester* (predikatiiv).

Omaette lausetüübi, milles esineb *da*-infinitiivne subjekt, moodustavad laused struktuuriga V¹_{da} Pred V²_{da}. Predikaatverbiks on siin *olema* 'tähdendama' või *tähendama*. Mõlema infinitiivi puhul on tegijaks või olijaks üldisik; mõlemad infinitiivid on asendatavad teonimega. Nt

Teenida rahvast on täita kohustus kodumaa ees. – *Rahva teenimine* on oma kohustuse täitmine kodumaa ees. *Noor olla* on kevadet rinna sees kanda. *Hästi süüa ja magada* ei tähenda veel õnnelik olla. *Tööst ilma jääda* tähendaks mulle ka eluasemest ilma jääda.

§ 666 ***da*-infinitiivitarind objektina**. Viitesuhete alusel saab eristada põhiliselt kahte tüüpi infinitiivobjekti: a) tarindeid, mille lähtelause subjekt on referentsiaalselt identne põhilause tegevussubjektiga, ja b) tarindeid, mille lähtelause subjekt on referentsiaalselt identne põhilause objekti või adessiivse habitiivadverbiaaliga. Lähtelause infinitiivistamisel identne subjekt kustutatakse. Nt

a) Poiss kavatses *õppida* / ← *Poiss õpib*/. b) Ta käskis Roosil ~ Roosil *lilli kasta* / ← *Roosi kastab lilli*/.

Üksikuid näiteid leidub ka kolmandat tüüpi infinitiivobjekti kohta, milles mitte tarindi lähtelause subjekt, vaid mingi muu element on

identne põhilause tegevussubjektiga ning infinitiivistamisel kustutatakse. Nt

Põrandad tahavad *pesta* / ← *Pestakse põrandaid*/. Nöör ei kannata *tõsta* / ← *Tõstetakse (midagi) nööriga*/.

Esimest tüüpi infinitiivobjekt laiendab järgmisi predikaate.

1. Soovi, kavatsust või üritamist väljendavaid verbe: *soovima, tahtma, lootma, uskuma* 'lootma', *unistama, igatsema, ihkama, ihaldama, himustama, armastama, raatsima, eelistama, hoolima, viitsima, suvatsema, vaevaks võtma, kavatsema, mõtlema* 'kavatsema', *plaanitsema, plaani pidama, nõuks võtma, otsustama, töötama, lubama, ähvardama, vanduma, katsuma, üritama, proovima, püüdma, ärgitama* jne. Nt

Juhan soovis *kinno minna*. Vang *igatses vabadusse pääseda*. Ta ei raatsi *raha kulutada*. Poiss ei viitsi *õppida*. Ta ei suvatse *teretada*. Ta ei võtnud *vaevaks sellele üldse mõelda*. Ta kavatses kevadel *uue mootorpaadi osta*. Silvi mõtles *mehele minna*. Ta pidas plaani *pensionile jääda*. Võtsin nõuks *lugeda*. Peeter otsustas *osta uue auto*. Jaan töötas Jürile *kätte maksta*. Tänane öö *töötab tulla külm*. Lubasin talle *rohtu tuua*. Juhan ähvardas *poega karistada*. Kell ähvardas *katki minna*. Ta olla vandunud *endale otsa peale teha*. Katsume *heaga hakkama saada*. Proovi *mutter lahti keerrata*. Sportlane üritas *rekordit ületada*. Püüdsin teda *ümber veenda*.

2. Julgemist, oskamist, suutmist väljendavaid verbe: *julgema, söandama, tihkama, täima, usaldama, riskima* ~ *riskeerima, kartma, pelgama, häbenema, kõhklema, maldama, läbema, kärsima, kannatama, võima* 'suutma', *suutma, oskama, mõistma, taipama, märkama* 'taipama', *jaksama, jõudma, teadma, mäletama, unustama, nägema* jne. Verbi *unustama* puhul võib infinitiivi asemel olla ka supiini abessiiv. Nt

Laps ei julgenud *tõtt rääkida*. Ta söandas *küsida*. Ma ei tihka *teid usutleda*. Inger ei täinud *teda üles ajada*. Ta ei usalda *mulle raamatut anda*. Peeter ei riskinud *tööle hilineda*. Ta kartis *sõpru kaotada*. Poiss häbenes *tantsida*. Ta ei läbenud *istuda*. Ta ei kärsinud enam *töödki lõpetada*. Ta ei kannatanud *oodata*. Ma ei või *sedu vaadata*. Ta ei suutnud *jala käia*. Poiss oskab *ujuda*. Ma ei mõistnud *temaga midagi peale hakata*. Kahju, et sa ei märganud *Jaani kutsuda*. Ma ei jaksa enam *tööd teha*. Ta ei jõudnud *kivi üles tõsta*. Nad teavad *sellest palju rääkida*. Nime ta ei mäletanud *nimetada*. Ta unustas *kuue selga panna* ~ *selga panemata*. Ta ei näinud *lugeda*.

3. Verbi *tavatsema* ~ *taotsema*. Nt

Jüri *tavatses hommikuti kaua magada*. Ta *taotseis ülemustega vaielda*.

4. Ühendeid, mis osutavad sobivusele, vajalikkusele või kohustuslikkusele: *õigeks / paremaks / loomulikuks / vastuvõetavaks / vajalikuks / tarvilikuks / kohuseks.. + pidama / lugema / tunnistama / arvama; kohuseks / ülesandeks / eesmärgiks.. + võtma* jne.

Infinitiiv on asendatav teonimega. Nt

Nad ei pidanud *tarvilikuks lähemaid seletusi anda*. Jaan pidas *õigeks jalga lasta*. Ta pidas *paremaks üritusest loobuda* ~ *loobumist*. Juhan pidas *loomulikuks nõrgemaid aidata*. Ta pidas oma *kohuseks sekkuda*. Tunnistati *vajalikuks uurimist jätkata*. Ta pidas *paremaks koju sõita*. Ma ei saa võtta oma *kohuseks teda iga päev koju saata*.

Teist tüüpi infinitiivobjekt laiendab järgmisi verbe.

1. *käskima, paluma, laskma, lubama, keelama, aitama, takistama.*

Mõne verbi puhul võib infinitiivi asemel olla ka teonimi või supiini elatiivivorm. Nt

Ta käskis Roosil ~ Roosit *lilli korjata*. Ta palus mul ~ mind *parandusi teha*. Ta laskis neil ~ neid *endale näkku hingata*. Arst lubas haigel ~ haiget *jalutada* ~ haigele *jalutamist*. Ta keelas mul *kinno minna* ~ mul *kinno minemise* ~ mind *kinno minemast*. Poeg aitas isal ~ isa *ehitada*. See ei takista tal *joosta* ~ tal *jooksmist* ~ teda *jooksmast*.

2. *võimaldama, soodustama, soovitama.*

Infinitiivi asemel võib olla teonimi. Nt

Töö ei võimaldanud tal *tulla* ~ *tulemist*. Õige elurütm soodustas tal *töötada* ~ *töötamist*. Soovitan sul *puhata*.

§ 667 **da-infinitiivitarind adverbialina.** *da*-tarind võib esineda lauses otstarbemäärusena, olles sageli asendatav translatiivse teonimega. Nt

Need seened kõlbavad *süüa* ~ *söömiseks*.

Intransitiivpredikaati laiendava infinitiivadverbiaali lähtelause objekt või muu element peale subjekti on identne põhilause subjektiga, transitiivverbi puhul aga objektiga. Personaalse lähtelause subjekt on identne põhilause allatiivadverbiaaliga ja tarindist kustutatud. Kui see-sugune adverbial põhilauses puudub, vormistub lähtelause subjekt tarindis harilikult genitiivse, harva allatiivse adverbialina. Nt

See jääb sulle *vaadata* / ← *Sa vaatad seda*/. Ta andis mulle raamatu *lugeda* / ← *Ma loen raamatut*/. Nõud jäid sinu *pesta* / ← *Sa pesed nõud*/. Ei lähe tema sinna *neile haugutada ja näägutada* / ← *Nad haugutavad ja näägutavad teda*/.

Infinitiivadverbiaal laiendab järgmisi predikaate.

1. Predikaate, mis väidavad või eeldavad, et subjektiga tähistatul on midagi olemas või puudu, piisavalt või ebapiisavalt mingiks otstarbeks: *sobima, kõlbama, sündima, passima, aitama* 'sobima', sobivusadjektiiv: *kohane / paras / paslik / sobiv / sobilik / kahjulik / kahjutu / kasulik / kasutu / tulus / tulutu / ohtlik / ohutu / tülikas /.. + olema*; ka hinnanguadjektiivid *hea / halb / raske / kerge / ilus / inetu / viisakas /.. + olema*, samuti ühendid *liiga / küllalt + Adj. Nt*

Liha kõlbab *praadida*. Toit sünnib *süüa*. Kleit ei passi *selga panna*. See tükk ei aita *vaadata*. Poiss on *paras karja panna*. Rein oli *sobiv mees luurele saata*. Kerguse tõttu on see *hea kaasa võtta*. See on *hea paun reisile kaasa võtta*. Laud on *raske tõsta*. See laul on *ilus kuulata*. Ta oli *liiga noor sõtta saata*.

2. Intransitiivverbe *olema, jääma, minema*. Nt

Siin ma olen *rahvale vaadata*. Sina oled seal *kaugel tuulte tõugata ja tormide vintsutada*. Laps jääb *sinu hoida*. Keerulisemad tööd jäid *lukkseppade teha*. Ei lähe tema *neile haugutada ja näägutada*. Süü läheb *Antsu kanda*.

3. Transitiiiverbe *saama, andma, jätma, võtma, viima, tooma, ajama, saatma, vedama, suunama, pakkuma, panema, viskama, laenama, laenutama, otsima, leidma, usaldama, ootama, hoidma* jne. Nt

Ma andsin talle *mõistatada* väga raske mõistatuse. Vii kell *parandada!* Too oma töö mulle *näha!* Ta ajas lambad *niita*. Ta pani õunad lastele *süüa*. Laenasin endale raamatu *lugeda*. Ta laentus mulle raamatu *lugeda*. Ta ei leidnud endale midagi *lugeda*. Ta pakkus mulle raamatut *lugeda*. Võtsin raamatu *lugeda*. Usaldan sulle vikati *teritada*. Ta hoidis selle *enda teada*.

da-infinitiivi otstarbefunktsioon on vähim ilmne siis, kui *da*-infinitiivi juures on genitiivne adverbiaal. Erinevalt muudest *da*-infinitiivi adverbiaalsetest kasutusjuhtudest ei saa siin *da*-infinitiivi alati asendada translatiivse teonimega. Vrd

See tüdruk pole igamehe *narrida* ~ *narrimiseks*. Sain selle enda *kasutada* ~ *kasutamiseks*. Aga: Laps jääb sinu *hoida* ~ **hoidmiseks*.

§ 668 ***da*-infinitiivitarind atribuudina**. Nende infiniitivatribuutide põhimassi, mis on substantiivse põhisõna suhtes seotud, moodustavad objektatribuudid, s.o atribuudid, mis laiendavad esiteks verbaalsubstantiive, mille verbivasteil on *da*-infinitiivne objekt (nt *soov*), teiseks substantiive, millel selline verbivaste küll puudub, kuid mis oma tähenduselt kuuluvad esimestega ühte rühma (nt *eesmärk*). Harilikult saab niisuguste infiniitivikasutuste puhul esitada küsimuse *missugune?* ning asendada infiniitivi genitiivvormilise eestäiendiga. Nt

Ta tuli siia sooviga/eesmärgiga *ülikooli astuda*. Missuguse sooviga/eesmärgiga ta siia tuli? Ta tuli siia *ülikooli astumise sooviga/eesmärgiga*.

Nagu ikka atribuut, mis ei ole mitte vahetult lause enda, vaid selle moodustaja element, võib ka *da*-infinitiivne atribuut esineda väga erinevates lausemallides. Tüüpilisim on antud juhul siiski possessiivne lausekonstruktsioon N^1_{ad} *olema/tulema/tekkima* N^2 *Vda*, kusjuures infiniivitarindi lähtelause subjekt on adessiivvormilise nimisõnaga referentsiaalselt identne. Nt

Tal tuli mõte *kalale minna*. Tal tuli tahtmine *kalale minna*. Tal tekkis idee *kalale minna*.

Infiniivatribuut laiendab järgmisi substantiive.

1. Soovi, kavatsust või üritust väljendavaid substantiive (vrd vastavaid verbe objekti puhul): *soov, tahe, lootus, unistus, igatsus, iha, himu, isu, kirg, tung, kiusatus, huvi, lust, vaev, häda, kavatsus, mõte, idee, plaan, nõu, otsus, töotus, lubadus, ähvardus, üritus, proov, katse, püüe, eesmärk, ülesanne* jne. Nt

Tal oli soov *juua klaas külma vett*. Ta oli tulnud siia lootusega *maja osta*. Mul ei olnud mingit isu *seda talle seletama hakata*. Ta tundis kiusatust *kellelegi helistada*. Temas tärkas lust *tantsida ja möllata*. Poisil oli lausa vaev *pahandut teha*. Mis häda sul oli *seda teha?* Tal oli kavatsus *külla sõita*. Nad tulid mõttele *poiss lapsendada*. Plaan *ülikooli astuda* tekkis tal juba ammu. Vollil oli nõu *maja ehitama hakata*. Nad tegid otsuse *koosolek edasi lükata*. Ta tegi viimase katse *mootorit käima saada*. Mul oli ülesanne *ta sealt ära tuua*.

2. Käsku, keeldu, luba jms väljendavaid substantiive: *käsk, korraldus, kutse, ettepanek, palve, soovitus, luba, keeld* jms. Nt

Talud said käsu *sulane mõisa saata*. Andsin korralduse *leida talle sobiv paarimees*. Nad said kutse *tulla tuleval sügisel Kothasse*. Nad tegid talle ettepaneku *veeta talv nende majas*. Ta palus luba *välja minna*.

3. Substantiive, mis väljendavad tegevussubjekti sisemisi või väliseid «ressursse» (julgust, oskust, võimet, võimalust vms) infinitiiviga tähistatud tegevuse sooritamiseks: *julgus, mehisus, söakus, jultumus, kartus, pelg, oskus, kunst, võime, eeldus, omadus, kalduvus, harjumus, komme, püsivus, ülekantud tähenduses ka süda, käsi, silm, kõrv, selgroog; vajadus, õigus, võimalus, juhus, põhjus, ajend, alus, vabadus, au, raha* jms. Nt

Tal puudus *julgus otsustada*. Tal jätkus *jultumust raha küsida*. Mareti oskust *maja korraldada* kiitis isegi vana Peeter. Tal puudus *võime valetada*. On eeldused *töö lõpetada*. Peetril on *kalduvus laiselda*. Tal on *harjumus hambaid torkida*. Mõnel inimesel on *komme raha laenata*. Tal polnud *püsivust nii kaua ühel kohal istuda*. Mul ei olnud *südant teda maha jätta*. Kõigil on *õigus töötada*. Talle pakuti *võimalust teha karjääri*. Mul polnud *juhus* *temaga vestelda*. On *põhjust naerda*. Mul polnud *mingit ajendit teda välja kutsuda*. Meil ei ole *alust selles kahelda*. Igal inimesel on *vabadus ise sõpru valida*. Mul on *au teid tervitada*. Tal ei olnud *raha leiba osta*.

Peale objektilise funktsiooni võib infinitiivatribuut mõnel juhul täita ka adverbiaalset funktsiooni, kusjuures need kaks funktsiooni ei ole alati selgesti eristatavad.

Esimese substantiivirühma laiendina on infinitiivitarind selgelt objektitaiend. Infinitiivi ei ole siin enamasti võimalik asendada translatiivse teonimega. Nt

Naisel oli kavatsus *külla minna* ~ **külla minemiseks*. Tal oli soov *külma vett juua* ~ **külma vee joomiseks*.

Mõningate soovi väljendavate substantiivide puhul tuleb translatiivne transformatsioon siiski kõne alla. Nt

Polnud peremehel himu *seda lõhkuda* ~ *selle lõhkumiseks*.

Teise ja kolmanda rühma substantiive laiendavate infinitiivitarindite puhul on translatiivne transformatsioon aga täiesti üldine. Nt

Andsin korralduse *otsida talle sobiv paarimees* ~ *sobiva paarimehe otsimiseks*. Talle pakuti *võimalust teha karjääri* ~ *karjääri tegemiseks*. Tal puudus *julgus otsustada* ~ *otsustamiseks*.

Vaadeldud täiendid paiknevad üldiselt substantiivi järel. Erandlikult käituvad vaid teonimesid laiendavad infinitiivid, mis võivad paikneda nii ees- kui ka järelasendis. Nt

Vahel tuleb tahtmine *vallatust teha*. *Kinkida* tahtmine on ilus tunne.

§ 669 *da*-infinitiivitarind predikatiivina. Subjektnoomeni suhtes seotud predikatiivina esineb infinitiiv sagedamini soovi või kavatsust väljendava subjektsubstantiivi puhul (vt vastavaid substantiive infinitiivatribuudi korral). Nt

Meie soov on *kaua elada*. Tema kavatsus oli *karjääri teha*.

§ 670 **da-infinitiivitarind vaba laiendina.** Infinitiivitarindi põhipositsioon lauses on seotud laiendi positsioon, kuid tarind, mille peasõnaks on verbi *teadma* või *ütleva* infinitiiv, esineb ka gerundiivitarindi kombel vaba adverbiaalina. Nt

Minu/Juhani/.. teada õpib ta ülikoolis. Ausalt öelda (~ öeldes) ma ei tea, kuidas alustada. Tõtt öelda see ei huvita mind.

Teadma-verbiga tarindid on referentsiaalselt sõltumatud, genitiivse tegevussubjektiga, *ütleva*-verbiga tarindid aga sõltuvad. Kõik need tarindid on leksikaliseerunud, neis ei saa esineda mingeid muid verbi-laiendeid peale näiteis esitatute.

Vormid *lükata-tõugata, teada, kuulda, näha, märgata, tunda, arvata* jm (vt § 673), mis esinevad liitpredikaadi komponendina, võivad paritsiipide taoliselt olla ka adjektiivatribuudid. Nt

Tal oli see juba *teada tee*. Ta on üks *lükata-tõugata* inimene. See oli *arvata* asi, et temast ei saa midagi.

Vormid *laita* ja *kiita* on adjektiveerunud ning esinevad predikatiivi ja atribuudina, seejuures ainult eitavas lauses. Nt

Tüdruku välimus pole *laita*. See pole *laita* mõte. Ta tervis polnud *kiita*. Meil pole just *kiita* olukord.

Predikatiivina, mille vorm ei ole tingitud subjekti sisust, esinevad infinitiivid ka lauseis, nagu

Olla tööeline sõber on *abistada kaaslast hädas*. Taganemine on *jätta võiduvõimalus vaenlasele*,

kus *olema*-verb esineb tähenduses 'tähendama' ning subjektiks on infinitiiv või teonimi (vt § 665). Viimasel juhul saab ka infinitiivse predikatiivi teonimega asendada; eelistatud ongi predikatiivi vormiline ühildumine subjektiga. Nt

Taganemine on *võiduvõimaluse vaenlasele jätmine*. *Taganeda on *võiduvõimaluse vaenlasele jätmine*.

§ 671 **da-infinitiiv väljaspool sekundaartarindit.** *da*-infinitiiv esineb ka väljaspool infiniittarindit, täites finiiitse verbivormi funktsiooni, s.o esinedes iseseisva predikaadina, või olles perifrastilise verbi või verbivormi koosseisus.

§ 672 Finiitverbile iseloomulikus iseseisva predikaadi rollis kasutatakse *da*-infinitiivi mõningat tüüpi kõrvallauseis ja kaudse kõneviisi asemel kaudse teatelaadi väljendamiseks.

1. Tingimuslauses on *da*-infinitiivi subjekt harilikult indefiniitne ja viiteseos pealause tegevussubjektiga puudub. Nt

Kui sulle lips *ette siduda*, näed sa päris viisakas välja. Päris südame all hakkab keerama, kui *kuulata*. Kui *minna*, siis minna.

2. Vastandavas kõrvutuslauses on *da*-infinitiivne predikaat kasutatav ainult sidendi *selle asemel et* puhul. *da*-infinitiiv on pealausega samasubjektiline.

Nt

Siis tõukas Helene äkki palli, selle asemel et Juhani kätte *visata*, laual veerema. Selle asemel et *leinata taga* seda suurt, mida sa teha ei suuda, tee seda väikest, mida suudad.

3. Kaudse kõneviisi tähenduses on *da*-infinitiiv tavaline kõnekeeles verbide *olema* ja *pidama* puhul, harvemini tarvitatakse teda teiste verbidega. Nt

Juhan *olla* haige. (= Juhan *olevat* haige.) Ta *olla käinud* kaebamas. Varsti *pidada* siitkandi mehed Külasool koos olema. Aga noor parun *tulla* varsti tagasi ja mis *minna* tema kätte. Tõnis *tahta* uut laevakaupa teha.

Mõnikord on *da*-infinitiivi käsitletud iseseisva predikaadina ka järgmistel juhtudel.

1. Käsklauses väljendab *da*-infinitiiv kategoorilist käsku. Jääb lah-tiseks, kas kuulajaks on üks või mitu isikut. Keeldu väljendab *mitte* + *Vda*. Nt

Lõpetada töö! (= *Lõpeta/lõpetage* töö!) *Mitte juttu ajada!* (= *Ära aja / ärge ajage juttu!*)

2. Küsilauses osutab *da*-infinitiiv, et tegevuses osaleb kõneleja, kuid jätab ebamääraseks, kas kõneleja üksi (mina) või kõneleja teiste hulgas (meie). Vähemalt osal juhtudel võib infiniitiivi käsitada tulenevana tarindist *tuleb* ~ *tuleks* + *Vda*. Nt

Mida *teha*? (= Mida ma *teen* / me *teeme*? Mida mul/meil *tuleb* ~ *tuleks* *teha*?)

3. Küsivas kõrvallaususes *Vda* = *tuleb* ~ *tuleks* + *Vda*. Infinitiiv on pealausega samasubjektiline, kui kõrvallause laiendab küsiverbe või teadmist, arvamist, kahtlemist vms väljendavaid predikaate. Nt

Ta ei küsinud, kuhu *minna*. (= Ta ei küsinud, kuhu tal *tuleb* ~ *tuleks* *minna*.) Ta ei teadnud, kas *naerda* või *nutta*. Ta ei teadnud, kelle hooleks laps *jätta*. Nad arutasid, kuhu *minna*. Ta kahtles, kas *astuda edasi* või *pöörduda tagasi*. Ta näis kahevahel olevat, kas kingitus *vastu võtta* või mitte. Mul oli selge, mida *teha*.

Kui kõrvallause laiendab info edastamist väljendavaid predikaate (*üttelema*, *teatama* vms), on *da*-infinitiiviga väljendatud tegevuse sooritajaks või protsessis olijaks info adressaat, mida väljendab põhilause adverbiaal. Nt

Ta ei öelnud mulle, kuhu *minna*. (= Ta ei öelnud mulle, kuhu mul *tuleb* ~ *tuleks* *minna*.)

4. Relatiivlause *Vda* = *saab* ~ *saaks* + *Vda* või *maksab* ~ *maksaks* / *tasub* ~ *tasuks* + *Vda*. Infinitiiviga relatiivlause iseloomustab eset, olendit või nähtust, a) mis on kellelgi või kuskil (pealause on eksistentsiaallause; ese, olend või nähtus võib pealause ka eksplitsiitselt väjendamata jääda) või mille keegi saab; b) mida kellelegi antakse, näidatakse vms. Esimesel juhul viitab infiniitiv pealause subjektisikule, teisel juhul adressaadile, mida tähistab adverbiaal. Nt

a) Mul on sõber, kellega *vestelda*. (= Mul on sõber, kellega *saab* ~ *saaks* *vestelda*.) Tal ei ole ühtegi sugulast, kellele *pärandada*. Mul on, mida *mäletada*. Seal pole kedagi, kellega *juttu ajada*. (= Seal pole kedagi, kel-

lega saab ~ saaks / tasub ~ tasuks juttu ajada.) Leidub inimesi, kellest *lugu pidada*. (= Leidub inimesi, kellest *tasub ~ tasuks lugu pidada*.) Ma ostsin lõnga, millega *parandada*. b) Ta näitas mulle ametnikku, kelle poole *pöörduda*.

5. Otstarbelauses on *da*-infinitiiv pealausega samasubjektiline.

August songutas aeg-ajalt ohje, et hobust *taga sundida*. Et *osta* nii kallist asja, selleks peab olema palju raha. Ta ei tahtnud *köhida*, et *mitte segada* lapse und. Ta oli küllalt tark, et seda *läbi näha*. Ta oli liialt purjus, et *kõnet pidada*.

Vaadeldud juhtudel on tegemist siiski vaeglauseiga ja *da*-infinitiiv on neis pigem sihitis, implitsiitse *saama*-verbi laiendina ka liitõeldise osa.

§ 673 **Perifraatilise verbi või verbivormi koosseisus kuulub *da*-infinitiiv deskriptiivverbide ning modaalverbide *võima* 'võimalik olema', *tohtima* ja *saama* juurde.**

Deskriptiivverb ja *da*-infinitiiv moodustavad ahelverbi, milles deskriptiivverb konkretiseerib *da*-infinitiiviga väljendatud tegevuse viisi. Nt

Ta *hirnutab/möirgab/lagistab/turtsub/mügiseb/mõkitab/kihistab/kõõksub/kõkutab/podiseb naerda*. Laps *tihkus nutta*. Ta *ümiseb/joriseb/lõõritab laulda*. Isa *pomiseb lugeda*. Tüdruk *vadistas rääkida*. Lapsed *raiusid kõhida*. Memm *kiratses põdeda*. Hobune *sörgib joosta*. Ta *virutas astuda*. Laps *sulistas end pesta*. Isa *norskas magada*. Ta *põrnitses vahtida*. Eit *konutas istuda*. Vanamees *nokitses puutööd teha*. Väljas *mõllas tuisata*. Taat *mugis/vihtus süüa*. Käsi *tuiкас/lõhkus valutada*. Noored *vihtusid tantsida*. Ta *vihtus/rabas/rühmas/lõhkus/nokitses tööd teha*. Naised *voorisid käia poe vahet*. Ta *koksis õues hagu raiuda*.

2. *da*-infinitiiviga moodustavad ahelverbi ka modaalverbid *võima*, *saama* ja *tohtima*. Nt

Võib *juhtuda*, et loeng jääb ära. Ta *tohib tulla*. Me *saame* täna maale *minna*.

Kui verb *võima* on episteemilises tähenduses, s.o tähenduses 'võimalik olema', siis temaga seostuval *da*-infinitiivil on erandlikult kolm vormi: a) isikulise tegumoe olevik, b) isikulise tegumoe minevik ja c) umbisikulise tegumoe minevik. Nt

a) Ta võis siia ise *tulla*. b) Ta võis *olla* ise siia *tulnud*. c) Ta võis siia *saadetud olla*.

Niisama erandlikult käitub *ma*-infinitiiv modaalverbiga *pidama* seostudes (vt § 684).

3. *olema*-verbiga seostub ennekõike verbide *teadma*, *nägema*, *märkama*, *kuulma*, *tundma*, *kartma*, *arvama*, *lootma*, *ootama* jne *da*-infinitiiv. Nt

Ühtegi hinge *polnud näha*. *Polnud märgata*, et midagi oleks muutunud. Telefon *oli kuulda hingeldust*. Kogu kvartalis *oli tunda vänget lehka*. *Polnud karta*, et temaga midagi juhtub.

Neis lauseis on tegemist kas perifraatilise passiivi või impersonaalliga. Osal lausetest on olemas ka aktiivsed vasted.

Nt

See on mulle *teada*. Ma *tean* seda. Su jutt on mulle hästi *kuulda*. Ma *kuulen* su juttu hästi. Sa oled mulle *näha* ~ *nähtav*. Ma *näen* sind.

Verbi *teadma* tarvitatakse ainult subjektiga, s.o passiivilauseis; verbide *nägema*, *kuulma*, *märkama* ja *tundma* puhul eelistatakse samuti subjekti, kui see osutab konkreetsele tajuesemele, ehkki välistatud pole ka objekti tarvitamine. Allatiivse agentadverbiaaliga lauses on võimalik ainult subjekt. Vrd

Sa *oled* mulle hästi *näha*. Sa/sind *oled/on* hästi *näha*. Su jutt on mulle hästi *kuulda*. Su jutt/juttu on hästi *kuulda*.

Ülejäänud verbide puhul eelistatakse objekti, ehkki välistatud pole ka subjekti tarvitamine. Nt

Seda/see *oli arvata*, et temast ei saa asja. Seda/see *oli loota*, et temast saab asja.

Kõigile vaadeldud tüüpi lauseile, v.a neile, kus predikaadiks on verb *teadma*, on iseloomulik modaalne tähendusvarjund. Objektiga lauseis on võimalik ka modaalsona predikaadi koosseisus. Nt

Sind on (*võimalik*) hästi *näha*. Seda *oli/võis arvata*, et temast ei saa asja.

Predikaadi koosseisu kuuluvaiks võib lugeda ka muude verbide *da*-infinitiive; viimaste piir subjekti ja adverbiaaliga ei ole siiski eriti terav. Nt

Selles kaupluses on pruugitud raamatuid *müüa*. Tal on ju *kanda* ka oma kannatused ja mured. Tal *polnud* midagi *teha*. Temaga *pole* midagi *peale hakata*. *Kaotada pole* sellega ju midagi. Tal on (= on vaja) kümme sammu *astuda*. Tal *ei ole* (= ei ole vaja) kellegi pärast *muret tunda*.

4. Ka need laused, kus *da*-infiniitiv kuulub verbi *saama* juurde, on passiivilaused. Subjekt on tegevusobjekt, tegevussubjekt aga agentadverbiaal kujul Ng + *käest* N_{abl}. Nt

a) Ma *sain* tema käest *sõimata*. Ta *sõimas* mind. b) Ma *sain* temalt *teada*, et Peeter on haige. Ta *teatas* mulle, et Peeter on haige.

a-tüüpi lauseis seostub *saama*-verb kausatiivverbi infiniitiviga, *b*-tüüpi lauseis aga mitte, ehkki neistki on mõnel aktiivne kausatiivverbiga vaste.

a-tüüpi lauseis kuuluvad verbi *saama* juurde verbid *riielda*, *sõimata*, *tõrelda*, *näägutada*, *tänitada*, *laita*, *võtta*, *kiita*; *karistada*, *nahutada*, *tuuseldada*, *tapelda*, *tutistada*, *sugeda*, *nuhelda*, *tappa*, *lüüa*, *pureda*, *küünistada*, *kõrvetada*, *haavata*, *pista*, *põrutada*, *vigastada*, *raputada*, *loksutada*; *petta*, *tõmmata*, *pügada*, *nühkida*, *lüpsta*; *külmetada*; mõningate verbide puhul on infiniitiv lühenenud: *peksta*, *parki(da)*, *lakki(da)*, *tuupi(da)*, *kolki(da)*. Nt

Ta *sai* jalast *haavata*. *Sain* parmult *pista*. Nii mitmedki *olid* saanud teel *külmetada*. Mehe suhtes ta *petta ei saanud*.

b-tüüpi lauseis seostuvad verbiga *saama* verbid *nägema*, *kuulma*, *teadma*, *tundma*, *maitsuma*, *kannatama*, *proovima* jms. Nt

Ta *sai* ülekohut / tema rusikaid *tunda*. Poiss *sai* püksirihma *maitsta*. Sõja ajal *sai* Tallinn tugevasti *kannatada*.

§ 674 **da-infinitiivi laiendava objekti vormist.** Objekti vormi valiku poolest käitub finiiitse verbivormi ja *da*-infinitiivi ühend mõnes suhtes nagu liitpredikaat. Nimelt laieneb finiiitverbi eitus ühendile tervikuna ja muudab *da*-infinitiivi objekti partitiivseks. Nt

Ma ei tahtnud *osta seda raamatut*. (Vrd: Ma tahtsin *osta selle raamatu*.)
Mul ei õnnestunud *osta seda raamatut*. (Vrd: Mul õnnestus *osta see raamat*.)

da-infinitiivi objekti vorm ei olene ka jaatuse korral infinitiivist siis, kui infinitiiv laiendab tundmust väljendavaid verbe *armastama, häbenema, kartma* jt. Nende verbide puhul on *da*-infinitiivi objekt alati partitiivis. Nt

Ta kartis *kaotada oma naist*. (Vrd: Ta kaotas *oma naise*.)

Ka täisobjekti vorm oleneb infinitiivivälistest mõjuritest: ainsuslik täisobjekt on nominatiivis siis, kui lause väljendab käsku või on vaegisikuline. Nt

Laske *ühine söögilaud katta kõigile!* Palume *teha kümneminutiline vaheae!* Otsustati *muretseda uue keisri pilt*. Mul tuleb *homseks ajalehele artikkel kirjutada*. Parem oleks *töö pooleli jätta*. Teenida rahvast on *täita oma kohustus kodumaa ees*. See oli soov *juua klaas vett*.

vat-infinitiivitarind

§ 675 **vat-tarindi peasõnaks on vat-infinitiiv, mis päritolult on oleviku partitsiibi partitiivivorm, kuid on partitsiibi paradigmast väljunud ning käitub infinitiivi taoliselt. vat-infinitiivil on neli vormi: a) isikulise tegumoe olevikuvorm ehk vat-vorm, b) umbisikulise tegumoe olevikuvorm ehk tavat-vorm, c) isikulise tegumoe minevikuvorm kujul olevat + Vnud või Vnuvat ning d) umbisikulise tegumoe minevikuvorm kujul olevat + Vtud. Nt**

a) Ma arvasin seda juba *teadvat*. b) Teadsin seda juba *tehtavat*. c) Arvasin Peetri *olevat* kirja juba *lugenud*. Ma arvasin Peetri juba *lgenuvat* kirja.
d) Teadsin seda juba *tehtud olevat*.

a- ja *c*-tüüpi tarinditele vastab aktiivne, *b-* ja *d*-tüüpi tarinditele passiivne lähtelause. *a-* ja *b*-tüüpi tarind väljendab põhilause sündmusega samaaegset, *c-* ja *d*-tüüpi tarind sellele eelnevat sündmust.

vat-tarind esineb lauses põhiverbiga suhteliselt tihedalt seotud sõltuvusmäärusena, vahel ka sihitisena, laiendades transitiivverbe *leidma, lootma, ütlema, aimama, arvama, avastama, eeldama, kaebama, kartma, kujutlema, kurtma, kuulma, mõtlema, mõõnma, mäletama, märkama, nentima, nägema, oletama, ootama, rääkima, taipama, tajuma, teadma, tundma, tunnistama, tõendama, väitma, uskuma, ütlema* jne. Nt

Ma arvasin sind *magavat*. Selle nõu leiab ta *päris kohase olevat*. Mõtlesin Peetri kirja juba *lugenud olevat* ~ *lgenuvat*. (sõltuvusmäärus) Teadsin seda *sageli tehtud olevat*. Olen kuulnud *siin palju loetavat*. (sihitis)

vat-tarindi puhul on tegemist mitte lihtsalt abstraktse lähtelausega, vaid täiesti konkreetse *et*-objektlauselausega.

Aktiivse objektlauselause grammatiline subjekt tõstetakse põhilause objektiks; objektlauselause ülejäänud osa vormistub *vat*-tarindina ning, olles kaotanud objekti funktsiooni, talitleb sõltuvusmäärusena. *Et tavat-* ja *olevat + tud*-tarindi passiivseis lähtelauseis subjekt puudub, siis ei toimu ka niisugust tõstet ja *vat*-tarind on käsitatav sihitisena. Nt

Kartsin [*sind*] [*seda tegevat*] / [*sind*] [*seda teinud olevat*] ← Kartsin, *et sina seda teed / teinud oled*; Teadsin [*seda tehtavat*] / [*tehtud olevat*] ← Teadsin, *et seda tehakse / on tehtud*.

Kui objektlauselause subjekt on referentsiaalselt identne põhilause subjektiga, siis muutub ta objektistudes refleksiivpronoomeniks *enese*. Nt
Mart tundis, *et ta on haige* → Mart tundis *enese haige olevat*.

Objekt võib saada nominatiivse, genitiivse või partitiivse kuju, alludes objekti vormivahelduse üldreeglitele. Kui *vat*-tarindi lähtelause ei ole predikatiiv-, possessiiv- või tulemuslause, siis on olemas objekti vorm põhiverbist. Verbide *kujutlema, nägema, kuulma, mäletama, märkama, ootama, tajuma, tundma* puhul esineb ainult partsiaalobjekt. Nt

Kujutlesin inimest kuul kõndivat. Kuulsin Peetrit ohkavat. Mäletasin sõpra/sõpru hernesupist lugu pidavat. Märkasin poissi/poisse millegi üle mõtlevat. Nägin lindu/linde õhku tõusvat. Ootasin tüdrukut/tüdruid laulu alustavat. Tajusin auditooriumis väsimust maad võtvat. Tundsin judinat/judinaid üle selja jooksvat.

Meeltetaju väljendavate verbidega *nägema, kuulma, kujutlema, tundma* lauseid ei pruugigi tingimata kirjeldada *vat*-tarindi lähtelause subjektitõstetega, samahästi võib siin rääkida põhilause juba olemasoleva objektiga identse subjekti kustutamiset. Selle kasuks kõneleb asjaolu, et ainult nende verbidega lauseis on võimalik *vat*-tarindit enam-vähem sünonüümselt asendada *mas*-tarindiga. Nt

Kujutlesin inimest kuul kõndivat ~ kõndimas. Kuulsin Peetrit ohkavat ~ ohkamas. Nägin linde õhku tõusvat ~ tõusmas. Vrd: Mäletasin sõpra hernesupist lugu pidavat ~ *lugu pidamas. Ootasin tüdruid laulu alustavat ~ *alustamas.

Kõigi ülejäänud verbide puhul, mida võib laiendada *vat*-tarind, domineerib totaalobjekt: objekti käändeks on ainsuses genitiiv, mitmuses nominatiiv. Variantvõimalusena tuleb siiski tihti arvesse ka partsiaalobjekt. Mitmuses võib partitiiv olla mõnel juhul koguni ainus vormistusvõimalus. Nt

Aimasin selle seikluse / need seiklused ~ neid seiklusi peagi lõppevat. Lootsin poisi/poised ~ poisse sellega toime tulevat. Ta kurtis poja/ pojad ~ poegi halvasti õppivat. Arvasin naise ~ naist / naised ~ naisi suvilas üüбивat.

Kui *vat*-tarindi lähtelause on predikatiivilause, possessiivilause või tulemuslause, siis on tõstetud objekt ainsuses genitiivis, mitmuses nominatiivis ka esimest tüüpi verbide puhul.

Nt

Nägin mehe/mehed kavala(d) olevat. Nägin mehe/mehed välismaalase(d) olevat. Nägin Liisal hea mehe olevat. Nägin Liisal ja Leenal head mehed olevat. Nägin poisist/poistest mehe/mehed kasvavat.

Transitiivseid verbe laiendava *vat*-tarindi predikatiiv on kas nominatiivi- või genitiivikujuline, ühildudes harilikult objektiga käändes ja arvus. Predikatiiv on nominatiivis, kui objekt on nominatiivis või puudub üldse. Üksikjuhtudel tarvitatakse nominatiivset predikatiivi ka genitiivse objekti korral, üldiselt aga võtab predikatiiv genitiivse objekti korral samuti genitiivse kuju. Partitiivset objekti predikatiiviga lausete puhul olla ei saa, välja arvatud personaalpronoomenid ja asesõna *enese*, mille partitiivivormi korral predikatiiv jääb genitiivi. Nt

Tuba leiti olevat tühi. Linnas arvati olevat palav. Ma leidsin mehed kohased olevat. Ants arvas selle liiga pikk ~ pika olevat. Ta mäletas vanaisa tervise viletsa olevat. Ma lootsin su ~ sind targema olevat. Ma arvasin enese ~ end ~ ennast tugevama olevat.

Väljaspool sekundaartarindit kuulub *vat*-infinitiiv intransitiivverbide *näima*, *tunduma*, *paistma*, samuti vormide *näikse* ja *kuulukse* juurde, moodustades nendega ahelverbi. Nt

Ta näis kõike teadvat. Siin paistab elatavat päris hästi. Ta kuuldus seda teinud olevat ~ teinuvat vastu tahtmist. Töö näikse juba lõpetatud olevat.

Verbide *näima*, *paistma*, *tunduma* puhul võib verbi *olema vat*-vorm predikatiivi juurest ära jääda. Nt

Ta näis /tundus/paistis (olevat) haige/väsinud/vaevatud.

Asjaolu, et loetletud intransitiivverbide puhul ei selekteeri subjekti mitte intransitiivverb ise, vaid *vat*-infinitiiv (mistõttu nende ühendit loetaksegi ahelverbiks), on võimalik kirjeldada subjekti tõstega. Seda sorti laused on käsitletavad lausetena, mis lähtuvad subjektkõrvallausega põimlauseist. Nende lausete kujundamisel *vat*-infinitiiviga lauseiks tõstetakse subjektlause grammatiline subjekt põhilause grammatiliseks subjektiks, subjektlause pragmaatiline subjekt aga põhilause pragmaatiliseks subjektiks. Predikaat infinitiivistub ning moodustab intransitiivverbiga liitpredikaadi, kaotades seejuures teisedki laiendid. Nt

Jaan (grammatiline ja pragmaatiline subjekt) tundub tervenevat / tervenenu olevat ~ tervenenuvat ← Tundub, et Jaan (grammatiline ja pragmaatiline subjekt) terveneb / on tervenenu; Peetrit (pragmaatiline subjekt) näib huvitavat / olevat huvitanud ~ huvitanuvat vaid keemia (grammatiline subjekt); Tal (pragmaatiline subjekt) paistab hästi minevat / olevat hästi läinud ~ läinuvat hästi ← Paistab, et tal (pragmaatiline subjekt) läheb hästi / on hästi läinud.

1.2. Supiinitarindid

§ 676 Supiinitarindi moodustab supiini ehk *ma*-tegevusnime illatiivi-, ines-iivi-, elatiivi-, translatiivi- ja abessiivivorm koos oma laienditega.

ma-, *mas*- ja *mast*-tarindid on lauses seotud adverbiaalid ning adverbialtäiendid. Mõnel juhul moodustab supiini illatiivi-, inessiivi- ja elatiivivorm finitiivverbiga süntaktiliselt liigendamatu terviku. Nt

Ta läks sööma / käis söömas / tuli söömast (adverbiaal); sööma minek / söömas olek / söömast tulek (adverbiaalatribuut); Ta hakkas sööma (ahel-
verbi-liitpredikaadi osa).

maks-tarind esineb vaba adverbiaali ning adverbiaalatribuudina. Nt

Otsustamaks tegeliku olukorral üle tuleb meil pöörduda faktide poole. Pöördumine faktide poole *otsustamaks tegeliku olukorra üle* ei ole mitte üksnes vajalik, vaid ka paratamatu.

Märkus. *maks*-vorm on J. Aaviku morfoloogiauuendus, mis esialgu ei tulnud käibele, kuid alates kuuekümnendatest aastatest hakkas kirjakeeles järjest rohkem levima, seejuures sealgi, kus Aavik seda polnud kavatsenudki. Praegu on ta võrdlemisi sage isegi kõnes. Peale *maks*-vormi püüdis Aavik juurutada veel vorme *-maga*: *tegemaga* (= sellega, et teeb; tegemisega; tehes): «Ta piirdus vaid *tegemaga* mõningaid seletavaid märkusi» ja *-mani*: *tegemani* (selleni, niikaugele, et teeb; tegemiseni): «Ta läks koguni *tegemani* haavavaid märkusi» (vt J. Aavik, Keeleline käsiraamat. Tallinn ja Tartu, 1932, lk 8). Need vormid ei ole kasutusele tulnud.

mata-tarind talitleb põhiliselt a) gerundiivitarindi kombel vaba adverbialina ning vastava vaba adverbiaalatribuudina, b) partitsiibitarindi kombel predikatiivina, seisundimäärusena ning vastava adjektiivatribuudina. Seotud laiendina (sõltuvusadverbialina) esineb *mata*-tarind vaid verbi *unustama* puhul (c), sedagi *da*-infinitiivi ja *mast*-vormi rööpvormina. Arvestades *mata*-vormi funktsionaalset lähedust gerundiivile ning partitsiibile, käsitletaksegi *mata*-tarindit just nende, mitte supiinitarindite juures. Nt

a) *Kaugemale tulevikule mõtlemata* ta nõustus. Nõustumine *kaugemale tulevikule mõtlemata* oli rumal tegu. b) Poisi käed on *pesemata*. Poisi käed jäid *pesemata*. Poisi *pesemata* käed pahandasid õpetajat. c) Ma unustasin *alla kirjutamata* (~ *alla kirjutada* ~ *alla kirjutamast*).

ma-, *mas*- ja *mast*-tarindi subjekt on identne intransitiivse põhilause tegevussubjektiga ja transitiivse põhilause objektiga, *maks*-tarindi subjekt aga alati põhilause tegevussubjektiga. Nt

Ta läheb sööma / ← Ta sööb / Ta käis söömas / ← Ta sööb / Ta tuli söömast / ← Ta sööb / Sõber viis ta sööma / ← Ta sööb / Sõber nägi teda söömas / ← Ta sööb / Sõber saatis ta söömast koju / ← Ta sööb / Võistlemaks oma ala parimatega / ← Mari võistleb oma ala parimatega / sõitis Mari Tallinna. Teenimaks kuulsust nii endale kui ka klubile / ← Treener teenib kuulsust nii endale kui ka klubile / saatis treener klubi parimad sportlased Tallinnasse võistlema.

mas-vorm väljendab põhilause sündmusega samaaegset sündmust (relatiivset olevikku), *ma*-, *maks*- ja *mast*-vorm aga põhilause sündmusega eriaegset sündmust: *ma*- ja *maks*-vorm järgnevat sündmust (re-

latiivset tulevikku), *mast*-vorm eelnevat sündmust (relatiivset minevikku). Üksikjuhtudel võivad ajasuhted olla ka teistsugused.

Väljaspool infiniitarindit võib *ma-*, *mas-* ja *mast*-vorm koos finiiit-verbiga olla ka aspektitähenduses: osutada tegevuse või protsessi algusele, käimasolekule või lõpule.

ma-tarind

§ 677 *ma*-tarindid kuuluvad seotud supiinitarindite hulka.

Kohamäärusena väljendab *ma*-tarind sihtkohta, laiendades järgmisi intransitiiv- ja transitiivverbe, mis väljendavad (väidavad või eeldavad) olendi või eseme ümberpaigutumist ruumis.

1. Liikumisverbe: *minema, tulema, lahkuma, ilmuma, siirduma, muunduma, asuma, jooksuma, töttama, ruttama, kihutama, kiirustama, tormama, sööstma, põrutama, astuma, sammuma, jalutama, vudima, rühkima, trügima, komberdama, hiilima, paterdama, sumama, ukerdama, tuigerdama, tuikuma, kobima, voorima, küünitama, küürutama, kummarduma, pugema, ronima, roomama, hüppama, kargama, istuma, tõusma, heitma, laskuma, lendama, sõitma, pöörduma, parvetama, ratsutama* jne. Nt

Ta läks *jalutama*. Tahaksin asuda Pärnusse *elama*. Tüdruk jooksis *emale kaebama*. Ta astus tuppa *jalgu puhkama*. Laps küünitas *õuna võtma*. Mees hüppas vette *uppajat päästma*. Nad istusid *teisi ootama*. Isa heitis voodisse *puhkama*. Tuli pöörduda isa poole *õigust saama*.

2. Verbe tähenduses 'tahtma väga minna': *kippuma, tikkuma, kibeleva, tükkima*. Nt

Lapsed kippusid *õue mängima*. Ta tikkus *sööma*. Juss kibeles *lahkuma*. Ära tüki *esinema*!

3. Mõningaid võimalikkusele või piisavusele osutavaid verbe: *pääsema, jõudma, küündima, mahtuma, jätkuma*. Nt

Nad ei pääsenud *esietendust vaatama*. Peeter jõudis *õigel ajal aitama*. Päike ei ulatunud *valgustama märke ronivat hobust*. Ta mahtus parajasti sinna *istuma*. Lapsi jätkus *igale poole sekeldama*.

4. Kausatiiv-direktaalseid (siirmist väljendavaid) verbe: *viima, tooma, saatma, suunama, panema, paigutama, asetama, seadma, laotama, riputama, mahutama, lükkama, tõstma, valama, kandma, sõidutama, talutama, vedama, heitma, loopima, viskama, ulatama, istuma* jne. Nt

Nad viisid kannatanu tuppa *toibuma*. Ega ma toonud teda siia *magama*! Ema saatis poisi *pesema*. Ta pani pesu *kuivama*. Kõik mahutati *istuma*. Peeter tõstis supi *taldrikule jahtuma*. Sõbrad sõidutasid Peetri *koske vaatama*. Jaan vedas külalised *katset jälgima*. Mehed loopisid liiva *plaadile kuivama*.

ma-tarindiga tähistatud tegevus, protsess või seisund on käsitatav sihtkohana eriti sel juhul, kui verbil pole lauses konkreetset sihtkohta väljendavat laiendit. Nt

Kuhu ta läks? Ta läks *sööma*. *Kuhu* sõber ta viis? Sõber viis ta *sööma*.

Kui *ma*-tarind paikneb lauses, kus juba on sihtkohta osutav määrus, siis on kohatähendus vähem silmahakkav. See on siiski olemas, sest nt lauseis «Ta läks restorani *sööma*», «Sõber viis ta restorani *sööma*» hõlmab *kuhu*-küsimus (*Kuhu* ta läks? *Kuhu* sõber ta viis?) ühendi *restorani sööma* tervikuna, täpselt nii nagu lauses «Ta läks *õue laste juurde*» haarab küsimus ühendi *õue laste juurde* tervikuna. Konkreetset sihtkohta väljendav määrus + *ma*-tegevusnimi on kohatähenduse seisukohalt just nagu üks moodustaja, milles *ma*-tegevusnimi on samasugune «kohta kohas» piiritlev lauseelement nagu *laste juurde* lauses «Ta läks *õue laste juurde*».

Niihästi lauseis, kus on olemas konkreetsele sihtkohale osutav adverbiaal, kui ka lauseis, kus niisugune adverbiaal puudub, on *ma*-tarindil lisaks kohatähendusele harilikult ka finaalne tähendus. Eesmärgipärane tegevus on lauseis enamasti eksplitsiitselt väljendatud siirdumist või siirmist märkivate verbidega, 3. rühma verbide puhul jääb see aga implitsiitseks, olles lauses vaid eelduse kujul. Konkreetset sihtkohta väljendava adverbiaali olemasolu korral lauses on finaalne tähendus enim ilmne, sest sel juhul on võimalik ka eesmärgiküsimus. Nt

Milleks ta restorani läks? Ta läks restorani *sööma*. *Milleks* sõber ta restorani viis? Sõber viis ta restorani *sööma*.

Koht ja eesmärk ei ole teineteist päris välistavad nähtused. Tegevus või protsess, mida väljendab *ma*-tegevusnimi, võib olla mõtestatud kas kohana või «asjana» ning nii ühe kui teisena võib see olla finaalne (teise tegevuse eesmärk) või mittefinaalne.

Ta läks *sööma*. (finaalne kohamäärus) Ta on nõus *sööma*. (finaalne sõltuvusmäärus) Ta juhtus/sattus *sööma*. (mittefinaalne kohamäärus) Ta harjus *sööma putru*. (mittefinaalne sõltuvusmäärus)

Finaaladverbiaali ehedal kujul pole käesolevas nähtuste ringis olemas. Selle asemel on finaalne kohamäärus ja finaalne sõltuvusmäärus.

Kohamäärusena on *ma*-tarindile tüüpiline just finaalsus. Mittefinaalsed kohaadverbiaalid on vaid harvad erandid. Selgelt mittefinaalsena esineb kohta väljendav *ma*-tarind vaid verbide *sattuma* ja *juhtuma* laiendina, nagu ülalesitatud näites.

Lisaks 1.–4. rühma verbidele laiendab finaalse kohaadverbiaalina talitlev *ma*-tarind ka järgmisi verbe ja noomeneid, mille tähenduses viide kohamuutusele puudub.

5. Kausatiivverbe: *käsutama*, *hõikama*, *hüüdma*, *kutsuma*, *kamandama*, *nõudma*, *paluma*, *keelitama*, *meelitama*, *ahvatlema*, *ehmatama*, *kohutama*, *laskma*, *lubama*, *usaldama*, *kauplema*, *tellima*, *palkama*, *värbama* jne. Nt

Kapten käsutab madrused *tekki küürima*. Ema hõikas lapsed tuppa *sööma*. Vello palus Õie *tantsima*. Ta ahvatles mind *raamatut ostma*. Ta lubati *puhkama*. Ta tellis meistri *katust parandama*.

6. Sobivust väljendavaid verbe ja adjektiive: *sündima, kõlbama, pääsima, sobima, olema + kõlblik /kohane /sobiv /sobilik /paslik /paras*, ka ühendeid *küllalt* või selle sünonüüm + Adj/Adv. Nt

Mees kõlbab tehasesse *tootmist juhtima*. Peeter on kõlblik *väeteenistusse minema*. Sa oled kohane *tööd juhtima*. Poiss on juba paras *karjas käima*. Ta on liiga vana *presidendiks kandideerima*.

Et loetletud predikaatide tähenduses puudub viide kohamuutusele, siis pole sihtkohatähendus siin ainuvõimalik. Kausatiivverbe puhul ongi tavalisem *ma*-tarindi mittelokaalne tõlgendus, kuna sobivust väljendavate predikaatide puhul on üldse raske nende kahe tähenduse vahel vahet teha.

§ 678 Sõltuvusmäärusena laiendab *ma*-tarind järgmisi predikaate.

1. Eespool toodud 5. rühma kausatiivverbe, neile lisaks mittelokaatiivse laiendiga seostuvaid kausatiivverbe: *sündima, kohustama, provotseerima, volitama, õhutama, häälestama, inspireerima, innustama, veetlema* jne. Nt

Komitee kutsus rahvast *üles tõusma*. Ema keelitas poega *koju jääma*. Ta sunnib mind *seda tegema*. Ta kohustas sekretäri *kirju sorteerima*. Kaebalune provotseeriti *süüd üles tunnistama*. Ma volitasin venna *palka välja võtma*. Õhutasin teda *paigale jääma*.

2. Eespool 6. rühmas esitatud sobivust väljendavaid predikaate; neile lisaks võimelisust, valmistumist ja valmisolekut, nõusolekut, kohustust jms väljendavaid modaalpredikaate: *olema + suuteline /võimeline /võimetu /küps /valmis, valmistuma, nõustuma, nõus olema, soostuma, vaevuma, kohustuma, pidama* jne. Nt

Laine ei sobi *lapsi õpetama*. Ta ei ole suuteline *mõistma teisi inimesi*. Sa ei ole võimeline *seda tegema*. Kas te olete küps *eksamile tulema*? Ta valmistus *lõunasse sõitma*. Ta ei ole nõus *kaasa tulema*. Peeter kohustub *reeglitest kinni pidama*. Ta ei vaevunud *nööpegi kinni panema*. Ma pean *tööle minema*.

Mõlema rühma predikaatide laiendina on *ma*-tarind finaalne sõltuvusmäärus. Sellest annab tunnistust seegi, et suuremal osal neist sõnadest on transitiivne asendusvorm. Nt

Ta sunnib mind *seda tegema*. Ta sunnib mind *selleks*. Ta ei ole sobiv *seda tegema*. Ta ei ole sobiv *selleks*.

2. rühma sõnad ise ei väljenda konkreetset eesmärgipärast tegevust, kuid eeldavad seda või vähemasti kavatsust selleks. Näiteks lause «Jaan on nõus *kaasa tulema*» eeldab, et keegi kutsus Jaani kaasa.

Mittefinaalse sõltuvusmäärusena laiendab *ma*-tarind järgmisi sõnu.

3. Verbe *harjuma, õppima*. Nt

Poiss harjus *valetama*. Ta oli õppinud *hirmu tundma*.

4. Tegevuse ja/või tegija omadusi väljendavaid adjektiive ning mõningaid samalaadseid substantiive: *abitu, ablas, aeglane, agar, ahne, erk, helde, hoolas, hooletu, kange, kerge, kiire, kitsi, krops, käbe, kärme*,

laisk, nobe, närb, osav, raske, südi, terane, tige, tragi, tubli, usin, vali, varmas, viks, vilgas, virk, visa, väle; mees, meister, spets(ialist) jne. Nt

Rong oli aeglane *sõitma*. Ta oli olnud agar organiseerima. Arst oli hooletu *ravima*. Nad olid kanged *suurustama*. Hädad on kerged *tulema*. Kuulujutud on kiired *levima*. Kalle oli karme *selgitama*. Ants on südi *sõnelema*. Poeg oli tubli *ema aitama*. Sa oled kole usin *kaebama*. Kopsupõletik on visa *vaibuma*. Ta oli meister *anekdoote rääkima*.

Kui üksikud erandid välja arvata, siis *ma*-tarind tähistab tegevust, põhilause subjekt selle sooritajat. Supiiniga väljendatud tegevus on adjektiiivi või substantiiviga väljendatud omaduse kehtivuspiirkond.

mas-tarind

mas-tarindid kuuluvad seotud supiinitarindite hulka.

§ 679 **Kohamäärusena** väljendab *mas*-tarind asukohta, laiendades järgmisi verbe.

1. Intransitiivverbe: *olema, viibima, istuma, seisma, käima*. Nt

Ta on *söömas*. Peeter viibis Tartus *sugulasi külastamas*. Nad istusid juba *söömas*, kui meie saabusime. Inimesed seisid järjekorras *vastust ootamas*. Ta käis metsas *marju korjamas*.

2. Transitiivverbe: *pidama, hoidma*. Nt

Ta hoidis/pidas pesu nii kaua väljas *kuivamas*, kuni see täiesti kuivaks sai.

Analoogiliselt *ma*-tarindiga on *mas*-tarindi kohatähendus ilmsem, kui lauses puudub konkreetsele kohale osutav adverbiaal. Nt

Kus ta oli/käis? Ta oli/käis marju korjamas.

Kui selline adverbiaal on lauses olemas, siis kohatähendus küll säilib, kuid domineerib finaalne tähendus. Nt

Milleks ta metsas oli/käis? Ta oli/käis metsas marju korjamas.

Ka esimesel juhul on *mas*-tarindil finaalne tähendus. Nii nagu *ma*-vorm, eeldab ka *mas*-vorm eesmärgipärast siirdumis- või siirmistegevust, mis on kas verbi *käima* abil eksplitsiitselt väljendatud või on eksplitsiitselt väljendamata, kui *mas*-tarind laiendab verbe *olema, viibima, istuma, seisma, pidama, hoidma*. *ma*-vormist erineb *mas*-vorm aga resultatiivsuse poolest, tähistades tegevust kui saavutatud eesmärki.

Problemaatiline on *mas*-tarindi staatus siis, kui ta laiendab transitiivverbe, mis väljendavad meeltetaju: *märkama, nägema, silmama, vaatama, vaatlema, jälgima, silmitsema, kuulma, kuulama, mäletama, meenutama, tundma, tajuma, kujutlema* jne, samuti verbe *kujutama, joonistama, esitama; kohtama, leidma ja tabama*. Selgelt lokaalne tähendus on *mas*-vormil vaid verbide *kohtama, leidma ja tabama* puhul, kusjuures *leidma ja tabama* laiendina on *mas*-vorm ekvivalentne *mast*-vormiga. Meeltetaju väljendavate verbide puhul võib *mas*-vormi pidada niisama hästi kohamääruseks kui ka sõltuvusmääruseks, sest

paljudel juhtudel (peamiselt hetketaju tähistavate verbide laiendina) on ta asendatav *vat*-vormiga. Reprodutseerimist väljendavate verbide korral tuleb kohamääruse kõrval kõne alla ka seisundimäärus, sest *mas*-vorm on siin ekvivalentne oleviku partitsiibi essiiviga.

Kõik vaadeldud kasutusjuhtumid on mittefinaalsed. Nt

Ta märkas Juhanit *istumas ~ istuvat*. Nägin teda *ratsutamas ~ ratsutavat*. Ta silmas poissi *tüdrukuid piilumas ~ tüdrukuid piiluvat*. Vaatasin teda *last söötmas*. Õpetaja jälgis lapsi *joonistamas*. Jüri kuulab Marit *klaverit mängimas*. Tundsin palavikku *tõusmas ~ tõusvat*. Ta tajus kaastroofi *lähenevat ~ lähenevat*. Kujutlesin teda *süüa tegemas ~ süüa tegevast*. Maal kujutas tüdrukut *istumas aasal lillede keskel ~ aasal lillede keskel istuvana*. Kohtasin teda *klaverit mängimas*. Ta leidis vana aedniku *roose kastmas ~ kastmast*. Peeter tabas sõbra *magamas ~ magamast*.

mast-tarind

mast-tarindid kuuluvad seotud supiinitarindite hulka.

§ 680 Kohamäärusena väljendab *mast*-tarind lähtekohta, laiendades järgmisi verbe.

1. Neidsamu liikumis-, kausatiiv-direktaalseid ja kausatiivseid verbe, mida *ma*-tarind (vt verbirühmi 1.-5. § 677). Nende verbide enamiku korral on *mast*-tarind (nagu elatiivne substantiivitarind) lauses vaid koos sihtkohaadverbialiga. Nt

Läksime *võistlemast* koju. – *Läksime *võistlemast*. Ema kutsus lapsed *mängimast* tuppa. – *Ema kutsus lapsed *mängimast*.

Otseselt lähtekohast lahkumisele viitavate verbide laiendina võib *mast*-tarind lauses esineda ka sihtkohaadverbialita. Nt

Ta tuli *söömast*.

2. Verbe *leidma* ja *tabama*. Nt

Ta leidis vana aedniku *roose kastmast*. Peeter tabas sõbra *magamast*.

Nii nagu *ma*- ja *mas*-tarindi puhul, on ka *mast*-tarindi kohatähendus ilmsem siis, kui lauses puudub konkreetsele lähtekohale osutav adverbial. Nt

Kust ta tuli? Ta tuli *söömast*.

Kohamääruslikul *mast*-vormil puudub finaalne tähendus.

Harilikult väljendab *mast*-vorm tegevust või protsessi, mis toimub enne põhilause tegevust või protsessi ja on viimase toimumise ajaks lõppenud. Verbide *tabama* ja *leidma* laiendina *mast*-vorm siiski ei osuta tegevuse lakkamisele. Niisugusel juhul on *mast*-vormiga paralleelselt kasutusel ka *mas*-vorm. Nt

Ta leidis vana aedniku *roose kastmast / kastmas*.

§ 681 **Sõltuvusmääruslik mast-tarind** laiendab nn negatiivimplikatiivseid verbe, s.o verbe, mille jaatava vormi puhul järeldeb lausest, et *mast-tarindiga* väljendatu ei toimu, eitava vormi korral aga, et toimub. Nende verbide enamiku puhul on *mast*-vorm asendatav partitiivse või elatiivse teonimega, vahel ka *da*-tegevusnimega ja *mata*-vormiga, mis talitlevad lauses objekti või adverbiaalina. Siia kuuluvad järgmised verbid.

1. *keelduma, hoiduma, häbenema, unustama, tõrkuma*. Nt

Haige keeldus *söömast* ~ *söömisest*. Hoidusin tema poole *pöördumast* ~ *pöördumisest*. Ta ei häbene *seda tegemast* ~ *selle tegemist* ~ *seda teha*. Ants unustas *tänamast* ~ *tänamise* ~ *tänada* ~ *tänamata*. Ta tõrkus *minemast*.

2. *takistama, segama, keelama, hoidma, hoiatama*. Nt

Müra takistas meid *töötamast* ~ meil *töötada* ~ meie ~ meil *töötamist*. Naiste jutt *segas* mind *töötamast* ~ meie ~ meil *töötamist*. Ema keelas tüdart *välja minemast* ~ tütrele *väljamine* ~ tütrele *välja minna*. Ema hoiatas last *kukkumast* ~ *kukkumise eest*. Päike hoiab kive *sammaldumast* ~ *sammaldumisest* ~ *sammaldumise eest*.

mast-tarind on nimetatud verbide laiendina finaalne. Erinevalt kohamäärusena esinevast *mast*-tarindist, mis väljendab minevikulist tegevust, väljendab sõltuvusmääruslik *mast*-tarind põhiverbi tegevusest hiljem toimuvat tegevust.

§ 682 **ma-, mas- ja mast-tarind atribuudina**. Deverbaalsubstantiivi laiendina talitleb supiinitarind adverbiaalatribuudina. Nt

Meid ootab ees *matkama* minnek. Küll ta venitab *oma õppima* asumisega. Ta oli tulnud just minu *söömas* oleku ajal. Järjekindel *suplemas* käimine karastab tervist. *Käsitlemast* keeldumine tähendab selle probleemi mahavaikimist. Kõige lõbusam oli *suplemast* tulek.

Supiinitarind paikneb harilikult oma põhisõna ees, üksikjuhtudel võib see asetseda ka viimase järel. Nt

Sõit Hispaaniasse *Franco vastu võitlema* ei saanud teoks.

maks-tarind

§ 683 **maks-tarind** on vaba supiinitarind. See esineb lauses vaba adverbiaalina, mille subjekt on identne põhilause tegevussubjektiga. Nt

Ta tahtis püsti tõusta, *rõhutamaks sellega*, et ta lahkub / ← *Ta rõhutas sellega*, et ta lahkub /.

Vaba adverbiaali positsioonis on *maks*-vorm sünonüümne *et* + *da*-infinitiivi ja teonime translatiivi vormiga. Nt

Et otsustada tegeliku olukorra üle ~ *tegeliku olukorra üle otsustamiseks* ~ *otsustamaks tegeliku olukorra üle*, pöördugem faktide poole.

et + *Vda* asemel on parem kasutada *maks*-vormi siis, kui muidu teiks sidesõnade kuhjumine, s.o siis, kui tarind sisaldab omakorda kõrvallauset, teonime asemel aga siis, kui sellele eelneb tarindis mitu täiendit.

Nt

Ta tahtis püsti tõusta, *et rõhutada sellega, et ta lahkub*. Parem: Ta tahtis püsti tõusta, *rõhutamaks sellega, et ta lahkub*. Esineja kutsus üles hoidma silmi lahti *teiste rahvastega kontaktide nägemiseks*. Parem: Esineja kutsus üles hoidma silmi lahti *nägemaks kontakte teiste rahvastega*.

maks-vormi kasutus on levimas ka väljaspoole vaba tarindit: seotud laiendina esineva finaalse *ma*- ja *mas*-vormi asemele. Nt

Mari sõitis Tallinnasse *võistlema* ~ *võistlemaks oma ala parimatega*. Sa oled küllalt arukas *seda taipama* ~ *taipamaks*. Ta viibis Tartus *külastamaks sugulasi* ~ *sugulasi külastamas*.

Supiin väljaspool sekundaartarindit

ma-, *mas*- ja *mast*-vorm võivad olla ka väljaspool sekundaartarindit perifrastilise verbi või verbivormi koosseisus, mis enamasti esineb lauses (liit)predikaadina.

§ 684 *ma*-vorm on perifrastilise verbi või verbivormi osa järgmistel juhtudel.

1. Seostudes faasiverbidega *hakkama, asuma, minema, tulema, jääma, panema, kukkuma, lööma, pahvatama, pistma, puhkema, purskama, rõkatama, turtsatama, kargama, nõksatama, prahvatama, süttima, uinuma, suikuma* jne, moodustab *ma*-tegevusnimi koos nendega tegevuse või protsessi vahetut algust väljendava ahelverbi. Nt

Jaan *hakkas sööma*. Ruudi *asus* osakonda *reorganiseerima*. Maja läks *põlema*. Lehm tuli *lüpsma*. Laps jäi *magama*. Sireen pani *undama*. Mees *kukkus märatsema*. Elu lõi *kihama*. Naised *pahvatasid naerma*. Poiss *pistis röökima*. Laps *puhkes nutma*. Linda *purskas/rõkatas/turtsatas naerma*. Tikk *kargas põlema*. Rong *nõksatas seisma*. Mootor *prahvatas käima*.

Verb *jääma* võib osutada ka seni toimunud tegevuse või protsessi jätkumisele, olles sel juhul verbi *lakkama* antonüüm. Seetõttu on näiteks lausel «Poiss jäi *magama*» kaks tähendust: «Poiss uinus» ja «Poiss magas edasi». Tegelikult võib jätkumist käsitada alguse erijuhuna: vaatlushetkele järgneva tegevusfaasi algusena. Seega kahte täiesti erinevat aspektitähendust *jääma*-verbil ei ole.

Vahetu algusega on tegemist üksnes siis, kui *ma*-tegevusnimega väljendatud tegevusel või protsessil on ajaline kestus. Kui infinitiivvormis verb tähistab hetkelist tegevust või protsessi, siis osutab ahelverb selle toimumisele lähitulevikus. Vrd

Poiss *hakkas sööma*. = Poiss alustas söömist. Pomm *hakkas plahvatama*. = Pommi juures ilmnesid peatsele plahvatusesele viitavad tundemärgid.

Viimasel juhul on faasiverbideks *hakkama, kippuma, kibeleva, tikuma, tükkima, kalduma, kiskuma, seadma* jne. Nt

Vanaisa *hakkas surema*. Hing *hippus kinni jääma*. Külalised *seadsid lahuma*.

2. Ahelverbi moodustab *ma*-tegevusnimi ka nende verbidega, mis väljendavad protsessi või seisundi kauseerimist (tihti ka kauseerimise

laadi): *jätma, panema, ajama, lööma, laskma; popsima, sussitama, süütama, vajutama, keerama* jne. Nt

Ta *jättis* mootori *seisma*. Tuul *pani* veepinna *virvendama*. Su jutt *ajab* mind *haigutama*. Ta *popsis*/süütas piibu *põlema*. Ta *vajutas* tule *põlema*. Ta *keeras* vee *jooksma*.

3. Paljude siirdumist ja siirmist väljendavate verbidega moodustab perifrastilise verbi ühendverbi perfektivse afiksaaladverbina talitlev *minema*, mõnel juhul ka *tulema*, tähenduses 'ära'. Nt

Ta *läheb/jookseb/tõttab/kihutab/pane*b *minema*. Ta *viib* tooli *minema*. Ta *saadab* külalise *minema*. Vesi *kandis* silla *minema*. Tulin koolist *tulema*. Ta *jooksis* sealt *tulema*.

4. Perifrastilise tulevikuvormi moodustab *saama* + *ma*-tegevusnimi. Nt

See oli, on ja *saab olema*. Publik *saab nautima* seda teost.

5. Verb *pidama* moodustab *ma*-tegevusnimega a) modaalset tähendusega ahelverbi, b) perifrastilise kvotatiivivormi. Viimasel juhul võib suupiinil erandlikult olla 4 vormi: a) isikulise tegumoe olevik, b) isikulise tegumoe minevik, c) umbisikulise tegumoe olevik ja d) umbisikulise tegumoe minevik. Nt

a) Tal *peaks* raha *olema*. Te *pidite* mulle midagi *rääkima*. Sa *pead* minuga kaasa *tulema*. b) Ta *pidi olema* (= *olevat*) õnnelik. c) Ta *pidi olema* selle ise *kirjutanud*. d) Seal *pidi* iga päev *lauldama*. e) Seal *pidi olema* kõvasti tööd *tehtud*.

Kõnekeeles võib liikumis- või faasiverb ahelverbi koosseisust mõnikord ära jääda. Niisugusel juhul täidab *ma*-tegevusnimi üksi predikaadi positsiooni. Nt

Sina kohe *kaebama*! Või põialt silma *ajama*! Tema kohe *õiendama*! Ruttu kartuleid *koorima*! Kõik peenraid *rohima*!

§ 685 **mas**-vorm moodustab koos *olema*-verbiga kestvat protsessi või sündmuse eelfaasi väljendava perifrastilise verbivormi. Millal *mas*-vorm on finaali-lokaalse adverbiaalina talitleva sekundaartarindi peasõna, millal perifrastilise verbivormi osa, see sõltub infiniitvormis verbi leksikaalsest tähendusest.

mas-vorm on tõlgendatav iseseisva finaalse lokaaladverbiaalina siis, kui ta väljendab kestvat tegevust (a), koos *olema*-verbiga protsessi jätkumisele osutavana siis, kui ta väljendab kestvat protsessi (b), ja peatselt algava sündmuse eelfaasi näitavana, kui ta väljendab hetkelist protsessi või tegevust (c). Nt

a) Ta on *söömas*. = Ta on sööma läinud. b) Kellad on *helisemas*. = Kellad helisevad parajasti. c) Kontsert on *algamas*. = Kontsert algab kohe.

Kestvat protsessi väljendavad näiteks verbid *vedelema, kõrguma, voolama, helisema; kuivama, soojenema* jms, hetkelist tegevust või protsessi verbid *algama, lõppema, juhtuma, sündima, lahkuma* jt.

- § 686 **mast-vorm** moodustab ahelverbi üksnes tegevuse lõppemist väljendava verbiga *lakkama*, kui viimasega väljendatu ei ole mõtestatud agendist lähtuvana. Nt

Mootor *lakkas undamast*.

Supiini laiendava objekti vormist

- § 687 Nagu *da*-infinitiiv, nii ka seotud laiendina esinevad *ma*-tegevusnime vormid käituvad objekti vormi valiku poolest mitmes suhtes liitpredikaadi moodi. Finiitverbi eitus laieneb siingi ühendile tervikuna ja muudab objekti partsiaalseks. Nt

See mees on volitatud *välja võtma uue koguse ehitusmaterjali*. – See mees ei ole volitatud *välja võtma uut kogust ehitusmaterjali*.

Jaatuse korral oleneb *ma*-tegevusnime laiendava objekti vorm *ma*-tegevusnimest endast siis, kui *ma*-tegevusnime põhjaks on kohustamist, sundimist, lubamist ja õigustamist märkiv verb. Vrd

Ta sundis mind *putru sööma*. – Ta sundis mind *putru ära sööma*.

Supiinist oleneb objekti vorm ka juhul, kui supiin seostub liitpredikaadi koosseisus *pidama*-verbiga. Vrd

Sulane pidi *hobust rakendama*. – Sulane pidi *hobuse ette rakendama*.

Enamikütle ülejäänud verbide korral on aga *ma*-tegevusnime objekt partitiivne. Nt

Poiss saadeti *lilli korjama*.

Alati partsiaalne on *mas*- ja *mast*-vormi objekt ning ka vaba laiendina esineva *maks*- ja *mata*-vormi objekt, alati totaalne aga seotud *ma*-ta-vormi objekt. Nt

Ta oli käinud *külalisi saatmas*. Ta tuleb *tööd otsimast*. Näitamaks oma *erudeeritust*, kasutas ta sageli ladinakeelseid fraase. Ta on kogu aeg vastu pidanud, *kaotamata kordagi meelemärkust*. Unustasin *leiva ostmata*.

1.3. Gerundiivitarindid

- § 688 Gerundiivitarindid, eriti *nud*- ja *tud*-tarindid, kuuluvad eelkõige kirjutatud keele väljendusvahendite hulka. Kõnekeel tunnistab peamiselt lühemaid ja strereotüüpsema ehitusega *des*- ja *mata*-tarindeid. Üldiselt aga eelistatakse kõnekeeles osalauseid.

Gerundiivitarindi moodustab gerundiiv koos oma laienditega. Gerundiivil on kaks ajavormi: a) oleviku- ja b) minevikuvorm, viimasel omakorda kaks tegumoolist varianti: isikulise ja umbisikulise tegumooli vorm. Mineviku gerundiivid on analüütilised verbivormid, mis koosnevad verbi *olema* oleviku gerundiivist ja *nud*- või *tud*-partitsiibist. Tavaliselt jäetakse *olema*-verb siiski ära, mistõttu gerundiivina talitleb partitsiip üksi. Nt

a) *Õhtul taas istudes* mõtles ta sellele kaua. b) *(Olles) kõik südamele ära öelnud*, hakkas tal kergem. *(Olles) üksi koju jäetud*, oli ta algul nukker.

Olevikuliste gerundiivitarinditena käsitletakse siin ka neid tarindeid, kus tarindi peasõnana talitleb adjektiiv nominatiivis, adverb või mingi substantiivvorm, sest kõigis neis võib fakultatiivselt esineda *olema*-verbi gerundiiv. Nt

(*Olles*) röömust segane, tormas ta välja. (*Olles*) ootusest ärevil, ei läbenud ta paigal istuda. (*Olles*) juhtunust segaduses, et teadnud ta, mida teha.

Lihtsuse huvides nimetatakse olevikulisi gerundiivitarindeid *des*-tarindeiks, minevikulisi gerundiivitarindeid aga (gerundiivseteks) *nud*- ja *tud*-tarindeiks.

Tarindid, mille peasõnaks on essiivivormis partitsiip ja mis esinevad lauses seisundiadverbiaalina, on partitsiibitarindid, mitte gerundiivitarindid (vt § 689). Nt

Jüri käitumisest nõrdinuna pööras Mari talle selja. Edust innustatuna ei võtnud ta kedagi kuulda.

Essiivse noomenivormiga tarindid ei kuulu aga üldse sekundaartarindite hulka. Nt

Röömust segasena jooksis ta välja.

Gerundiivitarindite eitavaiks vasteiks on tarindid, mille peasõnaks on supiini abessiivivorm. Tarindis võib esineda ka eitussõna *ilma*. Nt

Kaugemale tulevikule mõtlemata ta nõustus. Salme oli linna sõitnud (*ilma*) õe teadmata.

Gerundiivitarindid ja neile vastavad *mata*-tarindid esinevad tavaliselt lauses vabade adverbiaalidena. *des*- ja *mata*-tarindid võivad olla ka vabad adverbiaaltribuudid. Nt

Raamatu lugemine *pirukaid süües* pole eriti tark tegu. *Lamades* lugemine rikub silmi. *Sõömata* töötamine on väheproduktiivne.

Nii nagu muud infiniittarindid, on ka gerundiivi- ja *mata*-tarindid referentsiaalselt kas sõltuvad või sõltumatud. Harilikult on sõltuva *des*- ja *mata*-tarindi lähtelause grammatiline subjekt identne põhilause tegevussubjektiga (a), üksikute pooleldi adverbistunud *des*-vormide korral ka objektiga (b); passiivse transitiivse lähtelause puhul võib põhilause tegevussubjektiga olla erandjuhul identne grammatiline objekt (c). Sõltuva *nud*-tarindi puhul on põhilause tegevussubjektiga identne lähtelause subjekt (d), *tud*-tarindi puhul objekt (e). Nt

a) *Õhtul toas istudes* / ← *Jaan istus õhtul toas* / mõtles Jaan sellele kaua. *Meie lähenemist märkamata* / ← *Põdrad ei märganud meie lähenemist* / sõid põdrad oja kaldal rahulikult edasi. b) *Raivo löi pudeli kolksudes* / ← *Pudel kolksus* / lauale. Ta viskas lauad *prantsatades* (~ *prantsatusega*) / ← *Lauad prantsatasid* / maha. c) *Kartulid läksid keetes* / ← *Keedeti kartuleid* / pehmeks. Sa lähed *poputamatagi* / ← *Sind ei poputata* / paksuks. d) *Veidi puhunud* / ← *Peeter puhkas veidi* /, astus Peeter jälle edasi. e) (*Olles*) *vaenlase poolt tagasi löödud* / ← *Meie väed olid vaenlase poolt tagasi löödud* /, asusid meie väed kaitsele.

Lähtelause transformeerimisel infiniittarindiks subjekt resp objekt kustutatakse. Erandjuhul on subjekt fakultatiivselt asendatav determinatiivpronoomeniga *ise*.

Nt

Ma jooksin kõigest just, *ise hirmust tõnnides* / ← *Ma tõnnisin hirmust* /
Ta tagus rusikatega vastu ust, *ise taipamata* / ← *Ta ei taibanud* /, mida
ta teeb.

Põhilause tegevussubjekt, millega tarindi lähtelause subjekt on vii-
teseoses, on normaallauses a) subjekt või b) subjektitarindi genitiivat-
ribuut, mille põhisõna väljendab atribuudiga tähistatu võõrandamatut
omadust; kogeja- ning eksistentsiaallauses aga c) adessiivne tegija- või
habitiivadverbiaal, d) psühhoverbide *erutama, ärritama, huvitama, haarama, valdama, halvama, heidutama, kangestama, ängistama, rõõ-
mustama* jt puhul psüühilise seisundi kandjat väljendav partitiivobjekt,
e) psühhoverbide *näima, paistma, tunduma, meeldima, meenuma, sel-
guma, viirastuma, osaks saama, silma torkama, silma puutuma, meelde
tuletama* jt puhul allatiivne objektadverbiaal, f) verbide *juhtuma, toi-
muma, korduma* jt puhul komitatiivne sõltuvusmäärus, g) verbide *ku-
junema, kasvama* jt puhul elatiivne sõltuvusmäärus ning h) verbide *tek-
kima, tärkama* jt puhul inessiivne sõltuvusmäärus. Nt

a) *Tühjale rahakotile mõeldes* / ← *Ta mõtles tühjale rahakotile* / hakkas
ta kartma oma tuleviku pärast. (Vt ka eelmisi näiteid.) b) *Telegrammi
lugedes* / ← *Peeter luges telegrammi* / läksid Peetri jalad nõrgaks. *Saa-
mata märkimisväärset kooliharidust* / ← *Ta ei saanud märkimisväärset
kooliharidust* /, oli ta noorus täis rasket leivamuret. *Laagrisse tagasi jõud-
nud* / ← *Ma jõudsin laagrisse tagasi* /, ütles mu süda jälle üles. c) *Te-
legrammi lugedes* / ← *Peeter luges telegrammi* / läksid Peetril jalad
nõrgaks. *Rutti nähes* / ← *Peeter nägi Rutti* / kukkus Peetril kiri põrandale.
Raamatut läbi lugematagi / ← *Ma ei lugenudki raamatut läbi* / oli mul
selge ettekujutus, millega see asi lõpeb. Ehkki *alles hiljuti kolmekümne-
seks saanud* / ← *Ta sai alles hiljuti kolmekümneks* /, oli tal juba rohkem
kui kümneaastane ajakirjanikustaaž. *Üksi koju jäetud* / ← *Ta oli üksi
koju jäetud* /, oli tal võimalus segamatult tegutseda. d) *Keskkoolis õppides*
/ ← *Peeter õppis keskkoolis* / oli Peetrit huvitanud ajalugu. *Mõtlemata
oma kaaslastele* / ← *Ta ei mõelnud oma kaaslastele* /, valdas teda üha
tugevamini põgenemise soov. *Lõpetanud keskkooli* / ← *Ta lõpetas kesk-
kooli* /, hakkas teda huvitama autojuhi kutse. e) *Lapsepõlvele mõeldes* /
← *Peeter mõtles lapsepõlvele* / meenus Peetrile vana seinakell. *Kaugemale
tulevikule mõtlemata* / ← *Me ei mõelnud kaugemale tulevikule* / näis et-
tepanek meile vastuvõetav. *Saanud allatuult merele pimeduse varju* / ←
Ta sai allatuult merele pimeduse varju /, turgatas talle pähe parem mõte.
f) *Rekordit üritades* / ← *Peeter üritas rekordit* / juhtus Peetriga õnnetus.
g) *Olles mitmekülgne sportlane* / ← *Ta oli mitmekülgne sportlane* /, ku-
junes temast hea kümnevõistleja. h) *Seda kuuldes* / ← *Ta kuulis seda* /
tärkas temas soov lahkuda.

Kontekstisidusas lauses võib tegevussubjekt põhilausest puududa.

*Kirja lugedes selgus (talle) kõik. Telegrammi lugedes läksid (tal) jalad
nõrgaks.*

Sõltumatu tarindina, s.o tarindina, mille lähtelause subjekti referent
ei ole identne põhilause tegevussubjekti referendiga, esineb tänapäeva
eesti keeles suhteliselt regulaarselt üksnes intransitiivse verbiga
des-tarind. Lähtelause subjekt saab infiniittarindis genitiivse vormi.

Nt

Päikese loojudes / ← *Päike loojus* / läks ilm jahedaks. *Külaliste saabudes* tehti veel viimaseid ettevalmistusi. *Kontserdi lõppedes* ei tahtnud ovatsioonid vaibuda.

Transitiivsetest verbidest saab moodustada vaid piiratud arvul leksikaliseerunud tarindeid. Aktiivse lähtelausega *des*-tarindid on moodustatavad ainult verbidest *nägema*, *kuulma*, *arvama* (a), *mata*-tarindid verbidest *nägema*, *kuulma*, *märkama*, *tahtma*, *kutsuma*, *teadma* (b). Kummalgi juhul mingeid muid laiendeid peale genitiivadverbiaali tarindis esineda ei saa. Nt

a) Inimene jäi *minu* nähes auto alla. *Ema* kuuldes ta nii ei räägi. *Minu arvates* ei vasta see jutt tööle. b) Ta asus *kellegi* nägemata teele. Väike sinine sagar oli *kiire* tööritmis rabelevate reheliste *märkamata* tõusnud üha kõrgemale. Salme oli linna sõitnud ilma *õe* teadmata.

Sõltumatusena esineb ka ilma genitiivadverbiaalita *des*- ja *mata*-tarindeid. Needki on leksikaliseerunud. *des*-tarindeid saab moodustada verbidest *ütleva*, *tunnistama*, *otsustama*, *arvestama*, *arvesse võtma*, *võrdlema*, *algama*, *lõpetama* jt (a), *mata*-tarindeid verbidest *rääkima*, *hoolima*, *vaatama* jt (b). Nt

a) Need on talle iseloomulikud, ja *patuga* pooleks *öeldes* isegi sobivad talle. Ma ei ole muud õppinud kui sõjapidamist kui *ausalt* *tunnistades* on see minu kutsumus. *Kuulajate* *kiiskavate* *silmade* ja *vaimustusest* *avatud* *suude* järgi *otsustades* pidi lugu põnev olema. *Eeltoodut* *arvestades* jagunevad tänapäeva sümfooniaorkestris kasutatavad pillid kolme rühma. *Alates* 1959. aastast on kümnokk-luik Lääne-Eestis pidevalt pesitsenud. Kõik on siin kollakashall *alates* *templivaremeist* ja *lõpetades* *politseimundriga*. *Võrreldes* *keelpillidega* saavutasid puhkpillid oma tehnilise küpsuse märgatavalt hiljem. b) Vanasti polnud kiirronge, *rääkimata* *diiselrongidest*. *Hoolimata* *õliriietusest* ja *kummisaabastest* said mehed juba esimese paadi kaldale tõmbamisel märjaks. *Kõigile* *sellistele* *repressiooniabinõudele* *vaatamata* rahva vastupanu kasvas.

Näited, nagu «*Kusta lahkunud*, tunti saunakambris kergendust», «*Istusin, pea rinnale vajunud*», «*Töö tehtud*, läksime minema», mis nagu kinnitaksid referentsiaalselt sõltumatu *nud*- ja *tud*-tarindi olemasolu, ei ole tegelikult asjakohased. Neis näidetes ei ole tegu mitte gerundiivitarindiga, vaid esimeses vaeglausega, teistes absoluuttarindiga (vt § 693).

Gerundiivi- ja *mata*-tarindite ajasuhete osas kehtib järgmine seaduspärasus.

des- ja *mata*-tarindid väljendavad harilikult põhilause sündmusega samaaegset sündmust (a), *nud*- ja *tud*-tarind aga sellele eelnevat sündmust (b). Samaaegsuse asemel võib *des*-vorm mõnikord osutada ka vahetule eelnevusele (c) või järgnevusele (d). Nt

a) *Sõbralikult* *naeratades* ütleb ta järgmised sõnad... Ta tormas kodu poole *midagi* *enda* *ümber* *nagemata* *ega* *kuulmata*. b) *Kooli* *lõpetanud*, sõitis Olga Peterburi. *Vaenlase* *poolt* *tagasi* *löödud*, asusid meie väed kaitsele. c) *Jõudes* ~ *jõudnud* *mõtetega* *nii* *kaugele*, tundis ta piinlikkust. *Kord* *laupäevaõhtul* *koju* *tulles* ~ *tulnud*, ütles ta, et peab homme ka päevasele

etendusele minema. d) Ta jäi majja vaid viivuks, *lahkudes ukse kaudu*, mis viis otse kotta. Ta läks kaevu juurde, *seades end istuma selle raketele*.

Gerundiivtarindid ja gerundiivsed *mata*-tarindid väljendavad põhilausega tähistatud sündmuse kaassündmust, olles enamasti asendatavad rindlause osalausega. Tarindi grammatilisse tähendusse ei kuulu põhisündmuse ajaline, põhjuslik vms konkretiseerimine, kuid põhi- ja kaassündmuse loomuliku vahekorra tõttu ning konteksti arvestamisest tingituna võivad need tarindid ühe või teise konkreetse tõlgenduse saada ning sageli ka vastavatüübilise kõrvallausega asendatavad olla. Tarindi adverbiaalne tähendus jääb konkretiseerimata nt *a*-lauses, ülejäänud laused aga väljendavad b) viisi, c) aega, d) põhjust, e) otstarvet, f) tingimust ja g) möödust. Nt

a) Aeg-ajalt vaatab abiline oma bloknooti, *hoides pliitsit mõnel kassaraamatus kirjutatud arvul*. ~ Aeg-ajalt vaatab abiline oma bloknooti ja hoiab pliitsit mõnel kassaraamatus kirjutatud arvul. b) *Marsilaulu vilistades* lahkusid poisid laagrist. ~ *Poisid vilistasid marsilaulu* ja lahkusid laagrist. Sõitsin südaööl TU-ga Moskvast välja, *laevale teatamata ja teadmata, kus laev on*. ~ ... kusjuures ma ei teatanud laevale ega teadnud, kus laev on. ~ ... ilma et oleksin laevale teatanud ega teadnud, kus laev on. c) *Külaliste saabudes* tegid vastuvõtjad veel viimaseid ettevalmistusi. ~ *Külalised saabusid* ja vastuvõtjad tegid veel viimaseid ettevalmistusi. ~ *Kui külalised saabusid*, tegid vastuvõtjad veel viimaseid ettevalmistusi. *Jäänud üksinda*, tegi noormees endale ränki etteheiteid. ~ *Noormees jäi üksinda* ja tegi endale ränki etteheiteid. ~ *Kui noormees oli jäänud üksinda*, tegi ta endale ränki etteheiteid. d) *Pahandust kartes* lahkusid poisid laagrist. ~ *Poisid kartsid pahandust* ja lahkusid laagrist. ~ *Et poisid kartsid pahandust*, siis lahkusid nad laagrist. Ta luges neid lehekülgi «Anna Kareninast», kus Anna, *leidmata teist lahendust*, heidab end rongi alla. ~... kus Anna ei leia teist lahendust ja heidab end rongi alla. ~... kus Anna heidab end rongi alla, sest ta ei leia teist lahendust. *Elanud päevast päeva, aastast aastasse ühetoonilist elu*, olid kolleegide küllakutsed talle teretulnud vahelduseks. ~ *Ta oli elanud päevast päeva, aastast aastasse ühetoonilist elu* ning kolleegide küllakutsed olid talle teretulnud vahelduseks. ~ *Et ta oli elanud päevast päeva, aastast aastasse ühetoonilist elu*, olid kolleegide küllakutsed talle teretulnud vahelduseks. e) *Hommikuti ronisid nad karjakaupa majade juurde, lootes sealt leida mingit söögipoolist*. ~ *Hommikuti ronisid nad karjakaupa majade juurde ja lootsid sealt leida mingit söögipoolist*. ~ *Hommikuti ronisid nad karjakaupa majade juurde, et leida sealt mingit söögipoolist*. f) *Tõmmates kõik külma loogika ja karmi järjekindluse liistule*, teeme vägivalda inimese tundelule. ~ *Kui tõmbame kõik külma loogika ja karmi järjekindluse liistule*, teeme ... *Teoseid endid üksikasjalikult analüüsivõimata on raske otsustada*, kui kaugele sellel teel konkreetsetes näidendites on mindud. ~ *Kui teoseid endid üksikasjalikult ei analüüsita*, on raske otsustada ... g) *Meie, kuuldes paremini kui kurt Beethoven*, kuuleme ometi tuhat korda vähem. ~ *Meie kuuleme paremini kui kurt Beethoven*, aga kuuleme ometi ... ~ *Meie, kuigi kuuleme paremini kui kurt Beethoven*, kuuleme ometi ... *Jõudmata veel oma uude ülesandesse õieti süveneda*, oli talle ometi kohe selge, et siin tuleb kõik võimed ja oskused mängu panna. ~ *Ta ei jõudnud veel oma uude ülesandesse õieti süveneda*, kuid talle oli ometi kohe selge, et ... ~ *Kuigi ta ei jõudnud veel oma uude ülesandesse õieti süveneda*, oli talle ometi kohe selge, et ...

1.4. Partitsiibitarindid

§ 689 Partitsiibitarindite peasõnaks on isikulise tegumoe oleviku partitsiip ehk *v*-kesksõna, umbisikulise tegumoe oleviku partitsiip ehk *tav*-kesksõna, isikulise tegumoe mineviku partitsiip ehk *nud*-kesksõna ning umbisikulise tegumoe mineviku partitsiip ehk *tud*-kesksõna. Jaatavate partitsiibitarindite eitavaiks vasteiks on tarindid, mille peasõnaks on *mitte*-prefiksiga partitsiibid, *nud*- ja *tud*-tarindi vasteiks ka *mata*-tarindid.

Partitsiibitarind kui infiniittarind esineb lauses a) atribuudina, oleviku partitsiibid nii ees- kui ka järelasendis ühilduva, mineviku partitsiibid eesasendis ühildumatu, järelasendis ühilduva ja *mata*-tarindid ühildumatu atribuudina, b) predikatiivina, c) seisundimäärusena, sh essiivi- või translatiivikujulisena. Väljaspool sekundaartarindit esineb *nud*- ja *tud*-partitsiip d) verbi liitvormi osana ning *tud*-vorm e) perifrastilise passiivivormi komponendina. Nt

a) Ninna kargas *viinaks muutuva* jumalavilja lõhn. Ta manas näole naeratus, *peenelt kahtleva, ülalt alla vaatava*. Vestluse teevad elavaks *näitlejate poolt esitatavad* etüüdid. Seda unistust, *kunagi nii selgesti kujuteldavat*, ei suutnud ta täita. *Sõjaväest tulnud* poistele tehti ülikooli sisseastumisel soodustusi. Neile, *sõjaväest tulnutele*, tehti ülikooli sisseastumisel soodustusi. *Metsaga põhjatuulte eest varjatud* aasal kasvas ilusal kevadel palju lilli. Nende *algul avanemata* tagamaade ulatuses ja ilmes ongi luule ühiskondlik funktsioon. Viljavihud, osalt hakkidesse pandud, *osalt panemata*, jäid põldudele. b) Ta on *väsinud*. Ta on *erutatud*. See ei ole *huvitav*. See toit on *söödav*. Tööd olid *tehtud/tegemata*. Mul on *tööd tehtud/tegemata*. Mul on seal juba *käidud/käimata*. (← Mul on seal käik juba *käidud* / veel *käimata*.) c) Tööd said *tehtud* / jäid *tegemata*. Tööd saadi *tehtud* / jäeti *tegemata*. Mul jäi seal *käimata*. *Erutusest värisevana* tormas ta tupp. Praad paistis *söödavana*. Ta tuli *väsinuna/vaevatuna* koju. Ta jõi end *surnuks*. Nad jäidki *petetuks*. d) Ta on *töötanud*. Tööd on *kõvasti tehtud*. e) Saab *kõvasti* *tööd tehtud*. Aknad sai *suletud*.

Essiivivormilise seisundimäärusena väljendab partitsiip subjekti referendi seisundit. Gerundiiv seevastu osutab eelkõige põhisündmusega kaasnevale sündmusele. Tegelikus kasutuses on need erinevused vähemärgatavad ning nimetatud vormid vabalt vaheldatavad. Neile on sisult lähedased viisiadverbiaalina esinevad partitsiipide *lt*-adverbiaalsatsioonid. Viimaste distributsioon on siiski pisut piiratum. Vrd

Kõike kahtlustavana ~ kõike kahtlustades ~ kõike kahtlustavalt uuris ta ümbrust. *Erutusest värisevana ~ erutusest värideses ~ *erutusest värisevalt* tormas ta tupp. *Mängust tüdinuna ~ (olles) mängust tüdinud ~ mängust tüdinult* jooksis ta tupp. *Paberile kirjutatuna ~ (olles) paberile kirjutatud ~ paberile kirjutatult* polnud need sõnad enam nii mõjuvad.

Adverbiaalne *mata*-vorm, mida on käsitletud gerundiivi juures, on siin kirjeldatud sisusarnasuse tõttu mõnel juhul ka oleviku partitsiibi essiivivormi ning *lt*-adverbi eitav vaste. Nt

Midagi kahtlustamata uuris ta ümbrust.

Adverbiaalse partitsiibitarindi aktiivse lähtelause subjekt ja passiivse lähtelause objekt on identne intransitiivse põhilause subjekti või

transitiivse põhilause objektiga (a), atributiivse partitsiibitarindi subjekt resp objekt on identne atribuuttarindi peasõnaga (b). Nt

a) Ta istus väsinuna / ← Ta oli väsinud/ pingil. Ta saatis nad väsinuna / ← Ta/Nad oli/d väsinud/ koju. Mahajäetuna / ← Ta oli maha jäetud/ istus ta pingil. Ta saatis nad ärritatuna / ← Ta/Nad oli/d ärritatud/ minema. Erutusest värisevana / ← Ta värises erutusest/ tormas ta tупpa. Alaline pingulolek muutis ta kergesti ärrituvaks / ← Ta ärritub kergesti ~ Ta on kergesti ärrituv/. Praad paistis söödavana / ← Praadi süüakse ~ Praadi võib süüa/. b) Põgenev / ← Loom põgenes/ loom tormas metsa suunas. Tagaetatav / ← Looma aeti taga/ loom tormas metsa suunas. Pihkvast tulnud / ← Delegaadid olid tulnud Pihkvast/ delegaadid viidi võõrastemajja. Pihkvast saadetud / ← Delegaadid olid saadetud Pihkvast/ delegaadid viidi võõrastemajja. Lõpetamata / ← Tööd olid lõpetamata/ tööde eest tasu ei makstud.

Oleviku partitsiibid väljendavad harilikult põhilause sündmuse ajal jätkuvat sündmust, mineviku partitsiibid ning partitsiipne *mata*-vorm põhilause sündmusele eelnevat sündmust. Partitsiipide adjektiveerumise korral aja- ja ka tegumoesuhe neutraliseerub: *ärritatud* ~ *ärritunud seltsimees*, *lugupeetud* ~ *lugupeetavad kuulajad* jne. Sellised partitsiibid ei erine tähenduslikult adjektiividest. Siiski, kuivõrd niisugusel adjektiveerumisel pole muid süntaktilisi tagajärgi kui võimalus kasutada vastavaid vorme predikatiivi positsioonis, siis puudub vajadus pidada neid sõnavorme adjektiivideks. Partitsiipide leksikaalsest adjektiveerumisest tasub rääkida siis, kui sellega kaasnevad muudatused alusverbi reksioonistruktuuris, nt (*on*) *löödud sellest* jms.

Nii nagu verbi olevikuvorm üldse, nii ka oleviku partitsiip võib väljendada üldaega, kusjuures sellega kaasneb modaalne tähendus. Nt

käänduv omadussõna 'omadussõna, mis käändub = võib käänduda' *söödav* puuvili (1) 'puuvili, mida (parajasti) süüakse', (2) 'puuvili, mida (üldse) süüakse = on võimalik süüa'

Ühisjooned finiiivormiga ning kasutusregulaarsus võimaldavad selliseid üldajalisi partitsiibivorme pidada verbi morfoloogilisteks vormideks. Ebaregulaarse kasutuse tõttu ei ole aga otstarbekas arvata morfoloogilisteks vormideks seesuguste vormide *matu*-vasteid (*ületa-tav/ületamatu tõke*, aga: *söödav/*söö(da)matu puuvili; süttiv/süttimatu materjal*, aga: *südemest süttiv/*südemest süttimatu materjal*; *võidetav/võitmatu väejuht*, aga: *võidetav/*võitmatu ~ võidetamatu lahing*), samuti *eba*-prefiksilisi partitsiipe (*püsiiv/ebapüsiiv koosseis*, aga: *muutuv/*ebamuutuv koosseis*). Selliste partitsiipide eitavaid vasteid moodustab regulaarselt üksnes prefiks *mitte*.

Kõik partitsiibi laiendid paiknevad alati partitsiibi ees. Nt

Eile peol kõigile komplimente öelnud Jaan oli täna vaikne ja tõsine. Tundsi-me teda *kõigile alati head soovivana*.

Atributiivsed partitsiibitarindid on harilikult asendatavad relatiivlausetega. Nt

Üha kergemeelsemasse naljatujju sattuv majajasa laskub nende sõnade juures ühele põlvele. – *Majajasa, kes üha kergemeelsemasse naljatujju satub*, laskub nende sõnade juures ühele põlvele. A. Kallas kinnitab, et «*Taba-*

mata imes» käsitlevad ained põimuvad kõik üksteisega. – A. Kallas kinnitab, et ained, mida käsitletakse «Tabamata imes», põimuvad kõik üksteisega. Umbsest bussist väljunud mees hingab täie rinnaga jahedat õõhku. – Mees, kes on väljunud umbsest bussist, hingab täie rinnaga jahedat õõhku. Tugevalt, karmilt, puhtalt hoidsid nad oma armastust, vanemate või saatuse poolt määratud meest. – Tugevalt, karmilt, puhtalt hoidsid nad oma armastust, meest, kes oli vanemate või saatuse poolt määratud.

Asendada pole võimalik atribuudi atribuuti. Nt

Õpetaja Park elas turuplatsi ääres asuva kivimaja kolmandal korrusel.

Partitsiipide süntaktiline substantivatsioon

§ 690 Nagu päris adjektiiv, võib ka adjektiivselt talitlev partitsiip substantiveeruda. Süntaktilise substantivatsiooni korral asendub partitsiibi verbilis-adjektiivne tähendus substantiivi kategooriaalse tähendusega: protsessitähendus muutub protsessis olija tähenduseks, individuaalne leksikaalne tähendus jääb aga muutumatuks. Vastavalt muutub ka partitsiiparindi süntaktiline funktsioon lauses, ent tarindi sisestruktuur jääb samaks. Nt

Teel kaduma läinud (atribuut) inimesi oli hiljem võimatu kindlaks teha. – *Teel kaduma läinuid* (objekt) oli hiljem võimatu kindlaks teha.

Süntaktilisel substantiveerumisel mineviku partitsiipide tunnused *-nud* ja *-tud* lühenevad vastavalt tunnusteks *-nu* ja *-tu*, oleviku partitsiipide tunnused *-v* ja *-tav* aga jäävad samaks. Isikulise tegumoe oleviku partitsiibi substantiveerumisel on see eripära, et elusa subjekti korral asendub *v*-tunnus *ja*-liitega. Nt

Neile järgnenud rühkis kiirel sammul mööda. *Hüütu* oli pikakasvuline blond poiss. *Iga eksamineeritav* saab eraldi ülesande. *Tänaval toimuv* (elutu) hakkas teda huvitama. *Iga keelduja* (elus) leidis mingi põhjuse.

ja-deverbaalil on muidki verbaaladjektiivi omadusi, näiteks saab ta esineda adjektiivatribuudina (*muneja* kana, *hakkaja* poiss jms), mistõttu on vahel räägitud kahest eraldi sufiksist, substantiivi ja adjektiivi *ja*-st.

Ellipsi korral võib substantiivi funktsiooni täitev (aga mitte substantiveerunud, s.o substantiiviks muutunud) *v*-partitsiip viidata ka elusale. Nt

Luulemontaazi esitavad viis kümnenda klassi õpilast. Parajasti värsse lugev Ø (= *parajasti värsse lugev õpilane*) tundub mulle tuttav.

Vaadeldavate substantivatsioonide süntaktilisust näitavad järgmised sisulised ja vormilised asjaolud.

v-, *ja*- ning *nu*-substantivatsioonid viitavad tegevussubjekti ning *tav*- ja *tu*-substantivatsioonid tegevuseobjekti referendile täpselt samamoodi kui vastavad partitsiibid, s.o mingeid lisatunnuseid juurde toomata. Kui *nu*-, *tu*- või *tav*-substantivatsioon tähistab elusolendit (*söönu*, *petetu*), siis üksnes seetõttu, et konkreetne alusverb nõuab elusat referenti. Teiste alusverbide korral võivad need substantivatsioonid viidata

ka elutule (*juhtunu, õpitu*) või jääda elususe suhtes indiferentseks, nt «*Neile järgnenu* (kes?) rühkis neist mööda», «*Hüütu* (kes?) astus sammu ette», «*Eilsele tülile järgnenu* (mis?) ei tähendanud head», «*Mahajäetu* (mille?) hulgas polnud midagi väärtuslikku». Mis puutub *v-* ning *ja-* substantivatsioonidesse, siis ehkki nad vastanduvad elusa-elutu referendi poolest, ei muuda nemadki alusverbi leksikaalset tähendust, vaid jaotavad oma vormistusülesanded nende tähenduste piires.

Teiseks, vaadeldavates substantivatsioonides säilib partitsiipidele iseloomulik oleviku-mineviku opositsioon: *v-* ja *tav-* substantivatsioonid märgivad relatiivset olevikku, *nu-* ja *tu-* substantivatsioonid relatiivset minevikku. *ja-*tuletised on relatiivse aja suhtes indefiniitsed, s.t *ja-*liide ise ei näita tuletisega viidatud sündmuse ja põhisündmuse aja-vahekorda. Indefiniitse, markeerimata üksuse iseärasuseks on aga teatavasti see, et konsituatsioonist olenevalt võib see saada erisuguse tõlgenduse. *ja-*tuletisi võib seetõttu tõlgendada kord relatiivsetena, s.o põhisündmuse ajale viitavatena, kord mitterelatiivsetena. Näiteks *a-*lauses osutab *ja-*tuletis põhisündmusega samaaegsele sündmusele, vastandudes ajasuhte poolest *nu-*substantivatsioonile, *b-*lauses aga viitab ta põhisündmusega mitteseotud sündmusele:

- a) *Niisama vahtijad* (= need, kes parajasti niisama vahtisid) ~ *niisama vahtinud* (= need, kes olid niisama vahtinud) aeti sündmuskohalt mine-ma. b) *Niisama vahtijad* ~ *niisama vahtinud on iga ettevõtte nuhtlus.

Seevastu *v-*substantivatsioonid on alati relatiivsed, ning nt *ur-*tuletised alati mitterelatiivsed (*mängur* ei viita kunagi lausega väljendatud sündmuse ajale).

Kolmandaks, partitsiibi substantiveerumine ei too endaga kaasa muutusi tarindi süntaktilises struktuuris, ka lauseliikmelises koosseisus. Selle poolest erinevad partitsiipide substantivatsioonid, välja arvatud *ja-*deverbaal, ka verbi substantivatsioonist ehk nominalisatsioonist, mille puhul objekt tavaliselt muutub genitiivseks objektatribuudiks ning adverbliand sageli adjektiivatribuudiks. Vrd

jaapani keelt õppinud inimene
jaapani keelt õppinu
hästi jooksnud sprinter
hästi jooksnu

jaapani keele õppimine
hea jooks

*ja-*deverbaal oma osalt partitsiipiaalse iseloomuga on selles suhtes mõnikord kahepaikne. Nt

jaapani keele õppija
hea jooksja

= *jaapani keelt* õppija
 = *hästi* jooksja

Partitsiipide süntaktiline adverbialisatsioon

- § 691 Ka partitsiibist lähtuvaid *lt*-liitelisi adverbe on otstarbekas käsitleda süntaksis, sest nad on suhteliselt regulaarselt moodustatavad ning vastavais tarindeis säilib partitsiibitarindi struktuur. Nt

Kõiki kahtlustavalt uuris ta uut ümbrust. *Mängust tüdinult* jooksis pois tupp. *Paberile kirjutatult* polnud need sõnad enam nii mõjusad.

Partitsiip adverbistub siis, kui partitsiibitarindit kasutada adverbiaali funktsioonis. Variantvõimalusena tulevad adverbiaali vormistamiseks kõne alla partitsiibi essiivivorm ja gerundiiv. Nt

Kõiki kahtlustavalt – *kahtlustavana* – *kahtlustades* uuris ta uut ümbrust.

Nagu eespool märgitud (vt § 689), selgesti tajutavat erinevust nende kasutuste vahel pole.

2. NOMINALISATSIOON

- § 692 Sekundaarseteks nominaaltarinditeks ehk nominalisatsioonideks nimetatakse neid tarindeid, mille peasõna on protsessi väljendav deverbaal-substantiiv ning mida on võimalik tuletada (normaal)lausest, kus deverbaal-substantiivile vastab finiitne verbivorm. Nt

Lapsed mängivad → *laste mängimine*.

Terminit *nominalisatsioon* kasutatakse ka lausest sekundaarse nominaaltarindi moodustamise, nominaliseerimise tähenduses.

Nominaliseerimise korral leiab aset korrapäraste süntaktiliste teiseid käigus rakendatav sõnamoodustus, mis muudab vaid alussõna sõnaliiki ja sellest tingituna väga kindlal viisil tema süntaktilisi omadusi. Puht-nominalisatsiooniliiteks on eesti keeles teonimeliide *-mine*, millel peaaegu puuduvad leksikaalsed piirangud. Täpsemalt, *mine*-liitel kehtivad needsamad lausetüübist tulenevad leksikaalsed piirangud mis sekundaarsete verbivormide puhul. Nagu infiniittarindeid, nii saab ka nominalisatsioone moodustada ainult normaallauseist, mistõttu need üksikud verbid, mis normaallausest kunagi ei esine, ei anna ka *mine*-tuletisi (nt **piisamine*). Teised liited võivad küll ühe või teise verbirühma tüvedega seostudes anda sisult ja süntaktilistelt omadustelt samasuguseid derivaate, nt *-e*: «Universumi *tekke* probleem on tänini lahendamata», *-u*: «Kirjandusteose *arutelu* kestis poole ööni», kuid nende kasutusel on hoopis suuremad ja sageli ebaregulaarsed leksikaalsed piirangud. See teeb selliste tarindite kirjeldamise süntaksis kui mitte võimatuks, siis vähemalt ebaotstarbekaks. Süntaksi hõlmealasse ei kuulu ka spetsiaaltähenduse omandanud *mine*-derivaadid, nt *laulmine*, *joonistamine* jms õppeainete nimetustena.

Nominalisatsiooni lauselisuse aste on teiste sekundaartarindite omast väiksem. Lauselisusele viitab üksnes verbilaiendite säilimine, lauselaiend nominalisatsioonis esineda ei saa, nt **kahjuks maja mahapõlemine*. Kuid erinevalt infiniittarindist ei genitiivistu nominalisat-

sioonis mitte ainult subjekt, vaid ka objekt. Et tarindi peasõnaks on substantiiv, siis muutub a) subjekt subjektatribuudiks, b) objekt objektatribuudiks. Nt

a) *Poiste möllamine* / ← *Poisid möllasid* / hakkas teda tüütama. b) *Maja ehitamine* / ← *Ehitatakse maja* / on raske töö.

Seevastu a) adverbiaal ja b) predikatiiv säilitavad enamasti oma esialgse vormi, v.a c) adverbist viisi- ja ajaadverbiaal, mis harilikult muutub adjektiivatribuudiks. Nt

a) *Vanast õpitud kütkest lahtipääsemine* on inimesel palju raskem kui lapsel emarinnast võordumine. *Sellele poisile hariduse andmine* oleks tänuväärt tegu. Kuid *majani jõudmine* võttis veel aega. *Tema suhtumine insenerisse* muutus üha kriitilisemaks. *Kerge, pealiskaudne jutuvestmine hepitamise toonil* oli üldine. *Ajutiseks kasutamiseks andmine* on võimalik. See tähendab *maksudest vabanemist*. *Kõik minu ööd on üksnes kisendamine sinu järele*. *Kaugel söömas käimine* on tülikas. *Küsimustele vastamast keeldumisega* tegi ta endale halba. *Roosi kurtmine teretamata jätmise pärast* võib esialgu isegi väikekoodanlik tunduda. *Käies söömine* on halb komme. *Terve päev töötamine* ei meeldinud talle. *Kolm korda sülitamisel* pole mingit tähendust. *Nädalapäevad haige olemine* oli jätnud oma jäljed. *Sõja kestmine viis aastat* tõmbas kõigest kriipsu läbi. b) Ma olen juba tüdinud *tema sõber olemisest*. c) *Varane* ~ *vara tõusmine* oli saanud talle harjumuseks. *Kiiresti* ~ *kiire käimine* oli ta ära väsitanud. *Pikast* ~ *pikalt seletamisest* polnud kasu.

Subjekt- või objekttäiend paikneb nominalisatsioonis alati peasõna ees, adverbiaal võib paikneda nii ees kui ka järel.

Nominalisatsioon esineb enamasti referentsiaalselt sõltumatu tarindina. Tarindid, mille tegevussubjekt on vormistatud genitiivatribuudina, lähtuvad aktiivilausest (a), muud sõltumatud tarindid aga passiivilausest (b). Viimasel juhul tegevussubjekt kas puudub või esineb agentadverbiaalina kujul $N_g + poolt$. Nt

a) *Tema lahkumine* / ← *Ta lahkus* / tekitas segadust. b) *Maja ehitamine* / ← *Ehitati maja* / võttis kaua aega. *Pärast käsikirja ümbertöötamist autori poolt* / ← *Käsikiri töötatakse autori poolt ümber* / alustatakse selle tegelikku toimetamist.

Et subjekt- ja objekttäiendiga tarinditel on primaarse pragmaatilise orientatsiooni poolest erinevad lähtelaused, siis need täiendid koos esineda ei saa, välja arvatud juhtumil, kui objekttäiend esineb liigitähenduses, liitsõna esikomponendina. Nt

Meeste majaehitamisel ja *naiste pesupesemisel* ei tule kunagi lõppu.

Mõnel juhul võib nominalisatsioon siiski olla ka referentsiaalselt sõltuv tarind. Nt

Lepingu sõlmimisel / ← *Kirjastus sõlmib lepingu* / kinnitab kirjastus teo- sele toimetaja. Ta kasutas oma varandust *vaeste toetamiseks*. *Ülesande lahendamine* võttis tal kaua aega.

Nominalisatsioon võib esineda lauses mis tahes nominaalse liikmena: a) subjektina, b) objektina, c) predikatiivina, d) adverbiaalina ning e) (adverbiaal)atribuudina.

Nt

a) Tal oli tahtmine seda hävitada. b) Arst keelas tal suitsetamise. Ma mäletan hästi seda minemist. c) See on meie avalik mõnitamine. d) Ta eelistas meeletule kihutamisele mõistlikku jalutuskäiku. e) Uue romaani kirjutamise mõte haaras teda jäägitult.

3. ABSOLUUTTARIND

§ 693 Absoluuttarind on liik sekundaartarindeid, millele on tüüpiline kahekomponendiline põhistruktuur: subjektsarnane nominatiivne komponent + mingi muu nominaalne lauseelement (harilikult *kus*-kohakäändes või kaassõnaga nimisõna, omadussõna või määrsõna), partitiip või *mas*-vorm. Nt

Ta läks, *kepp käes / vile huulil / seljakott üle õla / süda kerge / pea püsti / jalad väsinud / juuksed kammitud / hõlmad lehvimas.*

Absoluuttarind väljendab põhilause sündmusega samaaegset sündmust ja esineb lauses vaba laiendina: a) viisi- või ajaadverbiaalina, b) adverbiaalatribuudina subjekti, predikatiivi või objekti juures. Nt

a) Koer lesis, *pea käppadel. Töö tehtud, läksime koju.* b) Alt paistis triibuline alusseelik, *vilturiidest volang all.* Vallavanem oli kõhukas vanamees, *vuntsipuhmad nina all.* Siberi jõgede ääres sai kunagi maalahmakaid, *tore ehitusmets peal.*

Absoluuttarindi täpsema määratluse saab anda vaid operatsioonalselt kriteeriumist lähtudes. Selle järgi on absoluuttarind niisugune sekundaartarind, mis on tuletatav lausest, kus on tegevussubjektina talitlev substantiiv adessiivis, nominatiivne grammatiline subjekt, *olema* + seisundipredikaat, ning tarindi lähtelause tegevussubjekti referent on grammatilise subjekti referendiga harilikult kas possessiooni- või teraviku-osa vahekorras ja osaliselt või täielikult identne põhilause tegevussubjektiga.

Absoluuttarindit ühendab (referentsiaalselt sõltuva) gerundiivitarindiga ja gerundiivse *mata*-tarindiga see, et mõlemal juhul on tarindi lähtelause tegevussubjekt referentsiaalselt identne põhilause tegevussubjektiga. Kuid kui viimaste puhul on lähtelause tegevussubjekt ühtlasi grammatiline subjekt, kuivõrd tegemist on normaallausega, siis absoluuttarindi puhul on kumbki omaette lauseelement.

Absoluuttarindi moodustamise käigus jäetakse ära sisutühi verb *olema*. Tarindi lähtelause tegevussubjekti täieliku referentsiaalse identsuse korral põhilause subjektiga tegevussubjekt kas a) jäetakse ära või b) asendatakse determinatiivpronoomeniga *ise*. Pronominalisatsioon võib toimuda üksnes juhul, kui tegevussubjekti referent on elusolend. Kui tarindi tegevussubjekt on küll täielikult identne põhilause subjektiga, kuid sisaldab asesõna *kõik*, siis kustutatakse vaid asesõna põhisõna (c). Kui tarindi tegevussubjekt on ainult osaliselt identne põhilause subjektiga, jäetakse ära või pronominaliseeritakse vaid need ta-

rindi tegevussubjekti elemendid, mis langevad kokku põhilause subjek-
tiga (d ja e). Nt

a) *Laps magas, käsi põse all* / ← *Lapsel oli käsi põse all* /. b) *Ta kirjutas, endal sullepea vasakus käes* / ← *Tal oli sullepea vasakus käes* /. c) *Lapsed tulid aiast, kõigil õunad käes* / ← *Kõigil lastel olid õunad käes* /. d) *Lapsed tulid aiast, paljudel (neist) õunad käes* / ← *Paljudel lastest olid õunad käes* /. e) *Lapsed tulid aiast, Jukul õun taskus, Mikul pirn käes* / ← *Jukul oli õun taskus, Mikul oli pirn käes* /.

Et absoluuttarindil, erinevalt infiniittarindist, puudub selge morfo-
loogilise tunnusega peasõna, siis on tema piir elliptiliste lausetega võrd-
lemisel sujuv. Prototüüpsed absoluuttarindid on eksplitsiitse tegevus-
subjektita tarindid (näide a). Lähtelause struktuuri arvestades on neid
tarindeid, milles säilib ühel või teisel kujul lähtelause tegevussubjekt
(näited b–e), siin käsitletud perifeerset absoluuttarinditena, kuid pole
ka võimatu pidada neid elliptilisteks rindosalauseteks. Kindlalt ellip-
tiliste rindosalause hulka kuuluvaiks tuleb aga lugeda tarindeid, mil-
le tegevussubjekt ise on nominatiivis. Nt

Lapsed tulid aiast, Juku kurb, Miku rõõmus / ← *Juku oli kurb, Miku
oli rõõmus* /. *Lapsed tulid aiast, Juku õunaga, Miku pirniga* / ← *Juku
tuli õunaga, Miku tuli pirniga* /. *Lapsed tulid aiast, Juku joostes, Miku
käies* / ← *Juku tuli joostes, Miku tuli käies* /. *Lapsed tulid aiast, mõlemad
sõmata ja väsinud* / ← *Mõlemad lapsed olid sõmata ja väsinud* /.

SEKUNDAARTARINDIGA LAUSE KIRJAVAHEMÄRGID

§ 694 Sekundaartarindi eraldamine kirjas komadega oleneb tema lauselisuse
astmest. Tarindid, mille sisulise ja struktuurilise lauselisusega kaasneb
kõnes intonatsiooniline terviklikkus, eraldatakse kirjas komadega. Ala-
ti eraldatakse komadega a) absoluuttarindid, b) mineviku gerundiivi-
tarindid ning c) partitsiibi- ja *mata*-tarindid järeltäiendina. Nt

a) *Poiss kuulab meeste juttu, suu ammuli. Suu ammuli, kuulab poiss
meeste juttu. Poiss, suu ammuli, kuulab meeste juttu.* b) *Elanud päevast
päeva, aastast aastasse ühetoonilist elu, olid kolleegide küllakutsed talle
teretulnud vahelduseks. Tiit Pärtels, ukсед uuesti hoolega lukku keera-
nud, järgnes neile pahuras meeleolus. Kurja isa ähvardusest hirmutatud,
hakkas tüdruk nutma. Keset sood peatus ta, mustavaist põõsastest ümb-
ritsetud, ja jäi kuulatama.* c) *Võõras aga, politsei poolt tagaetatav, pidi
kiiresti kaduma. Vili, osalt rõukudesse pandud, osalt koristamata, jäi põl-
dudele vedelema.*

des- ja *mata*-gerundiivitarindid ning *tuna*-partitsiibitarind kord eral-
datakse komadega, kord jäetakse eraldamata. Alati eraldatakse nad ko-
madega siis, kui neil on iseseisva lause tüüpiline sõnajärg, s.o kui verbi
laiendid paiknevad verbi (infiniitvormi) järel. Nt

*Istudes hetke vaiksest ja tehes end mõistlikuks, alustas ta uuesti. Meie
poeg tuli tagasi, pidades meeles oma lapsepõlvkohuseid. Ootamata vas-
tust, lahkus ta uhkena vallamajast. Saare Juhan, lahkumata oma karva-
mütsist, jäi ringi sisse. Ta oli mitu tundi nagu joovastuses olnud,
suutmata midagi peale mängu mõelda. Tingituna erilaadsest kujunemis-
teest, merekliimast ja lubjarikkast pinnasest, on Saaremaa taimestik väga*

liigirikas. Paul oli tähelepanelikult jälginud iga lauset, *kaasa haaratuna kõne loogilisest arengust*.

Kui verbi laiendid paiknevad infiniitvormi ees, siis on võimalik koma kasutada vaid juhul, kui tarind on põhilause keskel või järel. Mida selgemini kuulub tarind niisugusel juhul sisuliselt kogu lause juurde ning mida vähem ainult predikaadi juurde, seda suurem on vajadus tema eraldamiseks komadega. Vrd nt järgmisi lauseid:

a) Õpetaja kõneles *laua taga püsti seistes* lühidalt lõppenud kooliaastast. Läksin alla siis, kui nad olid *kordagi tekile tõusmata* juba kolmkümmend tundi töötanud. Reinul ei olnud sugugi häbi *niisugust mõtet hellitades*. Ta lahkus *kellelegi otsa vaatamata*. b) Ma ei kahtle, et sina(,) *minu meelevaldalt alt pääsedes*(,) sedamaid politsei mulle järele saadad. c) Eduard, *erilist tähelepanu solvavatele sõnadele pööramata*, kaitses end.

Need eeslaiendilised *des-*, *mata-* ja *tuna-*tarindid, mis paiknevad põhilause ees, samuti laiendamata *des-* ja *mata-*tarindid, on sisu poolest suhteliselt tihedasti seotud põhilause predikaadiga ja seetõttu neid komadega ei eraldata. Nt

Tulist rauda külma vette kastes karastame teda. *Kõigest sõnelemisest hoolimata* püüdis ta Tiina kätt suruda. *Kaaslaste poolt reedetuna* ei suutnud ta midagi ära teha. *Naerdes / tagasi vaatamata* jooksis tüdruk minema. *Tüdruk jooksis naerdes / tagasi vaatamata* minema.

KIRJANDUST SEKUNDAARTARINDITE KOHTA

- Aavik, J. Lühendatud laused // Keeleline Kuukiri. 1915. Nr. 3/4. Lk. 43–48.
- Aavik, J. Keeleline käsiraamat. Tallinn ja Tartu, 1932.
- Aavik, J. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, 1936.
- Erelt, M. Sekundaartarindid eesti keeles. Tallinn, 1987. (Preprint KKI-50).
- Kasik, R. Omastavalise täiendi subjektilisusest ja objektilisusest *mine*-konstruktsioonis // Keel ja struktuur. Tartu, 1968. 2. Lk. 125–139.
- Kasik, R. Lähtelause subjekt ja objekt deverbaalsubstantiivilistes nominalisatsioonides // Keel ja struktuur. Tartu, 1970. 4 : Töid struktuuralse lingvistika alalt. Lk. 121–135.
- Kasik, R. Verbide ja verbaalsubstantiivide tuletusvahekorrad tänapäeva eesti keeles // Keele modelleerimise probleeme. Tartu, 1975. 5. Lk. 3–162.
- Kindlam, E. Translatiivse infiniitvormi tarvitamisest // Keel ja Kirjandus. 1972. Nr. 9. Lk. 557–559.
- Mihkla, K., Rannut, L., Riikoja, E., Admann, A. Eesti keele lauseõpetuse põhijooned. Tallinn, 1974. I : Lihtlause.
- Pihlak, A. Eesti ühendverbid ja perifrastilised verbid aspektitähenduse väljendajaina // Ars Grammatica 1985. Tallinn, 1985. Lk. 62–93.
- Päll, E. Infiniitiv alusena ja öeldisena eesti keeles // Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. Tallinn, 1956. I. Lk. 60–75.
- Rätsep, H. Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn, 1978.
- Tauli, V. Eesti grammatika. Uppsala, 1980. II : Lauseõpetus.
- Uuspõld, E. Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (*nuna-*) ja *tud-* (*tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus // Keele modelleerimise probleeme. Tartu, 1966. 1. Lk. 4–196.
- Uuspõld, E. Absoluutkonstruktsiooni struktuur ja tähendus eesti keeles // Keel ja struktuur. Tartu, 1970. 3. Lk. 22–43.
- Uuspõld, E. Agendi väljendamisest *des-*konstruktsiooniga lausetes // Keel ja struktuur. Tartu, 1972. 7. Lk. 108–118.

- Uuspõld, E.** Lauselühendi probleeme tänapäeva eesti keeles // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1975. 19–20 : 1973–1974. Lk. 25–31.
- Uuspõld, E.** Atributiivsete partitsiipkonstruktsioonide eitavad vasted // Keel ja struktuur. Tartu, 1978. 10. Lk. 66–80.
- Uuspõld, E.** *nuna-*, *tuna-*tarindi peasõna probleemist // Keel ja Kirjandus. 1978. Nr. 5. Lk. 283–291.
- Uuspõld, E.** *maks-*vorm ja teised finaaliadverbiaalid // Keel ja Kirjandus. 1980. Nr. 12. Lk. 729–736.
- Uuspõld, E.** Viron verbien infiniittisten rakenteiden subjektisääntöjä // Folia Fennistica & Linguistica : Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja. Tampere, 1982. 8. S. 35–53.
- Uuspõld, E.** Lisaandmeid *vat-*konstruktsiooni tegevussubjektist // Ars Grammatica 1985. Tallinn, 1985. Lk. 151–158.

LIITLAUSE

LIITLAUSE OLEMUS JA LIIGID

§ 695 Liitlauseks nimetatakse lauset, mis koosneb kahest või enamast sündmust väljendavast predikaatsest üksusest – OSALAUSEST – ja moodustab süntaktilise, semantilise ning kõnes harilikult ka intonatsioonilise terviku.

Osalauseid seob üheks süntaktiliseks tervikuks a) alistus- või b) rinnastusseos. Mõlemad seosed vormistatakse kas sidendite (seostumisviis sidendus) või osalauseste kõrvuasendi (seostumisviis kõrvutus ehk asündeton) kaudu. Nt

a) Ta ütles, *et jääb kauemaks tööle. Ma tean, ta tuleb varsti.* b) Mustad pilved katsid taeva *ja* varsti hakkas sadama. Mina töötan, sina magad.

Alistuv osalause ehk KÕRVALLAUSE on alistava osalause ehk PÕHILAUSE element, alistusseose näitajaks on harilikult sidend (sidesõna, siduv ase- või mäarsõna, siduvat funktsiooni täitev väljend), mis kuulub kõrvallause koosseisu. Rinnastusseose puhul on liitlause osalused süntaktiliselt suhteliselt võrdväärised, sidend ei kuulu kummagi osalause koosseisu.

Liitlausest, mille osalauseste vahel on alistusseos, nimetatakse PÕIMLAUSEKS ehk HÜPOTAKSIKS; liitlausest, mille osalauseste vahel on rinnastusseos – RINDLAUSEKS ehk PARATAKSIKS. Liitlause tüübi määramisel arvestatakse vaid liitlause vahetute lauseliste moodustajate süntaktilist seost. Osalause võib omakorda olla liitlause, kusjuures viimase komponentide vaheline süntaktiline seos ei pruugi tüübilt põhiseosega kokku langeda. Nt on lause (a) rindlause ja lause (b) põimlause:

a) [Ma ootasin, kuni kell sai kaks] *ja* [hakkasin siis minema].

b) [Ta nägi, *et* uks avanee ja õue astus mees] .

Märkus. Liitlausekäsitluses, kus ei arvestata osalauseste hierarhiat, nimetatakse seesuguseid erinevate seostega lauseid segaliitlauseteks.

Sidendid pole üksnes alistuse ja rinnastuse näitajaks, vaid vormistavad ka osalauseste vahelisi konkreetseid sisuseoseid: alistavad sidendid põhjus-, koha- jms seoseid, rinnastavad sidendid järel-, vastandus- jms seoseid. Nt

Peaksime kütma hakkama, *sest* ilmad on juba jahedad. (põhjusseos) Ise on teine igerikuvõitu, *aga* hing on hea. (vastandusseos)

Asündeetilise seose korral on põhiliseks sisuseoste näitajaks osalauseste leksikaalne koosseis.

Nt

Teid toodi autoga, mina tulin jala. (vastandusseos) Hulk kirju oli laual: sekretär oli täna tublisti töötanud. (järelsusseos)

Liitlause kui süntaktilis-semantiline tervik aktualiseerub kõnes harilikult intonatsioonilise tervikuna, s.t lausele iseloomulik intonatsioonikontuur pole tavaliselt mitte osalause tel eraldi, vaid kogu liitlausel. Intonatsiooniline terviklikkus on siiski liitlause lauselisuse üsna teisejärguline näitaja, sest kõneleja võib oma suhtlustaotlustest lähtudes kõnevoolu suhteliselt vabalt, süntaktilisi piire ignoreerides osadeks hakata. Sellist nähtust nimetatakse PARTSELLATSIOONIKS. Seetõttu pole harvad sellisedki liitlause, mille osalause on lõpetatud intonatsiooniga, omavahel pausiga (kirjas punktiga) eraldatud lausungid. Nt

Ma läksin koju. *Sest* lõuna paiku pidi tulema televiisoriparandaja. (Vrd partsellatsiooni liitlause: Ma läksin koju. Televiisoriparandaja pärast.)

Liitlause komponent – osalause – on lause ja sekundaartarindi vahepealne üksus. Aluse ja öeldise grammatilise vastanduse ja teatestruktuuri poolest on osalause sarnane iseseisva lausega, kuid erineb viimasest siiski mitmetelt struktuuri- ja tähendusseikadelt. Eelkõige kehtib see põimlause osalause kohta. Kõrvallauses võib olla sidend ja sellele vastav grammatiline tähendus, eripärane sõnajärg, teatud modaalsus- ja ajapiirangud, põhilause tüüpilisim iseärasus on kõrvallausele viitava korrelaadi esinemise võimalus. Rinnastatud osalause struktuurilised erinevused iseseisvast lausest ei ole nii ilmsed. Mõningatel juhtudel polegi päris selge, kas tegemist on liitlausega või liitlause ühendiga – seda eriti asündeetilise rinnastuse korral. Lauseid nagu

Tuul tõuseb, mühin läheb valjemaks, kukuvad esimesed vihmapiisad. Rääkida ei tahtnud, keha ja käed olid väsinud

peetakse siinses käsitluses liitlauseteks eelkõige traditsiooni mõjul.

Erinevalt osalausest puudub sekundaartarindil lausele iseloomulik teatestruktuur ning aluse ja öeldise vastandus. Alistusseost vormistab infiniitvormi tunnus või teonime liide (absoluuttarindi korral tarindi struktuur tervikuna), mitte aga sidend. Viimane asjaolu eristab põhilause iseseisva liikmena esinevat infiniittarindit infiniitse predikaadiga (vaeg)kõrvallausest, nagu

Sööme selleks, *et elada*. Ta ei teadnud, *kuhu minna*.

Kontekstellipsi tõttu võib üks või teine lauseelement lausest ära jääda. Kõrvallausest võib puududa mis tahes element, ka predikaat. Nt

Mart läks koju. – Aga mina arvasin, *et Mart läks tööle*. → Aga mina arvasin, *et tööle*. Kas sinna jäi kedagi? – Ma arvan, *et sinna ei jäänud kedagi*. → Ma arvan, *et mitte kedagi*.

Rindlause on öeldisverb igas osalause, vastasel juhul on tegemist koondlausega. Vrd

Ta joob ja suitsetab. (rindlause) Ta joob *õlut ja viina*. (koondlause)

Mitte iga korduvate öeldistega lauset ei saa siiski käsitada rindlausena. Nii ei ole sama öeldisverbi kordamine kui eesti keele levinud intensiivistamisvõte kuidagi seostatav ellipsiga. Nt

Minu kadunud isa *küttis ja küttis* niikaua, kui tuli võttis rehe ja elumaja.

Rindlausetena ei saa käsitleda ka lauseid, nagu

Ta *niihästi joo* kui ka *suitsetab*. Ta *mitte niivõrd ei valeta* kui *fantaseerib*, sest sidendid *nii(hästi) ... kui (ka), mitte niivõrd ... kui* seovad ainult lause elemente, mitte lauseid tervikuna. Tegemist on seega koondlausetega. Need laused osutavad, et piir rind- ja koondlausete vahel pole kuigi järsk.

RINDLAUSE

§ 696 Rindlause osalused on rinnastusseoses, s.t nad on süntaktiliselt suhteliselt võrdväärased. Seose vormistavad rinnastavad sidendid või ainult osalauseste kõrvuasend. Nt

Kõlas stardipauk *ning* võistlejad söötsid rajale. Noor on ilus, vana on tark.

Nii nagu koondlause puhul on ka liitlause osalauseste vaheline rinnastus kas ÜHENDAV ehk KOPULATIIVNE (vt eelmisi näiteid) või ERALDAV ehk DISJUNKTIIVNE:

Tee kiiremini, (*või*) muidu jääme hiljaks.

Kumbki seosetüüp võib omakorda olla kas sisult markeerimata ja harilikult sümmeetriline või markeeritud ja asümmeetriline. Esimesel juhul on osalused ka sisuliselt võrdväärased, nende järjestust võib enamasti muuta, neid võib omavahel seostuda rohkem kui kaks ja nad moodustavad lahtise rea. Nt

a) Pääsukesed vidistasid väljas, päike päistis ja lehed sahisid. *Ei* ta joo, *ei* ta suitseta, *ei* ta riku abielu. b) Ta kas luges raamatut, kuulas raadiot *või* vahtis niisama lakke.

Markeeritud asümmeetriline rinnastusseos seob korruga vaid kahte teineteisest sisuliselt olenevat ning teineteise suhtes harilikult kindlas järjestuses paiknevat osalausest. Nt

a) Oli juba keskhommik, *kuid* kaste ei tahtnud ikka veel kaduda. b) Hea, et teil õnnestus buss hankida, *vastasel juhul* oleksime jäänud hiljaks.

Kaheliikmelisuse ning liikmete olenevuse poolest on asümmeetriline rinnastus sarnane alistusega, erinedes viimasest aga seose põhiliikme puudumise, olenevuse vastastikususe poolest.

Ühe ja sama rindlause koosseisus võib olla nii markeerimata, sümmeetriliselt seotud kui ka markeeritud, asümmeetriliselt seotud osalauseid. Hierarhias kõrgem on sellisel juhul tavaliselt markeeritud asümmeetriline seos. Nt

/Ta oli küll väsinud/, *kuid* /rühkis vapralt kodu poole *ega* vaadanud kordagi tagasi/. /Isa läks tööle, õde viidi lasteaeda/, *aga* /Mart jäi koos emaga koju/.

Sisult markeerimata seose puhul on tegemist pelga ühendamise või eraldamisega. Markeeritud seos on aga ühendavana VASTANDUS- ehk ADVERSATSIOONISEOS, kus järellause on eeslausele sisult vastandlik, SELETUS- ehk EKSPLIKATSIOONISEOS, kus järellause avab või täpsustab eeslause sisu, JÄRELDUS- ehk KONKLUSIOONISEOS, kus järellause väljendab eeslausest tulenevat järeldust, ning ka PÕHJUS- ehk KAUSAALNE seos ja AJA- ehk TEMPORAALNE seos. Markeeritud eraldav seos on ainult JÄRELDAV-VASTANDAV.

1. ÜHENDAV SEOS

§ 697 Markeerimata ühendava seose vormistavad põhiliselt jaatav-ühendavad sidesõnad *ja, ning*, eitav-ühendav sidesõna *ega* ning osalauseste kõrvutus.

Kui rindlause osutab sündmuste üheaegsele esinemisele või üheaegsele mitteesinemisele, siis seovad osalauseid harilikult sidesõnad *ja ~ ning* või *ega*. Mitmest osalausest koosneva rindlause puhul on *ja ~ ning* ainult viimase osalause ees. Nt

Läksin koju *ja/ning* heitsin magama. Ta lõpetas söömise, lükkas taldriku eemale *ja/ning* tõusis püsti. Ta ei tundnud ühtki näitlejat isiklikult, *ega* (= *ja/ning ei*) olnudki tal juhust nendega tutvuda.

Sündmuste loetlemist markeeritakse osalauseste sarnastamisega. Selleks kasutatakse sidesõna *ja* kordamist eelnevate osalauseste ees (kordussidend *ja ... ja*; sidesõna *ja* ei ole siin asendatav sidesõnaga *ning*), eitussõna *ei* kordamist eelnevate osalauseste algul (kordussidend *ei ... ei*), muude identsete või vähemalt samatüübiliste lauseelementide kordamist (kordussidend *küll ... küll, kord ... kord*, sõnapaarid või -rühmad *üks ... teine, siin ... seal* jne). Loetlemisele osutab ka struktuurilt mingil muul viisil sarnaste lauseste kõrvutus. Nt

(*Ja*) pääsukesed vidistasid väljas *ja* päike paistis *ja* lehed sahisid. *Ei* ta joo, *ei* ta suitseta, *ei* ta riku abielu. *Küll* õpetati talle võõrkeeli, *küll* sunniti tegelema spordiga, kuid poiss ei saanud millegagi hakkama. *Üks* käskjalg tuli, *teine* läks. *Siin* varjavad vanad lõhmused ja jalakad sulisevaid allikaid, *seal* tõusevad kõrgele sinised mäed. Silmad virvendasid, pea käis ringi, jalad kaotasid ikka enam ja enam kindluse.

§ 698 Vastandusseost väljendavad vastandavad sidesõnad *aga, kuid, ent, kuna, vaid* või osalauseste kõrvutus leksikaalse koosseisu toel.

Sidesõnad *aga, kuid, ent* on sünonüümid. Sidesõna *ent* esineb harvemini, on literatuursem ja näitab pisut kategoorilisemat vastandust kui *aga* ja *kuid*. Sidesõna *aga* erineb sidesõnadest *kuid* ja *ent* selle poolest, et kui viimased vastandavad üksnes osalauseid tervikuna, paiknedes alati järellause algul, siis sidesõna *aga* võib lisaks sellele tõsta vastanduse fookusesse lause mingi elemendi, paiknedes lauses vastava sõna järel. Fokuseeriv *aga* sidesõnaga *ja* asendatav pole.

Nt

Teisel aastal suri vanaisa vaestemajas, tema *aga* (*ent, *kuid) läks üksi maailma. Pealegi oli ta suur meister heinakuhjade voolimises, muidu *aga* peeti teda pisut tohmakaks.

Kui vastandus tuleneb juba osalause te leksikaalsest koosseisust, siis võib sidesõna *aga*, *kuid* ja *ent* asendada üldühendava sidesõnaga *ja* või *ning* või siis üldse ära jätta. Nt

Tööd on mehemoodi, *aga* ma pean vastu. Matkajad püüdsid kõigest väest, *kuid* keegi neist ei jõudnud tippu. Lõkendas esimehe nägugi, *ent* Juhani pilk keskendus ta sinistesse silmadesse. Meie näeme vaeva, (*aga* ~ *ja*) teie puhkate. Töö toidab, (*aga* ~ *ja*) laiskus rikub.

Sidesõnadega *aga*, *kuid*, *ent* väljendatud vastandusseose eriliik on MÕÖNEV vastandusseos. Mõõnva varjundi annavad seosele konnektiivsed partiklid *siiski*, *ometi(gi)*, *sellegipoolest*, *ikka(gi)*, *ka* *siis*, *sellest hoolimata*, *sellele vaatamata* jms. Et mõõnev partikkel viitab juba ise vastandusele, siis võib vastandava sidesõna siin alati asendada ühendava sidesõnaga *ja*. Nt

Ta töötas püüdliselt, *kuid* ~ *ja* *ometi* ei suutnud ta plaani täita. Seda oli poiss kuulnud juba tüdruku emalt, *aga* ~ *ja* *sellest hoolimata* valdas teda magus kurbus. Väljas oli juba üsna külm, *ent* ~ *ja* *siiski* läksid nad ujuma. Kolmas päev, *aga* ~ *ja* sinult pole *ikka* kirja.

Mõõnev-vastandava seose puhul on üheks osalauseks tihtipeale idio- maatiline reduplikatiivset laadi vaegpõimlause, mille kõrvallause algab küsiva sõnaga ning pea- ja kõrvallauses esineb üks ja sama verb. Selline põimtarind asendab harilikult väljendit V + *ükskõik* + küsisõna või küsiväljend *kui palju*, eriti kui verb on käskivas kõneviisis. Küsisõnaga osalause võib paikneda teise osalause ees, järel või keskel. Esimesel juhul märgib vastandusseost sidesõna *aga* või osalause te kõrvutus, teistel juhtudel osalause te kõrvutus. Nt

Olgu(,) mis on (= *olgu ükskõik mis*), *aga* Juhkam on igati etem mees kui Jass. *Olin(,)* kus olin, *aga* seal ma ei olnud. *Olgu(,)* kuidas on, hea see ei ole. Hobune *pingutas(,)* mis pingutas, *aga* õiget hoogu sisse ei saanud. Mina lähen, *saagu(,)* mis saab. Selle tahtis ta hästi kasulikult ära tarvitada – tahtis temaga Pearule pähe anda, *maksku(,)* mis maksab. Kuid Ants otsustas, *maksku(,)* mis maksab, lubatud «meheteo» ära teha.

Sidesõna *vaid* ei vastanda vahetult sündmusi, *vaid* sündmuse elemente ja alles nende kaudu sündmusiendid. Eeslause on alati eitus. Vastandusele osutavad partiklid *ainult* või *üksnes* eeslause ja/või *ka*, *isegi*, *koguni*, *juba*, jms järellause. Nt

Juhan rääkis ~ *ei* rääkinud juhtunust *mitte ainult* mulle, *vaid* teatas sellest kogu seltskonnale. Ja ta *ei* piirdunud *ainult* Marta Selmeri nägemisega, *vaid* mõtles tutvuda *ka* probleemi teise küljega. Ta *mitte ainult* *ei* küsi ega taha teada, (*vaid*) ta juba teab. Ta *ei* astunud kunagi neist üle, *vaid* laskis need oma teelt kõrvaldada. *Mitte* eestlased *ei* teinud sakslasi oma orjadeks, *vaid* saksa parunid vahetasid eestlasi hobuste ja koerte vastu.

AJALIS-VASTANDAVAT ühendusseost vormistab sidesõna *kuna*. Nt

Tema läheb koju, *kuna* mina olen sunnitud tööd jätkama.

- § 699 **Järeldusseose** vormistajaks on konnektiivid *järelikult, seega, niisiis, seetõttu, selle tagajärjel, selle tulemusel* jt või ka lihtsalt osalauseste kõrvutus, kui seda võimaldab osalauseste sisu (leksikaalne koosseis). Enamasti võib osalauseste vahele asetada veel ühendava sidesõna *ja* või *ning*. Nt

Minu esivanemad olid eesti talupojad, (*ja/ning*) *järelikult* olen ka mina eestlane. Aknaavast ja seinapraost tungis roosakat valgust sisse, *niisiis* oli juba hommik. Eile nägime inimesi hulganisti põllul töötamas, (*ja/ning*) *seega* saime meeldiva pildi tööst kolhoosis. Laps jäi haigeks, (*ja/ning*) *seetõttu* jäi maalesõit ära. Hulk kirju oli laual: sekretär oli täi a tublisti töötanud. Lõunavaheaeg jõuab mööda, (*ja/ning*) Liisi ja Maret peavad tuppä minema.

- § 700 **Seletusseost** vormistavad konnektiivid *nimelt, see on (s.o), see tähendab (s.t)* või osalauseste kõrvutus, kui seda võimaldab osalauseste sisu. Nt

Ma olen sinu sõber, *see tähendab (s.t)* sa võid mind alati usaladada. Sõideti hobustega laadale, *nimelt* peeti Pärnus septembrilaata. Elu oli Kaarli aina võõrasemalikult kohelnud: vaeslapsena üles kasvades oli tema ainukeseks toeks tädilt päritud 200 rubla. Alles nüüd tundis Sven väsimust – jalad olid tuimad ja õlad valutasi. Ta ootas oma peiuipoissi, *see* oli teiste seast puudunud.

- § 701 **Põhjuslikku seost** vormistab kõrvutus või üldühendavad sidendid; põhjuslikkus ilmneb kas lausesisust või on väljendatud korrelatiivsete määrustega *seetõttu, seepärast, selle tulemusena, selle tagajärjel* jne. Nt
- Jüri pandi pealikuks, *ja* ta muutus uhkeks. Ma ei jõudnud rongile, *seetõttu* ka mitte Tartusse.

- § 702 **Ajaseos** vormistatakse nagu markeerimata ühendus, järgnevust võivad näidata kas ajamäärused, nt *siis, kõigepealt, seejärel, hiljem, pärast, enne, lõpuks*, või verbi ajad, kuid *see* võib järelduda ka üksnes lausesisust. Ajaseos võib kaasneda ka vastandusega. Nt

600 m kõrgusel avas mees langevarju *ja* maandus. Enne mõtle, *siis* ütle. Laulis, *aga* enam ei laula.

2. ERALDAV SEOS

- § 703 **Markeerimata eraldav seos** seob alternatiivseid sündmusi väljendavaid osalauseid. Seose vormistajaks on sidesõna *või*. Esimeses lauses on harilikult partikkel *kas*, mis väitlause moodustab koos sidesõnaga *või* rühmsidendi *kas ... või*. Küsilauses säilitab ta oma iseseisvuse, paiknedes seejuures alati lause algul. Partiklit võib küsilauses asendada tegevussubjekti ja öeldise inversioon. Nt

Pühapäeviti ta (*kas*) lesis õunapuu all *või* käis koeraga jalutamas. *Kas* te õpite saksa keelt *või* on teie koolis hoopis inglise keel? Mõtles ta üleaedset lihtsalt kiruda *või* olid tal oma plaanid?

Eraldava järeldusseose (täpsemalt **järeldav-vastandava** seose) vormistavad konnektiivid *muidu*, *vastasel juhul/korral* ja/või sidesõna *või* järellause algul. Nt

Tee kiiremini, (*või*) *muidu* jääme hiljaks. Lapsed tulevad meiega, *või* me loobume üldse sõidust. Hea, et teil õnnestus buss hankida, *vastasel juhul* oleks sõit ära jäänud.

PÕIMLAUSE

§ 704 Põimlause on liitlause, mis koosneb alistavast osalausest ehk PÕIMLAUSEST (PL) ja põhilausele tervikuna või selle mingile elemendile alistuvast lausest ehk KÕRVALLAUSEST (KL). Nt

Ma tean (PL), et ta tuleb (KL).

Kõrvallause võib omakorda olla põimlause, nt KL₁ põimlauses

Ma tean [, et ta tuleb siis [, kui on juba hilja]].

KL₁

KL₂

Kõrvallauselise põimlause põhilause *et ta tuleb siis* kannab nii alistava kui ka alistuva osalause tunnuseid, iseseisva põimlause põhilausel *ma tean* on üksnes alistava lause tunnused ja seda nimetatakse PEALAUSEKS. Järgnevas piirduetaksegi ainult iseseisvate põimlausetega kirjeldamisega ja seetõttu kasutatakse põhilause asemel terminit pealause. Kuid põhilises – kõrvallausete liigid, seostumisviisid jms – kehtib see kirjeldus siiski ka kõrvallauseliste põimlausetega kohta.

Pea- ja kõrvallauset seovad kõrvallauses SIDEND ja pealauses KORRELAAT. Nt

Ma kuulsin (*seada*) (korrelaat); *et* (sidend) sa käisid reisimas.

Korrelaat on asendusfunktsiooni täitev sõna või fraas, millega kõrvallause sidend või kõrvallause tervikuna on viiteseoses. Korrelaat koos kõrvallausega esineb pealauses mingi lauseliikmena. Seejuures just korrelaat on see lauseelement, millel on lauseliikme vormilised tunnused, just tema kaudu realiseerub vormis kõrvallause alistumine pealausele või pealause mingile liikmele. Sidend kannab kõrvallause sisu pealauseesse, erandjuhul pealause sisu kõrvallauseesse (vt § 750). Juhul kui kõrvallause kuulub sisuliselt kogu pealause juurde (adverbiaallausetes), ei ole korrelaadi positsioon lauses kindel. Korrelaat on a) kas kõrvallause koosseisus, moodustades sidendiga ühe terviku – korrelaat-sidendi –, või b) omaette elemendina pealauses, misjuhul ta on foku-seeritud. Vrd

a) Ma hilinesin, *sellepärast et* auto läks rikki. b) Ma hilinesin SELLEPÄRAST, et auto läks rikki.

Sidendiks võivad olla: a) sidesõnad *et, kui, nagu* ja nende ühendid korrelaatidega: *sellepärast et, selleks et, nii et, niipea kui, nii nagu* jt; ilma korrelaatideta ka sidesõnad *kuna, sest, kuigi* jne; b) küsisõna *kas*; c) küsiv-siduvad asesõnad ja adverbid: *kes, mis, kumb, missugune, milline; kus, kust, kuhu, kunas, millal, kuidas, mismoodi, miks, misjaoks*,

mispoolest, misüle, kuivõrd jne; d) fraasid, mis koosnevad harilikult küsiv-siduvast asesõnast/adverbist ning noomenist/adverbist: *mis ajani/viisil/põhjusel/eesmärgil/otstarbel, millisel viisil, kui palju/kaua, kui pikk/raske* jne. Nt

- a) Ta arvab, *et* täna on koosolek. b) Ta ei tea, *kas* täna on koosolek. c) Huvitav, *miks* koosolek on täna. d) Huvitav, *mis põhjusel* on koosolek täna.

Pea- ja kõrvallause süntaktilis-semantilise vahekorra ning kõrvallause struktuuriisearasuste alusel liigituvad kõrvallused kolmeks põhitüübiks: KOMPLEMENTLAUSETEKES, MÄÄRUS- ehk ADVERBIAALLAUSETEKES ning RELATIIVLAUSETEKES.

Komplementlause on pealause predikaadi vm liikme seotud laiendid, mis täiendavad sisuliselt vastavat sõna või sõnade ühendit. Komplementlause on tervikuna viiteseoses pealause mõnikord tegelikult olemasoleva, enamasti aga juurdemõeldava korreelaadiga. Korreelaadi fakultatiivsus on komplementlause iseloomulikke jooni. Nt

Ma kuulsin (*seda*), *et* sa olid haige.

Adverbiaallused on pealause predikaadi vm lauseelemendi vabad laiendid. Sisu poolest kuuluvad nad kogu pealause juurde, ehkki vormiliselt võib nende korrelaat esineda muude vabade laiendite kombel pealause koosseisus. Nt

Kui sa *seda* teed, (*siis*) läheb sul halvasti. *Selle asemel et* õppida, luges ta juturaamatut. Kast oli *nii* suur, *et* ei mahtunud autosse.

Ka adverbiaallause (v.a kohalause) on tervikuna viiteseoses korreelaadiga. Erinevalt komplementlausest on adverbiaallause korrelaat väga sageli obligatoorne.

Relatiivlause on kõrvallause, mille pronoomenist või adverbist sõnd on korreelaadi vahendusel või ilma selleta viiteseoses a) pealause mingi nimisõna(fraasi)ga, b) erandjuhul pealause kui tervikuga. Nt

- a) Ta pole [*see mees*], *kelleks* sa teda pead. b) Ta naeratas pilkavalt, *mis* mind vihale ajas.

On olemas ka üksikuid selliseid lauseid, mis ei kuulu ühesegi nimetatud kolmest tüübist (vt § 750).

1. KOMPLEMENTLAUSED

§ 705 Komplementlauseid laiendavad harilikult psühho- või suhtlussõnu.

Korreelaatideks on demonstratiivpronoomenid *see, selline, säärane, niisugune, seesugune*. Korreelaadi süntaktilise funktsiooni põhjal saab eristada aktantseid komplementlauseid: a) subjekt-, b) objekt- ja c) rektiooniadverbiaallauseid, ning predikaatseid komplementlauseid: d) predikatiiv-, e) seisundiadverbiaal- ja f) atribuutlauseid.

Nt

- a) Mulle meenus (*see*), *et* ta on haige. b) Ta ei tea (*seda*), *kuidas* käituda. c) Mul pole aimugi (*sellest*), *kas* ta tuleb või ei. d) Asjalugu on *selline*, *et*

ta on haige. e) Seisukoht kujunes *selliseks*, et tuleb teha ekspertis. f) Mul jäi (*selline*) mulje, *nagu* oleks ta haige.

Struktuurilt liigitatakse komplementlaused väit- ja küsilauseteks. Väitlauseid on seotud pealausega sidesõnade *et, nagu ~ justnagu, kui 'nagu' ~ justkui ~ otsekui, kui 'millal' ja kuni* abil, küsilauseid küsipartikli *kas* abil (alternatiivküsilause) või küsiv-siduvate asesõnade ja proadverbide *miks, kus, kuidas* jt abil (eriküsilauseid). Olulisim sidendi valiku mõjur on see, kas kõneleja teab või ei tea kõrvallausega väljendatu tõesust või väärust. Selles suhtes on markeeritud kõik loetletud sidendid peale sidesõna *et*. Viimasest endast ei järeldu midagi kõrvallausega väljendatu tõesuse või vääruste kohta. Kui kõrvallausel sidesõnaga *et* on tõesusele, tuleneb see põhisõna leksikaalsest tähendusest. Nt kui põhisõnaks on verb *teadma*, on kõrvallausega väljendatu alati tõene. Vrd

Ta teab, *et* Juhan on haige. – Ta ei tea, *et* Juhan on haige.

Kui aga asendada *teadma* verbiga *uskuma*, siis selline eele kaob.

1.1. et-kõrvallause

§ 706 *et*-kõrvallause kuulub järgmiste sõnade või sõnade ühendite juurde.

1. Informatsiooni olemasolu, saamist, hankimist või unustamist väljendavad psühhosõnad:

a) objektlause puhul: *teadma, mõistma, taipama, jagama, aimama, kogema, tödema, järeldama, eeldama, mäletama, avastama, kuulma, nägema, märkama, täheldama, tajuma, tundma, meenutama, meelde tuletama, meeles pidama, kindlaks tegema, tähele panema, välja uurima, välja selgitama, ära mõistatama, unustama* jne. Nt

Ta *teadis*, *et* sõbral oli õigus. *Taipasin*, *et* midagi ebameeldivat on tulemas. Ta *koges* oma nahal, *et* tööl on peale palga muidki väärtusi. *Järeldasin*, *et* ta ei saa minust aru. Joonas *mäletas*, *et* siin pidi elama keegi skulptor. *Avastasin*, *et* märkamatuks on saanud kevad. Kõik *nägid*, *et* ta oli väsimusest kokku vajumas. *Märkas*, *et* see küsimus tabas teda ootamatult. Tüdruk *tajus*, *et* keegi seisab tema selja taga. Ta *oli tähele pannud*, *et* Peeter värvib vuntse. Ta *uuris välja*, *et* Juhan käib Miinaga. Ei maksa *unustada*, *et* ilma inimesteta lehm piima ei anna.

b) rektsiooniadverbiaallause puhul: *aimu olema, teadlik olema; selgusele jõudma* jne. Nt

Mul *polnud aimugi*, *et* Jüri eksamil läbi kukkus. *Olin teadlik sellest*, *et* tehases juhtus avari. Ma *sain korraga aru*, *et* temaga on toimunud imelik muutus. Miina *jõudis selgusele*, *et* ta armastab Arturit.

c) subjektlause puhul: *meenuma, selguma, ilmnema, osutuma, järelduma, järgnema, tulenema, nähtuma; selge/selgusetu/ebaselge/arusaadav /arusaamatu/segane/klaar/ilmne/üldtuntud/kindel/meelles/näha/teada/teadmata/tuttav/.. + olema; selgusetuks/ebaselgeks/segaseks/arusaamatuks/lahtiseks/meelde/ tähele panemata/nägemata/märkamata/kuulmata/ .. + jääma; selgeks/ilmsiks/teata-*

vaks/.. + saama; välja/ilmsiks/meelde/pähe/tuttav ette/mõttesse/.. + tulema; peast läbi vilksatama, kõrvu puutama, silma hakama/paistma jne. Nt

Talle meenus, et Peep on varemgi alt vedanud. Õeldust järeldub, et olukord on raske. Aruandest nähtub, et tööviljakus on madal. On selge, et süüdi on ülemus. See, et ta tuleb, on kindel. Mul oli meeles, et Rein elab kolmandal korrusel. See on juba kõigile teada, et Peeter käib Mallega. Mulle jäi meelde, et sinu kassil pole saba. Et lahendus oli ebaõige, jäi tähele panemata. Talle sai selgeks, et tema olukord oli lootusetu. Tuleb välja, et tellija ei saanud ehitamiseks raha. Juhani ei tulnud meeldegi, et kodus ootab teda naine. Tal vilksatas peast läbi, et raha jäi lauale vedelema. Perenaisele puutus kõrvu, et nende koer ulub. Mulle hakkas kohe silma, et Jaaniga on midagi lahti.

d) predikaatsete lausete puhul: *teadmine, kogemus, järeldus, eeldus, avastus* jne. Nt

Talle andis jõudu *teadmine*, et ta seisab õige asja eest. Järeldus oli *selline*, et plaani tuleb korrigeerida.

2. Arvamist, uskumist jms väljendavad psühhosõnad:

a) objektlause puhul: *arvama, kahtlustama, mõtlema 'arvama', leidma, oletama, uskuma, kujutlema, ette kujutama* jne. Nt

Ärge *arvake*, et tahan teile komplimente teha! Ma *kahtlustan*, et ta valetas mulle. Ta *oletas*, et ees ootab masendav vaatepilt. Kõik *uskusid*, et ta teeb elus karjääri. Milvi *kujutles*, et ta on filmitäht.

b) rektsiooniadverbiaallause puhul: *veenduma, veendunud/kindel olema, kahtlema, aru pidama, pead murdma* jne. Nt

Ta *veendus*, et isal oli õigus. Ta *pole päris kindel selles*, et koosolek toimub. Et kaks korda kaks on neli, *selles* ei tarvitse *kahelda*.

c) subjektlause puhul: *näima, paistma, tunduma, viirastuma, kuulduma* jne. Nt

Näis, et tal on midagi tähtsat öelda. *Paistab*, et nad mõtlesid ühte ja sedasama. Mulle *tundus*, et keegi karjatas. Talle *viirastus*, et keegi jälitab teda. Talle *kuuldus*, et välisuks käis.

d) predikaatsete lausete puhul: *veendumus, arvamus, seisukoht, oletus, usk, kujutus* jne. Nt

Rahva hulgas on levinud *arvamus*, et kõik liigub halvemuse poole. Lõplik *seisukoht* kujunes *seesuguseks*, et tuleb teha uus ekspertiis.

3. Soovi või kavatsust väljendavad psühhosõnad:

a) objektlause puhul: *soovima, tahtma, lootma, igatsema, ihaldama, himutsema* jne. Nt

Ta *soovis*, et tema lastel oleks parem elu. Igaüks *tahab*, et teda mõistetak. *Lootsin*, et Jaanist saab mu liitlane.

b) rektsiooniadverbiaallause puhul: *unistama*. Nt

Sellest, et ta mind üksi midagi teha laseks, ei tasunud *unistadagi*.

c) predikaatsete lausete puhul: *soov, tahe, lootus, igatsus, unistus, himu, kavatsus, plaan, nõu* jne.

Nt

Meie *plaan* on *selline*, et meie hiilime pimedikus maale, Toomas jääb paadivahiks. Temal endal aga oli vaid üks soov: et neid, kes siit maailma läksid, saadaks alati õnn.

4. Emotsionaalset seisundit väljendavad psühhosõnad:

a) objektlause puhul: *kartma, pelgama, häbenema, armastama, kahtsema, taluma, välja kannatama, pahaks/imeks panema* jne. Nt

Kartsin, et tüdruk puhkeb nutma. Juhan häbenes, et tal raha polnud. Ta kahtses, et oli siia tulnud. Ma ei talu, et mind petetakse. Ta pidi välja kannatama, et teda pidevalt häiriti. Ta pani pahaks, et segasime tema tööd. Seda, et nad enam ei kohtunud, pandi väga imeks.

b) rektsiooniadverbiaallause puhul: *rõõmustama, hoolima, rõõmus/tänulik/rahul/meeleheitel/üllatatud/vaimustatud/uhke olema, hea meel/piinlik/kahju olema, huvi/vastikust/põlgust tundma* jne. Nt

Ta rõõmustas väga selle üle, et tema kavalus nii hästi korda oli läinud. Olen sulle tänulik selle eest, et sa mind saatuse hooleks ei jätnud. Mart oli rahul sellega, et ta Moskvasse õppima saadeti. Poisil oli hea meel, et vanaisa teda vaatama tuli. Tal oli sellest tõsiselt kahju, et asi luhta läks. Tüdruk tundis vastikust selle vastu, et mehed teda piirasid.

c) predikaatsete lausete puhul: *rõõm, uhkus, vaimustus, tunne* jne.

Nt

Rõõm selle üle, et teda kiideti, oli nii suur, et kiskus suu vägisi naerule. Mul oli tunne, et me ei vaata elavat inimest, vaid suure meistri volitud kuju.

5. Hinnangut märkivad sõnad:

a) objektlause puhul: *loomulikuks/vastuvõetavaks/õigeks pidama* jne. Nt

Mihkel pidas loomulikuks, et tal venna eest hoolitseda tuleb.

b) subjektlause puhul: *hea/halb/paha/vastik/rumal/hirvus/ilus/inetu/kena/tore/jube/kole/lõbus/meeldiv/ebameeldiv/kurb/piinlik/mõnus/kiiduväärne/kahetsusväärne/vastumeelne/meelepärane/imelik/veider/kummaline/kentsakas/naljakas/huvitav/põnev/tähtis/oluline/ükskõik/loomulik/mõeldav/võimalik/võimatu/tõenäoline/õiglane/sünnis/sobiv/vajalik/vaja/loogiline/väär/õige/ebaõige/kahtlane/harilik/ebaharilik/juhuslik/tavaline/tavatu/seaduspärane/ime/õnn/juhus/tõde/tõsi/häda/ülekohus/kellegi mure/kellegi asi/patt/fakt* jne (+ *olema/jääma/osutama/paistma/näima/tunduma*). Nt

See on hea, et sa mind hoiatasid. Kõige imelikum oli see, et ta ei tõrkunudki. Huvitav, et hommikul oli soojem kui õhtul. On tähtis, et igatüks tunneks oma tööd. On loomulik, et ta seda ei tea. Polnud mõeldav, et Jaan teda ootaks. Võimalik, et see on pisut järsult öeldud. Tundub väheusutav (~ väheusutavana), et sa enne meid kohale jõuad. On tõenäoline, et see mees pole mingi asjaarmastaja. Näib ebaloogiline (~ ebaloogilisena), et ülesandel on mitu lahendust. Mul polnud vaja, et ta mulle midagi räägiks. See on õige, et inimene tunneb kõige suuremat rahuldust tööst. Lihtsalt ime, et Erik juhtus seda nägema. Õnn, et niigi läks. See oli juhus, et nad ellu jäid. On vana tõde, et kõige pikemad on ootustunnid. See on tõsi,

et ta on haige. See on lausa ülekohus, et ta preemiast ilma jäeti. Pole minu mure, et Jaan tööd ei tee. See on fakt, et ta valetas.

c) predikaatsete lausete puhul: *ime, õnn, juhus* jne.

Seda õnne, et sa mehele saad, annab meil kaua oodata.

6. Informatsiooni edastamist või mitteedastamist väljendavad verbid:

a) objektlause puhul: *näitama, reetma, demonstreerima, osutama, õpetama, tõestama, mõista andma, sisendama, ütleva, lausuma, rääkima, kõnelema, jutustama, teatama, teada andma, kuulutama, nime-tama, mainima, väitma, selgitama, selgeks tegema, seletama, lisama, lobisema, kirjutama, lugema, märkima, tähendama, kinnitama, töota-ma, lubama, ähvardama, sõnana, kiitma, (üles) tunnistama, möönma, arutama, heietama, sosistama, mühatama, torisema, karjuma, hüüdma, naerma, ohkama, rõhutama, toonitama, alla kriipsutama, vastama, kostma, kurtma, kaebama, hädaldama, varjama, salgama, valetama, eitama* jne. Nt

Tahtsin talle näidata, et ma ei karda teda. Jüri näoilme reetis, et tal on midagi südamel. Isa õpetas, et tööd tuleb teha korralikult. Ta püüdis tões-tada, et ta ei karda raskusi. Jüri ütles, et Peeter on haige. Vanematele teatati, et nende poeg käitub halvasti. Isa seletas, et praegune aeg nõuab haridust. Ajakirjanik kirjutas, et Linda on eesrindlik lüpsja. Ta tunnistas, et on süüdi. Ta vastas, et tema ei tea midagi. Ei saa salata, et meil on veel palju puudusi. Kaarel valetas, et tunnid jäid ära.

b) reksiooniadverbiaallause puhul: *veenma, süüdistama, vaikima* jne. Nt

Ta püüdis mind veenda selles, et tal on õigus. Juhan süüdistas Peetrit selles, et ta töö lõpetamata jättis. Peeter vaikis sellest, et ta Jaagupiga kakelnud oli.

c) subjektlause puhul: *märkimist / mainimist / meenutamist / kajastamist + vajama / väärima, ütlemata / kirjutamata jääma* jne. Nt

Vajab mainimist, et hindade tõusuga ei kaasnenud palkade tõusu. Jäi ütlemata, et Mari läks mehele.

d) predikaatsete lausete puhul: *ütlus, jutt, väide, argument, süüdistus, (au)sõna* jne. Nt

See jutt, et Joosep sõjaväkke võeti, ei pea paika. Tema põhiargument oli see, et ehitis läheks liiga kalliks.

7. Soovi, käsu, palve, manitsuse vms edastamist väljendavad suht-lussõnad:

a) objektlause puhul: *käskima, nõudma, paluma, nuruma, lubama, keelitama, manitsema* jne. Nt

Käskige, et ta seda ei teeks! Ta ei nõua, et keegi teda kuulaks. Poiss palus, et ta kaasa võetaks. Lubage, et ma lähen värskes õhu kätte! Ta käis manitsemas, et me muusika vaiksemaks keeraksime.

b) predikaatsete lausete puhul: *käsk, nõue, palve, luba, keeld* jne. Nt

Käsk, et Peeter oma sõidudokumendid ära vormistaks, tuli liiga hilja.

8. Predikaadid tähendusega 'tegema nii, et soovitatav sündmus toimuks':

a) objektlause puhul: *valvama, jälgima, ootama, vaatama, kuulama; tegema, katsuma* jne. Nt

Ta *valvas*, et keegi tukkuma ei jääks. Ta *pidi jälgima*, et piim üle ei keeks. Nad *ootasid*, et Heiki edasi räägiks. *Vaadake*, et kaote! Ta *katsus*, et minema sai.

b) rektsiooniadverbiaallause puhul: *hoolitsema, hoolt kandma, hoidma, vastutama*. Nt

Kandke hoolt selle eest, et alluvad teie üle ei nuriseks! *Hoidke*, et te seda ei raputa! Teie *vastutate*, et tellimus õigel ajal täidetud saab.

9. «Eksistentsiaalset» tüüpi sõnad:

a) subjektlause puhul: *juhtuma, esinema, ette tulema, harva ka olema*. Nt

Juhtub sedagi, et mõni jääb tööle tulemata. *Võib ju olla*, et teda pole õhtul kodus.

Korrelaadi puudumise korral jääb verbe *juhtuma* ja *olema* laiendava et-kõrvallause süntaktiline funktsioon ebamääraseks. Seda lauset saab käsitleda niihästi aluslausena kui ka viisimääruslausena.

Juhtus, et haige suri. → *Juhtus see*, et haige suri. (aluslause) → *Juhtus nii*, et haige suri. (viisilause)

b) rektsiooniadverbiaallause puhul: *piisama, aitama*. Nt

Rõõmustamiseks *piisab sellestki*, et tervis tagasi tuli.

10. Olenevust väljendavad sõnad subjektlause puhul: *olenema, sõltuma*. Nt

Teist endast *oleneb*, et saavutatud tase püsima jääks.

1.2. Komplementlused ekvatiivisidesõnadega *nagu* ~ *justnagu*, *kui* ~ *justkui* ~ *otsekui*

§ 707 Võrdlussõnad *kui* ja *nagu* ning nende sünonüümid näitavad koos kõrvallause öeldisverbi tingiva kõneviisi vormiga, et kõneleja kas ei pea kõrvallausega väljendatut tõeseks või vähemalt kahtleb selle tõesuses. Seetõttu ei ole nimetatud võrdlussidesõnadega algavad laused tarvitatavad faktiivsete (tõesust eeldavate), samuti modaalsete (soovi, käsku vms väljendavate) sõnadega: *«*Ta mõistis, nagu oleks ta eksinud*», *«*Ta tahtis, nagu lõpetaks ta keskkooli*».

kui- ja *nagu*-lauseid laiendavad mõningaid arvamist ja näimist väljendavaid psühhosõnu ning üksikuid mittefaktiivseid ja mittemodaalseid suhtlussõnu:

a) objektlause puhul: *tundma, uskuma, kujutlema* jne; *ütleva, rääkima, kinnitama, õiendama* jne. Nt

Ta *kujutles, nagu* helbiks ta koos teistega hirsiputru. *Ära katsugi öelda, justnagu* sina poleks olnud asjasse pühendatud! Ta *kinnitas, nagu* oleksid

sa ta maha jätnud. *Seda, nagu sa poleks ettekandest aru saanud, ära mitte rääkima hakkagi!*

b) subjektlause puhul: *näima, paistma, tunduma, kuulduma, viiras-tuma, järelduma, tulenema, välja tulema, nähtuma* jne. Nt

Mulle *näis, nagu* poleks ta ära olnudki. *Näis, kui* kõneleks ta vaid ise-endaga. *Näib, otsekui* käiks kass ümber palava pudru. *Paistis, nagu* mõjuks talle halvasti ere valgus. Mulle *tundus, nagu* muigaks ta endamisi. *Tundub, kui* söidaksime hüplevas raudtelgedega vankris. Mõlemale *tundub, otsekui* oleksid nad juba vanad tuttavad. *Kuuldub, justkui* uluks hunt. Teie ütlemisest *järeldub, nagu* oleksime võhikud. Sellest *nähtub, nagu* oleks süüdlane Jaan.

c) predikaatsete lausete puhul: *jutt, oletus, mulje, tunne* jms. Nt

Jutt, justnagu Viiu oleks mehele läinud, tekitas palju segadust. Niisugune *oletus, justkui* asjasse oleksid segatud kõrgemalseisvad instantsid, on alusetu. Esimene *mulje* temast oli *selline, nagu* põeks ta mingit rasket tööde. Kui rong jaamast välja sõitis, oli Edal *niisugune tunne, nagu* oleks ta midagi ilusat maha jätnud.

1.3. Komplementlaused komparatiivisidesõnaga *kui*

§ 708 Pealauses on pronoomen *muu*. Sidend esineb kujul *kui et*, mis lähtub komparatiivtarindist ...*kui see, et...* Nt

Tõepoolest ei olnud juhtunud midagi *muud, kui et* (← *muud kui see, et*) Marta oli tulnud tappa.

1.4. Komplementlaused tingimus- või ajasidesõnaga *kui*

§ 709 Selgelt tingimuslik on faktiivseid hinnangusõnu *hea /halb /kurb /meeldiv /.. + olema* laiendav *kui*-subjektlause (enamik sõnu rühmast 5b § 706). Nt

Alati *on hea, kui* oma naisega ühel arvamisel ollakse. *Halb on, kui* reede ja 13. kokku langevad. *On kurb, kui* inimene mõõdutunde kaotab. Tavaliselt *on meeldivam, kui* inimesi ja asju põhjani ei tunne.

Tingimusliku varjundiga *kui* tühistab eelde, s.t *seda* saab tarvitada ainult neis kõrvallauseis, mis sidesõna *et* puhul on tõesed. Vrd

On hea, et teda aidatakse. (eele: *Teda aidatakse.*) – *On hea, kui teda aidatakse.* (faktiivne eele puudub) *On võimalik, et teda aidatakse.* (faktiivne eele puudub) – **On võimalik, kui teda aidatakse.*

Selgelt ajalise varjundiga on *kui*-objektlause mõningate kuulmist või nägemist väljendavate verbide, nagu *kuulma, (pealt) vaatama, tähele panema, märkama, nägema* jms laiendina. Nt

Kas sa *kuulsid, kui* ma temaga riidlesin? Poiss *vaatas pealt, kui* tüdruk ujus. Ta ei *pannud tähelegi, kui* isa tappa astus. Mitte ei *või näha, kui* teisel läheb hästi!

Siin eeldatakse, et tajutav sündmus toimub tajumisega üheaegselt, mistõttu pea- ja kõrvallause predikaatverbil on üks ja sama grammatiline aeg.

Vrd

Ta ei pannud tähelegi, kui isa tuppa astus. – *Ta ei pannud tähelegi, kui isa tuppa astub.

Ajalise varjundiga *kui*-komplementlause laiendab ka mõningaid suhtlusverbe: *ütleva, teatama, kirjutama* jms. Eespool nimetatud aja-piirang nende verbide puhul puudub. Nt

Ütle, kui saade algab / on alanud! Kirjuta, kui sa sõitma hakkad!

Lisaks nimetatud sõnadele ja väljenditele laiendab *kui*-komplementlause veel emotsionaalset seisundit väljendavaid sõnu rühmast 4 § 706:

a) objektlause puhul: *kartma, pelgama, häbenema, armastama, välja kannatama, kadestama, pahaks/imeks panema* jt (vt 4a § 706). Nt

Juku ei armasta, kui teda töö juures segatakse. Kannatage välja, kui teid kiusatakse! Ema paneb pahaks, kui me nii hilja koju läheme.

b) rektsiooniadverbiaallause puhul: *rõõmustama, hoolima, rõõmus/tänulik/kahju olema* jt (vt 4b § 706). Nt

Ta oli rõõmus, kui teda kiideti. Ärge hoolige, kui teid narritakse! Mul on kahju, kui te mu maha jätate.

kui-objektadverbiaallause laiendab ka verbe *piisama, aitama*.

Mulle piisab/aitab sellestki, kui ma tüki leiba saan.

1.5. *kuni*-kõrvallause

§ 710 Kestusele viitav *kuni*-komplementlause esineb mõne üksiku verbi laiendina, objektlause a) nt verbide *ootama* ja *nägema*, subjektlause b) verbi *kestma* laiendina. Nt

a) *Annab oodata, kuni* sa ükskord taipad. Ei isa silmad *seda jõudnud näha, kuni* pojad suureks sirgusid. b) *Kestis kaua, kuni* Peeter tuli.

1.6. *kas*-kõrvallause

§ 711 Küsisõna *kas* alustab kõrvallauselist valikküsilause, näidates, et kõneleja ei tea, kas kõrvallausega väljendatud sündmus leiab aset, või et kõneleja varjab oma teadmisi.

kas-kõrvallause põhjaks on järgmised sõnad.

1. Küsiverbid jm teadmise hankimist väljendavad verbid:

a) objektlause puhul: *küsima, pärima, uurima, proovima, kuulatama, mõistatama* jt. Nt

Mari *küsis, kas* Juhan jääb hiljaks. Enam *ei kuulatanud* ta kordagi, *kas* kostab veel koera ulgumine või mitte.

b) predikaatsete lausete puhul: *küsimus, mõistatamine* jt. Nt

Küsimus pole selles, kas me praegu peame tööd jätkama või ei.

2. Kaalutlusverbid:

a) objektlause puhul: *kaaluma, kaalutlema, vaagima, mõtlema* 'kaaluma', *aru pidama* jt.

b) reksiooniadverbiaallause puhul: *kõhklema, kahevahel olema* jt.

Nt

a) *Tuleks kaaluda, kas* tasub sellega jännata või mitte. Ta *mõtles, kas* minna kooli või visata poppi. b) Ta *oli kahevahel, kas* minna koju või jääda pidutsema.

Nende kahe rühma verbid esinevad ainult küsilausega, ülejäänud (3–7) võivad esineda ka väitlausega.

3. Enamik verbe rühmast 1 § 706:

a) objektlause puhul:

Ma *ei tea, kas* mu vastus teid rahuldab. Kuru omad *ei mäleta, kas* nad teda kunagi nii lõbusalt on kuulnud naervat. Ta *pidi kuulma, kas* plahvatus toimus. *Ei taibanud ma sedagi, kas* jutt käis eesti või vene keeles. *Oli võimatu kindlaks teha, kas* ta valetas või rääkis tõtt. Ühtlasi *selgita-tagu ka, kas* vanemad soovivad lapsele vadereid või mitte.

b) reksiooniadverbiaallause puhul:

Mul *pole aimugi, kas* ta tuleb või ei. Ma *pole veendunud, kas* nii on kõige õigem talitada. Juhan *pole kindel, kas* ta armastab Liisit või ei. Ta *ei jõudnudki otsusele, kas* võtta ettepanek vastu või mitte. Ma *kahtlen selles, kas* ta suudab sind aidata. Keegi *ei saanud aru, kas* ta valetas või rääkis tõtt.

c) subjektlause puhul:

Öeldust *ei selgunud, kas* ta saab tähtjaks valmis või mitte.

d) predikaatsete lausete puhul: *kahtlus* jt. Nt

Mul tekkis *kahtlus, kas* ta mitte ei valeta.

4. Informatsiooni edastamist väljendavad verbid rühmast 6 § 706:

a) objektlause puhul:

Näita, kas su käed on puhtad! Ta *ei öelnud, kas* täna toimub koosolek või mitte.

b) subjektlause puhul:

Jäi ütlemata, kas Mari läks mehele või mitte.

5. Verbid rühmast 8a § 706, v.a *tegema* ja *katsuma* (objektlause puhul). Nt

Ta *jälgis, kas* kujutis muutub teravamaks. Ta läks kambrisse *vaatama, kas* proua on juba ärganud. Ta *ootas, kas* köster hakkab söögipalvet lugema. Ta *kuulab* vist eemalt, *kas* ei ole moonamehe pulmast kuulda purjus laulujoru.

6. Huvi ja olulisust väljendavad hinnangusõnad rühmast 5b § 706: *huvitav / põnev / tähtis / oluline / kahtlane / ükskõik / kellegi asi / kellegi mure olema* jne (subjektlause puhul). Nt

Huvitav, kas ta ei tundnud Jaani ära? Ta kinnitas endale, et on üsna *ükskõik, kas* ta läheb või ei. *Kas* see nõnda peab olema, *see ei ole tema asi. Paistis kahtlane, kas* nad suudavad lähemale tulla.

7. Verbid olenema, sõltuma (subjektlause puhul). Nt

See, kas õpilane jõuab edasi või mitte, ei sõltu ainult pedagoogi talendist. See oleneb sinust, kas me jõuame või mitte.

Nagu öeldud, kasutatakse alternatiivküsilauset siis, kui kõneleja ei tea kõnemomendil, kas kõrvallausega väljendatud sündmus toimub või mitte või milline kõrvallausega esitatud alternatiivsetest sündmustest toimub; samuti siis, kui kõneleja ei soovi oma teadmist avaldada. See-tõttu on faktiivne infoverb ning teadmise edastamist väljendav suhtlusverb harilikult kas eitavas vormis või väljendab tulevikulist tegevust, sealhulgas ka nõutavat, kavatsetavat, soovitavat vms tegevust. Nt

Ta ei teadnud, kas Jaanil on õigus. Ta ei öelnud, kas Jaanil on õigus või mitte. Ta tahab teada, kas Jaanil on õigus. Õelge, kas Jaanil on õigus!

Harvemini esineb verb jaatavas vormis mittetulevikulises tähenduses, mis viitab sellele, et subjektisik pole oma teadmist kõnelejale edastanud, või – kui kõneleja on kogeja – et kõneleja ei soovi oma teadmist avaldada. Nt

Tema ju teab, kas Jaanil on õigus (või mitte)! Arvatavasti Jaan teatas Juhanile, kas ta sõidab või ei. Küllap ma juba tean, kas vastus on õige või mitte (aga praegu on vara tulemusi avaldada).

1.7. Eriküsilaused

§ 712 Eriküsilausete algul on interrogatiivpronoomenid või proadverbid: *kes, mis, kumb, missugune, milline, mäherdune, kus, kust, kuhu, kuhumaa-le, kusmaal, kustmaalt, kuspool, kustpoolt, kuhupoole, kustkaudu, kunas, millal, mil, kaua, kauaks, kuniks, miks, mispärast, mistõttu, kuidas, mismoodi, misjaoks, mispoolest, misüle, kuivõrd* jne; samuti küsifraasid: *mis ajal / ajani / viisil / põhjusel / otstarbel / kombel, mil(lisel) viisil / kombel, kui palju / kaua(ks) ..., kui pikk / raske* jms.

Sidend osutab situatsiooni komponendile või asjaolule, mida kõneleja ei tea või mille kohta ta ei taha infot anda. Eriküsilaused laiendavad põhiliselt neidsamu sõnu mis alternatiivküsilause:

a) objektlause puhul:

Kust mina tean, mida sa tead? Ma ei taipa, mis sa sellega öelda tahad. Ta ei suutnud välja selgitada, kumb neist valetas. Missugune elu tal lapsepõlves oli olnud, see unustati hoopis. Liisa päris sosisdades, kus Siim olnud. Ma ei tea, kuhu tööle minna. Ta ootas, millal isa ära läheb. Teata mulle, (kui) kaua sa seal olla kavatsed! Kas keegi põhjendab, mispärast see nii peab olema? Ma ei jälginud, kuidas ta seda tegi. Ta selgitas neile, mispoolest uus süsteem vanast erineb. Kujutlen, kuivõrd uudne ja huvitav on sinne elu.

b) rektsiooniadverbiaallause puhul:

Pole aimugi, kuhu see tee viib. Ei jõutud selgusele, kuidas tööd korraldada. Naine pidas aru, milline kleit selga panna. Jüri oli teadlik sellest, kellega tal tegemist on. Kohtunik tundis huvi selle vastu, miks kohtualune kaasosalisi varjab.

c) subjektlause puhul:

Väga huvitav, kes neile selle mõtte pähe pani. Pole tähtis, mida ta teeb. Kumb neist peale jääb, see pole veel kaugeltki selge. On ju ükskõik, millist haigust inimene põeb või millesse sureb. Mul ei ole enam meeles, kus ma tol korral olin. Tohterdamise ajal tuli ka ilmsiks, kust tema osavõtmine ja ohvrimeel minu vastu oli tekkinud. Kustkaudu Joonas südamesse teed leida, on jäänud Leenale igaveseks mõistatuseks. See, kunas mu kiri kohale jõuab, ei muuda enam asja. See pole nagu tema asigi, millal töö ära tehakse. On selgesti näha, mispärast noor laps juba hukka on läinud. Mulle meeldis kõige rohkem see, kuidas ta oma emast jutustas. Paneb imestama, misjaoks ta kõike seda praegu mulle räägib. Paneb siiski kahtlema, kui võrd ülaltoodud reegli sõnastus on õnnestunud. Pole päris kindel, kui palju nende juttudes on tõtt.

d) predikaatsete lausete puhul:

Küllap too suviste külaliste tulv võis pererahva viia mõttele, kuidas seda ühtlasemalt kogu aasta peale jaotada. Kõigepealt asusime arutama probleemi, kui suur peaks olema pörandapind. Küsimust, miks seda varem ei tehtud, nad üldse ei arutanud. Teadmisesest, millal see pidi juhtuma, oli siiski kasu olnud. Konks asja juures on see, miks ta seda koosolekul ei öelnud. Kõige raskem probleem on see, mismoodi ta kokku pandud on.

Niihästi alternatiivküsilause kui ka eriküsilause sidendiks võib vahel olla et + küsiv sõna. Nt

Aga ikka vaatasime, et kas teda on näha. Arutan ja arutan, et kes see ikka muu võiks olla kui Indrek. Pikisilmi ootas sauna Juss, et millal küll pere Andres hakkab pulmamõtteid mõtlema.

Nüüdiskirjakeeles on soovitatav seda vältida.

1.8. Sidendita kõrvallause

§ 713 Sidendita kõrvallause on a) otse- või siirdkõne lause (vt § 716) või b) verbialguline alternatiivküsilause, mis on samatähenduslik kas-küsilausega. Nt

a) Kaspar hüüdis: «Aeg on lõpetada, poisid!» Iga narrigi mõistab, nõnda ei või see kesta. Sa tuled ka, ma loodan. b) Ta ei teadnud, saadetakse ta kuhugi või ei. Juhan pole kindel, armastab ta Liisit või ei.

1.9. Komplementlause lünk- ja vaegpealause

§ 714 Alus- ja sõltuvusmääruslause eesasendis pealauses, mis sisaldab (eriti) hinnangut või emotsionaalset seisundit väljendavat nominaalset keelendit (peamiselt rühmadest 1b, 4b ja 3b § 706), võib viimase juurest olema-verb kas a) välja jäetud olla või b) üldse puududa. olema-verbil olemasolu või puudumine ei olene seejuures oluliselt nominaalse osa tähendusest. Nt

a) Selge, et nii see edasi kesta ei saa. (Vrd *Selgusetu, et nii see edasi kesta ei saa.) Kahju, et sa tõtt ei räägi. (Vrd *Hea meel, et sa tõtt ei räägi.) Näha kohe, et te olete algaja. Teada puha, mida ta selle kohta ütleb. Hea, kui ollakse endas kindel. Imelik, et ta ei tõrkunudki. Huvitav,

kes selle mõtte neile pähe pani. *Ükskõik, kas ta tuleb või ei. Lihtsalt ime, et Erik juhtus seda pealt nägema. Fakt, et ta valetab.* b) *Teadagi, mis ta meist mõtleb. Paljugi, mis ta ütleb.*

1.10. Komplementlause ajavormidest

§ 715 1. Pealause sündmusega samaaegset, hilisemat või ajaliselt piiritlemata sündmust väljendatakse kõrvallauses üldiselt verbi olevikuvormiga. Nt

Ta kuuleb/kuulis/on kuulnud/oli kuulnud, et Ants käib Mallega.

2. Kui pealauses on imperfekt või pluskvamperfekt, siis osutab kõrvallause sündmuse samaaegsusele pealause sündmusega ka kõrvallause öeldisverbi imperfektivorm; tingiva kõneviisi korral mõnikord ka perfekt. Nt

Ta nägi/oli näinud, kui Ants tuli. Mulle tundus, nagu oleksin hoidnud tuksuvat südant pihus.

3. Kõrvallause sündmuse eelnemist pealause sündmusele väljendab imperfekt, kui pealauses on preesens või perfekt, ning imperfekt, perfekt või pluskvamperfekt, kui pealauses on imperfekt või pluskvamperfekt; tingiva kõneviisi korral väljendab eelnemist mõistagi ainult perfekt. Nt

Ta kuuleb/on kuulnud, et Ants käis/on käinud Mallega. Ta kuulis/oli kuulnud, et Ants käis/oli käinud/on käinud Mallega. Mulle paistab, nagu poleks ta üldse koolis käinud.

1.11. Referaat

§ 716 Referaadiks nimetatakse lauset või lausest suuremat tekstilõiku, mis refereerib teise isiku (või ka kõneleja enda) kõnet. Referaat on seega kaudse teatelaadi väljendus. Lauseline referaat (suuremaid tekstilõike siin ei vaadelda) koosneb harilikult kahest osast: SAATEVÄLJENDIST ja REFERAATOSAST. Saateväljend esitab refereeritava kõne allika, selle kommunikatiivse eesmärgi, vahel ka adressaadi jms, referaatosa aga refereeritava kõne enda. Saateväljend ja referaatosa võivad esineda mitmesugusel kujul. Nt

Ta ütles: «Jüri läheb koju.» Ta ütles, et Jüri läheb koju. Ta arvas Jüri koju minevat. Ta käskis Jüriil koju minna. Ta keelas Jüriil koju minemast. Ta rääkis Jüri koju minekust. Tema arvates läheb Jüri koju. Tema meelest läheb Jüri koju. Tema jutu järgi läheb Jüri koju. Kuuldavasti läheb Jüri koju.

Kaudset teatelaadi võib vormistada ka referaatosa enda predikaatverbi vormide abil: väitlause kaudse kõneviisi, kindla kõneviisi liit-aegade, *da*-infinitiivi ning *pidama*-verbi abil, käsklause jussiivi ja *las*-tarindi abil. Nt

Jüri *minevat* koju. Jüri *oli läinud* koju. Jüri *olla läinud* koju. Jüri *pidi* koju *minema*. Jüri *mingu* koju. *Las* Jüri *läheb* koju.

Referaadi põhitüübiks on osalausealise saateväljendi ja referaatosaga referaat. Saateväljendi eksplitsiitse või implitsiitse tuumana (saate-sõnana) talitleb neis referaatides ka a) ütlemist või mõtlemist märkiv verb (*ütleva, jutustama, hüüdma, mõtlema, meelde tulema, küsima* jms) või substantiiv (*ütlus, mõte, kõne, nurin, küsimus, vastus, lause, hüül* jms) või siis b) kõnelemisega kaasnevat tegevust tähistav sõna (*nõksatama, ärkama* jms). Esimesel juhul on referaatlause käsitatav sellist verbi või substantiivi laiendava komplementlausena, enamasti objektlausena, harvemini muud tüüpi komplementlausena. Teisel juhul on referaat- ja saatelause suhteliselt iseseisvad osalused ning liitlause tervikuna lähedane rindlausele. Nt

a) (objektlause:) Jüri ütles: «Ma loen ajalehte.» Ta rõhutas, et nii enam edasi kesta ei või. (subjektlause:) Mul vilksatas peast läbi: «Hoidku jumal, et nad seda välja ei lobiseks!» Toivole tuli meelde, et töö õilistab inimest. (rektsioonidverbiaallause:) Ta rõõmustas: «Kui tore, et sa siin oled!» Ta veenis mind, et film polegi nii kehv. (atribuutlause:) «Nüüd,» oli Arnol esimene mõte, «kaebab Kuslap Imelikule ära.» Tema väide, et töö on halvasti tehtud, tekitas hämmingut. Eestpoolt kostis küsimus: «Kes on järgmine?» b) «Pärnu on seal,» nõksatan peaga lõunasse. «Sa siis kaitsed Robit?» ärkas metsavaht justkui sügavast mõttest.

Olenevalt sellest, kas referaat edastab refereeritava isiku kõne selle isiku enda (tegelikus või oletatavas) sõnastuses või siis kõne vahendaja (refereerija) sõnastuses, liigitatakse referaadid a) OTSEKÕNEKS ehk DIREKTSEKS KÕNEKS ja b) KAUDKÕNEKS ehk INDIREKTSEKS KÕNEKS. Nt

a) Ta ütles: «Ma käisin eile siin.» b) Ta ütles, et ma käisin eile siin.

Vormiliselt erineb otsekõne kaudkõnест selle poolest, et otsekõne puhul ei vormistata alistsuseost kunagi sidesõnade abil, kaudkõne puhul aga küll. Kirjas paigutatakse otsekõne referaatosa harilikult jutumärkidesse, kaudkõne referaatosaga mitte.

Otsekõne referaatosaga on deiktiselt iseseisev osalause. See tähendab, et pronoomenite, verbi isiku- ja ajavormide ning aja- ja kohaadverbide valik on refereeritavakeskne. Nt ülaltoodud näitelause osutab personaalpronoomen *ma* ja verbi pöördelõpp *-n* refereeritavale isikule, verbi minevikuvorm ja ajaadverb *eile* sellele, et sündmus toimus enne refereeritava isiku kõnet, kohaadverb *siin*, et sündmus leidis aset refereeritava isiku kõnelemiskohas. Erinevalt otsekõnест viitavad kaudkõne deiktiselt pronoomenid ja adverbid, samuti isiku- ja ajavormid refereerija isikule ning tema kõnelemisajale ja -kohale. Nii langeb lause (b) «Ta ütles, et ma käisin eile siin» küll lausega (a) kokku leksikaalse koosseisu, kuid mitte referentsisuhete poolest.

Erinevalt otsekõnест ei saa kaudkõne olla hüüdlause ega sisaldada hüüundit, ütlet, küsijätku, samuti teise keelesüsteemi (võõr- või murdekeelseid) väljendeid. Seesugused referaadid esinevad ainult otsekõne vormis. Nt

Ta hüüdis: «Oi kui tore!» Ta porises: «Ah, et pani pahaks? Pangu pealegi!» Ta ütles: «Peeter, kas sa ei ulataks mulle leiba!» Ta ütles: «Supp on mait-

sev, eks ole?» Ta ütles: «Tuju käip tal tuju perra ökva nigu langetöve huug.» Caesar ütles: «Arma vinumque cano.»

Kaudkõne referaatosa öeldisverb on väitlauses indikatiivis või kvotatiivis, käsk- ja soovlauses konditsionaalis või jussiiivis ning küsilause indikatiivis. Nt

Jüri ütles, et Sirje *sõidab* = *sõitvat* maale. Jüri ütles, et Sirje *on* = *olevat* nii ilus. Jüri ütles, et me *lepiksime* = *leppigu* omavahel kokku. Jüri küsis, kas ma *tulen* koju.

Peale otse- ja kaudkõne on selliseidki referaate, millel on nii ühe kui ka teise kõne tunnuseid. Niisugust vahepealset referaaditüüpi nimetatakse SIIRDKÕNEKS. Selgeim siirdkõne on kaudkõne taoliselt sidesõnaga, kuid refereeritavakeskse deiksisega kõrvallause. Nt

Madli ütles algul muidugi, et vanamees, ära ole hull!

Siirdkõneks võib pidada ka deiktiliselt refereerijakeskset, kuid otse-kõne taoliselt sidesõnata kõrvallauset. Nt

Sa tuled ka, ma loodan. Iga lollgi mõistab, meie riigi majandus on omadega põhjas.

Paljudel juhtudel, eriti küsilause kujulise referaatosa korral, puudub sisuline ja vormiline erinevus otse- ja kaudkõne vahel. Vrd

Ta küsis: «Kes see poiss on?» – Ta küsis, kes see poiss on.

2. ADVERBIAALLAUSED

§ 717 Adverbiaallaused on harilikult pealause predikaadi vm lauseliikme vabad laiendid ja kuuluvad sisult kogu pealause juurde. Korrelaat on tavaliselt obligatoorne ning paikneb kas pealause koosseisus või moodustab kõrvallauses sidendiga ühtse terviku. Paljude määruslausete (nt aja-, põhjus, tagajärelausete jt) puhul oleneb korrelaadi asend lause teatestruktuurist: korrelaat paikneb pealauses, kui ta on fokuseeritud, misjuhu talle langeb esiletõsterõhk. Mittefokuseerituna-mitterõhulise-na on korrelaat kõrvallauses. Vrd

Ma hilinesin *SELLEPÄRAST*, et auto läks rikki. Ma hilinesin, *sellepära*st et (= sest) auto läks rikki.

Tähenduse järgi liigituvad adverbiaallaused a) KOHA(MÄÄRUS)- ehk LOKAAL(ADVERBIAAL)LAUSETEK, b) AJA(MÄÄRUS)- ehk TEMPORAAL(ADVERBIAAL)LAUSETEK, c) KVANTUMI(MÄÄRUS)LAUSETEK, d) VIISI(MÄÄRUS)LAUSETEK, e) KÕRVUTUSLAUSETEK, f) PÕHJUS(MÄÄRUS)- ehk KAUSAAL(ADVERBIAAL)LAUSETEK, g) TINGIMUS(MÄÄRUS)- ehk KONDITSIONAAL(ADVERBIAAL)LAUSETEK, h) MÕÖND(USMÄÄRUS)- ehk KONTSESSIIV(ADVERBIAAL)LAUSETEK, i) OTSTARBE(MÄÄRUS)- ehk FINAAL(ADVERBIAAL)LAUSETEK ja j) TAGAJÄRJE(MÄÄRUS)- ehk KONSEKUTIIV(ADVERBIAAL)LAUSETEK. Nt

a) Kõikjalt, kus kaste maas oli, tõusis paks udu. b) Siis, kui Juhan veel noor oli, käis ta sageli tantsupidudel. c) Olin temaga nii harjunud, et ta mind millegagi vapustada ei suutnud. d) Ta seisis nii, et ta nägu ma ei näinud. e) Ta pigem elab viletsuses, kui loobub aust. f) Laps nuttis, sest

tal valutas hammas. g) Kui sa seda teed, läheb sul halvasti. h) Ehkki Jaan on haige, käib ta tööl. i) Isa on liiga vana selleks, et tööl käia. j) Olid sa purjus, et auto kraavi ajasid?

2.1. Kohalause

§ 718 Kohalause konkretiseerib pealausega tähistatud sündmuse lähte-, toimumis-, siht- vm kohta selle koha seostamise kaudu teise sündmusega. Kohalause sidendiks on separatiivsed proadverbid *kust*, *kustpoolt*, lokatiivsed proadverbid *kus*, *kuspool*, latiivsed proadverbid *kuhu*, *kuhupoole*, piiri märkiv proadverb *kustsaadik* ja liikumise teed märkiv proadverb *kustkaudu*. Korrelaatideks on näitavad proadverbid või kaassõnad, mis samuti osutavad lähte-, toimumis- ja sihtkohale, piirile ning liikumisteele. Neist väljendavad LÄHTEKOHTA (*kust*-kõrvallause puhul ka objekti või objekti osa, millele tegevus on suunatud): *sealt*, *sealtpoolt*, *sealtmaalt*, *sealtsamast*, *siit*, *siitpoolt*, *siitsamast*, *kuskilt*, *kusagilt*, *mujalt*, *kõikjalt*, *igalt poolt*, *samalt poolt*, *teiselt poolt*, *eemalt*, *kaugelt*, *kaugemalt*, *lähedalt*, *lähemalt*, *ligidalt*, *ligemalt*, *alt*, *altpoolt*, *ülevalt*, *ülalt*, *ülevaltpoolt*, *ülaltpoolt*, *eest*, *eestpoolt*, *tagant*, *tagantpoolt*, *väljast*, *väljastpoolt*, *seest*, *seestpoolt*, *paremalt*, *vasakult*, *kõrgelt*, *madalalt* jt; TOIMUMISKOHTA: *seal*, *sealpool*, *sealmaal*, *sealsamas*, *siin*, *siinpool*, *siinsamas*, *kuskil*, *kusagil*, *mujal*, *kõikjal*, *igal pool*, *samal pool*, *teisel pool*, *ümberringi*, *eemal*, *kaugel*, *lähedal*, *lähemal*, *ligidal*, *ligemal*, *all*, *altpool*, *üleval*, *ülal*, *ülevalpool*, *ülalpool*, *ees*, *eespool*, *taga*, *tagapool*, *väljas*, *väljaspool*, *sees*, *seespool*, *paremal*, *vasakul*, *kõrgel*, *madalal* jt; SIHTKOHTA, SUUNDA: *sinna*, *sinnapoole*, *sinnasamasse*, *siia*, *siiasamasse*, *siiapoole*, *kuskile*, *kusagile*, *mujale*, *kõikjale*, *igale poole*, *samale poole*, *teisele poole*, *eemale*, *kaugele*, *kaugemale*, *lähedale*, *lähemale*, *ligidale*, *ligemale*, *alla*, *allapoole*, *üles*, *ülevalepoole*, *ülespoole*, *ette*, *ettepoole*, *taha*, *tahapoole*, *välja*, *väljapoole*, *sisse*, *sissepoole*, *paremale*, *vasakule*, *kõrgele*, *madalale* jt; RUUMILIST PIIRI: *sinnani*, *sinnamaani* ~ *sinnamaale*, *siinamaani* ~ *siinamaale* jt; LIIKUMISTEED: *sealtkaudu*, *siitkaudu* jt. Nt

Kus ei ole astujat, *seal* ei ole jälgi. *Kus* suitsu, *seal* tuld. *Kõikjalt*, *kus* kaste maas oli, tõusis paks udu. *Igale poole*, *kus* oli nutnud orvuke, olevat tekkinud selge veega allikas. Isegi *sinnamaale*, *kus* vesi oli vaevalt põlvini, pole sul luba tulla. *Kus* kõrge kuusetukk tummalt sinab, *sealtkaudu* kulgeb lindude lend. Eks võta *siitsamast*, *kust* minagi võtsin! *Kust* kinni haarab, *sealt* praguneb tsement. Tiri *siit*, *kust* mina sikutan. *Taamal*, *kust* kari ära aeti, polnud loomadel enam midagi süüa. Ta tõstis poisi *kõrgele*, *kust* see võis näha jõge ja laevu. Armastasin joosta *sinnamaani*, *kust* algas külavahetee. Tulid õigel ajal *sinna*, *kuhu* vaja. *Ümberringi*, *kuhu* sa ka vaatad, on mets. Eks söö *siit*, *kuhu* ma sulle supi jahtuma panin. Poiss jooksis ainult kuni *sinnani*, *kuhu* tal luba minna oli. Tule seekord *samale poole*, *kuhu* meiegi läheme. *Siitkaudu*, *kuhu* mind nüüd juhatahi, ma järgmisel korral siiski ei tule. *Siinamaale*, *kustsaadik* käib kohal piir, võid oma loomi karjatada. *Sealpool*, *kuspool* kõrgub kuusemets, on hommikune päike. Vanamees kõverdas õiguse ikka *sinnapoole*, *kuhupoole* tal kasulik oli. Sõida *sealt*, *kustkaudu* sa ikka sõitnud oled.

Nagu näidetest selgub, ei pea korrelaadi ja sidendi kohafunktsioon lauses ühte langema.

Korrelaat on alati pealause koosseisus. Kõige üldisema tähendusega korrelaate *seal*, *sinna*, *sealt* on võimalik ka lausest ära jätta, kui nad on sidendiga samas *kus*-, *kuhu*-, *kust*-käändes. Nt

Olen (*seal*), *kus* tahan. Lähen (*sinna*), *kuhu* tahan. Võtan (*sealt*), *kust* saan.

Kohalause erineb teistest adverbiallausetest selle poolest, et pealausega ei ole viiteseoses mitte kõrvallause tervikuna, vaid sidend üksi. Selles suhtes on kohalause lähedane relatiivlausele. Kohalause puhul pole viiteseos aga mitte sidendi ja substantiivi(fraasi) vahel, vaid sidendi ja adverbi(fraasi) või kaassõna vahel. Siiski, kohalused, mille sidend on viiteseoses kaassõnaga, on relatiivlauseile üsna lähedal. Pole sugugi võimatu käsitleda nt lauset «Maja ees, kus kasvas kaks sirelit, seisis auto» mitterestriktiivse täiendlausega põimlausena (vt § 748). Restriktiivse täiendlausega põimlausena vastanduks sellele lause «(Selle) maja ees, kus elab Peeter, seisis auto.»

2.2. Ajalause

§ 719 Ajalause konkretiseerib pealausega väljendatud sündmuse toimumisaega, ajalisi piire, kestust või sagedust. Ajaline konkretiseering seisneb pea- ja kõrvallause ajasuhte – vastavate sündmuste sama- või eriaegsuse ja viimase alltüüpide – fikseerimises ning toimub peamiselt sidendite ja korrelaatide vahendusel. Sidendite ja korrelaatide kasutust toetavad pea- ja kõrvallause grammatilised ajad. Ilma korrelaadita kasutatud sisuvaese sidendi *kui* puhul määravad grammatilised ajad pea- ja kõrvallause ajasuhte kas üksi või siis leksikaalse koosseisu ja konteksti abil.

Kõrvallause korrelaat on kas sünsemantiline või autosemantiline. Sünsemantiliseks korrelaadiks on proadverb või asenduselemendiga adverbialfraas. Nt

Ta tuli *siis*, *kui* ma magasin. *Selle aja jooksul*, *kui* nad siin olid, tuli neid igati aidata.

Korrelaat esineb kas fokuseerituna pealauses (vt eelmisi näiteid) või mittefokuseerituna kõrvallauses sidendi koosseisus. Nt

Ta hakkas nutma, *niipea kui* kuulis, et pojaga on juhtunud õnnetus.

Korrelaadi juures võivad olla spetsiaalsed ajasuhet täpsustavad fokuseerijad – üldlaiendid: adverbid *täpselt*, *just*, *parajasti*, *nimelt* (esinevad ka koha-, viisi-, määra- jm korrelaatide puhul); *alles*, *juba*, *veel* (esinevad ainult ajakorrelaatide puhul) jms. Nt

Telefon helises *parajasti siis*, *kui* ma end välja magama sättisin. Ta tuli ennast pakkuma *alles siis*, *kui* töö oli juba tehtud.

Autosemantilise korrelaadiga, s.o täistähendusliku sõna või fraasiga, on tegemist siis, kui kõrvallause täidab vastava sõna või fraasi suhtes mitterestriktiivset funktsiooni. Nt

Ta tuli alles *eile*, *kui* teised olid juba läinud.

Niisugusesse lausesse ei saa lisada sünsemantilist korrelaati *siis*, *sel ajal* vms, sest ajamäärusena esineval sõnal või fraasil on siin asendav-korrelatiivne tähendus juba olemas: ...*eile*, *s.t siis*, *kui*... Analoo-giliselt sünsemantilistele korrelaatidele saavad ka autosemantilised korrelaadid esineda lauses vahetult enne sidendit fokuseerituna, kus-juures neidki võivad laiendada modaaladverbidest fokuseerijad.

Kui aga kõrvallause täidab täistähendusliku sõna või fraasi suhtes restriktiivset funktsiooni, osutades viimasega näidatud ajas mingile momendile või vahemikule, ei ole enam tegemist korrelaadiga. Nii-sugusel juhul on pealauses tihti sünsemantiline korrelaat juba olemas. Nt

Ta tuli *eile hommikul kohe pärast seda*, *kui* sa ära läksid.

Mittekorrelatiivne ajamäärus ei saa pealauses kunagi esineda vahe-tult enne sidendit fokuseerituna.

Täistähenduslikud sõnad ja fraasid ei kuulu pea- ja kõrvallause seo-se spetsiaalsete väljendusvahendite hulka. Ajakorrelaadi funktsiooni võib täita mis tahes täistähenduslik sõna või fraas, mis esineb lauses ajamäärusena. Seetõttu alljärgnevas neid lähemalt ei vaadelda, piirdu-takse vaid sünsemantiliste korrelaatidega.

§720 Ajalused sidesõnaga *kui*. Sidesõna *kui* näitab pea- ja kõrvallause ajalist suhestatust, kuid jätab selle suhte konkretiseerimata. Ajasuhte konkretiseerivad korrelaat ja/või osalausete grammatilised ajad, leksi-kaalne koosseis ja kontekst. Korrelaat kuulub kas pealause või sidendi koosseisu (korrelaadi kahesuguse paiknemise näitamiseks on pandud korrelaadi ja sidendi vaheline koma sulgudesse).

1. (*siis*(,)) *kui* -kõrvallause konkretiseerib pealause sündmuse toimu-misaega. Pea- ja kõrvallause ajasuhteid – antud juhul on võimalik nii-hästi sündmuste samaaegsus kui ka eriaegsus – väljendatakse gram-matiliste aegade kaudu. Nt

(*Siis*(,)) *kui* Juhan oli veel noor, käis ta tihti tantsupidudel. (samaaegsed sündmused) (*Siis*(,)) *kui* lapsed olid söönud, läksid nad õue. (pealause sündmus järgneb kõrvallause sündmusele) (*Siis*(,)) *kui* lapsed läksid õue, olid nad juba söönud. (pealause sündmus eelneb kõrvallause sündmusele)

2. *sel ajal*(,) *kui*; *sellal*(,) *kui*; *samal ajal*(,) *kui*; *sellisel ajal*, *kui*; *nii-sugusel ajal*, *kui* -kõrvallused konkretiseerivad pealause sündmuse toimumisaega. Pea- ja kõrvallause sündmused on samaaegsed. Korre-laat *samal ajal* on samastav, ülejäänud osutavad. Sidendid *sel ajal kui*, *sellal kui*, *samal ajal kui* täidavad järelkõrvallauses temporaal-adver-satiivset funktsiooni, mistõttu vastavaid kõrvallauseid võib käsitada ka vastandavate kõrvutuslausetena (vt § 736). Eeskõrvallauses ei ole puht-

temporaalse ja temporaal-adversatiivse funktsiooni eristumine nii ilme. Nt

Sel ajal(,) kui Peeter magas, kodus Juta kampsunit. Juta kodus kampsunit (millal?) *vaid sel ajal, kui* Peeter magas. Juta kodus kampsunit (*millal?), *sel ajal kui* Peeter magas. *Sellak(,) kui* Jakob oma pikki käsi liigutas, vaatas Richard mõnuga ringi. *Sellal aga, kui* vanemad mehed nõu pidasid, silmitses Elmar Juhanit. *Samal ajal(,) kui* mehed kalale läksid, sättisid naised end heinale minema. Ta tuli *just niisugusel ajal, kui* meil oli parajasti töö pooleli.

3. *pärast seda(,) kui; sellest peale ~ sest peale ~ sestpeale(,) kui; sellest saadik ~ sest saadik ~ seitsaati(,) kui; sellest ajast ~ sellest (ajast) alates ~ sest (ajast) alates(,) kui; sealtmaalt, kui* -kõrvallused konkretiseerivad pealausega väljendatud sündmuse alguspiiri. Pealause sündmus järgneb kõrvallause sündmusele, kui kõrvallause öeldisverb märgib hetkelist tegevust, ning on samaaegne kõrvallause sündmusega, kui kõrvallause öeldisverb märgib kestvate tegevust. Nt

Pärast seda(,) kui külalised olid lahkunud, läksime magama. Meid on siin lahkesti vastu võetud, *pärast seda kui* esimene arusaamatus lahenes. *Sestpeale(,) kui* linnaminemise otsus oli minus valminud, olin mitmeti oma mõttes korraldanud uut pealehakkamist. Ants Agar oli, *seitsaadik kui* mina teda mäletan, ikka ühesugune. *Sellest ajast alates, kui* ta koolis käima hakkas, ei ole ta kordagi haige olnud. Selline kord ukse sulgemisel oli kehtinud *sealtmaalt, kui* ma mäletama hakkasin.

4. *niipea(,) kui; nii kui ~ niikui; niikohe kui; nõnda kui ~ nõndakui* -kõrvallused konkretiseerivad samuti pealausega väljendatud sündmuse alguspiiri. Pealause sündmus järgneb vahetult kõrvallause sündmusele. Kui korrelaat on sidendi koosseisus, võib pealauses esineda topektkorrelaat *nii, nõnda* või *kohe*. Nt

Niipea, kui väeülem oli väravast mõisa õue jõudnud, voolas inimestemurd talle järele. *Niikui* koerad kätte saame, teeme tänaseks lõpu. *Nii kui* olin seespool ust, jäi kõik vaikseks. Aga ühtlasi, *niikohe kui* ta ise kuulis oma sõnu, mis ta rääkis, hakkas tal halb. *Nõnda kui* see pliidirõngas mul käes vähe nõksatas, *kohe* see asi hakkas kohisema. *Kohe, nõndakui* ta seda ütles, tuli mulle teoreemi tõestuskäik meelde.

5. *enne (seda), kui; enne(,) kui ~ ennekui* -kõrvallused konkretiseerivad pealause sündmuse lõpp-piiri. Pealause sündmus eelneb kõrvallause sündmusele. Kui kõrvallause väljendab hüpoteetilist eelseisvat sündmust ning pea- ja kõrvallause tegevussubjektid on identsed, on kõrvallause öeldisverb *da*-infinitiivi vormis. Nt

Enne seda, kui Linda mehele läks, elas ta oma vanemate juures. *Enne(,) kui* pimedaks läheb, peaks linnas ära käima. Ikka veel leidis mõni raamat, mille ta tahtis *enne* läbi lugeda, *kui* omaks võtta see ainuõige. *Enne(,) kui* midagi otsustada, tuleb asi põhjalikult läbi kaaluda.

6. *selle ajaga, kui; selle aja jooksul, kui; selle aja kestel, kui; selle aja sees, kui; nii kaua ~ niikaua(,) kui; senikaua(,) kui; seni(,) kui; nii kauaks ~ niikauaks, kui; senikauaks, kui; seniks, kui* -kõrvallused konkretiseerivad pealausega väljendatud sündmuse kestust. Korrelaadid *selle ajaga, selle aja jooksul, selle aja kestel, selle aja sees* osutavad ajavahemikule, milles pealause sündmus toimub. Korrelaadid *nii kaua*

~ *niikaua*, *senikaua*, *seni*, *nii kauaks* ~ *niikauaks*, *senikauaks*, *seniks* osutavad, et pealausega väljendatud sündmus kestab kõrvallausega väljendatud sündmuse lõpuni või alguseni. *kui* = *kuni* (vt § 721). Korrelaadi translatiivne vorm viitab pealause tegevuse eesmärgipärasusele. Nt

Selle ajaga, kui meid kodus polnud, jõudis poiss tuhat pahandust teha. Oleme *niikaua* lehtlas, *kui* vihma sajab. Ta on ikka oma sisemisi asju põdenud, *niikaua kui* keegi teda mäletas. Vahiti *senikaua* järele, *kui* meeste seljad lepiku taha kadusid. *Senikaua(,)* *kui* Teis ulatas tagasi vaa dates nägema kirikla trepile, olid nad seal alles. Vana kaev töötas ustavalts *seni*, *kui* see uuega asendati. Mees käskis Siimu *niikauaks* aita kinni panna, *kui* kõik haarangust osavõtjad Hiele kogunesid. Teie pange ta *senikauaks* tuppä, *kui* mina teiega kõnelen.

Mõnel juhul võib korrelaat + kõrvallause osutada ajavahemikule, mille sees pealause sündmus toimub, kuid mille lõpuni see ei pruugi kesta. Nt

Selle aja sees, kui ma poes käisin, tehti korter tühjaks. *Seni(,)* *kui* ta hobust seob, otsi mulle süüa. Lauale tekkis, *seni kui* tüdruk lehma lüpsis, seapraad auravate kartulite ja lõhnavate hapukapsastega. *Niikaua(,)* *kui* ema süüa tegi, lahendas Peeter ülesanded ära.

§ 721 **Muude sidesõnadega ajalused. 1.** Kõrvallused sidesõnaga *kuna* konkretiseerivad pealause sündmuse toimumisaega. Pea- ja kõrvallause sündmused on samaaegsed. Sidend *kuna* on asendatav korrelaatsidendiga *samal ajal* / *sel ajal* / *sellal kui*. Vähemalt järelkõrvallauses on *kuna*-kõrvallause temporaal-adversatiivses tähenduses. Nt

Nii jäi ta sinna seletama, *kuna* meie läksime koju. *Kuna* ta selle üle mõtles, saabus väljast vastus.

2. Kõrvallused sidesõnaga *nagu* konkretiseerivad pealause sündmuse alguspiiri. *nagu* = *niipea kui*; *nii kui* ~ *niikui*; *niikohe kui*; *nõnda kui* ~ *nõndakui*. Pealause sündmus järgneb vahetult kõrvallause sündmusele. Pealuses võib esineda korrelaat *nii*, *nõnda*, *kohe*. Nt

Nagu paugu panin, olid sussid püsti. *Nagu* pikali viskab, *nii* norin taga. *Nagu* jala trepi astmelauale toetad, *kohe* lärmama kukub.

3. Kõrvallused sidesõnadega *kuni* ja *kuniks* konkretiseerivad pealause sündmuse lõpp-piiri. Siduvateks elementideks on *kuni*; *nii kaua* ~ *niikaua(,)* *kuni*; *seni(kaua)(,)* *kuni*; *kuniks*; *nii kauaks* ~ *niikauaks(,)* *kuni*; *seniks(,)* *kuni*; *senikauaks(,)* *kuni*, mis näitavad, et pealause sündmus kestab kõrvallause sündmuse lõpuni või alguseni. Korrelaadi olemasolu korral lauses *kuni* = *kui*. Nt

Oleme lehtlas, *kuni* vihma sajab / *kuni* vihmasadu lõpeb / *kuni* vihma enam ei saja. Ootasime, *kuni* ta minema hakkas. Ta korjas *nii kaua*, *kuni* kaasavõetud õhukesest tekist sai määratu suur kandam. *Seni* ta seda toimetust siin täidab, *kuni* jälle mõni kergemeelne juhtub meie talvekatust rikkuma. *Nii* kasvas kuningapoeg kehvade inimeste leeaugul, *seni kuni* talupoja tütar kuninglikus kätkis siidriiete peal magas. Ta sorib raamatute lademais *senikaua*, *kuni* lööb mu ees lahti paksu ajakirja. Ma ei suutnud aga põrmugi veenda neid *nii kauaks* ootama jääma, *kuni* me paadist välja saame.

§ 722 **Adverbilise sidendiga ajalaused.** 1. *mil(lal)*-kõrvallause konkretiseerib pealause sündmuse toimumisaega. Pea- ja kõrvallause sündmused on samaaegsed. Korrelaat on harilikult täistähenduslik. Lühendvorm *mil* nõuab alati korrelaati, *millal* võib esineda ka korrelaadita. Nt

Nüüd, mil(lal) töö on tehtud, tuleb meil lahkuda. Tule, millal soovid!

2. *kus*-kõrvallause konkretiseerib pealause sündmuse toimumisaega. Pea- ja kõrvallause sündmused on samaaegsed. Kõrvallause kuulub harilikult täistähendusliku korrelaadi juurde. Nt

Nüüd, kus sa oled juba täiskasvanu, tuleb sul enese eest ise seista. Praegu, kus ehitamine alles käib, ei saa maja välimusest õiget ettekujutust.

3. *kunas*-kõrvallause konkretiseerib pealause sündmuse toimumisaega. Pea- ja kõrvallause sündmused on samaaegsed. Pealauses korrelaat puudub. Nt

Tulete, kunas tahate.

§ 723 **Pea- ja ajakõrvallause grammatilised ajad.** Pea- ja kõrvallause sündmuste samaaegsuse korral on vastavates lausetes samad grammatilised ajad. Pealause perfekti korral võib kõrvallauses siiski mõnikord olla preesens või imperfekt:

Ta on õppinud *ikka siis, kui* teised magavad/magasid,

pluskvamperfekti korral imperfekt:

Ta oli õppinud *ikka siis, kui* teised magasid.

Sündmuste eriaegsuse puhul kehtib järgmine üldreegel:

	Pealause	Kõrvallause
a) Pealause sündmus toimub enne	preesens/perfekt imperfekt/pluskvamperfekt	preesens imperfekt
b) Pealause sündmus toimub pärast	preesens imperfekt	preesens/perfekt imperfekt/pluskvamperfekt

Nt

a) Ants ootab / 'on oodanud tükk aega, *enne kui* Peeter saabub. Ants ootas / oli oodanud tükk aega, *enne kui* Peeter saabub. b) *Kui* proov lõpeb / on lõppenud, läheme koju. *Kui* proov lõppes / oli lõppenud, läksime koju.

2.3. Kvantumilause

- § 724 Kvantumilause konkretiseerib pealause predikaadi, atribuudi või adverbialiga väljendatud omaduse või seisundi määra, tegevuse või protsessi intensiivsust, samuti kestust, kaugust, hulka või kogust.
- § 725 **et-kvantomilause.** Korreelaadiks on: a) adverbid *nii, nõnda, niivõrd, nõndavõrd, sedavõrd* ning nende ühendid puhtkvantiteediadverbidega *palju, rohkesti, kõvasti, väga* jms, mõnevõrra tinglikult ka adverbidega *kaugele ja kaua (nii palju ~ niipalju, nii kaugele ~ niikaugale, nii kaua ~ niikaua)*, b) pronomeniid *see* või *selline* koos kvantiteeti väljendava substantiiviga: *sel(lisel) määral/hulgal, sellises koguses* jms; pronomeniid *see* partitiivis ka komparatiivivormis adjektiivivi või adverbi laiendina. Nt

a) Peigmees oli *nii* kohmetu ja arglik, *et* ei saanud midagi mõistlikku suust välja. Trepp tõusis *nii* järsult ja algas uksele *nii* lähedalt, *et* pimedas seisnud võõras võis rinnuli astmele kukkuda. Tantsiti *nii*, *et* tükid taga. *Nii palju* suudab ta siiski korraldada, *et* kivide eest makstakse telliskivivabrikule ära. Ta mõistis ikkagi *niipalju* kaubelda, *et* pulmad alles juulikuu keskel teoks said. Projektiga oli jõutud *niikaugale*, *et* seda polnud õigupoolest mõtet arutada. Ta ei saanud meid *nii kaugale*, *et* oleksime teineteisele kätt andnud. Juhan mõtles *nii kaua*, *et* Aadu kannatus katkes. Olin näitlejatega *nii* harjunud, *et* nad mind millegagi vapustada ei suutnud. Olgu mul sellest vähemalt *nõndapalju* lusti, *et* ma seda eemalt vaadata saan. Ta unustas end *niivõrd*, *et* hakkas nina näppima. Kiirus, mille ta saavutas, oli *niivõrd* üllatav, *et* esimesel pilgul ei osatud sellele reageeridagi. Nende mõtted olid *sedavõrd* ühesihilised, *et* nad teineteist ka sõnadeta olid mõistnud. Äsjased sündmused on mu eneseusaldust *sedavõrd* kõigutanud, *et* ma ei julge enam midagi teha. b) Uks avanes *sel määral*, *et* tema vahelt tuli nähtavale pea. Mari peretöö oli *se* loomulik, *et* ta pärast Jussi surma hakkas jälle saunikuks.

Korrelaat on harilikult obligatoorne. Kvantiteet, millele korreelaadiga osutatakse, ulatub sellise piirini, *et* kõrvallausega tähistatud sündmus leiab aset. Kõrvallausega väljendatud võib seetõttu käsitada ka tagajärjena. Üksikjuhtudel võib korrelaat ära jääda. Nt

Selg on valus, *et* ära puuduta. Ma, vanamees, jooksku, *et* süda tahab lõhki minna.

Märkus. Korreelaatide *nii, nõnda* jt juurde kuuluvail *et-kõrvallauseil* on sisulisi ühisjooni adverbide *liiga* ja *küllalt* juurde kuuluvate *et-kõrvallausete*ga, mida tagapool käsitletakse otstarbelausetena.

Verbide laiendina võivad *nii-* ja *nõnda-*korreelaadiga kõrvallaused osutada ka kvalitatiivsele aspektile lekseemi tähenduses – tegevuse või protsessi toimumise viisile –, misjuhul *et-kõrvallause* on viisilause. Tihtipeale aga pole võimalik kvantitatiivset aspekti kvalitatiivsest lahutada, siis tuleb vastavaid *et-kõrvallauseid* pidada viisi- ja määralausete piirijuhtumeiks. Nt

Ljusja tõmbab lõõtsa *nii*, *et* laetaladki kaasa liiguvad. Langedes vigastas kadakas kahte kaska *nõnda*, *et* need kasvasid küürakaks.

et-kõrvallause järgneb alati pealausele.

§ 726 **Kvantumilaised ekvatiivisidesõnadega *nagu* ja *kui*.** Konkretiseerivad kvantiteeti ekvatiivse võrdluse kaudu, kusjuures kõrvallause osutab võrdlusalusel.

1. *nagu* ~ *kui* -kõrvallause seostub kõikide *et*-kõrvallause korrelaatidega ja korreelaadiga *niisama*. Nt

Peeter jooksis *nii* kiiresti, *nagu* ta suutis. Üle aia ta ei lenda, isegi mitte *niipalju*, *nagu* vahel suudab meie kodune kana. Kunagi ei jõudnud ta neid istutada *sel määral*, *nagu* oleks tahtnud peremees. Tema tavatses kõikjale siseneda *niisama* sundimatult, *nagu* marsiks ta sisse kunagise kodutalu väravast. Ta pole *nii* halb, *kui* sa kujutled. Isal oli pojaga vaid *nii palju* tegemist, *kui* oli asja tõelda. Ta pidi tahes-tahtmata olema *niipalju* sepp, *kui* paaditöö juures vaja. Ta oleks tahtnud hüpata hobuse selga ja kihutada *nii* kaugemale, *kui* saab.

Mõnikord *kui* ~ *nagu* = *kuidas*. Nt

Ma lõin *nii* tugevasti, *kui/nagu/kuidas* jaksasin. Ta jooksis *nii/nagu/kuidas* suutis.

nagu ja *kuidas* puhul võib pealause verbi laiendav korrelaat ära jääda. Nt

Jookske, *nagu/kuidas* jaksate!

Võrdluslik *nagu*- ja *kui*-kõrvallause on alati suuremal või vähemal määral redutseeritud. Liiasuse vältimiseks on kõrvallausest redutseeritud kõik need elemendid, mis on identsed pealause vastavate elementidega, seejuures ka kvantiteeti väljendavad elemendid. Fakultatiivsete kvantiteedielementidena võivad siiski ekvatiivlause *kui* juures esineda *-võrd*, *(-)palju* jms, kusjuures korrelaat võib pealausest ka puududa. Nt

Kujutelmad värvusid heledaks *niivõrd*, *kuivõrd* nad olid seotud eelseisva sündmusega. *Niipalju* energiat, *kuipalju* eeldati, tal ei olnud. Sa võid rääkida, *kuipalju* tahad.

2. *nagu* ~ *justnagu* ~ *justkui* -kõrvallause korreelaadiks on harilikult *nii*. Nt

Täna õhtul on kõik *nii* vagusad, (*just*)*nagu* kardaksid nad midagi.

3. *niipalju* ~ *nõndapalju kui*, *samavõrd kui*, *sedavõrd kui*, *niivõrd* ~ *nõndavõrd kui* -kõrvallause korrelaat on mittefokuseerituna sidendi koosseisus. Nt

Tema toon oli ennastohverdav, *niipalju kui* asi temasse puutus. Neiu seis eemal, *sedavõrd kui* selles toakeses üldse oli võimalik eemal seista. Ma tahan, *nõndavõrd kui* seda suudan, tõde oma kunstis kuulutada.

§ 727 **Kvantumilaised komparatiivisidesõnaga *kui*.** Komparatiivikonjunktsiooniga *kui* algava määralause leksikaalseteks korrelaatideks on komparatiivivormis määradverbid *rohkem*, *enam*, *vähem*, *kõvemini* jms, ühendid *suuremal määral/hulgal*, *väiksemal/vähemal määral/hulgal* jms; korreelaadi funktsiooni täidab ka mittemääradjektiivile või -adverbile liituv komparatiivisufiks.

Nt

See sõnapaar sisaldab *rohkem, kui* ühe inimese kujutlusvõimesse mahub. Koosolekule kogunes inimesi märksa *vähemal määral, kui* oodati. Aita-tädi tuli talutööde juhtimisega hästi toime, võib-olla *pareminigi, kui* Ivo seda oleks osanud.

§ 728 **Muude sidenditega kvantumilauseid.** 1. *kuidas*-kõrvallause korreelaadiks on *sedamööda*, mis paikneb kas pealause või sidendi koosseisus. Nt

Sedamööda, kuidas rand kaugeneb, muutub see aina hallimaks. Siia kasti pani ta, *sedamööda kuidas* seda tuli, kogu paber- ja peenraha.

2. *mil määral*-kõrvallause korreelaadiks on *sel määral*. Nt

Mil määral kogunes informatsiooni, *sel määral* jagasin seda teistele.

3. *mida*-kõrvallause korreelaadiks on *sed* (laiendab komparatiivivormis adjektiivivi või adverbi) või *sedamööda*. Nt

Mida kitsamaks aheneb iseenda eluring, *sed* rohkem tahetakse teiste omast osa saada. *Mida* rohkem ta sellele mõtleb, *sed* võimatum see tundub. *Mida* aasta (päev, kevad, ...) edasi, *sed* hullemaks läheb olukord. Meeleolu langes *sedamööda, mida* enam ta protsessist kuulis.

2.4. Viisilause

§ 729 Viisilause konkretiseerib pealause predikaatverbiga väljendatud tegevuse või protsessi toimumise viisi või komplementlause kombel tegevuse või protsessi sisu.

§ 730 **et-viisilause.** 1. Kui pealause on korreelaadid *nii, nõnda, niimoodi, nõndamoodi, sedamoodi, niiviisi, nõndaviisi, sedaviisi, sedasi, seesuguselt, selliselt, sääraselt, sel(lisel) kombel/viisil*, konkretiseerivad *et*-kõrvallauseid tegevuse või protsessi toimumise viisi. Nt

Ta seisis *nii, et* ta nägu ma ei näinud. Ta istus *nõnda, et* unustas niihästi voorimehe kui ka tema hobuse. Seekordne kõnelemine oli aga jooksnud kuidagi *niimoodi, et* südamesse laskus veelgi enam rahutust ja muret. Raius *niiviisi, et* sädemed särtsusid. Kirjutuslaud on *sedasi, et* istujal jääb vasak käsi akna poole. Isa karistas poega *sel viisil, et* keelas tal pidule minna.

Üksikuhtudel võib korrelaat ka ära jääda. Nt

Ta jooksis, *et* kannad välkusid.

Korreelaatide *nii* ja *nõnda*, harvemini teiste korreelaatide puhul, ei ole viisi- ja kvantumilauseste piir alati terav (vt § 725).

2. Tegevuse või protsessi toimumise viisi konkretiseerivad ka *nii ~ nõnda et, ilma et* -kõrvallauseid. Korrelaat on *nii* või *nõnda* ning see paikneb sidendi koosseisus. Sidendi koosseisus võib olla ka kaassõna *ilma*. Korrelaat *sel* juhul puudub, kõrvallause öeldisverb on harilikult tingivas kõneviisis. Paljud *nii ~ nõnda, et* -kõrvallauseid väljendavad ühtlasi tagajärge, mistõttu neid võib samahästi pidada tagajärgelauseteks.

Nt

Ta tõmbas kopsud õhku täis, *nii et* vihin taga. Lõhm pistis jooksu, *nõnda et* eit oheliku otsas lipsu löi. Ma elan siin juba pikemat aega, *ilma et* ma midagi oleksin märganud. *Ilma et* ta jleks teadnud, kes ta ees seisab, oli ta juba võtnud ebasõbraliku hoiaku.

3. *et*-kõrvallused, mis laiendavad verbe *näima, paistma, tunduma; juhtuma, kujunema, olema, (välja) tulema, välja kukkuma* jne konkretiseerivad tegevuse või protsessi sisu. Kunagi ei saa antud tüüpi lauseis korreelaadiks olla *seesuguselt, selliselt, sel(lisel) kombel/viisil*. Nt

Näib/paistab/tundub (*nii*), *et* sul on õigus. Võib juhtuda (*nii*), *et* ma hilinen. Olgu pealegi (*nii*), *et* sul on õigus.

Sellistel juhtudel viisimääruslause ei erine sisuliselt komplementlausest, mistõttu korreelaadi ärajätmine ei tekita kahemõttelisust. Ilma korreelaadita *et*-kõrvallused on kategooriaalselt ebamäärased: neid võib pidada niihästi viisimäärus- kui ka komplementlauseks.

§ 731 **Ekvatiivisidendiga viisilused.** 1. Tegevuse või protsessi viisi konkretiseeriv *nagu ~ kui(das)* -kõrvallause seostub nendesamade korreelaadidega mis *et*-kõrvallause (vt § 730). Eesasendis pealauses on korreelaat alati fakultatiivne. Nt

Härjad ei seisnud (*nii*), *nagu* tema tahtis. Kohelge inimesi (*nii*viisi), *nagu* te tahate, et teid koheldaks! Neiu õmbles (*nii*), *kuis* sõrmed võtsid. Mehed viitsid aega, *kuidas* keegi paremaks pidas. *Kuidas* külvad, *nõnda* lõikad.

2. Tegevuse või protsessi sisu täiendavad *nagu ~ kui(das)* -kõrvallused seostuvad verbidega *juhtuma, tegema, rääkima* jt. Korreelaadiks on harilikult *nii* või *nõnda*. Nt

Juhtus (*nii*), *nagu* ma arvasin. Tee, *kuidas* süda käsib! Ta rääkis (*nii*), *kuidas* asi tegelikult oli.

3. Tegevuse või protsessi sisu täiendavad *nagu ~ kui ~ justnagu ~ justkui ~ otsekui* -kõrvallused laiendavad verbe *näima, tunduma, paistma* jms. Ka siin on korreelaadiks harilikult *nii* või *nõnda*. Kõrvallausel on toimunud tegevussubjekti ja öeldise inversioon. Nt

Neile tundus (*nii*), *nagu* oleksid nad linnud. Talle näis, *kui* variseks maailm tema ümber kokku. Tundus *nii*, *justnagu* oleks kogu inimsumm järsku halvatud.

§ 732 **Viisilused komparatiivisidesõnaga *kui*.** Komparatiivlause on *kui*-kõrvallause korreelaadideks sisult komparatiivsed adverbid või adverbialtarindid *teisiti, teistmoodi, muidu, muul viisil* jne. Nt

Ma tahan elada *teisiti, kui* elasid minu vanemad. Kaarel ei saanud *muidu, kui* pidi jahukoti pooleks mõõtma.

§ 733 ***mis*-viisilause.** See on perifeerne viisilause tüüp, sisult lähedane kvantumilausele. Fakultatiivne korreelaat *nii* võib esineda sidendi koosseisus. Nt

Poiss laulis, (*nii*) *mis* kopsud võtsid. Ta jooksis, (*nii*) *mis* jaksas.

2.5. Kõrvutuslause

§ 734 Kõrvutuslaused sarnanevad kvantumi- ja viisilauseetega, sest neidki kasutatakse ühe sündmuse võrdlemisel teisega. Kui aga nimetatud laused konkretiseerivad pealausega väljendatud sündmuse komponenti (eelkõige protsessi ennast), siis kõrvutuslause suhestub pealause kui tervikuga. Sisuliselt liigituvad kõrvutuslaused SARNASTAVATEKS ja VASTANDAVATEKS.

§ 735 Sarnastavad kõrvutuslaused. Iseloomustavad pealausega väljendatud sündmust temaga sarnase sündmusega võrdlemise teel, olles analoogilised ekvatiivsete viisilauseetega. Sidendeiks on ekvatiivsed sidesõnad *nagu, kui, justnagu, justkui, otsekui*, samuti ühend *nii kui*, kus korrelaat kuulub sidendi koosseisu. Iseloomulik on korrelaadi puudumine pealausest. Kõrvallauses on toimunud tegevussubjekti ja öeldisverbi inversioon. Nt

Kõik läksid rutates, *nagu* oleksid nad kartnud kuhugi hiljaks jääda. Ta silmad helkisid, *kui* oleks nende sügavusse kogutud suur hulk maa ja mere valgusest. Ta kõneles aeglaselt, *justnagu* ei teaks ta midagi. Ta läks tasa, *otsekui* oleks ta kartnud magajat äratada.

§ 736 Vastandavad kõrvutuslaused. Konkretiseerivad pealausega väljendatud sündmust selle vastandamise teel teistele sündmustele.

1. Kõrvallause võrdlussidesõnaga *kui* kuulub komparatiivlauseesse, milles võrreldakse-vastandatakse osalause te sündmusi modaalsest aspektist. Modaalasusele osutavad korrelaadid *pigem(ini), enne(m(ini)), parem, parema meelega* jne. Sidesõna *kui* võib laieneda sidendiks *kui et*. Nt

Pigem ma loobun, *kui et* võtan vastu sellised tingimused. *Pigem* jätked pidamata, *kui* töö tegemata! *Parem* olgu koer tares, *kui et* ulub väljas niimoodi. Ma lähen *parema meelega* koju magama, *kui* raiskan teie peale aega.

2. Kõrvallause tingimus- ja ajasidesõnaga *kui* seostub a) korrelaadiga *siis*, paiknedes sel juhul alati pealause ees, võib b) korrelaatidega *sel(lal) ~ sel ajal, samal ajal*, mis paiknevad sidendi koosseisus. Sidenditega *sel(lal) ~ sel ajal kui, samal ajal kui* on võrdväärne c) sidesõna *kuna*. Nt

a) *Kui* esimeses palas väljendusid reljeefselt hispaania muusika raskepärased kirglikud meeleolud, *siis* teine pala kujunes viuli kõikvõimalike kõlaefektide kirevaks kaleidoskoobiks. *Kui* hiinlased demonstreerisid meisterlikkust, *siis* jaapanlaste keraamika võidab poolehoidu loomulikkuks. b) Mul oli ema perekonna jume, *sellal kui* vennal oli isa vähemväärtuslik toim. Märkasin, et tal olid heledad juuksed ja sinised silmad, *samal ajal kui* ta näonahk kauaaegsest merelviibimisest oli tõmmu nagu mauril. c) Roimarit kiideti ja austati kogu eluaja, *kuna* õige ning süütu oli langenud ülekohtu vastu võideldes.

3. *et*-kõrvallause korreelaadiks on *selle asemel*, mis paikneb sidendi koosseisus. Lisaks korreelaatsidendile *selle asemel et* kasutatakse ka uudissidendit *selmet*. Kõrvallause väljendab hüpoteetilist sündmust, öeldisverb on *da*-infinitiivis. Nt

Selle asemel et (= selmet) õppida, laskis ta õues ringi.

2.6. Põhjuslause

§ 737 Põhjuslause konkretiseerib pealausega tähistatud sündmuse põhjust või põhjendust.

§ 738 *et*-põhjuslause. Seostub a) korreelaatidega *sellepärast* ~ *seepärast*, *seetõttu*, *seeläbi* või b) korreelaadiga *siis*. Esimesel juhul osutab põhjusele korrelaat, mis on seetõttu obligatoorne. Korrelaat *sellepärast* ~ *seepärast* kuulub fokuseerituna pealauseesse, mittefokuseerituna kõrvallause sidendi koosseisu, korreelaadid *seetõttu* ja *seeläbi* on harilikult pealause. Tavaliselt kõrvallause järgneb pealausele. Teisel juhul on põhjustähenduses sidesõna *et*. Korrelaat on fakultatiivne, paikneb kõrvallauses ning näitab, et pealausega väljendatud sündmus on kõrvallausega väljendatud sündmuse tagajärg. Viimasesest asjaolust on tingitud *siis*-pealause järelasend *et*-kõrvallause suhtes. Nt

a) Algul hoidutakse temale mõtlemast *sellepärast*, *et* see liiga valus on, hiljem ei tule ta lihtsalt enam meelde. Minul läks süda palju kergemaks, *sellepärast et* polnud vaja enam karta. *Seepärast* kutsuti teda Jukuks, *et* ta veel väike oli. Mai ei lahkunud üksnes *seetõttu*, *et* kartis üksindust. Me kõik saime *seeläbi* kannatada, *et* Mihkel meid pettis. b) *Et* lektor haigestus, (*siis*) jääb loeng ära.

§ 739 *sest (et)*-põhjuslause. Korrelaat puudub. Sidesõna väljendab põhjust ning kõrvallause järgneb alati pealausele. Nt

Laps nuttis, *sest (et)* tal valutab hammas.

§ 740 *kuna*-põhjuslause. *kuna* võib asendada sidendeid *sest (et)*, *sellepärast* ~ *seepärast et* pealausele järgnevas kõrvallauses ning sidendit *et* pealausele eelnevas kõrvallauses, s.o *siis*, kui kõrvallause korreelaadiks on *siis*. Nt

Poisile pandi kolm, *kuna* ta ei väärinud enam. *Kuna* keegi ei tulnud, *siis* lahkusime meiegi.

Ainuvõimalik on *kuna* tarvitamine *siis*, kui talle vahetult eelneb sidesõna *et*. Nt

Laps ütles, *et kuna* ta pea valutab, *siis* ta kooli ei lähe.

2.7. Tingimuslause

§ 741 Tingimuslause konkretiseerib pealausega tähistatud sündmuse toimumise tingimust. Tingimuslause on: a) *kui*-kõrvallause või b) sidendita kõrvallause. Korrelaat on harilikult *siis*, harvemini (*niisugusel / sellisel juhul*, *sel ~ sellisel puhul* jms. Korrelaat on fakultatiivne ja esineb pealause koosseisus; *juhul* võib kuuluda ka sidendi koosseisu. Kui lauses puudub korrelaat, siis võivad muidu korrelaadi juures olevat fraasilaiendid *eriti*, *isegi*, *liiatigi*, *pealegi* seostuda sidendiga. Ilma sidendita kõrvallause esineb enamasti konditsionaalse öeldisverbi puhul. Nt

- a) *Kui* ta oleks targem, *siis* poleks ta sinna läinud. *Kui* ta sind märkab, oled tehtud mees. *Sel juhul*, *kui* sa asjast midagi ei taipa, ära parem räägi. Opereti vastu poleks vähematki, *juhul kui* oleksime näinud mõnda särtsakat tükki. *Isegi siis*, *kui* võtta auto, ei jõuaks me õigeks ajaks. b) Tuled, on tore, ei tule, toome ise. Saaks linadest hinda, ostaks hobuse. Oleks ta veel mõne aasta vanem, *siis* poleks ta meile seda viitki rubla saatnud.

Modaalsuselt liigituvad tingimuslauseid REAALSETEKS ja IRREAALSETEKS. Reaalsed tingimuslauseid väljendavad reaalselt eksisteerinud või eksisteerivaid tingimusi. Kõrvallause öeldisverb on kindlas kõneviisis või *da*-infinitiivis. Seejuures *da*-infinitiivi kasutamisel siin samasubjektilisuse nõuet pole (vrd aga *enne kui*-ajalauseid § 780). Nt

Isegi kui võtta = võtame auto, ei jõuaks me õigeks ajaks. *Kui sulle lips ette siduda* = seotakse, näed sa päris viisakas välja.

Pealause öeldisverbi kõneviisi ei olene kõrvallause öeldisverbi kõneviisist. Vrd

Kui ta seda teeb, tuleks teda karistada. *Kui* ta seda teeb, mingi tal halvasti!

Irreaalsed tingimuslauseid väljendavad reaalselt mitteeksisteerivaid või mitteeksisteerinud tingimusi. Kõrvallause öeldisverb on tingivas kõneviisis. Harilikult on samas vormis ka pealause öeldisverb. Nt

Kui ta seda (ei) oleks teinud, oleks tal halvasti läinud. *Kui* ta seda (ei) teeks, läheks tal halvasti. *Kui* ta seda (ei) peaks tegema, läheks tal halvasti.

2.8. Mõõndlause

§ 742 Mõõndlause osutab, et pealausega väljendatu kehtib vaatamata sellele, et kehtib kõrvallausega väljendatu («*vaatamata*»-tüüp), või olenemata sellest, kas, kus, millal, kuidas jne leiab kõrvallausega väljendatud sündmus aset või kes, missugune jne on vastava sündmuse üks või teine osaline («*olenemata*»-tüüp).

§ 743 «*vaatamata*»-tüüpi kõrvallause. 1. *et*-kõrvallause korrelaadiks on *sellele ~ selle peale vaatamata*, *sellest hoolimata*. Korrelaat on kas pealause või sidendi koosseisus.

Nt

Vaatamata sellele, et aeg oli hiline, ei tahtnud keegi lahkuda. On inimesi, kes oma põhimõtteid usaldavad tunnistada, *vaatamata sellele et* niisuguste naiivsete inimeste peale põlgusega vaadatakse. *Hoolimata sellest*, et ta Mihklit oma parimaks vennaks pidas, oli ta ometi teda mõnikord kartnud. Ta imestas, et õpetajahärra, *hoolimata sellest et* ta end targaks meheks pidas, Kaugatoma elust pooli asjugi ei teadnud.

2. *kuigi, ehkki ~ ehk küll, ehk(ki) ... küll* -kõrvallauseis muudab siddendi möönvaks partikkel *-gi/-ki* või *küll*. Pealauses korrelaat puudub. Nt

Ta istus pimedas, *kuigi* möödaminev vagunisaja oli mitu korda tahtnud valgust süüdata. Kõik pidasid teda vigurimeheks, *ehkki* keegi polnud näinud teda vigurit tegemas. Ilma läheb aina pimedamaks, *ehk küll* päike veel keskhommikuaega näitab. Ta sorib ometi kõik kirjad uuesti läbi, *ehk ta küll* teab, et otsitavat kirja teiste seas leida pole.

3. *kui-, kuidas* -osalause väljendab harilikult määra või tingimust. Möönva sisu annab predikaatverbile liituv partikkel *-gi/-ki* või partikkel *ka*. Nt

Tema suur armastus direktori vastu oli kõigile näha, *kui* väga Helle oma tundeid varjata püüdis. *Kui* nad tuleksid *ka* õhtupäikese helgil, siiski oleks temal vaevalt lootust neid näha. *Kuidas ka* Eedi poleks tahtnud vaikida, (kuid) ometi pidi ta vastama.

Nagu nähtub viimati esitatud näidetest, võib möönva *kui-* ja *kuidas*-osalausega liitlauseis möönev sisu olla ka teisel osalauseil, kui see sisaldab partikleid *ometi, siiski, ikkagi*. Selliseid liitlauseid saab ühelt poolt käsitada põimlauseina (*kui-* ja *kuidas*-lauseid oleksid sel juhul kõrvallauseid), teiselt poolt aga rindlauseina (teine osalause oleks sellisel juhul möönev-vastandavalt seotud järellause, mille ette sobivad mõnikord vastandavad sidesõnadki).

§ 744 «*olenemata*»-tüüpi kõrvallause. Sidendiks on küsipartikkel *kas* või küsiv-siduv asesõna. Möönva sisu annab kõrvallausele mõnikord küsipartikkel *kas* üksi, enamasti aga küsipartikli *kas*, samuti asesõna ees paiknev *ükskõik*, küsiv-siduvale asesõnale järgnev *tahes/iganes*, predikaatverbile liituv partikkel *-gi/-ki*, predikaatverbile harilikult eelnev partikkel *ka*. Mõnikord on predikaatverb käskivas kõneviisis, paiknedes lause algul; siddend võib sel juhul ära jääda. Mõõndlause võib alata ka tarindiga *nii* Adj/Adv *kui* $\left[\begin{array}{l} V + -gi/-ki \\ ka V \end{array} \right]$. Kõrvallauses saab jaatuse funktsioonis esineda eitus. Nt

Nii see on, kas see talle meeldib või mitte. Ta jaksas olla rahulik ja kindel ning asjalik – *ükskõik kas* teda pandi rohkem või vähem tähele kui tavaliselt. Ma ei suuda teda millegagi lohutada, *ükskõik mida* ma talle ütleski/ei ütleski. *Ükskõik mis ka* kellegagi juhtub/ei juhtu, põgenemine ei vii kedagi õnnele lähemale. Lõppegu asi *kuidas tahes*, halb mulje jääb ikkagi. *Nii* purjus, *kui* ta oligi, tundis ta ometi suurt lugupidamist vestluskaaslase vastu. Selle vastu ta ei saa, *kui* vägev ta *ka on/pole*. Lilled ei kõlba süüa, olgu nad *ükskõik kui* ilusad. Ja nende tee on ühesuguselt pime, olgu öö või päev.

Ka vaadeldavat tüüpi lausete pealused võivad olla mõnva sisuga. Kui nad paiknevad järelasendis, on nende ette mõnikord võimalik panna sidesõna *aga, kuid, ent*. Liitlauset tervikuna saab sel juhul käsitada ka rindlausena (vt § 698). Nt

Ükskõik mis ka kellegagi juhtub, kuid põgenemine ei vii kedagi õnnele lähemale. Olgu õõ või päev, aga nende tee on ühesuguselt pime.

2.9. Otstarbelause

§ 745 Otstarbelause konkretiseerib pealausega tähistatud sündmuse otstarvet. Otstarbelause saab olla ainult *et*-kõrvallause. Korrelaadiks on *selleks, seejaoks, selle jaoks, selle tarvis, sel(lei) otstarbel, sel(lei) eesmärgil, selleks otstarbeks* jne. Korrelaat on harilikult fakultatiivne. Korrelaat *selleks* võib kuuluda ka sidendi koosseisu. Nt

Otsisin ettekäänet, *et* lahkuda. Isa oli liiga vana *selleks, et* töö käia. Kas me oleme siin üksnes *selle tarvis, et* lollid meie üle naerda võiksid? Ta külastas pudupoodi *sel eesmärgil, et* tutvuda noore müüjannaga. Teater suurendas nõudlikkust repertuaari valikul, *selleks et* lavakunst võiks edukalt täita oma osa rahva kasvatamisel. *Selleks et* klaverimängu õppida, oled sa juba liiga vana.

Otstarbelause põhitüübi moodustavad need kõrvallused, mis väljendavad otstarvet kui taotletavat (soovitavat) tagajärge. Kuivõrd taotletav tagajärg on pealausega väljendatud sündmust tingiv soovpõhjus, siis on niisugused otstarbelauseid lähedased põhjuslausetele, mõnikord isegi nendega asendatavad. Vrd

Juku õpib *selleks, et* targemaks saada. – Juku õpib *sellepärast, et* targemaks saada.

Pealause predikaat väljendab tahtlikku, tegevussubjekti poolt kontrollitavat tegevust, mõnikord siiski ka kontrollitavat seisundit, nagu lauses

Olin vait, *et* mitte häirida lapse und.

Teise otstarbelause tüübi moodustavad need kõrvallused, millega väljendatud otstarve ei ole tahtliku tegevusega taotletav tagajärg, vaid funktsioon, mille täitmiseks miski/keegi on vajalik/mittevajalik või sobiv/sobimatu. Kõrvallause laiendab predikaate, mis väljendavad vajalikkust, nõutavust vms: *vaja olema, vajama, tarvis olema, pidama jms, paras olema, sobima, sobiv olema, passima, kõlbama* jne, samuti predikaate, mille juurde kuuluvad sobivuse astet märkivad määraelemendid *liiga, küllalt* või nende sünonüümid. Nt

Et osta jäätist, on mul vaja 28 kopikat. Ants on kõigiti sobiv *selleks, et* juhatada osakonda. Juhan oli küllalt taibukas, *et* juhust kasutada. Juhan oli liiga rumal *selleks, et* juhust kasutada.

Otstarbelause predikaatverb on tingivas kõneviisis või *da*-infinitiivis. *da*-infinitiivis saab kõrvallause verb olla siis, kui pea- ja kõrvallause tegevussubjektid on identsed.

Nt

Ma hoidsin vaierist kinni, *et* paat vastu rahnu ei paiskuks. Ma hoidsin vaierist kinni, *et mitte* vastu rahnu paiskuda (= *et* ma vastu rahnu ei paiskuks).

2.10. Tagajärelause

§ 746 Tagajärelause konkretiseerib sündmust, mis on pealausega väljendatud või ka väljendamata jäänud sündmuse tagajärjeks. Tagajärelauseks saab olla ainult *et*-kõrvallause, mis alati järgneb pealausele. Kõrvallause seostub pealausega a) sidendi koosseisu kuuluva korrelaadi *nii* või *nõnda* vahendusel või b) ilma selleta. Esimesel juhul on pealause väitlause, mis väljendab põhjussündmust. Piir viisilausetega ei ole terav (vrd § 730).

Korrelaadita *et*-kõrvallause eeldab, et sündmus, mille tagajärjeks kõrvallausega väljendatu on, ei ole teada. Pealause esitab harilikult vaid küsimusi või ebakonkreetseid oletusi selle põhjussündmuse kohta. Enamasti ongi pealause küsilause. Nt

a) Ma oleksin kukkunud ilma sinu toetuseta, *nii et* olen sulle tänulik. Ta oli maja korda seadnud ja ära remontinud, *nii et* see nägi välja nagu uus.

b) Mida sa seal näed, *et* nii hoolega vaatad? Kas sa ise oled seda näinud, *et* väidad nii kindlalt? Kes ta niisugune on, *et* meid kritiseerida julgeb? Ega sa plika pole, *et* niimoodi eputad! Pidi olema eriline põhjus, *et* nad siia tulid. Midagi on juhtunud, *et* palju rahvast on koos.

3. RELATIIVLAUSED

§ 747 Relatiivlause on kõrvallause, mille pronoomenist või adverbist sidend on korrelaadi vahendusel või ilma selleta viiteseoses a) pealause nimisõna(fraasi)ga või kvantorifraasiga või b) substantsiaalselt mõtestatud pealausega tervikuna. Nt

a) Ta polnud *sedasorti mees, kes* koos keetaga vahetab iseloomu. *Need viis meest, kes* siia jäävad, hakkavad puid saagima. b) Ta naeratas mulle pilkavalt, *mis* mind tugevasti rõõpast välja viis.

Lauseliikmelisest aspektist on esimest tüüpi relatiivlauseid käsitavad atribuutlausestena.

3.1. Relatiivlause, mille sidend on viiteseoses pealause elemendiga

§ 748 Sidendiks on pronoomenid *kes, mis, kumb* mingis käändes või koos kaassõnaga, harva ka pronoomeni *mis* ja kaassõna liitsõnaks kujunenud ühendid *mispoolest ~ mille poolest, misüle ~ mille üle, mistläbi ~ mille läbi* jms, samuti pronoomenid *milline, missugune, mäherdune* ja proadverbid *kuhu, kus, kust, mil(lal)*. Korrelaadiks on demonstratiiv-

pronoomenid: *see, too, sama, samane, seesama, toosama, samasugune, niisugune, seesugune, selline, säärane, säherdune, seesinane*, determinatiivpronoomenid: *igauks, igamees, kõik, mõlemad, kumbki*, indefiniitpronoomenid: *keegi, miski, ükski, muu, mitu, mitmes, mõningad, palju, üks, teine*. Nt

Juku valib ikka *selle tee, mida* mööda minna ei tohi. *Kellele* ta pikemalt silma jäi vahtima, *see* vaatas maha. *Kumb* enne jõuab, *see* võtab valvekorra üle. Puhkekodudest sobiks talle ka *see, kus* mina juunikuus olin. Ta ei tahtnud mõelda *sellele inimesele, kes* temas pugejat nägi. Isegi elav kujutus pole pooltki *sega, mis* on pealtnägmine. Ta otsis *selliseid, kellest* ta jõud üle käib. *Keda* oleks võinud usaldada, *niisugust* ei olnud. Tema on *säärane, kes* kärbsselegi liiga ei tee. *Niisuguseid restorane* on küll, *kuhu* su rahakott ei küüni. *Igauks, kes* näarivana ette astus, pidi kõigepealt salmi ütleva. *Kõik hädavaled, mida* ta praegu otsib, on määratud välja-naermisele. Ma ei tundnud *kumbagi meest, kes* seal olid. *Keegi jutlustaja, kes* tänaseks unustatud, oli neile töö pähe pannud. Anna *midagi, kust* juua! *See* oli *midagi niisugust, mille* suhtes ei leia õiget seisukohta. *Ühe inimesega, kes* juhtunud pealt nägi, ma juba rääkisin. Peale nende oli seal veel *teisi, keda* ma ei tundnud.

Kõrvallauses objektina esinev relatiivpronoomen *mis* võib genitiivi ja partitiivi asemel jääda ka nominatiivi, kui *see* ei sega lause mõistmist. Nt

See auto, mis ~ *mille* ta ostis, oli algusest peale logu. *See, mis* ~ *mida* ta nägi, oli kohutav.

Relatiivpronoomenite *mis* ja *kes* mitmusevormide asemel eelistatakse ainsusevorme. Nt

Faktid, millele ta tugines, olid kaalukad. *Need inimesed, kellega* ta vestles, ei teadnud asjast *midagi*.

Kõrvallause öeldisverbi arv subjektina talitlevate sidendite *kes* ja *mis* korral oleneb selle nimisõna(fraasi) arvust, millega sidend on viitesoes. Vormilt mitmuslik nimisõna(fraas) tingib öeldisverbi mitmuse, vormilt ainsuslik nimisõna(fraas) aga öeldisverbi ainsuse. Kvantorifraasi põhi tingib öeldise mitmusevormi, v.a arvsõna *üks* ja murdarvsõna, kui viimane iseloomustab aine kogust või ühe tervikuna käsitatavat objektihulka. Nt

Raamatud, mis seisid riulil, olid kõik saksakeelsed. *Need kolm daami, kes tulid* hiljem, lahkusid varem. *Laagrisse jäi üks kolmandik meestest, kes hakkasid* palli mängima. *Raamat, mis seisis* riulil, oli saksakeelne. *Üks, kes tulemata jäi*, oli Peeter. *Jahust oli rikki läinud üks kolmandik, mis läks* sigadele. *See kolmandik, kes jäi* laagrisse, hakkas palli mängima.

Nagu öeldud, on relatiivlause sidend viitesoes mitte korreelaadiga *üks*, vaid korreelaadi vahendusel pealause mingi substantiivi(fraasi) või kvantorifraasiga, millega korreelaat on atributsiooni- või predikatsiooni-soes. Nt

Ta voodi ees seisis *seesama vesiste silmadega küllaspea, kes* enne tugitoolis oli istunud. Ka *meeleolu* ei olnud *selline, millega* võiks kosjasõitu ette võtta.

Korreelaadi abil relatiivlause klassifitseerib või identifitseerib vasta-va sõna või fraasiga väljendatut. Selliseid relatiivlauseid nimetatakse

RESTRIKTIIVSETEKS relatiivlauseteks. Korrelaat võib pealausest ka puududa, kuid on sinna alati lisatav lause tähendust muutmata. Nt

Siiri on *naine*, *keda* Elmar ihaldab → Siiri on *see naine*, *keda* Elmar ihaldab.

Kui pole vajadust konkreetse klassikuuluvuse näitamiseks, puudub restriktiivlause pealausest vastav konkreetne nimisõna(fraas). Pealause on sel juhul vaid substantiivses funktsioonis korrelaat. Nt

Ta otsis ja leidis alati *seesuguseid*, *kellest* ta jõud üle käis. See ei keela eite väljas *sedasama* seletamast, *mida* ta toas tahtis seletada. *Keda* oleks võinud usaldada, *niisugust* ei olnud. Ei tundnud ma *kumbagi*, *kes* lävepakust üle astusid.

Mõningail juhtudel võib korrelaatki, peamiselt pronoomen *see* subjekt- ja objektlause korrelaadina, ära jääda. Nt

Kes tahab elada, (*see*) peab tööd tegema. *Kel* soe hakkab, (*see*) ajagu kuub maha. Sõi (*seada*), *mis* kätte juhtus. *Kes* vastu hakkas, (*see*) lasti maha. *Milles* ma kahtlesin, (*see*) oli ta julgus. Olgu, *kes* ta on.

Restriktiivsetele relatiivlausetele vastanduvad MITTERESTRIKTIIVSED ehk APOSITIIVSED relatiivlause, mis ei liigita ega identifitseeri midagi, vaid üksnes väidavad midagi referendi kohta. Mitterestriktiivsel kõrvallausel ei saa pealausest kunagi korrelaati olla. Nt

Jüri, *kes* saabus eile, asus hotelli elama.

Mitterestriktiivlause võib asendada iseseisva lausega, kusjuures relatiivpronoomen asendub vastava demonstratiivpronoomeniga ja/või mitterestriktiivlause põhisõnaga. Nt

Ta aktsiate tõus oli märgitud *tuttavate naeratustesse*, *mille* ehtsuses ta muide kahtles = Ta aktsiate tõus oli märgitud *tuttavate naeratustesse*. *Nende/naeratuste* ehtsuses ta muide kahtles.

Eesti keeles ei saa mitterestriktiivlause alata sidenditega *milline*, *missugune*, *mäherdune* (ehkki vene keele mõjul sellist kasutust esineb). Nt

*Ta torkas pähe *oma ainsa mütsi*, *millise* nokk oli ammu lõhki läinud.

Nimetatud sidendeid tarvitatakse vaid restriktiivlause, enamasti siis, kui pealausest on eksplitsiitne omadusele osutav korrelaat *selline* ~ *säherdune*, *seesugune*, *samasugune*, *niisugune*. Nt

Nägin *niisugust liblikat*, *missugust* ma varem näinud polnud.

Enamasti on mitterestriktiivne relatiivlause kõrvallause, mille sidend on viiteseoses nime või personaalpronoomenitega, sest nende funktsiooniks on konkreetse referendi nimetamine ja relatiivlausel lihtsalt pole, mida liigitada. Nt

Selle kohvri oli ta saanud *Aadult*, *kelle* reisid olid ammuilma reisisid. See oli kohutav mõte isegi *mulle*, *kes* ma olin enda paratamatustega harjutanud. Täna *sind*, *kes* sa mind vanul päevil ikka meeles pead! Ma nimetasin *sind*, *kellest* igaüks peab lugu. Vesi oli austraallasele palju kodusem element kui *meile*, *kes* me küll jõgede-järvede ja mere vahel elame.

Kui relatiivlause kuulub personaalpronoomeni juurde ja relatiivlause sidend on subjekt, siis järgneb viimasele tavaliselt seesama personaalpronoomen (vt eespool toodud näitelauseid).

Kui relatiivlause laiendab mittenime ja tal puudub eksplitsiitne korrelaat, võib tekkida kahemõttelisus. Nt lauses

Eskimod, kes elavad lumeonnides, püüavad hülgeid

võib juttu olla kas eskimote kindlast allrühmast või eskimotest üldse. Esimese tähenduse korral on sõna *eskimod* ette paigutatav korrelaat *need* või *kõik*. Teise tähenduse korral see aga võimalik pole.

Relatiivlause paikneb harilikult vahetult selle fraasi järel, mille komponendiks (põhjaks või laiendiks) tema põhi on. Nt

See inimene, keda me usaldasime, vedas meid alt. *See inimene vedas meid alt, keda me usaldasime. (Siiski: Kahte isa olen ma siiski oma silmaga näinud, kes mulle kiideldes seletasid, kuidas nad oma poegi on virgutanud.) See on (sellise) inimese arvamus, kellel pole asjast aimugi. *See on (sellise) inimese, kellel pole asjast aimugi, arvamus.

Kui substantiivifraas esineb pealause kujul $N_g^1 + N^2$ ja kõrvallause relatiivpronoomeni tähendus kõrvallause algul võimaldab kõrvallauset pidada nii N^2 kui ka N_g^1 juurde kuuluvaks, siis võib täheldada järgmist. Restriktiivlauset käsitatakse primaarselt substantiivifraasi põhisõna juurde kuuluvana, sekundaarselt genitiivtribuudi juurde kuuluvana. Ühemõtteliseks muutub lause nt korrelaadi *see* lisamisel substantiivifraasi. Nt

See oli selle aedniku tütar, kelle käest me ostame puuvilja. See oli see aedniku tütar, kelle käest me ostame puuvilja.

Mitterestriktiivlausena on kõrvallauset võimalik käsitada üksnes substantiivifraasi põhisõna juurde kuuluvana. Seda kinnitab asjaolu, et lause

*Õues vedelesid Mardi suusad, kes oli need sinna unustanud
on mitteaktsepteeritav.

Genitiivtribuuti laiendav mitterestriktiivlause on eesti keeles substantiivifraasi «lõhkumiseta» võimatu. Mõnel juhul on mitterestriktiivse kõrvallause paigutamine vahetult genitiivtribuudi järele täiesti võimalik, eriti kui N_g kuulub rindühendisse, s.t kui kahel genitiivtribuudil on üks ja sama põhisõna. Nt

See oli Marta Selmeri ja ühe mehe, kelle nimi oli Aleksander Jõgis, kihlakuulutus. *See oli Marta Selmeri ja ühe mehe kihlakuulutus, kelle nimi oli Aleksander Jõgis.

3.2. Relatiivlauseid, mille sidend on viitesesoes kogu pealausega

§ 749 Sidend hõlmab pealause sisu ja kannab selle kõrvallausesse. Nt
Ta hakkas nutma, *mis* oli temast üsna ootamatu.

Niisugused laused on vastandatud kõigile ülejäänud kõrvallause tüüpidele, mille puhul korrelaat kannab kõrvallause sisu pealausesse. Sidendiks on: a) relatiivpronoomen *mis* mingis käändes või koos kaasõnaga, samuti nende liitsõnaks kujunenud ühendid: *mille juures ~ misjuures, mille läbi ~ misläbi, mille peale ~ mispeale, mille üle ~ misüle, mille puhul ~ mispuhul, mille tõttu ~ mistõttu, mille pärast ~ mispärast, tänu millele* jne, b) proadverb *kusjuures*, c) demonstratiivpronoomenid *missugune, milline, mäherdune* atribuudina mingi abstraktnoomeni juures, mis nimetab pealausega väljendatut. Nt

a) Ta naeratas mulle pilkavalt, *mis* mind tugevasti rõõpast välja viis. Ja *mis* oli veel halvem, ta ei vabandanud ka. Pesti isegi käsi, *mida* raielangil seni polnud nähtud. Ta seadis oma elukese jälle korda, *milles* aitasid teda töö ja julgus. Sammas on väga vanamoeline, *mildest* järeldeb kunstniku eludaatumeid. Ohverdati keisrile, *millega* sai ennast süüst puhtaks pesta. Poiss naeratas üle terve näo, *mille juures* hambad löid musta habeme alt sätendama. Ta väljus aeglaselt, *misjuures* ta ei unustanud oma veeringut annetamast. Sedalaadi käitumine ei andnud talle ainsatki eelist, *mille läbi* ta pidi elu lõpuni jätkama madalat teenistust. Paigaldatakse uusi aparate, *misläbi* paraneb ravi kvaliteet. Viisin kaks etturit lippu, *mispeale* mu vastane tunnistas end võidetuks. Kõneleja esines südilt ning veenvalt, *misüle* kuulajad imestasisid. Sisekubermangudes nälgiti, *mispuhul* valitsus korraldas hädaliste abistamiseks loterii. Kõige kauemaks jäi söngi Hannes, *mille tõttu* öde teda vahel kadestas. Suur osa teest oli läbi seilatud, *mistõttu* üllatusi polnud karta. See ilmutanud lapsena ülalatavat kavalust kaardimängus, *mispärast* nõuks võetud teda diplomaadikutsele pühendada. Ta pillas klaasi kildudeks, *tänu millele* oligi seltskonna tähelepanu keskpunktis. b) Huvitav on väikese seltskonnaga matkata jalgsi, *kusjuures* ööbitakse telkides. c) Talitati esimest korda lüpsma tulnud lehmi, *milline tegevus* nõudis nii tarkust kui ka füüsilist jõudu. Peaksime kohanimesid usinasti koguma, *missugust* tööd korraldabki Emakeele Selts. See võttis jalust nõrgaks ja silmist pimedaks, *mäherdust asja* minu juures polnud enne kunagi ette tulnud.

4. MUID KÕRVALLAUSEID

§ 750 Leidub mõningaid võrdlusliku iseloomuga kõrvallauseid, mille olemasolev või juurdemõeldav korrelaat täidab pealause atribuudi, predikatiivi või seisundimääruse funktsiooni, seega siis atribuut-, predikatiiv- ja seisundimääruslauseid, mis aga seejuures pole ei komplement- ega relatiivlauseid. Nt põimlause

Ta pole *niisugune* inimene, *nagu* sa arvad
pole kõrvallause *nagu sa arvad* komplementlause, sest ta pole sõna *inimene* sisu avav seotud laiend (vrd «Mul on niisugune tunne, *nagu* juhtuks midagi»), ega ka relatiivlause, sest *nagu* pole substantiivi-

fraasiga viiteseoses olev pronoomen (vrd «Ta pole niisugune inimene, keda võiks usaldada»), vaid sidesõna. Nii sisult kui ka vormilt on need laused analoogilised pigem viisimääruslausetega, aga kui viisimääruslause iseloomustab verbi, adjektiivi või adverbiga väljendatud, siis vaadeldavat tüüpi laused iseloomustavad substantiiviga tähistatud. Kui viisimääruslause pealauses leiab aset nominalisatsioon, muutub ka kõrvallause tüüp. Nt

Ta käitus täpselt *nii*, *nagu* ma arvasin. → Ta käitumine oli täpselt *niisugune*, *nagu* ma arvasin.

Vaadeldavate kõrvallausete korrelaatideks on näitavad asesõnad *niisugune*, *selline*, *seesugune*, *säärane*, *samasugune*; need võivad lausest ka puududa. Sidendeiks on a) võrdlevad sidesõnad *kui* ja *nagu*, b) sidesõna *et*. Nt

a) Villu ei teadnud teist *niisugust* silma, *kui* oli tema pahem. Ei olnud ta *seesugust* naeru kuulnud, *nagu* rõkkas nüüd nende korteris. Väljas oli pehme ja soe septembriõhtu, *nagu* neid mäletan kooliajast. Ta oli, *nagu* arvasin. Tänavune kevad on täpselt *samasugune*, *kui* möödunud aastal. Koosviibimine ei kujunenud sugugi *selliseks*, *nagu* me lootsime. b) Ta on *niisugune* inimene, *et* kellelgi pole temast kahju.

5. PÕIMLAUSE SÕNAJÄRJEST

§ 751 Kõrvallause harilikult kas a) järgneb pealausele *kui* tervikule või b) on pealause keskel vahetult sellé elemendi (korrelaadi, relatiivlause puhul nimisõna(fraasi)) järel, millega ta on viiteseoses; c) teatestruktuuri muutuste läbi võib kõrvallause sattuda ka pealause ette, v.a tagajärgelused, sarnastavad kõrvutuslaused, kogu lauset laiendavad relatiivlused, *sest*-põhjuslaused ja mõningad muud väiksemad lausetüübid, mis saavad olla ainult pealause järel; ka viisi- ja kvantumilauseid on eesendis väga harva. Kui kõrvallause järgneb pealausele, siis korrelaadi ja kõrvallause lahkasend on sobiv peamiselt sel juhul, kui korrelaadile ei järgne pikemaid ühendeid. Nt

a) Ma tean (*seda*) juba ammu, *et* sa siin käisid. *See* on hea, *et* ta teise ilma läks. Ma oleksin kukkunud ilma sinu toetuseta, *nii et* olen sulle tänulik. Kõik läksid rutates, *nagu* oleksid nad kartnud kuhugi hiljaks jääda. Ta naeratas mulle pilkavalt, *mis* mind tugevasti rööpast välja viis. Laps nuttis, *sest* tal valutab hammas. Tule, *millal* soovid! b) Ma tean *seda*, *et* sa siin käisid, juba ammu. c) *Et* sa siin käisid, (*seda*) tean ma juba ammu.

Otskõnele (a) ning harilikult ka aja- ning tingimuslausetele (b) järgnevates pealausetes on toimunud tegevussubjekti ja öeldise inversioon; inversioon võib toimuda ka muudes järelasendis pealausetes, kuid teatestruktuuri muutmata üksnes juhul, kui öeldisverbil on laiendeid (c). Nt

a) «Kust mina ta välja võtan?» pahandas Maret. b) *Niipea*, *kui* uks avati, tungis sisse käratsev rahvasumm. *Kui* see enam ei aita, tuleb lõpp. c) *Et* sa siin käisid, *seda* ma tean juba ammu ~ *seda* tean ma juba ammu.

(Aga: ...seda tean *MA/MINA) *Selle asemel, et õppida, laskis ta õues ringi. Et lektor haigestus, siis jääb loeng ära.*

Kõrvallauseis on täheldatavad järgmised sõnajärjeisearasused.

Õeldisverbi asend ei ole oma laiendite suhtes kindel. Õeldisverb võib paikneda kas laiendite ees, nagu vastavas normaaljärjega iseseisvas lauses, või siis, erinevalt viimastest, laiendite järel. Mõlema võimaluse juures domineerib a) tavaliselt õeldisverbi järelasend, b) *et*-komplementlauseis ja c) mitterestriktiivseis relatiivlauseis domineerib siiski eesasend, d) *sest*-põhjuslauseis on õeldisverbi eesasend ainuvõimalik. Nt

- a) Loll siga, *kes* kartulivao vahel nalga sureb. Sellele ei hakanud Joosepki vastu vaidlema, *kuna* ta seda oma nahal oli mitu korda tunda saanud.
- b) Ma usun, *et* sel õhtul peeti igas saalis mingit koosolekut. c) Ta vaatas Antsu, *kes* kõndis vankri kõrval, ja märkas tema varrukal punast laiku.
- d) Tol õhtul läks mul õnneks, *sest* meid kõiki lubati varakult koju.

Perifrastiliste verbide mittefinitiivse komponendi eelisasend on põhi-
verbi ees. Nt

Näete, *kus* me kokku saame. Küll ma ehmatasin, *kui* vaas maha kukkus. Ma nägin, *kui* ta minema hakkas.

Järelasendis viisi- ja kõrvutuslauseis, mis algavad sidenditega *nagu* ~ *justnagu*, *kui* ~ *justkui* ~ *otsekui* ja mille õeldisverb on tingivas kõneviisis, on harilikult toimunud tegevussubjekti ja öeldise inversioon. Nt

Neile tundus *nii*, *nagu* oleksid nad linnud. Talle näis, *kui* variseks maailm tema ümber kokku. Ta kõneles aeglaselt, *justnagu* oleks tal midagi viga.

Tegevussubjekti ja öeldise inversioon toimub ka sidendita tingimuslauseis, eriti kui selle öeldisverb on tingivas kõneviisis. Inversioon asendab niisugusel juhul sidendit *kui*. Nt

Saaksin ma linadest hinda, ostaksin hobuse. Oleks ta veel mõne aasta vanem, *siis* poleks ta meile seda viitki rubla saatnud.

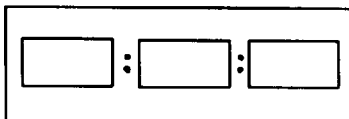
LIITNE LIITLAUSE

§ 752 Seni kirjeldati liitlauseid, mille osalused ei sisaldanud osalauseid. Sel-
lised liitlauseid on ELEMENTAARSED liitlauseid. Liitlauseid, mille vähe-
malt üks osalause on omakorda osalause, nimetatakse LIITSETEKS
liitlauseteks. Kõrvallause sisaldab kõrvallauseid nt järgmises põimlau-
ses:

Ma tean, *et* ta teeb seda, *mida* kästi.

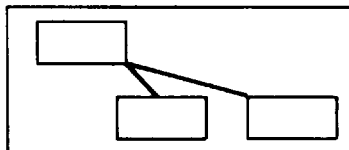
Liitse liitlause liigitamisel rind- ja põimlauseteks tuleb arvestada üksnes tema kui terviku vahetute lauseliste moodustajate süntaktilist seost, mitte aga ka nende moodustajate siseseid seoseid. Seetõttu rind- ja põimlause kõrval mingit segaliitlauseid ei eksisteeri.

Liitsete liitlausete hulka ei kuulu mitmeosalised loeteluseosega rindlaused, sest kõik nende samafunktsioonilised osalaused on lause kui terviku vahetud moodustajad. Nt

Aknad olid lahti, rukkipõld lainetas tuule käes ja mändide tüved olid lāngus päikese kiirtes nagu vask.

Samuti ei ole liitset need põimlaused, mille kõrvallaused kuuluvad pealause eri elementide juurde. Nt

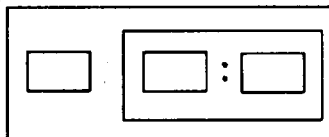

Kes on pikka aega kodumaast eemal olnud, see teab, kuidas saabumine haarab hinge.

Liitse liitlause struktuuritüpe ¹

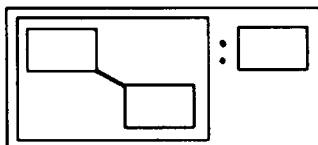
1. Rindlause

1)

Hommikul paistis veel päike, *kuid* õhtuks oli kogu taevas kattunud pilvedega ja hakkas vihma tibutama. (Üks osalause on rindlause.)

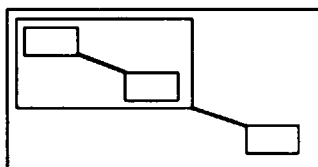
2)

Ta must habe oli nii pikaks kasvanud, et lohises mööda maad, ja silmad leegitsesid nagu kassil. (Üks osalause on põimlause.)

2. Põimlause

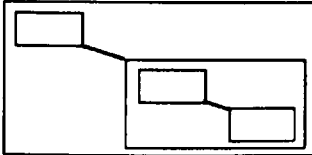
1)

Kui kõik on korras, *siis* on ta tõesti teinud nii, nagu teda õpetati. (Pealause on omakorda põimlause.)

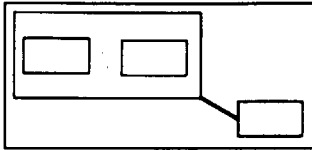
¹ Skeemides tähistavad riskülikud osalauseid, koolon rinnastus- ja kaldjoon alistuseost.

2)

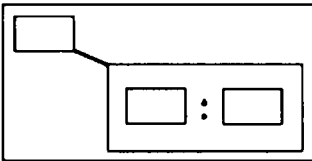
Ta suurtest ilusatest silmadest on kadunud kõik nooruslik ja elurõõmus, *otsekui* oleksid tal pealuus silmade asemel hoopis klaashelmed, *kust* helgib vastu petrooleumilambi tusane kuma. (Kõrvallause on põimlause.)

3)

Kui te minema hakkata, *siis* keerake uks lukku ja pange võti mati alla. (Pealause on rindlause.)

4)

Et seal kõvasti vastu pannakse, *et* seal tema käske ei täideta, *seda* võis arvata. (Kõrvallause on rindlause.)

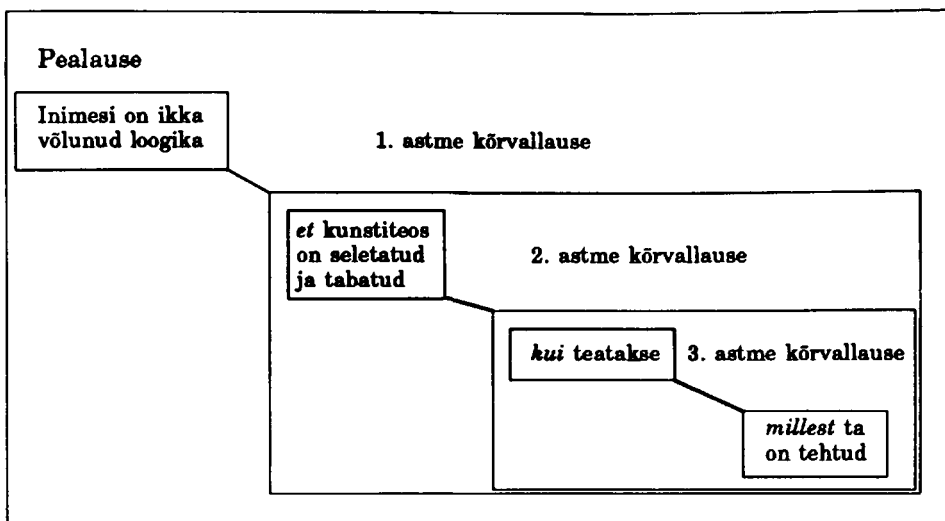
Kui liitses põimlauseis on mitu kõrvallauseid (põimlauseid 1, 2, 4), siis need on kas kaasalistuvad (põimlauseid 1, 4) või järjestikku alistuvad (põimlause 2). Kaasalistuvad kõrvallauseid on süntaktiliselt suhteliselt võrdvärsed. Eriliigilistest kaasalistuvatest kõrvallauseidest (põimlause 1) kuulub üks pealause mingi elemendi, teine pealause kui terviku juurde. Nt

Kui kell sai kaks, ütles Jaan, *et* nüüd talle aitab.

Samaliigilised kaasalistuvad kõrvallauseid (põimlause 4) kuuluvad pealause ühe ja sama elemendi juurde ning täidavad üht ja sama semantilist funktsiooni. Seejuures on nad omavahel rinnastusseoses. Kõrvallauseid asetsevad kõrvuti, korduv alistav sidend võib ära jääda ning kõrvallauseid vahel võib olla rinnastav sidesõna ja või *ning*. Ära jääb tavaliselt ka korduv *olema* mineviku liitaegade puhul. Nt

Aga tookord, *kui* Seiut viimati nägin, ja (*kui*) meil tema pojast juttu oli, jooksis meie vestlus kohe algul ummikusse. Ma pidin seisma seal nagu naerualune, kes on viidud tänavale, *et* teda pilgata, ta üle parastades muiata ja irvitada. Ta tahtis kõige selle seltsis viibida, *mille keskel* ta oli kasvanud, rõõmutsenud, hõisanud, unistanud.

Järjestikku alistuvad kõrvallauseid (põimlause 2) on moodustajatena järk-järgult üksteise koosseisu sisestatud. Sisestuse astme järgi eristatakse 1. astme kõrvallauseid (alistub vahetult pealausele), 2. astme kõrvallauseid (1. astme kõrvallause vahetu lauseline moodustaja), 3. astme kõrvallauseid (2. astme kõrvallause vahetu lauseline moodustaja) jne.

LIITLAUSE KIRJAVAHEMÄRGID

- § 753 Kirjavahemärke ei kasutata rinnastavate sidesõnade *ja, ning, ega, või* ees, kui need märgivad ühendavat või eraldavat sümmeetrilist rinnastust. Nt

Väljas oli selge ilm *ja* taevatähed sirendasid küla kohal. Mets mühiseb tuule käes *ning* mändide ladvad tõusevad ja vajuvad lainetena. Seal ei kasva vili *eга* öitse lilled. Vahest ei olnud ta iseendale sellekohast küsimust veel ette pannudki *või* ta ei olnud sellele veel suutnud vastust kujundada.

Kõigil muudel juhtudel tarvitatakse osalause te eraldamiseks vahemärke.

KOMA näitab vaid osalause te piiri, viitamata osalause te seose laadile vm lisaasjaolule. Teda kasutatakse niihästi sidendita kui ka sidendiga osalause eraldamiseks. Nt

Päike paistis, taevast sinetas, pea kohal laulsid lõokesed. Talle pakuti tasuvamat tööd, *aga* ta loobus. Seda on ikka kuulnud, *et* heast seemnest, *kui* ta maa sisse langeb, tuleb head vilja. Oled üle koera saanud, saad ka üle saba.

Märkus. Sidendiga osalause te puhul pole koma kasutamine õigupoolest kuiigi vajalik, sest sidend osutab juba ise osalause te piirile. Meil praegu kehtivat põimlause saksapärasest komatarvitusest on püüdnud inglispärase vastu välja vahetada V. Tauli. Tauli soovib side- ja küsisõnaga kõrvallause eest (ka järelt, kui kõrvallause on põhilause ees) üldiselt koma ära jätta, v.a juhul, kui tegu on mitterestriktiivse relatiivlausega, kui kõrvallause laiendab kogu lauset, kui piir kõrval- ja põhilause vahel ei ole küllalt selge või kui sidendi ees on paus. Niisugune komareegel võimaldab markeerida teatud asjaolusid

(millest olulisim on mitterestriktiivlause erinevus restriktiivlausest kui sisuline seik), mida läbiv komakasutus teha ei saa. Et aga nii pikaajalise traditsiooni muutmine vajab põhjalikku kollektiivset kaalumist, siis jäädakse käesolevas käsitluses senise juurde.

Koma on ka sidesõnade *ja, ning, ega, või* ees, kui a) *ja, ning* alustavad järsult uue mõttega lauset, b) *ja, ning, või* alustavad vastandavat lauset (*ja, ning = aga, kuid; või = (või) vastasel korral, (või) muidu*), c) *ja, ning, ega, või* järgneb kõrvallausele või mõnele muule osalausele sisestatud elemendile (üttele, järellisandile, kiillausele vms), mis nagu nii tuleb eraldada muust lausest komadega. Nt

a) Suur paks pilv kerkis taevasse, *ja* just kõige kibedamal heinaajal pidi ta oma jala ära nikastama. Loom oli väga kärmas, *ning* see otsustaski kõik. b) Oli juba möödunud peaaegu kümme tundi, *ja* mehi polnud ikka veel näha. Lapsed tulevad meiega suvitama, *või* me loobume üldse maale minekust. c) Vend ütles, et tal ei ole aega sisse astuda, *ja* sõitis edasi. Tulge siis, poisid, *ja* vaadake, mis ma leidsin! Andsin selle ülesande Jaagule, oma parimale sõbrale, *ja* ta oli sellega väga rahul. Poisid tulid, labidad käes, *ja* tüdrukud vaatasid neid imestunult.

Märkus. *ega* ees esineb koma ka siis, kui *ega* on muutunud modaaladvēbiks. Nt «Mis sa ikka ootad, *ega* ta täna enam tule!» (*ega = küllap ei*).

KOOLONIT võib kasutada koma asemel sidendita rind- ja põimlause sellise osalause ees, mis seletab, täpsustab, põhjendab teise osalausega väljendatut või järeldab midagi selle kohta, s.t seletava ja järeldava rindosalause ees, samuti põhjuslause, siirdkõnelise komplementosalause jms ees. Nt

Juba neljas kevad Kadaka noore rahva elus: esimesel pidasid pulmi, teisel said koha enda kätte ja kolmandal asusid suitsuonni. Kuid ta jahmus: need silmad ei olnud teadvusetu inimese tuimad, ükskõiksed silmad. Tõsi oli: valjus valitses valdades. Andres arvab: tema silm näeb veel seda.

MÕTTEKRIIPSU võib kasutada koma asemel a) üllatuse väljendami- seks või osalausega avaldatud mõtte esiletõstmiseks, seda nii sidendita osalause ees kui ka sidesõnade *ja, ning, ega, või* ees, b) nimetatud sidesõnade ees, kui need järgnevad nagu nii mõttekriipsuga eraldatavale sisestatud lauseosale. Nt

a) Toodi talle kausikesega piima – ei tahtnud. Kuid kokkumusega tõmbus käsi tagasi – halvatu kukal oli kange ja külm. Tõest räägib iga mees – igal mehel oma tõde. Kui te kunagi olete jälginud inimest, kes kaalutleb miinuseid ja plusse enne riskantset ja julget sammu; kui te olete vaadanud lapsi, kes ootavad oma rõõme, teadmata veel, kui suur see on ja milles see seisneb; kui te olete kohanud arga armunut, keda kogu aega nagu tagasi tõrjuti ja kes lõpuks taipas, et jää varjab leekima hakkavat tuld – siis te teate, missugused tunded põimuvad kadakatest piiratud mõrrakasti juures kalurite hinges, kui ootamatu ilme võtavad need näod. Juks hakkas kiuste oma ideed realiseerima – *ja* õigesti tegi. Parema lõpetame selle jutu – *ega* te nagu nii meid arvesta. b) Jõudsin üle silla – mäletan seda hästi – *ja* alles siis hakkasid nad mind taga ajama.

SEMIKOOLONIT võib kasutada koma asemel sidendita rindlause pike- mate ja omavahel lõdvemalt seotud osalause, eriti koosseisult liitsete, omaette sisulist tervikut moodustavate osalause eraldamiseks.

Nt

Kruus rudises jalge all vihaselt, kurjakuulutavalt; tuul vihises puuokstes süngelt, ähvardavalt; kõik oli nii kummituslik, ootamatu. Teeme kolm kambrit, laudpõrandad alla, korstnaga ahju, pliidi; siis pole enam tarvis suitsuvingus silmi vesistada.

Otsekõne referaatosa pannakse jutumärkidesse. Kui referaatosa on saatelause järel, siis pannakse tema ette koolon, kui keskel, siis vahe- märki ei panda. Referaatosa järele pannakse olenevalt tema suhtlus- eesmärgist küsi- või hüüumärk, väitlause puhul koma, kui referaat- osale järgneb saatelause, või punkt, kui lause lõpeb. Järelmärgid pan- nakse enne jutumärke, v.a küsi- või hüüumärk, kui see käib kogu lause kohta. Kui küsivõs lauses refereeritakse tunderõhulist, hüüumärki nõudvat lauset, siis märgistatakse nii referaatosa kui ka kogu lause. Nt

Ta ütles: «Lähem koju.» Ta küsis: «Kus sa lähed?» Vaikse hüüdega «Ma tulen, kallim!» kaob ta autokasti. «See on tõsi,» vastas ta. Miks ta ütles mulle: «Sa oled väsinud näoga»? Miks ta ütles mulle: «Mine põrgu!»?

KIRJANDUST LIITLAUSE KOHTA

- Admann, A.** Otsene kõne ja saatelause // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tal- linn, 1975. 19–20 : 1973–1974. Lk. 63–71.
- Admann, A.** Otsese ja kaudse kõne segavormidest eesti kirjakeeles // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1976. 21 : 1975. Lk. 71–79.
- Admann, A.** Nimisõna otsese kõne saatesõnana // Nõukogude Õpetaja. 1976. 4. dets.
- Admann, A.** Mõnda kaudsele kõnele iseloomulikku // Nõukogude Õpetaja. 1979. 2. juuni.
- Admann, A.** Grammatilistest muutustest kaudses kõnes // Nõukogude Õpetaja. 1979. 4. aug.
- Admann, A.** Otsekõnele lähedastest juhtudest kirjakeeles // Emakeele Seltsi aastaraamat. Tallinn, 1983. 26–27 : 1980 – 1981. Lk. 22–26.
- Erelt, M.** Liitlause eesti keeles. Tallinn, 1986.
- Mihkla, K., Valmis, A.** Eesti keele süntaks kõrgkoolidele. Tallinn, 1979.
- Pikver, A.** Eesti relatiivlausest keeletüpoloogilisel taustal // Keel ja Kirjandus. 1983. Nr. 7. Lk. 382–397. Nr. 8. Lk. 486–493.
- Rannut, L.** Põimlause eesti keeles. Tallinn, 1981.
- Sang, J.** Teatamislaadid Tammsaare tekstis // Keel ja Kirjandus. 1978. Nr. 2. Lk. 80–84.
- Tauli, V.** Eesti grammatika. Uppsala, 1980. II : Lauseõpetus.
- Valmis, A.** Rindlausest tänapäeva eesti keeles // Nõukogude Kool. 1980. Nr. 9. Lk. 30–34.

Lisa: Kiri

ÜLDOSA

§ 754 Selle lisa ülesanne on anda ülevaade KIRJAST kui eesti keele avaldumiskujust. Keelel on kaks füüsilist avaldumiskuju: kõne ja kiri. Kõne on vanem. Kiri kujunes algul kui kõnelis-kuuldelise keeletarvituse nähtav jäädvustis. Selleks on ta ka tänini mõnel määral jäänud. Suurem osa nüüdisajal kirjutatavaid tekste on koostatud aga kuuldelise keelepruugi suhtes iseseisvas nn õigekirjas, mille kasutamisel (kirjutamisel, lugemisel) ei tarvitse kuuldavast vastet arvestada.

Järgnevas on esitatud eesti õigekirja peajooned. Üldosale järgneb tähtõigekirja, seejärel algustähe ja kirjavahemärkide käsitus. Õigekirjaprobleemina on varem nähtud ka sõnade kokku- ja lahkukirjutamist. Käesoleva grammatika seisukohalt on kokku- ja lahkukirjutus liitsõnamoodustuse väline avaldus: sõnu (sõnavorme, tüvesid) kirjutatakse kokku niivõrd, kui neist moodustub liitsõnu. Liitsõnade moodustamist on käsitletud selle raamatu sõnamoodustuse peatükis sõnaliikide kaupa.

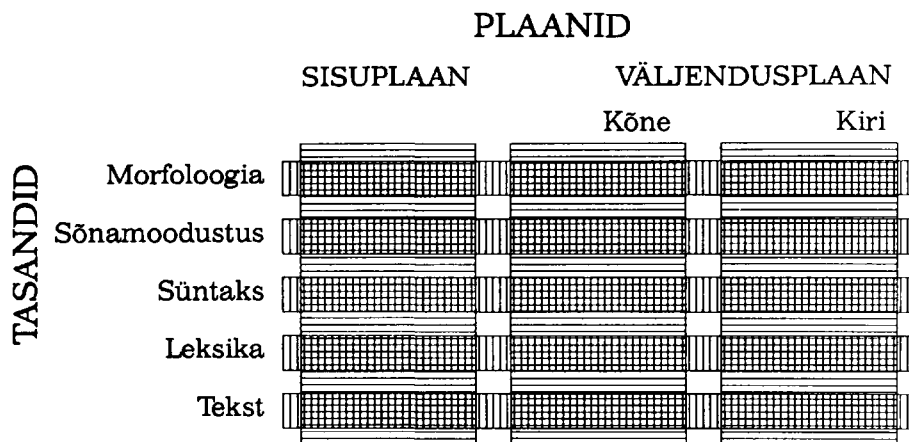
Käesolevas lisas on vaheldatud sõnu *liitsõna* ja *liitum*. Mõlemaid on kasutatud viimase tähenduses. Nimelt sellises grammatikas, kus neid kahte mõisteliselt eristatakse, tähendab LIITUM mis tahes kokkuvormistist, ka selliseid nagu *väikevenda*, *jooksevkontol*, *kassikontsert*, *sissetoonud*, *taasrajatud*, *punaõhetav*, *särgiväel*, *viissada* '500', vrd sama tähendusega või analoogseid ühendeid *väikest venda*, *jooksva kontol*, *kasside kontsert*, *sisse toonud*, *taas rajatud*, *punaselt õhetav*, *krepdešiinsärgi väel*, *viis tuhat*. LIITSÕNA seevastu on alles selline liitum (verbide piirkonnas sageli ka mitteliitum ehk lahkuvormistis: *osa võtma*), millel on vastava ühendi omast püsivalt erinev mõisteline tähendus, nt *väikeauto* (kuivõrd sellisena defineeritud silindrimahu kaudu), *punanihe* (mitte «punane nihe», vaid nihe punase spektriosa poole), *isamaa*, *kassikäpp* (taim), *viissada* (mäng). Ehedate liitsõnade välja-selekteerimine ei ole käesoleva lisa probleem.

Tasandid ja plaanid

§ 755 Kirja kui keele avaldumiskuju mõistmiseks on vaja tunda keele struktuurilist kihistumist. Siin eristame kahte liiki kihte, milledest ühtesid nimetame TASANDITEKS, teisi PLAANIDEKS. Olgu käesoleva käsitluse jaoks tasandid järgmised: morfoloogia, sõnamoodustus, süntaks, leksika (tüved, idiomatiseerunud sõnad) ja tekst, ning plaanid järgmi-

sed: sisu (täendus) ja väljendus. Väljendusplaan jaguneb KÕNEKS ehk FOONIAKS ja KIRJAKS ehk GRAAFIAKS.¹

Plaanid läbivad kõiki tasandeid, mõlemaid koos saab kujutada rist-diagrammi abil:

Kõne- ja kirjaplaan on väljenduse alamplaanid. Nad on suhtluses alternatiivsed, mis tähendab, et ühekorraga, samas väljendusaktis on kasutusel KAS kõne VÕI kiri. (Kõnega ühtaegu ilmuv kiri on omaette väljendusakt ka samasisulisena.)

Kõne ja kirja suhe

§ 756 Kõne ja kiri on väljendusplaanil ilmingutena vastastikku suhteliselt autonoomsed. Kirja suhteline ehk mittetäielik autonoomsus tuleb ilmsiks ÕIGEKIRJAS ehk ORTOGRAAFIAS, s.o tavalises üldkasutatavas kirjutusviisis. Nagu vihjatud, ei ole kiri alati olnud kõne võrdväärne partner. See kajastub nüüdki veel harjumuspärasel väljendis «Täht on hääliku märk», s.t täht on hääliku, õieti foneemi suhtes sekundaarset. Tänapäevalgi on kirjutusviise, kus kiri on häälduse suhtes sekundaarne, s.t olemas vaid kõnes toimunu jäädvustamiseks. Sellised kirjutusviisid on foneetiline ja fonoloogiline transkriptsioon. Seevastu kõne ja ortograafilise kiri on võrdsena teineteisega mittetäielikus vastavuses.

Kõnel on väljendusvõimalusi, mida kirjal ei ole, ja kirjal jällegi selliseid, mis kõnel puuduvad. Tõenduseks mõned näited.

Märkus. Näidete eel olgu tutvustatud ortograafilise kirjapildi FAKULTATIIVSED TÄIENDUSED, mida on kasutatud käesolevas lisas.

Madal punkt poolitussilbi ees märgib rasket aktsenti (III vältet) vähemalt

¹ Sõnal *kõne* on keeleteaduses mitu tähendust. Samuti on *kirjal* eri tähendusi.

kahesilbilisises vormes (ühtsõnus, liitumiosades). Akuut *n*, *s* peal või *l*, *d*, *t* järel (*ní, s', l', d', t'*) näitab palatalisatsiooni, kui vormis vahetult ei järgne seda põhjustav *i* või *j*. Akuut vokaalitähe peal tähistab pea-, graavis kõrvalrõhku: *láperdàma, kárus.sèll*. Madal kaar seisab sõnasisesi algava tüve ees (*auru, masin, de, labialisatsioon*).

Eestikeelses kõnes on raske (IIIvälteline) ja kerge (IIvälteline) pikk silp selge häälduse korral alati eristatavad, kuna kirjas on nad seda ainult osal juhtudel (*kata* ja *.katta*, *pardi* ja *.parti*, kuid mitte juhul *kalla* ja *.kalla*). Samuti on kõnes kuulda palatalisatsiooni, kirjas aga seda ei märgita: (*hobuse*)*tall*, vrd (*lamba*)*tall*. Lauserõhk ja -intonatsioon tulevad kõnes esile otseselt, kirjas kaudselt või üldse mitte. Vaatleme näidet (1):

- (1) Taldu valmistas teine meister,
- (2) ... mitte aga sell, nagu oletab artikli autor.
- (3) ... kes sai peameistrist madalamat tasu.

Kui lauserõhutada kord sõna *meister*, kord sõna *teine*, on osalauusel (1) erinevad teatestruktuurid. Neid lauserõhke on kirjast võimalik aimata, kui on teada jätkud: kas (2) või (3). Kuid kummalgi juhul ei ole kirja järgi võimalik täie kindlusega teada, kuidas rõhutaks isik, kes lause kirja pani, või hääldaks see, kes kirjast häälega loeb.

Kirjas seevastu on selgem näiteks teksti sõnetine ja morfeemitine jaotus. On kindlalt eristatavad sellised juhtumid nagu *kogu ta vara* ja *koguda vara*, mis voolavas häälduses teineteisest ei erine, samuti *kukki* ja *kukkki* (teine vorm on ainsuse nimetav koos *ki*-kliitikuga). Osa homonüüme kirjutatakse erinevalt ega ole nad siis kirjas enam homonüümid, nagu *dokk* ja *tokk*, *botas* ja *potas*, «Tulgu aga *august* välja» ja «Tulgu aga *August* välja». Kokkuvormistusel on kirjas selge väljendus kokkukirjutamise näol, kuna kõnes ähmastub kokkuvormistus kergesti. Näiteks võib *lasteaed* häälduda samuti kui *laste aed*, (4) ja (5):

- (4) Meie *lasteaed* on kohe ümber nurga.
- (5) Meie *laste aed* on umbrohist puhas, vanade oma tahab veel harida.

Vaatleme näiteid (6) kuni (8):

- (6) Neid tuli juurde, ja veel, ja veel
- (7) Neid tuli juurde. Ja veel, ja veel.
- (8) Neid tuli juurde. Ja veel. Ja veel!

Igale neist võib leida sobivaid rõhutus- ja intoneerimisviise. Seega on kirjal olemas vahendeid kõneprosoodia kajastamiseks. Kuid siin pole tegemist üksnes katsetega kõne iseärasusi kirjas esile tuua. Oluline on, et tabamaks erinevust (6), (7) ja (8) vahel ei tarvitse lugeja neid taandada mingile rõhutamisviisile ega lausemeloodiale. Lausete erineva pingsuse, emotsioonika ja kirjeldatava sündmuse rütmi — nagu ka otsese sisu — loeb lugeja välja graafilisest pildist. Lugeda saab hääletult, ilma et oleks vaja kujutledagi vastavat heli. Võib hästi lugeda võõrkeelt, selle hääldust valdamata. Sellised tõsiasiad osutavadki kir-

ja võimele funktsioneerida kõnest sõltumatult. Kirja sõltumatus on suhteline (mittetäielik) selles mõttes, et kirja ja kõne üksuste vahel valitseb ikkagi ulatuslik korrelatsioon: kõnet on võimalik (ja peab olema võimalik ilma suuremate puudujääkideta) kirja panna. Samas mõttes on kõnegi kirjast sõltumatu suhteliselt: kirja on võimalik (ja peab olema võimalik ilma suuremate puudujääkideta) häälega lugeda.

Kirja põhiomadused

§ 757 1. Kiri on väga lihtsa füüsilise kandjaga, seetõttu kergesti ning täpselt samastatav ja reprodutseeritav. Kirjamärkide süsteeme on keerulisemaid, seega häiretele altimaid, ja lihtsamaid, ühtlasi talitluskindlamaid. Ladina tähestik on kõige lihtsam ja ühtlasi kõige talitluskindlam nendes keeltes, kus pole vaja kasutada diakriitikuid (nt inglise keel).

Eesti tähestikus on koos suurtähtedega 64 tähefiguuri. (Gooti kirja erinevuste kohta vt § 764.) Tähtedel on küll eri jooniskujusid ja suurusid, kuid need on kõik taandatavad 64 invariantsele kujule (vt näide),

mis tekstis vaheldudes ja kordudes lükkuvad ritta sõredalt (diskreet-selt), ilma sujuvate üleminekuteta, millised on omased häälikutele. Sama kehtib kirjavahemärkide kohta. Üks kirjamärk lisaks tähtedele, kirjavahemärkidele, numbritele ja tingmärkidele (&, %, * \$ jne) on veel tühik, mida tavaliselt nimetatakse sõnavaheks, aga tühikuid võib olla mujalgi kui sõnede vahel. Sellistest märkidest lükitud teksti on kerge täpselt identifitseerida ja taastada.

Kirja lihtsusele osutab ka see, et kui kõnevoolu fonoloogiline segmentatsioon sõltub osalt teaduslikust käsitusviisist, siis kirjutatud teksti segmentatsioon on tõlgendustest sõltumatu. Kiri on TÄHITINE.

Kirja täpsest identifitseeritavusest ja taastatavusest on tingitud ka kirja pildi primaat nimede nüüdiskasutuses nii keelesisesi kui ka keeltevahelises käibes. Nimi on eeskätt see, kuidas ta täht-tähelt kirjutatakse, kuna hääldus võib isikuti ja emakeeliti kõikuda, nt. *Linros* /*l'inros* ~ *l'inr'õs*/; *Richard Wagner*: saksa *l'riçart* 'va:gnər], prantsuse [Ri]ʃaR vaʝe].

2. Kirjalik tekst on simultaanne, s.t kõik tema osad eksisteerivad samaaegselt. Valminud kirjal on PINDLAOTUS, kõnel aeglaotus. Seetõttu koormab kirja lugemine vähem mälu kui kõne kuulamine, kus teksti pidevalt tekib ja kaob. Pindlaotus võimaldab teksti osi paigutada visuaalse skeemina (õigustada jne), mis soodustab ülevaatlikkust.

Võimalus loetut uuesti lugeda ja seejuures tekstiosade järjekorda valida ei ole ainult kirja omadus, sest kuuldutki saab uuesti kuulata. Ka kuulamiskiirust – nagu lugemiskiirust – saab muuta, kui kõne on salvestatud. Kirja eeliseks jääb sellisel juhul tehniline lihtsus.

Üldiselt on raskusteta arusaadava teksti lugemise kiirus suurem kui kõnelemis-kuulamiskiirus. Seevastu jääb kirjutamiskiirus enamasti – paitsi vilunud masinakirjutajatel – kõnelemis-kuulamiskiirusest tunduvalt maha.

3. Kirja säilivus on tema absoluutne eelis kõne ees üksnes ajaloolises tagasivaates. Eeliseks jääb jällegi tehniline lihtsus: kirja on kerge paljundada, samuti ei nõua lugemine taasesitusseadmeid.

4. Lugeda ja kirjutada saab vaikselt, seega ümbrust häiriva mürata ja ümbrusele soovimatut teavet jagamata.

5. Paljudel inimestel on nägemismälu tugevam kui kuuldemälu. Seadavõrd on nende jaoks kirjal eeliseid kõne ees.

6. Kirja peamine miinus on see, mille kohta juba eespool näiteid toodud. Kirjas puuduvad segmentaalttekstile lisanduvate kõnekarakteristikute vasted (helikõrgus, selle liikumine ehk intonatsioon, hääle emotsionaalsed varjundid, kõnekiirus, pauseering, eesti kirjas palatalisatsioon ja sageli aktsent). Mõnda neist karakteristikuist on küll võimalik kirjaski tähistada, nagu häälikute venitamist («Ma-a ei tea»), katkevat intonatsiooni («Jah, aga ega →»), pause («Kui sa sooviksid →»). Kirjale ei ole võimalik lisada paralingvaalset saadet, nagu miimikat ja žeste, muidu kui neid lisatekstis kirjeldades.

Kirjal ja kõnel on vahevorme, mis põhiliselt on kiri, ent mõnede kõne omadustega. Nii on raadioside morsesignaali küll tähitised, kuid kuuldelised, aeglaotusega ning sellest tulenevate omadustega. Semafor, nagu seda on kasutatud merel laevadevaheliseks sideks, on tähtine, nähtav, ent aeglaotusega.

Väide, et kõne on proksimaalseks ehk lähisuhtluseks ja kiri distaalseks ehk kauge maa takka sidepidamiseks, on õige vaid väga jämedates joontes ja mineviku kohta paikapidavam kui tänapäeval. Sidevahendite tõttu on füüsiline vahemaa kaotanud tähtsust.

Kiri kui väljendus. Õigekiri

§ 758 Nii kõneldud kui ka kirjutatud tekstil, nii kõneldavana kui ka kirjutatavana mõeldud keelendil on sisu (tähendus) ja väljendus (kuju, kest). Tähistamiseks kirjaliku keele väljendusplaani ühemõttelise sõnaga on

seada nimetatud GRAAFIAKS; vastav ühemõtteline sõna kõne väljendusplaani kohta on FOONIA. Nagu igasugusel vormil sisule, nii on ka graafial ja foonial tagasimõju väljendatu sisuplaanile, s.t graafiliste ja fooniliste vahendite varu ja valik võivad mõjustada seda, mida tahtakse või osatakse öelda, ja samuti seda, kuidas öeldust aru saadakse.

Tavaliselt ei räägita mitte graafiast, vaid ORTOGRAAFIAST ehk ÕIGEKIRJAST. Sellel terminil on kaks mõtet, mida tuleb eristada.

Esimeses mõttes vastandub õigekiri häälduskirjale (ehk ortograafia fonograafia). HÄÄLDUSKIRI, see on foneetiline ja fonoloogiline transkriptsioon; õigekiri on tavaline, üldkasutatav kirjutusviis.

Teises mõttes vastandub õigekiri vigasele kirjale. Kirjalikus keeles on kehtimas õigekirjanormid, mida samuti lühemalt õigekirjaks nimetatakse; otseses teises mõttes õigekiri on aga nende normidele vastavad kirjatekstid ehk «õige kiri» ise.

Õigekirja ja sisuplaani vahekord, teisi sõnu: ortograafia funktsionaalsuse ja puhtformaalsuse küsimus on mitmeti komplitseeritud. Sagedi on õigekirja peetud puhtkukkuleppeliseks nähtuseks ja seega eeskirjadega kergesti reguleeritavaks. See ei pea alati paika. Ajalooline kujunemus ja sotsiaalne «kukkulepe» on omane kõigile keele tasandile ja plaanidele. Keel tervikuna on vaid tagasihoidlikul määral allutatav eeskirjadele, mis ei ole abstraheritud temast enesest. Kui ka ortograafias on selliste eeskirjade osatähtsus tunduv, on ajaloolisel kujunemusel siingi oma osa ja see võib takistada andmast õigekirjale funktsionaalset koormust, mida tema vahendid teoreetiliselt võimaldaksid. Mõnikord on selliseid koormusi pandud õigekirjale erialadel. Näiteks on arvutusmatemaatika alal tehtud õigekirjas vahet akronüümiliste ja mitteakronüümiliste keelenimede vahel, nii et kirjutusviis *FORTRAN* näitaks lugejale, et tegemist on akronüümiga (sõnakatkenditest tehitud sõnaga), kuna kirjutusviis *Ada* näitaks, et nimi ei ole akronüümilist päritolu.¹ Traditsiooniliselt on aga *FORTRAN* pelgalt versaalkiri, kus puudub suure ja väikese algustähe vastandus. Seega on arvutusmatemaatikas tahetud kirja pildile omistada etümoloogilist koormust, millel oleks tähtsust ainult vastavas lingvistika eriharus ja mis asjatult koormaks keeletarvitajate hulga õigekirjamälu.

Teiselt poolt ei suuda õigekiri iga koormust kanda, mida talle omistada püütakse. Näiteks kokku- ja lahkukirjutamine suudab lugejale vaid puudulikult edastada seda, kas sõnaühend on mõeldud ülekandelisena või otseses tähenduses. Nii võib *vastu järsku mäe* tähendada ka 'järsu mäe nõlva mööda üles'. Sidekriips liigi- ja perekonnanime piiiril (*aed-lepalind*, *must-lepalind*) on funktsionaalne ainult puhtzooloogilises tekstis ning ütleb midagi inimesele, kes on selle eriala nomenklatuuri õppinud.

Siinse käsitlemise aliseks on eeskätt tegelik eesti kiri: põhimõtteliselt ei kirjeldata mitte mõne isiku või komisjoni poolt trükitud avaldatud

1 R. JÜRGENSON. Programmeerimine. Tallinn, 1989, lk. 61 jj.

reeglistikku, vaid üldjoontes korrektsena tajutavat massilist kirjalikku keeletarvitust. Reeglistikud küll kujundavad ja mõjustavad seda tarvitust. Esineb juhtumeid, kus tegelik pruuk kaldub eeskirjadest aina hälbima, olgu soovitavas või ebasoovitavas suunas. Mitte ainult graafiat, vaid ka muude keelevahendite kasutamist korraldavad reeglistikud pole kunagi päris ideaalsed. Ka praeguseni avaldatud eesti õigekirjareeglitel on veel parendusvaru. Seepärast on põhjust tulemusi, mis saadakse avaldatud reeglite mehaanilisel järgimisel, lahus hoida tegelikust kirjakorrast, laiemalt: TEGELIKUST KEELEKORRAST. Tegelik keelekorra pädemine on üks eeldusi reeglistike täiustamiseks. Täiustamissetpanekud või üldse eeskirjade ja tegeliku kasutuse vahekorra üksikasjad ei ole alljärgnevas tähelepanu peaobjektiks.

Graafia kasutab graafilisi ehk grafovahendeid. Eesti keeles on need vahendid järgmised.

1) KIRJAMÄRGID, s.o tähed, kirjavahemärgid ja lühendusvahendite-na ning ideograafiliste äärenähtustena ka numbrid (0 kuni 9) ja tingmärgid (% , § , & jt).

2) Nüüdisaja kirjutustehnika seisukohalt samuti kirjamärgide hulka kuuluv TÜHIK, nimetatud ka SÕNAVAHEKS, mil on peale sõnede ehk tekstisõnade üksteisest eraldamise teinigi oluline ülesanne – võimaldada kokku- ja lahkukirjutust (tühiku ja selle puudumise opositsioon). Tühikut arvestatakse ka mõnes järjestussüsteemis.¹

3) SUUR- JA VÄIKETÄHE OPOSITSIOON (vastandus): tähed kui invariantid on kõigepealt määratavad ilma suur- ja väiketähe erinevusega, siis aga ka seda erinevust arvestades.

4) Ortograafilises tekstis on graafianähtusi, mida ei peeta ortograafiasse endasse kuuluvaks. Ometi on neilgi funktsionaalset koormust. Siia kuulub esiteks VORMING (inglise *format*) – tekstiosade paigutus laotuspinnale. Kõige lihtsam, ühtlasi kõige tähtsam vorminguviis on teksti jaotamine lõikudeks. Vorminguvise on ka värsside paigutusgraafika. Teiseks tuleb nimetada ESILETÖSTE kas jällegi paigutuse või – mis väga oluline – šrifti abil, nagu: *kursiiv* ehk kaldkiri; *sõre*; *poolpaks*; *VERSAAL* ehk suurtähtkiri; *KAPITEELID*; seide ehk teist joonist tähed («Kiiretele taktidele järgnenud lühike andante sostenuto jäi liiga aeglaseks»). Šriftesiletõstu asemel kasutatakse käsitsikirjas ning lihtsas masinikirjas allakriipsutusi, vahel ka jutumärke.

Need vahendid jäetakse väljapoole ortograafiat sellepärast, et nende üksusteks ei ole grafeemid (punktid 1, 2, 3; täpsemalt allpool).

Grafeemid

§ 759 Keeleteaduses on eristatud «eetilisi» ja «eemilisi» üksusi. Need nimetused on saadud sõnadest *foneetika* ja *foneem*. Sedamööda on näiteks

¹ Kirjakeele teataja 1979–1983: Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn, 1985, lk. 65.

häälikud ja morfid eetilisi, foneemid ja morfeemid aga eemilisi üksusi. Kirja eemilisi elementaarüksusi nimetatakse GRAFEEMIDEKS.¹ Kõige lihtsamal käsitluses on grafeeme samastatud kirjatähtedega.

Märkus. Küsimus, kas kirja käsitada kõnest sõltuvana või kõnet ja kirja teineteise suhtes autonoomsetena, on tekitanud lahkarvamusi grafeemide asjus. Häälduskiri sõltub kõnest, on kõne suhtes sekundaarne. Seega on häälduskirja üksused samuti vaid hääldusüksuste graafilised vasted. Osa neid keeleteadlasi, kes töötavad dialektaalsel nivool, omistab samasuguse suhte ortograafialegi. Dialektaalse ehk keelegeograafilise nivoo all mõtleme seda, et keeli käsitatakse maa-alale laotunud murdeliste variantide võrguna. Murded väljenduvad enamasti vaid kõnes. Sellest erineb keele vaatlus stratigraafilisel nivool, kus keelt käsitatakse mittegeograafilise üksusena, millel võib olla ka sotsiaalselt ja ajalooliselt mitmesuguseid teisen-deid, mitte ainult territoriaalselt. Dialektaalse käsituse korral on keele variatiivsus laotunud maismaapinnale: üks murrak, murre või (rahva) keel hõlmab teatava territooriumi; nende territoriaalüksuste vahel kulgevad isoglosside kimbud; isoglosse hargneb ka kimpudest välja, löikudes korrapäratult territoriaalüksustesse. Kuid kirjakeeled on murdeülesed, mitmes suhtes eksterritoriaalsed ja olelevad nii kõne- kui ka kirjavormis. Nimetus *kirja* (või *kirjandus*) keel juhib tähelepanu nende graafilise avalduskujule. See kõik võimaldab näha, et õigekirja grafeemidel on kõneüksuste suhtes iseseisvus. Sellist vaadet toetab tõsiasi, et mitmetes keeltes, silmator-kavalt näiteks inglise keeles, on foneemi ja kirjatähe vastavus ajaloolise lahkarangu tõttu suuresti rikutud, kiri aga säilitanud oma talitlusvõime ja omadused.

Grafeemi võib defineerida kui vähimat graafilise plaani üksust, millel on tähendust eristav jõud. See vormel on tavalise foneemimääratlu-sega analoogne ja üldjoontes² ka õige. Kuid nagu kiri ja kõne üldse on teineteisest üksnes suhteliselt sõltumatud, nii ka kirja elementaarük-sused on kõne omadega vastastikusel korrelatsioonis. See korrelat-sioon on eesti keeles ulatuslik, kui ka mitte täielik.

Millised graafilised nähtused on otstarbekas paigutada grafeemi mõiste alla?

Kirjaliku teksti segmenteerimisel jaotub see diskreetseteks üksus-teks, mida võib nimetada GRAAFIDEKS. Kirjasõnes *aasta* on 5, sõnes *kuu-uurija* 10 graafi. Kõikide *a*-de kui graafide üldistusklass on gra-feem *a*, kõikide sidekriipsude üldistusklass grafeem «sidekriips» (·) jne. Grafeemid ei ole seega kirjamärgid mitte individuaalsete teksti-«kivi-kestena» vaadelduna, vaid nad on nagu leksikoni sõnavormid teksti sõnede suhtes. Ka tühik on grafeem. Suur- ja väiketäht on vastandus-juhtumel eri grafeemid.

Seega grafeemid on: 1) tähed, 2) numbrid, 3) kirjavahemärgid (vähe-

1 Kirja eetiliste üksuste kohta puudub selgus. Nähtavasti on mõtet rääkida allograafi-dest näiteks paleograafiliste abreviatuuride või indoneesia keele numbermitmuse (*ru-mah-rumah* = *rumah*²) puhul.

2 Näiteks ei ole selge, kas kõigil kirjavahemärkidel on tähendust eristavat jõudu. Ting-märkidel ja numbritel on tähendust kandev jõud nagu morfeemidel.

malt osaliselt), 4) tühik, 5) vastandussituatsioonis ka suurtähed erinevalt väiketähtedest. Võrreldes eelmise punkti loeteluga näeme, et kirjamärgi mõistesse kuulub ka mittegrafeeme ja et grafovahendi mõiste on grafeemi mõistest mahukam. Diakriitikute kohta vt lk 333.

Märkus. Ei ole täielikku rööpsust ühelt poolt hääliku ja foneemi mõiste, teiselt poolt graafi ja grafeemi mõiste vahel. Näiteks kõne segmenteerimisel on iga nasaliseeritud *a* (nagu sõnedes *kananahk*, *mamma*) subeetiline üksus, s.o selline, milliste üldistusklassina saadakse eetiline üksus – häälik «nasaliseeritud *a*». See ja nasaliseerimata *a* (nagu sõnes *vaskasi*) koonduvad foneem *a*-ks kui eemiliseks üksuseks. Kirja segmenteerimisel saadakse graafid, mis on sedajagu analoogsed kõne subeetiliste üksustega, aga nende üldistusklassina kujunevad kohe grafeemid, mis on analoogsed kõne eemiliste üksustega. Tähtede kuulumine eri šriftidesse ei anna kolmandat plaani, sest on kõrvutatav individuaalsete erinevustega häälduses, sellistega nagu näiteks põhitooni kõrgus (bassil, tenoril, aldil, sopranil ja eri kõneaktides erinevalt). Õeldus avaldub jällegi tõsiasi, et kiri on lihtsam kui kõne.

Tähe ja foneemi vastavus

§ 760 Kirja ja kõne vastastikune tingitus avaldub kõige selgemini tähe ja foneemi suhetes. On keeli (näiteks gruusia keel), kus tähe ja foneemi suhe on praktiliselt üksühene, nii et õigekirjatähestik sobib ühtlasi kirja-keele transkriptsiooniks. Eesti keeles ei ole see nii, siin on tegemist MURTUD SUHTEGA tähe ja foneemi vahel. Näiteks sõnas *vana* on küll üksühene suhe, sest fonoloogilises transkriptsioonis märgitakse see vorm nagu ortograafiaski /*vana*/ (fakultatiivselt /*'vana*/ või /*va.na*/) ja mingit muud ortograafilist vormi /*vana*/ga ei vastendata, nii et ka teises suunas vastab /*vana*/le ikka *vana*. Kuid võrreldes sõnu *baar* ja *paar*, märkame kõne ja kirja asümmeetriat. Kõik nende substantiivide vormid erinevad teineteisest ühtviisi ja ainult kirjas; fonoloogiliselt nad ei erine, sest algusfoneem on mõlemal /*p*/.¹ Näeme, et murtud suhe ei avaldu kogu foneemistiku ega grafeemistiku ulatuses.

Murtud tähe-foneemi suhte lähemaks kirjeldamiseks on kasutatud FONOGRAFEEMI ja GRAFOFONEEMI mõistet. Fonografeem on pikemalt öeldes foneemi graafiline vaste, grafofoneem – grafeemi fonoloogiline vaste.

FONOGRAFEEM ei ole grafeemiliik. Tä on põhimõtteliselt grafeemide järjend ja koosneb kas ühest või enamast grafeemist. Grafeemid kirjutame noolsulgudes, osutades tavakohastes kaldsulgudes, millisele foneemile nad vastavad. Vasakul on ainestik, paremal fonografeemid ilmunisjärjekorras, näide (9).

¹ Kirjapilt on siis ka ainuke asi, mille põhjal saab *baari* pidada võõrsõnaks.

(9)	vana	/vana/	(v)	/v/
	baari	/pāri/	(a)	/a/
	paari	/pāri/	(n)	/n/
			(b)	/p/
			(aa)	/ā/
			(r)	/r/
			(i)	/i/
			(p)	/p/

(aa) on kvantitatiivne, pikkust kaasmärkiv liitne fonografeem.¹ Mitmele keelele on iseloomulikud kvalitatiivsed liitfonografeemid, nagu inglise ⟨sh⟩ /ʃ/ või ungari ⟨zs⟩ /ʒ/. Eesti antiikv kirjas selliseid pole.² Eesti gooti kirjas vastab enamasti ⟨š⟩le (𐌺) ja ⟨ž⟩le (𐌺). Kahetähelist fonografeemi nimetatakse DIGRAAFIKS, kolmetähelist (nagu saksa ⟨sch⟩ /ʃ/) TRIGRAAFIKS.

Kas DIAKRIITIKUD (diakriitilised märgid) on omaette grafeemid, see oleneb keelest. Eesti tähestikus kasutatakse kolme diakriitikut: tree- mat tähtedel *ä, õ, ü*, tildet tähel *õ* ja haaki tähtedel *š, ž*. Seejuures *ä* ja *a*, *õ* ja *o*, *ü* ja *u*, *õ* ja *o*, *š* ja *s*, *ž* ja *z* vastavad kumbki eri foneemile, nii et *ä, õ, ü, õ, š* ja *ž* on tervikgrafeemid. Näiteks hispaania sõnades *pósito* 'magasiait' ja *positrón* 'positron' vastavad *od* ja *ód* samale foneemile /o/ ning akuudil (´) on üksnes prosoodiline tähendus: ilma selleta rõhutatakse mõlemas sõnas keskmist silpi, nüüd vastavalt esimest ja viimast. Hispaania akuut on seega segmentaalüksusest vaba, omaette grafeem, mis aga üksipäini ei saa fonografeemiks olla (nn pelk grafografeem). Eesti diakriitikuid on lihtne ja piisav käsitada nii, et koos alustähega moodustavad nad uue, alustähest erineva tähe ja seega ei ole omaette grafeemid. See kajastub ka eesti tähestikus, kus tähtedel *ä, õ, ü, õ, š* ja *ž* on omaette kohad. Muudel, teiste keelte diakriitikutega tähtedel eesti tähestikus omaette kohta ei ole, nad arvatakse järjestamisel põhitähega võrdseks.

GRAFOFONEEM ei ole foneemiliik. Ta on põhimõtteliselt foneemide järjend ja koosneb kas ühest või enamast foneemist. Nagu fonografeem on foneemi vaste õigekirjas, nii on grafofoneem grafeemi vaste kõnes. Näiteks läti foneemid /o, õ/ ja diftong /uo/ märgitakse kõik tähega *o*. Kirjutame foneemi tavakohastes kaldsulgudes, osutades nool-sulgudes, millisele grafeemile ta vastab: /o/ ⟨o⟩, /õ/ ⟨o⟩, /uo/ ⟨o⟩. Seega /o, õ, uo/ on kolm eri grafofoneemi ühe grafeemi vastena. Eesti korrapäratus kirjaviisis, mis hääbus 17. sajandi lõpuks, oli iseloomulik liitgrafofoneem /ks/ ⟨x⟩, nt *ūx pax mehs* 'üks paks mees'. Tänapäeva eesti keeles on liitgrafofoneem /ts/ ⟨z⟩, niivõrd kui *z*-tähte sõna algul sedamoodi hääldatakse. See hääldus on võimalik sõnus nagu *zeugma*, *zoo* ja ainuõige nimedes nagu *Zäuram*, *Zirnask*.³

1 Kirjas võib *aa* vastata ka /a_a/le, nt *majaalune*.

2 Teiskeelseid nimesid (*Sheridan*, *Zsigmond*) käsitame nende keelte sõnadena ka siis, kui kasutame neid eesti teksti sees.

3 Kirjakeele teataja, lk. 61.

Õigekirja tasandisuhted. Ajaloosuhe

§ 761 On saanud traditsiooniks eristada kolme põhimõtet, millel ortograafia rajaneb. Need on:

1) foneetiline põhimõte, mis tähendab, et õigekiri taotleb võimalikult head vastavust hääldusele;

2) morfoloogiline, täpsemini: morfeemiline põhimõte, mis tähendab, et vaatamata hääldusele kirjutatakse sama morfeem ühtmoodi, nagu *võrd-ne* / *võrtne* / ja *võrd-se*, ehkki viimane hääldub sageli pika, tugeva *tga*, ja eri morfeemid erinevalt (*müü-a* ja *müü-ja*);

3) ajalooline põhimõte (nimetatud ka traditsiooni põhimõtteks), mille kohaselt kirja pilt aegade jooksul säilib, kuigi hääldus teiseneb. Ajaloolise põhimõtte näiteks tuuakse tavaliselt inglise keele sõnad nagu *cupboard*, mis erinevalt oma osistest *cup* ja *board* hääldatakse [ˈkʌbəd], *Gloucester* [ˈglɒstə] jt. Ajaloolise põhimõttega on püütud seletada sõnaalgulise *h* kirjutamist eesti keeles.

Selline põhimõtteistik on pärit ajast, mil keele sünkroonne jaotus tasanditeks ei olnud veel kasutusele võetud. Põhimõtetele saab ka ette heita, et nende liigitusalus ei ole ühtne. Tänapäeval on küsimus asetatud teisiti, nimelt nii: millises suhtes on konkreetse keele kirja plaan teiste sama keele plaanide ja tasanditega? Huvi pakuvad järjekorras kirja plaani suhe kõneplaaniga (s.t väljendusplaani alamplaanide vahekord) ning tema suhe sisuplaaniga. See tähendab, et mingit antud ortograafianähtust saab iseloomustada sellelt seisukohalt, kuidas ta vastab foonia nähtustele, ja sellelt, kuidas ta vastab sisuseikadele. Sisuplaani võib edasi jaotada vastavalt tasanditele ja küsida, kas kirjaseiga vastavus sisule avaldub morfoloogias, sõnamoodustuses, süntaksis, leksikas, tekstitasandil või koguni väljaspool neid. Selliseid suhteid (alates alamplaanide vahekorra) nimetame ortograafia TASANDISUHETEKS.¹

Suhe fooniaga ja suhe tasandite sisuplaaniga on omavahel mõningas vastuoskus. Foonia arvestamine õigekirjas võib kahjustada tasandite sisuplaani kuuluvate keeleseikade edasiandmist, ja vastupidi, selliste seikade edasianne võib häirida õigekirja vastavust fooniale.

Oma loogilisusele vaatamata ei ole tasandisuhete süsteem küllaldane kõigi õigekirjafaktide seletamiseks. Tasandisuhete kajastavad ortograafia vahekordi sünkroonses vaates. Keele sünkroonne pilt ei ole aga alati seletatav iseendaga, sest olemasolevas keeles on ikka mingeid jäänuknähtusi kui endiste arenguastmete jälgi. Seepärast tuleb ortograafia suhete hulgas säilitada suhe tema enese varasemate seisunditega, mida nimetame AJALOOSUHETEKS. Näide eesti õigekirja ajaloo suhte kohta on mõnede tänapäeva perekonnanimede säilitamine vanas kirja-

¹ Seejuures võib puhtformaalselt säilitada termini «põhimõte», näiteks «leksikaalne põhimõte» tähendaks kirja plaani suhet leksikatasandiga. Siin me seda ei tee.

viisis nagu *Subbi, Arro, Tassa, Taggo*.¹ Ajaloosuhte olemasolu ei välista tasandisuhteid, nagu ka tasandisuhted ei välista üksteist.

Ajaloosuhet tuleb eristada ortograafiaseikade puhtleppelisusest ehk ebafunktsionaalsusest, mida mõnikord nimetatakse samuti traditsioonilisuseks nagu ajaloolist põhimõtetki. Ebafunktsionaalsus on ajalooline üksnes siis, kui asjaomane ortograafiaseik oli kunagi sisukas, nüüd on aga muutunud puhtformaalseks. Näiteks oli enne revolutsiooni vene kirjas Ё-täht, mis kunagi ammu oli vastanud e-tähest erinevale häälikule.

Nimetame nüüd eesti õigekirja suhteid foonia ja sisutasanditega, lisades selgitavaid näiteid (suhete kirjeldus ei ole ammendav).

Eesti õigekirjal on tihe vastastikune suhe fooniaga. Ortograafia põhjal saab üsna suure usaldatavusega ennustada sõnavormide fonoloogilist kuju ja veel paremini saab fonoloogilise kuju järgi leida õigekirjapilti. Sõnafonoloogiliste nähtuste kajastusi kirjas on sõnede poolitamine silbiti.²

Eesti õigekirjas on mõnesuguseid mõjustusi morfoloogiatasandi poolt. Need ei ole ulatuslikud. Siia kuulub näiteks infinitiivi *a*-allomorfi ühtne kirjutusviis kõigis häälduspositsioonides (*süü-a* nagu *tull-a*).³

Eesti õigekirjas on hälbimusi foonilisest vastavusest seoses sõnamoodustuse üksikasjadega. Näiteks kui tavaliselt kirjutatakse vokaalidevaheline leenishäälik *g*, *b*, *d*ga, siis liitumi järgosa ja käänduva kliitiku⁴ -*kond* algul kirjutatakse see *k*, *p*, *t*ga: *elukoht*, *piripill*, *vannituba*, *külakond*. Eri viisil kirjutatakse infinitiivid nagu *käia*, *viia* ning *ja* tuletised *käija*, *viija*, ehkki tegelikus häälduses ei ole erinevust.

Eesti õigekiri kajastab rohkesti lausesüntaksi seiku kirjavahemärkide ning kokku- ja lahkukirjutamise varal. Kirjavahemärgid tähistavad lause kommunikatsioonitüüpe ja keerulisemate lausete ehitust. Kokku- ja lahkukirjutamine kajastab lauseliikmete seoseid (*halli jänes naha* vrd *halli jänesenaha*), aga ka seda, kas laiend on oma põhiliik-

1 Neid hääldatakse enamasti nii, nagu oleksid nad uues kirjaviisis. See pole aga *-bb*, *-dd*, *-gg* puhul võimalik.

2 Fooninähtused ei piirdu fonoloogilistega, hääldusnorm on detailsem kui fonoloogiline transkriptsioon. Poolitussilbid ei kattu alati fonoloogiliste silpidega.

3 Nii tavakohases käsituses. Täpsem oleks postuleerida infinitiivile assimilaatiivne lõpe *-Ca*, *tu-la*.

4 Liitsubstantiivi järgosa, millel on tuletusliidetega ühiseid omadusi: ta ei esine enam liitsõna esiosana, aktiivse tuletustüvena ega liitsõnana. Seepõhjal on teda sõnamoodustuse peatükis käsitletud liitena. Muud omadused on tal nagu tavalisel substantiivil liitsõnas: 1) tal on täielik substantiivi struktuur ja deklinatsioon (vrd nt *hind*); 2) tema algusklusil hääldub nagu foneem /k/ tüvepiiri järel: /s'ata₁k'ont/ /sada₂gõnd/ nagu /v'alu₁k'ür/ [val₂gür] erinevalt klusiiliga algavast sufiksist nagu *-kas*: /'i₁nu₂kas/ li₁n₂nu₃kkaz/, või *-kile*: /'ohak₁ile/ /loh₂akkile/; 3) ta moodustab koondelisi liitsõnu nagu *mees- ja naiskond*, kuna sufiks neid ei moodusta (**moe- ja maitsekas*, **loha- ja ripakile*); tal on enam tüvetähenduste kui sufiksisemantikaga sarnanev tähendus eri leksikosemantiliselt teisendeis 'kogu' ja 'ala': *mees- ja naiskond*, vrd *mees- ja naisrühm*; *vürstkond* – *vürstiriik*; *külakond*, vrd *külarahvas* ja *külamaa*.

mega ühendatud tavalisel süntaktilisel viisil (*juhtiv töötaja* annab vormid *juhtivat töötajat, juhtivale töötajale, juhtivad töötajad*) või nn sisesüntaksi kohaselt ilma kongruentsita (*juhtivtöötaja* annab vormid *juhtivtöötajat, juhtivtöötajale, juhtivtöötajad*).

Eesti õigekiri võimaldab mõnel juhul lahus hoida sõnatüvesid seal, kus nad fooniaplaanil on homonüümsed. Eeskätt puudutab see võõrsõnu, mis algavad *b, d, g*-ga, nagu *bugi* vrd *pugi*, *dong* vrd *tong, gong* vrd *kong*. Suur algustäht võimaldab nimesid eristada sama hääldusega mittenimedest (*kaasik* – *Kaasik*). Kokkukirjutamine viitab võimalusele, et tegemist on omaette tähendust kandva liitsõnaga (*lasteaed*).

Eesti kirjavahemärgid osutavad ka teksti lauselise struktuuri. Sama teeb suur lausealgustäht.

TÄHTÕIGEKIRI

Fonoloogiast õigekirja seisukohalt

§ 762 Tähtõigekirja peamine suhteplaan on fooniline (graafia suhe fooniaga). On võimalik vaadelda tähtede ning tähejärjendite — kirjutatud sõnavormide — suhet häälikute kui puhtfoneetiliste üksustega, ja seda on tehtud eriti nende keelte puhul, mille foneetiline ilme on lihtne või mille fonologisatsioon pole välja töötatud. Eesti keele jaoks ei ole koostatud üldkehtivat fonologisatsiooni. Kuid see ei ole puudus. Fonoloogia iseloom on selline, et keerulisema foneetilise ehitusega keelte jaoks ei eksisteeri ühtainsat, ainuadekvaatset fonoloogilist skeemi.

Põhimõtteliselt võib võtta millise tahes eesti fonoloogia ja sellega õigekirja kõrvutada. Siiski võib eri juhtudel osutada otstarbekaks eri fonoloogiate valik. Näiteks on üks ülesanne demonstreerida, kuivõrd sobiv/sobimatu on õigekiri foonia teaduslikuks kajastamiseks, ja hoopis teine on õpetada tegelikku õigekirja, teda fooniaplaaniga kõrvutada. Kummagi ülesande edukas lahendamine sõltub muu kõrval ka sellest, milline fonologisatsioon või koguni fonetisatsioon valida. Eriti tuleb teisena mainitud ülesande puhul silmas pidada, et valitav fooniakontseptsioon oleks väljaspool filoloogiat vähemalt haritlastasemel mõistetav, s.t kasutatav üldtarbegrmatikas ja muis käsiraamatuis. Kas selleks võiks olla foneetiline transkriptsioon? Viimane püüab kirjas kajastada peenelt diferentseeritud häälduslikke invariante või koguni variante. Põhimõtteliselt ei sõltu foneetiline transkriptsioon keelest. Nii on rahvusvaheline foneetiline transkriptsioon rakendatav paljude, eeskätt indoeuroopa keelte puhul ja ka soome-ugri keeleteadusel on oma ühtlustranskriptsioon. Soome-ugri foneetiline transkriptsioon sobib keeleteaduslikuks välitööks: ta võimaldab kõnevoolu kirja panna sellisena, nagu see igal konkreetsel juhul kuulub, s.o koos igasuguste kas või ainukordsete hälbimustega tavast, murraku ja idiolektijoontega jne (nn impressionistlik kirjapanek). Selle transkriptsiooni õppimine kuulub filoloogia spetsiifikasse. Seepärast ei tule ta õigekirja foonilise paarilisena teisena nimetatud ülesande lahendamisel arvesse. Soome-ugri transkriptsiooni detailsuski ennemini raskestaks kui soodustaks õigekirja käsitlemist. Jäab üle otsida õigekirja paarilist fonoloogiate seast.

Ent fonoloogia kui keeleteaduse haru on ikka lähtunud keelest kui kõnest, millel on siis üksainus — kuuldeline — kandja. Vaid kohati on eesti keele fonoloogilistes käsitleustes viidatud ka kirja mõjule sõnavormide foonilise palge muutumisel. Kui lähtuda õigekirja õpetamise üles-

andest, siis pakub huvi ka see, kuidas olemasolev foneemitaju on mõjustatud teisest – visuaalsest – kandjast. Väga oluline on, kuivõrd suudab lingvistilise eriharidusega intelligentne kirjakeele valdaja tajuda sõnavormide foonilist kuju.

On fonoloogilisi transkriptsioone, mis lähtuvad traditsioonilisest geneetilisest ja akustilisest foneetikast ega ole õigupoolest muud kui foneetilise transkriptsiooni lihtsustused. Foneetilise täpsuse säilimine lihtsustuses tagatakse sel teel, et koostatakse transkriptsioon ainult ühele funktsionaalsele keelele (Eugenio Coseriu termin), nagu eesti kirjakeele, Võru murde või Reigi murraku ortoeepilisele normile. See võimaldab invariantide hulka tunduvalt piirata. Funktsionaalse keele fonoloogiline ja foneetiline transkriptsioon peavad sõnavormide piires olema teineteisele taandatavad ja vastama mitte üksnes treenitud foneetiku, vaid ka tema aparatuuri eristussuutele. See on saavutatav mitmeti. Nii tekibki erisuguseid fonologisatsioone, mis on kõik õiged, võides küll erineda sobivuselt mingiks antud otstarbeks. Üht sellist fonologisatsiooni kasutab käesoleva grammatika morfoloogiapeatükk.

Ent definiitoriselt nõutakse mis tahes fonoloogilise transkriptsiooni üksustelt foneemidelt, et neil oleks sisu (tähendust, funktsiooni) eristav jõud. Selleks peavad nad ise olema keelekollektiivile (ja mitte ainult foneetikule) ERINEVALT TAJUTAVAD. Vastupidine ei ole nõutav, s.t fooniaüksused, mida tajutakse erinevalt, võivad osutada eri tähendustele («olla fonoloogilised») või ka mitte. Keele üldkasutatavas kõnenormis on hääldus enamasti peenemalt diferentseeritud ja määratud kui tähenduste eristamiseks tingimata vajalik.

Isik, kes oma emakeelt kõnes ja kirjas valdab, järgib hääldusnormi, ei taba aga kõiki selle peensusi, nii nagu seda teeb foneetiline aparaat või transkriptsioon, ega tea alati, millised tabatudki erinevused on sisu eristava võimega ja millised mitte. Kõigi finesside tundmine ei ole ka mitte õigekirjast arusaamise tingimus. Siit tuleneb võimalus suhtestada õigekirjaga mingi mitte väga peen, ent see-eest kergemini käsitatav fonoplaani kirjeldus, mis põhineb suuresti triviaalsel tajusuutel ning kooli emakeeleõpetuse võimalustel ja mida võiks nimetada õigekirja fooniliseks rööpsüsteemiks ehk TEGELIKUKS HÄÄLIKUÕPETUSEKS. See oleks peajoontes fonoloogiline süsteem. Talle tuleb esitada didaktiline nõue, et ta oleks piisav «häälikuõpetuse» kontsentrina, mille abil saab eesti kirjakeele fonoplaani mõistetavaks teha ja õigekirja selgitada väljaspool filoloogiat.

Õigupoolest on rööpsüsteemiga olnud tegemist alati, kui on räägitud tähtedest kui häälikumärkidest ja loetletud asjaomase keele häälikuid. Loetellu võetud häälikud ongi moodustanud mingi rööpsüsteemi.¹

Käesoleval lisal ei ole õigekirja õpetamise ülesannet. Lisa on allutatud teadusteosele, mis on adresseeritud kõrgharidusega lingvistile.

1 Ühe alternatiivina tuleks kõne alla ka sellise õigekirjaõpetuse konstrueerimine, mis suhtest fonoplaaniga üldse mööda vaatab ja käsitab kirja kui fooniast täiesti sõltumatut nähtust. Raske on küll ennustada, millist kasu sellest eksperimentist oleks.

Sellepärast ei kujundata siin tegelikku häälikuõpetust, vaid piirduakse kõrvutamaga morfoloogiapeatükis esitatud fonoloogia üksikasju õigekirja üksikasjadega.

Tähestik ja kirjaviis

§ 763 Siinkohal jäägu vaatlusest kõrvale hieroglüüfkirjad, kus üksikgrafeemid märgivad sõnu või tüvesid, koos küsimusega, kas ka nende kirjade märke saaks nimetada tähtedeks. Tähtedeks võime kindlasti nimetada selliseid kirjamärke, mis tähendust ei kannu, kuid võimaldavad tähendusi eristada, teisi sõnu: kirjamärke kui foneemide – aga ka mehaaniliste, morfeemile põhimõtteliselt vastamatute foneemijärjendite – analooge. On silbitähti ja nn häälikutähti. Silbitähed võivad olla foonilisele korreleadile vastava struktuuriga või ilma selleta. Näiteks India devanaagari tähestiku silbimärgid on üles ehitatud ühest või enamast konsonandimärgist ja konsonandile järgneva vokaali märgist. Vokaalimärgi puudumine tähistab lühikest *a*-d ja vokaali puudumise jaoks on eri märgilisand. Seevastu jaapani *kana*-kirjade silbimärkidel selline struktuur puudub, sest need on lihtsustunud hieroglüüfid. Häälikutähtede puhul on tähe korreleadiks üldjuhul ja vähemasti algselt mingi konsonant või vokaal.

Häälikutähtede süsteeme on omakorda kahesuguseid. Ühtedes märgitakse kas ainult või põhiliselt konsonante (konsonantkirjad), teistes võrdväärsete kirjarea segmentidena nii vokaale kui ka konsonante. Konsonantkirju on näiteks araabia ja heebrea kiri. Nad ei ole küll päris puhtad konsonantkirjad, sest mõnikord võib üks või teine konsonandimärk osutada ka (pikale) vokaalile – nn pleenekirjutus – ja mõneks otstarbeks lisatakse veel diakriitikuid, mis näitavad vokaale. Vokaalkonsonantkirjade tüüpilisi esindajaid on kreeka kiri ja kaks sellest arenenut: ladina kiri ja kürilliline kiri ehk kirillitsa. Neil kahel on oluline traditsioonierinevus: valdav enamik ladinakirjalisi keeli talub kõigi teiste keelte ladina eritähti oma tekstis, kirillitsas aga on teisiti.

Eesti keel kirjutatakse ladina tähtedega. Gooti tähed on üksnes ladina tähtede erikuju. Neid käsitleb järgmine paragrahv.

Tänapäeva ladina kirjal on ühtne alustähtede süsteem, milles on märke pisut rohkem kui roomaaegses ladina keeles eneses. Seda süsteemi nimetame LADINA ALUSTÄHESTIKUKS ja ta on järgmine:

aA bB cC dD eE fF gG hH iI jJ kK lL mM
nN oO pP qQ rR sS tT uU vV wW xX yY zZ

Tähti on 26, neist vokaalitähti 6 (aA eE iI oO uU yY) ja konsonantitähti 20. Täht *y* võib keelest olenevalt märkida ka *j*-konsonanti (poolvokaali).

Puhast alustähestikku kasutavad vaid vähesed ladinakirjalised keeled, näiteks hollandi, itaalia ja inglise keel.¹ Alustähestikul baseeruvad KEELETÄHESTIKUD. Neis on lisaks eritähti – täheteisendeid.

Kõige lihtsam tähestiku teisendus on mõne tähe kasutamata jätmine. Kõige levinum tähe varieerimise viis on see, kui alustähest ja diakriitikust on moodustatud uus täht. Nagu eespool nägime, on eesti keeles sellisteks diakriitikuteks treema (*ā, ǫ, ū*), tilde (*ǿ*) ja haak (*š, ž*). Muid levinud diakriitikeid on pikkuskriips (nt läti *ā, ē*), akuut (ungari *á, é*) ning kaksikakuudid *ő, ű*, graavis (prantsuse *à, è*), tsirkumfleks (prantsuse *î, ò*) ja tsedill ehk sedii (läti *ņ, ģ*, prantsuse *ç*).

Levinud on ka mõnele tähejärjendile üksiktähe staatuse andmine, s.t liitfonografeemi (digraafi, trigraafi) moodustamine. Sellist võtet nimetatakse DIGRAFISMIKS. Leidub sugulaskeeli, mis vastanduvad teineteisele kui diakriitiku- ja digraafikeel, näiteks tšehhi (*š, č, ř*) ja poola (*sz, cz, rz*), ehkki ka viimane kasutab lisaks digraafidele diakriitikeid.

Harva kasutatakse ladina keeletähestikes LISATÄHTI, mis ei taandu selgesti ühelegi alustähele (islandi *ð, þ*, saksa *ß*, mis on arenenud *sz* digraafist) ja KIJUTEISENDEID (hausa *ḥ, ḍ, k* erinevalt samasse tähestikku kuuluvaist *b, d, k*-st).

Eraldi tähed ei ole LIGATUURID, mis sageli on tekkinud üksnes šriftitehnilistel põhjustel (inglise *æ = ae, fi = fi*, ladina kirja gooti variantis *ṭ = tz*).

Mõned keeled annavad diakriitikutega varustatud tähtedele ja digraafidele tähestikus omaette koha. Näiteks paar keeletähestiku algust: leedu *a q b c č d e ė f*²; ungari *a* (sellega kokku järjestatakse:) *á b c cs d dzs e* (sellega kokku:) *é f*; tšehhi *a* (sellega kokku:) *á b c č d* (sellega kokku:) *d' e* (sellega kokku kaks järgmist:) *é ě f*

Teiskeelsete nimede kirjutamiseks omas tekstis kasutavad paljud keeled ka selliseid ladina tähti, mis nende tähestikku ei kuulu.

Eespool oli juba osutatud sellele, et digrafismi ja diakriitikat kasutatakse kord kvantiteedi, kord kvaliteedisuhete vastendamiseks kirjas. Kvantiteedisuhteid saab märkida ka vokaali- ja konsonanttähtedest koosnevate figuuridega. Eriti on saksa keelest tuntud moodus, kus ühekordne vokaali- ja kahekordne konsonantimärk (nt *-agg-* sõnas *Flagge*) vastavad lühikese vokaali ja lühikese konsonandi järjendile, kuna pika vokaali ja lühikese konsonandi järjendile vastab kirjas üks vokaali- ja üks konsonantitäh, nt *-ag-* sõnas *fragen*, kus *a* on pikk.

Sedamööda, kuidas kasutatakse graafilisi võimalusi fooniapaani kvaliteedi- ja kvantiteedisuhteade kajastamiseks, võib sama keele orto-

1 Traditsioonilisest itaalia tähestikust puuduvad *j, k, w, x* ja *y*, neid kasutatakse siiski võõrsõnus, *ji* ka mõnes itaalia perekonnanimes. Rõhumärk on itaalia keeles prosodiline, ei moodusta omaette tähti. Inglise keeles vahel kasutatav *æ* (*encyclopaedia*) on pelgalt ligatuur, mitte omaette täht.

2 Sõnastikes järjestatakse *c* ja *č* lahku, aga *a* ja *q*, samuti *e*, *ė* ja *é* kokku.

graafia hargneda eri moodusteks, mida eesti tavas nimetatakse KIRJAVIISIDEKS. Eesti keelel enesel on olnud kolm üksteisele ajaloos järgnenud kirjaviisi: nn korrapäratu, vana ja uus (praegune).

Päris algul, kuni 17. sajandini kasutatud korrapäratu kirjaviis matkis tollast saksa keele kirjutustava, mis samuti polnud järjekindel ja allus kergesti kirjutaja suvale. Näide Heinrich Stahli kirjutatud tekstist, ilmunud 1640ndail aastail:

Panket sedda tehhalle/ teije üllembisset ninck wallitzejat/ erra piddaket ni
alpax se Kurrati wehje/ erra motleket/ se nõidus on üx pettus/ unne/
ninck tühine assi? Woip hend se Kurrat pöhrma öhex Englix sest walg-
kust/ woip temma kaickast Maddut tegkema/ woip temma wessi werrex
tegekema/ woip temma konnat tegkema/ ¹

Suur osa eestikeelsest kirjasõnast on vanas ja eriti rohkelt on teda uues kirjaviisis. Peaerinevus nende kahe vahel on selles, et 1) kui vanas kirjaviisis ühekordne vokaalitäht koos järgneva ühekordse konsonanditähga kahesilbilises vormis või järjendis vastas pikale vokaalile ja lühikesele konsonandile, siis uues vastab see lühikesele vokaalile ja lühikesele konsonandile; 2) kui vanas ühekordne vokaalitäht koos järgneva kahekordse konsonanditähga kahesilbilises vormis või järjendis vastas nii lühikesele vokaalile ja lühikesele konsonandile kui ka lühikesele vokaalile ja pikale konsonandile, siis uues vastab see üksnes lühikesele vokaalile ja pikale konsonandile (geminaadile). Võrdlemiseks sama tekst eri kirjaviisides (uue kirjaviisi veerus on keelgi pisut modernsem):

Vana kirjaviis²

Sel aial sai Prantsusse maal Pariisi linnas üks suur laat petud Wõerama rahwas tullid Pariisi linna murdo kokko lusti löma ja omma rahha mahha larristama. Üks tõise wõito sinna ka sured ja weikesed kunnin-gad tormasid, mis peäle keik hunts antsakad ja linnokessed uhkeste hüdsid: se on meile suur au! Keik kaupmehhed keige suremast kunni keige wähhämani, keik sure matti wõtjad ja piskutse kauba aiajad, keik antwär-

Uus kirjaviis

Sel ajal sai Prantsusmaal Pariisi linnas üks suur laat peetud Võõra- maarahvas tuli Pariisi linna murdo kokku lusti lööma ja oma raha maha laristama. Üksteise võidu tormasid sinna ka suured ja väikesed kunnin-gad, mispeale kõik untsantsakad ja linnukesed uhkesti hüüdsid: «See on meile suur au!» Kõik kaupmehhed kõi-ge suuremast kuni kõige vähemani, kõik suure mati wõtjad ja piskukese kauba ajajad, kõik antvärgid ja vaa-

1 Sellise kirjapildi hindamisel tuleb arvestada, et nüüdiskeelest hälbivad üksikasjad on vaid osalt tingitud autori oskamatusesest. Mitmed neist kajastavad endisaja eesti keelt. Originaalis eristuvad pikk ja lühike s.

2 Vana kirjaviisi näide on võetud nüüdisaegsest tõlketekstist (Anatole France'i «Härra Bergeret Pariisis», 1972). Selles on välditud murdelisust, mida kohtab omaaegsetes eesti originaalides, mis aga ümberkirjutust uude kirjaviisi komplitseeriks. Sõnade kirjutusviis vastab järjekindlalt Hupeli standardile (vt allpool); erand on õ, mille asemel Hupel märgib ö.

gid ja waberkandid mõtlesid, et nemad nüüd rohkeste krami kalli hinnaga wäljama meestele mahha müa sawad, kes nende lada peäle tulnud. Wõritsejad ja sahkerdajad agga omma pambud lahti löid, sögimaia-pid-dajad ja kõrtsi-Mikkod iggale pole lauad katsid, nenda et lin otsast otsa-ni üks suur turru plats ja löbbus sõ-ma saal olli.

berkandid mõtlesid, et nemad nüüd rohkesti kraami kalli hinnaga välis-maa meestele, kes nende laada peale tulnud, maha müüa saavad. Võõritse-jad ja sahkerdajad löid aga oma pam-bud lahti, söögimajapidajad ja Kõrtsi-Mikud katsid igale poole lauad, nõn-da et linn otsast otsani üks suur tu-ruplats ja löbus söömasaal oli.

Vana kirjaviisi alustust tähistab Bengt Gottfried Forseliuse tegevus ja tema omaks peetavate aabitsate ilmumine 17. sajandi lõpul. Uus kirjaviis pääses vana üle võidule 19. sajandi teisel poolel. Nii vana kui ka uue kirjaviisi konkreetsetes teostuses on olnud kõikuvust. Näiteks märkis Friedrich Wilhelm von Willmann juba 1782. aastal pikkussuh-teid kõikuvalt, s.t puhuti ka uue kirjaviisi kohaselt (*keelega pro kelega, hүүdis pro hүүdis*), ehkki uue kirjaviisi mõte algatati alles 1822 (Adolf Ivar Arwidsson).¹ Otto Wilhelm Masing tõi juba vana kirjaviisi ajal kasutusele õtāhe. Uue kirjaviisi eestvõitlejaid Friedrich Reinhold Kreutzwald kirjutas nt *kül, meehe, tōtas, ial* (näited «Alg-Kalevipojast»), praegu *küll, mehe, tōttas, iial*. Ferdinand Johann Wiedemann oma teadustöös ja Jakob Hurt kasutasid kirjaviisiteisendit, mis eristas /z/foneemi ja märkiski seda z-ga: *wanus: wanuze, aga wanune: wanu-se, setukezed, aga setukeste*. Varem kirjutati ja veel «Eesti õigekeelsu-se-sõnaraamat» 1925. a ilmunud avaköites leidub ortogramme nagu *agglomeraat, akkumulaator, effekt, nüüd aglomeraat, akumulaator, efekt*.

Vana kirjaviisi standard(norm) kajastub päris järjekindlalt August Wilhelm Hupeli keeleõpetuses ja sõnastikus «Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte» (2. trükk 1818). Uue kirjaviisi standardi on stabiilseks kujundanud eeskätt «Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat» (1918), «Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat» (EÕS, 2. köide 1930, 3. — 1937), Elmar Muugi «Lühike eesti keeleõpetus» (1927. a-st alates mitu trükki) koos Muugi ja tema kaastööliste «Eesti keskkooli-grammatika-ga» (kuni 1941) ja samuti Muugi «Väike õigekeelsus-sõnaraamat (M-VÕS, hulk trükke 1933–1946). Hilisemad keeleõpikud, samuti «Väi-ke õigekeelsuse sõnaraamat» (VÕS, 1953), «Õigekeelsuse sõnaraamat» (ÕS 1960) ja «Õigekeelsussõnaraamat» (ÕS 1976) on varem kujunenud kirjaviisi edasi kandnud.

Fooniaseikade ja sõnastruktuuri täpsemaks esitamiseks koos õige-kirjaga on grammatikais ja sõnaraamatutes kasutatud veel uue kirja-viisi teisendeid — MÄRKSONAKIRJAVIISE. Need on tavaliseks kirjavii-siks taandatavad teatavate lisatähiste lihtsa ärajätmise teel. Näiteid on esitatud tabelis 1 (lk 344–345).

¹ Lõunaestikeelsetest trükistest leiab hõlbimist uue kirjaviisi suunas õige varakult. 1622 ilmunud «Agenda Parva» sisaldab ortogramme nagu *nimi, sina, isä* 'isa', *emä* 'ema', *loõya* 'looja', *tahat* 'tahate' jne.

Uus kirjaviis	EÕS 1925—1937	M-VÕS 1940	SÕS ¹ 1948—1951
kana	kana	kana	kana
palk, palgi; kalk, kalgi	pal'k, pal'gi	'pal'k, pal'gi	kal'k, kal'gi
kaljas	kal'jas	kal'jas	kal'jas
haige	haige	'haige	haige
hammas, hamba	hammas, hamba	hammas, 'hamba	hammas, hamba
hirss, hirsi	hirss, hirsi	'hirss, hirsi	hirss, hirsi
hirs, hirre	hirs, hirre	'hirs, hirre	hirs, hirre
labürint; arestant; simulant	labürint	labü'rint; simu'lant	arestant
fotograaf	fotograaf	foto 'graaf	fo'tograaf
altruist; -ism; dadaism	altruist	altru'ism	dada ism
lahklehine; kiirkiri; kiiretempoline; kiiranalüüs	lahk lehine	'kiir _ kiri	kiire _ tempoline
ekliptika	ekliptika	ekliptika	ekli'ptika

¹ Suur õigekeelsus-sõnaraamat. — Teosest ilmus kaks vihikut, viimane märksõna on *kobrasrott*.

TABEL 1

VÕS 1953	ÕS 1976	Viks ² 1992	GS ³ 1983
kana	kana	kana	kana
'pal'k, pal'gi	pal'k, pal'gi	p'alk, palgi	pal'k, pal'gi
kal'jas	kal'jas	kaljas	kaljas
'haige	h'aige	h'aige	.haige
hammas, 'hamba	hammas, ha'mba	hammas, h'amba	hammas, .hamba
'hirss, hirsi	hir'ss, hirsi	h'irss, hirsi	hirss, hirsi
'hirs, hirre	hi'rs, hirre	h'irs, hirre	hirs, hirre
simu'lant	labürin't; simulan't	labür'int	labü.rin't; simu.lan't
fo'to'graaf	fotograa'f	fotogr'aaf	foto_ graaf
altru'ism	altrui'st; dadai'sm	altru'ist	dada.ism
'kiire_ tempoline	k'iir_ anal'üüs	l'ahk + lehine; k'iir + kiri	lahk_ lehine; .kiire_ tempo- line; kiir_ kiri
ekli'ptika	ekli'ptika	ekl•iptika	ekliptika

2 Ü. Viks. Väike vormisõnastik II. Tallinn, 1992.

3 Keele ja Kirjanduse Instituudi grammatikasektoris koostatud kavand. Samu lisatähiseid on käesolevas lisas kasutatud õigekirja fakultatiivtäiendustena.

Eesti uue kirjaviisi tänapäevane tähestik on selline:

aA bB cC dD eE fF gG hH iI jJ kK
lL mM nN oO pP qQ rR sS šŠ zZ žŽ
tT uU vV wW õÕ äÄ öÖ üÜ xX yY

Tähtede nimed on: *aa* /*ā*/, *bee* /*n'örk p'ē*/, *tsee* /*ts'ē*/, *dee* /*n'örk t'ē*/, *ee* /*ē*/, *eff* /*ef'*/, *gee* /*k'ē*/, *haa* (ka *ašš* /*h'ā*, *aš'*). *ii* /*i'*/, *jott* /*j'oī'*/, *kaa* /*k'ā*/, *ell* /*e'l*/, *emm* /*em'*/, *enn* /*en'*/, *oo* /*ō*/, *pee* /*tukev p'ē*/, *kuu* /*k'ū*/, *err* /*e'r*/,¹ *ess* /*eš*/, *šaa* /*š'ā*/, *zett* /*ts'eī' ~ s'eī'*/, *žee* /*š'ē*/, *tee* /*t'ukev t'ē*/, *uu* /*ū*/, *vee* /*v'ē*/, *wee* ehk *kaksisvee* /*ka-ksis v'ē*/, *õõ* /*ō*/, *ää* /*ā*/, *öö* /*ō*/, *üü* /*ū*/, *iks* /*'iks*/, *üksilon* /*'üksilon ~ 'üksilon*/ ehk *igrek* /*'ikreī'*/, Sageli kasutatakse kirjas tähenimede asemel tähti endid, nagu: *ei ütelnud nad aad ega beed* = *ei ütelnud a-d ega b-d*; *see kirjutatakse jotiga* = *see kirjutatakse j-ga*; *kaksis-w*; *võrrandites kasutatakse kõige enam iksi ja igrekit* = *võrrandites kasutatakse kõige enam x-i ja y-it*.

Suur- ja väiketähe erinevust arvestamata on tähti 32. Võrreldes ladina alustähestikuga on mõnede tähtede paigutus erandlik. Nii ei ole *õ*, *ä*, *ö* ega *ü* oma alustähe juures. Nende paigutamisel tähestiku lõppossa on olnud rootsi- ja soomepoolset eeskaju. Tähed *š* ja *ž* on pärit ladinakirjaliste slaavi keelte tähestikest ja kasutusele võetud varasema di- või trigraafi (*sh*, *sch*) asemel. Nende paigutamisel järjekorda ei arvestatud *z*-tähe asukohta ladina tähestiku lõpus. On tähestikke, kus tähed on paigutatud foneetilises süsteemis (nt devanaagari), ja teisi, kus järjekord on nüüdses vaates puhtraditsiooniline. Ladina tähestik kuulub viimaste hulka. *z* ja *ž*-tähe paigutamisega *s*-i ja *š* järele toodi traditsioonilisse järjestusse üksik foneetilise järjestuse lüli.

Funktsionaalselt jaotuvad uue kirjaviisi tähed järgmiselt.

1. Eesti keele sõnades võivad esineda kõik tähed peale *c*, *q*, *w*, *x* ja *y*. Viimaseid viit nimetatakse VÕÕRTÄHTEDEKS, ülejäänud 27 on OMA-TÄHED.

2. Omatähtede hulgast eristuvad *f*, *š*, *z* ja *ž*. Need kuuluvad võörsõnavara tunnuste hulka; sõna, milles mõni neist esineb, on sedavõrd võörsõna. Neid nelja tähte sobib nimetada VÕÖRSÕNATÄHTEDEKS. Ülejäänud 23 on OMASÕNATÄHED.

EESTI UUS KIRJAVIIS KASUTAB DIAKRIITIKUID FONOUKSUSTE KVALITEEDI JA DIGRAAFE KVANTITEEDI KAJASTAMISEKS. Diakriitikutega *aapeil* – *õl*, *äl*, *õl*, *ül*, *šl* ja *žl* – on igaühel oma kindel koht tähestikus ja sõnade, näiteks leksikoni märksõnade või isikunimede järjestamisel arvestatakse neid iseseisvate tähtedena. Võörtähtedega on teisiti, need on tähestikku võetud sellepärast, et eesti tekstides kirjutatakse mis tahes ladinakirjalisest keelest pärit nimesid algupärasel kujul ja vastavalt

¹ Reliktina ka *ärr* /*ä'r*/.

on ka eesti teatmeteostes hulk muukeelseid märksõnu. Neil põhjustel peavad vähemalt kõik ladina alustähestiku tähed tähestikku kuuluma. Järjestamisel arvatakse diakriitikutega ja muud mittealustähed alustähtedega võrdseks. Di- ja trigraafid – kaasa arvatud omad pikkusdigraafid – lahutatakse eri tähtedeks. Seepärast ei kuulu eesti tähestikku näiteks sellised:

á à å ä å ß ç é ě ğ ĺ ø ź
aa õõ pp gy sz

Märkus. Koos slaavi š ja ž tähe tarvituselevõtuga kerkis ka č kasutamise küsimus. Sellele andis vastuse Elmar Muuk 1927. a (lk 8): «Č asemel, mis esineb ainult muukeelseis nimedes (Čehhov – vene nimi), on eesti kirjas soovitatav alati tarvitada tähtühendit ts (Tšehhov).» See soov on kooskõlas praegu kasutatava vene-eesti transkriptsioonitabeliga. Täht č kasutamise kohta võõrsõnatähena (čečeen, poksimač) näited puuduvad.

Otsimise hõlbustamiseks järjestatakse eestikeelseis teatmeteoseis v ja w kokku, nagu oleksid need üksainus täht.

On eesti isikunimesid, kus kasutatakse endisajast jäänud w või z tähte. Kirjapildilt erinevad nimed Vörk ja Wörk. Lõunaeestiliste perekonnanimede algul vastab Z järjendile /ts/, mitte /s/: Zopp, Zolk, Zir-nask. Saksa nimedes on z ikka /ts/.

Eesti tähestiku vokaalitähed on aA eE il oO uU õÕ äÄ öÖ üÜ. Y, nagu öeldud, on vokaali- või konsonanditäh olenevalt sellest, miskeel-ses nimes ta esineb. U võib olla konsonanditäh näiteks ladinakeelse-tes nimedes, nagu Quintilius /kvin-/ . Kus ei teki arusaamatusi, võib vokaalitähki nimetada metonüümselt «vokaalideks» ja konsonanditäh-ki «konsonantideks».

Mõne õigekirjareegli sõnastamisel on vaja eristada helilistele fo-neemidele vastavaid (metonüümselt: «helilisi») tähti helitutele vasta-vaist («helituist») tähtedest. Eesti tähestiku tähtedest on helilised a, e, i, j, l, m, n, o, r, u, v, w, õ, ä, ö, ü, y. Muud on helitud. Vanapärasest, veel võõrkeelte mõju all alnud fonosüsteemis peeti ka z ja ž tähte helilis-teks.

Gooti kiri

- § 764 Enne 1940. aastat kasutati eesti trükistes tavaliste ladina tähtede kõr-val ka gooti tähti. Need olid siin saksa keele eeskujul kasutusel juba 16. sajandil. Tänapäeval kasutatakse neid ehiskirjana, vanade teks-tide tsiteerimisel ja trüki retrostiilis.¹ Vaatleme gooti kirja iseärasusi uue kirjaviisi seisukohalt, nagu kujunes tarvitus heades trükistes 1930ndaiks aastaiks. Selliseid trükiseid on näiteks Eduard Vilde kogu-

¹ Nt Jaan Krossi romaani «Kolme katku vahel» (1970–1980) tiitellehtedel ja peatüki-päistes.

tud teosed, Suur Piibel (ümargooti kirjast) ja Friedebert Tuglase tõlgitud Aleksis Kivi «Seitse venda».¹

Gooti kiri on ladina kirja kunstiline teisend ja ladina alustähtedel on selles üksühesed vasted. Erandina on väike-*s*-il kaks kuju: pikk ja lühike *s*, samuti ei eristu enamasti *I* ja *J*. Gooti kirja nimetatakse ka FRAKTUURIKS, kuid see on õieti vaid üks tema kujunduslikke põhiliike. Seda on trükkis kõige sagedamini kasutatud. Teised sellised põhiliigid on TEKSTUUR, ÜMARGOOTI ja ŠVAABAHHER. Muud ladina kirja peale gooti kirja nimetatakse ANTIIKVAKS. Gooti alustähestik on fraktuuris järgmine (siin *I* ja *J* eraldi, seega 26 suur- ja 27 väiketähte):

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z
abedefghijklmnopqrstuvwxy z

Eesti gooti kirjas lisanduvad treemadega tähed (*ā, ō, ū*) ja *ō*. Vähesel määral on eesti kirjas kasutatud haagiga gooti tähti.

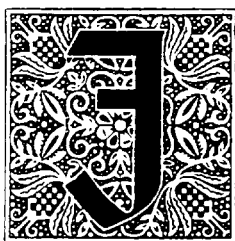
Gooti kirjutuskiri oli eesti keele ülestähendamiseks kasutusel ainult kirjasõna algaegadel. Näiteks on seda kasutanud Jurgen Moller (Georg Müller) oma jutluste käsikirjas aastaist 1600–1606. Eesti keelne kool on kasutanud ladina kirjutuskirja ka siis, kui trükkis oli valdavalt tarvitusel gooti kiri.

Gooti kirja kasutamisel tuleb arvestada mõnd eriseika.

1. Pika ja lühikese *s*-tähe kasutamine eesti kirjas erineb saksa viisist, olles sellest palju lihtsam. Nende kirjutamise kord sai selge sõnastuse Anton Thor Helle käsiraamatus «Kurtzgefaßte Anweisung» (1732 : 2) järgmiselt: «Pikk *s* pannakse ainult silbi algusse ja keskele, lühike *s* aga üksnes silbi lõppu.» Silpe tuleb mõista tavaliste mehaaniliste poolitussilpidena, seega kirjutatakse nt nimetav **kaſſ**, aga omastav **kaſſi**. Kus poolitada võib mitmeti, saab ka *s*-i valida erinevalt, nt

des-armeerima **deſarmeerima**
de-sarmeerima **deſarmeerima**

Näide «Jumala Püha Sõna Suurest Piiblist» (Tartu, 1938–40):

a tema ütles mu vastu: Inimesepoeg, mis
fa leiad, seda lõõ; lõõ fee kokkukeera-
tud raamat ära, ja mine, räägi israeli
koja vastu.

2. Ja mina arvasin oma suu, ja ta
lõõtis mulle fellefinase kokkukeeratud
raamatu.

¹ Üksikasjad vt H. SAARI. «Gooti renessanss» Eestis ja õigekiri. — Keel ja Kirjandus 1976, nr. 10, lk 614 jj.

Mälestis Maltswetiift ja tema ufuliift feiklufiift oli rahwa feas weerandfaja aasta eeft, kui tärkas minus romaani latwat-fus, weel fama elato kui mälestis Mahtra fõjast ja Anija meeste werifeft atwantiüüriift Tallinnas. Seba leades tegin 1904. a. tetwabel ringfõidu Särtwamaal, et andmeib toguda ning fündmuste paitu twaabelda, fügifel järgnes reft samaks otstarbeks Krimmi ja Kautafusfe. Nii fiin kui feal, eriti aga Krimmis, kuhu oli maltswetlasti iihedal artwul twälja rännanud, leibus weel üiftkuid ifituid, kes oliid kui taasaeglaste twõi kui ofatwõitjad suureft unustamata rännakufi felle algatajat ja juhti palgest palgesse näinud ning mulle mõndagi teadfiid ju-tustada tema ifitufi ja ta tegudeft.

Kirjutuskirjas kasutati gooti trükikirja domineerimise aegadel pika si jaoks eraldi tähte, samuti kasutati kaksisveed:

*Mälestis Maltswetiift ja tema ufuliift
feiklufiift oli rahwa feas weerandfaja aasta*

2. Välja arvatud muukeelsed nimed, ei kasutata eesti gooti kirjas *v*-tähte. Selle asemel seisab — ka võõrsõnus — *w*. Võõrnimedes oleneb *v* ja *w* tarvitus asjaomasest keelest: **Wagner**, **Vietinghoff**.

3. Suurtähed *I* ja *J* on tavalistes fraktuurkirjades ühesugused. Ka on tavalistes fraktuurides *x* väga *r*-tähe sarnane: *x*; *k*-tähe kallakjalga esindab rõhtkriips («tutiga *k*») ja vilumatu silm peab *A*-d *U*-ks.

4. Eesti gooti kirjas peaaegu puudub haagi kui diakriitiku traditsioon (nt tšehhi gooti kirjas on see olemas, kuigi *š*-d märgiti teisiti). *Š* vasteks on digraaf *ſh* *Œh* — alati pika *s*-ga, seega *pasha* = *pasha*, aga *paſha* = *paša*. Ka *ž* asemel kirjutati *ſh* Õigekeelsussõnastik soovitas *ſh* *Œh* tarvitamist *ž* vastena. Kahekordset *ſh*-d ei kirjutatud (*apaſh* = *apašš*).

5. Kui gooti kirjas kasutatakse ligatuure, ei tohi need jääda tüvepiirile (liitumiosade vahekohta).

Nüüdisaegses kirjakujuanduses eksitakse tihti gooti tähtede kasutamise reeglite vastu. Vead on tingitud arvamusest, et eesti gooti kirja tuleb kasutada saksa reeglite järgi, valesi komplekteeritud või tellitud trükikirjadest ja kõige rohkem hoolimatusest.

Foneemi-tähe vastavused

§ 765 Foneemide ja tähtede kõrvutamisel on allpool tehtud mõned MUUDATUSED TRANSKRIPTSIOONIS, sest morfoloogiapeatükis kasutatud fonoloogiline kirjutusviis kajastab selliseidki nähtusi, mille kõrvutamisel õigekirjaga puudub tähtsus. Muudatused on järgmised.

1. Palatalisatsioon on näidetes märgitud juhul, kui samas sõnavormis ei järgne vahetult teda tingiv *i* või *j*. Võõrsõnus on selliselgi korral raske määrata, kas on tegemist palataliseerimata või palataliseeritud hääldusega; tabelleis on juhindutud õigekeelsussõnaraamatust. Võõrsõnus eati, isikuti ja isegi puhuti kõikuv palatalisatsioon ei ole üldjuhul fonoloogiline, s.t erinevused nagu */hirom'añt̃/ ~ /hirom'añt̃/* ei ole sisulised. Eesti õigekirjas vastab sama fonografeem nii palataliseerimata kui ka palataliseeritud foneemile.

2. Morfeemipiir (#) on märgitud fakultatiivselt.

3. Kerge aktsent, pea- ja kaasrõhk on transkribeeritud näidetes jäetud märkimata.

4. Näidetes on vähe kasutatud liitsõnu ega ole kasutatud vorme kokkukirjutatavate kliitikutega (*-ki, -gi, -kond*). Liitsõna osad ei mõjuta üksteise õigekirja. Kliitik *-/ki/* kirjutatakse vokaali- ja helilise konsonandi tähe järel *-gi*, mujal *-ki*. Ekslikult on peetud ka eesti keeles helilisteks tähtedeks *z*-d ja *ž*-d. Käänduv kliitik *-kond* kirjutatakse ise alati *k*-ga (mitte ainult *ühiskond*, vaid ka *erakond* ja *mudelkond*), kuid ta ei luba enda ette kahekordset konsonanditähete (*/l'ip̃k'ont/*, õigekirjas *lipkond*; */vas'al'k'ont/* – *vasalkond*). Viimane keeld on jäänuk arusamast, nagu ei oleks *-kond* liitsõnaosa.

Näidetes on fonoloogilise transkriptsiooni järel toodud sama vormi õigekirjakuju nende fakultatiivsete täiendustega, mis on esitatud eespool § 756 märkuses ja tabel 1 viimases veerus. See kirjakuju on näiteis õigekeelsussõnaraamatuga kooskõlla viidud ka siis, kui ta on vasturääkivuses morfoloogiapeatüki fonoloogiaosas ette antud tingimustega.

VOKAALIDE grafovasted on esitatud tabelis 2.

TABEL 2

Vokaalid

Foneem	Fonografeem	N ä i t e d	Märkuse nr
/i/	i	<i>/isu/</i> isu, <i>/nuiat/</i> nuiad, <i>/r'uikap/</i> .ruigab, <i>/nätalait/</i> nädalaid, <i>/ate'ist/</i> ate.ist, <i>/p'iaaster/</i> (diftongiga) pi.aster (lahksilpsete vokaalidega), <i>/mau#i: m'au#i/</i> maui : .maui, <i>/kari/</i> kari, <i>/v'ai/</i> vai	

/i/	ii	/Iveltap/ iiveldab, /kikel/ kiigel, /hiut/ hiitud, /kara'im/ kara.iim, /ši'it/ ši.iit, /p'i/ pii	1
/e/	e	/eka/ ega, /'eiī/ eit, /kena/ kena, /s'eiklus/ .seiklus, /'ole#um/ .ooluum, /'aev/ laev, /putemeis/ pudemeis, /or'ienī/ (diftongiga) orient (lahksilpsete vokaalidega), /muie/ muie, /sine/ sine, /t'oe/ toe	2
/ē/	e	/m'ē/ me, /t'ē/ te	3
	ee	/'ēmal/ eemal, /k'ēma/ .keema, /po'ēī/ poet, /m'ē/ mee, /t'ē/ tee	
/ā/	ā	/āra/ āra, /'āikap/ .āigab, /r'āī/ rāt't, /miljonār/ miljonār, /t'āis/ täis	
/ā̄/	āā	/ā̄rik/ āārik, /s'ā̄rte/ .säärde, /j'ā̄/ jāā	
/ū/	ū	/ūriiūs/ ūritus, /kūla/ kūla, /s'ūiī/ sūit, /empr'ūo : empr'ūot/ embrūo : embrüod	
/ū̄/	ūū	/ū̄riike/ ūūrike, /t'ū̄ris/ .tūūris, /s'ū̄/ sūū	
/ō/	ō	/ōrin/ ōrin, /'ōelta/ .ōelda, /lōsutap/ lōsutab, /k'ōiī/ kōit	
/ō̄/	ōō	/'ō̄te/ .ōōde, /lō̄me/ lōōme, /t'ō̄/ tōō	
/ō/	ō	/ōli/ ōli, /'ōis/ ōis, /tōsi/ tōsi, /t'ōuku/ .tōugu	
/ō̄/	ōō	/ō̄tsub/ ōōtsub, /l'ō̄tsus/ .lōōtsus, /n'ō̄/ nōō	
/u/	u	/upa/ uba, /'uinup/ .uinub, /kurkit/ kurgid, /k'uit/ kuid, /p'āp'uate/ .paa.puate /1976. a ōigekeelsussõnaraamat: paa.puate), /k'iut/ kiud, /'aius/ .laius, /h'ēli#um/ .heelium, /oiu/ oiu, /karu/ karu, /s'au/ sau	2
/ū/	u	/m'ū/ mu, /s'ū/ su, /j'ū/ ju	3
	uu	/'ūs/ uus, /ūet/ uued, /s'ūs/ suus, /lūat/ luuad, /a'ūl/ a.uul, /m'ū/ muu, /s'ū/ suu	
/o/	o	/ori/ ori, /'oit/ oid, /k'oī/ kol'l, /t'ao'is̄m/ tao.ism, /k'oiī/ koiit, /alo/ Alo, /k'ao/ kao	
/ō/	o	/n'ō/ no («No mis sa ütled!»)	3
	oo	/ōte/ oode, /tōte/ toode, /k'ōri#on/ .koorion, /tolu'ōl/ tolu.ool, /jō/ joo, /n'ō/ noo («Noo, kas tõestil!»)	2
/a/	a	/ale/ ale, /'auk/ auk, /kalu/ kalu, /'aul/ laul, /ava#us/ avaus, /'oat/ load, /matalait/ madalaid, /rati#anī/ radi.ant, /nuia/ nuia, /tina/ tina, /t'oa/ toa	2
/ā/	a	/m'ā/ ma, /s'ā/ sa, /t'ā/ ta, /n'āt/ nad, /j'ā/ ja («Kass ja ämblik»)	3
	aa	/āte/ aade, /v'āte/ .vaate, /rati'an/ radi.aan, /m'ā/ maa, /s'ā/ saa, /j'ā/ jaa («Jaa, seda küll!»)	

Märkus 1. Kolme vokaali jada (*si.iiñ* paitsi liitumeis (*kalja. .aam*) on väga haruldane.

Märkus 2. Juhtumid *.ooleum, .heelum, .koorion, radi. ant* jts lahenevad vastavuses morfoloogiapeatükis kasutatava fonoloogiaga ja ühtlasi õigekeelsussõnaraamatuga ainult eeldusel, et ladina-kreeka nominatiivilõpud *-um, -on* ja sufix *-Vnt* (ladina tüvevokaal + *-ns : -nt*) on ka eesti keeles käsitatavad eraldi morfeemidena, samuti nagu näiteks *-ist* (*ate. ist, lauristi. nist, kela. mist* < *Ke. lam*). Seda eeldamata oleksid need sõnad /'ðl'eum/, /h'el'ium/, /k'õ'riõn/; *radi. ant* aga oleks võimatu, sest morfeemipiirita ei saa /i/ ja /a/ kuuluda eraldi silpidesse, mis aga annaks olematu kahesilbilise vormi */rat'ia.nĩ/.

Märkus 3. Seletamaks tegelikus hääliku- ja õigekirjaõpetuses kirjapilte *ma, sa, ta, ju* jne on vormide /'mä/ *ma*, /j'ü/ *ju* jts kui raskeaktsendiliste ükssilbikute asemel otstarbekas rääkida (lahkukirjutatavatest) lausekliitikutest ehk nõjasõnadest, millel harilikel kirjakeele lausetes ei ole oma rõhku, nt «Ma. olen. ju meesterahvas», «No. mida. sa kóstad!», «Linnud. ja loomad», ja mis seetõttu ei saa olla rasked silbid. Seda nad on ainult siis, kui satuvad igapäevakeeles lauserõhu alla, kus tavalises kirjakeeles kasutatakse pikemaid sünonüüme, nt: /m'ü mälest / minu meelest; /e'ē n'ēt põle m'ē 'et n'ēt on n'ät/ *et need pole meie, et need on nemad*. Viimastest näitest on näha analoogne konsonantsete ükssilbikute käsitus: /'õñ/ *on*, /e'ē/ *et*.

Lisatagu, et /t'ð/ *do*, /r'ē/ *re* /s'ĩ/ *si*, samuti /ts'is/ *cis* /'aš/ *as* ei ole mitte eesti sõnad erandlikus kirjutusviisis, vaid tehislikud, ladina sõnadest ja tähtedest kombineeritud tingmärgid. Nad sarnanevad mõõtühikute lühenditega (*m, cm, J, dB* jne), olgugi et viimased loetakse harilikult sõnaga välja (*meetrit, sentimeetrit, džauli, detsibelli*).

KONSONANTIDE grafovasted on esitatud tabelleis 3 kuni 5.

TABEL 3

Sonorandid, v ja j

Foneem	Fono- grafeem	N ä i t e d	Märkuse nr
/l/	l	/lepap/ lebab, /pl'aks/ plaks, /palu/ palu, /alĩ/ alt, /m'õile/ .mõtle, /p'ekslep/ .peksleb, /õ#lane/ eellane, /jarl/ jarl, /k'äl/ kaal	
/l̃/	l̃	/m'uĩ/ mul, /s'uĩ/ sul, /t'aĩ/ tal, /m'iĩ/ mil, /k'eĩ/ kel, /s'eĩ/ sel, /t'oĩ/ tol, /meĩ'aĩne/ metalne	1
	ll	/haĩat/ hallad, /säper#vi#lane/ säber. villane, /v'iĩ/ vill, /k'eĩ/ kell	
/l' /	l'	/kul'u/ kul'u 'tuvi', /a'l'ĩ/ al't, /s'a'l' / saal'	
/l̃' /	l̃'	t'oĩ'n'ik' .tol'nik 'tolliametnik'	
	ll	/loĩak'as/ lol'lakas, /k'uĩ#lane/ kul'llane, /v'aĩ#lep/ val'leeb 'kerkib vallidena', /v'iĩ/ vil'l, /t'aĩ/ tal'l	

/r/	r	/repip/ rebib, /pr'aks/ praks, /parun/ parun, /h'ark̄/ hark, /t'aīrat/ .tatrād, /p'unītras/ .puntras, /k'ōmr/ kōmr, /s'uīr/ suir	
/r/	r	/'ō#s'o#l'ik̄/ öö _u .sorlik	
	rr	/pařet/ parred, /n'ař/ narr	
/m/	m	/munep/ muneb, /kama/ kama, /lampit/ lambid, /kl'ōmpsti/ .klōmpsti, /t'ařma/ .tapma, /m'ärkm'ik̄/ .märkmik, /'arm/ arv, /'ām/ aam	
	m	/t'aāne/ .tamne, /tr'uñlit/ .trumlid	
/m/	mm	/saānas/ sammās, /s'aā#m'ik̄/ .sammmik 'sammuvahe, sammutāis maad', /t'aān/ tamm	
	n	/nina/ nina, /kn'ips/ knips, /s'in̄/ sink, /'aānat/ .aknad, /kr'ōnks/ krōnks, /m'etsn'ik̄/ .metsnik, /proř'ān#ne/ profaanne, /s'in#ne/ .siinne, /k'urn/ kurn, /s'ōn/ soon	
/n/	n	/'oñ/ on, /l'iñ'l'ik̄/ .linlik, /k'oñlane/ .konlane	1
	nn	/'liñas/ linnās, /k'aā#n'ik̄/ .kannnik 'kannu-tooja, mundšenk', /v'iñ/ vinn	
/ñ/	n	/puñu/ puñu, /p'añi/ pañt, /k'āñ/ kaañ	
/ñ/	n	/'pruñakās/ pruñnakās, /t'ūñur/ .tūñnur 'aamissepp', /p'oñn'ik̄/ .ploñnnik 'tellise-toorikute tegija, /p'uñ/ puñ	
/v/	v	/'vaku/ vagu, /tvistip/ tvistib, /elavtama/ elavdama, /h'oitvat/ .hoidvad, /t'ařvat/ .tapvad, /n'uřev/ .nuttev, /l'ařv/ latv	
/v/	vv	/'r'iři/ .rivvi 'rivisse'	2
/j/	j	/'jā/ ja ~ jaa, /tj'aā/ djakk, /pajat/ pajad, /s'tjas/ .siidjas, /p'ař'ju/ .patju, /'astjas/ .astjas	3
	jj	/'m'aja/ .majja	2

Märkus 1. Tegelikus hääliku- ja õigekirjaõpetuses on otstarbekas vormidest *mul, sul, tal, mil, kel, sel, tol, on* rääkida kui sellistest, mis tavaliselt esinevad nõjasõnadena (vrd tabel 2, märkus 3). Sellistena pole neil oma rõhku, mistõttu nad ei saa olla rasked silbid, nt «Tal_u põle_u ju patse», «Mida_u sul veel vaja oli?», «Sel_u tähtsal tunnil», «Iga káru_u on karvane». See seletab, miks neid on hakatud kirjutama erinevalt sõnust *kell, sel'* jts. Lauserõhu all on *on* raske silp: «Aga mis see riismus õn?». Igapäevakeeles võivad ka muud asjaomased sõnad, eeskätt *mul, sul* ja *tal* olla analoogselt lauserõhu all, kuna harilikus kirjakeeles kasutatakse rõhu all pikemaid vorme *minul, sinul* ja *temal*.

Märkus 2. Pikk foneem /v/ ja seega ka vaste vv esinevad ainult raske aktsendi all; samuti /ř/.

Märkus 3. Vormide *ja* ning *jaa* kohta vt tabel 2, märkus 3 ja näited foneem /ā/ all.

Helitud frikatiivid

Foneem	Fono- grafeem	N ä i t e d	Märkuse nr
/f/	f	/fās/ faas	1
/f̄/	f	/tuñ/ tufi, /šir'añ'ik/ ži.raflik, 'kaelkirjakule omane', /alef̄: alev̄/ alef : alefi (semi täht), /š'ur̄/ šurf, /kr'āf̄/ graaf	
	ff	/t'uñ/ .tuffi, /pl'uñ/ bluff	
/s/	s	/sapa/ saba, /stilis'erima/ stili.seerima, /tsiṣaṣe/ tsiṣake, /usup/ usub, /puhastanut/ puhastanud, /kr'Im#k'āšper/ .kriim .kāšper, /n'ātske/ .nātske, /m'atsit/ .matsid, /lōrtsip/ lōrtsib, /m'ās/ maas, /r'aks/ raks	
	z	/sl'oñ/ zlott	2
/š/	s	/'išver/ .isver, /k'ošmos/ .kosmos, /k'eš/ kes, /m'iš/ mis, /k'aš/ kas, /k'uš/ kus, /s'eš/ ses, /t'oš/ tos, /m'uš/ mus, /s'uš/ sus, /t'aš/ tas	3
	ss	/kašat/ kassad, /m'aršike/ .marssige, /m'ārš/ mārss, /m'iš/ miss 'iluduskuninganna', /t'oš/ toss	
/š/	s	/nošu/ nošu, /k'ašte/ .kašte, /v'ās/ vaaš	
/š̄/	s	/k'ašlane/ .kašlane	
	ss	/pošu/ pošsu 'siga', /m'aš/ mašs, /t'oš/ tošs 'saamatukene'	
/š/	ž	/'šeñ'on/ že.toon, /reš'Im/ re.žiim, /tatsiṣit/ tadžikid, /t'oñšu'añ/ donžuan, /t'ōtš/ doodž, /šens'eñ/ žen.šenn, /kar'āš/ ga.raaž	2
	š	/'šeriñ/ šerif, /rūšit/ rūšid, /kokošnik/ kokošnik, /košm'ār/ koš.maar, /nošpa/ nošpa (ravim), /putšit/ putšid	
/š̄/	š	/'paša/ paša, /faš'ism/ fa.šism, /menšev'ik/ menševik, /p'unš : punš/ punš : punši, /tš'ārtaš/ .tšaardaš, /terviš/ derviš	
	šš	/'reñ'ušima/ re.tuššima, /t'uš/ dušš, /aṣ'aš/ a.pašš	
/h/	h	/'haraṣas/ harakas, /khaṣi/ khaki, /ahastus/ ahastus, /'ahnus/ ahnus, /ahne/ ahne, /'ohvrit/ ohvid, /prahma/ brahma, /'vārahtap/ vārahtab, /sikhit/ sikhid	4
/h̄/	h	/'s'iuñti/ .siuhti, /pr'onh̄ : pronh̄/ bronh : bronhi, /mon'arh̄/ mo.narh, /toh'oñ/ to.hoh, /'pr'auñ/ prauh, /kars'uñ/ kar.suh, /'āñ/ āh, /'feṣaṣ : feṣaṣ/ fellah : fellahi	5
	hh	/'aṣeñtap/ ahhetab, /kr'añ/ krahh, /sünekt'oñ/ sünek.dohh	

Märkus 1. Lühike /f/ on ainult sõna algul, mujal vastab f /f/ile. Viimane kirjutatakse lühikeste vokaalide (või lühikese vokaali ja vormi lõpu) vahel ff juhul, kui silbil lasub raske aktsent: *blufib* ja *.bluffima* (aga *barog.raafima*), *griff*, *pi.laff* (aga *graaf*, *dig.raaf*).

Märkus 2. z ja ž täht esinevad traditsioonilistena võõrsõnades. z tähele vastab ka grafoneem /ts/, nt /ts'õ/- *zoo*.

Märkus 3. Vormid *kes*, *kus*, *mis*, *kas*, *ses*, *tos*, *mus*, *sus*, *tas* ja vormist *lase* saadud *las* (õieti apostrooflühend) on analoogsed tabel 3 märkuses 1 ja tabel 2 märkuses 3 käsitletud vormidega.

Märkus 4. Sõna algul hääldub /h/ suvaliselt frikatiivina või on tumm.

Märkus 5. Võõrsõnus on /h/ pikkus kohati ebaselge. Sõnas *mehhkaanika* kirjutatakse kord *h*, kord *hh* ja samuti hääldatakse kas lühikeselt või pikalt. Kahetähtset *hh*-d saab kirjutada ainult ühekordse vokaalitähe järel (*ahhemeniidid*), sõna lõpu saab *hh*-d kirjutada ühekordse vokaalitähe järel raskes silbis (*valahh*). Interjektsioonides on lõpu *-h/hh* valik traditsiooniline: kohati kahetiivis (*puh* ja *puhh*), enamasti *h* (*apsih*, *nonoh*). Interjektsioonikujulises substantiivis on kirjutatud *hh*, nagu (*päh*, aga) *pähh*.

TABEL 4a

Sõnaalgu-h tähenduseristusi

haa, aa (hüüatused)	.hargus, .argus
haar : haara, aar : aari	haru, aru
haare, aare	harutama, arutama
hagu, agu	harv : harva, arv : arvu
hahaa, ahaa	hass (hüüatus), aás 'telg'
hahk (lind), ahk (loba)	hatt 'narmas', att (peakate)
hahm : hahmu, ahm : ahmi	hee, ee (hüüatused)
hai (kala), ai (hüüatus)	.heeros, .eeros
hais : haisu, ais : aisa	he.hee, e.hee (hüüatused)
haiste < .haistma, aiste < .aistima	hei (hüüatus), ei
haja, aja-	heide, .heide (omastav), eide (omastav)
haju-,aju-	heit : heidu, eit : eide
hajuma, ajuma	hekto- '100', ekto- 'välis'
hala, ala	helama, elama
halastus, alastus	hell, ell 'vananimene'
hale : haleda, hale : hale 'vase-	herilane, erilane 'spetsialist'
rooste', ale : ale	higi, igi-
halg : halu, alg : alu	.hiilima, .iilima (tuule kohta)
.halgne, .algne	hila 'võrgu' ankrukivi', ila
hall : halla, hal'l : halli, all	himur : himura, imur : imuri
hallikas, allikas	hind : hinna, ind : inna, ind : innu
hal'ss (navigatsioonis), al'ss (taim)	hirv : hirve, irv : irvi
.hambuma : .hambub, .ambuma : ammub	hoi, oi (hüüatused)
hargi, argi-	hoiatu, oiatu

hoid, oid
 hoie : .hoide, oie : .oige
 hoo, oo (hüüatused), hoo (omastav)
 horm = orm
 horto.loogia 'aiandusteadus',
 orto.loogia 'õigekeelsus'
 hosta (üks taim), osta (imperatiiv),
 .osta (infinitiiv)
 hubin, ubin
 hui 'piirits', ui (hüüatus)
 huisk, uisk
 hurm : hurmi (värvus),
 hurm : hurma 'võlu', urm : urma
 'veri'

husin, usin
 huuk : huugi (lind), uuk : uugi ~
 uuga
 hõige, õige, õige
 hõng : hõngu, õng : õnge
 hõõtsik 'struuma', õõtsik 'õõtsuv koht'
 häh, äh (hüüatused)
 hämm : hämme, hämm : hämmu,
 ämm : ämma
 härtu 'pai', ärtu
 hõör > hõõritama, õör
 hühmatama 'hirmutamata', ühmatama

Klusiilid

Tabel 5

Foneem	Fono- grafeem	N ä i t e d	Märkuse nr
/p/	b	/pūrit/ buurid, /prahmi/ brahmi, /vapa/ vaba, /h'āpjas/ .haabjas, /asp'est/ as.best, /m'alpe/ .malbe, /k'urpl'ik/ kurblik, /k'ārpset/ .kārb- sed, /'apt/ abt, /n'ārp/ nārb, /tulep/ tuleb, /j'ōp/ joo	1
	p	/pūrit/ puurid, /pr'ūī/ pruut' /sp'īker/ .spikker, /l'epton/ .lepton, /l'ipse/ .lipse, /j'aspis/ .jaspis, /l'aps/ laps	
/p̄/	p	/kaṗit/ kapid, /r'ōṗe/ .roope, /h'āpra/ .hapra, /k'ārṗi/ .karpi, /'ūrṗ/ ūrp, /s'ālep/ saalep, /s'āsk'ōṗ/ .saaskop, /tr'īṗ/ triip, /'ēṗ/ ep	2
	pp	/kl'āṗis/ .klappis, /k'ēṗ/ kepp	
/t/	d	/t'ūr/ duur, /trāma/ draama, /tš'aul/ džaul, /kota/ koda, /s'ōutja/ .sōudja, /j'ōutku/ .jōudku, /votka/ vodka, /m'atsen/ .madsen (üks kuulipilduja), /k'īrtes/ .kirdes, /k'ultsel/ .kuldse, /p'art/ pard, /k'irt/ küird, /smar'akt/ sma.ragd, /tulet/ tuled, /kūt/ kuud	1
	t	/t'ūr/ tuur, /tr'eṗ/ trepp, /tš'eṗ/ tšekk, /st'ēl/ steel, /k'atkep/ .katkeb, /'ustav/ .ustav, /l'aht/ laht	
/t̄/	t	/kaṭus/ katus, /l'ōṭa/ .loota, /nāēṭe/ näete, /āru/ .aru, /k'arṭus/ .kartus, /'ūrṭ/ ūrt, /kolēṭ/ kollet, /puṗlēṭ/ buklet, /kūlim'īṭ/ kūlimit, /p'ēkliṭ/ .peegliṭ, /l'āṭ/ laat, /'et/ et	2
	tt	/k'āṭus/ .kattus, /v'eṭ/ vett	

/t/	d	/l'ät'/ laad'	
/t̄/	t	/kuṭ'u/ kuṭ'u, /k'õṭ'e/ .koot'e, /p'äṭ'/ paat', /tapur'eṭ'/ taburet'	
	tt	/t'uṭ'u/ tut'tu, /l'eṭ'/ let't	
/k/	g	/k'ait/ gaid, /kn'õmon/ .gnoomon, /skraṭṭio/ sgrafiito, /taka/ taga, /s'äkjas/ .saagjas, /maktalenṭi/ magdale.niit, /tarkat/ targad, /ark'lik/ .arglik, /v'arksil/ vargsi, /f'õkt/ foogt, /sma'r'akt/ sma.ragd, /k'ärk/ kärg, /l'esk/ lesg, /r'aik/ raig	1
	k	/k'ait/ kaid, /kr'uñi/ kront, /sk'õr/ skoor, /el'ekter/ e.lekter, /tiksup/ tiksub, /v'iskas/ viskas, /n'õutke/ .nõudke	
/k̄/	k	/haḱip/ haḱib, /mäḱi/ maaki (üks loom), /m'äḱi/ .maaki, /t'ikrit/ .tikrid, /jänḱit/ jänkid, /p'alku/ .palku, /k'ark̄/, /imik/ imik, /ränak̄/ rännak, /h'äkr'ik̄/ .haakrik, /l'üst'ik̄/ .luustik, /parem'ik̄/ paremik, /l'üḱ/ luuk	
	kk	/h'aḱis/ haḱkis, /t'uk̄/ tukk	

Märkus 1. *b, d, g* kirjutamine võõrsõnus on traditsiooniline ega ole reeglina hõlmatav.

Märkus 2. Sõnade *ep* ja *et* kirjutamine on analoogne kirjakujuodega nagu *kus, mis, ses, on*, vt tabel 2 märkus 3, tabel 3 märkus 1 ja tabel 4 märkus 3.

Iseseisvad õigekirjareeglid

§ 766 Senises õigekirja õppeviisis on lisaks hääliku-tähe vastavustele kasutatud ka selliseid reegleid, mis foonilist tausta primaarsena ei arvesta ja opereerivad eeskätt tähtede distributsiooniga (vastastikuse asetusega). Neid võib nimetada foonia suhtes täielikult või osaliselt iseseisvateks õigekirjareegliteks. Järgnevas on esitatud neist olulisimad.

1. Tähed konsonantjärjendeis. Konsonantjärjendis kirjutatakse kõik naabertähed erinevad (ehk varasemal kujul: kolme konsonanditähete ei kirjutata kõrvuti, kui kaks neist saaksid ühesugused). Eeskätt raske aktsendi all kuuldu üs üks järjendi konsonantidest pikemana, seda eriti siis, kui kõrvuti on vaid kaks eri konsonanti. See provotseerib pikemale konsonandile vastavat tähte kahekordistama (*nuttvad, *sillmi, *ahhter), mille eest reegel hoiatabki.

Nagu õigekirjareeglid üldse kehtivad liitsõnaosade ulatuses, nii ei laiene ka see reegel üle liitsõnaosade piiri: *lipptara, latttara*. Erandi moodustab käänduv kliitik *-kond*, mida käesolev reegel käsitab sufik-

sina: *lipp* → *lipkond* (*lippkond). Küll aga kehtib ta tüve ja tuletusliite piiril, nt *tõttama* → *tõttlik* (*tõttlik), *homme* → *homne* (*hommne), *rakk* → (*ainu*)*rakne*.

See reegel muudab tüve kirja- ja pildipuhuti ilmetumaks, nt *kaslane* (*kass* + *lane*), *öösorlane* (*öösorr* + *lane*), *rõnguslane* (*rõngusslid*) + *lane*), *kidakärnsne* (*kida* + *kärss* + *ne*), *nutjas* (← *nut't*, üks öisikuliik), *liljas* 'lille moodi', *paljas* 'pallitaoline'.

Reegel ei kehti, kui tüve lõpu- ja suffiksi algustäht on sama: *modern* → *modernne* (*moderne), *vasall* → *vasallik* (*vasallik), samuti *salkkond*, *keskkond*, *rõhkkond* (*salkkond jne).

Samuti ei kehti reegel osalt *s*-tähe kohta. 1. Sonoranditähel järel vookaalitähel või vormilõpu eel on *s* ja *ss* opositsioonis, nt *vars* : *varre* (nõrgas astmes *s* kaob) ja *varss* : *varsa* (*s* säilib). Fonoloogiliselt on *ss*-i puhul tegemist /*s̥*/iga, mis esineb enamasti raske aktsendi all, nagu ka sõnus *marssal* (astmevahelduseta), *morss* : *morsi* : *morssi*, /*reš*'*urš*/*ressurss* jne. Väljaspool rasket aktsenti seisab sonorant + *ss* sõnus nagu *forsseerima*, *nüansseering* jmt sõltuvalt konkreetseist sõnalaenujuhtumest (vrd nt *kurseerima*, ehkki *kurss* : *kursi*). 2. *ne*-sõnade genitiiv ei mõjasta tüve õigekirja: *paradoksne* : *paradoksse* (*paradokse), samuti *kompleksse*, *konveksse*, *dispersse* jt; siit ka tuletised nagu *komplekssus*, *konvekssus*, *disperssus*.

2. Klusiilitähed konsonantjärjendeks. Tähtede *b*, *d*, *g*, *p*, *t*, *k*, *s*, *h*, *f* ja *š* kõrval kirjutatakse *p*, *t*, *k*, mitte *b*, *d*, *g*: *sapsud* (*sabsud), *raksub* (*ragsub), *astub* (*asdub). Ka see reegel kehtib liitsõnaosa piires; *-ki*, *-gi*, *-kond* on arvatud seejuures liitsõnaosaks (*raagki*, *raakki, *maagkond*).

Reeglist on erandeid, mis enamikus on tingitud vajadusest säilitada morfeemi kirjutusviisi sõltumatult tähelisest naabrusest. Tüvi säilitab oma kirja- ja pildipuhuti

a) imperatiivi ja jussiivi *-ke*, *-kem*, *-ku* ees: *jõudke*, (*jõutke, *jõudge), *jõudkem*, *jõudku*;

b) imperfekti *-si* ees: *jõudsin* (*jõutsin), *jõudsite*;

c) adverbide *-si*-suffiksi ees: *jalgsi*;

d) *ne*, *s*-noomenite vormides ja nende tuletistes: *kaudne* (*kautse), *võrdsed* (*võrtsed), *võrdselt* (*võrtselt), *aegsasti* (*aekesti);

e) sõna *kärbes* vormides: *kärbes* : *kärbse* (vrd nt *tõrges* : *tõrkse*);

f) paljudes vöörõnades, nt *abt*, *afgaan*, *lesg*, *röntgen*, *sgrafiito* jne.

Tähtede ja tähepaaride sagedus¹

§ 767 Tähtede sagedus tekstis püsib pikka aega nihästi kui samana. Küll

¹ Kasutatud Juhan TULDAVA uurimust «Informatsiooniteooria ja keeleteadus» (Tuldava 1970), tähepaaride kohta Ülo KAASIKU jt artiklit «Tähtede ja silpide sagedus eestikeelsetes tekstides» (Kaasik jt 1975). Leksikonisagedused kehtivad 1976. a õigekeelsussõnaraamatu märksõnade kohta (Keele ja Kirjanduse Instituudi arvutusandmed).

aga on olulisi erinevusi tekstitähesageduses eri allkeelte vahel. Tabel 6 esitab andmed, mille saamiseks on 50 000 tähte loendatud nii, et selles hulgas oleksid esindatud viis allkeelt: proosailukirjandus, kõne, ajakirjandus, teadustekstid ja poeesia. Kõne ainekseks on uurija võtnud ilukirjandusteoste tegelaskõne. Ilukirjandusproosa autoritekstile langeb 30 % ehk 15 000 tähte, kõnele niisama palju, ajalehtedele 20 %, teadus- ning tehnikaliteratuurile ja luulele kummalegi 10 %. Viis allkeelt kokku on nimetatud KOGUKEELEKS. Tekstid, kust tähed võetud, pärinevad 1960ndatest aastatest. Arvud tabelis märgivad iga tähe suhtsagedust protsentides, võetuna vastavalt arvudest 15 000, 15 000, 10 000, 5000 ja 5000 (allkeeleed) ning 50 000 (kogukeel). Kogukeele protsendiarvule on lisatud 95protsendilise usalduse rajad, nt $12,3 \pm 0,4$ tähendab, et keskmine suhtsagedus asub seda laadi algmaterjali puhul piires 11,9. 12,7 % usaldusega 95 %.

TABEL 6

Tähesagedused tekstis

Täht	Proosa	Kõne	Ajalehed	Teadus	Luule	Kogukeel
1. a	13,2	12,7	11,4	10,0	12,4	$12,3 \pm 0,4$
2. e	10,0	11,5	10,5	12,5	9,2	$10,7 \pm 0,5$
3. i	9,7	10,2	10,6	10,5	8,7	$10,0 \pm 0,4$
4. s	8,5	8,2	8,6	9,4	8,0	$8,5 \pm 0,3$
5. t	6,9	6,9	7,7	7,4	6,0	$7,0 \pm 0,3$
6. l	6,5	6,7	6,3	6,2	7,0	$6,5 \pm 0,3$
7. u	5,6	5,3	6,0	5,7	6,7	$5,7 \pm 0,3$
8. n	5,0	5,3	5,0	4,3	5,8	$5,1 \pm 0,3$
9. k	5,2	4,8	4,8	4,3	5,9	$5,0 \pm 0,2$
10. m	3,9	5,0	3,8	4,3	4,0	$4,2 \pm 0,3$
11. o	3,4	3,5	4,2	4,6	4,1	$3,8 \pm 0,3$
12. d	3,5	3,4	3,9	3,9	4,2	$3,7 \pm 0,2$
13. r	2,7	2,5	2,6	3,6	2,5	$2,7 \pm 0,2$
14. v	2,4	2,1	2,5	2,2	2,4	$2,3 \pm 0,2$
15. g	2,0	2,0	1,8	2,2	1,7	$1,9 \pm 0,1$
16. h	2,1	1,9	1,6	1,7	2,2	$1,9 \pm 0,1$
17. j	2,1	1,6	1,7	1,3	2,0	$1,8 \pm 0,1$
18. p	2,0	1,5	1,7	1,6	1,8	$1,7 \pm 0,1$
19. ä	1,7	1,7	1,2	1,0	1,7	$1,5 \pm 0,1$
20. õ	1,4	1,1	1,0	1,2	1,2	$1,2 \pm 0,1$
21. b	0,8	0,9	1,0	0,9	1,1	$1,0 \pm 0,1$
22. ü	0,9	0,9	0,7	1,0	1,0	$0,9 \pm 0,1$
23. ö	0,3	0,3	0,4	0,2	0,4	$0,3 \pm 0,1$
24. f	0,07	0,07	0,29	0,16	0,00	$0,12 \pm 0,03$
25. š	0,01	0,01	0,17	0,02	0,00	$0,05 \pm 0,02$
26. ž	0,01	0,00	0,09	0,02	0,02	$0,03 \pm 0,02$
27. c	0,01	0,00	0,09	0,02	0,02	$0,03 \pm 0,02$
28. w	0,01	0,00	0,07	0,02	0,00	$0,02 \pm 0,02$
29. y	0,00	0,00	0,08	0,02	0,00	$0,02 \pm 0,02$

30. z	0,01	0,00	0,06	0,02	0,00	0,02 ± 0,02
31. x	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,01 ± 0,01
32. q	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

Kogukeele kohta on järgsummad: 3 tähe (*a, e, l*) järel 33,0 %; 6 tähe järel (*a, e, i, s, t, l*) 55,0 %; 10 tähe järel 75,0 %; 16 tähe järel 91,3 %; 22 tähe järel 99,4 %. Selle tabeli andmete alusel on arvutatud ka eesti tähestiku ENTROOPIA $-\sum p_i \log_2 p_i = 4,13$ bitti, kus p_i ($i=1 \dots 32$) on iga tähe suhtsagedus kogukeeles väljendatuna mitteprotsentuaalselt, s.o *a* puhul 0,123, *e* puhul 0,107 jne. Kui tühik ehk sõnavahegi arvata täheks ja tähed 24. *f* kuni 32. *q* koondada üheks «võõrapäraseks täheks», on tähestiku entroopia 4,12 bitti. Tähestiku entroopia vene keeles on 4,35, saksa keeles 4,10, inglise keeles 4,03 ja prantsuse keeles 3,94 bitti.

Mehaaniliste tähepaaride loendamisel nii, et iga paar jääb kirjutatud sõne piiresse (seega liitumiosi eraldi arvestamata), on leitud sagedaimad olevat järgmised:¹

se 2,1 %	le 1,7 %	as 1,4 %	si 1,3 %
st 2,1 %	ma 1,6 %	va 1,4 %	es 1,3 %
is 1,9 %	te 1,5 %	el 1,4 %	us 1,2 %
ta 1,8 %	in 1,5 %	al 1,3 %	ja 1,2 %

Sõnade algul seisvad tähepaarid on:

se 3,3 %	on 2,3 %	ta	} 1,5 %	kü	} 1,2 %
mi 3,3 %	te 2,3 %	sa		tä	
ku 3,2 %	ei 1,8 %	ol	} 1,4 %	pa	} 1,1 %
ko 2,9 %	mu 1,8 %	tu		tõ	
ja 2,8 %	pe	ju 1,4 %	} 1,3 %	me	} 1,0 %
ka 2,8 %	võ	om 1,3 %		la	
va 2,6 %	ni			kõ 1,0 %	
ma 2,5 %	si			to 1,0 %	
	et				

Muud alla 1 %

Siit selgub, et eesti sõnad algavad valdavalt konsonandiga. Sõnaalgustest vokaalitähedest on sagedaim *o* (*olema*-verbi mõju!) ja konsonantitähedest *k* (umbes 11 %).

Tänapäeva kirjakeele leksikonis, mida esindab 1976. a ilmunud «Õigekeelsussõnaraamat», on sõnaalgused tähed jaotunud selliselt:²

¹ Tähepaarid on loendatud 11 360 sõnest, millest 22 % pärineb ajaleht «Edasist», 19 % Oskar Lutsu proosast ja 59 % eesti regivärssidest.

² Lisaks annavad tühise protsendiarvu liitumid, mille puhul on täht- või digrammalgustest ebatäpne rääkida, nagu *o-jalg, U-raud, PP-vitamiin*.

k 16,6 %	n 3,2 %	õ 0,94 %
p 10,5 %	e 3,2%	g 0,79 %
s 9,4 %	j 2,5 %	ä 0,37 %
t 8,5 %	i 2,1 %	š 0,16 %
v 7,1 (52,1) %	o 1,4 (92,1) %	õ 0,11 (99,9) %
l 6,8 %	ü 1,2 %	ž 0,06 %
m 6,4 %	d 1,2 %	z 0,03 %
r 5,5 %	f 1,1 %	
a 4,7 %	u 1,0 %	
h 4,2 (79,7) %	b 0,94 (97,5) %	

Sulgudes olev arv iga viienda tähe järel näitab järgsummat. Seega esimesed viis tähte, mis kõik on konsonandid, katavad algustähena ühe poole sõnadest. 90 % on ületatud 14 tähega 27st, sest *i* järel on järgsumma 90,7 %. Leksikonis sagedaim algusvokaal on *a*, mille järjenumber on 9, kuna *o* seisab alles 15. kohal.

Sõnaalgused tähepaarid leksikonis on:

ka 4,6 %	si 1,6 %	tu	} 1,2%
ko 3,4 %	sa 1,5 %	pe	
va 2,6 %	li 1,5 %	ha	} 1,1 %
ma 2,1 %	pi 1,4 %	ke	
la 1,9 (14,6) %	su 1,4 (30,6) %	po 1,1 (43,03) %	
pa 1,8 %	te	ve	} 1,4%
ra 1,8 %	se	re	
ki 1,7 %	pu	vä	} 1,0 %
ku 1,6 %	vi 1,3 %		
ta 1,6 (23,2) %	me 1,3 (37,3) %	Muud alla 1 %	

Eri algustähepaare on üldse 353.

Kirja mõju fooniale

§ 768 Kirja mõju fooniale avaldub kõige enam häälega lugemisel, etlusel ja lavakõnes, kuid teda ladestub sealt ka vaba kõne harjumusse. Eriti ootuspärane on kirjamõjuline kõne rangemas – ametlikus, pidulikus jne – situatsioonis. Kirja mõju on tähele pandud eri keeltes. Näiteks Briti linna nimi *Daventry*, kohalik vana hääldus [ˈdeintrɪl], on saanud nüüdisajaks kirjapildilähedase standardhäälduse [ˈdævəntrɪl]. Vene lingvistid on nentunud oma keele foonilise ilme lähenemist kirjapildile pärast 1917. aasta revolutsiooni. Nii on hääbunud või taandumas hääldus [ˈpoʂtəl] *почта*, [ɪmaˈloʂnyj] *молочный*, hakanud aina enam palataliseeritud *si* kuulduma *сь*-postfixis (*старался*), välditakse *щн*-järjendi hääldust /*ʂn*/ nagu sõnas *сущность*.

Eesti õigekirja mõju fooniale ei ole tänaseks küllaldaselt uuritud. Empiirilisel võib nentida kõigepealt sõnaalgulise *h* sügenemist põhjaeestlastegi kõnne, mis seni on küll vaid sporaadiline ja suuresti seotud kirjast lugemisega või distsiplineeritud kõne taotlusega. Ka nimede ettelugemisel on põhjust *h*-d taotella: *Hanna, Hans, Hannus, Helvi, Hilje*, vrd *Anna, Ants, Annus, Elvi, Ille*. Keeruline kodunemisprotsess toimub *f* ja *š*-foneemiga. Nii *f* kui ka *sh* ~ *š* ~ *ž* introdutseeriti korruga kirja- ja kõnne, kuid tegelik juurduamine fonoplaanil on kulgenud märksa visamalt kui kirjas. Seejuures näikse /*f*/ arenevat vanastuntud ühendi /*hv*/ baasil. Positsioonides, kus sai esineda /*hv*/, on hääldus *f* saanud omasemaks (*kahvatu* – *ahvid* – *afiinne*). Ajuti on *fi* hakatud ületaotlemagi (*raffaz* = *rahvas*). Vormi algul, kus /*hv*/ ei esinenud, on veel üsna levinud hääldus *v*, mistõttu sõna *festival* on kergem hääldada *veštiffal* kui *feštival*.

Helilisuse ületaotlust on seal, kus kirjas seisab *ž*-täht.

Astmehaldusetu või tugevaastmelise tüve leenis, sattunud sisekaolistes vormides helitu ette (*andma* – *andsin* – *andku*; *kuldne* – *kuldse*, *kärbes* – *kärbse*), assimileerub viimasega fortishäälikuks: *kultse*, *añsin*, *kärbse*. Hääldus *kuldse*, *añsin*, *kärbse* on kirja- ja kõnne. Seejuures on kord leenisega, kord fortisega hääldus sõnuti ja isikuti harjumuspärasem.¹ Erinevus on halvasti tajutav, seetõttu kuulub tihti midagi vahepealset. Leenis-, fortis- või vahepealne hääldus sõltub sellestki, kui pikalt või pingsalt hääldub eelnev heliline aines.

Seni täpselt mõõtmata, kuid kuuldel tabatav on tänapäevane kalduvus lõpuklusiilide vähem pingsale/pikale hääldusele. Tavatsetakse hääldada lõpuklusiile tingimata pikalt küll siis, kui kirja- ja kõnne sellele vastav: *lapp*, *kott*, *kukk*. Teistsuguse kirja- ja kõnne puhul on enamasti võimalik nentida veel vaid ebakindla pinguse/pikkusega fortishäälikut, mis võib tugevnedes häälduda «kui tahes pikalt», nt *haak*, *kirik* (ei kaldu tugevnema), *kõnet* (ei k. t.), *saalep* (ei k. t.), *tulevik*, *kanarbik*, *nädalat*, *nuustik* (ei k. t.), *luustik*, *talrep*. Juhtudel nagu *tulevik*, *kanarbik*, *taburet*, *portulak*, *luustik*, *teatmik*, *leplik*, *vennalik*, *piiskop* on käänete sümmeetriline figuur – nominatiiv «tugev», genitiiv «nõrk», partitiiv «tugev» – muutunud või muutumas ebasümmeetriliseks. Avaldub ainsuse nominatiivi kalduvus erandlikkusele, mis on tuntud keeltevaheline nähtus ja esineb muudel põhjustel eesti keeles teisalgi, nt *lävi*: *läve*: *läve* (vrd *kama*: *kama*: *kama* ja *kõne*: *kõne*: *kõnet*); *vesi*: *vee* (*veden): *vett*. Ühtlasi on kujunemas tajuline erinevus lõpufortiste vahel paarides nagu *tuletikk/põletik*, *ülipikk/kanarbik*, *linalakk/portulak*.²

Kirja- ja kõnne mõjul on hakatud ka *üü*-d hääldama pika *ü*-na, nt *müüa*, kuna põline hääldus on diftongiga: *mülja*.

¹ Üks võimalus näitena: leenisega *raudseid käsi*, *kaudsel teel*, *ühekordsus*, *liigsus*, *võrdsus*, *moodsad*, *pingsad*, *jõudsad*, *õudselt*; fortisega *andku*, *umbused*, *kolmekordsed*, *võrdsed*, *õndsad*, *aegsasti* ja eriti *üldse*.

² Võrdlemiseks selges häälduses: *tuletikk on toosis* – *põletik on kõrvas*; *linalakk alles tuli tupp* – *kanarbik alles hakkas õitsema*.

KIRJANDUST ÜLDOSA JA TÄHTÕIGEKIRJA KOHTA

- Eesti keele grammatika. Tartu, 1964. I : Häälikuõpetus ja ortograafia. 2. vihik.
— Peamine tähtõigekirja lisaandmete allikas (lk 75–118).
- Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. Tallinn, 1918.
- Eesti kirjakeele reeglid : Eestimaa Rahvahariduse-seltsi Kirjanduse-haruseltsi ja Eesti Kirjandusseltsi asemikkude ühiste keelekoosolekute otsused / Trükki andnud Joh. V. Veski. Tallinn, 1912. // Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Tallinn, 1958. Lk. 22–37.
- Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. Tartu, 1925. Tartu, 1930. II kd. : N-Rio. Tartu, 1937. III kd. : Ripp-Y.
- Einführung in die Grammatik und Orthographie der deutschen Gegenwarts-sprache / K.E. Sommerfeldt, G. Starke, D. Nerius u. a. Leipzig, 1981.
- Hupel, A. W. Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte Dorpat, 1806. — Hupel, A. W. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte Mitau, 1818.
- Kaasik, Ü., jt. Tähtede ja silpide sagedus eestikeelsetes tekstides // Keel ja Kirjandus. 1975. Nr. 1. Lk. 21–29.
- Kirjakeele teataja 1979–1983 : Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn, 1985.
— Tähestiku kohta lk 60–65.
- Muuk, E. Lühike eesti keeleõpetus. Tartu, 1927. I : Hääliku- ja vormiõpetus.
— Kordustrukke kuni 1940. aastani.
- Muuk, E. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu, 1933. — Kordustrukke Eestis kuni 1946. aastani.
- Saareste, A. Tegelikud õigekeelsuse määrused. Tartu, 1922.
- Saari, H. «Gooti renessanss» Eestis ja õigekiri // Keel ja Kirjandus. 1976. Nr. 10. Lk. 614–616.
- Suur õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu, 1948. — 1948. aastal ilmunud lk-d 1–160, 1951. aastal lk-d 161–288.
- Tuldava, J. Informatsiooniteooria ja keeleteadus // Keel ja Kirjandus. 1970. Nr. 6. Lk. 329–339.
- Valgma, J., Rimmel, N. Eesti keele grammatika : Käsiraamat. 2. tr. Tallinn, 1970. — Õigekirja üldosa ja tähtortograafia käsitus lk 351–357.
- Weske, M. Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse wiis. Tartu, 1879.
- Viks, Ü. Väike vormisõnastik. Tallinn, 1992. I : Sissejuhatus & grammatika. II : Sõnastik & lisad.
- Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn, 1953.
- Õigekeelsuse sõnaraamat / Toim. E. Nurm, E. Raiet, M. Kindlam. Tallinn, 1960.
- Õigekeelsussõnaraamat / Toim. R. Kull, E. Raiet. Tallinn, 1976. — Tähtõigekirja reegleid lk 873–878.

ALGUSTÄHT

§ 769 Algustähe, laiemalt SUURTÄHTJUTUMÄRK-MALLIDE vaatlus kuulub sisuliselt tähtortograafia käsitluse. Algustäht on aga eraldi tähelepanu vajav nähtus, mida käsitletakse tavakohaselt muust tähtortograafiast eraldi. Probleem on tingitud ajaloolisest faktist, et ladina alustähestikus, aga samuti kreeka ja armeenia alfabeedis ning kürillilistes tähestikes (kirillitsas) on lisaks tähtede omavahelistele opositsioonisuhetele veel vormiline suur- ja väiketähe erinevus. Peaküsimus on selle opositsiooni funktsionaalsuses, s.o semantilises mõttekuses ja selles, kui võrd on suure algustähe kasutamine täiesti sisutu.

Märkus. Suurtäht-jutumärk-mallide käsitlus selles raamatus on kirjutatud enne Eesti riiklikku taasvabanemist. Seepärast ta ei kajasta täielikult hilisemat kirjapraktikat, eriti uusettevõtete nimetamise malle. Viimaste repertuaar ja keelekohasus on raamatu korrektuuri ajaks selgumata, samuti nagu puudub selgus, kas riigivõim kavatseb ettevõtete nimetamist eesti keelekorra huvides reguleerima hakata (asjaomane eelnõu on koostatud). Seega ei võimalda olukord õigekirja uudis- ega taastuvate seikade kokkuvõtlikku käsitlust.

Suurtähel on kanda märgatav osa kirja funktsionaalsest koormusest. Mõttetuna ei oleks suurtäht suutnud kujuneda nii ulatuslikuks nähtuseks ega sellisena püsima jääda.

Ladina kirja kasutatakse laialdaselt ka ilma suur- ja väiketähe eristusega, eeskätt VERSAALKIRJANA, mis katab ainult suurtähti (telegraaf, sildid, pealkirjad, algelisem infoelektronika jne), harvemini modernistliku väiketähtkirjana (raamatukujunduses, ettevõtetnimedes, luules jne).¹ Väiketähe eriline liik on KAPITEELID ehk umbes väiketähe kõrgused suurtähed, mida kasutatakse hea trükitehnikaga teaduslikes väljaannetes autorinimede kirjutamisel (T. A. EDISON, F. R. KREUTZWALDile).

Suur- ja väiketähe vastandus tekkis kõigepealt kirjutustehnikas või kirjakunstis. Kui keskajal oli kujunenud nn minuskelkiri, hakati sellesse ehtena või esiletõstuks paigutama tähti, mis lähtusid otsesemalt Rooma kapitaalkirjast kui minusklid. Sellest sügenes suur- ja väiketähe kujude erinevus ladina kirjas, kus see on märksa ulatuslikum kui kirillitsas. Minusklitest on pärit väiketähtede üla- ja alapikkused, mis

¹ Suur- ja väiketähtede korratu segu siltidel, raamatukujunduses ja mujal on enamasti kirjaoskamatus nähtusi ja seisab harva tõelise kunstikavatsuse teenistuses.

on osutunud lugemisel taju soodustavateks elementideks.¹ Sellises arengukäigus oli loomulik, et suurtähest kujunes kõigepealt lõigu või lause alguse ja alles hiljem nime de markeerija. Näiteks Gutenbergi 42realises piiblis (1452–55) on suurtäht lausete algul, kuid pühimaikski peetud isikunimedest see puudub. Siiski trükiti juba 15. sajandi lõpul nimesidki suurtähtedega. Saksa polügraafiakultuuri mõjupiirkonnas, kuhu oma algusest, 16. sajandist peale kuulus ka eesti trükisõna, kujunes suurtäht kui ortograafiliselt kohustuslik nähtus välja 1600. aasta paiku. Saksa keeles eneses hõivas algussuurtäht kõik substantiivid. See kajastub ka vanimates eesti trükistes enne vana kirjaviisi sisseseadmist ja veel vana kirjaviisi algaegadelgi (18. sajandi algus). Otsustavalt loobus mittenimedega suurtähest Anton Thor Helle, kelle keelekäsitamata (1732) ja tervikpiibli väljaanne (1739) said seski asjas mõõduandvaks. Seega omandas lausesisene suurtäht funktsiooni signali-seerida, et tegemist on nimega või et kirjutaja käsitab või soovib näidata seda ja seda sõna kui nime.

Algselt lihtne kord – nimed kirjutatakse suurtähena – on kõikides suurtähte kasutavates keeltes aja jooksul komplitseerunud. Praktikast ilmnes peagi, et piir nime ja muu sõna vahel on hajus. Suhteliselt selgemad piirkonnad on isiku- ja kohanimed. Aja jooksul aga kogunes muid kõikvõimalikke nimetusalisid, sageli mitmesõnaliste tähistajatega, kus enam selge polnud, mida pidada nimeks ja mida mitte. Suurtäht hakkas kombineeruma jutumärkidega, mis said samuti üheks nime või nimetaoliste keelendite tunnuseks. Keerukusest jagu saamiseks hakkas didaktika kasutama võtet, mis seisneb selles, et juhiste aluseks võetakse nime kui keelendi definitsiooni asemel nimetusaliste rühmad (kohad, isikud, teosed, sõidukid. .). Sellegipoolest on algustäht jäänud KEELENDITE päraldiseks, ta ei sõltu automaatselt nimetusalisest. Kirjeldatud didaktika on paratamatu praegugi, niivõrd kui ortograafiakäsiraamatu kasutajale on ikka teada objekt, mille tähistust tuleb kirjutada, ja objektiliikide kaupa on infot kergem otsida kui nimetusmalle pidi. Teiselt poolt on sellisel didaktikal raske tõrjuda muljet, nagu sõltukski algustäht keelevälisest objektiliigist. Tegelikult sõltub algustäht

1) kõigepealt sellest, kas konkreetsel, parajasti kõnes oleval objektil nime on või tuleb teda nimetada teisiti, ning

2) jaataval korral ühtlasi sellest, kas teda parajasti nimetatakse või soovitakse nimetada just nimega (ega mitte muul viisil).

Esitatud kahepunkttilises vormelis tuleb *nime* asemel lugeda vajadust mööda *pealkiri* (vt allpool).

¹ Seepärast tuleb lausväiketähtkirja versaalile kutsehügieeni seisukohalt eelistada, millist võimalust ongi üha enam kasutatud arvutile programmeerimisel.

Suurtäht mujal kui nimesdes

§ 770 Suurtähe tarvituses on kergem orienteeruda, kui jõuda kõigepealt selgusele, millistel kasutamisuhtudel tegemist EI OLE NIME suurtähega.

Lihtsalt välistub nimesuurtähe piirkonnast LAUSE ALGUSE suurtäht.

Suurtähte kasutatakse aga ka tundetooni väljendamiseks EMFAATILISE SUURTÄHENA.¹ Siia kuulub ÜLIMUSSUURTÄHT, *maiuscula maiestatis*², nagu ühendites *Tema Majesteet, Teie Hülgus, Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon, Suur Juht ja Õpetaja*. Ülimussuurtähest on dekadeerunud restriktiivsete asutuse-, organisatsiooni- ja ettevõtetnimetuste kirjutamine ametlikel juhtudel läbiva suurtähega, nagu *Rapla Leivatehas, Tallinna Prügimäe direktor*.³ Sellega on suurtäht omandanud veel ühe funktsiooni, mis ei ole nime märgistamine: näidata, et tegemist on nimetuse ametliku kujuga. Seda nimetatakse AMETLIKKUSSUURTÄHEKS. Tüüpilisest nimemallist (vt allpool) erineb ametlikkussuurtähe kasutamine selle poolest, et selline suurtäht haarab kaasa ka liigisõna (Rakvere Metalltoodete *Kombinaat*). Samuti on ta kaasa toonud asutuse või käitise NIME kirjutamise läbiva suurtähega ning jutumärkides, kuna piisaks kas ainult läbivast suurtähest või ainult jutumärkidest (*vabrik «Sirp ja vikat»* või *vabrik Sirp ja Vikat*). Konkreetsele isendile viitamise võimet on ametlikkussuurtähel juhtudel nagu *Moskva Suur Teater*, vrd *üks suur teater Moskvast* vms; enamikul juhtudel viitab isendile ametliku nimetuse restriktiivne ülesehitus.

Tundetoonilise suurtähe juhtumeid on ka *Sina* ja *Teie* kirjades.⁴ Suurtähte kasutatakse veel PERSONIFITSEERIMISEKS ja suvaliseks emfaasiks: *Usk, Lootus, Pettumus*; «Siis tuli *Suur Tundmatu*, vikat käes»; «Armastan *Elu* ja *Päikest* ja loodan salaja, et minust saab lastekirjanik». Kristlased nimetavad ainujumalat *Jumalaks* ja käsitavad seda sõna jumala nimena.

Vahevöö nime algustähe ja emfaasisuurtähe vahel moodustavad loomanimetused valmides ja valmjates proosateostes (prillidega *Ahv*; *Reinuvader Rebane*), samuti ASENIMED, mille hulka kuulub metafoorseid kohanimetusi (*Põhjamaa Palmyra* 'Peterburi', *Suur Lomp* 'Atlant') ja isikunimede asendajad (*Emajõe Ööbik* 'Koidula', *Igavene Juut* 'Jeruusalemma Ahhasveros'). Asenimede algustäht sõltub suurel määral keeletarvitaja harjumusest või soovist (seega ka *reinuvader rebane, üle* [suurel lombi, *igavene juut* jne).

1 Emfaatilisest väiketähest vt allpool.

2 *Maiuscula*, eesti võõrsõnana *majuskel*, on suurtäht, *minuscula* (*minuskel*) väiketäht. *Versaal* (algselt värsialgustähe mõttes) on sama mis majuskel või ainult suurtähti kasutatav kiri, s. t versaalkiri.

3 Endisaja kantseleimentaliteedi jäljena (paluja peab olema alandlik ja palutavat ülen-dama) nõutakse vahel praegugi, et sõna *direktor* kirjutatakse avalduste päises suure tähega nagu varem palvekirjades.

4 Suurtäheline viisakus-*Teie* oleks semantiliselt funktsionaalne, kui teda kasutatakse alati, mitte ainult kirjades.

Nime piiri sujuvus on toonud kaasa veel kaks liiki suurtähetarvust, kus sageli pole tegemist nimega: pealkirjade algustähe ja püsikindlussuurtähe.

Suurtähe kasutamine kõiksugustes PEALKIRJADES on üldlevinud. Eestikeelse teksti sees kasutatakse pealkirjasuurtähte koos jutumärkidega, kusjuures rakendub kas

ESISUURTÄHT: analoogselt lause algusega kirjutatakse ainult esimene sõna algussuurtähega ja muud sõnad säilitavad oma algustähe, või

LÄBIV SUURTÄHT: kõik sõnad peale «abisõnade» (õieti konjunktsioonide) saavad algussuurtähe.

Vahel vastab pealkiri teoreetilisele nimemõistele, vahel mitte. Näiteks lugemiku pealkiri «*Huvitaja*» on nimi, aga «*Eesti keele lugemik II klassile*» on üksikteose restriktiivne nimetus. Raskesti määratavad juhtumid on sellised nagu «*Tartu transport 1898*», «*Vaga Jenoveva elulugu*», «*Kodumaa taimestik*», «*Sporidileht*». Suurtähe kasutamine ei ole mingis korrelatsioonis sellega, kas pealkiri kujutab endast nime või mitte. Seepärast on praktilises algustähedidaktikas otstarbekas eraldada pealkirjad omaette liigiks, mille puhul nimesuse küsimust ei olegi tarvis tõsta.

Eesti õigekirjareeglites ei kajastu seni ja peakski jääma üldkohustuslikust õigekirjast väljapoole muusikategelaste tava kirjutada helindite nimetused esisuurtähega, kuid ilma jutumärkideta, nagu *Händeli Orelikontsert d-moll*, *Regeri Süit vanas stiilis viiulile ja klaverile*. Muusikateoste pealkirjad, mis autor algul neile pannud, ei ole alati teada, nad muutuvad väljaandeti; tavalistele pealkirjadele lisandub — mõnikord alles hiljem, teiste panduna — nimesid («*Kuupaistesonaat*») ja nimetuste lisandeid, millel tihti ei ole kindlat kuju ega selget ortograafilist staatust (*Timpanilöögisümfoonia* või *timpanilöögiga sümfoonia?*). Nähtavasti otsivad muusikud teoste nimetamisel süsteemsust ja sellega teatavat helindinimetuste PÜSIKINDLUST, mida peab sümboliseerima üksik suurtäht.¹

Nimetuse püsikindluse taotlusega saab seletada ka ajaloolaste tarvituses esinevat ja sealt kunagi üldkohustuslikku ortograafiasse kantud esisuurtähte sündmuste nimetamisel, nagu *Jüriöö ülestõus*, *Kolmekümneaastane sõda*, *Teine maailmasõda*. Seejuures on seni jäänud nende poolt piiritlemata ajaloolise sündmuse mõiste (kas *D/direktoorium*, *R/renessanss*, *T/teine vabariik*, *T/termidoor* märgivad sündmusi või muid nähtusi?). Osa sündmusi kannab tõepoolest nimetaolist tähistust: *Jäälahing*, *Pärtliöö*, *Verine Pühapäev*, *Suur Nälg*, *Kolm Kuulsusrikast*, ja ajaloosündmuste rühma sekkub ka ülimussuurtäht (*Suur Isamaasõda*). Seega kasutatakse ajaloos nii esi- kui ka läbivat suurtähte ja viimast koguni eri ajedel.

¹ Muusika-esisuurtähe mittekohustuslikkuse eeliste kohta vt H. SAARI. Algustähe ja jutumärkide reeglistamise alused. — Keel ja Kirjandus 1974, nr. 11, lk. 659.

Jutumärgid

- § 771 Jutumärgid on üks kahepoolseid kirjavahemärke ja nende universaalseks ülesandeks on eraldada TSITAADID muust tekstist. Tsitaadi mõiste alla mahub ka otsekõne, mida käsitletakse liitlause süntaksis. Samuti mahuvad siia pealkirjad.

Jutumärkide tekstisisese funktsioonist tuleneb, et neid ei ole vaja, kui asjaomane tekstilõik on ümbrusest eraldatud mingil muul viisil: teise kirjaga (sageli on selleks kasutatud versaali või kursiivi); eraldi real; silditekstina, mil polegi tekstümbrust, jne. See kehtib ka nimede ja pealkirjade jutumärkide kohta; näiteks kirjaga esiletõstetud: «Operatsioonisüsteemid DOS ja «Unix» on meilgi kasutusel» ehk «Operatsioonisüsteemid DOS ja UNIX on . . .»; «Seejärel ilmunud Mart Raua «Turg» kutsus esile erimeelseid arvustusi» ehk «Seejärel ilmunud Mart Raua *Turg* kutsus . . .».

Jutumärkide paneku või ärajätmise kohustus ei ole alati ühtviisi selge. Seepärast kujuneb eri keeltes eri tavadid, mis määravad, kas kahtlusjuhtudel jutumärke panna. Mõnedes keeltes jäetakse jutumärgid enamini ära; selliseid on näiteks soome keel. Teistes pannakse võimalikult palju jutumärke — seda maneerit on rohkesti ka eesti trükistes. Kõiki jutumärkide paneku võimalusi ei ole Eestis jõutud siiski kasutada. Nii ei kirjutata jutumärgistatuna tänavanimetusi (*Estonia puiestee* «Estonia» teatri järgi), nagu seda tehakse Bulgaarias.

Kirjutuslikult on lihtsam jutumärgid võimalikult ära jätta, hoolitsetes vaid selle eest, et nii ei tuleks lugejale arusaamatusi.

Suurtäht-jutumärk-mallid

- § 772 Algussuurtähe ja jutumärkide tarvituse põimumise tõttu saab algustähe ortograafia laiendada suurtäht-jutumärk-mallide käsitleuseks.

Eesti kiri kasutab kaht põhimalli, millele lisandub alammall. Esimene põhimall on TÜÜPILINE NIMEMALL. See hõlmab kõige sagedamaid ja iseloomulikumaid nimesid, nagu koha- ja isikunimed. Valem on

(l s +) S S S a S S S (+ l s),

mis tähendab: läbiv suurtäht (vahelmised abisõnad väiketähelised); liigisõna on väiketäheline, asetsees nimetuuma ees või järel, või puudub; ilma jutumärkideta. Näiteid: *Rumeenia* (ainult tuum), *Lihula alev* (*Lihula* on tuum, *alev* on liigisõna), *Taani Kuninga aed*, *Hea Lootuse neem*, *Emajõgi* (*Ema-* on tuum, *-jõgi* liigisõna), *Suur Vanker* ehk *Suure Vankri tähtkuju*, *Kolm Õde* (hoonerühm), *Sõpruse naftajuhe*, *Arnold*, *Kaasik*, *Arnold Kaasik*, *John Maata*, *Karolingid* ehk *Karolingide dünastia*, *major Veskimets*, *hr Olt*, *hr Harri Olt*, *isand Kassifei* (muinasjutus; *major*, *härri* ja *isand* on liigisõnad), *Villemsoni mammi* (vanem naiskodanik Villemson), *Vestmanni härri* (hr Vestmann), *Kaval-Ants*.

Teine põhimall on TÜÜPILINE PEALKIRJAMALL, sarnane tsitaatide vormistusega.¹ Valem on

(l s +) « S v v v » (+ l s),

mis tähendab: esisuurtäht (muud sõnad säilitavad oma algustähe); liigisõna on väiketäheline, asetstes tuuma ees või järel, või puudub; jutumärgid hõlmavad tuuma; vt näide (1). Tegelikke pealkirju ei liigendata kui nimesid ja nendes leiduv liigisõna või restringeeritav põhi jääb sissepoole jutumärke, vt näide (2).

(1) «Algteadmisi küberneetikast»

või: raamat «Algteadmisi küberneetikast»

või: «Algteadmisi küberneetikast» -raamat

«Julge jänesepoeg»

või: muinasjutt «Julge jänesepoeg»

või: «Julge jänesepoja» raamat

sari «Mosaiik»

või: «Mosaiigi» sari

(2) Jaan Krossi «Rakvere romaan»

Stefan Zweigi «Malenovell»

«Politseiteenistuse määrustik»

Teisiti: politseiteenistuse määrustik

(põhjad on *romaan*, *novell*, *määrustik*)

Charles Gounod' «Mõtiskelm Johann Sebastian Bachi 1. prelüüdi üle»

(restringeeritav põhi on *mõtiskelm*; väljapoole jutumärke saab lisada ka mingi liigisõna, näiteks *helind*, *pala*, *teos*)

Kahe tüüpilise malli kontaminatsioonina on kasutusel PEALKIRJAJA-DE KÕRVALMALL valemiga

(l s +) « S S S a S S S » (+ l s),

s.t tüüpilise pealkirjamalli raames kasutatakse läbivat suurtähte. Kõrvalmalli iseloomulik kasutusala on perioodiliste väljaannete pealkirjad. Mõnedel juhtudel on läbiv suurtäht tõlgendatav nimealgustähe-
na, nagu näites (3), puhuti aga osutab ta enamalt nimetusfraasi ametli-
kule püsikindlusele — näide (4).

(3) «Rahva Hää!» (*vrd*: Rein Heinaste)

«Krasnaja Zvezda»²

(4) «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised»

Teisiti: Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised

Kõrvalmalli rakendamiseks on vaja teada piiri perioodiliste ja jätk-
väljaannete vahel (sest viimased ei käi kõrvalmalli alla), samuti seda,
kas saate-, artikli- jm sarjade pealkirjad on perioodiliste või jätkväl-
jaannete pealkirjade analoogid (1976. a õigekeelsussõnaraamatu järgi

1 Täislauselise tsitaadi näide: *Arvo Valton kirjutab. «Me ei räägi oma planeedi hinnast, aga küllap peaksime sedagi tegema.»* Lausesse põimuv tsitaat: *Arvo Valtoni sõnul «me ei räägi oma planeedi hinnast, aga küllap peaksime sedagi tegema.»*

2 Vene «Красная звезда» (ajaleht). On saanud tavaks kasutada transkribeerimisel oma suurtäht-jutumärk-malli.

on nad jätkväljaannete sarnased ja nende puhul kasutatakse tüüpilist pealkirjamalli. Seega sõltub siin õigekiri keelevalistest, sageli raskesti kindlaks tehtavatest seikadest. Pole selge, kui palju on funktsionaalset kandepinda kaubamargi eristamisel üksikesemest sel teel, et esimesele omistatakse tüüpiline pealkirja-, teisele kõrvalmall, nagu tavaks on olnud, näiteks mänguraudtee «*Punane noob*», aga esindusrong «*Punane Noob*»; jahitüüp «*Lendav hollandlane*», aga mootorpaat «*Lendav Hollandlane*» ja asenimi *Lendav Soomlane* (=Matti Nykänen).¹

Kõrvalmall kattub asutusenimede kirjutusviisiga: asutuste, organisatsioonide ja ettevõtete nimetustes ulatub ametlikkussuurtäht ka nimesse, kui see on olemas, ja säilib seal ka siis, kui läbivat ametlikkussuurtähte muus osas ei kasutatagi, näiteks: *Tarbekunsti Tootmiskoondis* «*Meie Tee*» — *tarbekunsti tootmiskoondis* «*Meie Tee*» — «*Meie Tee*» *juhtkond ja kunstnikud*, *Raduküla Kaubanduse AS* (~ *Aktsiaselts*) — *Raduküla kaubandus-aktsiaselts* «*Radu Poemes*» — «*Radu Poemehe*» *aktsiaselts* — «*Radu Poemehe*» *segakauplused*, *ühispõllumajand* «*Uus Elu*», «*Uue Elu*» *kolhoos*.

Lisaks tüüpilise nimemalli kohta

§ 773 Algussuurtähte või millist tahes suurtäht-jutumärk-malli tuleb voolavas tekstis käsitada kui vormilist markeeringut, nii et väiketäheline kirjutus moodustab markeerimata taustmassi. Näiteks taust: *küllap valve on tugev*; *ronk oli helme lähedal*; suurtähega markeeritult: *küllap Valve on tugev*; *ronk oli Helme lähedal*. Taust: *kinos jooksis valge koer*; markeering: *kinos jooksis* «*Valge koer*». Koha- ja isikunimed on aga üsna kindlad suurtähe piirkonnad ja omas ulatuses moodustavad nad teist järku taustmassi, mille foonil võib väiketäht omakorda osutada markeerijaks. Selline väiketäht on eesti õigekirjas hõivanud isiku- ja kohanimede omastavaid käändeid, milles lisaks algustähe muutmisele on nimede originaalne kirjutusviis asendatud mugandlikuga.

Isikunimede poolelt kuuluvad siia loomatõugude, bioloogiliste taksonite ja usundite nimetused, nagu *orlovi traavel*, *prževalski hobune*, *muhamedi* ja *luteri usk*. Väiketäht markeerib siin erinevust vastavanimelistele isikutele kuuluvatest loomadest, mis on kontekstis vaevalt vajalik, ja on tegelikult kasutusel analoogsete kohanimegenitiivide eeskujul. Usunditegi puhul on tegemist sekundaarse, analoogilise sarnumisega, eeskujudena käändumatud täiendsõnad (vaegadjektiivid) või apellatiivigenitiivid nagu *katoliku*, *anglikaani* (kirik), *benediktiini*, *kaputsiini* (munk), samuti võõrkeelsed väiketähelised adjektiivid (*орловский*, *lutherisch* jt).

¹ 1970. a Tallinnas tegutsenud keelekorralduse ja õpetuse komisjonis leidis ülekaalukat pooldust idee hakata kolme malli asemel kasutama kahte. See tähendaks kas tüüpilise pealkirjamalli või kõrvalmalli kaotamist. Kõrvalmalli taandamise ettepaneku tegi Johannes Aavik 1936. a. Seda ettepanekut on peetud tühiseks (Andrus Saareste 1937).

Kohanimele poolel on genitiivi väiketäheline markeerimine ulatuslik. Väiketäht on pandud tähistama liigilisust, rahvuslikkust, keelt jms erinevalt otsesest kohakuuluvusest, nagu *Araabia maad* (peetakse silmas Araabia poolsaare riike) ja *araabia maad* = *araablasmaad*, *araabia keele maad*. Selline opositsioon kujunes varakult, enne kui keelekorralduses vastavaid ettepanekuid tegema hakati, vt näide (5) läinud sajandi lõpult. (Lauri Kettunen esitas mõnevõrra teisiti mõeldud soovitus 1919.) Tava kujunemisel on eeskujuks olnud saksa, vene ja soome keele käänduv-kongrupeeruvad adjektiivid, mis kirjutatakse väiketäheliselt — näide (6). Need eeskujud mõjuvad edasi praegugi, muidu ei oleks seletatavad hääbelised juhtumid nagu näites (7).

(5) Lauljaid *Harzi kanaria* lindusid, kes hästi päeval ja tulega laulavad, on müüa hotel «London'is». (Ajalehest 1896)

(6) *dänische Butter* "Taani või"
датское масло
tanskalainen voi

(7) Polaarmaast teadsid juba *india* rahvalaulikud ja pühade raamatute koostajad. (Ajalehest)

pikemat aega oli *lääneeuroopa* kirjanduse kateedri juhataja. (Ajalehest)

ja Edward III taotlused *prantsuse* valitsejatiitlile. (Teatri kavalehelt)

hooaja lõpul esietendus andeka *siberi* dramaturgi Aleksandr Vampilovi «Vanem poeg». (Ajalehest)

Väiketähelisust rohkendab etnonüümika analoogiamõju; võrreldagu omavahel näites (8) toodud juhtumeid. Rahvus- ja kohakuuluvuse sõna on — paitsi algustäht — sageli homonüümsed, nt *eesti* — *Eesti*, *leedu* — *Leedu*, *prantsuse* — *Prantsuse*, *jaapani* — *Jaapani*.¹

(8) Sellele osutavad *Ida-Euroopa* muistised
 Sellele osutavad *idaslaavi* muistised

Linnahall meenutab *Kesk-Ameerika* ehitisi
 Linnahall meenutab *asteegi* ehitisi

Liigile osutav väiketäht on ulatuslikult kasutusel bioloogias, põllumajanduses ja meditsiinis, kus ta on muutunud erialaliselt kohustuslikuks ja nende alade avaliku tähtsuse tõttu tulnud ka üldkohustuslikku õigekirja: *jaapani seeder*, *siberi orav*, *peipsi siig* (erinevalt *Peipsi siiast* kui millisest tahes siiast, mis Peipsist püütud), *arktika mullad*, *aasia koolera*, *jorkširi siga*. Opositsioon suur- ja väiketähe vahel on siin enamikul juhtudel kaunis nõrk (jorkširi seatõug pärineb tõesti Yorkshire'ist), samuti nagu ainenimetuses *berliini sinine* — *Berliini sinine*, kus värvaine on väga tõenäoliselt linna ja värvuse juhuseosest kontekstis eristatav. Nimetatud teadusharudes kasutatav väiketäht, mis toob kaasa mugandliku kirjutusviisi, on põhjustanud vormilist

¹ Markeeriva väiketähe kriitilist analüüsi: H. SAARI. Algustähe ja jutumärkide reeglilistamise alused. — Keel ja Kirjandus, 1974, nr. 11, lk. 657 jj.; P. PALL. Nn. käändumatu omadussõna õigekirjast. — Keel ja Kirjandus, 1985, nr. 5, lk. 274 jj.

ebakindlust: *jaffa apelsinid* (korrektne mugand oleks *jafa*); *esseksi*, aga *sasiksi* (nimedest *Essex, Sussex*). Mugandusega seguneb püüd kirjutada nimi paitsi algustäht algupäraselt: *galápagose albatross* (vrd nimi *Galápagos*).

Tajutavat opositsiooni suur- ja väiketähe vahel leidub juhtumeil nagu *Tartu saku õlu* – *Saku saku õlu* (õllesort, kord valmistatud Tartu, kord koduvabrikus).

Markeerivat väiketähte on lastud sarjuda nimetusaliste rühmade kaupa, millega nii nime- kui ka mittenimejuhtumid kirjutatakse väiketäheliselt. Selline tarvitus on järk-järgult vähenenud. Nii on keeleteaduse tava kirjutada kõik murdenimetused väiketäheliselt (*saarte, lääne, tartu*, ungari keele *seekái murre*) hakanud maad andma algustähe kasutamisele nii, et eristatakse nime ja mittenime: *saarte, lääne, Tartu, Székely murre*.¹ Analoogne areng on toimunud geoloogilises nimistus: varem *lükati meri, lontova kihistu, kukruse iga, jõhvi lade, ländoveri ajajärk, pärnu veekiht*, nüüd juba ka *Lükati meri, Lontova kihistu, Llandoveri ajajärk* jne; siia ei kuulu aga substantiivid nagu *devon, juura, kriit, kambrium*.

Markeeriva väiketähe didaktikas on sageli lähtunud eeldusest, et ühelgi juhul ei ole mõlemad võimalused – suur- ja väiketäht – õiged ja et keeletarvitaja peab teadma, kumba kasutada, aga ei tohi ise määrata, kumba ta kasutada soovib. Säherduse opositsiooni olemus on aga selles, et kumbki tema vormiliselt erinev liige vastab erinevale väljenduskaavatsusele (intentsioonile) ja mitte niivõrd sõltuvusele ümbritsevatest asjaoludest. Sedavõrd kui õigekiri on väljendusvahend, tuleb tal olla oma mõtet väljendava keeletarvitaja käsutuses.

Tüüpiline nimemall on sageli samavormne selliste ühenditega, kus nimi on restringendiks, näiteks *Narva jõgi* (kohanimi) vrd *Narva vanalinn* (*vanalinna* kui põhja restriksioon). See vastab reaalsele olukorrale, kus denotatiivselt on võimatu vahet teha restriktiivfraasiga nimetatute ja nimekandja vahel: sõna *Narva* võib käsitada nii jõenime tuumana kui ka linnanimesena, mis on restringendiks fraasis *Narva jõgi*. Muid näiteid: *Viljandi järv, Ülemiste jaam, Melgiste ema* (naine nimega Melgiste ja Melgiste-nimelise isiku ema võib olla sama).

Isikunimede osas on kõikuvust dünastiate nimetamisest. Dünastianimed on perifeerne võõde nimede ja mittenimede vahel. On olnud kahesugust tarvitust, millel kummalgi on oma põhjendus. Vaatleme näidet (9).

(9) Nad rajasid *idamaadel* kõrge kultuuriga riike: *Maurjade* ja *Guptade* impeeriumi Indias, *ahhemeniidide* ja *sassaniidide* riigi Pärsias. (Ajalehest)

Siin on patronüümliste (isa- ja esivanemanimeliste) sufiksaaltuleliste korral suurtähest loobutud (*ahhemeniidid, sassaniidid*, vrd kreeka sufiks *idēs*). Sufiksita juhtudel on suurtäht alles (*Maurjad, Guptad*).

¹ T. EREL'T Murdenimetuste kirjutamine. – Keel ja Kirjandus, 1975, nr. 7, lk. 429 jj.

See erinevus on põhjendatud, niivõrd kui nimetuletised pole enam nimed (*tomist* vrd *Thomas*). Teisal on aga kirjutatud *Ahhemeniidid* ja *Sassaniidid*, käsitades neid nimedena sarjuvalt muude dünastianimedega, mis pole muud kui isiku-, sageli perekonnanimede mitmused (*Romanovid*, *Hohenzollernid*). Eriti on harjutud suurtäheliste dünastianimedega *Karolingid* ja *Merovingid*, olgugi siin tegemist võõrsufiksiga.

Kahe võrdväärse põhjenduse juhtudel, kus sisulist opositsiooni pole, saab ühtlase tarvituse huvides rakendada PUHTKOKKULEPPELIST VALIKUT. Dünastianimed on niisuguse rühma näide. (Kokkulepet ei ole seni sõlmitud.)

Dünastiate juhtumist erineb rühm *idamaad*, *orient*, *hommikumaa*, *oktsident*, *õhtumaa*. Neid sõnu on võimalik, kuid mitte kohustuslik käsitada nimedena. Seega on mingi opositsioon antud ja valikkokkulepe ei ole vajalik. Vastavalt intentsioonile saab kirjutada ka *Idamaad*, *Orient*, *Hommikumaa*, *Oktsident*, *Õhtumaa* ja veel maaalade mõttes *Ida*, *Lääs*.¹ Üksikjuhtumel on selline opositsioon kujunenud denotaatiivselt oluliseks, näiteks *Põhjamaad* 'Skandinaavia ja Soome' — *põhjamaad* (sellise piiranguta).

Samuti on opositsioon olemas juhtumel, kus nime ees olevat adjektiivit käsitatakse kord atribuudina seekordses fraasis (*vana Toomas ja noor Toomas*), kord kindla isiku hüüdnime osana (*Vana Toomas* Tallinna raekoja tuulelipumehena).

Peale isikute ja kohtade tavalises, kitsas mõttes kuuluvad tüüpilise nimemalli alla, NIIVÕRD KUI NEIL ON NIMESID või nende nimetusi soovitakse ESITADA NIMEDENA: loomad ja kujutletud olendid (*Pauka*, lõvi *Zappik*; *Aphrodite*, *Murueit* või *murueit*, *Vanapagan* või *vanapagan*; valmide loomad *Ahv*, *Karu* jt); ehitised (*Pikk Hermann*, *Kolm Õde* hoonerühma nimena; *Nelja Piiskopi purskkaev*; kuid väiketähga *ooperihoone*, *raekoda*, *linnahall*, *laululava*, *vabaõhulava*, *tähetorn*)²; taevakehad ja nende püsikogumid (*Merkuur*, *maa* või ühena planeetidest *Maa*, *kuu* või *Maa* kaaslasena ka *Kuu*, meie jaoks ainulisena *päike* või ühena paljudest kinnistähtedest *Päike*, *Koot* ja *Reha*, *Suur Vanker*, *Plejaadid*; kuid väiketähga püsitu kogum *perseiidid*, vrd *Perseus*, ja tähe liik *tsefeiidid*, vrd *Kefeus*); maastikuesemed (kaldaeend *Kuradikantsel*, nimena *Rootsi Kuninga tamm* või restriksiooniga *Rootsi kuninga tamm*); vahel ka siseruumid (*Tuhande Samba saal* või *tuhande sambalgal saal*); sündmused, mida suurtähe abil soovitakse näidata ainulisena (*Suur Pauk* vrd *suur pauk*; *Verine Pühapäev* vrd *kurb pühapäev*); mis tahes tähtsad nimetusalsed, nagu *Dannebrog* (Taani lipp), *Musta Prints* *rubiin*.

1 Mitte aga maailmakaarte mõttes: "Seni voolavad jõed Põhja poole" (ajalehest), p.o *põhja poole*.

2 Ainult asutusenimetuse koosseisus suurtähga: *Astrofüüsika Keskinstituudi Tähetorn* (Sternwarte des Zentralinstituts für Astrophysik Sonnebergis), *Tälinna Linnahall*.

Kohtadega sarnaselt nimetatakse autasusid ja üritusi, niivõrd kui see süntaktiliselt võimalik. Eesasendis liigisõna on eesti keeles võimalik isikunimede puhul, nagu *direktor Puller*, samuti pealkirjamalli puhul, nagu *teater «Vanemuine»* = «*Vanemuise» teater*, mitte aga kohanimedes (*mäele Elbrus, *mägi Elbrusele), kus rakendub genitiivne nimemall: *Elbruse mäele*. Sedasama malli nimesid on *Rahvaste Sõpruse orden*, *Valgete Ööde ralli*, *Valge Daami muusikapäevad* (*Valge Daam* tõlgendub ka olendinimena ja *Valge Daami muusikapäevad* seega ka restriktsoonina). *Nõmme talv*, *Praha kevad*, *Varssavi sügis* ja *Bayreuthi pidumängud* on restriktsoonid, kus restringendiks on linnanimi. Nad võivad tunduda nimedena, mida põhjustab metonüümne põhisõna *talv* pro *talveüritused*, *kevad* pro *kevadine muusikapidustus* jne. Metonüümne põhisõna võtab juurde selgitava ekvivalendi genitiivse malli kohaselt: *Praha kevade muusikapidustused*. Liigisõna eesasendi vajadus toob kaasa tüüpilist pealkirjamalli, nagu *kursus «Kõik naised ise õmblema!»*. Substantiivpõhjaga pealkirjad võimaldavad eri vormistusi, näiteks *sümposion «Astrofüüsika ajalugu»*, teisiti «*Astrofüüsika ajaloo» sümposion* või – paberlikku vormelit toonitamata – *astrofüüsika ajaloo sümposion*.

Suurtäht-jutumärk-mallide vahel on INTERFERENTSINÄHTUSI. Tõlke lähtekeele mõjul, malli kehtivusala ebaselguse tõttu, maneerlikkusest või kirjaoskamatuses tingituna tekib hälbimusi ühe malli kasutusalt teisele, eeskätt tüüpilisest nimemallist pealkirjamalli ja koguni tavalisest restriktiivsõnastusest pealkirjamalli (hinnalipik *Žilet* «*Iraan»* 'Iraani žiletiterad'). Vt näide (10).

(10) Rongid sõidavad *Aegviidu jaamani*. (Normaalne kohanimemall, käesoleval juhul tõlgendatav ka kui restriktsoon asulanime järgi)

Lõpetatud on ehitustööd *allmaajaamades «Turgenevskaja»* ja «*Kolhoznaja»*. (Hälbimus pealkirjamalli)

Lõpetatud on ehitustööd *Turgenevskaja ja Kolhoznaja allmaajaamas*. (Normaalne kohanimemall)

Tarbetu on panna näiteks tormi- või tehiskeelenimesid jutumärki-desse, nagu *orkaan «Fifi»* pro *orkaan Fifi*, «*Fortran»* (või «*FORTRAN»*) ja «*Pascal»* pro *Fortran ja Pascal*. Need on konteksti varal isikunimedest eristatavad.

Niisama asjatu on kasutada äärmuslikke vormistusi – väiketähe-list ja jutumärkidega kirjutusviisi – trükikirjade ehk šriftide nimetamisel. Osal kirjadest on nimed, teisi nimetatakse autori (algjoonistaja) või muu päritolutunnuse järgi. Seega mitte «*Annotatsioonid on laotud «Helveticast»*» ega «*Annotatsioonid on laotud helveetikast»*, vaid «*Helveticast ~ Timesist ~ Hindenburg-fraktuurist* [*Hindenburg* pühendusnimenal ~ *Weißi kursiivist* [restriktsoon šrifti autori nimegal ~ *Bodonist* (metonüümselt endisaja trükkali järgil)].

Interferentset hälbimist markeeriva väiketähe piirkonda on demonstreeritud näites (7). See on ulatuslik nähtus ajakirjanduses, raamatuis ja isegi suurväljaandeis, nagu «Eesti nõukogude entsüklopee-

dias»: « vene tööstur, rahvuselt sakslane. Asus 1839 *briti* firma esindajana Moskvasse». Muud näiteid: *aafrika termiidiliigid* (loodusteadusliku liigiväiketähe interfereerumine), *baieri filmiproduktent*, *saksa allveelaev*, *hitleri kindralid*. Viimastes näidetes on tegemist nii võõradjektiivide mõjuga kui ka emfaatilise väiketähga.¹ Sage, ent põhjendamatu on riikide ja muude haldlate väiketäht seoses nendes kehtivate rahade ja mõõtudega (*hispaania mündid*, *riia vakamaa*, p.o *Hispaania mündid*, *Riia vakamaa*).

Isikunimede hälbimist väiketäheliseks esindavad *juuliuse* ja *gregooriuse kalender* ning *juuliuse epohh*, p.o *Juliuuse* ja *Gregoriuse kalender* ehk *vana* ja *uus kalender* ning *Juliuuse epohh*.²

Kosmoseajastul on sagenenud astronoomiliste nimede suurtäht igapäevaste taevakehade nimetustes. Puhuti võimaldab see stiililiselt vajalikku eristust (*meie Maa on üks äraütlemata ilus maa*), mõjudes teisel interferentsilise maneerina (*muinasjutumaad*, kus *Kuu on kummul*).

Lisaks pealkirjamallide kohta

§ 774 Peale pealkirjastatud teoste ja sarjade kuuluvad tüüpilise pealkirjamalli alla, NIIVÕRD KUI NEIL ON NIMESID või pealkirjasarnaseid püsikindlaid nimetusi ning kui nende nimetamisel kasutatakse (ka) eesasendis liigisõna: 1) autasud (*orden* «*Austuse märk*»); 2) üritused (*operatsioon* «*Uued tuuled*» ~ «*Uute tuulte*» *operatsioon*; *sümposion* «*Süvapuuraudude tehnoloogia eriküsimusi*» ~ *süvapuuraudude tehnoloogia eriküsimuste sümposion*; näiteid ka eelmises punktis); 3) taimesordid («*Liivi kuldrenett*», «*Hollandi punane*»);³ 4) kaubamargid, söidukitüübid jms (*hobikast* «*Noor keemik*», *mahlajook* «*Lati pats*», *jahiklass* «*Lendav hollandlane*», jaht «*Lendava hollandlase*» klassist).

Kui eesasendis liigisõna ei ole tingimata vajalik, saab jutumärkidest loobuda. Nii saab spordiauhindu sageli nimetada lihtsa püsikindla restriktiivfraasiga (*Tallinna mõök*; vastav üritus: *Tallinna mõõga turniir*). Püsikindlus ei tähenda, et teda PEAB suurtähga märgistama.

Kõrvalmalli alla kuuluvad peale perioodikapealkirjade: 1) asutuste, ettevõtete, organisatsioonide ja kollektiivide NIMED, mida on hakatud kirjutama läbiva ametlikkussuurtähga ja mida siis veel ainult jutu-märgid võimaldavad eraldada terviknimetuse muust osast (ENSV

1 Emfaatiline väiketäht on tuntud Ferenc Molnári noorsoojutust «Páli tänava poisid», kus poistekamp karistab oma liiget, kirjutades tema nime väikese algustähga: *nemecsek*.

2 Juliuuse kalender Gaius Iulius (Julius) Caesari, epohh Joseph Justus Scaliger'i isa Juliuuse järgi. Õige, ehkki asjatu oleks kirjutada *juliaani* ja *gregoriaani kalender*.

3 Erialakirjanduses «apostroofide vahel», s.t üksikülajutumärkides: '*Liivi kuldrenett*', '*Hollandi punane*'.

Riikliku Ehituskomitee Riiklik Projekteerimisinstituut «*Eesti Tööstusprojekt*»); 2) elutute esemete, eeskätt üksiksõidukite, nagu laevade, esindusrongide jne nimed (mootorlaev «*Noor Kalur*», rong «*Lääne Ratsur*»); siin on saanud mõõduandvaks inglise pruuk laevanimedes.

Kõrvalmalli on hakatud kasutama Eesti valimisirühmitiste nimetamisel, nähtavasti asutusenimede analoogial ja samal kirjapildiga toretsemise ajal (ülimumsuurtähe dekadents). Eesti kirjakord seda ei nõua.

Lisaks mallide interferentsi kohta

§ 775 Mallidevahelise interferentsi ja muude mitteühtsete juhtude näiteid on juba eespool. Siinkohal on lisaks toodud pealkirjamallide ja restriktiivühendi või tüüpilise nimemalli segunemise, samuti kahekordsete jutumärkide ja nende vältimise juhtumeid.

Restriktiivne nimetamisviis ja pealkirjamall interfereeruvad mitmesuguste äride, lokaalide ja kaubamarkide nimedes. Ühel poolusel on koha järgi nimetamine, nagu *Anne kauplus*, *Koeru kõrts*, teisel pandud jutumärkmalliga nimed, nagu *kohvik* «*Lõbus Talupoeg*». Viimast saab nimetada ka rahvalikuma genitiivse malli järgi «*Lõbusa Talupoja*» *kohvikuks*. Jutumärkideta genitiivne mall on tarvitusel ka pandud nimede puhul: *Karika baar*. Kokkukirjutatav liigitermin jääb sissepoole jutumärke: «*Merekohvik*», «*Koolikompvek*» jts. See ei ole päris loomulik isegi siis, kui liigitermin on tavatu, metonüümne, nagu «*Raekööök*» (liitne toitlustusettevõtte Tallinnas). Paberlik-ajalehelik pruuk asetab liigisõna jutumärkide ette, tekitades süntaktilise rikke: *kohvik «*Mere*». Probleemitumale tarvitusele võiks siin viia jutumärkide taandamine ja genitiivse malli eelistamine. See tähendab võimalust kasutada mitmesuguste nimede puhul senisest laialdasemalt tüüpilist nimemalli: nagu *Karika baar*, *Draakoni galerii* ja *Koeru kõrts*, nii ka *Lõbusa Talupoja kohvik*, *Merekohvik*, *Raekööök*, *Koolikompvek*, *Rõngu Köver kõrts*. Jäme viga on äri- või kaubaliiginimetuste jutumärgistamine nagu *kulinaarikauplus «*Kokakaubad*» pro *kokakaupade kauplus* või *kokakauplus* (vrd *pagariäri*), samuti tegevusobjektide ja -alade nimetused jutumärkides: *objekt «*Kinoteater*» pro *kino ehitusplats*, *RE (= *Riigiettevõtte*) «*Eesti Metalliekspor*» pro *Eesti Metalliekspordi RE*.¹

Pealkirjamalli segunemist tüüpilise nimemalliga põhjustab ka taotlus kirjutada tähtsate teoste tiitleid läbiva suurtähega. See on emfaatilise, ülimumsuurtähe toomine pealkirjadesse: *Eesti Entsüklopeedia* ~ «*Eesti Entsüklopeedia*», *Tartu Tähetorni Kalender*, *Punane Raamat* ~ «*Punane Raamat*» (viimane on koguni vaid osa tegelikest pealkirjadest). Praegused eesti õigekirjareeglid ei näe ülimumsuurtähte pealkir-

¹ Nüüsguseid nimetusi on praktikas vaja tõlkida, kuid jutumärkidesse pannakse normaalselt nimed kui nimetuste mittetõlgitavad osised.

jades ette ega selgita, milliste teoste puhul seda kasutada. See ülimus-suurtäht on saanud tõuget välismaisest, eriti inglise pruugist, kus on mis tahes pealkirju kirjutatud läbiva suurtähga.

Seadusandlusaktide pealkirjadeks on nende juriidilis-süsteemaatilised nimetused. Seetõttu saab neid kirjutada jutumärkidega – pealkirjana – ja niisama hästi ka ilma nendeta: (♣)*Eestis elamise ja töötamise lubade andmise eeskirjad*(♣). On kalduvust kasutada seadusandlusaktide puhul üht või teist suurtähti sisaldavat malli.

Kahekordsete jutumärkide tüüpjuhtumeid on «*Loomingu Raamatukogu*», kus ühe perioodilise väljaande pealkiri on paigutatud teise samasuguse sisse. Varasematel aegadel on sisejutumärke ära jäetud, ilma et see pealkirjast arusaamist häirinud oleks («*Oleviku Lisaleht*»; «*Olevik*» oli üks ajaleht). Nii oleks eelistatav praegugi: «*Loomingu Raamatukogu*».

Kaksikpealkirju on kombeks kirjutada jutumärke kordamata, vt näide (11).

- (11) *Mitte*: «Noorerahva muresid» ehk «Millal meie pulmad teeme»¹
vaid: «Noorerahva muresid ehk Millal meie pulmad teeme»
või: «Noorerahva muresid ehk millal meie pulmad teeme»
vrd: «Tuhkur ehk tõhk jahiulukina»

Eelviimasel juhul pole autor seda käsitanud mitte kaksikpealkirjana, vaid lihtsalt kahe rinnastatud fraasina, nii nagu viimasel juhul on tegemist kahe rinnastatud sõnaga.

On küsitav, kas on mõtet vormistada pealkirjadena saatesarjade nimetusi, kui need otseselt ütlevad, millega on tegemist (*Uastetund, peretund, keeleminutid, põllumeestesaade, vrd «Suvesiller», «Perekond ja kodu», «Tere hommikust, põllumehed», «Aktuaalne kaamera*).

Pühakirjaväljaandeil ei ole ühtseid pealkirju ja neid raamatuid nimetatakse tavaliselt ilma jutumärkideta: *piibel, koraan, talmud* jne. Piibli osadel (raamatutel, kirjadel) on samuti tinglikud nimetused, mida pole pandud jutumärkidesse, vaid kirjutatakse ebaühtlaselt kord kohanimede malli järgi, kord esisuurtähga: *Esimene Kuningate raamat, Saalomoni Tärkuseraamat, Luuka evangeelium, Apostilite teod, Peel ja lohemadu* (1938/40. a Tartu väljaandest). *Uue ja Vana T/ testamendi* (~ *uue ja vana testamendi*) algustäht ei ole kindlaks kujunenud; kirik kirjutab mõlemad sõnad suurtähga.

Lisaks suurtäheliste nimetuste kohta

- § 776 Ametlikkussuurtähte ei tule käsitada mitte niivõrd üldortograafilisel kohustuslikuna kui kantseleisüsteemi erinähtusena. Tingituna ameti-

¹ Iseasi, kui sama teos on avaldatud kord ühe, kord teise pealkirja all, nt Lion Feuchtwangeri «*Hispaania ballaad*» ehk «*Toledo juuditari*».

asutuste suurest mõjust Nõukogude argielule on asutuste ametlikkussuurtäht siiski muutunud ka Eestis kirjutamata, õnneks aga veel mitte mõödapääsmatuks seaduseks.

Riiki, samuti osariiki võib nimetada nagu maad või nagu asutust. Viimasel korral kasutatakse ametlikkussuurtähte, mis hõlmab ka muud nimetuse osad peale maanime. Eri nimetusvariante on näites (12).

- (12) Madagaskari Demokraatlik Vabariik
Madagaskari demokraatlik vabariik
demokraatlik Madagaskari vabariik
Madagaskari vabariik
Madagaskari riik
Hispaania Riik
Hispaania riik
Hispaania kuningriik (alates 1975. a-st on Hispaania Riigil kuningas)
Hispaania
Ühinenud Araabia Vabariik¹ (Egiptus ja Süüria 1958–1961, Egiptus üksi kuni 1971: *araabia* ei ole olnud siin mitte maa, vaid rahva ja keele mõttes, seega maanimi puudus riigi ametlikust nimetusest)

Samuti saab 1) ametlikkussuurtähte säilitades pikki asutusenime-tusi lühendada, 2) ametlikkussuurtähest loobuda (ainult asutuse NI-MES ei luba tava seda teha; vt eespool) ja kasutada ikkagi täielikku või lühemat ametlikku sõnastust, 3) ametlikkussuurtähest loobuda ja nimetust vabalt varieerida — näide (13). Asutustel on olemas ametlikke lühinime-tusi, mis juba Nõukogude ajal võimaldasid ladusamat väljen-dust pikkusega uhkeldavate täisnimetuste asemel — näide (14).

- (13) K-grad Kalatööstuse ja -majanduse Tehnilise Instituudi Tallinna Õppe- ja Konsultatsioonipunkt
K-grad kalatööstuse ja -majanduse tehnilise instituudi (~ tehnikainsti-tuudi) Tallinna õppe- ja konsultatsioonipunkt
Tallinna Õppe- ja Konsultatsioonipunkt
K-grad kalatööstus- ja kalamajandusinstituudi Tallinna õppepunkt
Tallinna õppe- ja konsultatsioonipunkt
Tallinna õppepunkt
K-grad kalainstituudi õppepunkt Tallinnas
Tartu Võõrkeeltekursused
Tartu võõrkeeltekursused. Tartu võõrkeelekursused
Tartu keeltekool. Tartu keelekool
Venemaa Teaduste Akadeemia Siberi Osakonna Geokrüoloogia Insti-tuut; *loodusajakirjas ka*: kirsmaainstituut
(14) Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühing
ametlikult ka: Eesti Sõprusühing
mitteametlikult: Eesti ja välismaa sõprusühing. Kas Leedu või Eesti sõprusühing?

¹ Nimetus oli sellisena käibel, sisaldab aga ebakonnektsi «ühinenud Araabia». Õigem olnuks *Araabia Ühendvabariik*.

Ametlikkussuurtähel oli selgem ülimussuurtähe iseloom NSV Liidu kõrgemate asutusjärkude puhul ja siis teda ära ei jäetud (vt 1976. a õigekeelsussõnaraamat, lk 881, märkus 1).¹

Ei ole tavaks märkida suurtähega ALLASUTUSTE nimetuste ametlikust, kuid piiri asutuse ja allasutuse vahel määrab üksnes tava (vrd õigekeelsussõnaraamat, lk 881, märkus 3).²

Läbivat ametlikkussuurtähte ei saa soovitada nimetuste kogu ulatuses. Ta ei tohiks hõlmata Nõukogude- või venepärasest nomenklatuuris nimetuse ette asetatavat autasu- ega pühendusvormelit, mis näites (15) on eespool // -märgi. On siiski pahaks pandud, kui nimetuse esimehe täht ei ole suur, vt näide (16).

(15) Tööpunalipu ordeniga // Jevg. Vahtangovi nimeline Riiklik Akadeemiline Teater

akadeemik V. Obraztsovi nimeline // Leningradi Raudteeinstituut

(16) *Pretensioon*: See on Akadeemik V. Obraztsovi nimeline Leningradi Raudteeinstituut

Samuti: See oli Akadeemik Viljamsi nimeline Kolhoos

Tegelikult võimalik ka: See oli akadeemik Viljamsi nimeline kolhoos ~ akadeemik Viljamsi kolhoos ~ Viljamsi kolhoos

Mitte aga: *«Viljamsi» kolhoos ~ *kolhoos «Viljams»

Ametlikkussuurtäht interfereerub tavalise nimetamisega eriti seal, kus mingi objekt ja seda haldav asutus on samanimised, vt näide (17). Liigne on ametlikkussuurtäht seal, kus asutust ei olegi ja tegemist on pelga hoonetüübiga, nagu näites (18).

(17) *Lahemaa rahvuspargi* funktsionaalse tsoneeringu skeem. (Normaalne kohanimemall)

Lahemaa Rahvuspargile ~ *Lahemaa rahvuspargile* on selleks otstarbeks antud 500 000 rubla. (Asutusena käsitlemine võimalik)

Lahemaa *Rahvuspargi funktsionaalse tsoneerimise skeem. (Maaala asjatult nimetatud nagu asutust)

(18) Kontsert Tallinna raekojas. (Hoonetüübi nimetus, restriksioon koha järgi)

Tartu *Tähetorni kalender. (Oleks õigustatud, kui oleks selline asutus)

Järgnevad neli eriprobleemi, mille kohta kerkib kirjakeele praktikas sageli küsimusi: kuidas kirjutada nimesid liitumeis; kas markeeriv väiketäht on ka sõnaühenditel; kus on suurtäht asenimedes; millena käsitada nimepartikleid.

1 Et tegemist oli siiski tava ja mitte ettekirjutusega, sellele osutavad näited nagu «liiklusvahendite valmistamine või ümberehitamine väljaspool *autotööstuse ministeeriumi* tehaseid» (liikluseeskirjad 1972).

2 Rusikareeglina kehtib, et läbiva suurtähega nimetused loetakse ümmarguselt pitsatilt. Soovitatakse, et läbivat suurtähte võib mingi vajaduse korral kasutada rügementide ja üksikpataljonide nimetustes ning nendest kõrgemal. Üldiselt ei ole suurtäht väeosade puhul kasutusel.

Nimi liitumis

§ 777 Liitsõna PÕHJANA võib nimetuud käituda kolmel viisil. Ta võib võtta enese ette täiendi, mis kirjutatakse algussuurtähega ja ühendatakse sidekriipsuga, nagu *Kesk-Aasia*, *Põhja-Ameerika*, *Kaug-Ida*,¹ *Nüüdis-Orient*, *Räpsi-Rein*. Ta võib saada kokkukirjutatud täiendi, mis omandab suurtähe, nagu *Suurbritannia*, *Valgevene*, *Angloameerika* 'inglise keelt kasutav osa Ameerikast'.² Ta võib saada täiendi, mis säilitab oma algustähe ja ühendatakse sidekriipsu abil, nagu *nüüdis-Egiptus*, *optika-Zeiss* (= *optika Zeiss*, see Zeiss, kes tegeles optikaga).

Liitsõnas TÄIENDIKS olles võib nime tuum võtta enda järele sidekriipsu varal ühendatava põhisõna, mis säilitab oma algustähe, nagu *Aafrika-reis* (= *Aafrika reis*). Teistel juhtudel kirjutatakse ta kokku ja väiketäheliselt: *marsielanik* (= *Marsi elanik*), *rootsiaegne* (= *Rootsi või mu aegne*)³ *jaanipäevast lauritsapäevani* (= *Ristija Johannese päevast Laurentiuse päevani*).

Põhisõna kolme või vastavalt täiendi kahe mooduse vahel ei ole alati selgeid erinevusi. Suhteliselt selged on HARGTÄIENDIGA NIMED (vt allmärkus 1). Hargtäiend liitub, kui ta jääb käändumatuks: nagu *Põhja-Ameerikas*, nii ka *Väike-Maarjasse*, *Kõrg-Eestist*, *Kesk-Euroopale*, *Uus-Guinead*, *Suur-Peetrit*, *Väike-Posti tänaval*, *Väikekaares*, *Keskpuiesteed*, *Suurbritanniaks*. Käänduvana ta ei liitu, kirjutatakse aga ikkagi suurtähega: *Suurel Munamäel*, *Väikesele Tütarsaarele*, *Väikeses kaares*, *Lühikese jala kaudu*. Peale kohaliste hargtäiendite on kohanimedel ka ajaloolisi: *Muinas-Egiptus*, *Vana-Kreeka*, *Tsaari-Venemaa*, *Nüüdis-Eesti*, *Endis-Eesti*, kuid nende tähenduslik erinevus *muinasaegsest* ehk *muinas-Egiptusest*, *vanast Kreekamaast* ehk *vana-Kreekast*, *tsaariaegsest Venemaast* ehk *tsaari-Venemaast*, *nüüdsest Eestist* ehk *nüüdis-Eestist* ja *endisaegsest Eestist* ehk *endis-Eestist* on vaid stiililis-maitseline. Sama kehtib isikunimede puhul, näiteks *sauna Madise*, *sauna-Madise* ehk *Sauna-Madise* kohta. Väiketähega on kirjutatud ka *mitte-*, nt *mitte-Euroopa*, mis sisuliselt *Mitte-Euroopast* ei erine. Suurtähte põhjendab liitumi nimelisuus, näiteks kui *Uus Maailm* ja *Kolmas Maailm* on käsitatavad nimedena, siis on seda ka *Mitte-Euroopa*; kui *Kõrg-Eesti* on geograafias käsitatav nimena, siis on seda ka *Ranniku-Viru* jne. Väiketähte põhjendab see, et sama (*mitte* Euroopa) või samasisuline täiend (*endisaegne* Eesti) kirjutatakse eraldi sõnana. Niisiis on tegemist kaht moodi põhjendatava, aga praktiliselt opositsioonitu valikuga, kus ühtsuse saaks tagada puhtkõkkuleppeli-

1 Nüüdisugust täiendit nimetatakse HARGTÄIENDIKS. Selliste varal nimi otsekui hargneb eri nimetusalistele või sama alise osadele: *Suur- ja Väike-Karja tänav*, *Põhja*, *Kesk- ja Lõuna-Ameerika*.

2 Näites *Angloameerika* (erinevalt *Ladina-Ameerikast*) tingib kokkukirjutamise ladina-pärane vahevokaal -o-. Sellest erineb ajalehelik *anglo-ameerika*, mille asemel tuleks kirjutada selgemini *Briti ja USA*.

3 Rööpvõimalus *Rootsi-aegne* on korrektne ja üksnes ei sarju nii hästi, vrd *orduaegne*, *veneaegne*, *tsaariaegne*, *ärkamisaegne* jne.

selt. Ettepanek kirjutada alati hargtäiendi malliga, s.t liitumis kahe suurtähe ja sidekriipsuga, ei ole aga pooldamist leidnud, sest osa juhtumeid tekitab mõninga psüühilise tõrke (*marmor-Hermes* 'Hermese marmorkuju' – kas *Marmor-Hermes*?).

Liitsõna TÄIENDOSA väiketäht on normaalne nende uunikuminimete puhul, mida üksnes astronoomilises mõttes markeeritakse nimeks: «Nii nägid *kuulaev* «Eagle» ja tema meeskond välja Kuul».

Ühendi suurtäht

- § 778 Liitsõnadest nagu *marsielanik*, nimelähtetest apellatiividest nagu *röntgen*, *kudee* (Coudé fookus), *frenell* (Fresnel'i lääts), *amper*, samuti loodusteaduse ja meditsiini terminitest nagu *peipsi siig*, *siberi katk* erinevad ülekandelise tähendusega ühendid. Tähendusülekanne hõlmab kogu ühendi ja et ühendil tervikuna algustähte ei ole (see kuulub sõnale), säilitab nimi ühendis oma algustähe: *Achilleuse kand*, *Ariadne lõng*, *Gordioni sõlm*, *Egiptuse nuhtlus*.

Asenimed

- § 779 Asenimed on mingid nimetused, mida on kombeks kirjutada – või ka mida üksikujuhtudel meelega kirjutatakse – algussuurtähega (vt § 770). Nad on vahel troopsed (metonüümne *Must Manner* 'Aafrika'), ei tarvitse aga seda olla (*Must Luik* ühe teatava musta tiigiluige kohta). Suurtähe abil nimeks markeerimine tunnistab enamast või vähemast emfaasist. Vahel on tegemist ka sisulise opositsiooniga, nagu *Uus Maa-ilm* 'Ameerika', vrd «Loodeti, et võitlustules sünnib *uus maailm*»; *Igavene Linn* 'Rooma', vrd «See *igavene linn* oma rikutud õhuga!»; *El Greco* 'Dominikos Theotokopulos', vrd hispaania *el greco* 'kreeklane'.

Asenimede harva esinemise ja vormilise ebaühtluse tõttu ei ole kindlat tava, kuidas kirjutada nende liigisõna. Kirjutatakse *Valge Daam* ~ *Valge daam* (Haapsalus), *Pikasabaliste Saar* või *saar* (Austraalia), *Kurva Kuju rüütel*.

Nimepartiklid

- 780 Eesti keeles aadlipartikleid ei ole, need on võõrkeelsete nimede osad ja peaks kirjutatama nagu muugi osa nimest, s.t asjaomase keele õigekirjas kas suur- või väiketähega. Sama peaks kehtima titulatsioonide (nn kõnetlussõnade) kohta, kui neid ei tõlgita. Näiteid: *Sir Walter Raleigh*,¹ *Mr. Hone*, *Miss Gladys* (inglise; samuti segakeelsed seltskondli-

¹ «Yes, sir!» = «Jah, sir!» või parem «Jah, härra!», mundrikandjate vahel «Just nii!»
«Dear Sir, ...» = «Väga austatud hr N, ...»

kud tiitlid *Miss Euroopa*, *Lady Karneval*), *don Carlos*, *doña Leonor* (hispaania), *pan Matějček* (tšehhi), *Hermann von Möllendorf zu Greifenbronn*, *Georg Graf Hildeburg* (saksa), *M. [= Monsieur] Bergeret*, *Mlle. [= Mademoiselle] Boileau* (prantsuse).

Viimastel aastakümnetel on vene tekstide kaudu tuleval kreekakato-
toliku pruugi mõjul silmatorkavalt sagenenud sõna *püha* kasutamine
ja suurtähega kirjutamine – näide (19). Eesti traditsioon on tagasihoid-
likum – näide (20).

(19) Kuju asub *Püha Peetruse* kirikus Vatikanis.

tsistertslaste ordu *Püha Miikaeli* nunnakloostri.

Tema panen ma pead *Püha Denis'* kombel kandma. võõrasisa otsib
abi *Pühalt Luukalt*, neiu Rump pihib *Neitsi Maarjale*.

(Trükistest)

(20) Kuju asub *Peetri* kirikus Vatikanis.

tsistertslaste ordu *Mihkli* nunnakloostri.

Tema panen ma pead *püha Denis'* kombel kandma. võõrasisa otsib
abi *pühalt Luukalt*, neiu Rump pihib *neitsi Maarjale*.

Raske on ütelda, kumb on kuulsam, kas Leipzigi Tooma koor või Dres-
deni Risti koor. (Saksa keeli vastavalt: *Thomanerchor 'toomaslaste ~
tomaanide koor'*, *Kreuzchor*, tegutsevad vastavalt Tooma ja Risti kiriku
juures)

Nimede, nimepartiklite ja suurtäheliste nimetuste trükkimine kur-
siivkirjas on tarbetu (paitsi keelenäidetes).

Märkus. Sakraalehitist on võimalik nimetada tervikliku võõrkeelse nime-
ga, nt «Siis hakkas *St. Michaelis* lõõma ja *St. Petri* vastas talle kumedama-
te kelladega», rööpvõimalusena selles lauses *Mihkli kirik* ja *Peetri oma*.
Võõrkeelsete terviknimede puhul säilib nende kirjapilt, seega mitte *hotell*
Rue de Rivoli lähedal, vaid *hotell rue de Rivoli lähedal*; mitte *Wall street*,
vaid *Wall Street*; mitte *Staden mellan Broarna*, vaid *Staden mellan broar-
na* (Stockholmi linnaosa).

Suurtäheta kirikunimi on parem tõlkida, nt *svatovitská katedrála* → *Vitu-
se peakirik* (Prahast).

Sõna *neitsi* kirjutatakse suurtäheliselt ASENIMENA, eeskätt Jeanne d'Arc'i
ja neitsi Maarja kohta («*Neitsi ilma Maarjata*»), mitte aga ühendis *neitsi*
Maarja.

Kokkuvõtteks algussuurtähe kohta

§ 781 Suurtäht-jutumärk-mallide kasutusala on nimede ja pealkirjade hul-
gast laiem. Eriti suur kogus algussuurtähti tekstis on seoses vaistliku-
ma või teadlikuma kalduvusega tähistada suurtähe abil nimetuste pü-
sikindlust. Siin on kasutusel mallid, mis tüüpilisest nimemallist erine-
vad üks ühes, teine vastupidises suunas: kui tüüpilises nimemallis on
lääv suurtäht, mis ei ulatu liigisõnale, siis püsikindlussuurtähe malli-
dest üks katab suurtähega liigisõnagi, kuna teine piirdub esisuurtähe-

ga. Pealkirjadel on kaks malli, millel on eri tähendused, kuid nende vahele jääb tülikas vahevõõ.

Piir nimemalli ja pealkirjamallide vahel poolitab nimetusobjektide rühmi süntaktilistel põhjustel. Väljaspool otseseid teosepealkirju toetavad pealkirjamalli sellised nimetusfraasi kujud, mis ei lase fraasi lausesse paigutada ilma eesasendis liigisõnata.

Üldiselt on eesti suurtäht funktsionaalne. Tema kasutamise keerukus on tingitud samadest põhjustest mis teistes keeltes: nii sellest, et nime teoreetiline mõiste on praktikas vaevalt kasutatav, kui ka väga mitmekesisest nimetusobjektide hulgast ja eri tavadest nende nimetamisel, samuti nimetusfraasi grammatilisest varieeruvusest. Rõhkesti on raskusi lisanud algustäheõpetuse didaktiline eeldus, et malli valik ei sõltu kirjutaja soovist, kirjutaja peab aga oskama (nt etteütlustes) kirjutada ka siis, kui ta ei tunne asju, millest tekst räägib. Samuti tekitab raskusi sellisest didaktikast tulenev ebaselgus ortograafilise ÕIG-SUSE ja keeletarvitaja enda LISAKAALUTLUSTE vahekorras. Viimased määravad konkreetse nimetamisviisi konkreetse tekstikohas neil paljudel kordadel, kus õigeid üksikobjekti nimetamise võimalusi on mitmeid ja kirjutaja ei pääse valikust isegi mitte siis, kui talle on täiesti ükskõik, kuidas tema käsitusalist keeleliselt tähistada.

Eesti algustäheõigekirja perspektiivi tuleb näha suurtäht-jutumärk-mallide arvu vähendamises ja püsikindlussuurtähe üha enamajätmises erialaliseks, mitte üldkohustuslikku ortograafiasse kuuluvaks pruugiks.

KIRJANDUST ALGUSTÄHE JA JUTUMÄRKIDE KOHTA

Aavik, J. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu, 1936. — Algustähest lk 322—324.

Eesti keele grammatika. Tartu, 1964. I : Häälikuõpetus ja ortograafia. 2. vihik. — Algustähest lk 137—165.

Saari, H. Algustähe ja jutumärkide reeglistamise alused // Keel ja Kirjandus, 1974. Nr. 11. Lk 649—660.

Valgma, J., Rimmel, N. Eesti keele grammatika : Käsiraamat. 2. tr. Tallinn, 1970. — Algustähest lk 363—376.

Õigekeelsussõnaraamat / Toim. R. Kull, E. Raiet. Tallinn, 1976. — Algustähest ja jutumärkidest lk 879—887.

KIRJAVAHEMÄRGID

Nomenklatuur ja liigitus

§ 782 Kirjavahemärgid, lühemalt vahemärgid, on liik grafeeme. Nad paiknevad kirjareas tähtedele lisaks ja moodustavad tekstis INTERPUNKTSIOONI ehk VAHEMÄRGISTUSE (nimetatud ka punktuatsiooniks). Nad asetsevad lausete, lauseosade, sõnade või sõnaosade piiril.

On kirjamärke, mis samuti paiknevad tekstireas, kuid ei ole vahemärgid. Siia kuuluvad kõigepeale SÖNASÜMBOLID, mis seisavad kirjas sõna (või sõnaühendi) eest ja häälega lugemisel loetakse välja, nagu § – *paragrahv*, % – *protsenti*, & – *ja*, £ – *naela* või *Inglise naela* või *naelsterlingit*. Sõnasümboleid on ka numbrid ja matemaatikamärgid nagu + (*pluss*), – (*miinus*), $\sqrt{\quad}$ (*ruutjuur*), lim (*Liimes*) jpt. Veel jäävad kirjavahemärgi mõistest väljapoole mõnel alal, sealhulgas keeleteaduses kasutatavad ERIMÄRGID, mil ei ole alati selget sõnalist vastet: konjektuuritärn, paradigmaatilise suhte kaksikpunkt, tulenemissuunamärgid, reaktsiooninööled, lendumis- ja sadestumisnool jne. Keeleteaduse erikirjaviisides on peale diakriitikute veel omaette kohal kirjareas paiknevaid erimärke, mis sisuliselt on nende kirjaviiside omad kirjavahemärgid, nagu pausikriipsud foneetilises transkriptsioonis, tüvepiirikaar sõnastikus jms. Lõpuks leidub tekstis TEHNILISI OSUNDEID, mida samuti ei saa kirjavahemärkideks pidada. Need on viitenumbrid (ülaüks, ülakaks . . .), -tärnid ja vanapärased -ristid, samuti värsikordsmärgid, nagu .: *Ilus oled, isamaa!* .:.

Kirjavahemärkidel ei ole sõnalist vastet ja neid ei loeta välja paitsi dikteerimisel, kahekesi korrektuuri lugemisel ja mõnel muul sellesarnasel juhul. Näiteks: *Kas oled sinagi koma armas sõber koma midagi sellist kogenud küsimärk*.

Eesti õigekirjasse kuuluvate vahemärkide puhtgrafeemiline loetelu on järgmine: punkt [.] ; hüüumärk [!]; küsimärk [?]; koma [,]; semikoolon ehk punkt-koma [;]; koolon ehk kaksikpunkt [:]; mõttekriips ehk tiree [—]; mõttepunktid [. . .]¹; jutumärgid [« »]²; sulud; apostroof ehk ülakoma [’]; sidekriips ehk diviis [-]; kaldkriips [/]. Sulud on ümarsulud ( ) ja nurksulud [|]. Muid sulgude liike harilikus kirjatekstis ei kohta. Jutumärkide ja sulgude esikomponenti nimetame ka lahtijutumärkideks

1 Mõttepunktidest erinema on hakanud katkestuspunktid [. . .] või [. . .].

2 Jutumärkidel on mitmeid kujusid, vt § 794.

ja lahtisuluku, tagakomponenti kinnijutumärkideks ja kinnisuluku. Lisaks kaldkriipsule on olemas ka lāngkriips [\ ] .

Vahemārgid on kirjas tugeva funktsionaalse vāärtusega. Nad on need kirja osised, mis peavad hūvitama pauseeringu, lauserõhu ja kõnemeloodia puudumise kirjas. On erisuguseid vahemārkide funktsionaalseid liigitusi. Need ei jaota puhtgrafeemilist loetelu selgepiirilisel.

Vahemärke saab liigitada kõigepealt lauselisteks ja mittelauselisteks, teisiti: LAUSEMÄRKIDEKS ja SÕNAMÄRKIDEKS. Nii on punkt, hūü- ja küsimārk, koma, semikoolon, koolon, mõttekriips ja -punktid, jutumārgid ja sulud ūldiselt lausemärke; sidekriips, apostroof ja kaldkriips on sõnamärke. Kuid jutumārgid võivad kuuluda ka ūksiku sõna juurde, ilma et nad lauseehitusele mingil määral olulised oleksid – nāide (1) –, ja kaldkriips sarnaneda ennemini lauselise mārgiga nāiteks vārsivahetāhisena – nāide (2). Hūü- ja küsimārk võivad seista ūksi kas kiiluna vōi repliigi asemel – nāited (3) ja (4). Selline mārka kajastab ise kogu tāhendust («vastab lausungile»), mistõttu nimetame teda AUTOSEMANTILISEKS hūü-/küsimārgiks. Jārgarvu- ja lūhendipunkt pole lausemārgid jne.

(1) Siis võttis «Tahkuna» kursi Liivi lahe suule.

Siis võttis laev kursi Liivi lahe suule.

(2) Pole mul pikka piitsa, / pole mul vāledaid varbaid, /pole mul koerakrantsi, / aga mul aega on siiski / pōõnata pōõsa varjus. / Olen elektricarjus. (Hando Runnel)

(3) Ta võttis kosja minnes kaasa neli (l) pudelit.

Tema polevat seda meest tundnudki (?) ja kogu kaup kāinud kālimehe kaudu.

(4) A: Minu auto on ūhe rattaga.

B: !

A: Jah, ta on remondis ja kolm ratast alt āra vōetud.

Lausevahemārgid liigituvad ŪHE- ja KAHEPOOLSEIKS vastavalt ERALDAMISELE ja RAAMIMISELE, mida nad teostavad. Nāiteks on semikoolon tūüpiline ūhepoolne mārka, sest ta eraldab ūksteisest pikema lause vōi loetelu osi ega esine kunagi paaris. Sulud on tūüpiline raamimārka, ta koosneb alati kahest pooldest; nende poolte vahele jāāb mingi teksti- vōi lauseosa. Seevastu koma on kahetine: ta vōib esineda nii ūksikuna kui ka paaris, vt nāide (5). Sama kehtib mõttekriipsu kohta. Lauselõpumārkidest on hūü- ja küsimārk sisuliselt kahepoolsed, mida toob muuhulgas ilmsiks hispaania tava kasutatagi neid nōnda, vt nāide (6).

(5) Kord on ta suur, kord vāike, kord keskmine.

(Kaks ūksikut eraldavat koma.)

Rōõmuga, et isa on tagasi, ruttasin koju.

(Kahepoolne koma, komade vahel kõrvallause.)

Alles eile sain teada, et isa on tagasi. (Kahepoolne koma, mille teine komponent kustub lauselõpumārgi kõrvalt.)

(6) ¡Hasta la vista! 'Nägemiseni!'

José, ¿qué buscas en el armario? 'José, mida sa kapist otsid?'

—¡Cómo! ¿no las quiere?, preguntó muy serio '«Mis, kas ta neid ei taha?»
küsis ta väga tõsiselt'

Ajaloost

§ 783 Nagu kirjasse suhtuti varem üldse kui kõne sekundaarsesse kajastis-
se, nii ka kirjavahemärkide teke on seotud püüdega matkida kõnet või
õieti ette kirjutada, kuidas tuleb kirjast valjusti lugeda. Nii on vahe-
märgid olnud algselt pausi- ja toonimärke ja nendest huvitus kõige-
pealt retoorika. Tuleb aga kohe arvestada, et kõne pausiline ja intonat-
siooniline liigendus on korrelatsioonis tema süntaktilise ehitusega.
Ehkki eri aegadel ja eri maades on püütud vahemärgistust rajada
kord pausilis-intonatsioonilisele, kord süntaktilisele alusele — esimene
taotlus on üldjoontes vanem ja teine noorem —, on iga vähegi tõhusam
vahemärgistusviis kajastanud ühtaegu nii seda kui ka teist tekstiliig-
gendust. Tänapäeva Euroopa interpunktsioon rajaneb põhiliselt ja
teadlikult süntaksil. On üksnes eri varjundeid. Näiteks saksa ja vene
vahemärgistus on osalause te eraldamisel ühtlasemad kui prantsuse
ja inglise interpunktsioon. Eesti vahemärgistus on sarnasem saksa
kui inglise süsteemiga.

Klassikalise Vana-Kreeka raidkirjades kohtas väga harva mingeid
lausevahemärke. Papüürustel neid pole, ent tähelepanu väärrib mõtte-
lise lõigu alguse esiletõst allakriipsutuse teel. Seda kriipsu nimetati
«kõrvalmärgiks», *parágraphos*eks. Kreeka sõnade rõhumärgistuse
ehk aktsentograafia rajajana nimetatakse Byzantioni Aristophanest
(eluaastad umbes 257 — 180 eKr), kes oli Alexandria raamatukogu ju-
hataja. Samalt Aristophaneselt on tuntud ka kolme pausipunkti süs-
teem. Retoorika eristas kolmes pikkuses kõnelõike, millede vahele
kuulusid hinge- ja lisahingepausid. Lühim neist oli *kómma* (sõna algtä-
hendus on 'lõök, tõuge, raie'), keskpikk — *kōlon* ('liige, jalg'), pikim ning
liigendatuim — *períodos* ('ringkäik'). Nende lõppu asetab Aristophanes
vastavalt keskkõrge, madala ja kõrge punkti. See süsteem ei jäänud
hästi püsima, aga teda püüti ajuti elustada, näiteks propageerisid se-
da ladina grammatik Donatus (IV sajand) ja VI sajandi vaimuelutege-
lane Cassiodorus. Sevilla Isidorus (umbes 570 — 636 pKr) üritas muuta
punktide tähendusi.

Sõna *punkt*, mis *períodos*e, ladinapäraselt *periodus*e välja vahe-
tas, on ladina päritolu. *Punctum* (hiljem ka *punctus*) 'torge' tähendab
juba Rooma klassikas kõnelõiku (nagu *punktide kaup; pani punktid*
ette).

Keskajal vahemärgistati ja jäeti sõnavahesid algul üksnes sporaadilisel-
t. Enim olid sellest huvitatud mungaordud, kelle elulaadi kuulus
lõputu pühade tekstide ettelugemine. Mainimist väärrib see vahemär-
gikultuur, mis algas koos Karolingi minusklite tarvitusele tulekuga

Karl Suure aegu ja mille kulminatsioonina on nimetatud 12. sajandit. Muu hulgas pärineb sellest ajajärgust küsimärk, mida peetakse tekkinuks neumade, vanaaegse noodikirja mõjul ja mis on nähtavasti pidanud tähistama mitmele Euroopa keelele omast kõnemeloodia käiku – küsilause intonatsiooni. 10. sajandil sügenes poolitussidekriips.

Hilisemal keskajal mõõnas vahemärgikultuur. Tollal sulasid tavaline punkt ja veel üks intonatiivset algupära märk nimega *punctus elevatus* kokku *virgula*'ks, s.o selliseks kaldkriipsuks, millel olid enam-vähem nüüdse koma funktsioonid ja millest umbes aastaks 1700 kujuneski lõplikult koma. Näiteks 1715. a tallinnakeelses uues testamendis on veel virgula, Anton Thor Helle mõjukates töödes (1732, 1739) nüüdiscoma. Umbes 1500 hakati tarvitama sulgusid ehk parenteese (algselt *paréntesis* 'kõrvalsisestis'). Renessanss tõi uut elavnemist vahemärkide tarvitusse ja see kindlustus eriti kahe Itaalia trükkali, Aldus Pius Manutiuse (Aldo Pio Manuzzi või Manuzio; umbes 1450 – 1515) ja tema pojapoja Alduse töö läbi. Manutiusi peetakse nüüdsete Euroopa vahemärgireeglite sõnastajaiks. Aldus noorema teos «Orthographiae ratio» esitab koma, semikooloni, kooloni ja punkti. Autor on ilmselt esimene, kes väidab, et interpunktsiooni peaeesmärk on teksti süntaktiline liigendamine. Muide on semikooloni kuju pärit kreeka just samasugusest küsimärgist. Hüüumärk, jutumärgid ja mõttekriips on hilisemat päritolu. Vahemärkide tänapäevased nimetused kujunesid umbkaudu 1700. aastaks. Mõttepunktid pärinevad 18. sajandist. Aldiini-dest, s.t Manutiuste trükitud raamatuid peale on vahemärgid omandanud Euroopa trükistes püsiva kohta.

Metagraafia

- § 784 On olemas kirjamärkide liigitus, kus kõik muud märgid ja tähistusviisid peale tähestiku tähtede arvatakse METAGRAAFIA kategooriasse. Metagraafia piirid ei ole selged. Kindlalt kuuluvad siia sõnasümbolid, tehnilised osundid, esiletõstud trükikirjadega, värvusesiletõstud, samuti kirjavahemärgid. Küsitav on, kas on vajalik tuua metagraafia mõiste alla osa tähestikuseiku, nagu suur- ja väiketähe opositsioon ning pika ja lühikese väike-*si* (ning kreeka σ ja ζ) erinevus. Metagraafilisi vahendeid on aga teksti vorming kandjal, kus tähtsat osa mängib LÕIGUSTUS. Lõigustuse algus on kreeka paragrafostes. Keskajal täitis lõigu märkimise ülesannet mõnda aega eendrida, mida praegu kasutatakse sõnaraamatuis (nt 1976. a «Õigekeelsussõnaraamat»). Kaua oli kasutusel eriline C-tähest arenenud lõigualgusmärk ¶ Tava märkida lõigu algust taandrega kujunes välja 17. sajandil. Taandrida häirib trüki ühtlust, kuid on silmale selgem kui uuest reast alustamine ilma taandeta. Kompromiss on taande ärajätt esimeselt lõigult pealkirja järel.

Ülevaade vahemärkide funktsioonidest

§ 785 Eespool, seoses liigiteluga, on juba nimetatud vahemärkide tehnilisi funktsioone. Need on ERALDAMINE ja RAAMIMINE (viimane on õieti eraldamine mõlemalt poolt). Esimest toimetab ühepoolne, teist kahepoolne vahemärk. Lisaks olgu nimetatud SIDUMINE, mis lausevahemärkide puhul esile ei tule. Poolitussidekriips seob sõnapoolikuid, kuna muidu on üleminek järgmisele reale võrdne tühikuga. Samuti seob ta liitumipooli juhtudel nagu *tasku- ja lauakell* (vrd *tasku ja lauakell*).

Vahemärkide keelelisel (lingvistilisel) funktsioonid on GRAMMATILINE, SEMANTILINE ja HÄÄLDUSLIK. Semantilise funktsiooni alla kuulub ka modaalsuste, stiili- ja infostruktuuriliste varjundite edasiasanne. Kõik kolm funktsiooni on omavahel tihedasti seotud. On küll juhtumeid, kus kirjavahemärk vastab teksti/lause grammatilisele liigendusele, kuid tema ärajätmine ei mõjusta sisu. Sellisel korral, nagu näites (7), avaldub ainult märgistuse grammatiline talitus. Paljudel juhtudel oleneb aga tähendus sellest, kuidas tekst/lause liigendub, ja märgi ärajätt või teisale paigutamine muudab liigendust — näide (8).

(7) Informatsiooni lugemisel möödub magnetlinde magneeditud piirkond lugemispeast, mis on samasuguse ehitusega nagu kirjutuspea.

lugemispeast mis on samasuguse ehitusega nagu kirjutuspea.

(8) a. Teised, rikkad riigid vaatasid pealt ega asunud appi.

Teised rikkad riigid vaatasid pealt ega asunud appi.

b. Seda pole vaja tagasi panna.

Seda pole, vaja tagasi panna.

Seda pole vaja, tagasi panna!

Viimastes näidetes on erinev ka hääldus, nimelt intonatsioon ja pauseering.

Lause tähendus võib kajastuda ka märgi valikus — näide (9).

(9) Kas ma ei ütelnud?

Kas ma ei ütelnud!

Kas ma ei ütelnud

Esimesel juhul on sobiv vastus näiteks «Mina küll ei kuulnud», teisel «Jah, sul oli seekord õigus», kolmandal jääb lause poolikuks, tema tähendus ei selgu.¹ Kolmandal juhul näeme LAUSEKATKESTUSE kajastumist interpunktsioonis. Analoogselt on tähistatav SÕNAKATKESTUS — näide (10).

(10) «Kudas, kudas? Kolumb. Kri. ?» küsib kõster uuesti.

Peale lausete ja lausest pikema teksti grammatilise liigenduse on kirjavahemärgid suutelised kajastama sõnasemantilisi opositsioone, osutades morfeemliigendusele või denotaadikategoriale, nagu osutavad näited (11).

¹ Küsimärk võib seista ka teisel juhul.

- (11) *a.* Direktor Saronul'ile kiputi korduvalt kallale.
 Direktor Saronuli'le kiputi korduvalt kallale.
b. «Mis viga siin oleks raha teha, tõmba aga kile peale ja . . .» rõõmus-
 tas U. «Me ei tulnud siia *raha*, vaid «*Raha!*» peale mõtlema,» manitses
 R. (Mõeldud on näidendit «*Raha!*»)
c. Mitte voodi-agramm, vaid voo-diagramm!

Osa vahemärke võimaldab omavahelist valikut, kaasa arvatud va-
 lik märgi ja selle ärajätmise vahel. Märgi valik võimaldab edasi anda
 ka modaalseid või stiilivarjundeid ja teatestruktuurilisi nüansse. Alati
 ei ole väljenduskaavatsuse seisukohalt oluline, milline märgistusva-
 riant valida. Vaatleme näidet (12).

- (12) *a.* Rong seisis oma harilikus kohas kolmandal teel.
b. Rong seisis oma harilikus kohas, kolmandal teel.
c. Rong seisis oma harilikus kohas (kolmandal teel).
d. Rong seisis oma harilikus kohas — kolmandal teel.
e. Rong seisis oma harilikus kohas: kolmandal teel.
f. Rong seisis oma harilikus kohas kolmandal teel!
g. Rong seisis oma harilikus kohas kolmandal teel

a-lause struktuuri järgi on *harilik koht* ja *kolmas tee* vastastikku
 determineerivad (kas «harilikus kohas» oli mitu teed, üks neist kolmas,
 või kolmandal teel sai seista siin või seal liinilõigulis). *b*-lause struktuuri
 järgi oli kolmas tee see harilik koht, kus rong seisis («nimelt»-koma).
 Enamikus mõeldavates suhtlussituatsioonides ei ole nende kolme si-
 suplaani opositsioon oluline. Valik *a* ja *b* vahel on seega ükskõikne. Et
b struktuur on lihtsam, loetakse arvatavasti ka *a*-st just see välja.
 Ühelt poolt *a* ja *b*, teiselt poolt *c* erinevad selle varjundi poolest, et tea-
 de kolmanda tee kohta on *c*-s asetatud lause muu sisuga võrreldes ta-
 gaplaanile, lisamärkuse varale. Lauseis *c* ja *d* on struktuur sama, sest
 kiilu saab vormistada kas kahepoolse mõttekriipsuga (teine kriips
 punkti ees kustub) või sulgudega ja isegi komadega, mis annaks *b*-lau-
 sele teise struktuurilise tõlgenduse (teine koma punkti ees kustunud).
 Ka tähendus on *c*-s ja *d*-s sama ning võib vaid ettevaatusega väita, t
c sobib stiililt enamini asjaajamiskeelde, *d* enamini publitsistikasse
 või ilukirjandusse. Lauseis *e* on püütud kooloniga juhtida tähelepanu
 järgnevale, milles peaks siis peituma lugeja jaoks uus info (lausete *a*
 ja *d* puhul võib lugeja olla rongi harilikust seisupaigast juba teadlik).
 Lause *f* freedab kirjutaja üllatust või soovi lugejat üllatada. Lause *g* —
 vrd näited (9) ja (10)! — ei ole mitte poolik, vaid terviklik, ent mõttepunk-
 tid peavad siiski osutama «millelegi tähendusrikkale», mis jääb välja
 ütlemata.

Varjundeid võimaldava kolmikuna on tuntud punkt, semikoolon ja
 ühepoolne koma. Räägitakse märkide «tugevusest», psüühiliselt adu-
 tavast eraldamisvõimest, ja selle poolest on punkt tugevaim, semikoo-
 lon keskmine ja koma nõrgim eraldaja. Koma asendamine punktiga
 võib rindlause muuta lihtlausete või lühemate rindlausete jadaks —
 näide (13). Kõik kolm märki võimaldavad mitmesuguseid eralduskombi-
 natsioone — näide (14) —, sealhulgas nn lause hakkimist, kus struk-

tuuriliselt sama lause osi jääb eri poole punkti või siis tuleb punktide vahele jäävaid tekstiosi tõlgendada kui puhuti õige ulatuslike väljajätetega elliptilisi lauseid (näide (14d)).

- (13) Sel ajal ei olnud siin veel ketrusmasinaid, ei pöörelnud transmissiooni-võllidki, kogu töö tegid naised käsitsi.
Sel ajal ei olnud siin veel ketrusmasinaid. Ei pöörelnud transmissiooni-võllidki. Kogu töö tegid naised käsitsi.
Sel ajal ei olnud siin veel ketrusmasinaid, ei pöörelnud transmissiooni-võllidki. Kogu töö tegid naised käsitsi.
- (14) a. Sel ajal ei olnud siin veel ketrusmasinaid, samuti polnud keegi kuulnud midagi mehaanilistest kangastelgedest ega transmissioonist ega õlikannudega meestest, kes käivad masina juurest teise juurde, ega ka mitte poolmeistritest, kes lisanuksid tööruumidesse meesterahvalikku hõngu, nii et kogu töö tegid naised käsitsi.
b. hõngu; nii et kogu töö tegid naised käsitsi.
c. Sel ajal ei olnud siin veel ketrusmasinaid; samuti polnud keegi kuulnud hõngu. Kogu töö tegid naised käsitsi.
d. Sel ajal polnud siin veel ketrusmasinaid. Samuti polnud keegi kuulnud midagi mehaanilistest kangastelgedest. Ega transmissioonist. Ega õlikannudega meestest, kes käivad masina juurest teise juurde. Ega ka mitte poolmeistritest, kes lisanuksid tööruumidesse meesterahvalikku hõngu. Nii et kogu töö tegid naised. Käsitsi.

Olgu üksnes vihjatud võimalusele vaheldada kirjavahemärki sellise sidesõnaga, mille ette vahemärki ei käi: «Sel ajal ei olnud siin veel ketrusmasinaid *ja* samuti polnud keegi kuulnud midagi mehaanilistest kangastelgedest.»

Vahemärgistuse ja häälde suhte kohta tuleb lisada, et eesti teksti pauseerimine — ja sellega koos intoneerimine — korrektse vahemärgistuse järgi põhimõttel «Kus märk või märgijärjend, seal paus» ei tekitanud kunagi ebanormaalselt, s.o halvasti või vääriti mõistetavat kõnet. Siiski tunduvad pikemad sel viisil esitatud tekstid paberilt loetuna. Vabas, olgugi grammatiliselt siledas kõnes hälbib pauseering kirjavahe-märkidest tunduvalt.¹

Ühendsidendi puhul märgib koma lauserõhku enda ees — näide (15).

- (15) Küll ta tuleb, *siis kui* töö lõpeb.
Küll ta tuleb *siis, kui* töö lõpeb.

¹ Pisteprooviks on pausid ja vahemärgid loendatud ühe Eesti Raadio keelesaate alguskatkendis (1984), millest on säilinud salvestis ja käsikiri. Saade on hulga seast juhu-kaupa valitud. Vilunud diktoraal (saate autor) loeb paberilt, taotledes loomulikku selget kõnet. Kirjavahemärke või nende järjendeid oli 61, pausi ja vahemärgi ühtimusi 37, ühtimatuskordi 46. 23 korral oli märk, aga puudus paus, samuti 23 korral oli vastupidi. Neid arve ei saa pidada representatiivseteks mis tahes eesti tekstide jaoks, nad annavad aga kujutluse, millisesse suurusjärku võib pauside ja märkide ühtimatus normaalsegi, afekteerimata kõne korral ulatuda.

Märgi kustumine

§ 786 Mõnikord ei panda kaht vahemärki kõrvuti, kuigi asjaomases kohas peaksid seisma mõlemad. Sellest räägime kui vahemärgi KUSTUMISEST naabermärgi kõrvalt.

Vahemärgi kustumist on nimetatud kontraktsiooniks. Selle termini taustaks on juhtumid, kus kaks sama märki otsekui üheks koonduvad (kahe koma asemel üks jne), aga ka kujutelm tugevamatest ja nõrgematest vahemärkidest, milledest esimesed sulgevad viimased enesesse ja täidavad koos oma funktsiooniga ka nende funktsiooni.¹ Kontraktsiooni põhjal on koostatud lausevahemärkide hierarhia, kus punkt, hüüu- ja küsimärk ning koolon asetsevad ülemisel, semikoolon keskmisel ja koma madalaimal nivool; mõttekriipsud, sulud ja jutumärgid jäävad kontraheerumata (selline on H. Zimmermanni süsteem saksa õigekirja järgil).

Õieti aga pole mõttekas rääkida lauseliste ERALDUSMÄRKIDE kustumisest teise kõrvalt. Näiteks kui pikk rindlause on komade ja semikoolonitega ositatud, siis võiks küll ka semikoolonite ja lõpupunkti kõrvale, samuti lause algusesse kujutleda eralduskoma, mis nendes asendites kustub. Selline eeldus oleks teksti lihtsa hierarhilise liigenduse kõrvalt kunstlik. Küll aga on mõtet rääkida RAAMIMÄRGI ühe poole kustumisest ja lisaks paarist erilisest punktikaojuhtumist.

PUNKT kustub lausesisese terviklauselise tsitaadi lõpult (näide 16*a*). Otsekõne lõpul saatelause eel asendub ta komaga (16*b*). Lühendi või järgarvu punkt koondub lauselõpupunktiga üheks (16*c*). Punkt kustub ka lause lõppu pandud mõttepunktide kõrvalt: kirjutatakse kokku ainult kolm punkti (16*d*).

- (16) *a.* Ta liigub siiski. Galilei ütelnud «Ta liigub siiski» siis, kui keegi ei kuulnud.
b. «Ta liigub siiski,» ütelnud Galilei.
c. Seda olevat öeln. Gal.
    olid 5., 6. ja 12. *Agā:* Kas need olid 5., 6. ja 12.?
d. Seda olevat Galilei öelnud kellegi kuulmata

Kahe või enama KOMA kokku sattudes jääb neist ainult üks alles (17*a*). Kahepoolse koma esikomponent kustub lause algult, semikooloni, kooloni, lahtijutumärkide ja lahtisulu järelt (17*b*).

- (17) *a.* Ütles, mis ta ütles, nangunü keegi ei kuulnud. (Sama koma kõrvallause järel ja rindlause osade vahel.)
b. Mis ta ütles, jäi kõigile kuulmatuks. Ta ütles midagi; mis ta ütles, jäi kõigile kuulmatuks. Ütlesin veel: «Mis ta ütles, jäi kõigile kuulmatuks.» Ta ütles midagi (mis ta ütles, jäi kõigile kuulmatuks).

1 Ülevaadet vt. R. BAUDUSCH. Das einfache und das doppelte Komma. — Sprachpflege 1982, nr. 5, S. 70f; A. ADMANN. Paariskirjavahemärkide iseärasusi. — Nõukogude Õpetaja 14. XI 1987.

Kahepoolse koma tagakomponent kustub lause lõpult, semikooloni, kooloni, kinnisulu ja kinnijutumärkide eest (näide 18).

- (18) Keegi ei kuulnud, mis ta ütles. Keegi ei kuulnud, mis ta ütles; kedagi polnud kuulamaski. Keegi ei kuulnud, mis ta ütles: sellega asi seletubki. Me ei tea seda (keegi ei kuulnud, mis ta ütles). Öelda «Keegi ei kuulnud, mis ta ütles» on lihtne, aga seda tõestada on raske.

Normaalselt kustub koma kinnisulu eest. Erandiks on juhud, kus pole tegemist sulgudes kiiluga, vaid kirjutaja seab kulgevast lausest ühe osa tagaplaanile või märgib fakultatiivseks, nt «Need on (teine), kolmas ja neljas». Sama moodi sulustatakse vahel fakultatiivseid sõnaosi: *kauni(ma)d laulud*.

Kinnijutumärkide ja koma kõrvuti sattumise kohta tuleb lisada, et on kaks tava, kuidas talitada otsekõnelause katkestusel, s.o siis, kui pärast saatelauset tuleb otsekõnelause järg. Ühe tava kohaselt pannakse koma alati jutumärgi ette. Teise järgi pannakse koma sinna ainult juhul, kui ta kuulub otsekõnelausesse ja viimase väljatõstmise korral jääks püsima. Esimene tava on selle poolest lihtsam, et võimaldab järjendit mehaaniliselt ühtmoodi kirjutada. Vt näide (19).

- (19) *I tava:* «Miks sa,» tahtis onu teada, «emale ei ütelnud?»
II tava: «Miks sa», tahtis onu teada, «emale ei ütelnud?»
Vrd: Miks sa emale ei ütelnud?
Mõlemad tavad: «Tahan teada,» ütles onu, «miks sa seda emale ei ütelnud.»
Vrd: Tahan teada, miks sa seda emale ei ütelnud.

Koma kustub ka mõnede rinnastussidendite kohal ja genitiivse li-sandi järelt, millest lähemalt allpool.

Kahepoolse MÕTTEKRIIPSU esikomponent harilikult lause algusse, semikooloni või kooloni järele ei satugi, sest laused ei alga kiiluga. Lahtijutumärkide järelt, kui ta sinna harukorral satub, ta ei kustu (näide 20a). Tema tagakomponent kustub lause lõpult (20b), kooloni (20c), teise mõttekriipsu, mõttepunktide (kui need pole tsitaadikatkestuse märgiks), kinnijutumärkide ja kinnisulu eest. Ei ole selge, kas ta peaks kustuma ka semikooloni eest (20d).

- (20) *a.* «Tema tahab,» ütles onu, « – ja miks ka mitte tahta – seda kõike ise ette võtta.»
b. Aga kui minna – ja miks ka mitte – ning ruttu tagasi tulla, Ta kavatseb sinna minna – ja miks ka mitte.
c. Ta kavatseb öelda – ja miks ka mitte: «Asjad ei liigu paigast, miski on korrast ära.»
d. Ta kavatseb neile kõik öelda – ja miks ka mitte; alles siis pidavat ta rahu saama. Ta kavatseb neile kõik öelda – ja miks ka mitte –, alles siis pidavat ta rahu saama.

Alati kahepoolsetest märkidest – need on JUTUMÄRGID ja SULUD – ei kustu kumbki komponent. Samuti ei kustu hüüu- ega küsimärk – sisuliselt alati kahepoolsed märgid.

Vahemärgid ühekaupa. Punkt

§ 787 Olgu siinkohal lugejale meenutatud, et lausevahemärkide kasutamist on kirjeldatud ka selle raamatu süntaksipeatükis.

PUNKT on neutraalne eraldusmärk lausete vahel. Ta kirjutatakse vahetult lause viimase tähe kõrvale ja on sedaviisi omandanud lauselõpumärgi ilme. Sellisena kirjutatakse punkt ka lõikude ja kogu teksti lõppu. Ebalust on tekitanud küsimus, kas või millisel määral peab kasutama punkti ka siis, kui lause, sõna või fraas (näiteks pealkiri, allkiri või kauplusesilt) seisab üksi või eraldi real. Tänapäeval on valdavaks saanud tava KIRJUTADA LÕPUPUNKT AINULT JOOKSVAS TEKSTIS. Isegi enam kui ühest lausest koosnevates pealkirjades saab lõpupunkt ära jääda, vt näide (21).

(21) 2. Kassettide sortiment. Tüübid mõõtmete ja mehhanismi omaduste järgi. Tüübid kihiaine ja akustiliste omaduste järgi

Vahemärgid ühekaupa. Punkt

Peale selle märgib punkt, et Araabia numbriga kirjutatud arv on järgarv. Sellega on tal häälduslik ja arvu sõnaga kirjutamise korral ka täheline vaste, mis on õieti derivatiivne: *kolm (3) vrd kolmas (3), neljakümnel (40 käba) vrd neljakümnendal (40. käba)* jne. Järgarvupunkt on õigupoolest omaette metagraafiline märk. Pandagu tähele, et ta kustub ainult punkti, kuid mitte muu kirj vahemärgi eest, vt näide (16c).

Järgarvupunktiga on olnud raskusi kooliklasside nimetamisel, kui peale klassi numbril on veel järjetäht. Kui *5.a klass, 9.c klass* ei leita sobivat, kirjutatagu *Va klass, IXc klass*.

Lühendipunkti kasutatakse väiketähtlühendeis. Tänapäeva eesti lühendireeglid on esitatud «Kirjakeele teatajas».¹ Seal on öeldud, et väiketähtlühendi lõppu võib soovi kohaselt kas panna punkti või jätta see panemata: *e ~ e. 'ehk', veebr ~ veebr. 'veebruari', vt ~ vt. 'vaata'* jne. Selline kahetisus on mõistetav koolitõõ seisukohast, kus ei vane mat punktiga ega uuemat punktita lühendamist ei saa hinnat alandavaks veaks pidada. Ühtlast tarvitust tuleb aga kooliski õpetada.

Kirjastuste ja toimetuste praktikas peaks olema otstarbekas

1) kasutada võimalikult vaid SEATUD lühendeid, s.o neid, mis on toodud siinses loetelus ja/või mis on erialade kaupa kasutusel või esitatud iga teose või väljaande enese lühendiloetelus;

2) seatud lühendeis punkti mitte kasutada;

3) omasse lühendiloetellu võtta vaid selliseid, mil on väliselt lühendi iseloom ja mis seega ei tundu juhuslikult poolikuks jäänud sõnana;

4) juhusliku lühendamise korral, nt ruumikitsikusel tabelites ja mujal, kasutada väiketähtlühendeis punkti;

¹ Kirjakeele teataja 1979–1983 : Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn, 1985, lk. 51–60.

5) eesnimesid võimalikult mitte lühendada; lühendamise korral (kui eesnimi pole teada; nimedes nagu *Charles E. Osgood*) kasutada punkti.

Punktita lühendamine ei tähenda punkti täielikku vältimist lühendeis. Säilib SISEPUNKT tähtede vahele ilma tühikuta kiilutuna: *p.o* 'peab olema', *va* 'välja arvatud', *e.m.a* 'enne meie ajaarvamist', *m.a.j* 'meie ajaarvamise järgi', *s.o* 'see on', *s.a* 'sel aastal' jne. Sisepunkt eeldab, et dešifreerituna annab lühend kaks või enam eraldi sõna. Vastupidine ei kehti, sest mitu juba ammu traditsiooniliseks saanud mitme sõna lühendit kirjutatakse ilma sisepunktita: *jne* 'ja nii edasi', *jj* 'ja järgmised', *skp* 'selle kuu päeval', *vkj* 'vana kalendri järgi' jt.

Üldkasutatavaid lühendeid

<i>a</i>	– aasta	<i>jsk</i>	– jaoskond
<i>aj</i>	– ajutine (nt <i>aj. kt</i>)	<i>jt</i>	– ja teised, -si
<i>apr</i>	– aprill	<i>juh</i>	– juhataja
<i>AS</i>	– aktsiaselts	<i>jun</i>	– juunior, junior
<i>aug</i>	– august	<i>jv</i>	– järv
<i>aü</i>	– ametiühing	<i>k</i>	– küla; keel; kell; kopikas
<i>dets</i>	– detsember	<i>K</i>	– kolmapäev
<i>dl</i>	– dessertlusikatäis	<i>k.a</i>	– käesoleval aastal; kaasa arvatud
<i>dots</i>	– dotsent	<i>kd</i>	– kõide
<i>dr</i>	– doktor	<i>khk</i>	– kihelkond
<i>e</i>	– ehk	<i>kk</i>	– keskkool; käskkiri
<i>E</i>	– esmaspäev	<i>kl</i>	– klass; klaas, klaasitäis; kell
<i>eKr</i>	– enne Kristust, enne Kristuse sündi	<i>knd</i>	– kandidaat
<i>e.m.a</i>	– enne meie ajaarvamist	<i>kod</i>	– kodanik
<i>end</i>	– endine	<i>kolh,</i>	
<i>hr</i>	– härra	<i>klh</i>	– kolhoos
<i>ins</i>	– insener	<i>kpl</i>	– kauplus
<i>j</i>	– jõgi; jagu	<i>kr</i>	– kroon
<i>ja</i>	– juures asuv	<i>kt</i>	– kohusetäitja
<i>jaan</i>	– jaanuar (3. <i>jaan 1938</i>)	<i>kub</i>	– kubermang
<i>jj</i>	– ja järgmine, -sed	<i>l</i>	– leht; loe; linn; laht
<i>jm</i>	– ja muu(d); ja mujal	<i>L</i>	– laupäev
<i>jms</i>	– ja muud sellised, ja muud seesugust	<i>lj</i>	– linnajagu
<i>jmt</i>	– ja mitmed teised, ja mõned teised	<i>lk</i>	– lehekülg
<i>jn</i>	– joonis	<i>LK</i>	– looduskaitse all
<i>jne</i>	– ja nii edasi	<i>lm</i>	– liidumaa
<i>jpt</i>	– ja paljud teised	<i>lo</i>	– linnaosa
<i>jr</i>	– järjekord,	<i>lp</i>	– lugupeetud
<i>jrK</i>	– järjekorranumber	<i>lüh</i>	– lühend; lühemalt
		<i>m</i>	– meri; mägi

<i>M</i>	– meestele	<i>sealh,</i>	
<i>mag</i>	– magister	<i>sh</i>	– sealhulgas
<i>m.a.j</i>	– meie ajaarvamise järgi	<i>sen</i>	– seenior, senior
<i>min</i>	– minut	<i>sept</i>	– september
<i>mk</i>	– maakond	<i>sjsk</i>	– sidejaoskond
<i>mld</i>	– miljard	<i>skp</i>	– selle kuu päeval
<i>mln</i>	– miljon	<i>sl</i>	– supilusikatäis
<i>mnt</i>	– maantee	<i>sm</i>	– seltsimees
<i>ms</i>	– muu seas; muuseas, muide	<i>s.o</i>	– see on
<i>n</i>	– neiu (preili)	<i>sovh</i>	– sovhoos
<i>N</i>	– neljapäev; naistele	<i>st, s.t</i>	– see tähendab
<i>nim</i>	– nimeline	<i>stj</i>	– saatja
<i>nn</i>	– niinimetatud	<i>surm</i>	– surnud, †
<i>nov</i>	– november	<i>sü</i>	– säilitusüksus, säilik; söötühik
<i>nr</i>	– number	<i>sünd,</i>	
<i>nt</i>	– näiteks	<i>snd</i>	– sündinud, *
<i>n-õ</i>	– nii-õelda	<i>t</i>	– tänav; tund (rahvusva- helises mõõdusüsteem- mis <i>h</i>)
<i>okt</i>	– oktoober	<i>T</i>	– teispäev
<i>osk</i>	– osakond	<i>tehn</i>	– tehnika; tehniline
<i>OÜ</i>	– osaühing	<i>tel</i>	– telefon
<i>p</i>	– punkt	<i>tk</i>	– tükk(i)
<i>P</i>	– pühapäev	<i>tl</i>	– teelusikatäis
<i>pk</i>	– postkast	<i>tlk</i>	– tõlkija; tõlkinud
<i>pKr</i>	– pärast Kristust, pärast Kristuse sündi	<i>Tln</i>	– Tallinn
<i>pms</i>	– peamiselt	<i>tn</i>	– tänav
<i>po</i>	– peab olema	<i>tr</i>	– trükk
<i>pr</i>	– proua	<i>Trt</i>	– Tartu
<i>prl</i>	– preili (neiu)	<i>tv, TV</i>	– televisioon
<i>prof</i>	– professor	<i>u</i>	– umbes
<i>ps</i>	– poolsaar	<i>ukj</i>	– uue, Gregoriuse ka- lendri järgi
<i>pst</i>	– puistee	<i>ÜÜ</i>	– usaldusühing
<i>ptk</i>	– peatükk	<i>v</i>	– või; veerg; vihik, vihk; väin; vald
<i>R</i>	– reede	<i>v.a</i>	– välja arvatud; väga austatud
<i>raj</i>	– rajoon	<i>van</i>	– vananenud
<i>RAS</i>	– riiklik aktsiaselts	<i>VE</i>	– väikeettevõte
<i>rbl</i>	– rubla	<i>veebr</i>	– veebruar
<i>RE</i>	– riigiettevõte	<i>vkj</i>	– vana, Juliuse kalendri järgi
<i>rk,</i>		<i>vm</i>	– või muu(d)
<i>rmtk</i>	– raamatukogu	<i>vms</i>	– või muud sellist, või muu seesugune
<i>rkl</i>	– riigikoguliige		
<i>rtj</i>	– raudteejaam		
<i>s</i>	– sekund; sajand; saar; sent		
<i>s.a</i>	– sel aastal		
<i>saj</i>	– sajand		

vrd – võrdle
vt – vaata
õa – õppeaasta

õp – õpetaja
õpil – õpilane
ÜE – ühissettevõtte

Arvu koharühmade vahele eestikeelses tekstis punkte ega komasid ei panda, vaid jäetakse väike vahe: 1 000 000, 10 000, 1000 (vaheta!), mitte 1.000.000 jne.

Kuupäeva märkimine: *02.03.89* või *02.03.1989* või *2. III 1989* (viimases on 2 järel järgarvupunkt koos tühikuga), samuti *2. märts 1989*, *2. märtsil 1989. aasta*l.

Hüüu- ja küsimärk

§ 788 Need on olemuselt raamimärgid ja peaksid piirama seda osa lausest, mille kohta nad käivad, olgu see pea- või kõrvallause. Nii kasutavad neid hispaania (näide (6)) ja portugali keel. Eesti õigekiri järgib saksa-vene eeskuju, mille kohaselt pannakse need märgid ainult lause – ka liitlause – lõppu, kusjuures nad kehtivad pealause kohta, mis võib paikneda eespool. Kõrvallause kohta ei kasutata kumbagi märki, või kui kasutatakse, siis autosemantilisena, sulgudes (või ka mõttekriipsudes) kiiluna. Lauselõpu hüüu- ja küsimärgisse eesti kirjas tuleb seega suhtuda kui modifitseeritud punktisse, kus punkti lisand – kriips või kõverik – kajastab eelneva (pea)lause modaalsust. Punktikaojuhtudel aga hüüu- ja küsimärk ei kao.

Märk satub sedaviisi pikemates lausetes oma tegelikust mõjualast kaugele. Näite (22) esimese lause on esitanud Johannes Aavik oma «Kirjavahemärkide õpetuses» (1927).

(22) Oo milline suurepärase ja liigutav nähtus, kui kõik üksmeelselt mingi ühise eesmärgi hääks toimivad, nagu seda on juhtunud iga rahva ajaloo otsustavail silmapilkudel, ehk küll ka erandeid on ette tulnud! (Hüüumärk käib pealause «Oo nähtus!» kohta)

Miks sa linna tulid, kui sul maal on ometi elukutseid küllalt valida ja peale selle paremaid võimalusi pakutakse perekonnaelu jaoks, nagu häid tingimusi ühepereelamu ehitamiseks, mis praegu on õige soodsad?

On võimalik kasutada hüüu- või küsimärki ka lausesisesi, s.t ilma et järgnev sõna oleks kirjutatud algussuurtähega. Sellisel juhul seisavad need märgid lauses koma teiseina või kiilus. Hüüumärk on mõnikord mingi vahehüüatuse või siis ütte järel. Näide (23).

(23) Ja oh aeg! kus kukkus tantsu vihtuma, nii et ise varsti lõõtsutama hakkas ja õlekoole prantsats.

Isa! isa! kas sa ei kuule mind?

Ei saanud aru, miks nii tehti. Miks? mille eest? kelle huvides?!

Pöördumine kirja algul (*Lugupeetud kapten Voog!* jms) lõpeb eesti tava järgi hüüumärgiga. Selle võib ka ära jätta.

Käsitähendus ega käskiv kõneviis ei tee hüüumärki kohustusli-kuks: selle märgi puudumine osutab lause rahulikkusele, otsese hüüu puudumisele, vt näited (24 a, b). Kui lause on küsilause üksnes vormilt, tegelikult aga temaga midagi ei küsita, võib küsimärgi asemel seista punkt või hüüumärk (25 a, b, c).

(24) a. Mingu ta nüüd sellise jutuga. Mingu ta nüüd sellise jutuga!
b. Kui looma näed, siis ära kohe kartma löö, ta ei tule ju kallale.

(25) a. Kus ta siis ikka seda tegi? (Küsitakse tegevuskohta)
b. Kus ta siis ikka seda tegi. (Ei taheta tegevuse toimumist uskuda)
c. Kus ta siis ikka seda tegi! (Eitatakse toimumist)

Mõistatuste lõppu pannakse vahel küsimärk: «Üks hiir ja kaks saba?», s.t «Üks hiir ja kaks saba – mis see on?»

Saab intensiivistada hüüu- ja küsimärgi mõju teise-kolmanda samasuguse märgi lisamisega ning kasutada «hämmastusmärki» [?!] või [!?!].

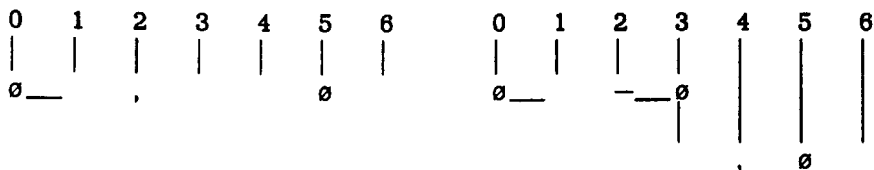
Koma

789 **Komatarvituse üldpilt. Kustumised.** Koma on kõige raskemini õpitav kirjavahemärk. Raskuste põhjused tunnukse peituvat tema «nõrkuses» võrreldes teiste märkidega ja funktsioonide rohkuses. Ta on lausemärgi ja sellisena mitme ülesandega. Kord on ta ühe-, kord kahepoolne; «nõrga» märgina kustub ta sagedasti teiste märkide, sealhulgas teise koma kõrvalt. Puhuti koonduvad mitu koma üheks või jäävad ära, muule märgile aset andes. Ülevaate koma peamistest kasutusjuhtudest annavad näited (26) ja (27).

(26) Näe, vennas, mis juhtus, kui see lõuapoolik vanamees, kes läks
0 1 2 3 4
kaevule, pang, labidas ja ohelik käes, sai kokku teise vanamehe,
5 6 7 8 9
oma naabri naiseaga.
10 11 12

Komad selles lauses on enamasti kahepoolsed. Nad raamivad ütet (1–2), kõrvallauseid (2–12; 3–12; 4–8), absoluuttarindit, mis kuulub kolmandale kõrvallausele (5–8), lisandit (9–10, kusjuures positsioonis 10 on koma kustunud *naabri* kui omastava tõttu) ja järeltäiendit (11–12). Ühepoolne koma on positsioonis 6, kus ta eraldab rinnastuvaid sõnu (korduvat lauseliiget) loetus; positsioonis 7 puudub samasugune koma sidesõna *ja* tõttu. Positsioonides 2 ja 8 kustub üks kahest komast, positsioonis 12 kustub kolm koma punkti kõrvalt. Lause skeemil on kustumised märgitud *ø*-ga. Rõhtjooned märgivad raamistusi kahepoolsete vahemärkidega.

Koma kasutamise juhtumid. Koma kasutatakse:

1) alistatud lauseosade raamimiseks; need lauseosad on nimelt

- kõrvallauseid (ka otsekõne),
- infiniit- ja absoluuttarindid ning
- järelasendis noomenitarindid (järeltäiend, -lisand);

2) kiilu (ka ütte) raamimiseks;

3) rinnastatud lauseosade eraldamiseks üksteisest; need lauseosad on nimelt

- korduvad liikmed (ka loeteluliikmed) ja
- sama astme osalused, olgu rind- või põimlauses.

Infiniit-, absoluut- ja järelasendis noomenitarindeid ei raamita komadega mitte kõigil juhtudel. Osalt kasutatakse nende puhul ainult esimest raamikoma.

Seega võib rääkida 1) kahepoolsest alistuskomast, 2) kahepoolsest kiilukomast ja 3) ühepoolsest rinnastuskomast. Kahepoolset koma nimetame vajadust mööda RAAMIKOMADEKS.

Lausemärk koma kirjutatakse eelnevaga kokku, kümnendmurrukoma mõlemalt poolt kokku: «25, 42 või 86 haavlit»; 25,42 m. Kümnendmurrukoma asemel kasutatakse (kahjuks) inglispärast punkti arvutustehnikas ja raamatupidamises (102.45; 1.252000E-2; kr 52.-; kr 52.14), samuti astronoomia mõõdutähistusel: 0°3 'null koma kolm kraadi, null kraadi koma kolm'.

Alistuskoma.¹ Kõige lihtsam alistuskoma rakendus on kõrvallause raamimine, nagu «Ütle, *kuhu lähed*, ja ma tulen kaasa»; muid näiteid vt (26, 27).

Kõrvallause omaga üldjoontes samasugune on komatarvitus infiniit- ja absoluuttarindeis, nagu näites (28).

- (28) a. Ja siis, *võtnud kotid selga*, läksid nad veel mõned kilomeetrid edasi.
 b. *Sõprade juttudest ära hirmutatud*, loobusid nad minekust.
 2c. Ja siis, *kotid juba seljas*, läksid
 d. Lapselik muie, *usu ja umbusu vahel vaakuv*, valgustas hetkeks Kristjani nägu.

¹ Otsekõne märgifiguure on käsitletud jutumärkide juures.

g. Ja siis nad läksid, *hoolimata sajust ja porist*, veel mõned kilomeetrid edasi.

h. Ta oli tähelepanelikult jälginud iga lauset, *kaasa haaratuna kõne loogilisest arengust*.

g. Ja siis nad läksid, *hoolimata sajust ja porist*, veel mõned kilomeetrid edasi.

h. Ta oli tähelepanelikult jälginud iga lauset, *kaasa haaratuna kõne loogilisest arengust*.

Raamikomasid kasutatakse alati gerundiivsete *nud*- ja *tud*-tarindite (28*a, b*), absoluuttarindite (28*c*) ning järeltäiendina esinevate partitsiip- ja *mata*-tarindite ümber (28*d, e*). Oleviku gerundiivi (*des*-vormi, 28*f*), gerundiivse *mata*-supiini (28*g*) ning *tuna*-partitsiibi (28*h*) tarindeis on kujunenud komastustavad, mis taanduvad enam-vähem kolmele üksteisega ristuvale tingimusele. Koma pannakse, kui tarind tundub üsna pikk; kui *des* või *mata*-vorm käib sõnaselgelt väljendatud tegija kohta; kui see vorm ei asetse tarindi lõpul. Vt näide (29), kus sulgudesse asetatud koma näitab võimalust kirjutada ka ilma komata.

(29) *a.* Lüües kogu aeg laulu, läksid nad veel edasi. Kogu aeg laulu lüües läksid nad veel edasi.

b. *Laulmata* ühtegi laulu, sõitsid nad tagasi. Ühtegi laulu *laulmata*(,) sõitsid nad tagasi.

c. Eksplitsiitne tegija puudub: *Süües* kasvab isu. Palju kartuleid *süües* läheb paksuks. *Süües* palju kartuleid(,) pole lootust saledaks jääda.

Märkus 1. Näite (29*b*) teist lauset on võimalik tõlgendada järgmiselt: «Ühtegi laulu laulmata, sõitsid nad tagasi» tähendab, et kohaletulnud ei esitanud ühtegi laulu ja lahkusid; «Ühtegi laulu laulmata sõitsid nad tagasi» tähendab, et tagasiteel ei lauldud. Selline peeneristus on vaistlik ega ole õigekirjanõue.

Märkus 2. Oleks võimalik, et *des*-, *mata*- ja *tuna*-tarindi komastamine jääks ainult fakultatiivseks, arvesse tulevaks seal, kus muidu ähvardab sisuline ebaselgus. Sama on otstarbekas taotleda *maks*-supiini puhul: *maks*-vormi või -tarindit mitte komastada, muidu kui mõtteselguse silmanähtavat kaotsiminekut vältimaks. Komata *maks*-tarindite näiteid: «*Toitmaks* oma suurt peret tegi ta palju ületunde», «Oma suurt peret *toitmaks* tegi ta palju ületunde»; «Palju ületunde tegi ta oma suurt peret *toitmaks*»; «Palju ületunde *toitmaks* oma suurt peret tegi ta pühapäeviti»; «Palju ületunde oma suurt peret *toitmaks* tegi ta pühapäeviti»; «Et oma suurt peret *toitmaks* enam teenida, tegi ta pühapäeviti ületunde». Selliste lausete vormistamisel KILUGA on soovitatavad mõttekriipsud või ka sulud, nt «Palju ületunde — oma suurt peret *toitmaks* — tegi ta pühapäeviti».

Oleviku gerundiivi tarinditega samaväärsetena on käsitatavad ja komastatavad ka mõned *da*-infinitiivi tarindid, nt *ausalt öelda* = *ausalt öeldes*.

Komade ärajätmine gerundiivsete tarindite ümbert eeldab, et kohe järgnevad lause pealiikmed on inverteeritud nagu määruse järel ikka; näide (30*a*). Analoogne on olukord lihtsa lauselaiendi korral (30*b*).

(30)a. Ausalt õelda, need mehed ei jaksa enam kuhugi minna.

Ausalt õelda ei jaksa need mehed enam kuhugi minna.

b. *Kiiluna vormistatud*: Muidugi, need mehed ei jaksa enam kuhugi minna.

Kiiluta: Muidugi ei jaksa need mehed enam kuhugi minna. (Inversiooni aeglase taandumise küsimus jääb siinkohal arutamata)

Ühend- või korrelaatsidendi osade ning kõrvuti asetsevate sidendite vahele koma ei panda, muidu kui esimese sõna toonitamise märgiks. Koma nihkub esimese sõna ette. Näited (15) ja (31).

(31) a. Ja ta tuligi tagasi, *siis kui* maja oli valmis ja toad tapeeditud, nagu poleks midagi olnud.

Aga ta tuli tagasi alles *siis, kui* maja oli valmis.

b. Tekkis seisak, *sest et* (~ *sest* ~ *sellepärast et*) kahel kalluril lõppes bensiin.

Seisak tekkis *sellepärast, et* kahel kalluril lõppes bensiin.

c. Neid asju ei maksa postiga saata, *muidu kui* aega on laialt.

Neid asju ei maksa postiga saata *muidu, kui* aega on laialt käes.

d. Tuleks tõelda, *kuid et* ta on nii tundlik, siis piisab ehk märkusest.

e. Tuleb tõelda, ja *juhul kui* muidu ei saa, peab ka karistama.

Sel juhul, kui muidu kuidagi ei saa, peab karmimalt karistama.

f. *Ent nagu* teatati, ei võinud ešelon selleks ajaks veel Tamsallu jõuda, *ka siis kui* kaks vedurit oleks ette pandud.

jõuda *ka siis mitte, kui* kaks vedurit oleks ette pandud.

Siin avaldub teatestruktuuri mõju vahemärgistusele.

Järelasendis atribuudi (ka lisandi) tarindi komastus sarnaneb KIILU asetamisega komade vahele (vt allpool). Järelasendis on tarind inverteeritud, s.o otsekui omalt kohalt ära ja kiiluna mujale vahele pandud. Tekivad ees- ja järelasendi vastandused, kus järelasendiga kaasneb komastus, nn inversioonikomad. Näide (32).

(32) a. Uutel ega üle värvitud ustel ei olnud pragusid.

Järeltäiendiga: Ustel, ei uutel ega üle värvituil, ei olnud pragusid.

b. Meie sõber Mihkel pidas pika kõne.

Inversioon lisanditarindis: Mihkel, meie sõber, pidas pika kõne.

c. Karl Ernst von Baer 1792 – 1876.

Nimeosade inversioon:¹ Baer, Karl Ernst von, 1792 – 1876.

Poetilise inversiooni korral komasid ei kasutata: «Lainel lahkel liueldessa . . .»

Tagapoolne inversioonikoma jääb täiendomastava ja selle põhisõna vahelt ära (33a). On kalduvust teda ära jätta ka muude mittenimetavate käänete, samuti kaassõnaühendite järelt (33b, c, d), samuti paberlikus (ebasoovitavas) keelepruugis (33e).

(33) a. Uste, *uute ja läikivate* paikapanek võttis ainult neli tundi aega. Mihkli, *meie sõbra* pikk kõne ei olnud igav.²

1 Süntaktiliselt samane bga.

2 Vrd kiiluna: «Mihkli – meie sõbra – pikk kõne . . .»

b. Annit, oma vanemat *tütart*(,) ei tahtnud ta kodunt kaugemale saata. Pascalis, meie *programmikeeles*(,) puuduvad mõned matemaatilised mugavused.

c. Sel kargel *ajal hommikul* laulab lõo ja rõõmustab ärkaja süda. *Hommikul*, sel kargel *ajal*(,) laulab lõo

d. Kui alles nüüdsama poole sajandi eest võisid keelde tulla sellised vormid Kui nüüdsama, alles poole sajandi eest(,) võisid keelde tulla sellised vormid

e. *Paberlik*: Käesolev antud kod. Laagus(,) Johan Karli p. selles, et ta tõesti on [p. = pojalel.

Vrd: Tõendan, et Johan Voldemar Laagus, snd 12.11.1916, on

Lausetes (33c) on tegemist lisanditarindiga sarnanevalt paarjate määrustega *ajal* – *hommikul*. Näite (33d) on koma tõlgendatav ka juba ühe rinnastuskoma liigina, nn *nimelt/ehk*-komana, vrd «Kui nüüdsama, nimelt .», «Kui nüüdsama ehk .», «Kui nüüdsama, s.o .» Üldse on siin (b, c) alistus- ja rinnastuskoma üleminekuala, kus reegel annab aset kirjutaja lausetunnetusele.

NÄILINE PEALAUSE RAAMIMINE tekib, kui alistuskomad oma kõrvalauseid hõlmates satuvad kahele poole pealause. Efekt on täielik, kui esimese kõrvallausega algab ja teisega lõpeb kogu liitlause, sest siis kustuvad otsmised komad:

0	1	2	3
—		,	pealause
,		—	
∅			∅

Kui olin sõõnud, *läksin isa juurde*, kes istus elutoas.

0	1	2	3
---	---	---	---

Sellisel figuuril põhineb otsekõne vahemärgistus juhul, kui saate-lause asetseb keset otsekõnelause (vt jutumärgid).

Ühesõnaline personaalpronoomenit laiendav adjektiivatribuut jääb raamikomata paitsi juhtudel, kus sellest tekiks tekstis kahemõttelisust, vt näide (34).

(34) Sina *rumal* ei osanud seda aimatagi.

Kahemõtteline: Meie *rumalad* ei osanud seda aimatagi. (*Meie* kas nimetav või omastav)

Ühemõtteline: Meie, *rumalad*, ei osanud seda aimatagi. Meie, *rumalate* arusaamine asjast.

VÕRDLUSSÕNADEL *kui*, *nii kui*, *nagu* ja *nii nagu* ei ole õigekirjas eriseisundit. Kui nad alustavad kõrvallause, kirjutatakse nende ette esimene raamikoma. Et nad aga seisavad ka muudes lausepositsioonides, kus raamikoma ei ole, tekib koma kirjutamise ja ärajätmise interferentsi.

Imekas kõrvallause tunnus on finiitverb. Mõnikord, nagu ellipsi ju-

hul, verbi ei ole, kuid kõrvallause siiski eksisteerib. Näide (35).

(35) Tuleme koju alles siis, *kui* töö valmis *saab*. (Aja-*kui*)

Tuleme koju ainult siis, *kui* töö enne õhtut valmis *saab*. (Tingimus-*kui*)

Jõudsime lõpule varem, *kui* keegi enne arvata *oskas*. (Võrdlus-*kui*)

Ta hakkas kohe tööle, *nii kui* pärale *sai*.

Ja tema nutt oli, *nagu jookseksid* jänesed plekkтору mööda igaviku poole. Ja tema nutt krabises, *nii nagu oleksid* jänesed *jooksnud*

Ellips: Viige, *kui* selleks aeg, kogu meeskond kohale. (Aja-*kui*)

Ellips: Andke, *kui* võimalik, neli meest appi. (Tingimus-*kui*)

Mittelauselise võrdlustrandi ümber komasid ei panda, vt näide (36).

(36) Uus plast on vaid veidi pehmem *kui* korralik karastatud sepateras.

See läheb *nii kui* lepase reega.

Mured *nagu* mustad linnud. Mured (*nii*) *kui* mustad linnud.

Mured *nii nagu* mustad linnud.

Kiilu komastamine. Üte. Kiilu kirjutamine raamivate komadega kuulub kirjakorda, aga selgemaid (ka probleemitumaid) kiilumärke on sellegipoolest kahepoolne mõttekriips ja sulud; vt näide (12).

Kiiljad sõnad *nagu palun, tähendab, jah* (ka *olge head!*) jäävad komadeta, kui neid ei taheta väga esiletõstvalt toonitada: «Tule *palun* siia!», «Miks sa arvad, et ei läinud, *jah* läksin», «Need *tähendab*, mis siin seisavad, on juba liiga pehkinud». Toonitatud, komadega raamitud *palun* on juba osalause.

Kiiluga ühtmoodi ja nimelt ikka komadega (mitte mõttekriipsude ega sulgudega) kirjutatakse ÜTE: «Tule, *vana meister*, meile tagasi!», «Kas sa rasket hingevalu, *hellake*, ka tunda said?», «Tule nüüd, *sina seal*, lähemale!», «*Sina seal*, tule aga lähemale.»

Laiendamata asesõna *sina* või *teie* üttena jääb väljapoole raamikomasid, sest ta tõlgendub lause alusena: «Kuule *sina, vana võsavillem*, miks sa pistsid saba jääauku?», vrd «*Sina* kuula muusikat» ja «Kuule, *vana võsavillem*, », «Tule nüüd *sina sealt* lähemale!»

Teise üttekoma asemel on hüüumärk, kui üte seisab tekstis omaette lausena: «Madis!», «Austatud härra Kuusepuu!». Teise koma asemele võib hüüumärgi panna erilise toonitamise märgiks: «Isa! isa! tule ruttu Hele-Mallele appi!»

Rinnastuskoma. Rinnastuskoma on ühepoolne, ta eraldab rinnastatud moodustajaid, nii a) sõnu ja fraase *kui* ka b) osalauseid, vt näide (37).

(37) a. Ohvitserid, sõdurid, sandarmid — kõik puhkesid laginal naerma.

Spordiplatsil ei joostud, ei hüpatud, ei heidetud, ei tõugatud nagu tavalisel päeval. Ta avaldas oma õpikust teise, täiendatud trüki.

b. Läksin metsa, ehitasin maja, tegin katuse peale, lind lendas katusele. Sa pead ise teadma, keda usaldada, kellest kaugemale hoiduda.

Rinnastuskoma kustub sidesõnade *ja, ning, ehk, ega, või* ees; ka lahksidendi *nii kui* kummagi osise ette ei panda rinnastuskoma. Näide (38).

(38) Talvel hakkab paistma Orion *ehk* Koot *ja* Reha. Ta avaldas oma õpikust teise, kolmanda *ja* neljandagi trüki. Lõin läikima *nii* oma trompeti *kui ka* vana korneti. Tänasime kõiki, kes olid tulnud, kui kutsusime, palusime *või* appi hüüdsime, sest seda me võisime, aga neile maksta ei jõudnud me mitte. Jaapan *ega* Hiina ei sekkunud asjasse *ning* Hollandil olid vabad käed.

Rinnastuskoma kustutav sidesõna ei kustuta samasse kohta sattuvat alistus- või kiilukoma. Seetõttu on ekslik meelde jätta, et «*ja* (jne) ette ei kirjutata koma». Näide (39).

(39) Lõin läikima, nagu mäletad, *nii* oma trompeti, mis küll polnud jõudnudki veel päris tuhmiks minna, *kui ka* vana korneti. Olgu ilm tuuline, nii et liiv ja puulehed aina keerlevad, *või* ärgu liikugu ükski libele Kass, kes kõnnib omapäi, *ja* teised Kiplingi loomad.

Mõnikord pannakse mainitud sidesõnade ette ka rinnastuskoma. See koma ei allu selgele reeglile ja johtub kirjutaja tahtest lause struktuuri selgemini esile tuua. Rinnastav sidesõna koos rinnastuskomaga väljendab sel juhul tavaliselt kas a) liitsete, omakorda rinnastatud moodustajaid sisaldavate moodustajate piiri, või b) markeeritud rinnastust (vastandust, järel dust vm). Näide (40a, b). Adverbidena ei mõjusta *ega* ja *ehk* komapanekut (40c)

(40) a. Rüütel näinud neid ja nemad teda, *ja* nende palged vajunud häbist maad ligi ja nad hakanud nutma. Sügavale rahva hulka tungisid laulud, *ja* argipäeval ja pühapäeval, töö ja einel ja une sekkagi laulis ja luilutas Kastiilia.

b. Pilt on viis aastat vana(,) *ja* siiski ei saa öelda, et ta oleks oma tähenduse kaotanud või ülepea iganenud. Käed üles(,) *või* ma lasen!

c. Parem ära loodagi, *ega* sa miljonit ei võida. Mõttele veel, *ehk* tuleb meelde, kuhu võtme panid.

Rinnastusega kaasneb sageli rindliikmete korduvate komponentide väljajätt. Komareeglid sellest ei sõltu: moodustajad eraldatakse üksteisest olenemata sellest, kas nad oma siseehituselt on elliptilised või mitte. Näide (41).

(41) Ta avaldas oma õpikust teise, (nimelt, so jne) täiendatud trüki. Ta avaldas oma õpikust teise Ø ('trüki'), kolmanda Ø ('trüki') ja neljandagi trüki. Parem käsi, Ø ('parem') jalg ja Ø ('parem') külg lõhkusid valutada. Teistest lühemad, Ø ('teistest') paksemad või Ø ('teistest') targemad sa tuvad viha alla.

Kui ühel ja samal põhjal on mitu sidendamata, grammatiliselt sarnast laiendit, aitab koma olemasolu või puudumine väljendada nende laiendite grammatilisi seoseid üksteisega ning põhjaga. Kui ühe nimi sõna täiendid on komaga eraldatud, on nad kas a) omavahel rinnastatud (tavaliselt seletusseoses), nii et rindühend moodustab täiendi, või

b) laienditeks rinnastatud nimisõnafraasides, millest kõigis peale ühe on põhi elliptiline. Vt näiteid (42).

(42) *a.* vaikne, rahulik tänav; terved, tursked, tugevad mehed; teine, täiendatud trükk; töö maal, isakodus; teenelisele kunstitegelasele, rahvusvaheliste konkursside laureaadile, N Instituudi direktorile, S seltsi esimehele professor doktor Andres Tammele.

b. esimene, teine, kolmas klass; sinine, kollane, roheline ja hall teivas; töö linnas, maal, merel.

Kui ühe nimisõna täiendid on komaga eraldamata, siis märgib see, et nad alistuvad põhjale kas a) igaüks eraldi või b) astmeliselt. Astmeline alistus tähendab, et põhjast kaugemal asetsev täiend laiendab põhja ja lähemal asuva(te) täiendi(te) ühendit. Neid kahte juhtumit õigekiri ei erista. Vt näiteid (43).

(43) *a.* terved tursked tugevad mehed; professor doktor kolonelleitnant Simsakule (kongruueerumatud tiitlid!); väike valge maja (ta on nii väike kui ka valge).

b. teine täiendatud trükk (üldjärjestuses kas või viies); nüüdisaegne majanduslik mõtlemine; väike valge maja (erinevalt suurest valgest sealsamas lähedal).

Juhtudel nagu *terved()*, *tursked()*, *tugevad mehed* sõltub tõlgendus – kas seletusseos või eraldi alistumine – kirjutaja intentsioonist ja on sageli ükskõikne, nii et komad võib panna ja panemata jätta.

Analoogiliselt võivad samalaadilised aja- või kohamäärused omavahel kas a) rinnastuda või b) alistuda, hõlmates ja täpsustades mingit aega või kohta. Näide (44).

(44) *a.* Koosolek on esmaspäeval, 13. mail. Käisin linnas, saunas, basseinis, suplemas.

b. Koosolek on esmaspäeval kell 15. Käisin linnas saunas basseinis suplemas.

Esmaspäeval 13. mail oleks tõlgendatav lisanditarindina nagu nt *üliõpilasel Hallmäel, kuuepäisest koletisest Skyllast* ja seega korrektselt, kuid aina tekkivate kahtluste vältimiseks on kujunenud lepe, et päevavormelis kasutatakse seletusseosekoma. Teine *a*-lause võib tähendada nii neljas eri kohas käimist kui ka ühes kohas käimist nii, et eelmised sõnad seletatakse järgmistega üle. Johtub kirjutajast, kas ta valib säärase üleseletamise või vastava *b*-lause vormi, ning see erinevus võib talle olla ükskõikne.

Sõnal *nagu* on üks leksikosemantilisi variante võrdne sõnaga *näiteks* ja mõlema kasutamine lauses on sel juhul samasugune. Selgituseks kõigepealt näited (45).

(45) *a.* Tervikuni jõudmiseks on veel palju vaja läbi töötada, sealhulgas nii suured valdkonnad *nagu* bio- ja agrookeemia.

b. Eksikombel on peetud saksa keelest pärinevaks sõnu *nagu* «õng», «hoidma», «nimetama» jt.

c. Siis saabusid säärased tähtsad ninad *nagu* isandad Viks, Tiks ja Timmermann.

Sellistesse lausetesse on vahel pandud *nagu* ette koma. Sisuliselt need võrdlused ei ole ja *nagu*le järgneb loetelu, mis mõnikord on ammendav (45a, c) ja vahel koosneb vaid näidetest (45b). Näidete juhtum jätab nähtavasti mulje, otsekui oleks tegemist *nagu*ga tähenduses *näiteks*, ja sellepärast pannaksegi koma. See oleks aga õigustatud vaid siis, kui SÕNA *nagu* saaks samas lauses, seda muus suhtes millegi poolest sisult ega vormilt muutmata, välja vahetada SÕNAGA *näiteks*. Kuid ei oleks (45) näidetega samased ega isegi mitte korrektsed laused «. sealhulgas nii suured valdkonnad, näiteks bio- ja agrokeemia»; «Eksikombel on peetud saksa keelest pärinevaks sõnu, näiteks «õng», «hoidma», «nimetama» jt»; «Siis saabusid säärased tähtsad ninad, näiteks isandad Viks, Tiks ja Timmermann» (kui mõeldud on endiselt just nende kolme saabumist). *Nagu* ja *näiteks* on võrdsed näites (46).

- (46) on veel palju vaja läbi töötada, sealhulgas mõned suureldi valdkonnad, *näiteks/nagu*¹ bio- ja agrokeemia. Eksikombel on peetud saksa keelest pärinevaks ka mõnesid hoopis teistsuguse etümoloogiaga sõnu, *näiteks/nagu*¹ «õng», «hoidma» ja «nimetama». Seal oli koos hulk tähtsaid *nina*sid, *näiteks/nagu*¹ Viks, Tiks ja Timmermann.

Lõpuks märkus meil kasutatava saksa-vene-tüübilise ja inglise komastuse kohta.

Eesti filoloogias on olnud taotlust üle minna inglise komastusele. Nii on oma eestikeelsed teosed kirjutanud osalt inglispärase komapanevusega Valter Tauli ja teisedki väliseestlased. Inglise tavale on omane, et mõningat liiki kõrvallausete puhul komasid ei kasutata. Seevastu esineb komasid sageli *ja*-rühma sidesõnade (*and, or*) puhul ning mujal, kus eesti kirjas neid ei ole. Koma saab kasutada (*may be used*) eraldamiseks loetelu osi või korduvaid lauseliikmeid, koos koordineerivate sidesõnadega ja samuti relatiivlause ees, kui see ei piiritle eelõeldut; kahepoolsena saab koma kasutada sõnade või fraaside raamimiseks. Pealtnäha jätab inglise laad komavabama ja seega lihtsama mulje. Kuid kas inglise reeglite järgi oleks komasid kergem panna, seda on väga raske ütelda. Veel selgusetum on, kas inglise laad annab eesti tekstis ladusama, tõrketuma loetavuse. Mitte igasugused kõrvallaused ei jää komaga eraldamata, järelikult peab keelekasutaja oskama kõrvallauseid vastavalt diferentseerida. Tõme näiteks ingliskeelse tiiraadi koos tõlkega algul inglise, siis tavalises eesti komastuses:

The rule, the standard, that has hitherto been adopted by all successive Governments ever since this question came to be seriously considered — and it is a rule which I do not think is questioned by lord R. or any of the

¹ Ka: *nagu näiteks, näiteks nagu*.

great authorities on military and naval defence whom I see in this room today — the rule, stated in plain and popular language is this, that the military force permanently kept here at home should be such, in number and efficiency, as to compel an invading enemy to come in such numbers that he has no reasonable chance of evading the fleet.

Reegel, normatiiv, mida on seni kasutanud järjestikku kõik valitsused sest-peale kui seda probleemi hakati tõsiselt võtma — ja see on reegel millest ma ei arva et temas võiks kahelda lord R. või mõni suur maa- ja merekaitse asjatundja keda näen täna siin ruumis — see reegel, sõnastatud selges ja arusaadavas keeles on selline, et sõjajõud mida hoitakse püsivalt siin kodus peab, arvukuselt ja tõhususelt, olema selline et sunniks sissetungivat vaenlast tulema nii suurel hulgal et sel poleks arvestatavat võimalust sõjalaevadest mööda pääseda.

Reegel, normatiiv, mida on seni kasutanud järjestikku kõik valitsused, sest-peale kui seda probleemi hakati tõsiselt võtma — ja see on reegel, millest ma ei arva, et temas võiks kahelda lord R. või mõni suur maa- ja merekaitse asjatundja, keda näen täna siin ruumis — see reegel, sõnastatud selges ja arusaadavas keeles, on selline, et sõjajõud, mida hoitakse püsivalt siin kodus, peab arvukuselt ja tõhususelt olema selline, et sunniks sissetungivat vaenlast tulema nii suurel hulgal, et sel poleks arvestatavat võimalust sõjalaevadest mööda pääseda.

Inglise komastuse korral tähendaks *lapsed, kes kui vangis eland* seda, et kõik lapsed on pidanud toas olema, kuna *lapsed kes kui vangis eland* osutaks üksnes nendele laste seast, kes õue ei pääsenud.

Eri keelte komarohkust on uurinud läti keeleteadlane Aina Blinkena. Ta on loendanud laused ja kõik kirjavahemärgid Vilis Lācice «Kaluri poja» viies esimeses alapeatükis ja seda nii lätikeelses originaalis kui ka neljas tõlkes. Lausete ja komade arvud on järgmised:¹

	Lauseid	Komasid	Komasid lause kohta
Lāti	402	401	1,00
Vene	361	403	1,12
Leedu	385	404	1,05
Saksa	361	389	1,08
Inglise	361	391	1,08
Eesti	421	403	0,96

Inglise komaarvu erinevus eesti, vene ja eriti saksa omast ses kat- ses ei ole sellist suurusjärku, et teda võiks pidada statistiliselt oluli- seks.

Semikoolon

§ 790 Nagu eespool selgus, on semikoolon alati ühepoolne rinnastusmärk ja tema ülesanne on rühmitada pikema lause osi vastavalt kirjutaja ka- vatsusele ja lause loogikale (näited (14); (27), kommentaar ja skeemid).

1 A. BLINKENA. Latviešu interpunkcija. Rīga, 1969, lp. 35. Eesti andmed lisanud Aino Ad- mann.

Muu hulgas kasutatakse teda punktikaupa loeteludes iga eelneva punkti lõpul. Selleks on otsest vajadust küll ainult siis, kui mõni punkt on omakorda komadega liigendatud, muidu võivad punktid lõppeda komadega. Loetelupunktide piires on semikoolon ka otsekui lauselõpupunkti eest. On levinud arvamus, nagu ei tohiks loetelupunktide lõpul muud märki peale semikooloni olla, ja eriti ei tohtivat seal seista punkt. Sellest sugeneb ebaloomulikku vahemärgistust, kus semikoolon satub punktidest tugevamaks eraldajaks. Võrreldagu näidet (47) tekstiga leheküljel 398.

(47) Koma kasutatakse järgmistel juhtudel.

1) Alistatud lauseosade raamimiseks. Need lauseosad on nimelt kõrvallaused (ka otsekõne), infiniit- ja absoluuttarindid ning järelasendis noomenitarindid (järeltäiend, -lisand).

2) Kiilu (ka ütete) raamimiseks.

3) Rinnastatud lauseosade eraldamiseks üksteisest. Need lauseosad on nimelt korduvad liikmed (ka loeteluliikmed) ja sama astme osalauseid, olgu rind- või põimlauseid.

Sissejuhatava lause teisendamise («Koma kasutatakse:» → «Koma kasutatakse järgmistel juhtudel») võimaldub punkti panek selle lõppu. Seetõttu saab iga loetelupunkti kirjutada omaette lausena või mitmenagi ja vahemärgistus saab selgem kui lk 398. Sellise märgistuse korral, kus semikoolon on punktist tugevam, kirjutatakse nii: «1) Alistatud lauseosade raamimiseks. Need lauseosad on noomenitarindid (järeltäiend, -lisand); 2) kiilu (ka ütete) raamimiseks; 3) rinnastatud lauseosade eraldamiseks üksteisest. Need . . . » jne.

Sissejuhatava lause teisendamine pole vajalik, kui mõnede teiste keelte eeskujul¹ kasutada KOOLONIT mitte ainult lausesisesi, vaid ka märgina, mis avab uue lausestusastme.² Nagu lausesisene, nii ka selline koolon osutab järgnevale. Siis oleks näite (47) alguslauseks kas *a* või *b* ning muu jääks endiseks.

a. Koma kasutatakse järgmistel juhtudel:

b. Koma kasutatakse:

Nii asetseksid märgid üksteise suhtes loomulikult ja arusaadavuse seisukohalt on sel eeliseid.

Sama laadi tekstiosi saab vormistada ka veel mitmejärjelise lausega, vt näide (48).

(48) Seejärel on vaja selgitada, et

– sissepääsuuks ja eesriie, samuti tuulutusavad peavad esimese kolme tunni jooksul olema kinni. Pärast seda aega on lubatud avada tuulutussiibrid 15 – 20 minutiks.

– varje põrandat tuleb aeg-ajalt veega niisutada.

¹ Näiteid juba ka eesti ajakirjanduses.

² Analoogne mõnede programmeerimiskeelte *begin*iga või looksuluga.

Mõttekriipsud saab ära jätta; nende asemel võiksid olla mingid silmatorkavamad märgid.

Sõnastike sõnartikleis kasutatakse semikoolonit samuti komast tugevama eraldajana, eeskätt märksõna vastete reas, nagu näites (49). Komaga on eraldatud sünonüümid, mis koos selgitavad üht märksõna tähendust, kuna semikooloniga on eraldatud teise tähenduse seletus.

(49) **kupp** (kupu, .kuppu) kubel, muhuke; pagunitärn; nupp, nublakas; anu-make kupupanekuks

Koolon

§ 791 Koolon on eesti kirjas ühepoolne lausevahemärk, mille ülesanne on järgnevale lauseosale osutada. Kooloni järel tuleb lugeja jaoks UUS INFORMATSIOON (näide 12e). Seda võib tuua otsekõne, millele eelneva saatelause lõppu koolon käib; loetelu; igasugune eelõeldu täpsustus või selgitus osalause või teisiti. Näiteloetelu algul sõltub koolon kirjutaja äranägemisest, ent tal on otstarvet eeskätt pikema loetelu puhul või siis, kui sõna *näiteks*, *nagu* või *nimelt* puudub: ««Suure Tõllu» kauplus müüb suure numbri kaupa kogukatele inimestele: kingi, pesu, sukki ja sokke, tööpükse jne.»

PUNKTLOETELU KOOLONI kohta vt eespool semikooloni all.

Koolonile järgneva(te) osalause(te) näide on (50).

(50) «Suure Tõllu» kauplus müüb kaupu kogukatele inimestele: sealt ostame nüüd suure numbri kingad, samuti neisse parajad sokid.

Koolonit on soovitatud LAUSESTIKU ehk PERIOODI harjamärgina, s.o kasvava pingega esipoole ja pinget lahendava lõpetuse eraldajana (näide 51). Perioode kirjutatakse harva, seepärast ei ole nende märgistus üheselt kinnistunud.

(51) Aja sa mürisevas suurlinnas oma asutuse ametiasju või võta maakoodus loogu, ainult lindude sädistamine, kauge traktor või juhuti üle väljade paristav lennuk kuulmeid häirimas; lenda reaktiivklipperiga üle ookeanide või sõua laisal aerul ajaviiteks ümber Sõsarsaarte, ihu kodumaises ultravioletis pruunistumas ja ajud närvilisest vaimutööst puhkamas; või istu kinos, kus prantslased sind lolli, aga sellegipoolest andeka naljaga naerutavad, või kaugnägija taga, mis õhtust õhtusse veeretab oma klaasile üheülbalist kava, või spordiväljaku tribüünil, kus sa õndsalt sulaned teiste hõiskajate massi, või «Kännu Kukes», kus summa sees oled enam üksi kui kodulaane põues: ega sa oma Eddat eales ei unusta.

Kui lause pärast koolonijärgset osa jätkub, eraldatakse jätk koma või semikooloniga, nii et koolon ja koma (või semikoolon) moodustavad raamiva paari: «Müüdi igasugust kaupa: naelu ja vasaraid, tünne ja heeringaid, kilusid ja karpe, ning rahuldati sedasi ümbruskonna elanike vajadusi.» Kõnealune koma on *ning*-sõna ees.

Koolonit (ja samuti mõttekriipsu) on üritatud kasutada nimisõna laiendava sisult apositiivse kõrvallause või sekundaartarindi ees, nt «Nii ei ole suurmeistrid seni täpselt kindlaks teinud, kuidas käsitleda lõppmängu: *lipp ja ettur lipu vastu*». Sellisel kujul, ka kui kooloni asemel oleks mõttekriips, on lause vigane. Koolon või mõttekriips tuleb ära jätta. Tungiva vajaduse korral saab sellise kõrvallause või tarindi panna jutumärkidesse. Lause või sekundaartarind apositiivse laiendina järgneb sageli sõnale nagu *ülesanne, kohustus, põhimõte, küsimus*: «Võeti kõik meetmed täitmaks ÜLESANNET *saavutada õunakorjetöödel nii suurt edu, et . . .*»; «Direktor lähtub PÕHIMÕTTEST *«Eesmärk pühitseb abinõu»*»; «Küsimusele *«Mis on mõistlik?»* on tihti raske vastata» = «Küsimusele, *mis on mõistlik*, on tihti raske vastata». Kirjakord nõuab suurtähte jutumärkides lause algul siis, kui selles on öeldis.¹

Koolon kirjutatakse eelneva tähe või märgiga kokku, samakujuline jagamis- või suhtemärk mõlemalt poolt lahku ja tunnimärk spordi aja mõõdul mõlemalt poolt kokku, vt näide (52).

(52) a. 25 : 5 = 5. Meie võit 15 : 13. Tüüp *okas* : *okka*.
b. 1:25.16,2 (1 tund 25 minutit 16,2 sekundit)

Mõttekriips

§ 792 Mõttekriips on lausemärke.² Õigupoolest on tegu kahe eri märgiga: ühe- ja kahepoolse mõttekriipsuga. Ühepoolisel mõttekriipsul on traditsioonilises tinalaos kaks kaju, harilik ja nn pikk kriips. Erinevus ei ole kriipsu pikkuses, vaid selles, et hariliku mõttekriipsu otsesse jäetakse alati vahet («Ja siis äkki — vihml!», «pika» kriipsu otsa ühesõnaliste paarikute vahel aga vahet ei jäeta (Saloniki—Odessa). See eristus ei ole kindel ja teda on käsitsi- või masinakirjas tülikas matkida. Moodsaates šriftides võib kriipsul olla mitu pikkust. Kriipsu pikkuste eristamine — paitsi mõtte- ja sidekriipsu eristus — ei kuulu õigekirjasse.

ÜHEPOOLSET MÕTTEKRIIPSU kasutatakse järgmistel juhtudel.

1. Lausekatkestuse korral, kusjuures kirjutajal on valida mõttekriipsu ja -punktide vahel: «Ja mitte kunagi enam ei taha ma —»; «Mis asjata — kuidas ta siis — ah?». Otsekõnes on katkestuskriips mõeldav ka lause algul, näiteks märkimaks, et lausest kuuldi ainult lõpposa: «— ei aidanud teda sugugi». Mõttekriips tundub markeerivat enamat katkestuspinget kui mõttepunktid.

1 Kui kõrvallausel või sekundaartarindil on muus lauseosas korrelaat, saab teda kirjutada kiiluna, nagu «Samal operaatori võimel — *vaadelda ja edasi anda võrdselt nii kujundi kui ka fooni tunnetusega seotud infot* — põhineb ka koodi suurendamine»; korrelaat on *samal*.

2 Sõnamärk ainult siis, kui ta vahest mõnikord märgib sõnakatkestust: «Oh sa ar — oh sa armas aegi!». Tävaliselt kasutatakse sõnakatkestuse korral mõttepunkte.

2. Kokkuvõtusesõna ees koma asemel kirjutaja äranägemisel: «Kass, koer, rebane ja hani — kõik nad olid vihma saanud, aga hanele ei teinud vihm midagi.»

3. Kordamisel välja jäetud sõna asemel. Näiteks: «Kolmandal aastal oli saak 40, neljandal 42, viiendal 42,5 tsentnerit.» Sellisesse lausesse võib, kuid on harva tungivalt vaja asetada mõttekriipse, mis märgitsevad sõnade *aastal oli saak* ärajäämist, seega arvude 42 ja 42,5 ette.

4. Üllatusoote markeerimiseks: «Minnakse, hoides ustavast käest/nukralt ja kurjalt, hellalt — ja nõutult» (Ain Kaalep).

5. Poollõigutähisena, sealhulgas samast reast jätkuvate otsekõnede vahel, nagu näites (53). Poollõiguga on tegemist, kui lõik jaotatakse lausetevahelise kriipsuga veel kaheks või enamaks lauserühmaks. Kui lõigupiiri võrrelda lausepiiriga, siis poollõigukriips on semikooloni analoog.

(53) «Too vetti!» — «Millega?» — «Pangega.» — «Pang katki.» — «Paranda ära!» — «Millega?»

6. Vahemaakriipsuna. Siin on mõttekriips sidekriipsu asemel tungivamalt vajalik ainult juhul, kui vähemasti üks otspunktide nimedest on mitmesõnaline või sidekriipsuga liitne. Vähem katkelise kirja pildi saamiseks on sellise mõttekriipsu asemel parem kaldkriips. Näide (54).

(54) a. Tuli osta pilet 6.55 väljuvale Ainaži-Pärnu-Tallinna bussile.
Võimalik, ent mitte vajalik: väljuvale Ainaži—Pärnu—Tallinna bussile.

b. Hrebtovaja—Ust-Ilimski raudteeliin
Vähem katkelise kirja pildiga: Hrebtovaja/Ust-Ilimski raudteeliin

c. Hamburgi — Rio de Janeiro laevaühendus
Või: Hamburgi / Rio de Janeiro laevaühendus

7. Igasugustel muudel juhtudel sidekriipsu asemel, kus ühendata-vaist mõni on kahesõnaline või pikem. Näide (55).

(55) Le Chatelier' — Brauni printsiipt
Või: Le Chatelier' / Brauni printsiipt
Vrd «ja»-sidekriipsuga: Weberi-Fechneri seadus
Johannes Valgma — Nikolai Remmeli grammatika
Või: Johannes Valgma ja Nikolai Remmeli grammatika
Või: Johannes Valgma / Nikolai Remmeli grammatika
Vrd: Valgma-Remmeli grammatika

8. Võistluspartnerite nimetamisel. Mõttekriipsu kasutamine *ja*-sidekriipsu asemel on siin levinud sellepärast, et sageli on partnerite nimed mitmesõnalised. Ka siin jääb võimalus kasutada mitmesõnaliste korral kaldkriipsu. Ühesõnaliste vahel on loomulik sidekriips. Näide (56).

(56) «Kalevi» — Tbilisi «Dünamo» kohtumine.
Noorte teatejooksus sai esikoha paar Mart Miidur — Anita Egle, kolmas oli Aivar Link — Hille Sabudi.

Või: paar Mart Miidur ja Anita Elge, kolmas oli Aivar Link ja Hille Sabudi.

Fischeri—Spasski matš

Kuid parem: Fischeri ja Spasski matš, Fischeri-Spasski matš

Üldiselt vastabki sidekriips paaride nimetamisel sidesõnale *ja*, mõtekriips aga sõnale *kuni*; vt p 9.

9. Sõna *kuni* asemel. Sellisena on mõttekriips õieti sõnasümbol, mitte päris kirjavahemärk, sest korrektse eesti keeles loetakse ta sõnaga välja.¹ Et *kuni*-kriips sarnaneb miinusega, on täpsust taotlevais tekstides kasutatud tema teisendeid. Näide (57).

(57) Homme päeval on oodata õhusooja 5 kuni 8 kraadi.

Homme päeval on oodata õhusooja 5 – 8 kraadi.

Prognoos 5. märtsiks: õhu temperatuur 5. .8 kraadi,

Või: 5 · 8 kraadi,

Kasutatakse ka märki [+], kuid see on üks jagamismärgi kujusid ja võib omakorda tekitada arusaamatusi.

Ühepoolse mõttekriipsu väärtarvitust, eriti sidekriipsu asendamist mõttekriipsuga leidub nüüdisaja eesti trükistes rohkesti.

1) Asjatu on mõttekriips poliitiliste partnerite või sõdivate poolte nimetamisel, kui nimed on ühesõnalised. Korrektseid näiteid: *Prantsuse-Alžeeria* läbirääkimised, *Egiptuse-Iisraeli* rinne. *Ja*-sidekriipsu asemel pikema kasutamine on siin tihti tingitud poliitilise ühendamise kartusest, nt «Kirjutati alla *Nõukogude–Ameerika* dokumentidele» (on kardetud ühendust *Nõukogude–Ameerika*), analoogselt sellega «Elagu *India–Nõukogude* sõprus!» jne. Äärmuslik näide 1993. a sügise ajalehest: *Vene presidendil—ülemnõukogu vastasseis* (!).

2) Samuti puudub vajadus mõttekriipsu järele naabermaade või keelte paaris nimetamisel ja kahepoolsetes suunaosundites. Korrektseid näiteid: «Antiliibanon on mäestik Lähis-Idas *Süüria-Liibanoni* piiril = *Süüria ja Liibanoni* piiril»; *vene-eesti*, samuti *inglise, prantsuse- ja itaalia-eesti sõnaraamat*, *põhja-lõuna suund*, *põhja-lõuna-suunaline*.

3) Moodsad kompleksimõisted on samuti kirjutatavad *ja*-sidekriipsuga: *inimese-looduse probleem*; *süsteem protsessor-kuvar-printer-plotter* ehk *protsessori-kuvari-printeri-plotteri süsteem*; *jalgpallisüsteem 4-2-4*; «*Sojuz*»-«*Apollo*» ehk *Sojuz-Apollo*.

4) Eesti keelekorda ei sobi sidesõna *et* asendamine mõttekriipsuga (kõnes pausiga) nagu näites (58a).

5) Sidesõna *või* asemele mõttekriips ei sobi; näide (58b).

6) Sidekriipsuga liitsetes maa- ja rahvanimeses on mõttekriips viga; näide (58c, d).

¹ Vene keeles jääb vastav sõna välja lugemata kui otspunktiandmed ei ole käändes, nt «Температура пять – восемь градусов». Eesti keeles ei ole takistusi ütlemaks «Sooja on viis kuni kaheksa kraadi».

(58) *a. Viga:* Pärís sisemaal on maad võtmas mõte – kala tuleb hakata kohtlema koduloomana.

Õige: mõte, et kala tuleb hakata kohtlema koduloomana.

b. Viga: et Mauriaci romaanidest jäävad Prantsuse kirjandusse alaliseks püsima neli–viis

Õige: neli-viis.

c. Viga: mõeldud on Austria–Ungari armeed.

Õige: Austria-Ungari

d. Viga: annab võimsa kogumulje soome–ugri ja samojeedi rahvaste ürgset kultuuri tolnud kaugetest juurtest.

Õige: soome-ugri

Rohkesti leidub trükistes mõttekriipsu väärtarvitust seletava või järeltava rindosalause ees, kus peaks seisma koolon. Näide (59).

(59) Oleme küllalt omapärase nähtuse tunnistajaks olnud – kohe esimesel aastal ületas arvustuste üldmaht teoste eneste mahu.

Kolme mõttekriipsu pika väljajätu märgina on kirjeldatud mõttepunktide all.

KAHEPOOLNE MÕTTEKRIIPS märgistab lausesse paigutatud kiilu. Seda märki kasutatakse maneerlikult ka inversioonikoma asemel, kusjuures tagumine kriips samadel tingimustel ära jäetakse kui lisandi teine koma. Vaatleme näiteid (60).

(60) *a.* Mainitud trassi algusest – Narva maanteest – oli juttu eespool. Trassi lõpu – Ranna tee – rekonstrueerimine lõpetati tunamullu. Et esitada seda kahendkoodis, kasutatakse kindlat infoelementide – bittide ja väljade – paigutuse skeemi.

b. Maastik on oma põhiomaduste – pinnamoe, lähtekivimi ja vee-režiimi poolest üsna püsiv, kuid selle muutuvamat osa – mulda ja taimkatet – tabavad ajuti suured ümberkorraldused.

c. Suur metsapuusepp – mustrahn on siinsetes metsades üpris tavaline.

d. Meie suurima katmikalaga majandis Tallinna aiandussovhoosis olid kunagi soekasvuhooned,

Lausetes (60*a*) on kiil vormistatud järjekindlalt, vaatamata sellele, kas või kuidas ta muu lausega kongruentsi varal seostub. (60*b*) näitab kahepoolset mõttekriipsu, mis on allutatud lisandikoma reeglile: osatavaline kiil on raamitud mõlema kriipsuga, omastava puhul on aga teine kriips ära jäänud. (60*c*) – teine mõttekriips on millegipärast ära jäänud ja õieti on mõlemad selles lauses tarbetud (ehkki mitte võimatud), vrd (60*d*).

Koma ja mõttekriipsu järjend on mõeldav, kuid tarbetu. Koma peab sellisel juhul olema kahepoolse märgi tagakomponent, näiteks: «Reedel – Mai väitis, et see just reedel oli(.) – jäi Edgar uuesti töölt koju.» Koma asjatus selgub, kui asendada mõttekriipsud samatarbeliste vahemärkide sulgudega: «Reedel (Mai väitis, et see just reedel oli) jäi

Edgar uuesti töölt koju.» Koma ja mõttekriipsu koos on vene eeskujudel kasutatud ka ebamäärase maneerliku eraldusmärgina.

Mõttepunktid, kolm- ja kakspunkt

§ 793 Mõttepunktide tarvituse katab osalt mõttekriipsu omaga. Mõttepunktid on aga alati ühepoolne märk ja talitleb ka sõnamärgina. Teda kasutatakse järgmistel juhtudel.

1. Lausekatkestuse korral, nt «Ja mitte kunagi enam ei taha ma. »; «Mis ta kuidas ta siis . ». Otsekõnes on mõttepunktid kasutatavad ka lause algul, näiteks märkimaks, et lausest kuuldi ainult lõpposa: « ei aidanud teda sugugi.»

2. Terviklause lõpul vihjamaks, et «siit tuleb veel edasi mõtiskleda», või enne lausealguse suurtähte vihjamaks, nagu peaks eelnema veel mingi hoovõtumõte. Selliste mõttepunktide sage kasutamine on üks maitsetuid, odavaid stiilivõtteid.

3. Sõna, eriti aga sõnaosa asemel, mida ei öelda või ei taheta välja öelda (sõnakatkestus). Vt näide (10) ja järgmine lause: «Kui nad olid koos kogu S. aleviga ka meie maja maha põletanud, hakkas Jaagup ahastama ja kiruma, et nüüd on kogu elu p. . » Niisugusel puhul on tarbetu loendada välja jäetud tähti ja panna punkte nende arvu järgi. «S. aleviga» asemel saab kirjutada «S aleviga».

4. Üllatusoote markeerimiseks: «Mindi nukralt ja vaikselt, tusaselt ja nõutult»; «Igatahes kipub rahvakalendri süsteemsus juba kaugetest tekkeaeagadest alates seisnema süsteemitus».

Täppistekstides kasutatakse *kuni*-sümbolina mõttepunktide taolist märki, mida nimetatakse KOLMPUNKTIKS, vt näide (57). Kolmpunkt trükitakse kas reajoonel nagu punktid tavaliselt või mõttekriipsu kõrgusel. Olles sõnasümbol, ei ole see kirjavahemärk.

Mõttepunktidest on hakanud erinema tsitaadikatkestusmärk. Keeleteaduses kasutatakse selleks KAKSPUNKTI, trükistes leidub ka nelja punkti jada. Katkestus korraldatakse nii, et kaks- (või neli-) punkti ärajätmisel jääks järele korrapärane lause või lauseosa koos vajalike vahemärkidega. Näide (61).

(61) Kuivõrd keelekollektiivi on muistsetest aegadest peale tahetud pidada homogeenseks ja staatiliseks, siis on selle liikmete kõnes ilmnevad reeglipäratused, kõikumised ja hälbed, mis niisugust ideaalset homogeensust rikuvad, ikka tagaplaanile lükatud ning varieerumine on kantud näiteks murdesegunemiste ja keelekomistuste arvele või nimetatud teda vabaks vahelduseks.

Katkeliselt: Ta kirjutab, et sageli on keelekollektiivi «liikmete kõnes ilmnevad reeglipäratused ., mis ideaalset homogeensust rikuvad, ikka tagaplaanile lükatud». (Lauseisisel tsitaadil ei pea olema katkestuspunkte alguses ega lõpus; vrd:)

Ta kirjutab: «Kuivõrd keelekollektiivi on tahetud pidada homogeenseks ja staatiliseks, siis on varieerumine kantud näiteks murdesegunemiste ja keelekomistuste arvele .»

Vrd veel: Ta kirjutab, et «kuivõrd keelekollektiivi on .» (Sellisel juhul suur-tähe asemel väiketäht)

Katkestuspunktide asemel kasutatakse mõnikord PIKA VÄLJAJÄTU MÄRKI, kolme side- või mõttekriipsu nurksulgude vahel: [— — —]. Seda leidub näiteks tekstipublikatsioonides, kus mõnikord on terved lõigud vahelt ära jäetud.

Jutumärgid

§ 794 Jutumärgid on kahepoolseid lausemärke. Lühikese lause ja nimede puhul võivad nad hõlmata ka üheainsa sõna: «Tule!», «Viirelaid» (aev), «Hellas» (kölnivesil). Kumbki jutumärkide pool ei kustu kunagi. Esi-poolt nimetame lahti, tagupoolt kinnijutumärgiks.

Kirja- ja trükipildilt on jutumärgid mitmesuguse kujuga: [,], [, “], [” ”], [” “], [« »], [» «]. Need on kaksisjutumärgid, milledele lisanduvad eesti kirjas harva kohatavad üksisjutumärgid [,], (, ‘), [« »], [» «], sh üksisülajutumärgid [’ ’], [’ ’], [’ ’] (kaks apostroofi). Kahest apostroofist koosnev märk raamib põllumajandusteaduslikes tekstides sordinime-sid. Keeleteaduses on [’ ’] või [’ ’] tähendusvasteid piirav märgipaar.

Jutumärkide universaalne ülesanne on raamida jooksvas tekstis tsitaate, mille kohta on näiteid eespool. Tsitaatide alaliigina on võeta-vad ka pealkirjad ja — tinglikumalt — nimed, milledest osa asetatakse jooksvas tekstis jutumärkidesse. (Sellest lähemalt algustähe käsitlu-ses.)

Tsitaadiga samavormiline on OTSEKÕNE. Esitame tavalisemad tsi-taadi ja otsekõne vahemärkide figuurid. Kahekordne katkendjoon märgib saatelauset; ühekordne märgib tsitaati või otsekõnet; ühekord-ne katkendjoon tähendab lause jätku. Kus suurtäht nõutav (paitsi siis, kui otsekõne algus on katkeline ning tähistatud mõttekriipsu või -punktidega), seisab S. Skeemides on arvestatud ainult seda tava, mis asetab koma ikka kinnijutumärkide ette (vt näide (19), I tava).

Saatelauset:

«S_____.» «S_____!» «S_____?»

Saatelause on ees:

S=====: «S_____.»

S=====: «S_____!»

S=====: «S_____?»

Saatelause on järel:

«S _____ ,» = = = = = (punkti asemel koma)

«S _____ !» = = = = = (hüüumärk säilib)

«S _____ ?» = = = = = (küsimärk säilib)

Saatelause on otsekõnelause vahel:

«S _____ ,» = = = = = ¹ « _____ .»

«S _____ ,» = = = = = ¹ « _____ !»

«S _____ ,» = = = = = ¹ « _____ ?»

Lause jätkub pärast otsekõnet:

S = = = = = : «S _____ ,» ² _____

S = = = = = : «S _____ !» ² _____

S = = = = = : «S _____ ?» ² _____

Saatelause asemel on kiil:

«S _____ ,» – _____ – « _____ .»

(kui koma kuulub otsekõnelausesse)

«S _____ » – _____ – « _____ .»

(kui otsekõnelauses koma ei ole)

Ühe otsekõnelause asemel võib neid samades jutumärkides olla ka enam. Näide kolme otsekõnelausega, milledest keskmise vahel on saatelause:

«S _____ ! S _____ ,» = = = = = , « _____ S _____ ?»

Seespool jutumärke võivad olla veel teisedki jutumärgid. Mõned keeled kasutavad sisemistena üksisjutumärke, mis ka eesti õigekirjas oleks vastuvõetav; näide (62).

(62) Mall Hiemäe kirjutab jüripäeva kohta muu hulgas: «Nii kujunes jüripäev uue majandusaasta alguseks. Selle tähtsust rõhutatakse kirja-paneikus Mihklist: „Vaat kebade on ikka nimetatud pööripäe. Pööripäeva kui [sellist] õieti kebade ei ond, aga jüripäevast peeti ja algas kõik töö ja tegevus. Vanadrahvas õelsid, et jüri siduda ja mihkel laska lahti; see oli nii, et jüripäevast akkas töö ja mihklepäevaks oli suurem töö tehtud kõik.» Edasi on juttu sellest, kuidas «valmistati suupärasemat toitu ning käidi kõrtsis varem tehtud lepingut „kinnitamas.» Juttu tuleb koguni jüripäevast naistepeost ja selle kommetest, näiteks: «Turutatavat lüpsikut sümboliseeris kaasavõetud puunõu, selleks võis olla ka suurem tünn või pütt, milles puumõlade ja pulkadega kobistades ning võitegemist imiteerides vastavat laulu („Kokku, kokku, koorekene“) lauldi.»

Näidendirepliike ei panda jutumärkidesse – näide (63a). Vananenud on komme kasutada proosateostes jutumärkide asemel mõttekriipsu, mis pandi ainult otsekõne ja selle jätku ette – näide (63b). Vii-

1 Selle koma asemel seisab semikoolon, kui ta sisuliselt kuulub otsekõnelause esipoole lõppu. Vrd näide (63b).

2 Koma või semikoolon.

mane on ühtlasi näide otsekõne sisse põimitud omatsitaadi kohta, mida ei ole vaja jutumärgistada.

- (63a) TIINA. Mistarvis siis sinna paki tubaka juurde veel seda poolt naela vaja on?
PRIIDU. No – kenam kõrtsi kohta sisse astuda. (August Kitzberg)
- (63b) – Pole milleski süüdi, vastas Maslova kiiresti; – nagu alguses ütlesin, nii ütlen praegugi: ei võtnud, ei võtnud ega võtnud, midagi ma ei võtnud, sörmuse aga ta andis mulle ise. (Tõlge 1936)

Teiste sõna kordamisest – sageli pilkamisi – (64a) on arenenud jutumärkide kasutamine osatamiseks (64b) ja sellest omakorda dekadearunenud mitmesuguste ülekandeliselt kasutatud sõnade jutumärkidesse asetamine. Viimase kombega liialdatakse teksti soliidusele kahju tegemise hirmul; näide 64c, d

- (64) a Eesti Raadio «kajastab» oma kuulajatele paljusid maailma elu- ja vaimuvaldu.
b. Kui ta oli koolist välja heidetud, hakkas ta uulitsapoistega sõbrustama, et nende seltskonnas oma «haridust» täiendada. (Johannes Aaviku näitelause (1927))
c. Suurriik valmistab ette uusi relvaproovokatsioone Aafrika «sarve» piirkonnas. (Jutumärgid üleaarused)
d. Vaimustumine oma mererannast, parkidest ja aedadest on Pärnu «meetünn», mille vanalinna «tõkatitilgad» tulnukale mõruks muudavad. (Jutumärgid üleaarused)

Jutumärkide asemel kasutatakse mõnd esiletõstukirja, eeskätt *kursiivi* (kaldkirja) keelenäidete eraldamiseks muust tekstist, aga ka nimevõi pealkirjajutumärkide asendajana, nagu näites 65).

- (65) Siis järgnevad draama *Kuldvasikas* 1918 ja komöödia *Tuhvlikangelase proua* 1924. *Kuldvasikas* märgib uue suuna esiletulekut ja valmistumist J. Jotuni toodangus (Kirjandusajakirjast 1930)

Sulud

§ 795 Sulud on kahepoolseid lausemärke. Nad võivad küll hõlmata ka üheainsa sõna: «Neid oli (ainult) üks». Samuti võivad nad seista sõnaosa ümber märkimaks, et sõna võib lugeda ka ilma sulustatud tähtedeta. *Noor(t)e lehm(ade)* tähendab: kas *noore lehma* või *noorte lehmade*. Sulgude kumbki pool ei kustu. Ühe sulu kasutamisest on räägitud allpool. Vasakule kaarduv sulg on lahtisulg, paremale – kinnisulg.

Kui jutumärkidel on mitu eri kuju, mille vahel tähenduserinevusi ei ole,¹ siis sulgude eri kujudel on tavaliselt ka eri funktsioonid. Harilikus tekstis on harva leida muid sulgusid peale ümar- ja nurksulgude. Koos

¹ Selliseid erinevusi võidakse enda tarbeks deklareerida mõnes konkreetses teoses.

matemaatika sulgudega on nende nomenklatuur järgmine:

( )	ümarsulud	( )	noolsulud **)
[ ]	nurksulud ¹	//	kaldsulud †)
[ ]	ülapoolnurksulud		tikksulud
[ ]	alapoolnurksulud		kaksistikksulud
{ }	looksulud *)		

Üksikut ümar-kinnisulgu kasutatakse tehnilise tähisena punktloetelus numbri või tähe järel: «Need on: 1) ., 2) 3) .» või «Need on: a) ., b) c) .» jne. Sellise sulu asemel saab kasutada ka punkti. Samasugune sulg oli varem kasutusel viitetähistes viitetärni, -risti või -numbri järel nii tekstis kui ka joone all. Demonstratsiooniks on sel viisil tähistatud sulgude nomenklatuuri allmärkused. Inglise tekstide eeskujul on hakatud punktinumbreid ja -tähti asetama ka kahepoolsetesse sulgudesse nagu siinsete nummerdatud näidete ees.

Üksikut looksulgu kasutatakse AKOLAADINA; näide 66). Tikk- ja kaksistikksulud kahepoolsetena on akolaadina kasutusel matemaatikas, kus nad märgivad determinanti ja maatriksit.

(66) riist-
tark-
programm-
jaot- } vara

Noolsulud on hakanud levima sõnastikes ühe sõnaartikleid liigendava märgina, näiteks grammatiliste andmete või märgendite eraldamiseks märksõnast ja sõnavastetest.

Sulgude peamine ülesanne on kiilude vormistamine enam-vähem sarnaselt kahepoolse mõttekriipsuga. Sulud tunduvad eraldavat tugevamini kui mõttekriips. Sulgudesse asetamise teel märgib kirjutaja kiilu otsekuu kõrvalisemaks, eraldab selle tugevamini lausesesest, nagu näites (67).

Tsitaatidesse põimitud vahelepistud ehk inserdid, mis lähtuvad tsiiteerijalt, pannakse tavaliselt nurksulgudesse, nagu näites (68).

(67) Seejärel tuleb määrata kõik kaugused kilomeetrites ja selgitada kaardi järgi kõrgusvahed.

Vrd: Seejärel tuleb määrata kõik kaugused (kilomeetrites) ja selgitada kõrgusvahed (kaardi järgi).

(68) .. «Fratres vero milicie [1] cum aliis, qui secuti fuerant ad Ymeram [vrd eelmine tsitaat], cogitantes occurrere Letonibus apud Dunam [2] redierunt ..»

1 Argikeelne nimetus *kandilised sulud*.

*) On nimetatud ka *loogelisteks sulgudeks*.

**) Kitsamad kui märgid < ja >, mida kasutatakse keeleteaduses tulenemismärkidena ja mis matemaatikas tähendavad vastavalt 'on väiksem kui' ja 'on suurem kui'.

†) Kaks kaldkriipsu. Kaldkriips ise on aga alati ühepoolne märk. Kaldsulgudena laotakse eespoolne kriips vasakult lahti ja paremalt kinni, tagapoolne – vasakult kinni ja paremalt lahti, nt «Foneemijärjend /tk/ on ..»

On kaks tava sulgude kasutamiseks sulgude sees: nurksulg jääb väljapoole (nagu matemaatikas) või sissepoole. Tehniliseks otstarbeks, nt tekstikriitilises väljaandes vahelepistu eraldamiseks kasutatavaid nurksulge ei asendata ümarsulgudega. Samuti jääb järjenumbri ümarsulg alati ümarsulguks. Uusim stiil on kasutada kahe- ja enama-kordseid ümarsulgusid.

Et sulud on kiilumärke ja nende vahelt ootab lugeja lausesesest välja jäävaid lisaselgitusi, ei saa pidada korrektseks nn juriidilisi sulgusid, mille sõnaliseks vasteks on *ja, või, või siis* või *või vastavalt*. Need on laenatud venekeelsetest õigustekstidest, kus neid kasutatakse, tingituna *ehk* ja *või*-sõna erinevatusest vene keeles, *või* vastena. Näide (69).

(69) Kehtiv õpilaspileti (üliõpilaspileti) ettenäitamisel.

Korrektne: Kehtiv õpilas- või üliõpilaspileti ettenäitamisel.

Tugevdada kontrolli projekteeritud keskkonnakaitseabinõude täitmise üle maaparandus(kuivendus)töödel.

Korrektne: maaparandus- ja kuivendustöödel.

Katsus aga tollal keegi väita, et valgel (mustal) on kaksikodade paremus, kohe oli ta Steinitzi kummardaja.

Korrektne: valgel või mustal

Selleks tuleb kaasa võtta isikutunnistus (pass).

Korrektne: isikutunnistus või pass. (Parandamata lause suurendab arusaamatust, nagu oleks pass sama mis isikutunnistus.)

Apostroof

§ 796 Apostroof ehk ülakoma, kui ta ei esine üksisjutumärkidena, on tüüpiline sõnamärk. Teda kasutatakse eeskätt järgmistel juhtudel.

1. Värsiehitusega sobitamisel sõnast väljajäetava tähe asemel, nagu näites (70).

(70) Keegi enam mind ei salli, / olen kõigil' tüliks ees. / Kõik nüüd vihk'vad vana halli / oma vana ea sees. (Suve Jaan)

Ka aastaarvu lühendamisel: 1988, 88 ehk '88.

2. Teiskeelses õigekirjas kirjutatud nime sobitamisel eesti käändelõppudega. Kõige sagedamini on seda tarvis prantsuse nimede puhul, millede lõpul on tummi tähti. Aga ka inglise jm nimesid on selliseid.

Vokaalne käändelõpe eeldab, et tüvi lõpeks konsonandiga. Kui ta lõpeb küll häälduses konsonandiga, aga kirjas vokaalitähega, tekib häiriv vokaalitähtede järjend. Selle vältimiseks eraldatakse käändelõpp tüvest apostroofiga, nt omastav ja osastav mitte *Lafarguei*, vaid *Lafargue'i*; mitte *Milnei teooriad*, vaid *Milne'i teooriad*.

Konsonantne käändelõpe eeldab, et tüvi lõpeks vokaaliga. Kui ta lõpeb küll häälduses vokaaliga, aga kirjas konsonanditähega, tekib häi-

riv konsonanditähete järjend. Seepärast kirjutatakse näiteks mitte *Jean-Paul Maratle*, vaid *Jean-Paul Marat'le*.

Ainsuse genitiiv lõpeb eesti keeles alati vokaaliga. Kui nime genitiiv lõpeb häälduses vokaaliga, aga kirjas konsonanditähega, tundub see võõrik ja häire leevendamiseks pannakse sellise genitiivi lõppu apostroof, nagu *Jean-Paul Marat' surm*, *Renault' autotehased*. Muudel juhtudel ei ole genitiivi apostrofeerida tarvis.

Seega märgib apostroof nime põhikuju piiri, kui põhikuju lõpeb häälduses vokaaliga, aga kirjas konsonandiga, või vastupidi.

Ühesilbilistel nimedel võib olla kirjapilt, mis ei sobi eesti ühesilbiliste sõnade kirjutusviisiga. Ka siis võib sobitamiseks kasutada apostroofi: *Kon'ile*, *mõlemaid Gak'e*. Alati kasutatakse apostroofi silp-noodinimedele käänamisel: *do'd*, *sol'i*. Muudelgi juhtudel ei ole selleks takistusi (vt allpool p 3).

3. Nime põhikuju eraldamiseks alati, kui kirjutaja selleks vajadust tunneb. See vajadus võib tekkida nii eesti kui ka muukeelsete nimede puhul. Näiteks: *Elna Tamme'le* (*Tammele* on mõlema nime – *Tamm* ja *Tamme* – kääne); *Descartes'i koordinaadid* (loetakse nagu *dekárdi k.*); «Ougadougoust *Kantchari'ni* oli tee suhteliselt hea» (osutamaks, et nimetav on *Kanchari*, mitte *Kantchar*);¹ Walter Scotti «*The Heart of Midlothian'*» analüüs. Selline selgitav apostroof on eeskätt vajalik nime esmaesitamisel tekstis.

Seega saab kirjutada ka *Po'd* (vrd *Pod* – Itaalia jõge) ja *Neringa'd* (lõppsilbirõhuga, seega grammatiliselt ühesilbiline Leedu kohanimi).

4. Muutelõppe eraldamiseks, s.o võõr- ja eesti õigekirja piiri märkimiseks võõrkeelsete väljendite puhul (väljend trükitakse kursiivis): «Mõnel neist *cicisbeo'dest* oli kombeks . . .», «Munk luges kõigepealt kolmkümmend kolm *pater noster'it*».

5. Kursiivis keelenäidetele lõppe lisamisel: «Kas *aga'ga* või *kuid'iga* . . .»

6. Rahvalaulu kirjapanekuis märgib apostroof piiri lahkisilpsete vokaalide ahel: *kõrge'elle*, *lange'essa*; *mennessä mihe süleje*, *mihe korgi korva'aie*, *mihe valge vasta'aie*, puhuti ka vältimaks diftongina lugemist: *kui ei hoia hella'esta ega kaitse kalli'esta*.

Sidekriips

§ 797 Sidekriips on sõnamärke. Osa tema funktsioonidest seisab küll-fraasi ja sõnataseme piiril, näiteks siis, kui ta otsekui asendab sidesõna *ja*, *ning*: *isa-ema* = *isa ja ema*, *metallitrelialil-kuumstantsijal* = *metallitrelialil ning kuumstantsijal* (inimesel kahe elukutsega). Neid moodus-

¹ Saab kasutada ka võõrkeelse nime tähisena näiteks sellisel juhul: «Sõideti Freetownist lennukiga otse *Kabala'sse*» (*Kabalasse* võib veidralt seostuda mõne asulaga Eestis, mitte Sierra Leones).

tisi võib ühelt poolt tõlgendada fraasina, teisalt aga liitsõnana: *noad-kahvlid* tähenduses 'noad, kahvlid ja lusikad'. Sidekriips on alati ühepoolne.

Tal on kaks tehnilist funktsiooni: sidumine ja eraldamine.

Sidujana kasutatakse sidekriipsu järgmistel juhtudel.

1. Liitsõnade koondamisel: *kuld- ja hõbeesemed, laevamadrused ja -kokad*, kus kriips seob üksiku komponendi eemal seisva teise komponendiga sõnadeks *kuldesemed ja laevakokad*. Kombinatsioonis sulgudega võib kirjutada näiteks *kõik (auru-, purje-) laevad*, ühe sulustatud komponendi puhul ilma kriipsuta *kõik (auru)laevad*.

2. POOLITAMISEL, nagu nimetatakse rea lõppu mittemahtuva sõna poolliku üleviimist järgmise rea algusse. Eesti kiri kasutab järgmisi poolitusreegleid.

a. Esimest järku poolituskoht on tüvepiiril – iga tüve ees –, nagu *pardi-kasvandus, kooli-laada-hoone, veo-auto, eba-haige, vee-kraan*. Võõrosiste vahel tüvepiiri nägemine ei ole vajalik, seega kas *eks-tserpt* või *ekst-serpt*.

b. Teist järku poolituskohad: tüvepiiride vahel või ühetüvelises sõnas saab poolitada lahksilpsete vokaalide vahelt (*ai-and, ani-oon, roi-utama, kardi-oid, kara-uul*) ja vokaalide vahel olevaist konsonanditähedest viimast või ainukest järgmisele reale viies (*kalps-ti, vat-rab, तु-लेb, roiu-ta-ma, kar-dioid, ka-rauul*). – Ühteainsat tähte (sõnast, liitumiosast) ei jäeta rea lõppu ega viida üle.¹

Siduv sidekriips on eesti õigekirjas kohustuslik. Seevastu eraldava sidekriipsu kasutamine on sageli kirjutaja otsustada: ta on enamasti SELGUSSIDEKRIIPS, mis pannakse parema loetavuse huvides. Mõnede puhul on eraldussidekriipski nõutav.

Eraldajana kasutatakse sidekriipsu järgmistel juhtudel.

1. Kui soovitakse näidata tüvepiiri, seda eeskätt

a. pikkades liitsõnades, nagu *allmaaraudtee-liiniinspektor = allmaaraudteeliiniinspektor*;

b. liitumiosade rühmitamiseks: *allmaaraudtee-liiniinspektor* on liik liiniinspektoreid; *allmaaraudteeliini-inspektor* on liik inspektoreid; samuti *rist-talaklamber* vrd *risttala-klamber*; *inim-kaitsemeetmed* vrd *inimkaitse-meetmed*; kõiki neid näiteid on võimalik kirjutada ka ilma sidekriipsuta kokku;

¹ Poolitamist saab lihtsustada, kui poolituskoht panna kuhu tahes konsonanditähedega vahele või kõrvale: *ka-lpsab, kal-psab, kalp-sab* või *kalps-ab, ek-stserpt, eks-tserpt, ekst-serpt* või *eksts-erpt*. Koolides ja trükitöös ei ole selline poolitamine lubatud. Pika vokaali tähiseid ei saa ka lihtsustatud reegli järgi poolitada: mitte *so-oned, vaid *soon-ed* või *soon-ed*; mitte *anio-on, vaid *an-ioon* või *ani-oon*. Kahe sama konsonanditähe vahele saab poolituskoha teha sellepärast, et need märgivad geminaate ja silbipiiri lähedäbi geminaadi seest: *rit-ta, sap-pa, kuk-ke, kas-si, keh-ha* jne. Kaks sama sama-silpset vokaalitähete märgivad aga ühtainsat pikka häälikut.

c. eksilugemise vältimiseks: *hurt-sikud* (fantastilised loomad); *puu-rauk vrd puurauk*; kui eksitust ei ole karta, siis *puurauk* nagu *puurauga, puuraugu*; samuti *ee-lõpetus vrd eel-õpetus* jne;

d. enam kui kahe sama tähe järjendis: *maa-ala, luu-uure, lee-eend, mee-eelistaja, krepp-paber*. Sellise sidekriipsu kasutamine on vähene-mas. Kunagi ei ole seda kasutatud *ki-enkliitiku* ees: *pakkkki, arti-šokkki*.

Sidekriipsu panekul tuleb jälgida, et liitsõna osised ei rühmituks valesti, ja tarviduse korral lisada teine sidekriips. Näiteks ei ole koha-ne kirjutada *kodu-uurimisjuhid* (kodused uurimisjuhid?), samuti *luu-uurdenuga*, kui mõeldud on (terasest) *luu-uurde-nuga* luusse uurete tegemiseks. Korrektselt: *koduuurimisjuhid, kodu-uurimis-juhid, kodu-uurimise juhid, kodu-uurimise juhid* jne.

2. Nõutavana liitumites, kus vähemalt üks komponent on suurtähe-line või jutumärkides: *Tulemaa-teadlased* (kes uurivad Tulemaad, vrd *Tulemaa teadlased*), *eba-Aristoteles* või *Eba-Aristoteles*, *Kaug-Ida, Kesk-Aasia, uulitsapoisi-«haridus»*, «Ibsen kirjutas oma «Brand»-näidendi .», «Ta lõpetas oma «Requiem et pacem»-moteti dirigeerimise ja läks muusikameeste rõivistusse», *Ago-Endrik, Grünthal-Ridala, Mikluhho-Maklai*. Siiski võib *uulitsapoisi-«haridus», «Brand»näidend* uuendina kõne alla tulla.

Kui selline liitum muutub sõnamoodustuse tagajärjel väiketäheli-seks, kaotab sidekriips otstarbe: *kaugidalane, ebaaristootellik*.

3. Kopulatiivliitsõnades: *isa-ema* ('isa ja ema'), *Jürit-Marit* ('1. nime-tav Jüri ja Mari; 2. osastav Jürit ja Marit'), *noad-kahvlid, kimpsud-kompsud, naised-lapsed* ('1. naine ja lapsed; 2. naised ja lapsed'), *soo-me-ugri*.¹ Sellist märki nimetatakse *ja*-sidekriipsuks.

Sidekriipsul on kopulatiivnimisõnusus otstarvet niivõrd, kui muutu-vad mõlemad osised: *naiste-laste, naisi-lapsi; õele-vennale; nugadest-kahvlitest*. Kui esiosa ei muutu, pole sidekriips vajalik: *lasteaedkoolist, kohviksööklas, kolonelleitnante*, «Lapini kompromissitu *mustvalge* võrreldes teiste *heletumedaga*».

Sidekriipsu kasutamist vahemaade, naaberriikide jms puhul on kir-jeldatud eespool mõttekriipsu all.

Kopulatiivide moodustamisel tuleb tähele panna, et eelseisev täi-end käib kogu liitsõna, seega otseseimalt teise sõna kohta. Väärmoodustuse näide on *ummistunud karstilehter-tiik* (mitte tiik ei ole ummis-tunud, vaid ta on kujunenud ummistunud karstilehtrist).

4. Kopulatiivliitsõnade liike on paarisomadussõnad, nagu *naiiv-ro-mantiline, geograafilis-geoloogiline, spekulatiiv-allegooriline, deskrip-tiiv-onomatopoeetiline, atomistlik-molekulaarne, hallikas-kollakas, si-ni-punane, must-valge*. Ka siin on sidekriips päris vajalik ainult juhul,

¹ Aga ladinapärase vahevokaaliga liitsõnades – nii kopulatiivseis kui ka determina-tiivseis – ilma sidekriipsuta: *indoeuroopa, iberokaukaasia, baltoslaavi, elektrome-haaniline, tehnohoodus*. Kirjutajale jääb selgussidekriipsu kasutamise võimalus.

kui kumbagi osist soovitakse eraldi käänata. See on võimalik, kui esikomponendil on täielik sõna kuju: *hallikal-kollakal, mustal-valgel*. Juhitudel nagu *sinipunane = sini-punane, naiivromantiline = naiiv-romantiline* ei saa esikomponenti käänata. Paarides, kus esikomponendi käänamine iseenesest võimalik, saab jätta see enamasti siiski muutmata. Sel juhul saab osised kirjutada ilma sidekriipsuta kokku: *kumernõgus ja nõguskumer lääts, hallikaskollakad õied, pilkavnaeruseid huuli, mustvalgel fotol*.

lik, lis-liitelise esikomponendi korral, samuti pikkades võõromadus-sõnades on selgussidekriips tavaks: *õnnelik-õnnetuile, imelis-kummalist, spekulatiiv-allegoorilises, administratiiv-jurisdiksiooniliste, onomatopoeetilis-deskriptiivseid*.

Reduplikatiivadverbides on sidekriips seni valdav, ehkki funktsioonitu; *päev-päevalt ~ päevpäevalt*, samuti *samm-sammult, järk-järgult*, vrd *päevpäevaline, sammammuline, järkjärguline*. Samuti fraasadverbides: *võib-olla ~ võibolla, nii-õelda ~ niiõelda*.

5. Tähtedele, numbritele ja muudele märkidele tüvevokaali, käändelõpu, liite või põhisõna lisamisel. Üksiktähe järel on sidekriips vajalik: *a-sse ja b-sse; helid c'-st d"-ni; Traud; m korrutada S-ga*. Samuti on see vajalik väiketähtlühendi puhul, kui lühendile vaja lisada muutelõppu: *skp-l, aü-le*. Muudel juhtudel jääb sidekriipsu kasutamine kirjutajast sõltuvaks (selgussidekriips). Ilma kriipsuta saab kirjutada näiteks: *EPTsse, TÜlane, TPedlga, MMvõistlused, 25nda, kella 5ks, VIIa klass, kolme #ga, §des 5 ja 126, leheküljel on mitu &d*.

6. Sõna veerimise, venitamise või silpide kaupa rõhutamise tähisena: «Mitte k-a-a-n-a, vaid g-h-a-n-a»; «Tr-r-r!»; «Ta peab minema me-he-le!»

7. LÜHENDITES (vt ka p 5). Kui liitsõna lühendamisel on kasutatud muid võimalusi peale valiktähtlühendi (valiktähtlühendid on sellised nagu *lk, aü, rmtk*), siis ühendatakse osised sidekriipsuga. Punkti selle ette ei panda: *ped-dr* 'pedagoogikadoktor' *reg-süsteemid* 'regulatsioonisüsteemid'.

Olgu nimetatud järgmised sidekriipsu kasutamise eriseigad.

1. Numberindeksi lisamisel nimele kasutatakse sageli sidekriipsu, mis mitmesõnalise nime puhul pikeneb mõttekriipsuks. Kui ei ole tegemist riiklikult või firmades kindlaks määratud täht-number-indeksitega tehnika dokumentatsioonis ja muudel ametlikel juhtudel, on kriips tarbetu: *kontserdisari Pirita 88, näitus «Baltikumi rõivastus 1969», ruumilaev «Sojuz 5»*.

2. Kahe autori nime ühendamisel ja-sidekriipsuga jäävad mõlemad nimed käänduma: *Stefani-Boltzmanni seadus* või *Stefan'i-Boltzmann'i seadus* (autorid Stefan ja Boltzmann), samuti *Wanradti-Koelli katekismus*, s.o nagu *õe-venna suhted, vankri-etturi lõppmäng*.

Kaksikperekonnanime esiosa ei käändu: *Schultz-Bertrami kirjad Kreutzwaldile*.

3. Koondliitumites (a) kasutatakse tavaliselt ühte sidekriipsu, paaris- või mitmikmõistetele põhisõna lisamisel (b) kahte või enamat: a) *ajaloo-keeleteaduskond, marja-puuviljamahlad*, b) *inim-masin-süsteem, puna-rohe-värvipimedus, täht-number-sisestus, maa-õhk-kosmos-side*.

4. Käsikirjades dubleeritakse sidekriips uue rea algul näitamaks, et see tuleb laduda, st ei ole tegemist lihtsa poolitamisega, näiteks

samm-
-sammult

5. Sõnad *senior* (või ladina keeli *senior*) ja *juunior* (ladina *junior*) lisatakse vahel nimele sidekriipsu kaudu. See on tarbetu: *Strauß seniorile, dr James Thomson juunioriga*. Viimasel juhul, kus nimi on kaheosaline (ees- ja perekonnanimi), oleks perekonnanime ühendamine *juunior-sõnaga* viga.

Kald- ja längkriips. Püstkriipsud

§ 798 Kaldkriips, kui teda ei kasutata kaldsulgudena, on ühepoolne ning eeskätt sõnamärk.

Kaldkriips märgib sõnaalternatiivi: «Kui võistlusest võtab osa muusika- ja/või kunstikooli õpilasi, siis . . .» Teda kasutatakse värsivahemärgina, vt näide (70). Kaht kõrvuti kaldkriipsu [//] kasutatakse salmivahe märkimiseks. Foneetilises transkriptsioonis on kirjavahemärkideks tavaliselt PÜST- ja KAKSISPÜSTKRIIPS («rööbikud»). Neid kasutatakse erimärkidena ka sõnaraamatuis.

Võimalusele kasutada mõttekriipsu asemel kaldkriipsu osutab eespool näide (54b).

Ei soovitata kaldkriipsu kasutamist lühendeis (*A/S, E/k, k/t, p/k, v/teadur*), kus on normaalne kirjutada *AS* 'aktsiaselts', *EK* 'elamukooperaatiiv', *kt* 'kohusetäitja', *pk* 'postkast', *v-teadur* 'vanemteadur'

Kahe üksiksõna vaheline kaldkriips kirjutatakse nende sõnadega kokku. Kui ühel või mõlemal pool on enamasõnaline keelend, kirjutatakse kaldkriips mõlemalt poolt lahku. Näiteid: a) *ja/või; ainu-/harukordne*, b) *La Habana / Moskva; Rio de Janeiro / New Orleans*.

Kaldkriips värsivahemärgina kirjutatakse mõlemalt poolt lahku.

Nüüdismatemaatikas on kaldkriips üks jagamismärgi, mitte murrujoone kujusid, näiteks $a^2/b^2 = a \cdot a / (b \cdot b)$, kuna $a \cdot a / b \cdot b = a^2$. Kallak murrujoon on trükis suurema kaldega: [/] on kaldkriips, [/] on murrujoon. Sellist murrujoont sobib kasutada ainult siis, kui murru liikmed on arvulised: $1/2$, $3/500$, ja üksnes triviaaltekstis, mitte matemaatikateoseis.

Längkriips ehk kurakriips [\ ] ei ole seni arvutiasjandusest õigekirja tunginud.

KIRJANDUST KIRJAVAHEMÄRKIDE KOHTA

- Aavik, J.** Kirjavahemärkide õpetus ühes lühikese lauseõpetusega, harjutus-ülesannetega ja nende võtmega. 2., täiend. tr. Tartu, 1927.
- Admann, A.** Mõnda kirjavahemärkide funktsioonidest. // Kirjakeel 1985. Tallinn, 1987. Lk. 89–97.
- Erelt, M., Vare, S.** Eesti keele õpik XI klassile. Tallinn, 1992.
- Muuk, E. jt.** Eesti keskkooli-grammatika ühes harjutustikuga. 4., parand. tr. Tallinn, 1941. IV : Lauseõpetus. — Kirjavahemärkide ülevaade lk 113–124.
- Valgma, J., Rimmel, N.** Eesti keele grammatika : Käsiraamat. 2. tr. Tallinn, 1970. — Kirjavahemärkide ülevaade lk 280–295.

SISUJUHT

Number märgib paragrahvi.

a- 400

abessiiv vt ilmaütlev kääne

abimäärsõna e afiksaaladverb 11,
483, 487, 506, 684

abisõna vt mitteiseseisev sõna

ablatiiv vt alaltütlev kääne

absoluutne aeg 56

absoluutne gradatsioon 585, 621

absoluutne komparatiiv 586

absoluuttarind 662, 693, 694

abstraktne kääne 21, 516

abstraktsubstantiiv 335, 360

adessiiv vt alalütlev kääne

adjektiiv vt omadussõna

adjektiiv atribuudina 572

adjektiivtribuudi ühildumine põhja-
ga 572, 573

adjektiivtribuut e omadussõnaline
täiend 570–575

adjektiivfraas vt omadussõnafraas

adjektiivne võrdlustarind 585–589

adpositsioon vt kaassõna

adpositsioonifraas vt kaassõnafraas

adressaat 565, 617, 659, 672, 716

adverb vt määrsõna

adverb adjektiivtribuudina 575

adverbiaal vt määrus

adverbiaaltribuut e adverbiaal-
täiend e määruslik täiend 516,
577, 596–599, 676, 688

adverbiaallause vt määruslause

adverbiaalne genitiivtribuut 576

adverbiaalne võrdlustarind 591

adverbiaaltäiend vt adverbiaaltri-
buut

adverbide gradatsioon 591

adverbifraas vt määrsõnafraas

adverbi mittevõrdluslikud laiendid
590

adversatiivne koordinaatsioon vt vas-
tandav rinnastus

aeg 474, 485, 487, 491–495, 497–500,
526, 532, 593, 594, 715, 719–
723, vt ka ajakategooria

afiksaaladverb vt abimäärsõna

afiksoid vt poolliide

afirmatiiv vt jaatav kõneliik

aga 556, 560, 567, 648, 650, 652, 753

agent vt tegija

agentadverbiaal vt tegijamäärus

agentiivsus 486, 593

aglutinaatsioon 16

ah 556, 612

ahelverb 75, 481, 673, 684, 686

-ahta- (verbiliide) vt *-ata-*

aine- või tegevusala märkivad tuletis-
sed 373

ainesõna 504, 595–598

ainsus e singular 35, 160, 489, 595

ainsuse käänded 213

ainsuse nimetav kääne 93, 126, 131,
147, 205, 213; vt ka algvorm

ainsuse omastav kääne 126, 131, 147,
206, 213, 597

ainsuse osastav kääne 126, 131, 147,
154, 165, 207, 213

ainsuse pöörded 50, 51, 176

ainsussõna e *singulare tantum*-sõna
5, 35, 597

ainukordne ühendverb 483

- ainult* 566, 567, 620, 649, 698
 ajaatribuut 577
 ajakaassõna e temporaaladpositsioon 12
 ajakategooria e tempus 56–58, vt ka aeg, verbi ajavormid
 ajakategooria liikmete tunnusmorfeemid 183–189
 ajalause e ajamääruslause e temporaal(adverbiaal)lause 717, 719–723
 ajaline e temporaalne rinnastus 696, 702
 ajalooline e traditsiooni põhimõte 761
 ajamäärsõna e temporaaladverb 532–542
 ajamäärus e temporaaladverbiaal 487, 516, 532–542, 551, 584, 652
 ajapiiri näitav määrus 536, 538
 ajasuhe 676, 688, 689, 715, 719–723
 aktant 474
 aktantne atribuut 570
 aktantne komplementlause 705–707, 709–712, 714, 716
 aktiiv 52, 55, 490
 aktiivlause 490
 aktiivne morfoloogia 101
 aktiivse morfoloogia näidisparadigmad 243–246
 aktsent 85, 88–89
 aktuaalne liigendus vt lause teatestruktuur
 -al (nimisõnaliide) 392
 alaleütlev kääne e allatiiv 31, 158, 517, 518, 525, 527, 546, 589, 594
 alaltütlev kääne e ablatiiv 33, 158, 517, 520, 525
 alalütlev kääne e adessiiv 32, 158, 517, 519, 525, 528, 534, 544, 547, 550, 551, 575
 algustähedidaktika 781
 algustähtede sagedus 767
 algvorm 93, 108–111
 algvormide fonoloogilis-derivatiivne liigitus 112–114
 algvõrre e positiiv 66, 199, 239
 alistav-rinnastav sidesõna 14
 alistav sidesõna 14
 alistus e subordinatsioon 472, 566, 568, 695
 alistuskoma 789
 alistussidend 566, 568
 allasutuste nimetused 776
 allatiiv vt alaleütlev kääne
alles 556, 559, 604, 622, 719
 allomorf 90
 allparadigma 74, 75
 alternatiivküsilause vt valikküsilause
 alus e grammatiline subjekt 473–476, 502–504, 572, 596, 656–658, 664–693
 aluseta lause 503
 aluslause e subjektlause 707–714
 alussõna 258
 alustähestik 763
 alustüve astmevahelduslik teisenemine 297, 356, 364, 380, 390, 412, 463
 alustüve lühenemine 269, 294, 307, 336, 340, 357, 364, 370, 375, 380, 390, 422, 431, 436, 440, 441, 465
 alustüve pikenemine 269, 342
 alustüve vokaali teisenemine 269, 278, 283, 297, 300, 303, 340, 349, 383, 387, 412, 431, 463
 alustüvi 258
 ametlikkussuurtäht 770, 776
 anafoor 634–646, 655
 analoogiareeglid 100
 analüüsiprotsessid vt morfoloogiline analüüs

- analüütiline superlatiiv 587, 591
analüütiline vorm vt liitvorm
anti- 400
antiikva 764
antonüüm 608, vt ka leksikaalne vastandlikkus
antonüümia 424, 426
aposiitivne relatiivlause vt mitterestriktiivne relatiivlause
aposiitiivsuhe vt apositsiooniseos
apositsioon vt lisand
apositsiooniseos e apositiivsuhe 565, 578, 649
apostroof vt ülakoma
arbitraarne sõna 251
-(a)rd (nimisõnaliide) 390–391, 396
arv vt arvukategooria
arvsõna e numeraal 7, 510, 582, 595, 596, 599
arvsõna liitsõna täiendosana 320
arvsõnaline asesõna vt pronomeraal
arvsõnaline kvantorifraas 595, 596, 599
arvukategooria e numerus 35, 489, 513, 515, 581, 748
arvukategooria liikmete tunnusmorfemid 159–164
asemantiline funktsioon 1
asemäärsõna vt proadverb
asendus 634–646
asendusfraas 568, 704
asendussõna 568, 613, 634–646, 704
asendust väljendav kaassõna 12
asendusvorm 634–646, 655
asenime algustäht 770, 779
asesõna 9, 10, 471, 510, 514, 565, 613, 634–646; vt ka pronoomen, proadverb
asesõna liitsõna täiendosana 320
asesõna tuletusalusena 421, 430
asjanimetus e esemenimetus 333, 347, 363, 365, 371, 374, 377, 379, 385, 389
asjasõna 504, 595–598
aspekt 487, 492–494, 595, vt ka piiritlemata aspekt, piiritletud aspekt
aspektverb 506
astmemuutus 118–124
astmemuutuse liigid 118, 119
astmemuutuse suund 120
astmemuutusreeglid 120–122
astmevaheldus 115–132
astmevahelduse analoogiareglid 130–132
astmevahelduslikkuse tuvastamise reeglid 116, 117
astmevaheldusmallid 125–129
asutusenimi ja -nimetus 774, 776
asümmeetriline rinnastusseos 648, 650
-ata- (*-ahta-*) (verbiliide) 306–307
atribuut vt täiend
atribuutlause vt täiendlause
autasude nimetamine 773, 774
autasuvormel (asutusenimetuse ees) 776
auto- 400
autosemantiline sõna vt täistähenduslik sõna

bi- (prefiks) 400
-bi- (verbiliide) 293
-bu- (verbiliide) 293

-da- (verbiliide) 277–278
da-infinitiiv vt *ta*-tegevusnimi
da-infinitiivi laiendav objekt 674
da-infinitiiv iseseisva predikaadina 672

- da*-infinitiiv perifrastilise verbi või verbivormi koosseisus 673
- da*-tarind 663, 665–674
- da*-tarind adverbialina 667
- da*-tarind atribuudina 668
- da*-tarind objektina 666
- da*-tarind predikatiivina 669, 670
- da*-tarind subjektina 665
- da*-tegevusnimi vt *ta*-tegevusnimi
- de*- 400
- definiitsus vt tuntus
- deiksis 716
- deklaratiivlause vt väitlause
- deminutiivsus 345, 365, 395, 439, 461, 582
- demonstratiivpronoomen vt näitav asesõna
- deontiline modaalsus vt lubatushinang
- derivaat vt tuletis
- derivatiiv-morfoloogiline eitus 608
- derivatsioon vt tuletus
- deskriptiivne gradatsioon 585
- deskriptiivverb 481, 673
- des*-vorm vt gerundiiv
- determinatiivne e määratlev asendus 639
- determinatiivne liitnimisõna 311–327
- determinatiivne liitomadussõna 402–405
- determinatiivpronoomen vt määratlev asesõna
- determineeriv seos 413
- di* (määrsõnaliide) vt *-ti*
- diakriitik e diakriitiline märk 760, 763
- diakrooniline analüüs 275
- diftong 82
- digraaf 760, 763
- direktne kõne vt otsekõne
- dis*- 400
- disjunktiivne koordinatsioon vt eraldav rinnastus
- distributiivne hulk 489
- dle-* (verbiliide) 302
- du-* (verbiliide) 291–292
- duratiivne situatsioon 485, 486
- duratiivne verb 485, 538, 539
- dus* (nimisõnaliide) vt *-us*
- dünaamiline predikaat 485
- dünaamiline situatsioon 485, 486
- dünastianimi 773
- e* : *-e* (nimisõnaliide) 350–351, 381
- e* : *-me* (nimisõnaliide) 379–380
- eba-* 399, 608
- ebaproduktiivne liide 286, 295, 420, 441, 442, 443, 467
- ebaregulaarsete käändsõnade vormisüntees 214–220
- ebaregulaarsete pöörsõnade vormisüntees 228–234
- eelistusküsilause 556, 611
- eelteema 633, 641
- eemiline üksus 759
- eesliide e prefiks 256, 260, 400
- eeslisand 578, 580–582
- eessõna e prepositsioon 12
- eesti tähestik 757, 763
- eesti tähestiku entroopia 767
- eesti tähtede nimed 763
- eestäiend 572, 573–576
- eetiline üksus 759
- ega* 556, 557, 567, 568, 607, 612, 649, 652, 697, 753
- ehitisenimi 773
- ehk* 560, 567, 614, 647–650, 652
- ehkki* 567, 568, 650, 743
- ei* 566, 567, 603–607, 614, 649, 655
- ei...ega* 566, 567, 649
- ei...ei* 567, 697

- eitav kõneliik e negatiiv 65, 195, 601, 602
 eitav proadverb 601, 605–607
 eitav pronoomen 601, 605–607
 eitav vastuslause 603, 612
 eitus e negatsioon 399, 601–608, 617, 698, 743
 eituselembene e jaatust tõrjuv sõna või väljend 604, 614
 eitussõna 603, 655
 eitust tõrjuv sõna või väljend vt jaatuselembene sõna või väljend
 eitusvormel 612
 eitusvormide moodustamine 237
 eks 556–558, 614, 618, 627
 eks- 400
 eksistentsiaallause 476, 502, 504, 518, 519, 529, 572, 595, 604, 622, 631, 657
 eksklamatiivlause vt hüüdlause
 eksklusiivsust väljendav kaassõna 12
 eksotsentriline fraas 472, 569, 592, 595
 eksplikatiivne koordineatsioon vt selektiv rinnastus
 eksplitsiitne liitsõna 312
 ekstsessiiv 23, 72
 ekvatiivisesõna 588, 726, 731, 735
 ekvatiivne adjektiiv 409, 412, 588
 ekvatiivne võrdlus 588, 591, 726, 731, 735
 ekvatiivtarind 588, 591
 -el (nimisõnaliide) 392
 elatiivne adverbialatribuut 596–599
 elatiivne eeslisand 580, 581
 elementaarlause 477
 elementaarne liitlause 752
 ellips vt lünklause
 elliptiline lause vt lünklause
 elusus 517, 526, 617, 636–641, 690
 emfaasisuurtäht e emfaatiline suur-
 täht 770
 emfaasiväiketäht e emfaatiline väike-
 täht 773
 emfaatiline esiletõst 632
 enam 559, 603, 604, 614, 727
 endotsentriline fraas 472, 569
 enesekohane asendus vt refleksiivne
 asendus
 enesekohane asesõna e refleksiivpro-
 noomen 9, 636, 675
 enneminevik e pluskvamperfekt 57,
 188, 491, 494, 534
 ennemineviku vormide moodustami-
 ne 236
 ent 567, 650, 698
 episteemiline modaalsus vt tõeväär-
 tushinnang
 eraldav-järeldav rinnastus 651, 703
 eraldav rinnastus e disjunktiivne
 koordineatsioon 648, 651, 652,
 696, 703
 eraldav sidekriips 797
 eraldusmärk 782, 786
 erieitav kvantorsõna 607
 erieitav täislause 607
 erieitav vastuslause 606
 erieitus 605–607
 eriküsilause 606, 611, 613–615, 712
 erimärk 782
 erinevusgradatsioon 585
 esiletõst 758
 esiletõsterõhk 629–632, 717, vt ka
 kontrastiivrõhk
 esisuurtäht 770
 essiiv vt olev kääne
 essiivne lisand 579, 581, 582
 et 556, 566, 568, 620, 683, 704–706,
 712, 725, 730, 736, 738, 739,
 740, 743, 745, 746
 et-kõrvallause 588, 706, 712, 725,
 730, 736, 738, 739, 743, 745,
 746
 etiketivormel 619, 661

- etteheide 659
- faasiverb 481, 684
- finaaladverbiaal vt otstarbemäärus
- finaal(adverbiaal)lause vt otstarbe-
lause
- finiitfraas 472
- finiitne e pöördeline verbivorm 4, 36,
478–501
- fokuseerimine 603, 612, 621, 623,
629, 630, 632, 635, 637, 698,
704, 717, 719
- foneemi-tähe vastavus 765
- foneetiline põhimõte 761
- foneetiline transkriptsioon 762
- fonografeem 760
- fonologisatsioon 762
- fonoloogiline transkriptsioon 762
- fonoloogilis-derivatiivne tunnus 109–
111
- fookus 475, 629, 630, 632, 698
- foonia vt kõne
- formatiiv 91
- fraas 471, 472
- fraasiadverbiaal 583–591
- fraasilaiend 555, 583, 590, 741
- fraaslause 622, 633, 656, 659
- fraktuur 764
- funktsionaalne gradatsioon 585
- funktsionaalne keel 762
- fusioon 16
- geenus vt tegumoekategooria
- genitiiv vt omastav kääne
- genitiivtribuut e omastavaline
täiend 570, 576, 748
- genitiivne eeslisand 580, 582
- gerundiiv e *tes*-vorm e *des*-vorm 4, 48,
170, 544, 688, 691
- gerundiivi ajavormid 688
- gerundiivitarind 663, 688
- gi-* (verbiliide) 295
- gi/-ki* 13, 552, 556, 558, 559, 566,
567, 604, 607, 612, 614, 743,
744
- gil, -gile* (määrsõnaliide) 463
- gooti kiri 764
- graaf 759
- graafia vt kiri
- graafiline vahend e grafovahend 758
- gradatsioon 585–589, 591
- grafeem 759
- grafofoneem 760
- grafovahend vt graafiline vahend
- grammatiline objekt vt sihitis
- grammatiline predikaat vt öeldis
- grammatiline seos 472, 566–568
- grammatiline subjekt vt alus
- grammatiline sõna 1
- grammatiline tähendus 1
- grammatiline vahend 471
- grammatiline üldlaiend 556
- gu-* (verbiliide) 295
- habitiivadverbiaal vt valdajamäärus
- habitiivtribuut 577
- habituaalne situatsioon 536
- hargtäiend 777
- hargtäiendiga nimi 777
- helitu frikatiiv 765
- homonüümia vt morfoloogiline homo-
nüümia
- hoopis(ki)* 559, 560, 567, 612, 614,
650
- häälduskiri 758
- häälikukattumine 269, 338, 344, 364,
378, 388
- häälikutäht 763
- hüperonüüm 634, 649–651
- hüponüüm 649, 650, 651

- hüpotaaks vt põimlause
 hüüd 609, 610, 621, 659
 hüüdlause e eksklamatiivlause 556,
 621, 622, 627, 716
 hüüdsõna e interjektsioon 15
 hüüumärk 788
 hüüutum 621
- i* (nimisõnaliide) 356–357, 371
-i- (verbiliide) 294
 identifitseeriv öeldistäide vt samas-
 tav öeldistäide
-ik (nimisõnaliide) 363–364
-ik (omadussõnaliide) 440
ikka(gi) 558, 559, 612, 698, 743
 illatiiv vt sisseütlev kääne
 illatiivitüvi vt lühike ainsuse sisseüt-
 lev
 ilmaolu väljendavad kaassõnad 12
 ilmaütlev kääne e abessiiv 34, 158,
 512, 523, 524, 544, 547, 550,
 572, 575, 581, 594, 596, 597,
 608
i-mitmus 163, 164
i-mitmuse vormid 131
 imperatiiv vt käskiv kõneviis
 imperatiivlause vt käsklause
 imperfekt vt lihtminevik
 impersonaal vt umbisikuline tegu-
 mood
 implitsiitne liitsõna 312
in- 400
 indefiniitne asendussõna 607
 indefiniitpronoomen vt umbmäärane
 asesõna
 indefiniitsus vt tundmatus
 indikatiiv vt kindel kõneviis
 indirektne kõne vt kaudkõne
 inessiiv vt seesütlev kääne
 infiniitfraas 472
 infiniitne e sekundaarne verbivorm 4,
 36, 37, 75, 551, 662–691
 infiniitne verbivorm väljaspool se-
 kundaartarindit 490–494, 663,
 671–673, 684
 infiniitsete vormide tunnusmorfee-
 mid 168–174
 infiniittarind 662–691
 infiniittarindi objekti vorm 664, 674,
 675
 infiniittarindi struktuur 664
 infiniittarindi süntaktilised funkt-
 sioonid 663
 infinitiiv vt *ta*-tegevusnimi, *vat*-tege-
 vusnimi
 infinitiivitarind 663–675
 infinitivatsioon 474
 instruktiiv vt viisiütlev kääne
 instrumentaaladverbiaal vt vahendi-
 määrus
 intensiivistamine 560, 576, 618, 622,
 695
 intensiivistav üldlaiend 560, 622
inter- 400
 interfiks vt sidehäälik
 interjektsioon vt hüüdsõna
 interpunktsioon vt kirjavahemärgis-
 tus
 interrogatiivlause vt küsilause
 interrogatiiv-relatiivpronoomen vt
 küsiv-siduv asesõna
 intonatsioon 609, 610, 615, 618, 695
 intransiivlause 473, 504, 505
 intransitiivne verb e sihitu tegusõna
 504, 505
 invariantne tähendus 312
 inversioon vt pöördjärg
-is (nimisõnaliide) 374–375
-ise- (verbiliide) 308
isegi 552, 559, 566, 586, 698, 741
 iseloomustav-liigitav öeldistäide 513
 iseseisev sõna 2

- iseseisvad õigekirjareeglid 766
- isik e persoon 489, 503, 617, 654, 658
- isikuline asesõna e personaalpronoomen 9, 565, 582, 658, 748
- isikuline tegumood e personaal 53, 191
- isikunime omastava väike algustäht 773
- isikunimetus 333, 337, 347, 363, 367, 371, 374, 386, 390, 393
- isikunimi 772
- isikuta lause 503, 658
- (i)stu (nimisõnaliide) 389
- iteratiivne situatsioon 485, 536, 539, 542
- ja 566, 567, 648–652, 697–699, 752, 753
- ja (nimisõnaliide) 333–334, 356, 690
- ja...ja 567
- jas (nimisõnaliide) 398
- jas (omadussõnaliide) 432–436
- jaatav kõneliik e afirmatiiv 65, 194
- jaatav vastuslause 612
- jaatus 603, 617, 625, 627
- jaatuselembene e eitust tõrjuv sõna või väljend 604, 614
- jaatust tõrjuv sõna või väljend vt eituselembene sõna või väljend
- jaatusvormel 612
- jah 560, 612, 614, 655
- ju 558, 559, 627
- juba 604, 614, 618, 698, 719
- juhtum 486
- juhuhulgasõna 504, 595–599
- jussiiv vt möönev kõneviis
- justkui 568, 624, 627, 705, 707, 726, 731, 735
- jutumärgid 579, 581, 582, 716, 753, 794
- jutumärgid nimesdes ja pealkirjades 771
- juur 256
- järeldav rinnastus e konklusiivne koordineatsioon 578, 650, 652, 696, 699, 703
- järelliide vt sufiks
- järellisand 578, 579, 581, 582
- järeltäiend 572–575, 579, vt ka järellisand
- järgarvsõna e ordinaal 7, 512, 539, 571
- järjestikku alistuvad kõrvallaused 752
- k (nimisõnaliide) 365–366, 381, 394
- ka 552, 556, 559, 566, 567, 614, 650, 743, 744
- kaasalistuvad kõrvallaused 752
- kaasasolu väljendav kaassõna 12
- kaasaütlev kääne e komitatiiv 34, 158, 512, 523–525, 541, 544, 547, 550, 551, 572, 575, 581, 588, 593, 594
- kaasnemine 593, 594, vt ka kaasnemisatribuut, kaasnemismäärus
- kaasnemisatribuut 577
- kaasnemismäärus e komitatiivadverbiaal 516, 524
- kaassõna e adpositsioon 12
- kaassõnafraas e adpositsioonifraas 472, 483, 517–520, 522–531, 534, 536, 538, 543, 544, 546–548, 550–553, 569, 574, 584, 589, 592–594
- kaassõnafraas adjektiivatribuudina 574
- kaastekst vt kontekst
- kaasus vt käändekategooria
- kahekordsete jutumärkide vältimine 775
- kahepoolne mõttekriips 792
- kahepoolsed lausemärgid 782

kahtlusküsilause 614
 kajaküsimus 615
 kaksikpealkiri 775
 kaksikverb 484
 kaksisjutumärgid 794
 kakspunkt 793
 kaldkriips 798
 kaldsulud 795
 kardinaal vt põhiarvsõna
 karitiiv 423–427
 kas 556, 566, 568, 612, 703, 704, 711, 713
 -kas (nimisõnaliide) 339–340
 -kas (omadussõnaliide) 428–431
 kas-kõrvallause 711
 kas...või 566, 567, 651, 703, 705
 kategooriate fonoloogilise realiseerimise reeglid 97
 kategoriaalne tähendus 17
 kaudkõne e indirektne kõne 716
 kaudne kõneviis e kvotatiiv 63, 181, 496, 500, 624, 627, 672, 684, 716
 kaudne teatelaad 500
 kaudne võrdlus 68
 kaupade ja sõidukite nimetamine 774, 775
 kausaalasenditus vt põhjuskaasõna
 kausaaladverbiaal vt põhjused
 kausaal(adverbiaal)lause vt põhjuslause
 kausaalne koordineerimine vt põhjuslik rinnastus
 kausaalsed määrused e situatiivsed määrused 516, 550–553
 kausatiivverb 481, 673, 684
 keelatus 626
 keeld 602, 607, 617, 659
 keeldlause 602, 607
 keeletähestik 763
 -ke(ne) (nimisõnaliide) 345–346
 -ke(ne) (omadussõnaliide) 439
 -kesi 462
 kesksõna e partitsiiv 4, 45–47, 172–174, 490–494, 663, 689–691
 keskvõrre e komparatiiv 66, 200, 240, 586, 591, 725, 727, 728
 kestus 486–487, 537–541, 720
 kestust näitav ajamäärus 537
 -ki vt -gi/ki
 -ki- (verbiliide) 295
 kiil e parentees 554, 561–565, 612, 622, 627, 659
 kiillause vt kiil
 kiilu kirjavahemärgistus 564, 789
 -kil, -kile (määrsõnaliide) 464
 kindel kõneviis e indikatiiv 60, 178, 496, 497, 624, 716
 kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre 128, 144, 224
 kinnisehitusega lause 619, vt ka püsiväljend, vormel
 kinnislause vt vormel
 kinnistüvi vt seotud tüvi
 kinnisulgu 795
 kinnisväljend vt püsiväljend
 kiri e graafia 754–758
 kirja mõju kõnele 768
 kirjamärk 758
 kirja pindlaotus 757
 kirja põhiomadused 757
 kirja säilivus 757
 kirja tähtsus 757
 kirjavahemärgi kustumine 786
 kirjavahemärgistus e vahemärgistus e interpunktsioon 564, 565, 582, 652, 694, 753, 782–798
 kirjavahemärk e vahemärk 782
 kirjavahemärkide ajaloost 783
 kirjavahemärkide funktsioonid 785
 kirjaviis 763
 kirjeldavad tunnused 108

- klassifitseeriv lisand vt liigitav lisand
klusiil 765
- ko-, kon-* 400
- kogaja 474, 503, 505
- kogaja(-omaja)lause 476, 481, 503,
518, 519, 521
- koguhulk 489
- kogu- ja kohanimetused 343
- kogunimetus 341, 343, 368, 388
- kohaatribuut 577
- kohakaassõna e lokaaladpositsioon
12
- kohakäändesõna 18, 69–72
- kohakäändesõna paradigma 77
- kohakääne 22, 27, 543, 545
- kohakäänete grammatilised funktsioonid 27
- kohalause e kohamääruslause e lokaal(adverbiaal)lause 717, 718
- kohamäärsõna e lokaaladverb 8, 526–531, 575, 718
- kohamäärus e lokaaladverbiaal 516, 523, 526–531, 545, 551, 584, 590, 652, 677, 679, 680
- kohanime omastava väike algustäht 773
- kohanimetus 358, 368, 370, 379, 389, 394
- kohanimi 772
- koht 474, 503, 505, 526–531, 593, 594, vt ka kohamäärus
- kohustuslikkus 617, 619, 626
- kolmeaspektilisus 8, 22
- kolmpunkt 793
- koloratiivtarind 481
- koma 564, 565, 568, 582, 652, 694, 753, 753, 789
- koma kustumine 786, 789
- komitatiiv vt kaasaütlev kääne
- komitatiivadverbiaal vt kaasnemismäärus
- kommunikatiivne modaalsus 496–501, 562, 609
- komparatiiv vt keskvõrre
- komparatiivisidesõna 708, 727, 732, 736
- komparatiivtarind 586, 591, 708
- komparatsioon e relatiivne gradatsioon 66–68, 585
- komparatsioonikategooria e võrdluskategooria vt komparatsioon
- komplekslause 477, 662–753
- komplektisõna 595–599
- komplementlause 568, 578, 622, 704–716, 730
- komplementlause ajavormid 715
- komplementlause ekvatiivisidesõnadena *nagu ~ justnagu ~ kui ~ justkui ~ otsekui* 707
- komplementlause komparatiivisidesõnaga *kui* 708
- komplementlause lünk- ja vaegpealause 714
- komplementlause tingimus- või ajasidesõnaga *kui* 709
- kompositsioon vt liitmine
- kond* (nimisõnaliide) 341–342
- konditsionaal vt tingiv kõneviis
- konditsionaaladverbiaal vt tingimusmäärus
- konditsionaal(adverbiaal)lause vt tingimuslause
- kongruents vt ühildumine
- konjunktsioon vt sidesõna
- konklusiivne koordinatsioon vt järeldav rinnastus
- konkreetne kääne 21
- konnektiiv 559, 647–652, 698–700
- konnektiivlaiend 558, 559, 566, 567, vt ka konnektiiv
- konsekutiiv(adverbiaal)lause vt tagajärelause
- konsonandi grafovaste 765
- konsonanditäht 763

- konsonantfoneem 83
 konsonantjärjend 84, 766
 konsonantkiri 763
 kontakteerumisvormel 661
 kontekst e kaastekst 471
 kontekstiellips 634, 636, 640, 646,
 647, 653–655, 695
 kontekstiellipsiga kaasnevad vormi-
 nähtused 655
 kontekstiellips liitlauses 695
 kontekstiellips rinnastuse korral 647,
 655
 kontekstisidus lause 471, 630
 kontekstivaba lause 471, 630
 kontinuatiivne situatsioon 485
 kontrastiivrõhk 504, 632, vt ka esile-
 tõsterõhk
 kontsessiivadverbiaal vt mööndus-
 määrus
 kontsessiiv(adverbiaal)lause vt
 mööndlause
 konversioon 267
 koolon 582, 652, 753, 791
 koondlause 647–652, 655, 695
 koondlause kirjavahemärgid 652
 koordinaatsioon vt rinnastus
 kopulatiivliitsõna sidekriips 797
 kopulatiivne koordinaatsioon vt ühen-
 dav rinnastus
 kopulatiivne liitnimisõna 328
 kopulatiivne liitomadussõna 407
 kordussidend 566, 697
 korduvust näitav ajamäärus 542
 korrapärane ühendverb 483
 korrapäratu kirjaviis 763
 korrelaat 568, 704–753
 korrelaatsidend 568, 704, 717, 719–
 721, 726, 730, 736, 741, 743
k-sarja liited 362
-ku- (verbiliide) 295
kui 556, 568, 579, 582, 586, 588, 607,
 613, 620, 622, 704, 705, 707–
 709, 719, 720, 726, 727, 731,
 732, 735, 736, 741, 742, 744,
 750
kuid 567, 648, 650, 652, 698, 743, 753
kuigi 568, 650, 704
kui-lisand 579, 582
kui...siis 566, 567
kumb 613
kuna 568, 698, 704, 721, 736, 740
kuni 568, 704, 705, 710, 721
kuni-kõrvallause 710, 721
kus 556, 568, 613, 622, 722
-kuti (määrsõnaliide) 469
 kutse 659
 kvantitatiivne mittepiiritletus 504,
 506–507, 595
 kvantitatiivne piiritletus 504, 506–
 507, 595–598
 kvantiteediadjektiiv vt kvantiteedi-
 omadussõna
 kvantiteediadverb vt kvantiteedi-
 määrsõna
 kvantiteediasesõna e kvantiteedipro-
 noomen 597
 kvantiteedimäärsõna e kvantitee-
 diadverb 8, 543, 725–728, vt ka
 kvantormäärsõna
 kvantiteedinimisõna e kvantiteedi-
 substantiiv 543, 595, 597, 725
 kvantiteediomadussõna e kvantitee-
 diadjektiiv 586, 597
 kvantiteedipronoomen vt kvantitee-
 diasesõna
 kvantiteedisubstantiiv vt kvantitee-
 dinimisõna
 kvantiteeti väljendavad kaassõnad 12
 kvantor 7, 539, 543, 595–602, 607
 kvantoradverb vt kvantormäärsõna
 kvantorifraas 472, 489, 502, 505, 513,
 539, 542, 543, 569, 586, 595–
 602
 kvantorifraasi komponentide paigu-
 tus 599

- kvantormäärsõna e kvantoradverb 595, 598
- kvantornimisõna e kvantorsubstantiiv 595, 597
- kvantorsubstantiiv vt kvantornimisõna
- kvantum 593, 594
- kvantumiatribuut 577
- kvantumilause e kvantumimääruslause 717, 724–728
- kvantumimäärus 516, 543, 584, 585, 591
- kvantumimääruslause vt kvantumlause
- kvotatiiv vt kaudne kõneviis
- kõne e foonia 754–758
- kõneetikett 565
- kõneliigikategoria 65
- kõneliigikategoria liikmete tunnusmorfeemid 193–195
- kõnetlussõna 565, 581
- kõneviis vt kõneviisikategoria
- kõneviisikategoria e moodus 59–64, 496–501
- kõneviisikategoria liikmete tunnusmorfeemid 177–182
- kõrvallause 623–628, 695, 704–753
- kõrvallause korrelaat pealauses 568, 654
- kõrvutus 566, 647–650, 652, 695, 704–753
- kõrvutuslause 717, 734–737, 720
- käsk 499, 501, 609, 610, 616, 617–619, 626
- käskiv kõneviis e imperatiiv 62, 180, 496, 499, 503, 617–619, 624, 626, 744
- käskküsilause 616, 617
- käsklause e imperatiivlause 617–619, 620, 625, 672, 716
- käsklus 618
- käsu adressaat 617
- käsu intensiivsus 618
- käändekategoria e kaasus 20–34, 516, 572, 573, 581, 595–597
- käändekategoria liikmete tunnusmorfeemid 150–158
- käändsõna e noomen 3, 18
- käändsõna astmevahelduse analoogiareeglid 131
- käändsõna astmevahelduslikkuse tuvastamise reeglid 116
- käändsõna astmevaheldusmallid 126, 127
- käändsõnade fonoloogilis-derivatiivne liigitus 113
- käändsõna formatiivid 165, 166
- käändsõna loendid 242
- käändsõna lõpumuutusreeglid 137, 138
- käändsõna lõpuvahelduse analoogiareeglid 147
- käändsõna lõpuvahelduslikkuse tuvastamise reeglid 134
- käändsõna lõpuvaheldusmallid 142, 143
- käändsõna näidisparadigmad 244
- käändsõna paradigma 74, 212
- käändsõna paradigma süntees 212, 213
- käändsõna põhivormide süntees 204–211
- käändsõna tunnusmorfeemide üldise loomustus ja morfotaktika 149
- käändsõnafraas e noomenifraas 472
- käändumatu omadussõna 6, 8
- kääne vt käändekategoria
- küll 556, 557, 566, 567, 603, 612, 622, 627, 650, 655, 743
- küll...küll 566, 567, 697
- küsifraas 613, 704
- küsijätk 612, 716
- küsilause e interrogatiivlause 611–616, 625, 672, 705, 711–713, 716, 746
- küsimus 609–616

küsimärk 788
 küsisõna 613, 704
 küsituum 613
 küsiv-siduv asesõna e interrogatiiv-
 relatiivpronoomen 9, 566, 568,
 573, 613, 622, 704, 705, 712,
 747–749
 küsiv-siduv proadjektiiv 613
 küsiv-siduv proadverb 566, 568, 613,
 622, 704, 705, 712, 718, 722
 küsiv-siduv prosubstantiiv 613

 -*la* (nimisõnaliide) 358–359
 laadimuutus 118, 121, 122
 ladina alustähestik 763
 lahkfraas 599, vt ka lahktarind
 lahksidend 566, 649
 lahktarind 512, 572
 lahtisulg 795
 lahutamatu omandus 504, 519, 523
 laiend vt põhi ja laiend
 -*lane* (omadussõnaliide) 441
las 501, 618, 626
 latiiv 23, 72, 77
 latiivne ajamäärus 535
 latiivne kohamäärus 506, 527, 529,
 677
 latiivne määrus 516
 latiivne seisundimäärus 506, 546
 latiivne valdajamäärus 518, 521
 latiivsus 8, 22, 23, 69
 lause 471
 lause alguse suurtäht 770
 lause grammatiline orientatsioon 476
 lause kõrvalliige 472
 lauselaiend 555, 655, vt ka fraasi-
 laiend, üldlaiend
 lauseliige 472
 lauseline vahemärk vt lausemärk
 lauselisus 623, 664, 692
 lauselühend 664
 lausemall 481, 483, vt ka valents
 lausemärk e lauseline vahemärk 782
 lause nominatiivne funktsioon 471
 lause pealliige 472
 lause pragmaatiline funktsioon 471
 lause pragmaatiline orientatsioon vt
 lause teatestruktuur
 lauserõhk 629–632
 lause semantiline funktsioon 471
 lause semantiline orientatsioon 476
 lausesisene asendus 634–639, 645
 lause teatestruktuur 475, 476, 478,
 489, 502–505, 513, 558, 629–
 633
 lausetevaheline asendus 640–645
 lausetüübid suhtluseemärgi järgi
 609–622, vt ka kommunikatiiv-
 ne modaalsus
 -*lda-* (verbiliide) 284–285
 -*ldane* (omadussõnaliide) 442
 -*ldasa* (määrsõnaliide) 467
 -*le-* (verbiliide) 299–300
 leksikaalgrammatiline sõna 1
 leksikaalne analoogia 649, 650, 651,
 655
 leksikaalne identsus 647, 649, 650
 leksikaalne sisaldussuhe 649, 650,
 651
 leksikaalne sõna 1
 leksikaalne sünonüümia 634, 647,
 650
 leksikaalne tähendus 1, 67
 leksikaalne vahend 471
 leksikaalne vastandlikkus 608, 647,
 650, 651
 lemmatüvi 106, 133
 -*li* (määrsõnaliide) 463
 ligatuur 763
 ligikaudsust väljendav kaassõna 12
 lihtfraas 600
 lihtlause 477

- lihtminevik e imperfekt 57, 185, 186, 491, 494, 534
- lihtmineviku tüvi 92, 186
- lihtsidend 566
- lihtvorm e sünteetiline vorm 4, 36
- lihtöeldis 479
- liide e tuletusliide 260–261
- liidete vastastikune asend 368
- liiga-küllalt*-võrdlus 589, 591, 745
- liigitav e klassifitseeriv lisand 579
- liikumise teed väljendav kohamäärus 529, 531
- liitadjektiiv vt liitomadussõna
- liitadverb vt liitmäärsõna
- liitajavormide moodustamine 236
- liite grammatiline funktsioon 261, 268
- liiteline eitus 608
- liite modifitseeriv funktsioon 263, 276, 345, 407, 421, 430, 434
- liite muutev ehk mutatiivne funktsioon 261, 262, 268, 276
- liite transponeeriv funktsioon 409
- liitevariant 275, 364, 375, 380, 440, 444
- liitfraas 600, 653, 655
- liitlause 477, 695–753
- liitlause kirjavahemärgid 753
- liitlause olemus ja liigid 695
- liitmine e kompositsioon 257
- liitmine ja tuletus koos 414
- liitmäärsõna e liitadverb 449–451
- liitne liitlause 752
- liitnimisõna e liitsubstantiiv 310–329
- liitomadussõna e liitadjektiiv 402–406
- liitpredikaat vt liitöeldis
- liitsubstantiiv vt liitnimisõna
- liitsõna 257
- liitsõna moodustusosad 257
- liitsõna põhiosa 257
- liitsõna täiendosa 257
- liitverb 270–274
- liitvorm e analüütiline vorm 4, 36, 75
- liitöeldis e liitpredikaat 479–484, 670, 673, 684
- lik* (omadussõnaliide) 418–422
- line* (nimisõnaliide) 347–349
- line* (omadussõnaliide) 413–417, 419
- lisand e apositsioon 570, 578–582, 652
- lisandi kirjavahemärgid 582
- lisandi ühildumine 581
- lisatäht 763
- loetelu 566, 649, 652, 697
- loetelu kokkuvõttev sõna või fraas 649, 652
- loetlev valikküsilause 611, 612
- lokaaladpositsioon vt kohakaassõna
- lokaaladverb vt kohamäärsõna
- lokaaladverbiaal vt kohamäärus
- lokaal(adverbiaal)lause vt kohalause
- lokaalne proadverb 10
- lokatiiv 77
- lokatiivne ajamäärus 534
- lokatiivne kohamäärus 527, 528, 679
- lokatiivne määrus 516
- lokatiivne seisundimäärus 547
- lokatiivne valdajamäärus 519, 521
- lokatiivsus 8, 22, 23, 69
- looksulud 795
- loomadega suhtlemise vormel 661
- loomanimi 773
- loosung (vormel) 661
- lt* (määrsõnaliide) 452–453, 456, 689, 691
- lubatus 617, 618, 626
- lubatushinnang e deontiline modaalsus 499, 623, 626, vt ka lubatus
- lus* (nimisõnaliide) 360–361
- lõpp 17, 90
- lõpumuutus 136–140

- lõpupunkt 787
 lõpuvaheldus 133–148
 lõpuvahelduse analoogiareeglid 146–148
 lõpuvahelduslikkuse tuvastamise reeglid 134, 135
 lõpuvaheldusmallid 141–145
 läbiv suurtäht 770
 lähtevorm asenduses 634–646, 655
 lühendipunkt 787
 lühendusellips 653–654
 lühenenud muutetüvi 106, 133
 lühike ainsuse sisseütlev 157, 208
 lühikese ainsuse sisseütleva tüvi 92, 157
 lünkause e elliptiline lause 477, 503, 511, 561, 599, 603, 606, 612, 653–655
 lünkpealause 714

 -*m* (nimisõnaliide) 383–385
 maastikunimi 773
maga-vorm e supiini komitatiiv 676
maks-tarind 663, 683
maks-vorm e supiini translatiiv 43, 171, 553, 589, 676
ma-, *mas*- ja *mast*-tarind atribuudina 682
mani-vorm e supiini terminatiiv 676
 markeerimata eraldav rinnastus 648, 651, 696, 703
 markeerimata ühendav rinnastus 648, 649, 655, 696, 697
 markeeritud eraldav rinnastus 648, 651, 696, 703
 markeeritud ühendav rinnastus 648, 650, 652, 696, 698–702
mas-tarind 663, 679
mas-tarind kohamäärusena 679
mast-tarind 663, 680–682
mast-tarind kohamäärusena 680

mast-tarind sõltuvusmäärusena 681
mast-vorm e supiini elatiiv 42, 171, 481, 494, 519, 525, 526, 529
mas-vorm e supiini inessiiv 41, 171, 492, 493, 525, 526, 528, 553, 625, 692
ma-tarind 663, 676–678
ma-tarind kohamäärusena 677
ma-tarind sõltuvusmäärusena 678
mata-tarind 663, 688
mata-vorm e supiini abessiiv 44, 171, 490, 492, 494, 525, 544, 552, 608, 666, 689
ma-tegevusnimi e supiin 40–44
 -*matu* 608, 635, 689, vt ka -*tu* (omadussõnaliide)
ma-vorm e supiini illatiiv 40, 171, 222, 481, 525–527, 553, 584, 589; vt ka algvorm
 metafoor 634
 metagraafia 784
 -*mik* (nimisõnaliide) 368–369
 -*mine* (nimisõnaliide) 330–331, 381, 394, 692
 -*mine* (omadussõnaliide) 437–438
 mineviku kesksõna 47, 174, 490, 492–494, 512, 663, 689, 690
 mineviku väljendamine 491, 494
 -*mis* (määrsõnaliide) 276
 mitmus e pluraal 35, 161–164, 489, 504, 595
 mitmuse liigid 161
 mitmuse omastav kääne 126, 131, 147, 209, 213
 mitmuse osastav kääne 131, 147, 155, 210, 213
 mitmuse pöörded 50, 51, 176
 mitmusetüvi 92, 164
 mitmussõna e *plurale tantum*-sõna 5, 35, 595
mitte 560, 605–607, 649, 650, 655
mitte- (prefiks) 608, 689
mitte...vaid 604, 607, 649

- mitteiseseisev sõna e abisõna 2
- mittekohustuslikkus 626
- mittelauseline vahemärk vt sõnamärk
- mitteparatamatus 625
- mittepiiritletus vt piiritlemata aspekt
- mitterestriktiivne e apositiivne relatiivlause 748, 753
- mitterestriktiivsus 719, 748
- mittetäistähenduslik e sünsemantiline sõna 2
- mittevõimalikkus 625
- mittevõrdluslik fraasiadverbiaal 584
- modaaladverb e rõhumäärsõna 13, 483, 623–628, 655
- modaallaiend 557, 623–628, 655
- modaalse tähendusega verb 623–628
- modaalsus 609–628, 632, 655
- modaalverb 481, 492, 623–627, 673
- modaliseeritud lause 623
- momentaanne situatsioon 485
- momentaanne verb 485
- mono-* 400
- moodus vt kõneviisikategooria
- moodustaja 471–477, 566, 600, 647–652, 655, 695
- morfeem 90
- morfeemiline põhimõte vt morfoloogiline põhimõte
- morfoloogia e vormiõpetus 16
- morfoloogiline analüüs 16, 95
- morfoloogiline homonüümia 335
- morfoloogiline kategooria 17
- morfoloogiline e morfeemiline põhimõte 761
- morfoloogiline sõnaklass 2, 18
- morfoloogiline süntees 16, 95
- morfoloogiline vaegmuutelisus 2, 78
- morfoloogilise kategooria liikmed 17
- morfoloogiliselt olulised käandsõnaliited 110
- morfoloogiliselt olulised pöördõnaliited 111
- morfoloogiliselt olulised tunnused 108, 109
- morfonoloogiline transkriptsioon 79–89
- morfonoloogilised nähtused sõnamoodustuses 269
- morfonoloogilised teisendusreeglid 242
- morfotaktika 149, 167, 198, 256
- motiveeritud sõna 251
- mu* (nimisõnaliide) 394
- murdarvsõna 596, 597
- murtud tähe-foneemi suhe 760
- mus* (nimisõnaliide) 360, 376
- muudetunnus 256
- muudetüvi 106, 133
- muutumatu sõna 18
- muutumatu täiend 572, 573
- mõjuala 555–560, 612, 613, 621, 632, vt ka fookus
- mõttekriips 564, 565, 582, 652, 753, 792
- mõttekriipsu kustumine 786
- mõttepunktid 793
- mõõduadjektiiv 543, 586, 588
- mõõdusubstantiiv 532, 537, 539, 543, 597
- mõõduverb 543
- märksõnakirjaviis 763
- määramatu struktuuriga lause 656, 660
- määratlev asendus vt determinatiivne asendus
- määratlev asesõna e determinatiivpronoomen 9, 573, 639, 748
- määravad tunnused 108
- määrsõna e adverb 8, 516, 527–538, 542–548, 550, 551, 553, 566, 568, 569, 574, 586, 590, 591, 595, 598, 599, 613, 622, 627, 643, 704, 705, 712, 718, 722

- määrsõnafraas e adverbifraas 472, 569, 590, 591
- määrsõnaline kvantorifraas 598, 599
- määrsõnamoodustus 449–470
- määrsõnatuletus 452–470
- määrus e adverbiaal 473, 505, 516–553, 667, 670, 675–683, 688, 689, 692, 693
- määruslause e adverbiaalause 704, 717–746
- määruslik täiend vt adverbiaalatribuut
- mööndlause e mööndusmääruslause e kontsessiiv(adverbiaal)lause 717, 742–744
- mööndusmäärus e kontsessiivadverbiaal 516, 552
- möönev kõneviis e jussiiv 64, 182, 501, 617, 619, 626, 716
- möönev vastandus 650, 698
- nagu* 560, 579, 582, 588, 624, 627, 704, 705, 707, 721, 725, 731, 735, 750
- nd* (nimisõnaliide) 377–378
- nda-* (verbiliide) 282–283
- ndik* (nimisõnaliide) 370
- ndus* (nimisõnaliide) 373
- ne* (nimisõnaliide) 397
- ne* (omadussõnaliide) 409–412, 415, 588
- ne-* (verbiliide) 296–297
- negatiiv vt eitav kõneliik
- negatsioon vt eitus
- neo-* 400
- neutraal 474, 502, 505
- ng* (nimisõnaliide) 381–382
- nii* 588, 721, 725, 726, 730, 746
- nii et* 566, 568
- niihästi...kui* 566, 567, 647, 649
- nii...kui* 566, 567, 647, 649, 652
- nii nagu* 566
- nii...nagu* 568
- nik* (nimisõnaliide) 367
- nimede suurtähe kujunemine 769
- nimelt* 559, 567, 650, 652, 700, 719
- nimepartikkel 780
- nimetav kääne e nominatiiv 24, 151, 502, 504, 505, 509, 511, 539, 543, 588, 593, 596, 597, 604, 633
- nimetuse püsikindlus 770
- nimi 565, 579–582, 631, 748
- nimi liitsõna moodustusosana 314, 337, 777
- nimisõna e substantiiv 5, 502–509, 513–553, 569–584, 592–600, 690, 692, 747, 748
- nimisõnafraas e substantiivifraas 472, 569–582, 597
- nimisõnafraasi sisene asendus 635, 639
- nimisõnaline asesõna vt prosubstantiiv
- nimisõnaline kvantorifraas 595, 597, 599
- nimisõnaline seisundimäärus 549
- nimisõnaline öeldistäide 513
- nimisõnamoodustus e substantiivimoodustus 309–399
- nimisõnatuletus e substantiivituletus 329–399
- nimi tuletusalusena 419
- ning* 567, 649, 652, 697–699, 752, 753
- nna* (nimisõnaliide) 352–353
- no* 560, 620
- nominaalfraas 472, 569–600, 606, 607
- nominaallause 659
- nominaalne lauseliige 472
- nominalisatsioon 516, 662, 692
- nominatiiv vt nimetav kääne
- nominatiivne modaalsus 623–628

- noolsulud 795
- noomen vt käändsõna
- noomenifraas vt käändsõnafraas
- normaallause 476, 478, 503
- nud*-kesksõna vt *nut*-kesksõna
- nud*-tarind 663, 689, 690
- nulltuletus 267
- numeraal vt arvsõna
- nurksulud 795
- nut*-kesksõna 47, 174, 218, 492, 663, 689, 690
- numerus vt arvukategooria
- nõrgeneva astmemuutuse reeglid 121
- nõrgeneva laadimuutuse reeglid 121
- nõrgeneva pikkusmuutuse reegel 121
- nõrgeneva vältemuutuse reegel 121
- näe* 560
- näitav asesõna e demonstratiivpronoomen 9, 489, 573, 631, 705, 725, 748–750
- näiteks* 559, 567
- objekt vt grammatiline objekt, tegevusobjekt
- objektatribuut 576, 668
- objektiline genitiivatribuut 576
- objekti väljendav kaassõna 12
- objektlause vt sihitislause
- obliikvakääne 522, 595
- olema*-ellips 654
- oletusküsilause 614
- olevik e preesens 56–58, 184, 491–493, 495, 534
- oleviku kesksõna 46, 173, 512, 663, 689, 690
- oleviku väljendamine 491, 492
- olev kääne e essiiv 34, 158, 547–549, 572, 579, 581, 582, 596, 597, 691
- olgugi et* 568, 650
- omadusenimetus 335
- omadussõna e adjektiiv 6, 512, 549, 572, 583–589, 608, 621
- omadussõnafraas e adjektiivifraas 472, 569, 583–589
- omadussõnaline asesõna vt proadjektiiv
- omadussõnaline seisundimäärus 549
- omadussõnaline täiend vt adjektiivatribuut
- omadussõnaline öeldistäide 512
- omadussõnamoodustus 401–448
- omadussõnatuletus 408–448
- omastav asendus vt possessiivne asendus
- omastav asesõna e possessiivpronoomen 9, 573, 638
- omastav kääne e genitiiv 25, 152, 505, 509–511, 519, 539, 543, 575, 580, 588, 593, 594, 596, 604, 692
- omastavaline täiend vt genitiivatribuut
- omatäht 763
- ometi* 559, 560, 618, 620, 650, 655, 698, 743
- optatiivlause vt soovlause
- ordinaal vt järgarvsõna
- orientatsiooniline afiksaaladverb 483
- ortograafia vt õigekiri
- osaalus e partsiaalsubjekt 504, 604, 607, 622, 658
- osalause 471, 502, 505, 695–753
- osasihitis e partsiaalobjekt 505–508, 604, 607, 622
- osastav kääne e partitiiv 26, 153–155, 502, 504–508, 510–514, 539, 575, 579, 593, 594, 596–598, 604
- osa-terviku suhe 517, 596, 597, 693
- osaöldistäide e partsiaalpredikatiiv 511, 514
- otsekui* 568, 624, 627

- otsekõne e direktne kõne 713, 716, 753
- otsekõne kirjavahemärgid 753, 794
- otsene võrdlus 68
- otstarbeatribuut 577
- otstarbelause e otstarbemääruslause e finaal(adverbiaal)lause 672, 717, 745
- otstarbemäärus e finaaladverbiaal 506, 516, 553, 584
- otstarve 526, 593
- palve 617, 618, 659
- paradigma 73–78
- paralleelvorm 73, 90
- parameetersõna 512, 514, 544
- parataks vt rindlause
- paratamatus 625
- parentees vt kiil
- partikkel 3, 552, 555–560, 566–568, 601–607, 623–628, 655, 698, 703, 719, 741, 743, 744
- partitiiv vt osastav kääne
- partitiivverb 506
- partitsiibitarind 663, 689–691
- partitsiip vt kesksõna
- partitsiipide süntaktiline adverbaliatsioon 691
- partitsiipide süntaktiline substantiatsioon 690
- partsellatsioon 695
- partsiaalne sihitisekäändeline määrus 539, 543, 604, 607
- partsiaalobjekt vt osasihitis
- partsiaalpredikatiiv vt osaõeldistäide
- partsiaalsubjekt vt osaaalus
- passiiv 52, 55, 490
- passiivilause 490, 505, 522, 673
- passiivne adjektivatsioon e seisundi-passiiv 490
- passiivne morfoloogia 101
- passiivse morfoloogia loendid 247–250
- pealause 695, 704–753
- pealkirjade kõrvalmall 772, 774
- pealkirjamalli ja restriktiivse nimetamisviisi segunemine 775
- pealkirjamalli ja tüüpilise nimemalli segunemine 775
- pealkirjasuurtäht 770
- pejoratiivsus 288, 304, 385, 389, 396
- perfekt vt täisminevik
- perfektiivsus 487, 539, vt ka piiritletud aspekt
- perfektiivsust väljendav afiksaaladverb 483, 487, 506, 684
- performatiivlause 615, 618, 620
- performatiivverb 627
- perifrastiline passiiv 658, 673
- perifrastiline verb 480–483, 491–494, 673
- perioodikapealkirjad 772, 774
- personaal vt isikuline tegumood
- personaalpronoomen vt isikuline asesõna
- personifikatsioonisuurtäht 770
- persoon vt isik
- pigem* 559, 612, 627, 650
- piir 530, 536, 594, 720
- piiritlemata aspekt 487, 492–496, 506–508, 535, 536, 539, 546
- piiritletud aspekt 483, 487, 492–496, 506–508, 535, 536, 539, 546, 624
- piiritletus vt piiritletud aspekt
- piiritluslisand 578–580
- piiri väljendav ajamäärus 536
- piiri väljendav kaassõna 12
- piiri väljendav kohamäärus 530
- pika väljajätku märk 793
- pikkusmuutus 118, 121, 122
- plaan 755
- plurale tantum* -sõna vt mitmussõna

- pluskvamperfekt vt enneminevik
 pluural vt mitmus
polü- 400
pool- 448
 poollide e afiksoid 255
 positiiv vt algvõrre
 possessiivne e omastav asendus 635, 638
 possessiivpronoomen vt omastav asesõna
 postpositsioon vt tagasõna
 postpositsioonifraas 593
 pragmaatiline ellips 655
 predikaatne atribuut 570
 predikaatne komplementlause 705–707, 712
 predikatiiv vt öeldistäide
 predikatiivlause vt öeldistätelause
 predikatiivne tarind 472
 predikatsiooniseos 472, 502–503
 preesens vt olevik
 prefiks e eesliide
 prefiksoid 255
 prefikstuletus 399, 448
 prepositsioon vt eessõna
 prepositsioonifraas 594
 preteeritum vt üldminevik
 primaarne hüüdsõna 15
pro- 400
 proadjektiiv e omadussõnaline asesõna 9, 583, 642
 proadverb e asemäärsõna 10, 543, 550–553, 749, vt ka küsiv-siduv määrsõna
 produktiivsus 102
 progressiivne situatsioon 485
 prolatiiv 23
 pronominalisatsioon 471, 474, 634–646
 pronoomen 9, 471, 510, 514, 565, 613, 634–646
 pronoomen adjektiivatribuudina 573
 pronumeraal e arvsõnaline asesõna 9, 489, 595, 596, 599
 prosubstantiiv e nimisõnaline asesõna 9, 641
 protsess 486, 523
pseudo- 400
 puhtliitverb 271
 punkt 787
 punkti kustumine 786
 punktuaalne verb 485
 põhi vt põhi ja laiend
 põhiarvsõna e kardinaal 7, 489, 595, 596, 599
 põhi ja laiend 472, 569–600, 652
 põhilause 704
 põhiparadigma 75
 põhivorm 94
 põhivormide süntees 204–211, 221–225
 põhjus 505, 593, 594
 põhjuskaassõna e kausaaladpositsioon 12
 põhjuslause e põhjusemäärlause e kausaal(adverbiaal)lause 717, 738–740
 põhjuslik rinnastus e kausaalne koordinatsioon 696, 701
 põhjusemäärus e kausaaladverbiaal 516, 523, 550, 551, 590
 põimlause e hüpotaks 640, 695, 704–753
 põimtarind 472, 600
 pärisnimi vt nimi
 pöördekattegoria 49–51, 489
 pöördekattegoria liikmete tunnusmorfeemid 175, 176
 pöördeline verbivorm vt finiitne verbivorm
 pöördjärg e inversioon 612, 622, 751
 pöördõna 18; vt ka tegusõna

- pöördsõna astmevahelduse analoogia-
reeglid 132
- pöördsõna astmevahelduslikkuse tu-
vastamise reeglid 117
- pöördsõna astmevaheldusmallid 128
- pöördsõnade fonoloogilis-derivatiivne
liigitus 114
- pöördsõna formatiivid 196, 197
- pöördsõna liitvormide moodustamine
235–237
- pöördsõna loendid 249
- pöördsõna lõpumuutusreeglid 139,
140
- pöördsõna lõpuvahelduse analoogia-
reeglid 148
- pöördsõna lõpuvahelduslikkuse tu-
vastamise reeglid 135
- pöördsõna lõpuvaheldusmallid 144,
145
- pöördsõna näidisparadigmad 245
- pöördsõna paradigma 75, 226
- pöördsõna põhiparadigma süntees
226, 227
- pöördsõna põhivormide süntees 221–
225
- pöördsõna tunnusmorfeemide üldise-
loomustus ja morfotaktika 167
- pööre vt pöördekattegoria
- pühakirjade ja nende osade nimeta-
mine 775
- pühakunimi 780
- pühendusvormel (asutusenimetuse
ees) 776
- püsiväljend e kinnisväljend 541, 544,
545, 552, 562, 568, 641
- püsiühendiline lause vt vormel
- raamikomad 789
- raamimärk 782, 786
- rajav kääne e terminatiiv 34, 158,
530, 536, 572, 575, 581, 594,
596, 597
- rda-* (verbiliide) 287–288
- re-* 400
- reaalsushinnang 624, 741
- reaktsioonvormel 661
- reduplikatiiv vt tüvekindusega sõna
- reema 475, 478, 503, 504, 513, 598,
629–632, 655
- referaat 716
- referaatosa 716
- referentsiaalselt sõltumatu infiniitta-
rind 664
- referentsiaalselt sõltuv infiniittarind
664
- refleksiivne e enesekohane asendus
635, 636
- refleksiivpronoomen vt enesekohane
asesõna
- refleksivatsioon 490
- rektsioon vt sõltumine
- rektsiooniadverbiaal vt sõltuvusmää-
rus
- rektsiooniadverbiaallause e sõltuvus-
määruslause 705–707, 709,
711, 712, 714
- relatiivlause 568, 672, 704, 747–749
- relatiivlause, mille sidend on viite-
seoses kogu pealausega 749
- relatiivlause, mille sidend on viite-
seoses pealause elemendiga
748
- relatiivne aeg 56
- relatiivne gradatsioon vt kompara-
atsioon
- restriktiivne nimetamisviis 773
- restriktiivne relatiivlause 748, 753
- restriktiivsus 719, 748
- resultatiivsus 487
- retooriline küsilause 610, 616, 617
- retooriline küsimus 603, vt ka retoo-
riline küsilause
- retsiprookne e vastastikune asendus
635, 637
- retsiprookpredikaat 525, 637, 649

- retsiprookpronoomen vt vastastikune asesõna
 riigi- ja osariiginimed 776
 rindlause e parataks 647, 649–651, 653, 655, 693, 695–703, 716, 752, 753
 rindliikmete järjestus 648, 650, 652, 659, 695–703
 rindtarind 472, 489, 524, 578, 600, 647–652, 653, 655
 rinnastav sidesõna 14
 rinnastus e koordinaatsioon 472, 559, 566, 567, 578, 649–653, 655, 659, 695–703
 rinnastuskoma 789
 rinnastussidend 566, 567, 647–652
 ruuminimi 773
 rõhk 87, 89
 rõhumäärsõna vt modaaladverb
 rühmsidend 566, 567, 649

 -s (omadussõnaliide) 443, 445
 saatesarja nimi 775
 saateväljend 716
 saav kääne e translatiiv 34, 158, 535, 540, 546, 549, 553, 596, 597, 683
 sakraalehitise nimi 780
 sama- 588
 samastav e identifitseeriv lisand 579
 samastav e identifitseeriv öeldistäide 513
 sarnastav kõrvutuslause 735
 see on (s.o) 566, 650, 652, 700
 seestütlev kääne e elatiiv 30, 158, 522, 525, 529, 536, 544, 548, 550, 575, 580, 585, 586, 593, 596, 597–599
 seesütlev kääne e inessiiv 29, 158, 525, 528, 534, 542, 544, 547, 575
 see tähendab (s.t) 566, 650, 700
 segmentaalfoneem 80–84
 seisund e staatiline situatsioon 485, 523, 593
 seisundiadverbiaallause e seisundimääruslause 705
 seisundiatribuut 577, 676, 688
 seisundimäärsõna 8, 485, 545–548, 575
 seisundimäärus 487, 490, 551, 584, 657, 676, 688
 seisundimääruse ühildumine aluse ja sihitisega 549
 seisundimääruslause vt seisundiadverbiaallause
 seisundinimetus 376
 seisundipassiiv vt passiivne adjektivaatsioon
 seisundit väljendavad afiksaaladverbid 483
 seisundiverb 485
 sekundaarne nominaaltarind vt nominalisatsioon
 sekundaarne verbivorm vt infiniitne verbivorm
 sekundaarsed hüüdsõnad 14
 sekundaartarind 521, 522, 623–628, 635–639, 662–695
 sekundaartarindiga lause kirjavahe-märgid 694
 seletav rinnastus e eksplikatiivne koordinaatsioon 578, 650, 696, 700
 sellepärast et 568, 738
 selmet 737
 semantiline predikaat 474–476, 478, 513
 semantiline vaegmuutelisus 2, 35, 69, 78
 semantiliselt markeerimata rinnastus 648, 649, 651
 semantiliselt markeeritud rinnastus 648, 650–652
 semelfaktiivne situatsioon 485

semikoolon 652, 753, 790
 seotud ehk kinnistüvi 253, 284, 305,
 307, 411, 416, 421, 457, 462–
 464
 seotud laiend 472, 478, 516, 527, 529,
 530, 538, 544, 545, 662, 665–
 668, 675–681
 separatiivne kohamäärus 529, 680
 separatiivne määrus 516
 separatiivne seisundimäärus 548
 separatiivne valdajamäärus 520
 separatiivsus 8, 22, 23
sest 566, 568, 704, 739
-si (määrsõnaliide) 468
 sidehäälik e sideliide 269
 sidekriips 797
 sidend 473, 566–568, 695–753
 sidendus 566–568, 647–652, 695–753
 sidesõna e konjunktsioon 14, 566–
 568, 585, 586, 696–699, 703–
 710, 716
 sidumismärk 785
 siduv asesõna vt küsiv-siduv asesõna
 siduv määrsõna vt küsiv-siduv proad-
 verb
 siduv sidekriips 797
 signaalvormel 661
 sihiline verb vt transitiiivne verb
 sihitis e grammatiline objekt 473,
 502, 505–510, 519, 521, 572,
 597, 631, 664, 666, 667, 674,
 675, 687, 688, 692
 sihitisekäändeline määrus 505, 537–
 539, 542, 604
 sihitise reeglid 506–509, 539
 sihitislause e objektlause 620, 705–
 707, 709–712, 716
 sihitu verb vt intransitiivne verb
 siirdealad juur- ja liidemorfeemi va-
 hel 255
 siirdkõne 713, 716
siiski 559, 567, 650, 698, 743
 silbitäht 763
 silp 86
 singular vt ainsus
singulare tantum-sõna vt ainsussõna
 sisaldussihitis 505
 sisehäälik 115
 sisekohakäändeline sõna 70
 sisekohakääne 27, 525, 526
 sisseütlev kääne e illatiiv 28, 156,
 157, 535, 537, 546, 550
 sisuline ühildumine lähtevormi ja
 asendusvormi vahel 634, 641
 sisuliste kommentaaride lisamine
 563
 sisuplaan 755
 situatiivne määrus vt kausaalne
 määrus
 situatsioon 471, 474–476, 503, 516,
 554, 555, 612, 647
-sk (nimisõnaliide) 396
-skle- (*-skele-*) (verbiliide) 301
 sonorant 765
 soov 498, 499, 609, 610, 617, 619,
 620, 661
 soovitavus 617
 soovivormel 661
 soovlause e optatiivlause 556, 620,
 628, 716
-sta- (verbiliide) 277, 279–280, 281
 staatiline situatsioon vt seisund
-sti (määrsõnaliide) 454
-stik (nimisõnaliide) 343–344
-stikku (määrsõnaliide) 470
 subjekt vt grammatiline subjekt, te-
 gevussubjekt
 subjektiline genitiivatribuut 576
 subjektiline passiiv 490
 subjektita passiiv 490
 subjektlause vt aluslause
 subordinatsioon vt alistus
 substantiiv vt nimisõna

- substantiivi käändevormid adjektiivatribuudina 574
 substantiivifraas vt nimisõnafaas
 substantiivimoodustus vt nimisõnamoodustus
 substantiivivuletus vt nimisõnatuletus
 substantsiaalsed määrused 516
 substituatsioon 646, 653, 655
 sufiks e järelliide 260
 sufiksoid 255
 suhtereegel 518, 527–529, 543, 545, 547
 suhtluseesmärk vt kommunikatiivne modaalsus
 suhtlussituatsioon e vestlussituatsioon 471, 562, 565, vt ka deiksis
 suhtumist või kommunikatiivseid taotlusi väljendav kiil 562
 suhtumist või suhet väljendav kaasõna 12
 suhtumist väljendavad vormelid 619
 sulud 564, 565, 582, 795
 superlatiiv vt ülivõrre
 superlatiivtarind 587
 supiin vt *ma*-tegevusnimi
 supiini abessiiv vt *mata*-vorm
 supiini elatiiv vt *mast*-vorm
 supiini elatiiv ahelverbi koosseisus 686
 supiini illatiiv vt *ma*-vorm
 supiini illatiiv perifrastilise verbi või verbivormi koosseisus 684
 supiini inessiiv vt *mas*-vorm
 supiini inessiiv perifrastilise verbi-vormi koosseisus 685
 supiini komitatiiv vt *maga*-vorm
 supiini laiendava objekti vorm 687
 supiinitarind 663, 676–687
 supiini terminatiiv vt *mani*-vorm
 supiini translatiiv vt *maks*-vorm
 supletiivsed tüviallomorfid 107
 suprasegmentaalsed nähtused 85–89
 suunasihitis 505
 suur- ja väiketähe vastandus 769
 suurtäheline nimetus 770, 776
 suurtäht-jutumärk-mallid 772
 suurtäht-jutumärk-mallide interfe-rents 773, 775
 sõltumine e rektsioon 472, 595–598
 sõltuvusatribuut 577
 sõltuvusmäärus e rektsiooniadverbiaal 505, 516, 525, 550, 584, 591, 593, 675, 678, 681
 sõltuvusmääruslause vt rektsiooniadverbiaallause
 sõna 1
 sõnaalgu-*h* 765
 sõnajärg 1, 476, 565, 566–568, 572–582, 596, 698, 699, 603, 629–633, 648–652, 689, 694–753
 sõnajärg kõrvallauses 751
 sõnajärg liitlause 695–753
 sõnajärg nimisõnafaasis 572–582
 sõnajärg sekundaartarindis 689, 694
 sõnaliik 2–15
 sõnamoodustus 251
 sõnamoodustusviisid 251
 sõnamärk e mittelauseline vahemärk 782
 sõnasümbol 782
 sõnatüübid e klassifikatoorsed loendid 247–250
 sõnavahe vt tühik
 sõnavorm 1, 16
 sõne 1
 sümmeetriline rinnastusseos 648, 696
 sündmuseniimi 773
 sünkrooniline analüüs 275
 sünsemantiline sõna vt mittetäistähenduslik sõna
 süntaks 471

- süntaktiline eitus 608
 süntaktiline tarind 472, 600
 sünteesiprotsessid vt morfoloogiline süntees
 sünteetiline ekvatiiv 588
 sünteetiline superlatiiv 587
 sünteetiline vorm vt lihtvorm
- t-* (verbiliide) 286
-ta- (verbiliide) 277–278, 281
 taevakeha nimi 773
 tagajärgelause e tagajärjemääruslause e konsekutiiv(adverbiaal)lause 717, 746, 730
 tagajärjemääruslause vt tagajärgelause
 tagasõna e postpositsioon 12
 taimesortide nimetamine 774
 taksonite tähistamine 347
-tar (nimisõnaliide) 354–355
 tasand 755
ta-tegevusnimi e *ta*-infinitiiv e *da*-tegevusnimi e *da*-infinitiiv 38, 169, 223, 479, 481, 490, 492, 502, 505, 509, 512, 519, 521, 553, 588, 589, 618, 633, 665–674, 736, 741, 745
tav-kesksõna 46, 173, 625
tav-tarind 663, 689, 690
 teatelaad 496–501, 617
 teatestruktuurilaiend 558
 teema 475, 476, 478, 503, 504, 513, 519, 598, 629–632, 655, 658, 659
 tegelik häälikuõpetus e õigekirja foniline rööpsüsteem 762
 tegelik keelekord 758
 tegelikkushinnang 623–625
 tegevus 486, 523
 tegevuse tulemust märkivad tuletised 381
 tegevuse üksikuhtu märkivad tuletised 350, 381
 tegevuslaad 485
 tegevusnimi 37
 tegevusobjekt 474, 490, 505, 506, 525, 635, 637, 664–692
 tegevusobjekt asenduse lähtevormina 635, 637
 tegevussubjekt 474, 490, 502, 505, 521, 522, 635–638, 655, 656, 658, 664–692
 tegevussubjekt asenduse lähtevormina 635–638
 tegevust märkiv tüvi 322
 tegevusvahendit märkivad tuletised 356, 392
 tegija e agent 474, 486
 tegijamäärus e agentadverbiaal 516, 522
 tegijanimi 333
 tegijat väljendav kaassõna 12
 tegu 486
 tegumoekategooria e geenus 52–55, 490, 658
 tegumoekategooria liikmete tunnusmorfeemid 190–192
 tegumood vt tegumoekategooria
 tegusõna e verb 4, 478–501, 505–508, 511, 518–520, 525, 527–547, 601–606, 617, 620, 623–627, 662–669, 706–716, 723, vt ka pöördsõna
 tehiskeelenimi 773
 tehniline osund 782
 tekst 471
 tekstikohased vormelid 661
 tekstiseoste väljendamine lauses 562, 630–646
te-mitmus 162
te-mitmuse vormid 213
 temporaaladpositsioon vt ajakaassõna
 temporaaladverb vt ajamäärsõna

- temporaaladverbiaal vt ajamäärus
temporaalne koordinatsioon vt ajaline rinnastus
temporaalne proadverb 10
tempus vt ajakategooria
teonimi 324, 330, 387, 683, 692
teonimi liitsõna täiendosana 324
teosubstantiiv ehk substantiivne situatsioonisõna 324
terminaalne liide 455
terminatiiv vt rajav kääne
-ti (-di) (määrsõnaliide) 410, 458
-ti (nimisõnaliide) vt *-i*
tikksulud 795
tingimus 526, 593
tingimuslause e tingimusmääruslause e konditsionaal(adverbiaal)-lause 497, 620, 655, 672, 717, 741
tingimusmäärus e konditsionaaladverbiaal 497, 551
tingimusmääruslause vt tingimuslause
tingiv kõneviis e konditsionaal 61, 179, 496, 498, 618, 620, 626, 716, 730, 741, 745
-tle (-tele-) (verbiliide) 303
toimumisaega väljendav määrus 533
topik 578
torminimi 773
totaalne sihitisekäändeline määrus 539, 543
totaalobjekt vt täissihitis
totaalpredikatiiv vt täisöeldistäide
totaalsubjekt vt täisalus
traditsiooni põhimõte vt ajalooline põhimõte
transitiivlause 473, 505
transitiivne e sihiline verb 504, 505
transkriptsioon vt fonoloogiline transkriptsioon, morfonoloogiline transkriptsioon
translatiiv vt saav kääne
trigraaf 760, 763
-ts (nimisõnaliide) 386–387
-tse- (verbiliide) 304–305
-tsi (määrsõnaliide) 460
tsitaadikatkestusmärk 793
tsitaat 579
-tu (omadussõnaliide) 423–427
tud-kesksõna vt *tut*-kesksõna
tud-tarind 663, 689, 690
tugevneva astmemuutuse reeglid 122
tugevneva laadimuutuse reeglid 122
tugevneva pikkusmuutuse reegel 122
tugevneva vältemuutuse reegel 122
tulemussihitis 505
tuletis e derivaat 258
tuletise sõnaliik 266
tuletus e derivatsioon 251, 258
tuletusalus 258
tuletusliide vt liide
tuletustüvi 258, 259
tuleviku väljendamine 493, 625, 684
tundeavaldused (vormelid) 661
tundmatus e indefiniitsus 475, 629–631, 634
tunnus 17, 90
tunnusmorfeem 90, 149–202
tuntus e definiitsus 475, 565, 629–631, 634
tut-kesksõna e *tud*-kesksõna 47, 174, 490, 492–494, 584, 608, 663, 689, 690
tõenäosushinnang e tõeväärtushinnang e episteemiline modaalsus 500, 562, 623, 625, 627
tõesus 705, 707, 709, vt ka tõenäosushinnang
tõeväärtushinnang vt tõenäosushinnang
tähe kujuteisend 763
tähepaaride sagedus 767

- täht 763
- tähtede kirjutamine konsonantjärjen-
dis 766
- tähtede sagedus 767
- täiend e atribuut 473, 570–582, 600,
653, 668, 670, 682, 689, 692,
694
- täiendlause e atribuutlause 572–705
- täisalus e totaalsubjekt 502–504, 656,
658
- täislause 477, 561, 661
- täisminevik e perfekt 57, 187, 491
- täismineviku vormide moodustamine
236
- täisparadigma 75
- täissihitis e totaalobjekt 505–510,
596
- täistähenduslik e autosemantiline
sõna 2
- täisvastus 603
- täisöeldistäide e totaalpredikatiiv
511–515
- täpsustusjätk 633
- täpsustuslisand 578–580
- tühik e sõnavahe 758
- tüvekordusega sõna ehk reduplikatiiv
450
- tüvelihminevik 185, 186
- tüvemitmus 163, 164
- tüvereeglid 96
- tüvesisseütlev 157
- tüvevaheldus 104–107
- tüveülivõrre 201, 202
- tüvi 90, 253
- tüviallomorfide liigid 106
- tüvimorfeem 90, 104–148
- tüüpiline nimemall 772, 773
- tüüpiline pealkirjamall 772, 774
- u* (deminutiivne nimisõnaliide) 395
- u* (nimisõnaliide) 388
- u-* (deminutiivne omadussõnaliide)
439
- u-* (verbiliide) 289–290, 298
- umbisik 489, 503, 658
- umbisikuline tegumood e imperso-
naal 54, 192, 489, 490, 650
- umbisikulise tegumoe kindla kõnevi-
isi olevikuvorm 225
- umbmäärane asesõna e indefiniitpro-
noomen 9, 514, 573, 631, 748
- unikaaltüvi 253, 293, 299
- (u)r* (omadussõnaliide) 445
- us (-dus)* (nimisõnaliide) 335–336,
360
- uus kirjaviis 763
- v* (omadussõnaliide) 446, 447
- vaba laiend 472, 478, 516, 532, 533,
535, 537, 538, 543, 544, 662,
670, 683, 688, 693
- vaba tüvi 253
- vaegfraas 596, 597, 599
- vaegisikuline lause 503, 656, 658
- vaegküsilause 613
- vaeglause 477, 503, 561, 565, 612,
613, 630, 636, 656–661, 698,
714
- vaegmuutelisus 2
- vaegomadussõna 2, 6, 572, 575
- vaegpealause 714
- vaegpõimlause 698
- vaegpöördelised modaalverbid 481
- vaegpöördelisus 51
- vaheldusmallid 99
- vahemärgistus vt kirjavahemärgistus
- vahemärk vt kirjavahemärk
- vahend 474, 523, 526, 593
- vahendatud käsk 617
- vahendimäärus e instrumentaalad-
verbiaal 516, 523

- vahendit või abinõu väljendav kaassõna 12
- vaid 559, 567, 620, 650, 652, 698
- valdaja 474, 503, 517–521, 526, 593
- valdajamäärus e habitiivadverbiaal 516, 517–521, 658
- valdajat väljendav kaassõna 12
- valents 478
- valikküsilause e alternatiivküsilause 611, 612, 711, 713
- vana kirjaviis 763
- vast 556, 627
- vastandav kõrvutuslause 736
- vastandav rinnastus e adversatiivne koordinatsioon 632, 650, 652, 696, 698, 703
- vastastikune asendus vt retsiprookne asendus
- vastastikune asesõna e retsiprookpronoomen 9, 637
- vastus valikküsilausele 612
- vat-infinitiiv vt vat-tegevusnimi
- vat-tarind 511, 525, 663, 675
- vat-tegevusnimi e vat-infinitiiv 39, 481
- veel 559, 566, 586, 603, 604, 627, 719
- vel, -vele (-vil, -vile) (määrsõnaliide) 465, 466
- verb vt tegusõna
- verbaalne lauseliige 473
- verbi ajavormid 491–495, 534, 684, 715, 720, 723
- verbi deskriptiivne tähendus 308
- verbifraas 472
- verbi frekventatiivne tähendus 289, 294, 299
- verbi kausatiivne tähendus 277
- verbi kontinuatiivne tähendus 276, 304
- verbi lihtvorm 479
- verbi liitvorm 479, 491–494, 500, 547, 689
- verbi momentaanne tähendus 306
- verbimoodustus 270–308
- verbi passiivne tähendus 289
- verbi perifrastiline vorm 75, 479, 490–494, 500, 673, 684, 685, 689
- verbi reflektiivne ehk enesekohane tähendus 289
- verbi retsiprookne tähendus 299
- verbita vaeglause 620, 656–660
- verbi translatiivne tähendus 289, 291, 296
- verbituletus 274
- vestlussituatsioon vt suhtlussituatsioon
- viis 593
- viisakus 603, vt ka kõneetikett
- viisi- ja seisundikaassõna 12
- viisi- ja seisundimäärsõna 8
- viisi ja seisundi proadverb 10
- viisilause e viisimääruslause 717, 729–733
- viisimäärsõna 8, 544, 591
- viisimäärus 516, 523, 544, 584, 590
- viisimääruslause vt viisilause
- viisiütlev kääne e instruktiiv 23, 34, 158, 211, 467, 544
- viiteseos 565, 568, 634–646, 664–667, 670, 672, 675, 676, 688–690, 693, 704, 718, 720, 745, 748
- v-kesksõna 46, 173, 663, 689–690
- vokaalfoneemid 81
- vokaali grafovaste 765
- vokaalitäht 763
- vokaal-konsonantkiri 763
- vokaalmitmus 163, 164
- vokaalmitmuse vormid 213
- vormel e kinnislause e püsiühendiline lause 616, 618, 619, 660, 661
- vormilt markeerimata eeslisand 580
- vormimoodustusreeglid 98

- vorming 758
 vormitüvi 92
 vormiõpetus e morfoloogia 16
 -(V)r (nimisõnaliide) 371–372
 v-tarind 663, 689–690
 või 556, 567, 612, 651, 652, 703, 753
 võimalikkus 618, 619, 625
 võimalikkushinnang 625
 -võitu 448
 võrdlus 544, 585–591, vt ka kompara-
 ratsioon
 võrdluskategooria e komparatsiooni-
 kategooria vt komparatsioon
 võrdlussõna 18, 66–68
 võrdlussõnade loendid 250
 võrdlussõna paradigma 76
 võrdlussõna tunnusmorfeemid 198–
 202
 võrdlussõna vormisüntees 238–241
 võrdlustarind 585, 586
 võrdsusgradatsioon 585
 võõrsõnatäht 763
 võõrtäht 763
 väide 609, 610, 616, 617, 619
 väitlause e deklaratiivlause 610, 615,
 620, 621, 705, 711, 716
 välde 85, 88
 väliskohakäänded 27, 517, 525, 526
 väliskohakäändelised sõnad 71
 välistav asendus 645
 väljendusplaan 755, 758
 väljendverb 482, 529
 vältemuutus 118, 121, 122
 väärtushinnang 562, 623, 628
- õigekiri e ortograafia 754, 756, 758
 õigekirja ajaloosuhe 761
 õigekirja fooniline rööpsüsteem vt te-
 gelik häälikuõpetus
 õigekirja tasandisuhted 761
- ära 483, 487, 506, 602
 äride ja söömakohtade nimed 775
- öeldis e grammatiline predikaat 473–
 476, 478–501, 504, 647, 655–
 658, 672
 öeldise ellips 654, 655
 öeldise leksikaalsed kategooriad 485–
 487
 öeldise ühildumine alusega 489
 öeldiste rinnastus 647, 655
 öeldistäide e predikatiiv 473, 478,
 489, 503, 511–515, 545, 572,
 622, 657, 669, 676, 688–690
 öeldistäitlause e predikatiivlause
 705
 öeldistäite ühildumine alusega 515,
 670
- ühe- 588
 ühendav e kopulatiivne rinnastus
 638, 648–650, 652
 ühendsidesõna 566
 ühendverb 270–272, 334, 483, 529,
 684
 ühepoolne mõttekriips 792
 ühepoolsed lausemärgid 782
 ühiknimisõna 599
 ühildumine e kongruents 472, 489,
 502, 515, 549, 572, 573, 581,
 595–597, 634–646, 670, 675
 ühildumine arvus 489, 502, 515, 549,
 573, 575, 581, 595–597, 675
 ühildumine isikus 489, 502
 ühildumine käändes 572, 573, 581,
 595–597, 675
 üksikverb 479
 üksisjutumärgid 794
 ülakoma e apostroof 796
 üldaeg 495

üldeitav lause e üldeituslause 602–604
üldeitav täislause 604
üldeitav vastuslause 603, 612
üldeitus 602–604, 606, 607
üldeituslause vt üldeitav lause
ülderiküsilause 611, 612
üldisik 490, 503, 636
üldisikuline lause 657
üldkasutatavaid lühendeid 787
üldkategoriaalne tähendus 2
üldküsilause 556, 611, vt ka üldküsimus
üldküsimus 603, 606
üldlaiend 473, 554–560, 583, 590, 623–628, 741
üldminevik e preteeritum 58, 189, 491, 494
üldmineviku vormide moodustamine 236
ülekandelise tähendusega ühend 778
ülimussuurtäht 770, 776
ülivõrde tüvi 92, 202
ülivõrre e superlatiiv 66, 201, 202, 241, 585, 587, 591
ümarsulud 795
ürituste nimetamine 773, 774
üte 554, 565, 659
üttekoma 789
üttelause 659

II KÖITES KASUTATUD LÜHENDID JA SÜMBOLID

/	alternatiivsed sõnad või väljendid
~	alternatiivsed vormid
=	samatähenduslikud keelendid
VERSAALIST	on laotud esiletõsterõhuline sõna näites
∅	ellipsilünk
' '	keelendi tähendus
-> või <-	transformatsiooniseos
*	vale keelend
?	kahtlane keelend
Adj	adjektiiv
AdjF	adjektiivifraas
Adv	adverb
ADV	adverbiaal
AdvF	adverbifraas
KF	adpositsiooni- ehk kaassõnafraas
N	substantiiv
NF	substantiivifraas
Nabess	substantiiv abessiivis
Nabl	substantiiv ablatiivis
Nad	substantiiv adessiivis
Nall	substantiiv allatiivis
Nel	substantiiv elatiivis
Ness	substantiiv essiivis
Ng	substantiiv genitiivis
Nill	substantiiv illatiivis
Nin	substantiiv inessiivis
Nkom	substantiiv komitatiivis
Nnom	substantiiv nominatiivis
Np	substantiiv partitiivis
Nterm	substantiiv terminatiivis
Ntr	substantiiv translatiivis
OBJ	objekt
PRED	predikaat
SUBJ	subjekt
V	verb
Vda	verb <i>da</i> -vormis
VF	verbifraas
Vma	verb <i>ma</i> -vormis

SISUKORD

III. SÜNТАKS	3
Sissejuhatus	5
1. Lause ja tema moodustajad	5
2. Moodustajate grammatilised seosed. Süntaktilised tarindid. Lause liikmed	7
3. Moodustajate semantilised funktsioonid	11
4. Moodustajate pragmaatilised funktsioonid	13
5. Lause grammatilise, semantilise ja pragmaatilise orientat- siooni vahekorras. Eesti lause põhitüübid	14
6. Elementaar- ja komplekslauseid ja muid lausetüüpe	15
Kirjandust süntaksi sissejuhatus kohta	16
Elementaarlause	17
Lause elemendid	17
Lauseliikmed	17
1. Öeldis	17
1.1. Liht- ja liitöeldis	18
Perifraatilised verbid	19
Kaksikverbid	22
1.2. Öeldise leksikaalsed kategooriad	22
1.3. Öeldise grammatilised kategooriad	27
Isik ja arv. Öeldise ühildumine alusega	27
Tegumood	30
Aeg	32
Kõneviis	34
Kirjandust öeldise kohta	37
2. Alus	39
Eksistentsiaallause. Täis- ja osaalus	42
Kirjandust aluse kohta	45
3. Sihitis	46
3.1. Täis- ja osasihitis	49
3.2. Täissihitise käanded	53
3.3. Erandliku vormivaheldusega sihitised	53
Kirjandust sihitise kohta	54
4. Öeldistäide	55
4.1. Omadussõnaline öeldistäide	56
4.2. Nimisõnaline öeldistäide	57
4.3. Täis- ja osaöeldistäide	58
4.4. Öeldistäite ühildumine alusega	59
Kirjandust öeldistäite kohta	59
5. Määrus	60
5.1. Valdajamäärus	62

Latiivne valdajamäärus	62
Lokatiivne valdajamäärus	63
Separatiivne valdajamäärus	64
Valdajamäärusest sekundaartarindiga lauses	65
5.2. Tegijamäärus	65
5.3. Vahendimäärus	66
5.4. Kaasnemismäärus	67
5.5. Sõltuvusmäärus	68
5.6. Kohamäärus	71
Latiivne kohamäärus	72
Lokatiivne kohamäärus	73
Separatiivne kohamäärus	75
Piiri väljendav kohamäärus	76
Liikumise teed väljendav kohamäärus	76
5.7. Ajamäärus	76
Toimumisaega väljendav määrus	78
Ajapiiri näitav määrus	81
Kestust näitav ajamäärus	82
Korduvust näitav ajamäärus	85
5.8. Kvantumimäärus	86
5.9. Viisimäärus	88
5.10. Seisundimäärus	91
Latiivne seisundimäärus	92
Lokatiivne seisundimäärus	93
Separatiivne seisundimäärus	93
Translatiivse ja essiivse seisundimääruse ühildumine aluse ja sihitisega	94
5.11. Põhjusmäärus	95
5.12. Tingimusmäärus	95
5.13. Mõõndusmäärus	96
5.14. Otstarbemäärus	97
Kirjandust määruse kohta	97
Mittelauseliikmelised lauseelemendid	99
1. Üldlaiend	99
2. Kiil	102
Kiillause kirjavahemärgistus	104
3. Üte	105
4. Sidend	107
Kirjandust mittelauseliikmeliste lauseelementide kohta	112
Nominaalfraas	113
1. Substantiivifraas	114
1.1. Adjektiivatribuut	115
Adjektiiv atribuudina	115
Pronoomen adjektiivatribuudina	117
Substantiivi käändevormid, kaassõnafrasisid ja adverbid	119
adjektiivatribuudina	119
1.2. Genitiivatribuut	120
1.3. Adverbiaalatribuut	122

1.4. Apositsioon	122
Järellisand	124
Eeslisand	125
Lisandi ühildumine	126
Lisandi kirjavahemärgid	128
2. Adjektiivifraas	129
2.1. Adjektiivne võrdlustarind	131
Komparatiivtarind	132
Superlatiivtarind	134
Ekvatiivtarind	134
<i>Liiga-</i> ja <i>küllalt-</i> tarind	135
3. Adverbifraas	136
Adverbiaalne võrdlustarind	136
4. Kaassõnafraas	137
5. Kvantorifraas	140
5.1. Arvsõnaline kvantorifraas	142
5.2. Nimisõnaline kvantorifraas	144
5.3. Määrsõnaline kvantorifraas	146
5.4. Kvantorifraasi komponentide paigutus	147
6. Liitfraas	149
Liittarindi struktuuritüpe	150
Kirjandust nominaalfraasi kohta	153
Pragmatiliste tähenduste väljendumine lauses	155
1. Eitus	155
1.1. Üldeitus	155
Üldeitav vastuslause	156
Üldeitav täislause	158
1.2. Erietus	160
Erieitav vastuslause	160
Erieitav täislause	161
1.3. Liiteline eitus	165
2. Lausetüübid suhtluseesmärgi järgi	166
2.1. Väitlause	167
2.2. Küsilause	168
Valikküsilause	168
Eriküsilause	170
Eelistusküsilause	172
Küsimuse väljendamine muudes lausetüüpides	173
Küsilause sekundaartähendused	174
2.3. Käsklause	174
Käsu intensiivsus	176
Käsklause sekundaartähendused	177
2.4. Soovlause	178
2.5. Hüüdlause	179
3. Nominatiivne modaalsus	182
3.1. Tegelikkushinnang	183
3.2. Lubatushinnang	185
3.3. Tõenäosushinnang	187
3.4. Väärtushinnang	190

4. Lause teatestruktuur	191
Kirjandust pragmaatiliste tähenduste kohta	197
Süntaktilisi protsesse: asendus, rinnastus, väljajätt	198
1. Asendus ja viiteseosed. Asendustega laused	198
1.1. Lausesisene asendus	200
Refleksiivne asendus	201
Retsiprookne asendus	203
Possessiivne asendus	204
Determinatiivne asendus	205
1.2. Lausetevaheline asendus	206
1.3. Välistav asendus	211
1.4. Substitutsioon	212
2. Rinnastus. Koondlause	213
Rinnastuse liigid	215
2.1. Ühendav rinnastus	216
2.2. Eraldav rinnastus	220
Koondlause kirjavahemärgid	220
3. Lünk- ja vaeglause	222
3.1. Lünkklause	222
3.2. Vaeglause	226
Kinnistunud vaeglaused	229
Kirjandust süntaktiliste protsesside kohta	231
Komplekslaused	232
Sekundaartarinditega laused	232
1. Infiniittarindid	233
1.1. Infinitiivitarindid	237
<i>da</i> -infinitiivitarind	237
<i>vat</i> -infinitiivitarind	248
1.2. Supiinitarindid	251
<i>ma</i> -tarind	252
<i>mas</i> -tarind	255
<i>mast</i> -tarind	256
<i>maks</i> -tarind	257
Supiin väljaspool sekundaartarindit	258
Supiini laiendava objekti vormist	260
1.3. Gerundiivitarindid	260
1.4. Partitsiibitarindid	265
Partitsiipide süntaktiline substantivatsioon	267
Partitsiipide süntaktiline adverbilisatsioon	269
2. Nominalisatsioon	269
3. Absoluuttarind	271
Sekundaartarindiga lause kirjavahemärgid	272
Kirjandust sekundaartarindite kohta	273
Liitlause	275
Liitlause olemus ja liigid	275

Rindlause	277
1. Ühendav seos	278
2. Eraldav seos	280
Põimlause	281
1. Komplementlause	282
1.1. <i>et</i> -kõrvallause	283
1.2. Komplementlauseid ekvatiivisidesõnadega <i>nagu ~ justnagu, kui ~ justkui ~ otsekui</i>	287
1.3. Komplementlauseid komparatiivisidesõnaga <i>kui</i>	288
1.4. Komplementlauseid tingimus- või ajasidesõnaga <i>kui</i>	288
1.5. <i>kuni</i> -kõrvallause	289
1.6. <i>kas</i> -kõrvallause	289
1.7. Eriküsilauseid	291
1.8. Sidendita kõrvallause	292
1.9. Komplementlause lünk- ja vaegpealause	292
1.10. Komplementlause ajavormidest	293
1.11. Referaat	293
2. Adverbiaallauseid	295
2.1. Kohalause	296
2.2. Ajalause	297
2.3. Kvantumilause	302
2.4. Viisilause	304
2.5. Kõrvutuslause	306
2.6. Põhjuslause	307
2.7. Tingimuslause	308
2.8. Mõõndlause	308
2.9. Otstarbelause	310
2.10. Tagajärgelause	311
3. Relatiivlauseid	311
3.1. Relatiivlauseid, mille sidend on viiteseoses pealause elemendiga	311
3.2. Relatiivlauseid, mille sidend on viiteseoses kogu pealausega	315
4. Muid kõrvallauseid	315
5. Põimlause sõnajärjest	316
Liitne liitlause	317
Liitse liitlause struktuuritüpe	318
Liitlause kirjavahemärgid	320
Kirjandust liitlause kohta	322
Lisa: KIRI	323
Üldosa	325
Tasandid ja plaanid	325
Kõne ja kirja suhe	326
Kirja põhiomadused	328
Kiri kui väljendus. Õigekiri	329
Grafeemid	331
Tähe ja foneemi vastavus	333
Õigekirja tasandisuhted. Ajaloosuhe	335

Tähtõigekiri	338
Fonoloogiast õigekirja seisukohalt	338
Tähestik ja kirjaviis	340
Gooti kiri	347
Foneemi-tähe vastavused	350
Iseseisvad õigekirjareeglid	357
Tähtede ja tähepaaride sagedus	358
Kirja mõju fooniale	361
Kirjandust üldosa ja tähtõigekirja kohta	363
Algustäht	364
Suurtäht mujal kui nimedes	366
Jutumärgid	368
Suurtäht-jutumärk-mallid	368
Lisaks tüüpilise nimemalli kohta	370
Lisaks pealkirjamallide kohta	375
Lisaks mallide interferentsi kohta	376
Lisaks suurtäheliste nimetuste kohta	377
Nimi liitumis	380
Ühendi suurtäht	381
Asenimed	381
Nimepartiklid	381
Kokkuvõtteks algussuurtähe kohta	382
Kirjandust algustähe ja jutumärkide kohta	383
Kirjavahemärgid	384
Nomenklatuur ja liigitus	384
Ajaloost	386
Metagraafia	387
Ülevaade vahemärkide funktsioonidest	388
Märgi kustumine	391
Vahemärgid ühekaupa. Punkt	393
Üldkasutatavaid lühendeid	394
Hüüu- ja küsimärk	396
Koma	397
Semikoolon	407
Koolon	409
Mõttekriips	410
Mõttepunktid, kolm- ja kakspunkt	414
Jutumärgid	415
Sulud	417
Apostroof	419
Sidekriips	420
Kald- ja längkriips. Püstkriipsud	424
Kirjandust kirjavahemärkide kohta	425
SISUJUHT	427
II KÖITES KASUTATUD LÜHENDID JA SÜMBOLID	457
SISUKORD	459